

**La producció i el comerç
de les àmfores de la *Provincia
Hispania Tarraconensis*
Homenatge a Ricard Pascual i Guasch**

MONOGRAFIES 8

Museu d'Arqueologia de Catalunya **Barcelona**

RICARD PASCUAL I GUASCH

Ricard Pascual i Guasch fou un dels pioners en assentar les bases de la recerca arqueològica científica a Catalunya al segle XX, i va dedicar una gran part de la seva vida a l'estudi de les àmfores romanes a la *Tarraconensis*. En va determinar la tipologia essencial, així com els llocs de producció, sobretot a la Laietània, i la cronologia. També va aportat nombrosos materials per a l'elaboració d'un *corpus* d'epigrafia amfòrica de les produccions locals. Tots aquests estudis van constituir una basa sòlida per al coneixement de la producció i el comerç dels vins tarraconenses que ha permès l'intens desenvolupament posterior d'aquesta matèria.

D'altra banda, cal destacar la seva activitat vinculada a l'arqueologia subaquàtica, amb l'estudi dels materials de diferents derelictes i troballes submarines, així com la seva participació en diverses excavacions terrestres, tant de jaciments ibèrics com romans. A més, va ser notòria la seva vinculació al Museu d'Arqueologia de Catalunya, sobretot a través de la Societat Catalana d'Arqueologia, de la qual va ser soci fundador. Va ser, també, membre del consell de redacció de la revista *Informació Arqueològica*, portaveu d'aquesta entitat, el primer número de la qual, editat l'any 1970, s'obria, precisament, amb un article seu sobre la taula de Dressel.

Aquesta Monografia de la seu de Barcelona del Museu d'Arqueologia de Catalunya recull els treballs que es van presentar a les Jornades d'Estudi celebrades en honor a Ricard Pascual i Guasch, els dies 17 i 18 de novembre de 2005 al Palau Marc, seu del Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya, com a just homenatge a la seva trajectòria investigadora i al seu llegat científic.

Coberta:

Caesar Augusta. "Depósito de la Plaza de las Tenerías". (Fotografía del Museo de Zaragoza)

MONOGRAFIES 8

Museu d'Arqueologia de Catalunya **Barcelona**

La producció i el comerç de les àmfores de la *Província Hispania Tarraconensis*. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch

Barcelona
Museu d'Arqueologia
de Catalunya

Generalitat de Catalunya
**Departament de Cultura
i Mitjans de Comunicació**

Diputació de Barcelona

xarxa de municipis

Àrea d'Infraestructures, Urbanisme i Habitatge
Servei de Patrimoni Arquitectònic Local

BIBLIOTECA DE CATALUNYA, DADES CIP:

La **Producció** i el comerç de les àmfores de la Provincia Hispania Tarraconensis : homenatge a Ricard Pascual i Guasch. - (Monografies / Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona ; 8)

Textos en català, castellà i francès. - Bibliografia

ISBN 978-84-393-7655-2

I. López Mullor, Albert, dir. II. Aquilué i Abadías, Xavier, dir. III. Pascual i Guasch, Ricard IV. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona V. Catalunya. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació VI. Barcelona (Província). Servei de Patrimoni Arquitectònic VII. Col·lecció: Monografies (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona) ; 8

1. Pascual i Guasch, Ricard 2. Àmfores - Catalunya - Congressos

3. Catalunya - Arqueologia romana - Congressos

904(467.1)(061.3)

COORDINACIÓ EDITORIAL: Teresa Carreras Rossell

DISSENY GRÀFIC:

Josep M. Mir

Col·laboradors:

Marta Bachs i Jaume Sellarés

MAQUETACIÓ:

Gràfiques Alzamora, S.A.

IMPRESSIÓ:

Gráficas Varona, S.A.

ISBN:

978-84-393-7655-2

DIPÒSIT LEGAL:

S. 641-2008

LA PRODUCCIÓ I EL COMERÇ DE LES ÀMFORES DE LA *PROVINCIA HISPANIA TARRACONENSIS*. HOMENATGE A RICARD PASCUAL I GUASCH

Actes de les Jornades d'Estudi celebrades al Palau Marc de la Generalitat de Catalunya els dies 17 i 18 de novembre de 2005 en Homenatge a Ricard Pascual i Guasch, organitzades pel Museu d'Arqueologia de Catalunya (Generalitat de Catalunya) i el Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (Diputació de Barcelona), amb la col·laboració de la Societat Catalana d'Arqueologia

BARCELONA, 2007

Coordinadors:

Albert López Mullor i Xavier Aquilué Abadías

INTRODUCCIÓ

PRESENTACIÓ

Pere Izquierdo i Tugas*

El nom de Ricard Pascual i Guasch quedarà inscrit per sempre més amb lletres d'or dins la història de l'Arqueologia amb majúscules i de l'arqueologia catalana en particular. Passarà el temps, i molts d'aquells que el titllaven d'afeccionat –amb un to sovint sorneguer– seran oblidats, mentre que la seva tasca seguirà destacant com a pionera en el món de l'arqueologia subaquàtica i de l'estudi de les àmfores produïdes al nostre país.

Vist amb els ulls actuals, sembla impossible que fins al 1960 ningú no s'hagués adonat que hi havia un tipus d'àmfora romana genuïnament català i que n'hi havia d'altres, compartits amb altres regions de l'imperi, que van ser produïts als mateixos forns. Si hi ha un fenomen singular a la romanització de la tarraconense, aquest és sens dubte el de la implantació en determinades zones, especialment a la Laietània, d'un sistema econòmic de monocultiu colonial de la vinya amb l'objectiu d'obtenir-ne excedents de vi per a l'exportació.

Però el fet és que això no fou detectat per cap dels nostres eminents catedràtics, sinó que hi va haver un home, sense cap títol acadèmic, que va ser capaç d'adonar-se'n quan tan sols feia un any dels seus primers articles, dedicats a l'arqueologia subaquàtica quan aquesta disciplina tot just naixia, concretament als materials del derelict de Palamós i als ceps d'àncora de plom trobats davant de Blanes.

Des del 1959, any rera any fins al 2003, Ricard Pascual va anar publicant contribucions al coneixement del nostre passat, ja fos en solitari o en col·laboració amb altres dos gegants de l'arqueologia considerats no professionals, Josep Barberà Farràs i Federico Foerster Laurés. Moltes d'aquestes contribucions obriren noves perspectives per a la recerca i encara segueixen vigents.

Per si això fos poc, Pascual fou també un poeta, un mestre singular i un activista de l'arqueologia, que s'implicà en els debats sobre com s'havia d'estructurar i de desenvolupar l'arqueologia catalana i que participà molt activament en impulsar la Societat Catalana d'Arqueologia. També fou un col·laborador destacat del Museu Arqueològic de Barcelona, que és el nom que tingué el Museu d'Arqueologia de Catalunya durant la llarga nit del franquisme.

Per tot això, Ricard Pascual mereixia un homenatge d'aquells que han continuat la seva tasca en l'estudi de les produccions locals d'àmfores i, molt especialment, del nostre museu nacional d'Arqueologia.

Després d'haver llegit els textos que s'han aplegat en aquest homenatge, penso que en Pascual n'hagués estat molt orgullós, i que aquest estat de la qüestió panoràmic de les produccions d'àmfores de la tarraconense és el millor monument que li podíem oferir, un arbre frondós nascut d'aquella llavor plantada ara fa quaranta-set anys.

* Director del Museu d'Arqueologia de Catalunya.

RICARD PASCUAL, EL MESTRE DISCRET

Albert López Mullor, Xavier Aquilué Abadías

“Les àmfores etrusques tenen les orelles ben grosses”. Aquesta definició mig metafòrica mig tipològica, pronunciada solemnement per un senyor d'aspecte britànic que a sobre fumava en pipa, és un dels primers records de Ricard Pascual que té el primer signant d'aquests ratlles, alumne del XXIV Curs Internacional d'Arqueologia d'Empúries, celebrat el 1970. Allà, en Pascual exercia de conferenciat, una d'aquelles tardes estiuenques en què els savis de l'època transmetien el seu llegat a una colla d'estudiants de procedències diverses, units per l'interès comú envers la ciència arqueològica. Val a dir que el nostre home es trobava aleshores en plena recerca sobre les àmfores de la Tarraconense, amb les quals pràcticament hi somiava, cosa que no l'impedia exposar-nos els seus coneixements d'una manera didàctica i precisa que nosaltres agraïem sincerament. Pascual era un bon conferenciat, encara que, de vegades, el seu to de veu, més aviat nòrdic que mediterrani, s'esvaïa en la biblioteca emporitana. Tanmateix, calia estar alerta perquè, al darrere del seu discurs, sempre poc ampul·lós, hi havia un contingut ben aprofitable. No era gaire loquaç però rarament parlava de bades.

No em va costar gaire deixar de considerar-lo una persona “gran”, per tenir-lo com a col·lega o més aviat com a company. La humilitat i la generositat eren dues de les seves virtuts, i el grup de joves que freqüentàvem el Museu, la majoria alumnes de l'Autònoma, ens sentíem prou còmodes amb ell, que intentava d'explicar-nos, com si fos una cosa no gens important, la marxa de les seves recerques. D'altra banda, es mostrava molt interessat per qualsevol dels nostres incipients treballs i intentava d'orientar-nos sense grans escarafalls. Amb els anys, el destí em va portar a aprofundir en alguns temes que ell ja havia tocat, com ara els centres productors d'àmfores del Roser o el Mugal (Calella) o el del barri vell de Sant Boi de Llobregat. En ambdós casos li vaig exposar els resultats de les meves recerques,

demanant-li l'opinió. Les seves indicacions, com sempre, van ser valuoses i desinteressades, content que algú altre trepitgés camins que ell havia obert. Més tard, varem tenir l'oportunitat de comentar alguns materials que formarien part del seu *corpus* de marques amforals, al qual tant de temps va dedicar.

Altres investigadors ponderen en les pàgines que segueixen la trajectòria de Pascual en el camp de la recerca i el seu llegat a l'arqueologia catalana. Per la nostra banda, voldríem remarcar la seva personalitat singular, d'home que va passar per la vida sense afany de notorietat i que, en el camp de l'Arqueologia, va dur a terme una investigació honesta, transparent i eficaç, cosa que no li va impedir de fer un bon nombre de amics. Molts de nosaltres l'admiràvem i no sé si li ho varem fer saber prou. La seva desaparició, sobtada i gairebé desconeguda, que nosaltres varem saber a través de na Maria Àngels Petit, amiga comuna, ens va fer plantejar-nos immediatament la necessitat que el record, l'admiració i el respecte que tants de nosaltres sentíem cap a Ricard Pascual quedessin paleosos dins el món arqueològic. Varem pensar, llavors en retre-li un homenatge científic. L'entusiasme i la dedicació de les persones que apareixen en aquesta publicació i de les que van assistir a la presentació pública dels treballs de recerca en el decurs de les jornades dedicades a la seva memòria, han fet possible la materialització del nostre desig que, com va ser notori, compartien molts col·legues. Heus aquí, finalment, aquest llibre que, d'una manera perdurable, dins de la perdurabilitat relativa que tenen les nostres recerques, destinades, sortosament, a ser superades en breu temps per altres de millors, recordarà la figura de l'amic i el mestre entranyable.

Volem donar les gràcies al Museu d'Arqueologia de Catalunya, al Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona i a la Societat Catalana d'Arqueologia, institucions que, des del

primer moment, van fer seva l'idea d'organitzar unes jornades d'estudi en homenatge a Ricard Pascual, i que després van fer possible la seva organització i realització, a Barcelona, els dies 17 i 18 de novembre de 2005, al Palau Marc, seu de la conselleria de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya. També tenim un deute de gratitud amb tots els investigadors que van acceptar participar a les jornades amb les seves ponències i posteriorment amb la redacció dels

estudis que recull aquesta monografia. També volem agrair la col·laboració de Sònia Blasco, Àlvar Caixal, Gemma Casanovas, Xavier Fierro, Dolors Forès, Jordi Gallegos, Anna Garrido, Elisa Hernández, Veronica Lambert, Anna de Lanuza i Paula Santamaria, en l'organització i edició de les Jornades, i a totes les persones que, d'una forma o altra, han contribuït a fer possible aquesta nova monografia de la seu barcelonina del Museu d'Arqueologia de Catalunya.

RICARDO PASCUAL GUASCH, INVESTIGADOR

Miguel Beltrán Lloris

Me habría gustado haber mantenido con Ricardo Pascual una relación más directa a lo largo de los años. Recuerdo que nos conocimos en el Coloquio de Roma del año 1974 dedicado a lo que entonces se denominaban “métodos clásicos y métodos formales en el estudio de las ánforas”; a partir de aquel momento el autor del trabajo “centros de producción y difusión geográfica de un tipo de ánfora”, redactado en el año 1960, y que yo había leído con no poca admiración, tomó para mí un rostro, acompañado de una serie de virtudes y valores humanos que para todos los que creemos en la amistad por encima de las miserias científicas, significó un hito verdaderamente importante. Ricardo Pascual no sólo escribía con apasionamiento y buen hacer, descubriéndonos a los entonces aprendices de ánforas nuevos caminos, sino que además encerraba entrañables virtudes y bondades tras el humo de aquella pipa de la paz de la que siempre hacía gala, cebada entre otros con el inmejorable tabaco ¡cómo no! de la marca *Amphora*.

Pero no me toca a mí hacer la alabanza personal de Ricardo Pascual, cosa que agradezco, pues en estas circunstancias resulta muy difícil separar el corazón y la razón e impedir que sea el primero el que hable, dotando al discurso de la inevitable subjetividad que imponen el cariño sincero y la amistad. Tampoco tengo que resaltar los valores y aportaciones de Ricardo al mundo de la arqueología catalana, pues se me ha encomendado que centre esta pequeña intervención en torno al significado de Ricardo Pascual como investigador. Es ésta una tarea sumamente reconfortante, por cuanto desde el inicio queda patente uno de los grandes valores de la investigación: la aportación de nuevos datos, el descubrimiento de materiales y la sistematización de los mismos con destino al mejor conocimiento de nuestra historia pasada.

Por ello he escogido centrarme en nuestro mundo de las ánforas para poder valorar, desde un terreno

que me es familiar, la enorme calidad investigadora de Ricardo Pascual, que, en un momento ciertamente joven en el estudio y conocimiento de las ánforas, supo plantear en torno a estas cerámicas los mejores principios que deben presidir el estudio y la investigación de los materiales arqueológicos, en este caso, las ánforas romanas. Desde las primeras aportaciones de Ricardo Pascual vemos como están presentes los cuatro horizontes que son imprescindibles en todo proceso investigador: los criterios básicos de forma, función, origen y cronología, con el desarrollo en cada uno de ellos de los niveles imprescindibles para el progreso científico, tales como: la caracterización física y la tipología en el primer caso; el contenido en el segundo; el conocimiento de la fabricación, la tecnología y la localización a través de los hornos, en el tercero y finalmente la situación en el tiempo de los materiales objeto de estudio. Estas premisas, básicas en cualquier proceso de investigación científica, son precisamente las que permiten incluir los materiales objeto de estudio en un nivel superior, el del contexto histórico, abriendo la puerta para la documentación de los procesos comerciales, de difusión y de valor económico que garantizan, el mejor rendimiento científico de estos envases de transporte.

LA PUESTA EN VALOR DE LAS PRODUCCIONES VINARIAS TARRACONENSES

EL PRIMER TIPO ANFÓRICO TARRACONENSE

Debemos al proceso investigador de R. Pascual la definición y creación en el año 1960 del primer tipo anfórico producido en la Tarraconense, a partir del cual se ha podido desarrollar el conocimiento e incidencia del mundo vinícola de la porción nordeste de la Provincia Tarraconense en el mundo romano. Este primer trabajo, por su hondo calado, es pionero en el

estudio de las ánforas en España y realmente el primero en nuestro territorio que merece el título de tal, en un momento en el que se aplica de forma ciertamente incipiente y sumaria la tipología clásica de Dressel, en un horizonte que en nuestro territorio se limita a los materiales de Ampurias dibujados por Almagro (1952), o a breves referencias carentes de contenido tipológico de Puig y Cadafalch (1927-31), Mascaró Pasarius (1956-61), Mezquiriz (1962) y otros autores, cuando no a la simple reproducción de ánforas sin otras referencias en trabajos generales, que no abordan, ni mucho menos, el problema de las producciones tarraconenses; es excepción en el panorama peninsular el estudio de los materiales béticos comenzados a definir desde las publicaciones de Dressel y Bonsor (1931), Jiménez Cisneros (1958), o González Serrano (1958) y que marcan la otra tendencia investigadora en España en dicho momento. Estas ánforas, que llevan el nombre de su descubridor Pascual 1 (Beltrán 1970) quedan definidas desde dicho momento como propias del Vallés y su entorno, (San Miguel de Baduell, Caldes de Montbuy y Cararach) y plantea el autor además la extensión del fenómeno a otras comarcas del litoral y prelitoral catalán. Con la información conocida entonces Pascual asignó el inicio de estas ánforas al cambio de Era (1960, 343), y atendiendo a los residuos localizados en diversos ejemplares, determinó el uso vinario de las mismas. En el ámbito comercial y a pesar de que inicialmente no documentó la exportación de estos envases fuera de Cataluña, inmediatamente dio a conocer los primeros puntos de esta difusión en Narbona y Ensérune (Pascual 1968 a), abriendo el paso a otros investigadores bien conocidos que desarrollarán fuera de nuestras fronteras estos aspectos (Tchernia 1971, 38 ss.), o a las monografías posteriores que llevarán hasta las últimas consecuencias el proceso investigador.

LAS IMITACIONES TARRACONENSES DE LA FORMA DR. 2-4

En el mismo trabajo aludió Pascual a las primeras producciones de esta familia en la comarca de Caldes de Montbui (Pascual 1960, 335 ss.), anticipándose así, aunque sus conclusiones no gozaron de la oportuna acogida, a los trabajos posteriores de Tchernia (1971), juntamente con Zevi (Tchernia/Zevi 1972), que sistematizaron las bases de esta producción, pero que no han sido los primeros en identificarlas como se les viene atribuyendo. Bien es cierto que en aquel pionero trabajo nuestro autor se centró fundamentalmente en las ánforas de forma Pascual 1. Pero además la identi-

ficación de los contenedores Dr. 2-4 en los mismos hornos mencionados abrió otra importante vía de investigación para una de las familias de ánforas más controvertidas en aquel momento, por la falta de estudios o sugerencias que plantearan su fabricación fuera de la escuetas fronteras itálicas. Estas breves referencias a tales recipientes facilitaron notablemente el trabajo de la investigación posterior, que tuvo aquí un punto firme más de partida para asegurar el comercio del vino tarraconense.

LAS PRODUCCIONES DEL HORNO DE TIVISSA

Del conocido centro de Tivissa identifico Pascual las marcas que luego han de difundirse en la bibliografía, como las de *Tibisi* y *Sex. Domiti*, aunque la falta de ejemplares enteros impidió la clasificación tipológica de las mismas en aquel momento (Pascual 1960, 338).

LAS PRODUCCIONES DE SALAZONES BÉTICAS

Exceptuado el conocimiento de las ánforas Dr. 20, las primeras de la historia en ser abordadas, a partir de los estudios de Dressel de los años 1878 (118 ss.) y 1879 (36 ss.), que han de marcar un hito en el nacimiento de la tipología anfórica, plasmada por primera vez, con rango internacional, en la conocida tabla del *Corpus Inscriptionum Latinarum* XV (Dressel 1899), los trabajos de Ricardo Pascual en torno a las ánforas del Pecio Gandolfo de Almería (Pascual 1960b) también fueron pioneros. Abordaron el problema de la difusión de las ánforas béticas de forma Dr. 14 y pusieron énfasis además en el alfar de Calahonda (Granada), como posible centro productor de estos tipos, en un momento en el que la bibliografía bética sobre las ánforas de salazones se limitaba a los hornos de Villanueva, en Puerto Real (Jiménez Cisneros 1958; Pemán 1959), juntamente con el trabajo de Zevi sobre la tabla de Dressel que insistía en la familia bética de las ánforas de salazones (1966, 208 ss.) y el igualmente pionero, y posterior, de Sotomayor sobre las ánforas del Rinconcillo de Algeciras (1969, 389 ss.).

Las conclusiones iniciales sobre el pecio Gandolfo, fueron retomadas por el propio Pascual en el año 1968 (1968, 141 ss.), llamando la atención sobre tres modelos béticos de salazones: la forma Dr. 14, la Dr. 38 y la escasamente conocida Dr. 17, concluyendo en dicho momento la procedencia bética del naufragio, el contenido salazonero del mismo y su cronología, en un momento avanzado del siglo I de la Era.

LAS APORTACIONES DESDE LA ARQUEOLOGÍA SUBMARINA

En la misma década que nos afecta, los años sesenta, Ricardo Pascual puso ante la ciencia relevantes descubrimientos de la arqueología submarina, que servirán de importantes puntales en los estudios que han de desarrollarse posteriormente en torno a las rutas comerciales mediterráneas desde los territorios hispánicos.

Así los trabajos sobre el pecio de Palamós (Pascual 1961), Les Negres (Bagur) (Pascual 1962), Cabo de Creus (1964), la nave del Golfet (Pascual 1966), o sus conclusiones genéricas sobre el valor económico de la arqueología submarina (Pascual 1963 a; 1968). Con la misma intensidad continuará el autor publicando numerosas noticias submarinas en la década de los setenta e interviniendo de forma ciertamente activa en los Congresos Internacionales de Arqueología Submarina. A este momento se refieren los trabajos sobre los pecios de Punta Salina (Foerster/Pascual 1971), la nave de Sa Nau Perduda (Pascual 1972), el pecio de Columbretes (Pascual 1975), ó el sugestivo trabajo de síntesis sobre la arqueología submarina en Andalucía (Pascual 1971-72 y 1973).

Esta importante vía de investigación y enriquecimiento notable de la distribución marítima de las ánforas será una constante en los afanes de Ricardo Pascual a lo largo de sus años de actividad, según los trabajos sobre la zona submarina entre Llanerxes y Mataró (Pascual 1981 a), las consideraciones generales sobre el comercio vinario catalán (Pascual 1984), o el bético (Pascual 1981b).

LA CARACTERIZACIÓN ARQUEOMÉTRICA DE LAS ÁNFORAS TARRACONENSES

Desde muy pronto nuestro autor manifestó su preocupación por los problemas técnicos relacionados con la fabricación de las ánforas, no sólo desde un punto de vista general (Pascual 1968 a), sino a partir de la caracterización física del soporte (Pascual Villate 1975, 95 ss.). En este importante trabajo, ciertamente precursor de este tipo de investigaciones, se analizaron ánforas catalanas, itálicas y portuguesas a efectos de obtener patrones comparativos de pastas a través de la microscopía. Fueron objeto de estudio catorce hornos layetanos que ofrecieron unas sólidas conclusiones en torno a la naturaleza geológica del terreno en el que se localizaron, correspondiendo a áreas de base granítica, con alguna variante observada en terrenos cuaternario, pero formados igualmente con aluviones gra-

níticos, detectándose en todas las arcillas cuarzo, mica y partículas negras, pardas o grises.

Esta importante línea de trabajo se completa por el autor años más tarde, en el Congreso de Roma de 1974 (Pascual 1977), donde se presenta la detallada descripción de cada una de las pastas de los alfares sistematizados, circunstancias que permitirán sentar las bases de la petrografía de estas ánforas.

Esta línea de investigación es pionera en su tiempo, y sólo comenzará a sistematizarse como método importante en la caracterización arqueométrica de las ánforas a partir de la década siguiente, en líneas que serán ampliadas en trabajos de otros autores sobre los centros tarraconenses o béticos, como Keay y Jones (1982, 55 ss.), Martin-Kilcher *et alii* (1985, 173 ss.), Peacock y Williams (1986, 93 ss.) o D'Ambrosio (1989, 283).

EL CORPUS DE ESTAMPILLAS SOBRE LAS ÁNFORAS CATALANAS

En el año 1988, hizo Ricardo Pascual el prólogo de su última magna obra, el *Index* de estampillas sobre ánforas catalanas. Previamente Pascual ya había manifestado su interés hacia la epigrafía anfórica en sus trabajos generales y particulares (Pascual 1974, 1980, 1981c, 1988). En el *Index* el autor insiste en sus preocupaciones metodológicas, renunciando a recoger aquellas estampillas que publicadas por otros autores (Beltrán 1987; Miró 1987), no aportaban la ilustración adecuada desde el punto de vista epigráfico. El *corpus* se sistematiza en su ordenación desde un punto de vista práctico, siguiendo la propuesta de Callender (1965), es decir, el orden alfabético indicado por la primera letra de la estampilla, a ojos del autor, el sistema menos arbitrario en caso de dudas o de ejemplos incompletos. Se acompaña la obra de los índices adecuados atendiendo a la denominación geográfica, el tipo de ánfora, la posición de la estampilla, la naturaleza del yacimiento, las asociaciones con otras estampillas, la bibliografía y las referencias cronológicas, cuando éstas aseguran una clara posición en el tiempo (Pascual 1991, 5 ss.).

Desde el punto de vista gráfico una tabla de formas ayuda a identificar las ánforas de referencia y una serie de iconos, seleccionados con inteligencia gráfica, contribuye a una mejor y más fluida consulta de la obra. Se remata ésta con diversos apéndices y tablas que permiten una minuciosa búsqueda e identificación epigráfica de las estampillas recogidas en número de 256 (tabla de asociaciones, tablas cronológicas, índice de lugares, bibliografía, láminas). Posteriormente al *corpus* todavía insistirá

aportando correcciones y novedades sobre algunas de las estampillas más significativas como las de *Graecus* y *Helenus* (Pascual 1993).

EL VALOR ECONÓMICO DE LAS ÁNFORAS

Los trabajos de Pascual, en las líneas enunciadas al principio, se aplicaron además a una larga serie de cuestiones relacionadas con el contexto económico y productivo del mundo de las ánforas, ya sobre el valor de estos contenedores como factor de juicio en la economía del mundo romano (Pascual 1968 a), ya en su aplicación tanto a la Tarraconense como a la Bética, apuntando así sugestivas hipótesis de trabajo sobre cuestiones entonces de enorme trascendencia en la definición del mundo anfórico, como los problemas de la *Lauro* vinícola (Pascual 1987-1998), los planteamientos teóricos que explicasen el nacimiento de la viticultura en Cataluña según el proceso cronológico de la romanización, los estímulos agrícolas y los problemas de la infraestructura (Pascual 1987), o el significado y potencialidad del comercio del vino catalán en el mundo romano (Pascual 1984).

En lo referente a la Bética, además de los trabajos relativos a la distribución e intensidad de hallazgos y a su

correcta adscripción formal y de origen (Pascual 1973), hemos de resaltar el interesantísimo y novedoso entonces (Pascual 1981b) trabajo apoyado en la estadística y en los yacimientos submarinos y aplicado al comercio bético entre los siglos I a.C. y el III de la Era, desde el análisis de 78 naufragios y con muy importantes aportaciones sobre la difusión de las producciones béticas, poniendo énfasis en líneas de investigación que después se han reforzado, como el inicio del comercio bético en el cambio de Era, su apogeo en el siglo II y su brusca caída en el siglo III d.C.

FINAL

Todo lo dicho viene subrayado continuamente, a lo largo de la vida científica de Ricardo Pascual, por una serie de máximas presididas por la honestidad científica, la generosidad en la comunicación del conocimiento y el estímulo extraordinario que supo producir en todos los que le hemos conocido. Por todo ello agradezco de todo corazón la ocasión que se me ha brindado de participar en este homenaje, para decirle a Ricardo, en nombre de todos los que amamos el mundo de la investigación y de las ánforas romanas, gracias Ricard, muchas gracias.

RICARD PASCUAL I LA PROJECCIÓ SOCIAL DE L'ARQUEOLOGIA

Maria Àngels Petit i Mendizàbal*

El paper que jugà en Ricard Pascual i Guasch dins del conjunt de l'arqueologia catalana del segle XX, la seva projecció social en el món arqueològic d'aquest país és quelcom que té una rellevància inqüestionable. No obstant això, crec que les característiques del personatge fan que una aproximació a aitals aspectes no sigui una tasca fàcil. Es clar que es pot recórrer a una breu pinzellada del perfil humà en la que la majoria estariem d'acord. Jo mateixa la vaig dibuixar en una necrològica apressada escrita pel Full d'Informació de la Societat Catalana d'Arqueologia (Petit 2004): "En Ricard Pascual sempre em semblà tot un personatge; poeta surrealista en la seva joventut, li quedà de tot allò un punt de sornegueria que mai no l'abandonà. El seu físic alt, prim, ros, d'ulls blaus, l'acompanyava per a confeigir un posat de *gentlemen* anglès que completava amb la pipa sempre als llavis i el mocador al coll. Pausat, discret, conciliador..." Anar més enllà, però, em resulta difícil. Tal vegada no soc jo la millor persona per parlar-ne. En aquest sentit l'enyorada presència d'en Josep Barberà es fa imprescindible; ell ho hauria fet més bé i amb molta més informació. No obstant això, penso que el tarannà del propi Ricard Pascual és un dels motius principals del meu desconeixement i m'atreiria a dir del de molta gent.

En Ricard Pascual tenia una personalitat eminentment discreta, poc remorosa. Rares vegades parlava d'ell mateix, de la seva vida privada pràcticament mai, fins hi tot no s'esplaiava en aspectes relacionats amb l'arqueologia. No era allò que anomenaríem un conversador. En aquest sentit només puc explicar una anècdota que ell es complaïa en referir. Un dia, un jove arqueòleg molt despistat li va dir: "vostè senyor Pascual té el cognom d'una àmfora". Llavors, amb parsimònia, després d'una bona

xuclada a la pipa, ell li va respondre: "no jove no, és l'àmfora la que té el meu cognom". Efectivament les àmfores Pascual I sempre ens el recordaran.

La discreció personal de la que parlem feia que mai provoqués cap mena de rebombori. Les seves opinions no eren ni polèmiques ni estridents. Això no vol dir que no les manifestés, que ho feia, però sempre amb un deix d'escepticisme i amb una dosi de prudència i seny tan grans que resultava impossible, per àcides que fossin, que provoquessin controvèrsies. He assistit a més d'un centenar de reunions conjuntes en les que moltes vegades es parlava de temes punyents relacionats amb la preservació urgent del patrimoni arqueològic i, de retruc, amb la política cultural de tal o qual administració, doncs bé, l'actitud d'en Pascual era sempre la que acabo de descriure.

EL TÀNDEM PASCUAL-BARBERÀ: UNA VIDA D'ARQUEOLOGIA I AMISTAT

Amb aquest epígraf no vull dir, com es podria arribar a pensar, que l'un anava a remolc de l'altre. Amb la imatge del tàndem vull expressar que van fer moltes coses plegats.

Ambdós van ser fruit d'un temps de postguerra, joves amb afany de superació intel·lectual que s'iniciaren en el món de l'art. Tots dos destres en el dibuix i tots dos poetes. M'han explicat que les poesies d'en Ricard Pascual eren surrealistes, de fet, entre els seus amics i companys de joventut l'anomenaven "el surre". Probablement aquesta fou la seva manera d'expressar l'inconformisme propi del jovent al que cal afegir la necessitat de defugir un ambient social particularment opressiu. He vist unes

* Presidenta de la Societat Catalana d'Arqueologia.

quantas fotografies d'un escenari en el que es representa una obra teatral seva amb nois vestits d'excursionistes i amb una referència al dors: *Teatro experimental*, 1952. En Ricard Pascual, pletòric d'inquietuds, necessitava anar més enllà del negoci familiar al que es trobà lligat des de molt jove.

En Pascual i en Barberà es coneixien de començaments dels anys quaranta i sintonitzaven tan pel que fa a les seves afeccions artístiques i literàries com arqueològiques. A l'arxiu de la Societat Catalana d'Arqueologia es guarden un munt de cartes signades per tots dos i datades als anys cinquanta; van dirigides a diversos aficionats del moment i al CRIS, tot just quan a Catalunya es desvetllava l'interès per l'esport del submarinisme, que s'aparellava amb els primers treballs d'arqueologia subaquàtica.

També en aquest arxiu es guarda un preciós manuscrit inèdit en el que Pascual parla del seu amic Barberà i de moltes altres coses. En ell ens descriu el seus primers treballs en el món de l'arqueologia "...iniciàrem amb un grup d'amics l'excavació del Turó de can Olivé; mentre només es trobaren uns quants bocins de terrissa, poc significatius, es va fer a la bona de Déu, sense cap mètode, però arribà un moment en el que s'advertí que el jaciment presentava una potència considerable, que apareixien construccions i que els materials començaven a tenir cara i ulls. Després d'apaivagar les queixes del propietari per l'extensió que adquiria l'excavació, en Barberà ens va convèncer que calia treballar fi. Es feren anotacions, plantes, seccions i es dibuixaren els materials. Pel que es va veure aquesta documentació tenia una qualitat que, en aquell temps no gaire excavacions assolien i això feu que al cap de relativament poc temps, els treballs de Ca n'Olivé es veiessin publicats a la revista *Empúries* que aleshores es deia *Ampurias*." Aquest relat explícita com els neix la necessitat de fer les coses acuradament, tot i no tenir cap direcció o supervisió de l'estament professional del moment que, però, els reconeix la vàlua en "permetre'ls publicar", la qual cosa, com es pot veure, els deixà impressionats (Barberà/Pascual/Caballé/Rovira, 1960-1961 i 1962). Ricard Pascual fou eminentment autodidacta. No obstant això, s'introduí en el món de l'arqueologia en el vessant formatiu tal i com ho feien molts afeccionats de l'època. Ell mateix ens ho explica en el manuscrit suara esmentat "Assistíem als seminaris que dirigia el Dr. Pericot a la Universitat, els quals vistos a distància resulten una mica pintorescs. Hi anaven llicenciats novells, estudiants (en aquella època n'hi havia molt pocs) i afeccionats, alguns dels quals havien fet molts quilòmetres per a venir a Barcelona. El programa era quasi sempre el mateix: el Dr. Pericot tenia una capsa de cartró plena de sílex, els abocava

sobra la taula i els assistents provaven de classificar-los. Després, en una segona part, la gent dels pobles es furgava les butxaques o desfeia els paquets que duia, treia bocins de terrissa que havia trobat el diumenge anterior i els oferia a la consideració de la concurrència. Amb tot, cal dir que en aquest seminari s'hi podia aprendre molt i que es tenia l'oportunitat de conèixer persones importants o que amb el temps arribarien a ser-ho... Els seminaris es reprengueren anys després amb la vinguda del Dr. Maluquer. Ara les sessions es feien al carrer de les Egipcíiques al CSIC. La forta personalitat del Dr. Maluquer els donava una vivor espurnejant. Sovint la discussió no era gaire ortodoxa i a vegades es convertia en pura gimnàstica intel·lectual, però malgrat tot es pot dir que molts arqueòlegs, professionals o no, es formarien allí o al menys acabarien d'arrodonir la seva formació". Amb aquestes paraules Pascual dibuixa admirablement el que fou un període de l'arqueologia catalana, gris, tancat sobre si mateix, en el que la xarxa d'afeccionats locals molt potent mantenia una gran part dels treballs arqueològics a Catalunya; ens parla també de com aquests es relacionaven amb les càtedres universitàries.

Tot i el decantament d'en Ricard Pascual vers l'arqueologia subaquàtica, les àmfores i la recerca arqueològica al Vallès Oriental i d'en Barberà per les colonitzacions, les importacions ceràmiques i el poblament ibèric, els continuem trobant junts en moltes activitats i actes arqueològics com ara al *III Congreso Internacional de Arqueología Submarina* que es desenvolupà a Barcelona l'any 1961 i al *Símpoio Internacional de Colonizaciones* que va tenir lloc al llavors Museu Arqueològic de Barcelona l'any 1971. Com veurem més endavant, també treballaren en projectes comuns relacionats amb l'arqueologia i la societat civil. La seva amistat perdurà mentre visqueren. El tàndem va perdre un ocupant l'any 2003; un any i mig més tard es produí la desaparició de l'altre infatigable pedalejador. Amb aquestes desaparicions es cloïa una etapa de l'arqueologia catalana.

RICARD PASCUAL I EL VALLÈS ORIENTAL: LA PROJECCIÓ SOCIAL DE L'ARQUEOLOGIA EN L'ÀMBIT DEL "TERRÒS"

Des de jove, Pascual passà els estius a la població de Vallgorgina i això el feu interessar per l'arqueologia del terme i, per extensió, del Vallès Oriental. Així, l'any 1958 el veiem excavar el poblat de Puig Castell (Pascual/Barberà 1964-1965); també intervindrà en treballs historicoarqueològics de la cripta Pradell a l'església vella de sant Andreu (any 1985) i de la cel·la monàstica de Sant Genís de Tapióles (any 1986) tots

al terme de Vallgorgina. Pel que fa al Vallès Oriental prospecta a Santa Eulàlia de Ronçana (Pascual 1963) i treballa a Sant Miquel de Vallromanes (Pascual 1969-1970). L'any 1972, en plena maduresa, endega l'excavació de la vil·la romana de Can Terrers de La Garriga conjuntament amb Josep Estrada. Els treballs es perllonguen cinc anys i posen al descobert els seus esplèndids banys (Pascual 1976). L'interès pel territori vallesà i les àmfores es concretà en el seu article "La Lauro vinícola" (Pascual 1986).

Alhora, el seu vessant relacionat amb la protecció i difusió fa que promogui la restauració, l'any 1987, del dolmen de Pedra Gentil i al llarg de vint anys publiqui 76 articles a la revista *La Vall*¹ que ens revelen el seu interès per donar a conèixer la història, les tradicions populars i l'arqueologia als vallgorguinencs.

No obstant això, si mirem el conjunt de la seva producció arqueològica, arribem a la conclusió que Pascual no fou un arqueòleg local; els seus interessos científics ultrapassaren una comarca concreta. Fou un dels rars afeccionats de volada no vinculats estrictament a un terròs concret, un d'aquells que he anomenat "afeccionats de ciutat" (Petit 2005).

DEL GRUPO DE COLABORADORES A LA SOCIETAT CATALANA D'ARQUEOLOGIA (1967-1983)

En Josep Barberà ens ha explicat tant el naixement de l'IPA (*Instituto de Prehistoria y Arqueología*) de la Diputació de Barcelona l'any 1959, com el del *Grupo de Colaboradores*, l'any 1967 (Barberà 2003). Ell ens relata, com juntament amb en Ricard Pascual, foren acollits en el si de l'IPA i com se'ls encarregaren les relacions entre aquest i les llavors fortes associacions esportives (excursionisme, espeleologia i immersió subaquàtica). Pascual fou específicament encarregat de posar-se en comunicació amb el CRIS, com hem vist abans, i amb el pioner en la matèria Frederic Foerster.

La creació del *Grupo de Colaboradores del IPA* tenia per finalitat aplegar els nombrosos afeccionats a l'arqueologia, tant els de tota la vida, "desestructurats" després de la desaparició de les *Comisarias*, com dels novells. El GC va també actuar com espai de reunió de molts estudiants procedents de l'eclo-

sió demogràfica universitària del final dels anys seixanta². Les propostes del GC no anaven més enllà de fer cursets i conferències divulgatives, mentre darrera d'aquesta creació s'amagava la voluntat d'incloure en una estructura oficial un munt de gent diversa que girava al voltant de l'arqueologia catalana. El 27 de febrer de 1968 Pascual es fa soci del GC (consta com soci fundador amb el número 10); llavors té 42 anys. Immediatament passa a ser vocal de la Junta Directiva.

Un cop més emprem les paraules del propi Pascual que ens il·lustren sobre la naturalesa del GC i les reunions de la seva Junta: "...es fundà el Grup de Col·laboradors el qual com es sabut va ser la llavor de l'actual SCA. Durant una colla d'anys els col·laboradors van funcionar sense que els membres de la junta s'hi amoïnessin gaire, això sí les reunions que es feien eren inefables; les presidia el Baró d'Esponellà el qual era un conversador extraordinari i el parell d'hores que estàvem units les passàvem escoltant anècdotes de la seva joventut. Cal dir, en descàrrec, que les circumstàncies del moment difícilment haurien permès de fer un altra cosa..."

La Junta, formada exclusivament per homes procedents del sector "afeccionat", rep la incorporació d'unes quantes dones procedents del sector "estudiantil": la Rosa Almuzara, l'Eulàlia Morral i jo mateixa; més tard l'Elvira Mata. Quan l'any 1972 entro a formar part del GC i passo l'any següent a pertànyer també a la Junta Directiva m'adono que les juntes consisteixen en unes reunions pintoresques, potser voluntaristes, però que no van enlloc. La programació d'activitats sortia de la direcció del Museu i la nostra era una funció exclusivament "decorativa". En efecte, puc donar testimoni fefaent de que la descripció feta per Ricard Pascual s'ajusta completament a la realitat. Precisament fou llavors quan ens vàrem conèixer.

L'any 1970 es funda la revista *Información Arqueológica* amb la finalitat de "... *informar y muy especialmente divulgar conocimientos y descubrimientos arqueológicos. Al servicio del "Grupo de Colaboradores"*³ *del Instituto de Prehistoria y Arqueología, se dará preferencia a las notas sobre hallazgos recientes, a los textos de divulgación y a los de iniciación, con el fin de formar el bagaje científico mínimo que deseamos para cuantos trabajan en nuestro Centro*⁴." (Ripoll 1970).

1.- Editada per l'Associació Cultural Vallgorgina de la qual fou entusiasta col·laborador i vice-president des de la seva fundació l'any 1983.

2.- La majoria de la Universitat Autònoma de Barcelona.

3.- Les cometes són a l'original.

4.- Es refereix a l'Instituto de Prehistoria y Arqueología, la pertinença al qual, fora del funcionariat vinculat al MAB, fou sempre imprecisa fins que es publicà un Anuari de l'IPA l'any 1980, a les acaballes de la seva pròpia existència. J. Barberà, R. Pascual i jo mateixa hi figuràvem com a investigadors: personal associat de caràcter voluntari. En l'esmentat anuari apareix una "curiosa" Societat Catalana de Prehistòria i Arqueologia-Grup de Col·laboradors de l'IPA, que només va existir sobre el paper.

Ricard Pascual serà membre del consell de redacció de la revista *Información Arqueológica*, des del número 1 i en publicarà el primer article (Pascual 1970).

Com és sabut, a la segona meitat dels anys setanta passaren moltes coses al país. Fruit dels corrents assemblearis del moment i dins del marc de l'Assemblea de Catalunya iniciada el 1971, té lloc la 1ª Assemblea de Museus de Catalunya el 12 d'octubre de 1977 i l'any següent, el 16 d'abril, la 1a Assemblea d'Arqueologia de Catalunya, a Badalona. L'Assemblea volia decidir la manera d'organitzar i gestionar la nostra arqueologia amb la seguretat que un futur Estatut permetria fer-ho des del Principat. No és ara el moment de discutir com es desenvoluparen les successives assemblees, com es perfilaren distintes opcions i maneres de veure aquest futur a partir de diferents opcions polítiques i, sobretot, de grups de pressió. Tot acabà en un no res, ja que el moviment assembleari no prosperà i l'arqueologia de Catalunya s'organitzà des de dalt.

Resulta interessant observar que fou en el seu si, quan per primera vegada es qüestionà la figura i la funció dels afeccionats fins llavors omnipresents; com aquests se sentiren incompresos i menystinguts per unes primeres fornades de joves llicenciats amb metodologies de treball i òptiques de funcionament divergents. Així, un dels problemes que es plantejaren en les Assemblees fou la naturalesa, la situació i les funcions dels anomenats no professionals dins de la futura organització de l'arqueologia. Costa de fer entendre a les generacions actuals que aquest fos un problema tant important. El fet ens demostra el paper preponderant que fins llavors havien jugat. Pocs van entendre que els temps canviaven.

Doncs bé, en mig d'aquest terrabastall ens trobem només amb tres associacions jugant un paper destacat: el GC de l'IPA, l'Associació Arqueològica de Girona i l'ADAHUB (Associació de Diplomats en Arqueologia Hispànica de la Universitat de Barcelona) i només apareixen quatre noms d'afecionats, dos d'ells en Pascual i en Barberà.

Barberà jugà un paper molt destacat en totes les Assemblees: moderador de la 1a, membre del secretariat encarregat de convocar la 2a, membre del secretariat permanent i de la comissió que havia de negociar amb la Generalitat. La singularitat d'aquest fet ja fou analitzada en un altre article (Petit 2005).

Mentre, Pascual va formar part de l'única candidatura presentada a la 2a Assemblea de Girona el 4 de juny de 1978, la qual volia actuar de portaveu i negociar amb la Generalitat. Tal com deia el text de presentació de la candidatura, Pascual representava els no professionals en general i, més concretament, el GC del IPA. També fou constituït un nou secretariat amb la presència de R. Pascual que

s'encarregà d'escollir data i lloc per a l'assemblea següent (la 3a Assemblea d'Arqueologia de Catalunya va tenir lloc el 19 de novembre de 1978 a Tarragona) (Hernández 1992).

Quan l'any 1983 Josep Barberà funda la Societat Catalana d'Arqueologia no solament ho fa per l'afany de desmarcar-se completament del MAB, el qual, com hem vist, exercia una enorme pressió sobre el GC, sinó per tal de crear una associació "moderna" que donés resposta a les cada cop més fortes demandes socials envers el patrimoni arqueològic en el marc de la nova organització de l'arqueologia catalana, un cop fets els traspassos a la Generalitat reinstaurada. Aquestes necessitats, sobretot de tipus preventiu i formatiu, no les cobrien convenientment els estaments oficials: museus i universitats. En Ricard Pascual no solament va creure en el projecte, sinó que en fou un dels elements decisius des d'un bon començament. En les Juntetes Directives de la SCA, a les que va pertànyer des de la fundació i fins l'any 2002, en Pascual manifestà les seves mesurades opinions, amb un deix d'escepticisme i amb una bona dosi de seny, tal i com exposàvem al principi. Durant vint anys en Pascual formà part de la Junta de la SCA, a les verdes i a les madures, sempre fent costat al seu amic Barberà.

L'any 2003 fou anomenat Soci d'Honor de la SCA, guardó que va rebre durant la festa de clausura del vintè aniversari de la SCA, un més després de la mort de l'amic. Poc ens podíem imaginar els presents en aquell acte de sabor agredolç que seria la darrera vegada que veuríem en Ricard Pascual, la darrera oportunitat de gaudir de les seves paraules, una oportunitat que, per la seva eterna discreció i per la nostra despreocupació, no vam saber aprofitar.

BIBLIOGRAFIA

BARBERÀ, J., PASCUAL, R., CABALLÉ, M., ROVIRA, J., 1960-1961, El poblado prerromano del Turó de Can Olivé de Sardanyola (Barcelona), *Ampurias*, XXII-XXIII, IPA, Barcelona, 183-221.

BARBERÀ, J., PASCUAL, R., CABALLÉ, M., ROVIRA, J., 1962, El poblado prerromano del Turó de Can Olivé de Cerdanyola (Barcelona), *Ampurias*, XXIV, IPA, Barcelona, 147-159.

BARBERÀ FARRÀS, J., PASCUAL GUASCH, R. 1970, Noticiario Arqueológico. El poblado prerromano de la Muntanya de Sant Miquel, en Vallromanes-Montornès (Barcelona), *Ampurias* 31-32, Barcelona, 273-283.

BARBERÀ, J., 2003, La lluita per la successió en el projecte d'investigació de Bosch Gimpera. L'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació (IPA) i l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat

(IAP) *L'arqueologia a Catalunya durant la República i el franquisme (1931-1975)*. Actes de les jornades d'historiografia celebrades a Mataró el 2002. Museu de Mataró, Mataró, 103-114.

HERNÁNDEZ, G., 1992, L'Assemblea d'Arqueologia de Catalunya: una assignatura pendent, *Cota Zero*, 8, Ed. Eumo, Vic, 11-23.

PASCUAL, R., 1963, Resultados de una prospección en la estación prerromana de la Font del Bril en Santa Eulàlia de Ronçana (Barcelona), *Ampurias*, XXV, IPA, Barcelona, 205-210.

PASCUAL, R., 1970, La Tabla de Dressel, *Información Arqueológica*, 1, IPA, Barcelona, 5-7.

PASCUAL, R., 1976, Las termas de Can Tarrés (La Garriga), *Información Arqueológica*, 19, IPA, Barcelona, 207-209.

PASCUAL, R., 1986, La Lauro vinícola, *I Jornades Internacionals d'Arqueologia romana. De les estruc-*

tures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior. Homenatge a Josep Estrada i Garriga. Granollers, 1987, 435-446.

PASCUAL, R., BARBERÀ, J., 1964-1965, El yacimiento prerromano de Puig Castell (Vallgorgina, Barcelona), *Ampurias*, XXVI-XXVII, IPA, Barcelona, 233-245.

PETIT, M.A., 2004, Adéu a Ricard Pascual i Guasch, *Full d'Informació*, 218, 1.

PETIT, M.A., 2005, Josep Barberà i la història d'un projecte: la Societat Catalana d'Arqueologia, *Actes del XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Món Ibèric als Països Catalans. Puigcerdà 2003*, Vol. I, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 55-58.

RIPOLL, E., 1970, Presentación de la revista Información Arqueológica, *Información Arqueológica*, 1, IPA, Barcelona, 3-4.

BIBLIOGRAFIA DE RICARD PASCUAL GUASCH

(Recull efectuat per Antoni Puig Palerm)

1959

PASCUAL GUASCH, R. 1959, El material del pecio de Palamós, *CRIS, Revista de la Mar* 8, Barcelona, 12-13.

PASCUAL GUASCH, R. 1959, Varia. Cepos de ancla romanos recuperados frente a Blanes (Barcelona), *Zephyrus* X, Salamanca, 176-180.

1960

PASCUAL GUASCH, R. 1960, Varia. Dos ánforas del pecio Gandolfo (Almería), *Zephyrus* XI, Salamanca, 205-209.

PASCUAL GUASCH, R. 1960, Ánforas que no figuran en la tabla de Dressel, *CRIS, Revista de la Mar*, Barcelona, 13-16.

1961

BARBERÀ FARRÀS, J., PASCUAL GUASCH, R., CABALLÉ, M., ROVIRA, J. 1961, El poblado prerromano del "Turó de Can Olivé", de Sardanyola (Barcelona), *Ampurias* XXII-XXIII, Barcelona, 183-221.

PASCUAL GUASCH, R. 1961, Notas de Arqueología de Cataluña y Baleares. Arenys de Mar, *Ampurias* XXII-XXIII, Barcelona, 328.

1962

PASCUAL GUASCH, R. 1962, Centros de producción y difusión geográfica de un tipo de ánfora. *VII Congreso Nacional de Arqueología* (Barcelona, 1960), 334-345.

BARBERÀ FARRÀS, J., PASCUAL GUASCH, R., CABALLÉ, M., ROVIRA, J. 1962, El poblado prerromano del "Turó de Can Olivé", de Cerdanyola (Barcelona). Segunda y última etapa de las excavaciones, *Ampurias* XXIV, Barcelona, 147-159.

MONTES, A. d., PASCUAL GUASCH, R. 1962, Noticiario Arqueológico. Un vaso de Sigillata Hispánica en Caldes de Montbui (Barcelona), *Ampurias* XXIV, Barcelona, 241-243.

MONTES, A. d., PASCUAL GUASCH, R. 1962, Notas de arqueología de Cataluña y Baleares. Palau Solità, *Ampurias* XXIV, Barcelona, 301.

PASCUAL GUASCH, R. 1962, Notas de arqueología de Cataluña y Baleares. Mataró, *Ampurias* XXIV, Barcelona, 298.

PASCUAL GUASCH, R. 1962, Notas sobre el comercio en Layetania en época romana, *Boletín del Centro Excursionista Puig Castellar* 7, Santa Coloma de Gramenet, 6-10.

PASCUAL GUASCH, R. 1962, Noticiario Arqueológico. Un pecio romano en "Les Negres" (Bagur, Gerona), *Ampurias* XXIV, Barcelona, 239-241.

PASCUAL GUASCH, R. 1962, Notas de arqueología de Cataluña y Baleares. Torroella de Montgrí (Islas Medes), *Ampurias* XXIV, Barcelona, 314-315.

1963

PASCUAL GUASCH, R. 1963, El desarrollo de la arqueología submarina. *Problemas de la Prehistoria y de la Arqueología Catalanas. II Symposium de Prehistoria Peninsular 8-11 de octubre de 1962* (Barcelona, 1962), 209-223.

BARBERÀ FARRÀS, J., PASCUAL GUASCH, R. 1963, Noticiario Arqueológico. Resultados de una prospección en la estación prerromana de La Font de Bril, en Santa Eulàlia de Ronçana (Barcelona), *Ampurias* XXV, Barcelona, 205-210.

PASCUAL GUASCH, R. 1963, Noticiario Arqueológico. Las ánforas de la Plaza del Rey, *Ampurias* XXV, Barcelona, 224-234.

PASCUAL GUASCH, R. 1963, Arqueología submarina. Notas sobre el comercio en Layetania en época romana (Con autorización del Boletín del Centro Excursionista Puig Castellar de Sta. Coloma de Gramenet), *CRIS, Revista de la Mar* 48, Barcelona, 5-9.

PASCUAL GUASCH, R. 1963, Arqueología submarina. El comercio de salazones de pescado en la Edad Antigua, *CRIS, Revista de la Mar* 52, Barcelona, 4-8.

PASCUAL GUASCH, R. 1963, Material arqueològic recuperado frente al Peñón de Ifach en aguas de Alicante, *CRIS, Revista de la Mar* 82, Barcelona, 3.
PASCUAL GUASCH, R. 1963, Los puertos romanos, *CRIS, Revista de la Mar* 82, Barcelona, 4-8.

1964

PASCUAL GUASCH, R. 1964, Un pecio romano en Cabo Creus (Gerona), *Rivista de Studi Liguri* XXX, Bordighera, 303-305. [=Forma Maris Antiqui, V].
PASCUAL GUASCH, R. 1964, Arqueología submarina. Ánforas en Mataró, *CRIS, Revista de la Mar* 60, Barcelona, 4-7.

1965

PASCUAL GUASCH, R. 1965, Les àmfors de la necròpolis paleocristiana de Tarragona, *Boletín Arqueológico, órgano de la Real Sociedad Arqueológica Tarraconense* 85-92, Tarragona, 3-27.
PASCUAL GUASCH, R., BARBERÀ FARRÀS, J. 1965, Noticiario Arqueológico. El yacimiento prerromano de Puig Castell (Vallgorguina, Barcelona), *Ampurias* XXVI-XXVII, Barcelona, 233-245.
PASCUAL GUASCH, R. 1965, Bibliografía. Murillo Lerici, Carlo, *Una grande avventura della archeologia moderna. 1955-65. Dieci anni di prospezioni archeologiche*. Turin, Lerici Editori, 1965. 108 páginas s. n., 43 láms. y planos (30 x 22,5 centímetros), *Ampurias* XXVI-XXVII, Barcelona, 391-392.
PASCUAL GUASCH, R. 1965, Bibliografía. Dumas, Frédéric, *Épaves antiques. Introduction à l'archéologie sous-marine méditerranéenne*. Paris, G.P. Maissonneuve et Larose, 1964. 193 págs., 26 figs. y 52 fotografías (23,5 x 18,5 cm), *Ampurias* XXVI-XXVII, Barcelona, 399-401.

1966

PASCUAL GUASCH, R. 1966, Noticiario Arqueológico. La nave romana de El Golfet (Gerona), *Ampurias* 28, Barcelona, 262-265.
PASCUAL GUASCH, R. 1966, Las ánforas púnicas, *CRIS, Revista de la Mar* 93, Barcelona, 13-15.
PASCUAL GUASCH, R. 1966, Barcos del siglo III antes de Jesucristo, *CRIS, Revista de la Mar* 90, Barcelona, 8-9.
PASCUAL GUASCH, R. 1966, Un naufragio ocurrido el año 62, *CRIS, Revista de la Mar* 93, Barcelona, 22-25.
PASCUAL GUASCH, R. 1966, Ánfora, *Mediterranea. Boletín de estudios y noticias* 2, Barcelona, 1-3.
PASCUAL GUASCH, R. 1966, Bibliografía. Callender, M. H.: *Roman Amphorae, with index of stamps*. Oxford University Press. New York, Toronto, 1965. 323 págs., 27 figs. y 7 láms., *Pyrenae* 2, Barcelona, 221-225.

1967

PASCUAL GUASCH, R. 1967, Rincón del pasado. La fecha y el contenido de las ánforas, *CRIS, Revista de la Mar* 97, Barcelona, 18-19.
PASCUAL GUASCH, R. 1967, Rincón del pasado. Arqueología Submarina en Valencia, *CRIS, Revista de la Mar* 98, Barcelona, 24-25.
PASCUAL GUASCH, R. 1967, Rincón del pasado, *CRIS, Revista de la Mar* 102, Barcelona, 21.

1968

PASCUAL GUASCH, R. 1968, El pecio Gandolfo (Almería), *Pyrenae* 4, Barcelona, 141-155.
PASCUAL GUASCH, R. 1968, Noticiario Arqueológico. Acerca de la fabricación de ánforas, *Ampurias* XXX, Barcelona, 237-248.
PASCUAL GUASCH, R. 1968, La navegación en el Derecho Romano, *CRIS, Revista de la Mar* 110, Barcelona, 27-30.
PASCUAL GUASCH, R. 1968, Algunos aspectos del comercio antiguo según las ánforas, in *Comunicaciones a la I reunión de historia de la economía antigua de la Península Ibérica*, Valencia, 67-79, [=Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia 5].

1969

PASCUAL GUASCH, R. 1969, Un nuevo tipo de ánfora púnica, *Archivo Español de Arqueología* 42, Madrid, 12-19.

1970

PASCUAL GUASCH, R. Arqueología submarina en Andalucía (Almería y Granada). *IV Congreso Internacional de Arqueología Submarina* (Niza, 1970) (Niza, 1970), [Inèdit].
BARBERÀ FARRÀS, J., PASCUAL GUASCH, R. 1970, Noticiario Arqueológico. El poblado prerromano de la Muntanya de Sant Miquel, en Vallromanes-Montornès (Barcelona), *Ampurias* 31-32, Barcelona, 273-283.
FOERSTER LAURES, F., PASCUAL GUASCH, R. 1970, La nave romana de "Sa Nau Perduda" (Cabo Bagur, Gerona), in *Omaggio a Fernand Benoît, IV*, Bordighera, 273-306. [=Rivista di Studi Liguri XXXVI].
PASCUAL GUASCH, R. 1970, Bibliografía. Beltrán Lloris, Miguel: *Las Ánforas romanas en España*, Monografías Arqueológicas, VIII, Zaragoza, Facultad de Filosofía y Letras, 1970, 640 pág., 240 figuras (23 x 22 cm), *Ampurias* 31-32, Barcelona, 425-427.
PASCUAL GUASCH, R. 1970, La Tabla de Dressel, *Información Arqueológica. Boletín Informativo del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona* 1, Barcelona, 5-7.

ROVIRA, G., PASCUAL GUASCH, R. 1970, Actividades del grupo de colaboradores del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona. Año 1969. Noviembre. Hallazgo de un ánfora romana con inscripción pintada, *Información Arqueológica. Boletín Informativo del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona* 2, Barcelona, 60-62.

1971

VIDAL, C., PASCUAL GUASCH, R. 1971, El Pecio de Palamós. *Actas del III Congreso Internacional de Arqueología Submarina. Barcelona 1961* (Barcelona, 1961), 117-126.

FOERSTER LAURES, F., PASCUAL GUASCH, R. 1971, Yacimientos arqueológicos en Punta Salina. *Actas del III Congreso Internacional de Arqueología Submarina. Barcelona 1961* (Barcelona, 1961), 127-139.

PASCUAL GUASCH, R., ESTEVA, L. 1971, Materiales de procedencia submarina depositados en el Museo Municipal de Sant Feliu de Guíxols. *Actas del III Congreso Internacional de Arqueología Submarina. Barcelona 1961* (Barcelona, 1961), 105-116.

PASCUAL GUASCH, R. 1971, Varia. Consideraciones sobre un nuevo tipo de ánfora, *Pyrenae* 7, Barcelona, 165-173.

PASCUAL GUASCH, R. 1971, La nave romana de "Punta de Algas", *CRIS, Revista de la Mar* 132, Barcelona, 16-18.

1972

BARBERÀ FARRÀS, J., PASCUAL GUASCH, R. 1972, Actividades del grupo de colaboradores del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona. Año 1972. Octubre. Viaje arqueológico a la región de Nápoles, *Información Arqueológica. Boletín Informativo del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona* 8-9, Barcelona, 57-58.

PASCUAL GUASCH, R. 1972, Arqueología submarina en Andalucía (Almería y Granada), *Ampurias* 33-34, 321-334.

PASCUAL GUASCH, R. 1972, Una nueva revista de Arqueología Submarina, *CRIS, Revista de la Mar* 138, Barcelona, 4-7.

1973

BARBERÀ FARRÀS, J., PASCUAL GUASCH, R. 1973, El "edificio público" de Burriach (Cabrera de Mar, Barcelona). *XII Congreso Nacional de Arqueología* (Jaén, 1971), 603-610.

BARBERÀ FARRÀS, J., PASCUAL GUASCH, R. 1973, Actividades del grupo de colaboradores del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación

Provincial de Barcelona. Año 1973. Mayo. La villa romana de can Terrés (La Garriga), *Información Arqueológica. Boletín Informativo del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona* 12, Barcelona, 152-153.

PASCUAL GUASCH, R. 1973, Underwater archaeology in Andalusia (Almeria and Granada), *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 2.1, London, 107-119.

PASCUAL GUASCH, R. 1973, Los salazones de pescado en la Antigüedad, *Mastia. Boletín Informativo de la Junta Municipal de Arqueología de Cartagena* 2, Cartagena, 23-28.

1974

BARBERÀ FARRÀS, J., PASCUAL GUASCH, R. 1974, Actividades del grupo de colaboradores del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona. Año 1973. Mayo. Las excavaciones del Instituto en el poblado preromano de la Penya del Moro, en Sant Just Desvern (Barcelona), *Información Arqueológica. Boletín Informativo del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona* 13, Barcelona, 18-19.

PASCUAL GUASCH, R. 1974, Sobre tipología de ánforas púnicas (Nota de R. Pascual Guasch), *Información Arqueológica. Boletín Informativo del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona* 14, Barcelona, 38-46.

PASCUAL GUASCH, R. 1974, Sobre una estampilla anfórica de Ampurias, in Ripoll Perelló, A., Llongueras Campañá, M. (eds.), *Miscelánea Arqueológica. XXV Aniversario de los Cursos Internacionales de Prehistoria y Arqueología en Ampurias (1947-1971)*, Barcelona, 139-144.

PASCUAL GUASCH, R. 1974, Actividades del grupo de colaboradores del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona. Año 1974. Junio. Métodos clásicos y métodos formales para el estudio tipológico de las ánforas, *Información Arqueológica. Boletín Informativo del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona* 14, Barcelona, 58.

1975

PASCUAL GUASCH, R. 1975, Noticiario Arqueológico. El pecio de Columbretes, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense* 2, Castellón de la Plana, 185-190.

PASCUAL GUASCH, R. 1975, Las ánforas de la Isla Pedrosa, *Inmersión y Ciencia. Publicación del Departamento de Actividades Científicas de FEDAS* 8-9, Barcelona, 87-92.

PASCUAL GUASCH, R., VILLATE, E. 1975, Los primeros ensayos de estudios de pastas cerámicas, *Información Arqueológica. Boletín Informativo del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona* 16, Barcelona, 95-100.

PASCUAL GUASCH, R. 1975, Epigrafía, *Inmersión y Ciencia. Publicación del Departamento de Actividades Científicas de FEDAS* 8-9, Barcelona, 93-94.

1976

PASCUAL GUASCH, R. 1976, Cepo de ancla en piedra en aguas del Mar Egeo, *CRIS, Revista de la Mar* 151, Barcelona, 21.

PASCUAL GUASCH, R. 1976, Actividades del grupo de colaboradores del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona. Año 1975. Diciembre. Reportaje arqueológico de un viaje a Grecia, *Información Arqueológica. Boletín Informativo del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona* 19, Barcelona, 23-24.

PASCUAL GUASCH, R. 1976, Actividades del grupo de colaboradores del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona. Año 1976. Febrero. La Villa Romana de Can Tarrés (La Garriga), *Información Arqueológica. Boletín Informativo del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona* 20-21, Barcelona, 66-67.

1977

PASCUAL GUASCH, R. 1977, Las ánforas de la Layetania. *Méthodes Classiques et Méthodes Formelles dans l'Étude des Amphores (Actes du Colloque de Rome 27-29 mai 1974)* (Roma, 1974), Roma, 47-96.

PASCUAL GUASCH, R. 1977, Las termas de Can Tarrés (La Garriga), *Información Arqueológica. Boletín Informativo del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona* 25, Barcelona, 207-209.

1980

PASCUAL GUASCH, R. 1980, La evolución de las exportaciones béticas durante el Imperio. *Producción y Comercio del aceite en la Antigüedad. Primer Congreso Internacional* (Madrid, 1978), 233-242.

PASCUAL GUASCH, R., BARBERÀ FARRAS, J. 1980, Burriac, un yacimiento protohistórico de la costa catalana (Cabrera del Mar, Barcelona), *Ampurias* 41-42, Barcelona, 203-242.

PASCUAL GUASCH, R. 1980, Sobre algunas marcas anfóricas batalanas, in *Omagio a Nino Lamboglia, IV*, Bordighera, 261-279. [=Rivista di Studi Liguri XLVI].

1981

PASCUAL GUASCH, R. 1981, Exploración submarina entre Llavaneres y Mataró (Barcelona), *Ampurias* 43, Barcelona, 217-251.

PASCUAL GUASCH, R. 1981, Les marques amfòriques CLV i CHR, *Laietania. Estudis d'Arqueologia del Maresme* 1, Mataró, 197-199.

1982

FOERSTER LAURES, F., PASCUAL GUASCH, R. 1982, El Pecio del Cap del Volt, *Vida Submarina* 5, Barcelona, 47-56.

1983

CELADES, R., PASCUAL GUASCH, R., VILLATE, E. 1983, Estudio analítico de los revestimientos orgánicos aparecidos en el interior de las ánforas, *Informació Arqueològica* 41, Barcelona, 169-178.

FOERSTER LAURES, F., PASCUAL GUASCH, R. 1983, Notes and News. Two thousand year old cloth, made from goat's hair, *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 12.3, London, 264-266.

1984

FOERSTER LAURES, F., PASCUAL GUASCH, R. 1984, Varia. Tejidos milenarios de pelo de cabra, *Boletín del Museo Arqueológico Nacional* II, 1, Madrid, 151-153.

PASCUAL GUASCH, R. 1984, Notes and News. The catalan wine trade in the Roman Empire, *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 13.2, London, 245-248.

PASCUAL GUASCH, R. 1984, L'Escut del nostre poble, *La Vall* 36, Vallgorguina.

1985

FOERSTER LAURES, F., PASCUAL GUASCH, R. 1985, *El Naufragio de Valgius. Extracto comentado de la epístola nº 49 de San Paulino de Nola. Con aportaciones de Olimpio Musso y Marcos Mayer*, Barcelona.

PASCUAL GUASCH, R. 1985, El Poble Ibèric de Puig Castell, *La Vall* 43, Vallgorguina.

PASCUAL GUASCH, R. 1985, El Dolmen de Pedra Gentil, *La Vall* 44, Vallgorguina, 8-10.

PASCUAL GUASCH, R. 1985, Tornem-hi amb l'escut de Vallgorguina, *La Vall* 50, Vallgorguina.

PASCUAL GUASCH, R. 1985, La Festa, *La Vall* 50, Vallgorguina.

1986

PASCUAL GUASCH, R. 1986, Can Morell, *La Vall* 54, Vallgorguina.

PASCUAL GUASCH, R. 1986, Ara fa mil anys, *La Vall* 63, Vallgorguina, 3-4.

1987

PASCUAL GUASCH, R. 1987, El Desenvolupament de la viticultura a Catalunya. *I Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. Actes* (Badalona, 1985), 123-126.

FOERSTER LAURES, F., PASCUAL GUASCH, R., BARBERÀ FARRAS, J. 1987, *El Pecio romano de Palamós. Excavación arqueológica submarina por el CRIS, Centro de Recuperación e Investigaciones Submarinas*, [Barcelona].

PASCUAL GUASCH, R. 1987, Un grup de recerca de l'Associació Cultural Vallgorguina, *La Vall* 64, Vallgorguina, 5.

PASCUAL GUASCH, R. 1987, Inauguració, *La Vall* 75, Vallgorguina.

1988

PASCUAL GUASCH, R. 1988, Notes and News. The stamps on amphoras from the kiln at El Mual, *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 17.2, London, 181.

PASCUAL GUASCH, R. 1988, La piedra con "cúpulas" del Pla de Forcs (Sant Iscle de Vallalta, Maresme, Barcelona), *Espacio, Tiempo y Forma. Revista de la Facultad de Geografía e Historia. Homenaje al Profesor Eduardo Ripoll Perelló. Tomo I. Prehistoria I*, Madrid, 445-453.

PASCUAL GUASCH, R. 1988, Les "Olles" del Pla de Forcs, quan i perquè es van fer, *La Vall* 80, Vallgorguina.

PASCUAL GUASCH, R. 1988, Els enterraments àrabs, *La Vall* 82, Vallgorguina.

PASCUAL GUASCH, R. 1989, Què es el Patrimoni Cultural, *La Vall* 90, Vallgorguina.

PASCUAL GUASCH, R. 1989, Les Olimpíades, *La Vall* 92, Vallgorguina, 16-17.

1990

PASCUAL GUASCH, R. 1990, Las rutas de oriente. *Le commerce maritime romain en Méditerranée occidentale. Colloque international tenu à Barcelone du 16 au 18 mai 1988* (Barcelona, 1988), *Pact* 27, 217-227.

PASCUAL GUASCH, R. 1990, *El comerç Romà amb l'Orient Pròxim i Llunyà*, Barcelona.

PASCUAL GUASCH, R. 1990, La història de Vallgorguina, *La Vall* 100, Vallgorguina.

PASCUAL GUASCH, R. 1990, Els Banys Romans, *La Vall* 101, Vallgorguina, 25-27.

PASCUAL GUASCH, R. 1990, Quan va néixer Jesús?, *La Vall* 108, Vallgorguina.

1991

MORA I ALSINA, J., RIERA I VIDAL, J. M. 1991, *Els Arbres monumentals i d'anomenada de*

Vallgorguina, Vallgorguina. Dibuixos: Ricard Pascual i Guasch, Joan Mora i Alsina.

PASCUAL GUASCH, R. 1991, *Index d'Estampilles sobre Àmfores Catalanes*, Barcelona.

PASCUAL GUASCH, R. 1991, Una biografia de Ponç Pilat, *La Vall* 112, Vallgorguina.

PASCUAL GUASCH, R. 1991, Les Havaneres, *La Vall* 122, Vallgorguina.

PASCUAL GUASCH, R. 1991, Les Perles, *La Vall* 127, Vallgorguina.

1992

PASCUAL GUASCH, R. 1992, Les eines de sempre, *La Vall* 127, Vallgorguina.

PASCUAL GUASCH, R. 1992, L'Església Vella, *La Vall* 132, Vallgorguina.

1993

PASCUAL GUASCH, R. 1993, La Peirà escrita de Formiguere, *La Vall* 138, Vallgorguina.

PASCUAL GUASCH, R. 1993, Quan Sant Celoni es deia Baix Montseny, *La Vall* 140, Vallgorguina.

PASCUAL GUASCH, R. 1993, Un altre "Pedra Gentil", *La Vall* 146, Vallgorguina, 18.

PASCUAL GUASCH, R. 1993, Derelictes de les Formigues, PALAMÓS, in *Anuari d'intervencions arqueològiques 1982-1989. Època Romana, Antiguitat Tardana*, Barcelona, 76.

PASCUAL GUASCH, R. 1993, Les estampilles GRAE i HELE, in Padró, J., Prevosti, M., Roca Roumens, M., Sanmartí Grego, J. (eds.), *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, 675-677.

SALICRÚ PLANS, J. 1993, *Les feines del camp i del bosc a Vallgorguina: anys 1910-1970*, Vallgorguina. Dibuixos: Ricard Pascual i Guasch.

1994

PASCUAL GUASCH, R. 1994, Gentils i dones d'aigua ésser mífics de Vallgorguina, *La Vall* 149, Vallgorguina, 9-15.

PASCUAL GUASCH, R. 1994, Més sobre les "Olles" del Pla de Forcs, *La Vall* 150, Vallgorguina, 41-43.

PASCUAL GUASCH, R. 1994, La serp amb cabells, *La Vall* 151, Vallgorguina, 22-23.

PASCUAL GUASCH, R. 1994, Dòlmens i pedres amb olles a Terra Santa, *La Vall* 152, Vallgorguina, 16-18.

PASCUAL GUASCH, R. 1994, La religió de Mitra, in *L'Arqueologia a Cabrera de Mar. II - El jaciment de Can Modolell*, 6-12.

1995

PASCUAL GUASCH, R. 1995, La Mare i el Nen, *La Vall* 162, Vallgorguina, 10-14.

PASCUAL GUASCH, R. 1995, L'Esculapi d'Empúries, *La Vall* 167, Vallgorguina, 22-23.
PASCUAL GUASCH, R. 1995, L'ou del gall, *La Vall* 171, Vallgorguina, 24-25.

1996

PASCUAL GUASCH, R. 1996, El Mite de Tirèsias, *La Vall* 172, Vallgorguina, 20-21.
PASCUAL GUASCH, R. 1996, Els manuscrits de la Mar Morta (1a part), *La Vall* 178, Vallgorguina, 23-27.
PASCUAL GUASCH, R. 1996, Els manuscrits de la Mar Morta (2a part), *La Vall* 179, Vallgorguina, 23-26.
PASCUAL GUASCH, R. 1996, La gran Piràmide, *La Vall* 182, Vallgorguina, 20-25.

1997

PASCUAL GUASCH, R. 1997, Els gegants, *La Vall* 186, Vallgorguina, 7-9.
PASCUAL GUASCH, R. 1997, L'Atlàntida (I), *La Vall* 187, Vallgorguina, 22-25.
PASCUAL GUASCH, R. 1997, L'Atlàntida (II), *La Vall* 188, Vallgorguina, 6-9.
PASCUAL GUASCH, R. 1997, El caganer, *La Vall* 195, Vallgorguina, 16-17.

1998

PASCUAL GUASCH, R. 1998, La *Lauro* vinícola, in Mayer, M., Nolla, J. M., Pardo, J. (eds.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana a la Hispània Citerior*, Barcelona, 477-484.
PASCUAL GUASCH, R. 1998, Sant Josep (*), *La Vall* 198, Vallgorguina, 12-15.
PASCUAL GUASCH, R. 1998, El vi català en temps del romans, *La Vall* 200, Vallgorguina, 57-61.
PASCUAL GUASCH, R. 1998, Exposició de fotografies de l'Anna Planells, *La Vall* 203, Vallgorguina, 18.

1999

PASCUAL GUASCH, R. 1999, Necrologia a Mossèn Manel Padrós i Claret, *La Vall* 209, Vallgorguina, 7.
PASCUAL GUASCH, R. 1999, La Tomba de Tutankamon, *La Vall* 210, Vallgorguina, 18-21.
PASCUAL GUASCH, R. 1999, La Tomba de Tutankamon (i II), *La Vall* 211, Vallgorguina, 16-20.
PASCUAL GUASCH, R. 1999, Exposició de dibuixos i pintures d'Enric Montesinos, *La Vall* 215, Vallgorguina, 18.
PASCUAL GUASCH, R. 1999, Els gegants, *La Vall* 216, Vallgorguina, 14-18.
PASCUAL GUASCH, R. 1999, Notes per a la història de Vallgorguina, *La Vall* 219, Vallgorguina, 12-14.

2000

PASCUAL GUASCH, R. 2000, La llegenda de Sant Grial (1), *La Vall* 220, Vallgorguina, 16-21.
PASCUAL GUASCH, R. 2000, La llegenda de Sant Grial (2), *La Vall* 221, Vallgorguina, 16-20.
PASCUAL GUASCH, R. 2000, La llegenda de Sant Grial (3), *La Vall* 222, Vallgorguina, 18-22.
PASCUAL GUASCH, R. 2000, Els jocs de gladiadors (1), *La Vall* 225, Vallgorguina, 20-23.
PASCUAL GUASCH, R. 2000, Els jocs de gladiadors (2), *La Vall* 226, Vallgorguina, 15-17.
PASCUAL GUASCH, R. 2000, Els jocs de gladiadors (i 3), *La Vall* 227, Vallgorguina, 22-24.
PASCUAL GUASCH, R. 2000, Sant Andreu, *La Vall* 230, Vallgorguina, 7-9.
PASCUAL GUASCH, R. 2000, El Tió de Nadal, *La Vall* 231, Vallgorguina, 8-16.
PASCUAL GUASCH, R. [2000], *Bastoners de Vallgorguina. El Ball de Bastons*, <http://lupus.worldonline.es/acvallgo/bastoners.htm>.

2001

PASCUAL GUASCH, R. 2001, L'obelisc de Sant Pere de Roma, *La Vall* 233, Vallgorguina, 12-16.
PASCUAL GUASCH, R. 2001, La Mòmia (I), *La Vall* 237, Vallgorguina, 14-18.
PASCUAL GUASCH, R. 2001, La Mòmia (II), *La Vall* 238, Vallgorguina, 19-22.
PASCUAL GUASCH, R. 2001, L'Exposició de pintures de Joan Ramon Vazquez, *La Vall* 239, Vallgorguina, 7.
PASCUAL GUASCH, R. 2001, Exposició de Patricia Burbidge, *La Vall* 240, Vallgorguina, 7.
PASCUAL GUASCH, R. 2001, Santa Eulàlia de Tapioles, *La Vall* 241, Vallgorguina, 4-5.
PASCUAL GUASCH, R. 2001, Exposició: Salvem Santa Eulàlia, *La Vall* 242, Vallgorguina, 4.
PASCUAL GUASCH, R. 2001, Santa Eulàlia de Tapioles, *La Vall* 243, Vallgorguina, 13.

2002

PASCUAL GUASCH, R. 2002, Ponç Pilat (I), *La Vall* 245, Vallgorguina, 20-22.
PASCUAL GUASCH, R. 2002, Ponç Pilat (II), *La Vall* 246, Vallgorguina, 7-11.
PASCUAL GUASCH, R. 2002, 666, *La Vall* 248, Vallgorguina, 12-14.
PASCUAL GUASCH, R. 2002, Presentació del No. 250 de La Vall, *La Vall* 251, Vallgorguina, 4.
PASCUAL GUASCH, R. 2002, *La Vall* 254, Vallgorguina, 20-21.
PASCUAL GUASCH, R. 2002, Els resultats de l'excavació a Santa Eulàlia de Tapioles, *La Vall* 255, Vallgorguina, 11.

2003

PASCUAL GUASCH, R. 2003, NIL NOVI SUP SOLE Res de nou sota el sol, *La Vall* 256, Vallgorguina, 16-18.

PASCUAL GUASCH, R. 2003, Breu història de Vallgorguina, *La Vall* 259, Vallgorguina, 14-20.

PASCUAL GUASCH, R. 2003, Un talismà de poder excepcional, *La Vall* 262, Vallgorguina, 12-15.

PASCUAL GUASCH, R. 2003, Una balada celta, *La Vall* 263, Vallgorguina, 14-16.

PASCUAL GUASCH, R. 2003, L'aigua de Roma (I), *La Vall* 264, Vallgorguina, 8-11.

PASCUAL GUASCH, R. 2003, L'aigua de Roma (II), *La Vall* 265, Vallgorguina, 19-23.

PASCUAL GUASCH, R., PORTA, E., VILLATE, E. *Estudio analítico de los sedimentos orgánicos encontrados en ánforas y materiales similares*, [Inèdit].

TREBALLS DE RECERCA

TIPOLOGIA I DATACIÓ DE LES ÀMFORES TARRACONENSES PRODUÏDES A CATALUNYA

Tarraconense, s. I aC- s.II dC, Dressel 2-4, Pascual 1, tipologia.

Albert López Mullor¹, Albert Martín Menéndez²

Desde que, en 1960, Ricard Pascual definió el tipo de ánfora que hoy lleva su nombre, los estudios sobre los contenedores tarraconenses se han sucedido de manera incesante, habiéndose llegado a un conocimiento amplio sobre los mismos. Sin embargo, a pesar de haberse producido aportaciones muy valiosas, no existía un compendio sobre la tipología y la datación de estas piezas.

En el presente trabajo hemos intentado la elaboración de una síntesis sobre la producción de ánforas tardorrepúblicas y altoimperiales en el actual territorio de Cataluña, poniendo el énfasis en los aspectos tipológicos de tales envases, y de hecho proponiendo una seriación detallada de sus formas. También se ha estudiado su cronología, tratándose de perfilar la datación de cada tipo a partir de un buen número de contextos fiables.

Tarraconense, s. I aC- s.II dC, Dressel 2-4, Pascual 1, tipologia.

From 1960, in which time Ricard Pascual defined the amphora that has his name, the studies about the Tarraconensis province containers have been increasing, reaching a high level of knowledge. However, even though very valuable research has been produced, there didn't exist a compendium about the typology and the adaptation of those pieces.

On this work, we have tried an evaluation of a synthesis regarding the late Republican and high-empire amphorae in the actual territory of Catalonia, putting the emphasis on the typological aspects of those containers, and in fact proposing a detailed sequence of its forms. Its chronology has also been studied, with the aim of profiling the data of each type based on a good amount of reliable contexts.

Tarraconense, I BC-II AC century, Dressel 2-4, Pascual 1, typology.

Depuis 1960, date à laquelle Ricard Pascual définit le type d'amphore qui porte son nom aujourd'hui, les études sur les conteneurs de la Tarraconaise se sont succédées de manière ininterrompue et ont abouti à une connaissance plus étendue de ces derniers. Néanmoins, malgré la valeur indéniable de ces apports, aucun compendium n'a été publié sur la typologie et la datation de ces pièces.

Dans le présent travail nous essayons de faire une synthèse de la production d'amphores tardo-républicaines et impériales (Haut-Empire) sur le territoire actuel de la Catalogne, en mettant l'accent sur les aspects typologiques de ces conteneurs, et en proposant, en fait, une sériation détaillée de leurs formes. Nous avons également étudié leur chronologie, en cherchant à parfaire la datation de chaque type à partir d'un bon nombre de contextes fiables.

Tarraconaise, Ier s. av. J.C.- IIe s. ap. J.C., Dressel 2-4, Pascual 1, typologie.

DRESSEL 1 (DR. 1) CITERIOR

DEFINICIÓ I ANTECEDENTS

La producció d'àmfores de tipus romà al nord-est de l'Hispania Citerior comença amb la imitació de les grecoitàliques i les Dr. 1. Es tracta de les àmfo-

res itàliques més esteses per la mediterrània occidental que, a partir del final de la Segona Guerra Púnica, inunden els mercats ibèrics acompanyades de ceràmica de vernís negre, de parets fines i comuna. De la mateixa manera que els centres terrissers locals van imitar els vasos de campaniana o els gobelets de parets fines, ho van fer amb els

1.- Servei de Patrimoni Arquitectònic Local, Diputació de Barcelona, lopezmal@diba.es.

2.- Ajuntament de Cabrera de Mar, albertmm@tiscali.es.

contenidors amfòrics, en els quals envasaven els vins del país, produïts d'antuvi i continguts fins llavors en les típiques àmfores en forma de pastanaga que recorden els tipus fenicis, o bé en imitacions d'àmfores ebusitanes³.

Aquestes produccions s'han constatat dins diferents centres, que més endavant enumerarem, i que abracen des del Maresme al Camp de Tarragona, passant pel Vallès. No es tracta, però, de sèries homogènies des del punt de vista tipològic, ja que, al costat de peces que s'assemblen clarament als originals i que es poden classificar dins les formes tradicionals –grecoitàlica, Dr. 1A, 1B i 1C–, n'hi ha d'altres que no s'hi poden enquadrar, per la qual cosa les hem anomenat senzillament Dr. 1.

Un cop exposat el nom, cal dir, pel que fa al cognom, que no creiem que sigui el més correcte anomenar aquestes àmfores “tarraconenses”, atès que van ser produïdes força abans de l'establiment de la província *Hispania Tarraconensis*, el 27 aC. Sembla, per tant, més escaient dir-ne grecoitàliques i Dr. 1 de l'Hispania Citerior, o simplement “citeriors”. L'apel·latiu de “tarraconense” el deixem per als contenidors que, des del c. 50 aC, van anar substituint les imitacions dels models itàlics, tenint en compte que llur vida comercial va assolir una part important del principat d'August i per tant de l'existència de la província Tarraconense.

La identificació dels primers exemplars d'àmfores Dr. 1 citeriors va tenir lloc als *oppida* de Montpalau (Pineda de Mar), el 1981, i de Burriac (Cabrera de Mar), el 1982. La coneixença d'aquestes peces es reduïa llavors a fragments de vora i paret. La referència a les troballes de Burriac es va fer, de passada, el 1982⁴, i més extensament en el decurs del primer congrés sobre el vi a l'antiguitat, celebrat a Badalona, el 1985⁵, així com dins la monografia dedicada al dipòsit del sector occidental de Burriac, el 1988⁶. L'any 1986, se n'havia donat a conèixer un exemplar procedent del fondejador de Vilassar de Mar⁷ i, el 1987, es va realitzar el primer assaig de difusió científica d'aquests contenidors, fent-ne esment del context cronològic. Aleshores, només es van localitzar vint-i-cinc exemplars, entre els materials dels *oppida*

esmentats, els de *Baetulo* i els fondejadors de Mataró Nord, Vilassar de Mar i Cabrera de Mar⁸.

El mateix 1987, M. Comas es va fer ressò de la troballa d'aquesta classe de materials en tots aquests jaciments⁹, i M.T. Casas va publicar tres exemplars més, procedents d'excavacions antigues a la vil·la de La Salut (Sabadell)¹⁰. Un portava la marca M. COS o COR a la vora¹¹.

TIPOLOGIA

Les produccions antigues

Cabrera de Mar

Fins ara, les peces més antigues que es coneixen corresponen a dos centres productors, el del Vilar (Valls) i el de Cabrera de Mar. Aquest darrer indret va ser la seu d'un establiment republicà itàlic, almenys des de mitjan segle II aC, instal·lat al lloc de Ca l'Arnau, que va coexistir amb el vell *oppidum* ibèric de Burriac, emplaçat ben al costat, al vessant d'un turó. Un cop abandonat l'establiment itàlic, el 80-70 aC, tot desplaçant-se alguns quilòmetres per tal de constituir la ciutat d'*Iluro*, s'hi va fundar una bòbila, la qual va prolongar l'activitat fins al segon decenni del segle I de la nostra era¹².

El material amforal de Cabrera de Mar correspon a fragments de vores, panxes i nanses, dels quals només hem tingut en compte les vores, única part que en estat molt fragmentari es pot identificar raonablement. Els perfils de les vores de grecoitàlica (Fig. 1.3) i Dr. 1A (Fig. 1.14-17) són gairebé idèntics als dels importats, i només es poden atribuir a bòbiles locals per l'aparença de la pasta. Aquesta darrera és molt similar a la de formes més recents produïdes a la vall de Cabrera de Mar, de les quals ens ocuparem més avall sota l'apel·latiu genèric de Dr. 1 citeriors. Com a tret distintiu, s'ha d'assenyalar que estan recobertes d'una engalba blanquinosa que es perd amb molta facilitat. Quant a les Dr. 1B (Fig. 2.1-2, 4-5) i 1C (Fig. 2.6-8), la situació és molt similar, ja que, atès únicament el perfil, podrien passar per itàliques. Tanmateix, la pasta, en els pocs casos que coneixem, és molt semblant a la de produccions més tardanes, i en les Dr. 1C també posseeix una engalba.

3.- Per a la producció del tipus PE 15 a Darró (Vilanova i la Geltrú), es pot veure López Mullor 1986-1989 i López Mullor/Fierro 1994.

4.- Miró/Pujol 1982-1983, 40.

5.- Miró 1987, 179.

6.- Miró/Pujol/García 1988, 32, 69, 100-103, 116, núm. 590-591, entre 90-80 i 70-60 aC (100-103), possible atribució de la producció de Dr. 1 als forns de la Riera de Sant Simó (Mataró). Aquests forns van ser documentats per E. Pons (1982-1983) i M. Ribas (1983-1984).

7.- Coll/Jarrega 1986, 13-14.

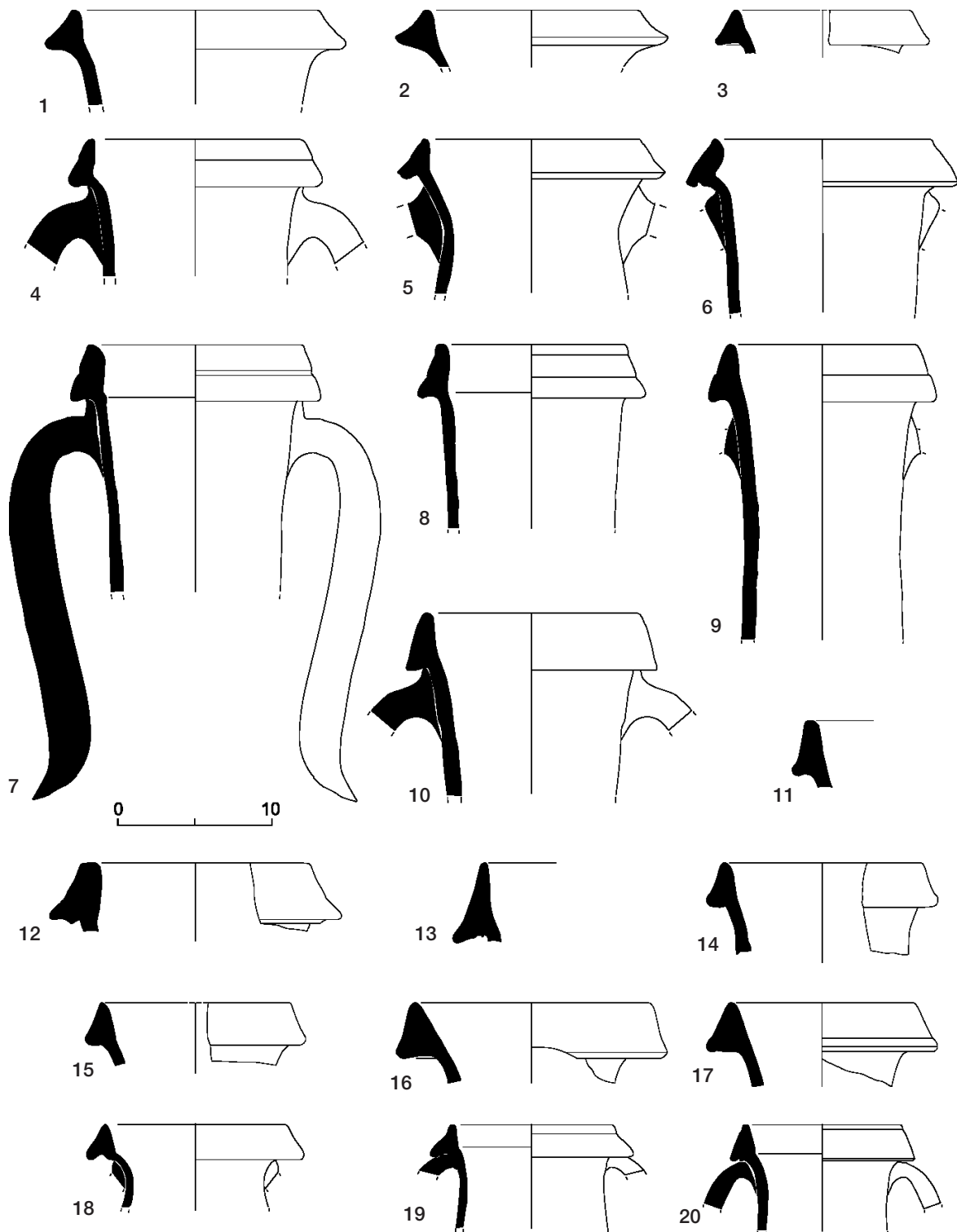
8.- Comas *et alii* 1987; 1998 (reedició).

9.- Comas 1987, 164.

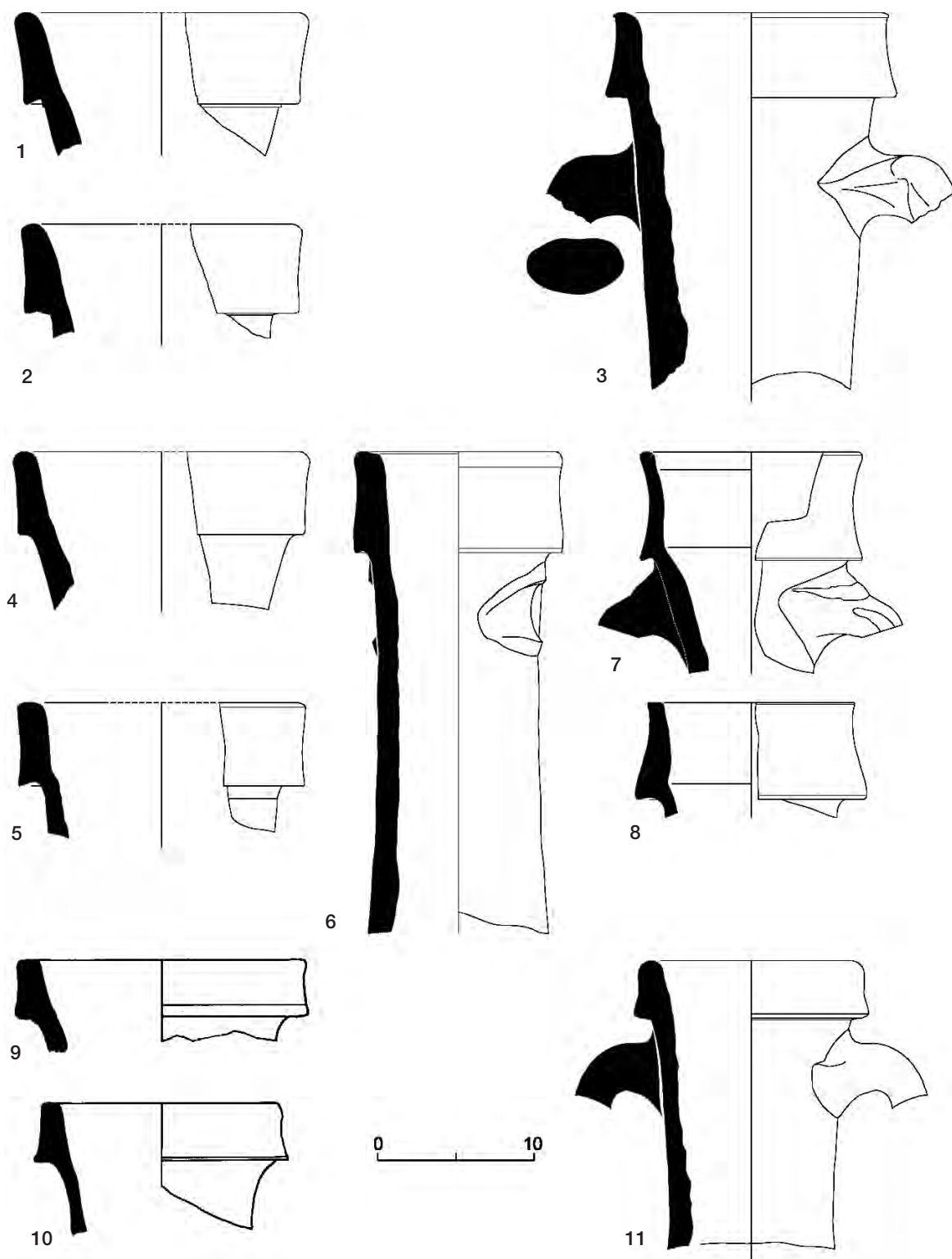
10.- Casas 1987, 17-20, fig. 1-3.

11.- Sobre els *Cornelii* en marques d'àmfora –tot i que aquesta no hi apareix– es pot veure: Berni/Carreras/Revilla 1998.

12.- García/Martín Menéndez/Cela 2000, 41.

Fig. 1. Grecoitàliques: 1-2, El Vilar (Valls), segons M. Adserias i E. Ramon. 3, Ca l'Arnau (Cabrera de Mar), Martín 2004 a, fig. 22.8. **Dressel 1A:** 4-10, El Vilar (Valls), segons M. Adserias i E. Ramon. 11, Tomoví (Albinyana – Santa Oliva), Martín/Prevosti 2003, fig. 3. 12-13, Masia Bartomeu (El Vendrell), Martín/Prevosti 2003, fig. 3. 14-15, Ca l'Arnau (Cabrera de Mar), Martín 2004 a, fig. 17.11 i campanya 2005. 16-17, Can Benet (Cabrera de Mar), segons M. Jiménez. **Dressel 1A petites:** 18-20, El Vilar (Valls), segons M. Adserias i E. Ramon.

Fig. 2. Dressel 1B: 1-2, Can Pau Ferrer (Cabrera de Mar), campanya 1997. 3, Les Casetes (Mataró), prospecció 1989. 4-5, Ca l'Arnau (Cabrera de Mar), Martín 2004 a, fig. 20.4 i campanya 1997-98. **Dressel 1C:** 6-8, Can Benet (Cabrera de Mar), segons M. Jiménez. **Dressel 1 citerior:** 9-11, Burriac (Cabrera de Mar), Miró/Pujol/García 1988, fig. 140-141 i dibuix nou de la peça 142.

LA QÜESTIÓ DE LES PASTES

Convindria que ens detinguéssim un moment per fer una referència més àmplia a la pasta dels productes “septentrionals”, majoritàriament procedents de Cabrera de Mar, tot i que també s’hi han proposat altres centres de producció, com ara Can Portell (Argentona)¹³. La descripció d’aquestes pastes ha ocupat un lloc preferent a la bibliografia i, a parer nostre, no sempre ha estat esclaridora.

El 1987, M. Comas i altres van assenyalar que al jaciment de Burriac les àmfores Dr. 1 de pasta de tipus “ibèric” es podien situar al 80-70 aC. A *Baetulo*, en canvi, l’arc cronològic s’iniciava amb una datació semblant però acabava cap al 40-30 aC¹⁴. Aquests mateixos anys constitueixen el *terminus ante quem* dels materials de Montpalau (Pineda de Mar), tot i que en aquest jaciment, a més de la pasta “ibèrica”, també se’n trobava de “tarraconense”¹⁵.

Un any després, J. Miró, tot sol, i també en el treball sobre el dipòsit occidental de Burriac (Cabrera de Mar), fet en col·laboració amb J. Pujol i J. García, va ampliar, a partir de materials coneguts des de poc abans, la descripció de les pastes d’aquestes àmfores, tot insistint en el fet que n’hi havia dues classes diferents. La primera, definida com a “de tradició ibèrica” i semblant a la que és típica de la ceràmica comuna ibèrica, tenia les seves mateixes característiques: dura, ben cuïta, sense desgredant visible i bicolor o de sandvitx, és a dir d’un color diferent a cada una de les dues superfícies, o bé amb el nucli reduït i les superfícies oxidades. La segona s’assemblaria molt de prop a aquella coneguda com a “tarraconense” o més aviat com a “laietana”: de color vermell intens, relativament tova, porosa, amb un gran nombre d’inclusions de quars blanc. Segons aquests autors, la primera calia datar-la del període 80-70 aC i la segona, que s’adscribia a la “tradició romana”, tot recordant les pastes de les formes Pasc. 1 o Dr. 2-4, s’havia de situar entre el 65 i el 40 aC¹⁶. Aquesta distinció de les dues *facies* de pasta es torna a recollir en publicacions més recents sobre materials de la comarca¹⁷.

La mateixa M. Comas, un decenni més tard, recordava la proposta inicial, i feia esment de la diferència de pastes entre la *facies* antiga de la Dr. 1B

(dipòsit de Burriac), de cap al segon quart del segle I aC, de pasta “típicament ibèrica”, i aquelles àmfores que es daten del 60/50 aC, que tenien “pasta tarraconense”. A més, esmentava la troballa de Dr. 1 citerior a l’antic lloc d’ancoratge de Badalona, dins un context datable del c. 50 aC¹⁸.

Malgrat tot això, les nostres observacions sobre els materials recuperats en els jaciments d’aquesta àrea no ens han donat uns resultats tan precisos, i ens han portat a pensar que la presència d’una determinada *facies* de pasta no té una conseqüència cronològica automàtica. D’aquesta manera, no sempre les pastes de qualitat més bona, és a dir, les conegudes com a “ibèriques”, s’associen als tipus més antics. Així, entre les peces de l’àrea laietana, hem pogut palesar, per exemple, que algunes àmfores Dr. 1A i 1C procedents de Can Benet i Ca l’Arnau (Cabrera de Mar), aparegudes en contextos del primer quart del segle I aC, tenen pastes de cocció poc acurada, que s’assemblen a les de moltes Pasc. 1 i Dr. 2-4 de la mateixa zona.

D’altra banda, dins el nombrós conjunt d’àmfores Dr. 1 trobat recentment a la mateixa vall de Cabrera de Mar, datat del període 80-40 aC¹⁹, s’hi observen pastes de bona factura amb les superfícies de color marró i el nucli de tonalitats grises ben fosques, així com d’acabats de tacte sabonós. Tot i això, aquestes peces no arriben a tenir la qualitat tècnica d’alguns grups d’àmfores de la forma Tar. 1, de cap al 40 aC, localitzats a Ca l’Arnau, els fragments de les quals poden passar perfectament per ceràmica ibèrica al torn. Per tant, opinem que “l’iberisme” tècnic d’aquestes àmfores no pot constituir per si mateix un criteri cronològic, així com la suposada imperfecció tècnica de les anteriors no fa que llur datació sigui més baixa.

A més, fora d’aquesta àrea cada centre productor utilitza aquelles pastes que després seran les habituals en les àmfores tarraconenses, i que varien segons l’àmbit geogràfic i per tan geològic. Així, les de la Cossetània, de què tot seguit parlem, són força més clares i ben decantades, com es palesa, per exemple, a Darró (Vilanova i la Geltrú) i el Vilarenc (Calafell).

El Vilar

J.M. Carreté i altres van assenyalar, el 1995, la presència d’àmfores Dr. 1A i grecoitàliques a l’Alt

13.- Codex 1992. Més endavant, enumerarem tots aquests centres i els materials que s’hi han trobat o en poden procedir.

14.- Comas *et alii* 1998, 156. De fet, aquest article, en forma de document de treball, ja s’havia publicat a les preactes del congrés de Granollers, el 1987 (Comas *et alii* 1987).

15.- Comas *et alii* 1987; 1998, 156.

16.- Miró 1988, 60-63, 110; Miró/Pujol/García 1988, 32, 69, 100-103.

17.- García/Gurri 1996-1997, 393, 397.

18.- Comas 1998 a, 221-222; 1998 b, 225-226, conclusions molt similars.

19.- 60 exemplars a l’abocador de Can Pau Ferrer i altres tants als abocadors del forn de Ca l’Arnau.

Camp, en concret a la zona de Fontscaldes, prop de Valls²⁰. Darrerament s'hi ha descobert un centre productor prou interessant. Està al lloc del Vilar (Valls), conegut d'antuvi com a nucli ibèric, prop del qual s'ha identificat ara una *figlina* que va produir imitacions d'àmfores itàliques en un moment primerenc²¹. En aquest indret s'ha excavat un abocador de deixalles de producció d'àmfores, ceràmica comuna i vasos de parets fines. Si bé haurem d'esperar a la restauració del material, extremament fragmentat, podem avançar algunes dades tipològiques a partir de les peces dibuixades. Així, hi trobem àmfores grecoitàliques (Fig. 1.1-2), al costat de Dr. 1A, aquestes darreres tant en format gran (Fig. 1.4-10) com petit (Fig. 1.18-20).

La producció té les característiques següents:

Vores: perfil triangular que presenta dues variants. La primera arrenca del coll gairebé verticalment i assoleix una alçària d'entre 3,4 i 3,7 cm. La segona fa de 2,5 a 3,3 cm. Està associada a un coll inclinat cap enfora en la part superior, de vegades fortament, cosa que marca una inflexió en la paret interna del llavi. Aquest element, a causa d'això, presenta una secció d'aspecte més inclinat i "arcaïtzant". En les vores de totes dues variants és habitual la presència d'un acanalat en la cara exterior.

Nanses: tenen una alçària de 24-25 cm i el perfil arquejat cap endins.

Pivots: són bastant petits i massissos amb una alçària de 8 a 10 cm. Poden acabar plans, amb o sense botó final, o ser apuntats.

Una altra característica de la producció d'aquest centre és la presència d'àmfores de petit format, que reproduïen de manera fidel la forma dels exemplars més grans (Fig. 1.18-20)²².

Dins les produccions meridionals antigues, també cal esmentar els exemplars de la forma Dr. 1A procedents del centre productor de Tomoví (Albinyana - Santa Oliva) (Fig. 1.11)²³. També es coneixen alguns exemplars a l'indret de la Masia Bartomeu (el Vendrell) (Fig. 1.12-13)²⁴.

LES PRODUCCIONS RECENTS

A banda de les relativament escasses àmfores antigues que hem vist fins ara, hi ha un altre grup de peces, més nombrós²⁵ i datable, *grosso modo*, entre el 80/70 i el 40 aC, sobre les quals s'ha tractat en una gran part de la bibliografia coneguda. La majoria d'aquestes àmfores són difícils de classificar, tal com es constata en els exemplars trobats al dipòsit del sector occidental del poblat de Burriac²⁶, o en els de l'abocador de Can Pau Ferrer i de Ca l'Arnau, tots tres jaciments a Cabrera de Mar²⁷.

Si ens fixem en les peces completes de Can Pau Ferrer (Cabrera de Mar) que presentem a la Fig. 3.1-3, val a dir que, una mica de lluny, s'assemblen al tipus Dr. 1 A, tot i que una observació més atenta ens portaria, potser, a voler assimilar-les al Dr. 1B, encara que amb un llavi més curt. La qüestió es fa encara més complicada en intentar classificar els fragments 9-11 de la figura 2, procedents de Burriac (Cabrera de Mar), o bé els 1-3 de la figura 3 i 1 de la figura 4, procedents de Can Pau Ferrer (Cabrera de Mar), o els de Ca l'Arnau, al mateix municipi (Fig. 4.5-6), *Iluro* (Fig. 4.7), Can Portell (Argentona) (Fig. 4.4) i també de Darró, Vilanova i la Geltrú (Fig. 4.2-3). Es tracta d'un bon nombre de llavis que, a parer nostre, no es poden assimilar exactament al prototipus Dr. 1A, i és per això que en diem senzillament Dr. 1.

Des del punt de vista tipològic, aquestes àmfores presenten els trets següents:

Són raonablement semblants a les seves homònimes produïdes a la península itàlica. Tenen una alçària de 104 a 106 cm, dels quals 37 a 39 cm corresponen al coll, amidat des de la part superior de la vora. En general, tant el perfil com la gruixària de les parets, els donen un aspecte més sòlid i pesat que el de les àmfores Tar. 1. Són, tanmateix, molt similars a les àmfores Lamb. 2 trobades a *Iluro* (Fig. 3.4-6, 4.8)²⁸, amb les quals comparteixen molts caràcters formals, fins al punt de poder confondre les unes amb les altres quan se'n classifiquen fragments.

20.- Carreté/Keay/Millet 1995, 160, 257.

21.- Adserias/Ramon 2004, 9-17. Agraïm a M. Adserias i E. Ramon la informació que ens han donat, així com les facilitats per publicar les il·lustracions que reproduïm.

22.- Adserias / Ramon 2004, 16.

23.- Martín Menéndez/ Prevosti 2003, 231-237.

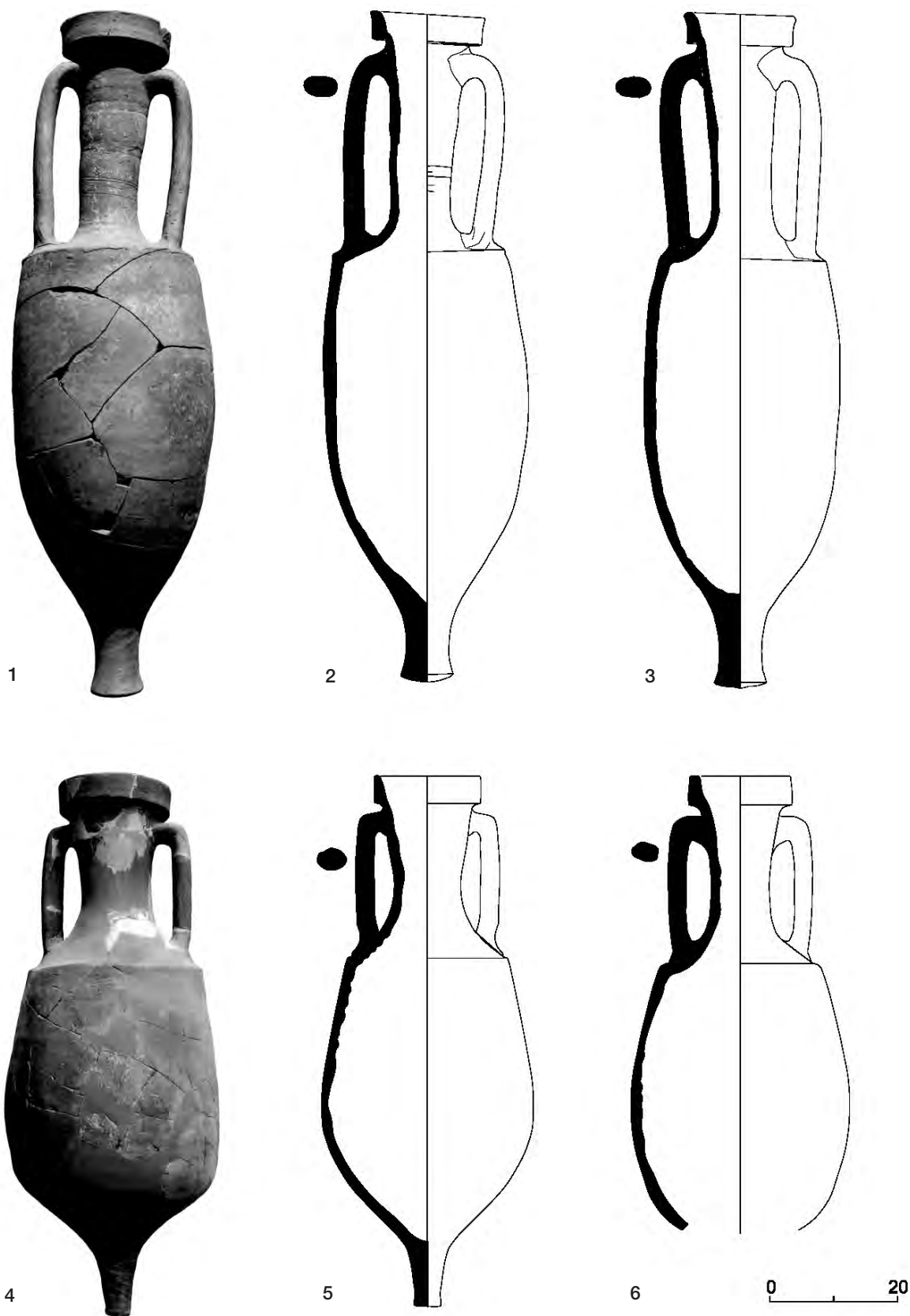
24.- *Ibid.*, fig. 3.

25.- Com és el cas, per exemple, de les àmfores trobades a *Iluro*, Les Casetes (Mataró), La Salut (Sabadell), Can Balençó i Can Portell (Argentona), Can Pau Ferrer i Ca l'Arnau (Cabrera de Mar), el Mas Vendrell (Santa Eulàlia de Ronçana), Darró (Vilanova i la Geltrú) i el Vilarenc (Calafell).

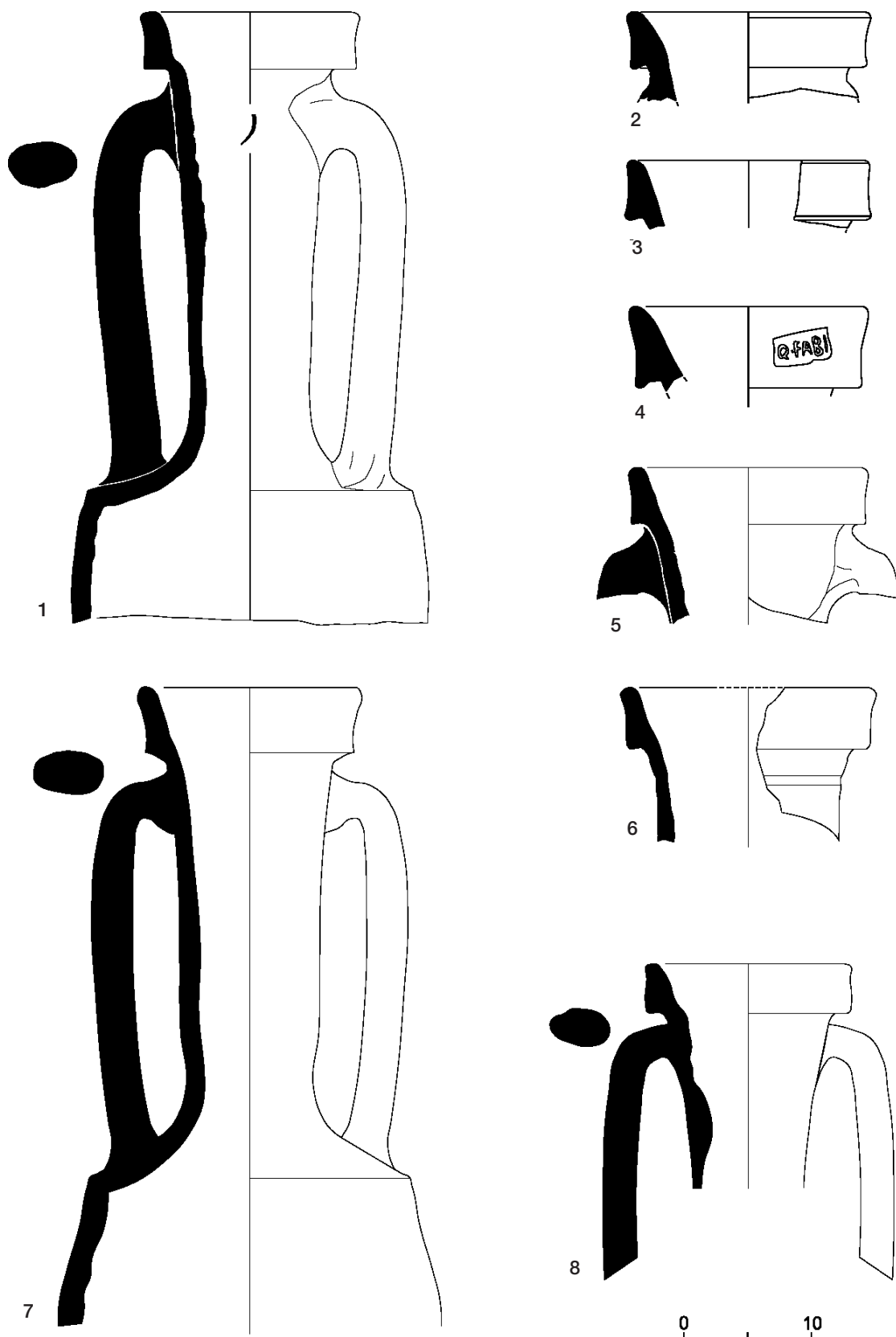
26.- Miró/Pujol/García 1988, 32.

27.- Martín Menéndez 2004 a, 390-393, fig. 20; 2004 b, 411-413, fig. 2-6.

28.- García/Gurri 1996-1997, fig. 1-2.

Fig. 3. Dressel 1 ceterior: 1-3, Can Pau Ferrer (Cabrera de Mar), Martín 2004 b, fig. 3.1 i 3.2. **Lamboglia 2 ceterior: 4-6,** *Iluro* (Mataró), carrer Nou 54, García/Gurri 1996-97, fig. 1.1-2.

Fig. 4. Dressel 1 citerior, 1: Can Pau Ferrer (Cabrera de Mar), Martín 2004 b, fig. 4.3. **2-3,** Darró (Vilanova i La Geltrú), campanya 1986. **4.** Can Portell (Argentona), Codex 1995, fig. 3. **5-6,** Ca l'Arnau (Cabrera de Mar), Martín 2004 a, fig. 20.3 i 20.9. **7, Iluro** (Mataró), carrer Nou 54, García/Gurri 1996-97, fig. 1.3. **Lamboglia 2 citerior: 8,** *Ibid.*, fig. 2.4.

Vores: assoleixen una alçària variable entre 4 i 6 cm, però les mides més habituals se situen entre 4,5 i menys de 5,5 cm. Molt sovint, presenten una lleu convexitat cap enfora a la part superior del llavi, amb una secció de tendència triangular. Els exemplars de cara exterior vertical o de diàmetre més gran en la part inferior del llavi són els menys freqüents. L'extrem superior del llavi pot ser més o menys arrodonit, a l'igual que l'extrem inferior, el qual pot presentar una inclinació variable. Algunes àmfores, en la paret interna, tenen un esglaó més o menys evident que separa el llavi del coll. Coll: és força gran en relació a l'alçària de l'àmfora, i sol tenir el diàmetre més petit a l'extrem inferior, on el pas a l'espatlla se soluciona amb un pendent suau.

Nanses: són de secció el·líptica de 5-5,5 per 3-3,5 cm, sense cap acanalat. La seva forma segueix l'orientació del coll i per tant són gairebé rectes i poc arquejades. L'extrem inferior, però, arrenca una mica cap endins de l'extrem de l'espatlla.

Panxa: no és gaire cilíndrica sinó que tendeix a corbar-se cap al pivot, a partir del punt de diàmetre màxim (30 a 32 cm), que se'n situa cap a la meitat. La carena que separa la panxa de l'esquena està fortament marcada, fins i tot per un petit ressalt.

Pivot: és massís i ample tot i que no gaire alt (12-14 cm), amb un acabament inferior arrodonit i un estrenyiment característic abans d'arribar a l'aresta inferior.

Darró (Vilanova i la Geltrú)

En aquest jaciment, el 1986, es van recollir alguns exemplars (Fig. 4.2-3) que havien romàs inèdits fins ara, de pasta beix molt clara, gairebé idèntica a la que és pròpia de les àmfores ibèriques locals. Potser, uns altres de publicats fa temps com a Dr. 2-4 poden pertànyer a aquesta mateixa forma o a una variant de la Tar. 1²⁹. Tot i això, en posseir-ne únicament les vores, que no són gaire uniformes, de moment no les hem utilitzat en la tipologia. Aquestes peces deuen ser coetànies dels primers temps de la *figlina* que, de moment, datem del 50/40 aC, i van aparèixer dins un estrat de rebliment, anterior a la bassa de decantació d'argiles, bastida en un moment relativament avançat de la producció de la bòbila, quan la forma predominant hi era la Pasc. 1.

El Vilarenc (Calafell)

Els materials trobats no són gaire abundants, i van aparèixer dins un estrat de rebliment. La pasta és ben cuita, molt dura i rugosa, tant al tacte com quan es talla. Està ben depurada i només conté petites inclusions de color blanc. El color oscil·la entre el marró clar o siena o el rosat, també molt clar. Tan sols en certs exemplars aïllats –potser no gaire ben cuits–, poden aparèixer colors crema o groguencs³⁰.

CRONOLOGIA

El Maresme

La datació d'aquesta forma s'ha anat perfilant a mesura que es trobaven noves peces dins contextos fiables. Així, segons J. Miró, J. Pujol i J. García³¹ a Burriac (Cabrera de Mar) es podia datar entre el 90-80 i el 70-60 aC, potser amb perduracions fins a l'aparició de la Tar. 1 i la Pasc. 1. M. Comas³², indicava un inici de la producció pràcticament en el mateix moment, 80-70 aC, arran d'allò que es proposava a l'article capdavanter esmentat més amunt³³. A més, aportava la dada de la troballa del tipus, acompanyat de la forma Tar. 1, en un abocador de l'antic lloc d'ancoratge de Badalona, dins un context sense TS itàlica, que datava del c. 50 aC. Tot això la feia delimitar una forquilla cronològica entre el segon quart del segle I aC i el darrer quart del mateix segle³⁴, un xic més imprecisa que la proporcionada pel material que ella mateixa descrivia. Finalment, segons J. García i E. Gurri, el moment àlgid de la producció de Dr. 1 i Lamb. 2 al Maresme hauria de ser el tercer quart del segle I aC, convivint amb les Tar. 1 i Pasc. 1 que apareixen en percentatges minoritaris. Durant el darrer quart del segle se seguien utilitzant i desapareixerien cap al canvi d'era³⁵. El primer d'aquests dos investigadors ens ha facilitat, a més, dades sobre la presència d'aquests tipus a *lluro*, on estan absents al primer quart del segle I aC, són abundants al segon i tercer quart de la centúria i n'apareixen en el darrer d'una manera testimonial³⁶. Als nivells d'abandó dels jaciments de Ca l'Arnau³⁷ i Can Benet, que formen part del nucli itàlic republicà situat a la vall de Cabrera de Mar, han aparegut uns quants fragments d'àmfores de producció local

29.- López Mullor 1986-1989, 68-70, fig.7.11-17. Poc temps després, ja manifestàvem les nostres reserves sobre l'atribució inicial al tipus Dr. 2-4: López Mullor/Fierro 1990, làm. IX.

30.- Agraïm la descripció de la pasta a V. Revilla.

31.- Miró 1988, 60; Miró/Pujol/García 1988, 32, 69, 100-103, 116.

32.- Comas 1988 a, 221-222.

33.- Comas *et alii* 1987.

34.- Comas 1988 a, 226.

35.- García/Gurri 1996-1997, 415.

36.- Agraïm al senyor J. García aquestes dades inèdites sobre la cronologia del material d'*lluro*.

37.- Un cop abandonat l'establiment itàlic, s'hi superposa una terrisseria que produeix àmfores, entre el segon quart del segle I aC i els inicis del segle I dC.

classificades com a grecoitàliques, Dr. 1A i Dr. 1C. Aquests estrats cal datar-los del primer quart del segle I aC³⁸. A més, s'hi troba material amortitzat corresponent a la segona meitat del segle II aC. Aquestes darreres peces, en certa manera "arcaiques", s'haurien produït almenys des d'uns decennis abans de l'abandó de l'establiment, dins el segle II aC. Això, però, no es podrà comprovar fins que les excavacions en el jaciment no avancin.

Quant a les peces més tardanes, les anomenades genèricament Dr. 1, cal dir que el forn de Ca l'Arnau, a Cabrera de Mar mateix, va produir àmfores engalbades de blanc classificables dins els tipus Dr. 1A i 1C, en el decurs de la primera època de funcionament, que fins ara no s'ha datat. Tanmateix, hi posseïm un *terminus ante quem* de mitjan segle I aC, proporcionat per la producció al mateix indret, al llarg d'una segona etapa, de la forma Tar. 1, substituïda per la Pasc. 1, la qual assoleix el primer decenni del segle I aC, quan el forn resta abandonat³⁹. S'ha d'esmentar també l'abocador de l'*officina* de Can Pau Ferrer, situat molt a prop, en què s'han trobat rebuigs de cocció de la forma Dr. 1 citerior i també de les Dr. 1A, 1B i Lamb. 2, tot això produït dins un moment indeterminat de la primera meitat del segle I aC. En general, aquestes Dr. 1 citeriors són semblants a les de Ca l'Arnau, tot i que les vores puguin ser més curtes⁴⁰.

El Vilar (Valls)

Al Vilar, al costat de les àmfores grecoitàliques i Dr. 1A, les quals es daten provisionalment del tercer quart del segle II aC⁴¹, es van produir algunes formes de ceràmica comuna, com ara gerres, pàteres tipus Lamb. 27 i algunes Lamb. 36, tant oxidades com reduïdes, així com ceràmica de parets fines. Pel que fa a la datació, les imitacions de parets fines, els dibuixos de les quals ens han estat facilitats amablement per les excavadores del jaciment, corresponen a la forma Mayet II, i poden datar-se des del darrer quart del segle II aC fins al començament de l'època augustal, tot i que el *floruit* cal situar-lo entre el c. 110 i el c. 70 aC⁴². Potser, atesa

la forma de les àmfores, els gobelets de Valls s'han de situar en els inicis de la producció del tipus Mayet II local, al darrer quart del segle II aC.

Darró (Vilanova i la Geltrú)

Els exemplars apareguts es van trobar fora de context. Tot i això, disposem d'un *terminus post quem* per a la producció d'aquestes peces, situable al 50/40 aC, moment en què va restar abandonat l'establiment ibèric i es degué posar en marxa la terrisseria romana, la qual va funcionar a ple rendiment fins a un moment avançat del segle I de la nostra era⁴³.

El Vilarenc (Calafell)

En aquest jaciment s'han excavat diversos abocadors d'un centre de producció encara no localitzat, els quals han proporcionat gairebé tot el repertori de produccions amforals de la Tarraconense, acompanyat d'unes quantes Dr. 1 citeriors⁴⁴. Segons V. Revilla, aquest material, ara com ara, només pot datar-se dins el darrer terç del segle I aC⁴⁵.

Per tant, i a manera de resum, podem concloure que les produccions més antigues d'àmfores citeriors, que van imitar les grecoitàliques, les Dr. 1A i les Dr. 1C cal situar-les entre el c. 125 aC i el c. 75 aC. En aquesta darrera data ja s'hauria iniciat –potser un decenni abans– la manufactura dels tipus Dr. 1B i 1 citerior. Aquest darrer va tenir l'expansió màxima entre el 75 i el 50 aC, aproximadament, tot i que va conviure amb les formes Tar. 1 i Pasc. 1, i de manera cada cop més residual, va arribar fins a un moment indeterminat proper al canvi d'era.

MARQUES

L'epigrafia és certament escassa en aquestes peces, ja que, a banda del cas ja esmentat de la vil·la de La Salut (Sabadell), amb la marca M. COS o M. COR [nelius], no s'han trobat gaires epígrafs més. Cal esmentar-ne els de Can Portell⁴⁶ i Can Balençó⁴⁷ (Argentona), amb la marca Q [intus]. FABI [ius] a tots dos, que es data del darrer decenni del segle I aC en el segon jaciment⁴⁸. Al Mas Vendrell

38.- Martín Menéndez 2002, 225; Jiménez 2002, 19-20.

39.- Martín Menéndez 2004 a, 391-396.

40.- *Id.* 2004 b, 412-413.

41.- Adserias / Ramon 2004, 9, 15-17.

42.- López Mullor 1989 b, 100-101; 1990, 201-202.

43.- *Id.* 1986-1989, 68-70, en publicar aquest article no se sabia ben bé la data d'inici de l'activitat de la *figlina*, la qual vam deduir més tard: López Mullor/Fierro 1990, 250; López Mullor *et alii* 1992, 66.

44.- Revilla 1994, 116; 1995, 185; García/Gurri 1996-1997, 415.

45.- Revilla 2002, 189, en un nivell del 30-10 aC, 80% aprox. de Tar. 1, Dr. 1, àmfores properes a la forma Lomba do Canho 67, Pasc. 1, algunes de base plana, i d'altres de difícil classificació semblants a les anomenades *type 4* per Long; Revilla 2003.

46.- Codex 1992, 170-171; 1995 a, 45 fig. 3.

47.- Codex 1992, 167; 1995 b, 64, fig. 9.

48.- García/Gurri 1996-1997, 415.

(Santa Eulàlia de Ronçana), considerat un possible centre productor, va aparèixer un fragment de vora molt malmès classificat com a Dr. 1A amb dues marques, la primera Q. E i la segona difícil de llegir “ke” o “ko”, potser en alfabet ibèric⁴⁹. A l’*ager* de *Tarraco* n’hi ha dues amb les lletres ibèriques N.I.O sobre àmfores Dr. 1B citieriors⁵⁰.

DIFUSIÓ

Quant a la difusió, de moment s’ha identificat un grapat de peces a Catalunya. Així, a més de les corresponents als centres productors i les esmentades en tractar de les marques, se’n coneixen a Vilassar, Mataró⁵¹ i a Sant Andreu de Llavaneres, d’on s’ha publicat un fragment classificat com a “Dr. 1B laietana”⁵². També n’hi ha a les Sorres (Gavà)⁵³.

La difusió de les àmfores cossetanes, de les quals, com hem vist, ja es coneixen alguns centres productors –Darró, El Vilarenc, Tomoví, Els Vilars–, es podria posar en relació amb algunes troballes de vores de Dr. 1 fetes en el decurs de diversos treballs de prospecció en el camp de Tarragona, tot i que aquests exemplars no han estat assignats a cap centre concret. A la capital, de moment, no hi apareixen⁵⁴. A més, darrerament, s’han detectat alguns exemplars de Dr. 1 a la vil·la del Mas d’en Gras (Vila-seca)⁵⁵.

D’altra banda, s’ha de dir que, dins la província de Castelló, a l’establiment del Mas d’Aragó (Cervera del Maestrat), s’ha assenyalat la presència i potser la producció d’àmfores Dr. 1⁵⁶. Al talaiot de Ses Païsses (Artà, Mallorca) també s’ha documentat aquest tipus, a mitjan segle I aC⁵⁷, igual que a Maó (Menorca), tot i que en aquest darrer cas sense una datació precisa⁵⁸.

Fora de casa nostra, les dades sobre troballes d’aquesta mena d’àmfores són poques i no gaire segu-

res. Així, cal esmentar una possible Dr. 1A a Bordeus⁵⁹. S’ha dit també que les àmfores grecoitàliques del tipus Will E del derelict de La Ciotat (Bouches-du-Rhône) podrien ser hispàniques⁶⁰. D’altra banda, al derelict Cap Béar 3, segons Étienne i Mayet, una bona part de les àmfores Dr. 1B serien originàries de la Tarraconense⁶¹. Tot això, que no és pas gaire, indica que caldrà dur a terme un seguiment rigorós sobre aquest tema, que de moment depassa les expectatives d’aquest treball.

Les àmfores Dressel 1, amb centres de producció a gairebé tot el vessant mediterrani de la península itàlica, van ser imitades en altres llocs, a banda de l’Hispania Citerior. Així, a tall d’exemple, podem esmentar les imitacions de Dr. 1C atribuïdes a *Baelo Claudia* (Bolínia, Cadis), dins l’Hispania Ulterior⁶², o bé unes de més imprecises, produïdes a Lamta (Tunísia), les quals Bonifay, en definir-les, no acaba d’associar-les automàticament al tipus Dr. 1 sinó al Dr. 6a⁶³.

LAMBOGLIA 2 (LAMB. 2) CITERIOR

La descripció d’aquesta sèrie d’àmfores conclou amb la forma Lamb. 2. Només ha pogut ser documentada clarament en algunes intervencions fetes a l’antiga *Iluro* (Mataró), entre les quals destaca la del carrer Nou, 54, on aparegueren els exemplars que presentem, sencers o gairebé (Fig. 3.4-6)⁶⁴. Aquests són pràcticament idèntics als originals itàlics, de manera que les diferències s’han de buscar en el tipus de pasta⁶⁵. L’únic exemplar íntegre conegut amida 83 cm d’alçària.

Les coses no resulten tan fàcils en classificar fragments, com per exemple el núm. 8 de la figura 4, ja que se’l pot confondre amb la part superior d’una Dr. 1.

49.- Pera 1994, 373-374.

50.- Carreté/Keay/Millet 1995, 83, fig. 5.14-15.

51.- Matamoros 1991; García/Gurri 1996-1997.

52.- Andreu 1994, 363, làm. 3, fig. 7, tot i que també podria ser una Pasc. 1 antiga.

53.- Izquierdo 1987; 1992.

54.- Keay 1990, fig. 10.10.A; Carreté/Keay/Millet 1995, 80-84, 160, 257.

55.- Jàrraga 2003, 117-118, 131.

56.- Borràs 1987-1988, 390.

57.- Quintana 2005, *loc. cit* Marimon 2005, 205.

58.- Contreras 2004, *loc. cit* Marimon 2005, 206.

59.- Berthault 1997, 75-83.

60.- Parker 1992, 145.

61.- Étienne/Mayet 2000, 124-125.

62.- Domergue 1973, 111-112, 114-115; Bernal/Arévalo 2004, 150-151.

63.- Bonifay, 2004, 146, fig. 79, tipus 59, potser tenen una datació imperial (segles II-III ?), cosa que no ajuda gaire a enquadrar-les dins la forma Dr. 1.

64.- Revilla 1995, 45; García/Gurri 1996-1997, 399-406.

65.- No creiem, com García i Gurri (1996-1997), que aquests envasos s’imitin de manera poc fidedigna, atès que la diversitat tipològica a Itàlia s’ha palesat, per exemple, a partir de les troballes llombardes (Bruno 1995, 50-75), i també la trobem a les Lamb. 2 campanes del derelict Sa Nau Perduda (Foerster/Pascual 1973, fig. 11).

A Cabrera de Mar, aquesta forma no ha estat identificada al jaciment de Ca l'Arnau, on només hi ha material fragmentari, encara que certs bocins s'hi assemblen. A l'abocador veí de Can Pau Ferrer, on el material és més sencer, tampoc no s'ha distingit amb claredat, tot i que una vora hi ha estat atribuïda provisionalment⁶⁶.

Essencialment, els trets definitoris d'aquesta mena d'envasos són aquests:

Pasta: és igual que la de les Dr. 1 citadors.

Vores: una mica més curtes (4 a 4,5 cm) i més gruixudes que les de Dr. 1, però molt similars en línies generals: de secció triangular amb la part superior arrodonida i amb la cara exterior més aviat vertical o amb una lleu concavitat.

Coll: d'aspecte robust amb el diàmetre més petit situat cap al punt mitjà. El pas a l'espalla no està gens marcat i es presenta com a la continuïtat de la part inferior del coll.

Nanses: més curtes i més robustes que les de Dr. 1 i també de secció més arrodonida. Normalment, baixen verticals al llarg del coll, tot fent un lleu arquejat.

Panxa: el pas de l'espalla a la panxa apareix molt marcat i amb ressalt. La forma de la panxa s'obre immediatament. El diàmetre màxim (33 a 35 cm) és al terç inferior.

Pivot: només en coneixem un, que pertany a l'àmfora més sencera. Fa 10 cm d'alçària, és lleument cònic i té un suau estrenyiment al final. La punta acaba plana.

Les peces aparegudes a Mataró s'han datat des del segon al darrer quart del segle I aC, o bé de la segona meitat del segle I aC⁶⁷.

LES ÀMFORES TARRACONENSES O LAIETANES

DEFINICIÓ I TIPOLOGIA

La denominació d'àmfora "Laietana 1" la va proposar M. Comas, el 1984⁶⁸, per a un tipus originari del

nord-est de la Tarraconense que havia precedit en els mercats la forma Pasc. 1. Un any després, J.M. Nolla i J.M. Solías van definir la mateixa forma amb el nom de "Tarraconense 1"⁶⁹. En el decurs del primer congrés de Badalona, el 1987, es van confrontar les dues apel·lacions, tot comprovant-se que es referien al mateix material⁷⁰.

L'aparició freqüent d'aquesta classe de peces al llarg dels darrers decennis ha fet que un bon nombre d'investigadors, entre els quals ens trobem, hagi optat per incloure-les dins la denominació de "tarraconenses", tenint en compte, sobretot, que la repartició dels centres productors depassa amb escreix la regió laietana. A hores d'ara, es té la seguretat que es van produir, almenys, des de Fenals (Lloret de Mar), prop de l'antic *oppidum* romà de *Blandae*, fins a Calafell, dins l'*ager* de *Tarraco*.

Des del punt de vista tipològic, aquestes àmfores presenten diferències gens menyspreables, que no s'han vist mai reflectides dins una classificació sistemàtica. És per això que hem intentat de sistematitzar-les.

La primera variant, l'àmfora **Tarraconense 1A (Tar. 1A)**, és la més coneguda. De talla mitjana, llavi una mica obert i sobretot decorat de sengles motllures, tant a la part superior com a la inferior. Es tracta de les peces 1 a 5 de la figura 5. Aquesta variant correspon a la majoria dels exemplars d'aquest grup documentats i definits fins ara pels diversos autors que han tractat sobre aquest tema⁷¹. Tradicionalment, s'han considerat de petit format i cos ovoïdal, i tenen alçades que oscil·len entre 75 i 92 cm, la qual cosa fa que les peces més altes presentin un aspecte menys ovoïdal que la resta.

Vora: la seva forma característica, i no pas la resta del perfil, va treure de l'anonimat les peces a què pertany. No obstant això, aquest fet es va produir més com a constatació d'una diferència formal evident amb les altres produccions de l'àrea catalana

66.- Martín Menéndez 2004 b, 412.

67.- Agraïm a J. García la informació proporcionada sobre aquestes datacions. Cf., a més, Revilla 1995, 45; Cerdà *et alii* 1997, 12.

68.- Comas 1984, 23-26. Aquesta nomenclatura la va mantenir a Comas 1985, 65-66.

69.- Nolla/Solías 1984-1985, 107-144. Val a dir que, entre les peces presentades en aquest article, ja fa tants anys, algunes de procedents del derelict de les illes Formigues (Palamós), dipositades al Museu Marítim de Barcelona, i que hem tingut l'oportunitat de revisar recentment, gràcies a l'amabilitat de la seva directora, senyora Elvira Mata, i del conservador senyor Enric García, podrien no tenir un origen tarraconense, sinó bàtic (fig. 5.1,3, 6.2, 7.2). Per tant, hem preferit ser prudents i no incloure-les dins la nostra sèrie tipològica, contràriament al que vam fer, en algun cas, en la presentació pública d'aquesta comunicació al llarg de les *Jornades*. N'hi ha d'altres, però, que es poden considerar d'origen tarraconense sense cap dubte (fig. 5.2, 7.1). Per la seva banda, D.P.S. Peacock i D.F. Williams (1986, 115) també van manifestar reserves sobre aquestes àmfores en incloure'n una (probablement la núm. inv. 10.190) a la seva classificació, dins el tipus 15 (Haltern 70-Camulodunum 185A-Callender 9); assenyalen que es tracta d'un àmfora petita poc freqüent, d'origen bàtic.

70.- Comas 1987, 161-173, n'esmenta dues variants, segons l'alçària i la forma del llavi, tot i que les inclou dins un sol tipus; Nolla 1987, 217-223, presenta la forma sencera. Aquestes il·lustracions ja havien aparegut a Nolla/Solías 1984-1985, 108-144, en definir el tipus com a Tarraconense 1.

71.- Comas 1985, Nolla/Solías 1984-1985, 111; Nolla 1987, 218; Miró 1988.

–Pasc. 1, Dr. 2-4–, que a través d'una definició clara de la nova, el repertori de vores de la qual era molt heterogeni. És per això que hem volgut incidir en aquesta part de les diverses àmfores –a més de tenir-ne en compte el perfil i l'aspecte general–, a l'hora d'establir els diferents subtipus. En conseqüència, podem dir que la variant 1A presenta vores d'alçària variable entre 3 i 6 cm, el diàmetre de les quals tendeix a ser més gran en la part superior que en la inferior. A més, és molt habitual que la part superior també sigui més gruixuda i el llavi acabi en una motllura. Aquest darrer element, molt sovint, es desenvolupa cap enfora, cosa que fa la vora inclinada i de vegades provoca que la cara exterior tingui un aspecte convex. En certs casos, pot ser més vertical, però sempre culminant en la motllura característica. Un altre tret habitual és que, en la part baixa de la vora, hi hagi una altra motllura de gruixària variable, la qual assenyala un petit graó en la unió amb el coll.

Coll: té un aspecte robust i és més aviat curt, inclinat cap a la unió amb l'espatlla, on assoleix el diàmetre màxim. Un xic més avall, solen aparèixer una o dues ranures longitudinals, situades sota els arrencaments inferiors de les nanses.

Nanses: tenen el perfil corbat cap endins amb un colze suau situat relativament alt. La secció és el·líptica, generalment amb un solc longitudinal a la cara externa el qual, de vegades, pot ser substituït per una cresta que determina dos solcs.

Panxa: l'aspecte és generalment ovoïdal, tot i que hi ha exemplars més estirats que altres, la qual cosa vol dir que són més grans i de major capacitat. El diàmetre màxim d'aquestes peces oscil·la entre 31 i 35 cm, i no depèn estrictament de l'alçària perquè n'hi ha d'altres i relativament estretes. El punt d'unió de la panxa amb el pivot està gairebé sempre sense definir.

Pivot: és massís i més aviat cilíndric, tot i que pot presentar un estrenyiment prop de la part més baixa, i la punta tant pot ser arrodonida com gairebé plana. Fa entre 8 i 14 cm, encara que la majoria s'apropa a la xifra més petita.

El tipus **Tarraconense 1B (Tar. 1B)** (Fig. 5.6-8) abraça àmfores més llargues, de forta personalitat, el llavi de les quals és més estret que el de les anteriors, així com més inclinat cap enfora. El 1998, L. Long va proposar la segregació d'aquests contenidors de la forma general, després d'estudiar-ne els apareguts al

derelictes Sud-Caveaux 1 (Marsella), tot argumentant que mereixerien la denominació d'àmfores "Laietana 2"⁷². Per la nostra banda, hem seguit aquesta proposició, que creiem encertada, encara que no els hem volgut incloure dins el tipus 2 perquè, com veurem, ja fa uns anys que va ser atribuït a una altra forma. Per tant, hem preferit no modificar una terminologia que ja es comença a utilitzar en la bibliografia, tot i que, per ara, no es conegui el perfil sencer d'aquest darrer tipus (Fig. 7.1-8).

Les Tar. 1B, doncs, són unes àmfores més aviat altes, que fan entre 94,5 i 98 cm, i també esveltes. Si les comparem amb les Tar. 1A, de perfil ovoide i 75 cm d'alçària, les diferències entre les unes i les altres són més que evidents. No és exactament així al confrontar-les amb exemplars de Tar. 1A de 90 cm d'alçària i panxa d'aspecte allargat. Per tant, en trobar-nos davant de material fragmentari, de vegades, la diferenciació no podrà ser tan nítida, si no es disposa de la part superior.

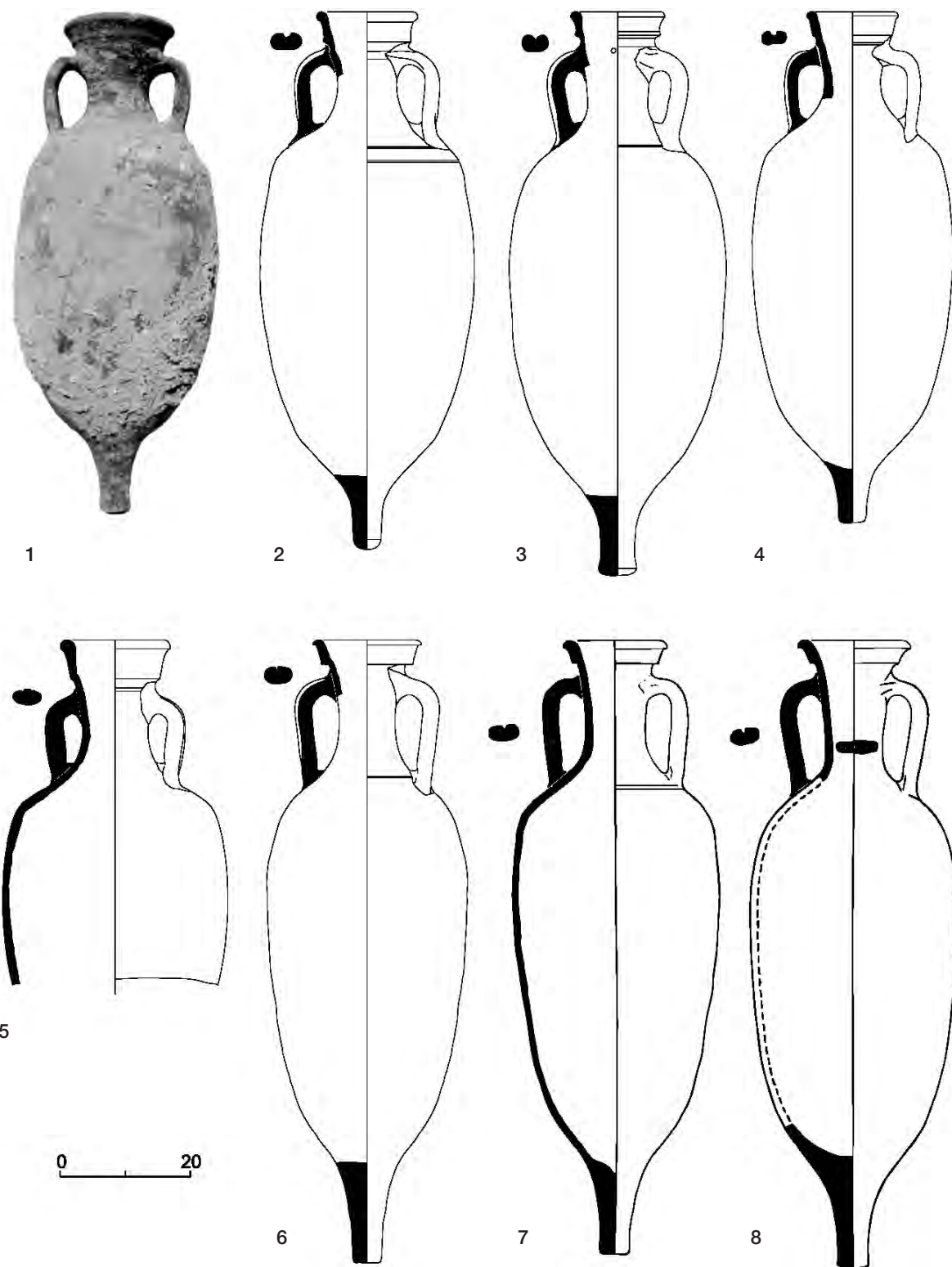
Vora: té una alçària de 3 a 4 cm. La part superior presenta una forta inclinació cap a l'exterior i està ressaltada per una petita motllura, així com la inferior. La cara exterior és convexa. Tot plegat, com ja va indicar Long, la fa tenir una certa semblança amb la forma Dr. 7-11. La part inferior de la vora sol estar més separada del coll del que és habitual en la resta de variants d'aquestes àmfores. En els pocs exemplars sencers que coneixem no hi ha cap motllura, graó o aresta per sota de la vora, cosa que sí hem pogut observar en alguns fragments procedents del centre productor de Les Casetes (Mataró), els quals deuen pertànyer a aquesta forma.

Coll: el d'aquesta variant és el més alt de tots; amida uns 20 cm entre la part inferior de la vora i l'extrem inferior de les nanses. El punt de menor diàmetre se situa cap a la part inferior o una mica abans. El pas del coll a l'espatlla –que és molt suau– no està gaire definit, tot i que s'hi pot trobar una ranura que identifica aquest punt, situada en la base de l'arrencament inferior de les nanses.

Nanses: són allargades, lleugerament inclinades cap endins en la part inferior i tenen el colze suau. La secció és el·líptica amb un solc central en la cara exterior.

Panxa: és fusiforme amb el diàmetre màxim, de 31 a 33 cm, situat a la part superior, sota l'espatlla. Aquest darrer element està poc marcat, com tampoc no ho està gaire el pas de la panxa al pivot.

72.- Long 1998, 342, àmfores Tar. 1 de forma atípica (fig. 4 c, d, e); una porta la marca L.VOLTEILIUS in planta pedis al coll. "Elles constituent donc un quatrième type – part rapport aux Léetaniennes 1, Pascual 1 et Dressel 2/4 –, sorte de modèle hybride qui se détache de tout ce que nous connaissons et dont la diffusion peut être éphémère (elle mériterait l'appellation d'amphore Léetaniennne 2 (p. 344)". Pasta de color castany en la superfície i de vegades una mica més clara a l'interior, amb inclusions de mica daurada i grans de quars blanc més nombrosos.

Fig. 5. Tarraconense 1A: 1-3, derelictes Cala Bona 1 (Cadaqués), col·lecció Esteve Guerra Marès. 4, derelictes Illes Formigues 1 (Palamós), Museu Marítim de Barcelona, núm. inv. 10.642, dibuix nou de la peça publicada a Nolla/Solías 1984, fig. 7.1 i segurament també a Vidal/Pascual 1971, fig. 3.5, amb marca avui esborrada. 5, El Mugal/El Roser (Calella), campanya 1988. **Tarraconense 1B:** 6, derelictes Cala Bona 1 (Cadaqués), col·lecció Esteve Guerra Marès. 7-8, derelictes Sud-Caveaux 1 (Marsella), Long 1998, fig. 4e-d.

Pivot: és massís, però esvelt i bastant alt –entre 12,5 i 15 cm–, amb un clar perfil vertical, si se'l compara amb els de les altres variants. Pot acabar tant pla com una mica arrodonit.

El subtipus **Tarraconense 1C (Tar. 1C)** (Fig. 6.1-2) no assoleix una alçària tan gran com el precedent. A més, té la panxa més ovoïdal i el llavi relativament alt, còncau i decorat amb motlures, tant a dalt com a baix. Tot això fa que s'assembli a la variant 1A, ja que també comprèn peces més aviat petites, de 79,5 a 90 cm d'alçària. La diferència principal rau en la vora.

Vora: al contrari que en les dues variants precedents, no té cap inclinació cap enfora, sinó que presenta el perfil còncau amb un grau de curvatura força variable. L'alçària oscil·la entre 3 i 5 cm, aproximadament, tot i que no sol ultrapassar els 4 cm. El llavi acostuma presentar un engruiximent, més evident cap endins que cap enfora, però que en qualsevol cas li dóna un aspecte motllurat. El pas de la vora al coll està marcat a l'interior de l'àmfora per un suau escalonament; a l'exterior hi ha la motllura, aresta o graó, situat per sota, que ja hem vists a les Tar. 1A.

Panxes: a grans trets, són similars a les de la Tar. 1A, ja que presenten un perfil generalment ovoïdal, encara que en aquest cas amb una tendència més cilíndrica. El diàmetre màxim d'aquestes peces es mou entre els 30 i els 35,5 cm, i se situa normalment cap a la meitat de la panxa.

Els colls i els pivots són molt semblant als de les Tar. 1A, i per tant és difícil establir-hi diferències, quan només es compta amb fragments. Les anses, però, tenen un perfil més arrodonit en la variant que ens ocupa.

La variant **Tarraconense 1D (Tar. 1D)** (Fig. 6.3-6) presenta un perfil relativament semblant al de l'1C, tot i que amb un llavi vertical, curt i gruixut, més o menys inclinat. De moment, només posseïm un exemplar complet, de 77 cm d'alçària, procedent de Castellarnau (Sabadell).

La principal característica que defineix la vora és el fort engruiximent respecte al coll. En general és curta, d'entre 3 i poc més de 4 cm d'alçària, i més aviat vertical, tot i que en algun cas pot estar una mica inclinada cap enfora. Sota la vora, apareix tot sovint la coneguda motllura decorativa, la qual, de vegades, se situa tant a prop que sembla formar-ne part.

La panxa és arrodonida, tirant a cilíndrica i el pivot curt i massís. Les nanses, sempre amb un solc cen-

tral en la part exterior, tant poden ser més aviat corbades com tenir un colze prou evident.

Per acabar, la variant **Tarraconense 1E (Tar. 1E)** (Fig. 6.7-10) és el precedent directe de la forma Pasc. 1, però amb un llavi més curt, el qual provoca l'aparició d'un graonet interior al punt d'unió amb el coll. Té una alçària de 89 a 96 cm i el cos allargat, lluny del prototip ovoïdal que va donar origen a la identificació de la forma Tar. 1.

Vora: aquesta part de l'àmfora és la que més palesa la similitud amb la forma Pasc. 1 perquè és força vertical, tant a l'interior com a l'exterior. Aquest darrer costat, però, no deixa de presentar un perfil lleugerament convex i un xic inclinat cap enfora. L'alçària va dels 4 als 5,5 cm. A la cara interna, s'observa un escalonament que separa la vora de l'inici del coll. En els exemplars complets no s'aprecia la motllura o aresta situada sota la vora, típica de les variants 1A o 1C.

Coll: és més llarg que els dels subtipus anteriors però igual de robust, amb el punt més estret sota l'arrencament superior de les nanses. Les espatlles estan poc definides, ja sigui respecte al coll o a la panxa. En alguns exemplars trobem la ranura que remarca la separació en aquest darrer punt.

Nanses: acostumen a baixar paral·leles al coll o un xic arquejades cap endins. En general són més llargues i gruixudes que no pas les de les variants ovoïdals. La secció és més arrodonida que aplanada i presenta el solc exterior marcat de manera variable. De fet, hi ha possibilitat de confondre-les amb les de la forma Pasc. 1.

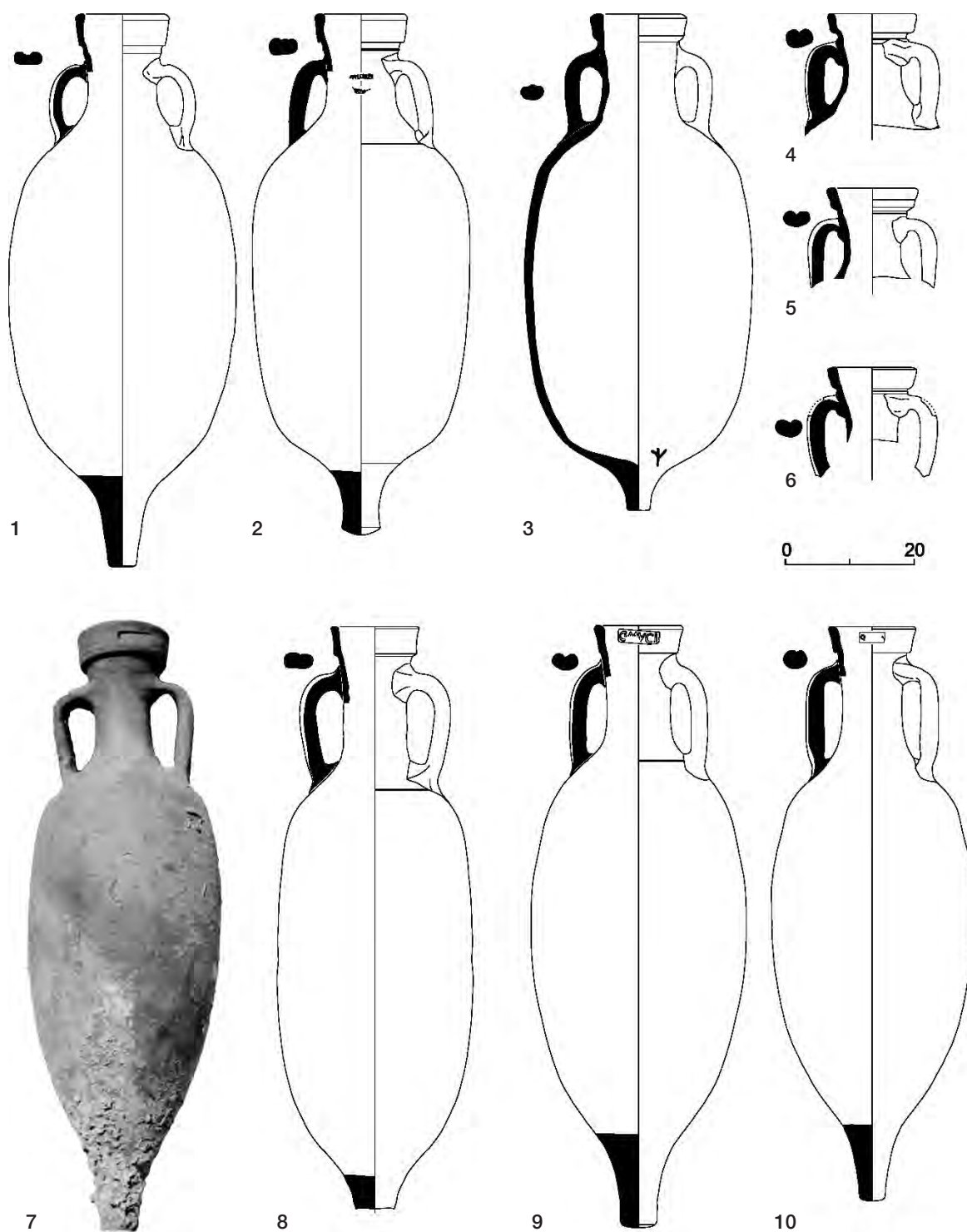
Panxa: d'aspecte allargat i similar a la de la Pasc. 1, tot i que en format reduït ja que les Tar. 1E són de talla més petita, encara que, dins d'aquelles, també n'hi ha de poc altes, com veurem de seguida (Fig. 8-9). El diàmetre màxim se situa cap a la meitat i oscil·la entre 30 i 33,5 cm.

Pivot: no són gaire llargs –10 a 15 cm– i tenen un aspecte massís i una forma més aviat cònica que presenta continuïtat cap a la panxa. L'extrem inferior és arrodonit. La similitud dels pivots d'aquesta variant amb els de la forma Pasc. 1 fa difícil la classificació d'aquesta part de l'àmfora quan només es compta amb fragments.

El tipus **Tarraconense 2/Fenals 1 (Tar. 2)** (Fig. 7.1-9), del qual hem fet esment més amunt, en tractar del Tar.1B, el va definir J. Tremoleda, el 2000⁷³, a partir del material descobert, el 1984⁷⁴, al centre productor de Fenals (Lloret de Mar). El 2002, J.

73.- Tremoleda 2000, 117-118, fig. 80.

74.- Descamps/Buxó 1986, 63-68.

Fig. 6. Tarraconense 1C: 1-2, derelictes Cala Bona 1 (Cadaqués), col·lecció Esteve Guerra Marès. **Tarraconense 1D:** 3, Castellarnau (Sabadell), Artigues/Rigo 2002, fig. 40. **4-6,** Ca l'Arnau (Cabrera de Mar), Martín 2004 a, fig. 19.8 i campanya 1997-1998. **Tarraconense 1E:** 7-10, derelictes Cala Bona 1 (Cadaqués), col·lecció Esteve Guerra Marès.

Buxó i J. Tremoleda⁷⁵ en van corroborar la primera adscripció, tot afegint algun possible paral·lel. En tots dos treballs aquesta mena d'àmfores s'anomena forma Tarraconense 2 / Fenals 1.

Dissortadament, el material estudiat per aquests autors només abraça fragments de boca, coll i nansa i per tant es desconeix la morfologia completa d'aquestes peces, cosa que, evidentment, en dificulta la descripció. Malgrat tot, els llavis tenen una personalitat inqüestionable –tot i que no es troben gaire lluny, des del punt de vista formal, dels que presenta la forma Dr. 8 (p.e. Fig. 16.13). Davant de la manca de perfils sencers, és complicat d'identificar-ne els paral·lels, ja que resulta fàcil confondre les vores amb els de les àmfores bètiques Beltrán I o Lomba do Canho 67. Malgrat totes aquestes limitacions, no hem volgut modificar el nom proposat per a aquest tipus, o deixar-lo de banda, perquè ja ha aparegut esmentat en diverses publicacions i no voldríem confondre els investigadors. Haurem d'esperar, doncs, noves troballes que el puguin fer conèixer més bé o, potser, redefinir-lo. Tot seguit, passem a enumerar les característiques essencials d'aquestes àmfores, com fem amb tota la resta. Les dades, en aquest cas, però, procedeixen només d'allò que s'ha trobat al centre productor de Fenals⁷⁶.

Pasta: rogenca ataronjada, d'un vermell menys viu que les Tar. 1.

Vora: el diàmetre de la boca fa entre 13 i 16 cm, tot i que la mitjana s'ha de situar entre 14 i 14,5 cm. Vora de poca alçària, propera als 3 cm, amb el llavi engruixit i majoritàriament arrodonit, delimitat en la part inferior per un *collarino* triangular amb l'aresta viva, sota la qual comença el coll, cilíndric i de parets gruixudes. En la majoria dels casos la vora és vertical o lleument reentrant, tot i que n'hi ha algunes (Fig. 7.3-4) de més altes i obertes, en què l'aresta inferior esdevé més suau. Tot això les fa més propera a les de Tar. 1 trobades en el mateix jaciment.

Nanses: l'arrencament superior està situat ben bé a sota de la motllura que limita la part inferior de la vora i dona pas al coll. Són de secció arrodonida o un xic aplatida i, només en la part superior, presenten dos o més solcs que produeixen dues o més

crestes de relleu escàs. No presenten colze i se suposa que van des de la part baixa del llavi fins a la carena.

Segons els definidors d'aquesta forma, el seu prototipus s'ha d'anar a buscar entre les àmfores ovoïdals d'origen itàlic, datables entre el 50 i el 30 aC⁷⁷, les quals sorgeixen d'un "panorama complex i poc conegut" en què habitualment s'havien classificat com a àmfores de Brindisi. La Tar. 2 també s'assemblaria a una àmfora bètica procedent de *Baeo*, classificada per M. Beltrán Lloris dins la seva forma I⁷⁸. A tall de paral·lels, citen un àmfora d'Empúries, publicada per J.M. Nolla com a exemplar no catalogat –probablement d'origen bètic–⁷⁹, i una altra del Roser/el Mual (Calella), descoberta per un de nosaltres i que en realitat pertany a la forma Dr. 2-4⁸⁰. També se cita una altra àmfora d'Empúries, en aquest cas inèdita, sense publicar-la: en realitat se'n fa referència a una tercera, de la forma Pasc. 1, que l'acompanyava, amb la qual cosa no hi manera de conèixer l'aparença de la presumpta Tar. 2⁸¹.

Com es pot veure dins aquestes mateixes actes, M. Beltrán Lloris proposa l'adscripció a la forma Tar. 2/Fenals 1 d'un àmfora amb l'estampilla IVLIVS THEOPHILVS sobre el llavi. Aquest envàs, trobat a Saragossa, havia estat classificat per aquest autor dins la forma "*similis* Dr. 21-22", tot assenyalant-ne la procedència tarraconense⁸². En principi, encara que la peça porti una marca ben documentada a la Tarraconense, es fa difícil associar-la a les de Fenals, atesa la vora. Caldrà esperar la troballa d'algun exemplar sencer procedent del centre productor per tenir-ne la seguretat.

Per tancar la tipologia d'aquesta sèrie de contenidors, presentem algunes peces i fragments procedents majoritàriament del centre productor del Vilarenc (Calafell), tot i que també hi ha un àmfora completa de La Fornaca (Vilassar de Dalt). Les seves característiques formals, ben diferents de tot el que hem vist fins ara, han fet que les classifiquéssim dins el tipus **Tarraconense 3 (Tar. 3)** (Fig. 7.10-13).

Els exemplars atribuïbles a aquesta forma són encara escassos. Afortunadament, però, en coneixem dos de complets –de 70 i 77 cm d'alçària, respectivament–, cosa que ens permet definir-la de millor manera que el

75.- Buxó/Tremoleda 2002, 183-185, fig. 72.

76.- Tremoleda 2000, 117-180, fig. 80.

77.- Cipriano/Carre 1989, 77-80, fig. 9a.

78.- Beltrán Lloris 1970, 400, fig. 158.42-44.

79.- Nolla 1974-1975, 170, fig. 16.4.

80.- López Mullor 1985, lám. XI.1.

81.- Buxó/Tremoleda 2002, 185; *loc. cit.* Aquilué *et alii* 1984, 203-204, fig. 98.1, fora de context.

82.- Beltrán Lloris 1970, fig. 50, 111; 1981, fig. 14; 2001, 450; 2005, fig. 3.

tipus precedent. Tot i això, s'ha de tenir en compte que, llevat de la peça núm. 10 de la figura 7, les altres provenen totes del Vilarenc (Calafell).

L'àmfora de la Fornaca es va trobar dins una sitja, acompanyada d'altres de procedències diverses, encara en estudi, a més de nombrosos estris de ferro⁸³. Tot i això, sembla enquadrar-se dins un horitzó de cap a mitjan segle I aC. La pasta d'aquesta peça, *a priori*, no sembla laietana, ja que és dura i compacta, de color beix en les superfícies i beix marronós en el nucli. El desgreixant és abundant, compost predominantment de quars blanc, encara que també conté grans grisos i mica daurada.

El material procedent del Vilarenc també es troba en estudi. En aquest cas, però, sí sembla de producció local i forma part d'un rebliment datat entre el 30 i el 10 aC. La seva pasta, com la de la resta de les àmfores d'aquest centre, és ben cuïta, molt dura i rugosa, tant al tacte com quan es talla. Està ben depurada i només conté petites inclusions de color blanc. El color oscil·la entre el marró clar o siena o el rosat, també molt clar⁸⁴.

Vores: amiden entre 2,5 i 3,5 cm d'alçària i són engruixides i un xic inclinades cap enfora. La superfície exterior és arrodonida, sobretot en la part superior, cosa que els dona un aspecte robust. Sota el llavi, en el punt d'unió amb l'arrencament superior de les nanses, se situa una motllura triangular amb el vèrtex arrodonit que, en la paret interna, provoca la presència d'un petit graó.

Coll: és curt i no gaire estret. Se separa de la vora mitjançant la motllura esmentada. El pas a la panxa, en canvi, no està gens definit.

Nanses: curtes i gruixudes; les procedents del Vilarenc són de secció aplatida amb un acanalat central. La peça de la Fornaca, en canvi, les té de secció més o menys semicircular, encara que amb un solc a la part superior.

Panxa: de forma clarament ovoïdal, sense que la separació del coll hi hagi estat remarcada. El diàmetre màxim cal cercar-lo cap al punt mig i fa entre 30 i 33 cm. La separació entre l'extrem inferior i el pivot està més definida que no pas envers el coll.

Pivot: massissos, curts –de 6 a 7 cm– i de perfil irregular que, en tot cas, tenen l'extrem arrodonit.

CENTRES DE PRODUCCIÓ

Els centres més septentrionals són els de Llafranc (Palafrugell), el Collet de Sant Antoni (Calonge) i el de Fenals (Lloret de Mar). Del darrer ja ens n'hem ocupat més amunt. Respecte als altres dos, podem dir que a Llafranc, jaciment conegut d'antuvi, la producció de Tar. 1 s'ha identificat no fa gaire⁸⁵, i el *terminus post quem* s'ha de situar al 25-15 aC⁸⁶. Al Collet de Sant Antoni l'inici de l'activitat de l'*officina*, a la qual corresponen les àmfores Tar. 1, s'ha de situar en el darrer terç/darrer quart del segle I aC⁸⁷. Una mica més cap al sud, a la Laietània, tot i sovintegar-hi les troballes, la definició dels centres de producció es va fer esperar. El 1992, s'apuntava la possibilitat que aquesta forma hagués estat obra "amb tota probabilitat" a Can Portell (Argentona)⁸⁸. Dins la mateixa àrea, cal esmentar la troballa del centre de Ca l'Arnau – Can Mateu (Cabrera de Mar)⁸⁹, on s'hi constata l'abandó del forn que havia produït Tar. 1 cap al primer decenni del segle I, i s'hi documenta el pas de la Tar. 1 a la Pasc. 1.

Al Vilarenc (Calafell) es va assenyalar la presència d'aquesta mena d'àmfores el 1994, les quals han aparegut en bona quantitat en campanyes posteriors, amb la diversificació formal que hem vist més amunt⁹⁰. També van ser produïdes relativament a prop, a la bòbila de Tomoví (Albinyana – Santa Oliva)⁹¹.

En canvi, R. Jàrraga creu que les peces trobades al Mas d'en Gras (Vila-seca) no són locals, sinó que procedeixen del Maresme o del Vallès⁹². S'ha d'assenyalar, a més, que una forma semblant a la Tar. 1 es produeix en pasta massaliota i s'ha trobat a Marsella datada de les darreries del segle I aC⁹³.

CRONOLOGIA

Nolla, Solías i Casas, el 1984 i 1985, situen el tipus al llarg de la segona meitat del segle I aC i de manera clara a partir del darrer terç d'aquest segle⁹⁴. Nolla, el

83.- Agraïm a N. Rosselló, directora de l'excavació, aquesta informació i haver-nos permès dibuixar l'àmfora que presentem.

84.- Agraïm a V. Revilla, director de l'excavació del Vilarenc, haver-nos facilitat els dibuixos que presentem i la descripció de la pasta. Per a la datació, cf. Revilla 2002, 189.

85.- Barti/Plana/Tremoleda, 2004, 106-107.

86.- Nolla/Canes/Rocas 1982, 158-160.

87.- Nolla/Santamaria/Sureda 2002, 87-112; Nolla *et alii* 2004, 193-200.

88.- Codex 1992, 170-173.

89.- Martín Menéndez 2004 a, 391-392.

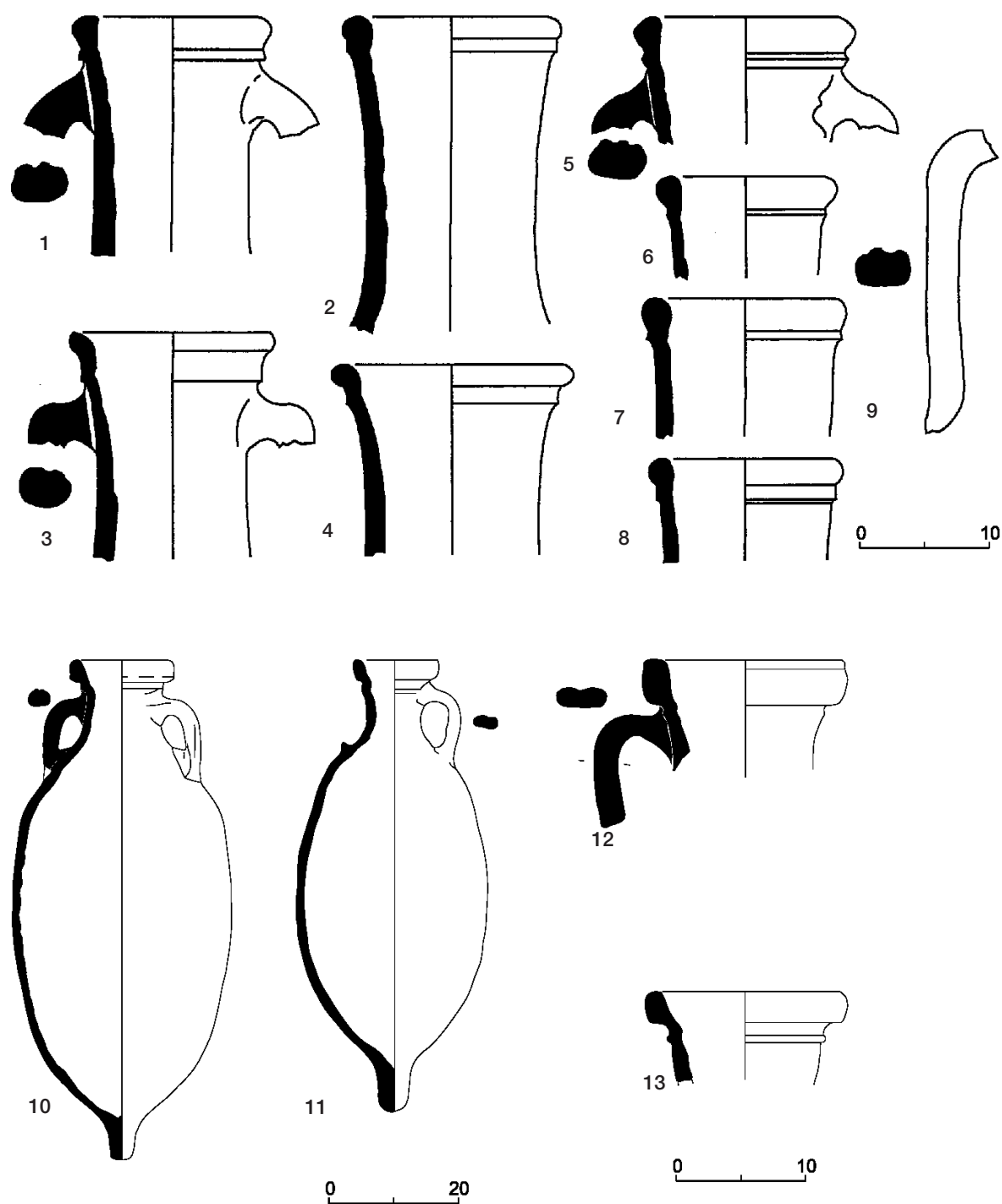
90.- Revilla 1994, 116; Revilla 2003.

91.- Martín Menéndez/Prevosti 2003, 231-237, fig. 1-3.

92.- Jàrraga 2003, 117-118.

93.- Bertucchi 1992, 136, 141, fig. 75.1-2, 77.1-2, 103.

94.- Nolla/Casas 1984, 207; Nolla/Solías 1984-1985, 138.

Fig. 7. Tarracense 2 / Fenals 1: 1-9, Fenals (Lloret de Mar), Tremoleda 2000, fig. 8. 1-9. **Tarracense 3:** 10, La Fornaca (Vilassar de Dalt), campanya 2003. **11-13**, El Vilarenc (Calafell), segons V. Revilla.

1987, repeteix pràcticament aquesta datació, posant èmfasi en l'expansió del tipus entre el darrer terç, del segle I aC i els primers anys del segle I dC⁹⁵.

Comas, el 1985, li dóna una data inicial anterior al 30 aC, a partir dels materials trobats dins una sitja del carrer Pujol de Badalona, i apunta que la substitució d'aquesta forma per la Pasc. 1 es produeix abans del canvi d'era⁹⁶. Dos anys després, però⁹⁷, en situa la datació inicial a mitjan segle I aC, tot recordant la seva apreciació d'un parell d'anys abans, segons la qual n'hi havia una gran abundància en el dipòsit del carrer Pujol de Badalona, datat ara del 40/30 aC. Aquestes dades es van completar abundantment en un treball presentat al segon congrés de Badalona, publicat el 1998⁹⁸. En aquesta ocasió descriu la troballa de Dr. 1 citerior i Tar. 1 en un abocador de l'antic lloc d'anco-ratge de Badalona, dins un context sense TS itàlica que data, a través de les àmfores, del c. 50 aC. En aquest context la Tar. 1 apareix per primera vegada i no hi ha Pasc. 1. En l'horitzó immediatament posterior, del 40/30 aC, la Tar. 1 representa el 50% de les àmfores, la Pasc. 1, el 42%, i la Dr. 1 citerior, el 5%. També hi ha un possible fragment de Dr. 2/4. De tot això dedueix l'aparició de la Pasc. 1 a *Baetulo* en la dècada del 40 aC, cosa que hauria fet que, entre el 50 i el 40 aC, la Tar. 1 es comercialitzés sola. En el mateix jaciment, cap al 15 aC –i fins al canvi d'era, segons com s'interpretin les dades presentades–, la Pasc. 1 representa el 85% de les àmfores locals, la Tar. 1, el 13%, i la Dr. 2/4, l'1,26%. A l'horitzó del 15/20 dC, la Tar. 1 ha desaparegut.

La mateix autora, el mateix any, dins les actes del congrés d'Istres de l'SFECAG⁹⁹, arriba a conclusions molt semblants, tot fixant l'inici de la producció de la forma cap a mitjan segle I aC, uns 8 o 10 anys abans que aparegués la Pasc. 1. El final el situa en un moment no gaire anterior al canvi d'era. A més, entre els exemplars datats d'un moment primerenc de la producció, es pot esmentar l'aparegut a Castellarnau (Sabadell). Es tracta d'una àmfora Tar. 1D amb marca ibèrica al pivot, trobada dins una

sitja datada de "la segona meitat del segle I aC", amb Dr. 7-11 i Camp. A¹⁰⁰, o més concretament del començament de la segona meitat del segle I aC¹⁰¹. D'altra banda, s'ha de situar a mitjan s. I aC la presència a Ses Païsses (Artà, Mallorca) de la Tar. 1, acompanyada de Dr. 1 citerior¹⁰².

Encara dins el camp de les datacions inicials, cal afegir que, el 1992, M. Aguarod publica una vora amb la marca E.I.KE.BI en alfabet ibèric, procedent de *Salduie* (Saragossa), datada del 50/40 aC¹⁰³. S'ha de tenir en compte, però, que M. Beltrán Lloris, en el seu treball dins aquestes *Actes*, considera que la datació de la forma Tar. 1 del 40/30 aC, al carrer Pujol de Badalona¹⁰⁴, és massa alta, i s'hauria de rebaixar almenys fins als dos darrers decennis del segle I aC. Igual passaria amb la data del fragment amb estampilla ibèrica de *Salduie*¹⁰⁵, que ell creu que s'hauria de situar en un moment primerenc dins l'època d'August o, com a molt, al 35/30 aC. També ha estat atribuïda una data més recent a aquesta peça per part de J.A. Cerdà *et alii*, a partir de la presència dins el mateix conjunt de la triada Tar. 1, Pasc. 1 i Dr. 7-11¹⁰⁶.

A *Iluro* (Mataró) apareix i es desenvolupa fortament dins el tercer quart del segle I aC, en què arriba a representar el 46,47% de les àmfores tarraconenses, davant del 4,22% de Dr. 1 citerior i del 2,81% de Pasc. 1. Al darrer quart encara hi representa el 22,75%, mentre que la Dr. 1 citerior només és el 2,64% i la Pasc. 1 ha pujat fins al 40,74%¹⁰⁷.

A Fenals (Lloret de Mar), la Tar. 2 és coetània de la Tar. 1A, i el *terminus post quem* per al funcionament de la *figlina* s'ha de situar en el 30-25 aC. Segons sembla, dins aquest centre van coexistir les Tar. 1 i 2 i Pasc. 1, cap al 30 aC¹⁰⁸. Tremoleda també esmenta conjunts inèdits d'Empúries, en què les Tar. 1 apareixen soles al 40-30 aC, ja que "cap al 30 aC s'hi introdueix la Pasc. 1". Seguint amb aquest darrer jaciment, hem d'afegir que, d'un moment més tarda, s'hi coneixen exemplars, datats entre el 20/15 i el 10/5 aC¹⁰⁹.

95.- Nolla 1987, 219.

96.- Comas 1985, 21, 42, 155-156.

97.- *Id.* 1987, 162-164.

98.- *Id.* 1998 a, 221-222.

99.- *Id.* 1998 b, 228.

100.- Artigues 2005, 102, fig. 6.

101.- Artigues/Rigo 2002.

102.- Quintana 2005.

103.- Aguarod 1992, 109-116.

104.- Comas 1985, 18; 1987, 162-164.

105.- Aguarod 1992; Galve *et alii* 1996, 116.

106.- Cerdà *et alii* 1997, 32.

107.- Informació proporcionada amablement per J. García, arqueòleg municipal de Mataró.

108.- Tremoleda 2000, 115-117; Buxó/Tremoleda 2002, 195. Tot i això, cal tenir present que J.M. Nolla, dins aquestes mateixes *Actes*, situa l'activitat de la bòbila, d'acord amb el material trobat, "cap al 20 aC, en cap cas abans".

109.- Aquilué *et alii* 1984, 153-159, fig. 84.2-3; 87.12-15, vora amb l'estampilla L.VENVLEI, fig. 87.12.

Per la seva banda, el tipus Tar. 1B apareix al derelict Sud-Caveaux 1¹¹⁰, acompanyat d'àmfores Lamb. 2 reutilitzades per al transport de resina de pi, molt heterogènies des del punt de vista tipològic, i també d'una Ob. 74, que Long creu procedent de la Laietània. Tot plegat es data cap al 30 aC.

Al Vilarenc (Calafell), l'excavació d'un abocador va proporcionar la presència conjunta dels tipus Dr. 1 citerior, Tar. 1, Tar. 3 i Pasc. 1 dins un nivell del 30-10 aC, en què la Tar. 1 representava el 80%, aproximadament, del total de les àmfores¹¹¹.

Finalment, M. Beltrán Lloris dóna notícia de troballes de Tar. 1 a diferents punts d'Aragó, datades en general més tard que a l'entorn dels centres de producció: *Celsa* (Velilla de Ebro), 20-68 dC¹¹², El Palao (Alcañiz), 54-60 dC. Potser, aquestes peces, sobretot les del Palao, s'hi troben ja com a material residual¹¹³.

Dins el territori gàl·lic, a Arles (Bouches-du-Rhône) s'han registrat troballes dels darrers decennis del segle I aC¹¹⁴. A Nîmes (Gard) aquesta àmfora, probablement ja residual, arriba a l'època de Tiberi¹¹⁵, i a Quimper (Finistère), dins la Bretanya, és un xic anterior: 10 aC - 10 dC¹¹⁶.

Quant als derelictes amb carregament de Tar. 1, a part d'indicar-ne l'exportació cap a les Gàl·lies, que després comentarem, constitueixen un exponent cronològic. En primer lloc, cal esmentar el de Cap Béar 3 (Port-Vendres, Pyrénées-Orientales). Va ser descobert el 1982 i excavat entre 1982 i 1984¹¹⁷. En les primeres publicacions es fa esment del carregament d'àmfores itàliques Dr. 1B i tarraconenses Pasc. 1, així com de la forma bètica Dr. 12, i es data el naufragi del tercer quart del segle I aC¹¹⁸. Més tard, algunes de les àmfores transportades pel vaixell es van identificar com a Tar. 1, i el carregament es va datar cap al 30 aC¹¹⁹.

En segon lloc, s'ha de fer referència al de les Illes Formigues I (Palamós)¹²⁰. Va ser excavat els anys 1958-1959 i 1981. S'hi va recuperar una trentena d'àmfores, més o menys senceres però diferents entre si, entre les quals hi havia força Tar. 1, una amb la marca L.VOLTEIL dins una cartel·la *in planta pedis*. També hi ha la possibilitat de la presència d'una àmfora Pasc. 1, tot i que mancada de boca i de pivot¹²¹. No hi havia *terra sigillata*, però sí campaniana B, probablement de Cales, de les formes Morel 2260 i 2270, així com un fragment de gobelet de parets fines de la forma Mayet IIIa¹²². A parer nostre, el vernís negre ens podria situar cap al 40-20 aC i la forma IIIa es pot datar entre el 75 aC i el segon decenni de la nostra era, tot i que el *floruit* cal fixar-lo en el darrer terç del segle I aC¹²³. Tot això ajudaria a datar l'enfonsament cap al 40-30 aC, quan les formes esmentades es trobaven en ple ús i la *terra sigillata* no havia aparegut al mercat o ho havia fet molt tímidament. Una datació d'aquesta mena fóra un xic més precisa que les proposades fins ara, les quals oscil·len entre els anys 80-30 aC¹²⁴, la segona meitat del segle I¹²⁵, el principat d'August¹²⁶ i el darrer terç del segle I aC¹²⁷.

En tercer lloc, hi ha el derelict Cala Bona (Cadaqués). Va ser conegut com a derelict de Mar d'Avall fins al 1992, quan el CASC va decidir d'anomenar-lo d'una manera més precisa. Una mostra del material que s'hi va trobar es va donar a conèixer el 1998¹²⁸. Per la nostra banda, hem pogut examinar unes desenes de peces que romanen en mans privades, algunes de les quals presentem (Fig. 5.1-3, Fig. 6.1-2, 7-10). Així, hem comprovat que, a banda d'àmfores Tar. 1, en moltes de les seves variants, hi ha un bon nombre de bètiques, semblants a les que es van trobar en els derelictes Illes Formigues I i Grand Conglué 3¹²⁹.

110.- Long 1998, 341-343.

111.- Revilla 2002, 189.

112.- Beltrán Lloris *et alii* 1998, II.6.1.3.

113.- *Id.* 2003, 191-193, fig. 1.1-2.

114.- Excoffon/Pasqualini 2004, 20-21, fig. 19. 140.

115.- Barberan 2003, 427, fig. 19.8.

116.- Robic/Le Bihan 1997, 150-151, lám. 2.

117.- Liou/Pomey 1985, 547-548.

118.- Liou/Pomey 1985, 551: " [l'amphore Pasc. 1]... la plus ancienne que nous connaissions figurant sur l'épave Dramont A [inédit], au milieu du Ier s. av. J.-C., dont la cargaison est faite d'amphores Dressel 1 B. La présence simultanée des trois types d'amphores pourrait situer l'épave Cap Béar 3 dans le troisième quart de ce Ier s. av. J.-C. ".

119.- Colls 1986, 201-213, fig. 38-40.

120.- Vidal/Pascual 1971; Foerster 1985; Foerster/Pascual/Barberà 1987.

121.- Nolla/Solías 1984-1985, fig. 7.3, la qual, malauradament, no hem pogut localitzar al magatzem del Museu Marítim de Barcelona.

122.- Foerster/Pascual/Barberà 1987, fig. 30-32 i 24, respectivament.

123.- López Mullor 1989, 107-108.

124.- Parker 1992, 229.

125.- Vidal/Pascual 1971, 120-122.

126.- Lamboglia 1971, 382.

127.- Miró 1988, 69.

128.- Nieto/Raurich 1998, 114.

129.- Liou 2000, fig. J-K.

Les marques que es coneixen han aparegut totes sobre àmfores Tar. 1, i les majoritàries són L.FVL.LIC o L.FV.LIC i MEVI o Q.MEVI. Per a la datació d'aquest derelictes cal tenir present, a més de l'absència de Pasc. 1, la presència d'un conjunt de llànties de la forma Dr. 3 i d'altres més atípiques entre les quals hi ha la Ponsich 1C. El primer d'aquests tipus arriba amb prou feines al final del segle I aC i el gruix de les troballes es concentra entre el 70/60 i el 20/10 aC, el segon té una datació més imprecisa, que oscil·la entre el segle II avançat i el I aC. Tot això no és gaire decisiu, encara que, atesa la presència mateixa de les àmfores Tar. 1 i les datacions relativament antigues però molt àmplies proporcionades per les llànties, l'enfonsament es podria situar al 50-30 aC.

Per acabar, cal esmentar que al derelictes Dramont B (Saint-Raphäel, Var) es va trobar un àmfora Tar. 1 que formava part de l'utilitatge de la nau. L'enfonsament d'aquest vaixell va ser datat del començament del segle I¹³⁰.

Si prenem fil per randa les dades exposades fins aquí, podem arribar a la conclusió que les àmfores Tar. 1, tot i l'escepticisme de M. Beltrán Lloris envers les datacions més reculades constatades a Badalona, es degueren començar a produir a mitjan segle I aC, de manera que cap a l'any 40 la seva presència en aquest jaciment ja és molt significativa. En aquella època ja havien arribat a Castellarnau (Sabadell) o a Ses Païsses (Artà, Mallorca). Per la nostra banda, podem afegir que al centre productor de Ca l'Arnau, a Cabrera de Mar, es palesa també la seva abundància al 40 aC i s'hi segueix produint fins a la seva substitució per la Pasc. 1. Sembla, a més, que el període de *floruit* cal situar-lo entre el 40 i el 20 aC. A partir del penúltim decenni anterior a la nostra era, la producció decau considerablement i és molt probable que no arribi al començament del segle I dC.

DIFUSIÓ

El comerç de les àmfores Tar. 1 ha estat estudiat per diversos autors, principalment J. Miró, M. Comas i M. Beltrán Lloris, els quals van assenyalar-ne l'expansió per tot Catalunya, la vall de l'Ebre, més enllà de Saragossa, i per una bona part de les Gàl·lies. Els derelictes indiquen l'arribada a les boques del Roine a través de la navegació de cabotatge i, una vegada en terra ferma, nombroses troballes assenyalen les rutes a través del Roine mateix, l'Aude i la Garona, fins arribar a la Bretanya¹³¹.

Cal afegir les troballes que es comencen a produir a les Balears, tant a Mallorca, on s'ha localitzat a *Pollentia* (Alcúdia)¹³², Palma¹³³ i Ses Païsses (Artà)¹³⁴, com a Menorca, en què se n'han catalogat exemplars a Maó¹³⁵. De moment, però, no sabem si les illes, a més de ser un destí final dels productes, constitueixen una escala cap a Itàlia, ja que en aquesta darrera àrea les troballes són gairebé nul·les o, de moment, dubtoses¹³⁶. Finalment, hem d'esmentar una peça, molt poc corrent, del poblat ibèric de la Torre d'Onda (Borriana, Castelló) que, tot i haver estat publicada, amb reserves, com a Tar. 1, és probable que no pertanyi a aquesta classe de material¹³⁷. Les àmfores Tar. 1 porten, de vegades, marques sobre la vora en què apareix el *praenomen* i el *nomen* d'un personatge. Algunes han estat objecte d'estudis monogràfics, a propòsit de la seva difusió, o bé de la filiació i activitats dels individus a què fan referència¹³⁸. En altres casos en coneixem el nombre i les característiques per haver estat incloses en *corpora*¹³⁹, o bé en tenim notícies parcials procedents de troballes aïllades¹⁴⁰. N'hi ha, a més, algunes amb grafia ibèrica, bé sola, com la trobada a *Salduie*¹⁴¹, o bé potser combinada amb una marca llatina, com podria haver estat el cas de la peça de Castellarnau, on el signe presumptament ibèric està fet abans de la coccio¹⁴², i no és pas un grafit, com els presents en d'altres àmfores¹⁴³. Dins

130.- Parker 1992; Corsi-Sciallano/Liou (1985, 76, fig. 62), que només publiquen una foto de l'àmfora, proposen una datació similar, amb interrogant.

131.- Beltrán Lloris 1982, 1987, 2006; Comas 1987; 1991; 1998 b; Miró 1987; 1988 a; Desbat/Martin-Kilcher 1989, 341, fig.5.3-5; Siradeau 1988.

132.- Cerdà 1999, fig. 66. a-c, 3 fragments de llavis. Cronologia augustal, sense gaires precisions.

133.- Riera/Orfila 2005, 318, fig. 11.149-24.

134.- Quintana 2005.

135.- Contreras 2004, *loc. cit.* Marimon 2005.

136.- Com, per exemple, a La Longarina (Ostia): Hesnard 1980, 147-148, tipus Longarina 2 o Dr. 10.

137.- Arasa/Mesado 1997, 27, fig. 10.2; Arasa 2001, 117, fig. 81, *terminus ante quem* del 50/40 aC.

138.- P.e.: Christol/Planas 1997, Long 1998; Pena 1997; 1998; Tremoleda 2005.

139.- P.e.: Pascual 1991, Comas 1997, 15-19.

140.- Carreté/Keay/Millet 1995, 103, fig. 5.31.

141.- Aguarod 1992, 109-116.

142.- Artigues/Rigo 2002, Artigues 2005.

143.- P.e.: Vilà 1996, Tar. 1 dipositada en una col·lecció de Lloret de Mar, amb la marca MEVI i un grafit ibèric. Segons l'autora, podria procedir de Fenals.

aquest mateix volum es pot trobar una informació més detallada sobre aquest aspecte, que no constitueix l'objecte principal del nostre treball.

PASCUAL 1 (PASC. 1)

Ricard Pascual va definir aquesta forma per primer cop, el 1960, en una comunicació al *VII Congreso Nacional de Arqueología*, celebrat a Barcelona i publicat el 1962. El 1971, A. Tchernia en va fer un estudi més detallat de les característiques tècniques, des del punt de vista formal i també sobre les pastes, tot palesant que se'n podien distingir, almenys, dues de diferents: una de color blanc groguenc i l'altra marró o carbassa vermellós¹⁴⁴. En aquest treball anomena les àmfores genèricament "*fuselées de Léetanie*", tot i que M. Beltrán Lloris ja les havia classificat com a Dressel-Pascual 1 D¹⁴⁵, denominació que el propi R. Pascual recollia en un treball posterior¹⁴⁶. L'assimilació d'aquesta forma a la Dressel 1 venia de la similitud en les vores de tots dos tipus. La denominació Dressel-Pascual 1 D fou utilitzada durant força temps, tot i que, de manera espontània, es va anar imposant el nom abreujat de Pascual 1, fins que en una sessió de debat del congrés de Badalona, el 1987, B. Liou va proposar deixar d'utilitzar el primer apel·latiu i passar a anomenar aquestes àmfores només com a Pascual 1¹⁴⁷.

A diferència dels altres tipus originaris del territori de l'actual Catalunya, que hem descrit fins ara, la Pasc. 1 és una àmfora que es produeix en un nombre molt important de centres, situats entre Llafranc i Benifallat, i que abraça un període d'ús ampli. Totes dues raons fan que els fragments de Pasc. 1 siguin abundants arreu. Aquesta expansió, tant espacial com cronològica, no ha proporcionat, però, la troballa d'un gran nombre de peces senceres. D'una banda, els derelictes amb carregament d'aquestes àmfores són mal coneguts, ja sigui per la manca d'excavacions completes o per tractar-se de treballs molt vells o poc acurats, o bé perquè els materials procedeixen d'extraccions irregulars o troballes fortuïtes. El derelict més ben documentat és Els Ullastres I (Llafranc), excavat de manera parcial per F. Foerster, entre 1970 i 1980¹⁴⁸.

Aquesta escassetat d'exemplars sencers en dificulta la tasca de sistematització de les diferents

variants i subtipus, força evidents, ateses l'evolució cronològica de la forma i la seva dispersió productiva. Això no obstant, n'hem diferenciat dues variants, a partir del perfil, sense oblidar, però, aspecte més concrets com ara la forma de la vora i l'alçària del coll i les nanses.

Pasc. 1A (Fig. 8, 10, 11.1-2)

Correspon a la variant més alta i allargada, que fa entre 106 i 116 cm d'alçada, i de la qual es coneixen més exemplars sencers, encara que un bon nombre procedeixen dels Ullastres I, en què el seu excavador va observar tres modulacions dins aquestes àmfores¹⁴⁹:

113 cm d'alçada total, per 34 cm d'alçada del coll i 8 cm d'alçada de la vora.

111 cm d'alçada total, per 30 cm d'alçada del coll i 8 cm d'alçada de la vora.

108 cm d'alçada total, per 30 cm d'alçada del coll i 7,5 cm d'alçada de la vora.

F. Foerster també detalla que, al costat d'aquestes, n'hi havia un grup minoritari, que correspondria a la següent variant de Pasc. 1 que hem definit –Pasc. 1B–, i que presenta una alçada de 93 cm i una vora de forma cònica, de 9 cm d'alçada.

Per la nostra banda, hem establert les característiques de la variant Pasc. 1A, que resumim tot seguit, a partir d'aquests materials i d'altres de ben característics, de diverses procedències, els quals presentem a les figures.

Vora: alta i vertical, encara que, de vegades, pot tenir una certa inclinació cap enfora. La separació del coll sol estar poc marcada, sovint amb un petit esglaó, més clar a la paret interna que no pas a l'externa. El llavi és variable però acostuma a tenir un engruïment cap endins, que de vegades es reflecteix en la cara exterior per un acabat angulós, que no acaba de desenvolupar-se en una motllura, tal i com passa en les Tar. 1. L'alçada de la vora és molt variable, ja que pot assolir entre 6 i 10 cm, tot i que, prenent com a exemple els exemplars del centre productor del Mjal/el Roser (Calella), els quals s'han amidat sistemàticament, les xifres més habituals dins aquesta variant es troben entre 7,7 i 8,3 cm. Al de Ca l'Arnau (Cabrera de Mar), on també s'ha comprovat abastament, fan entre 6,6 i 7,3 cm.

144.- Tchernia 1971, nota 2.

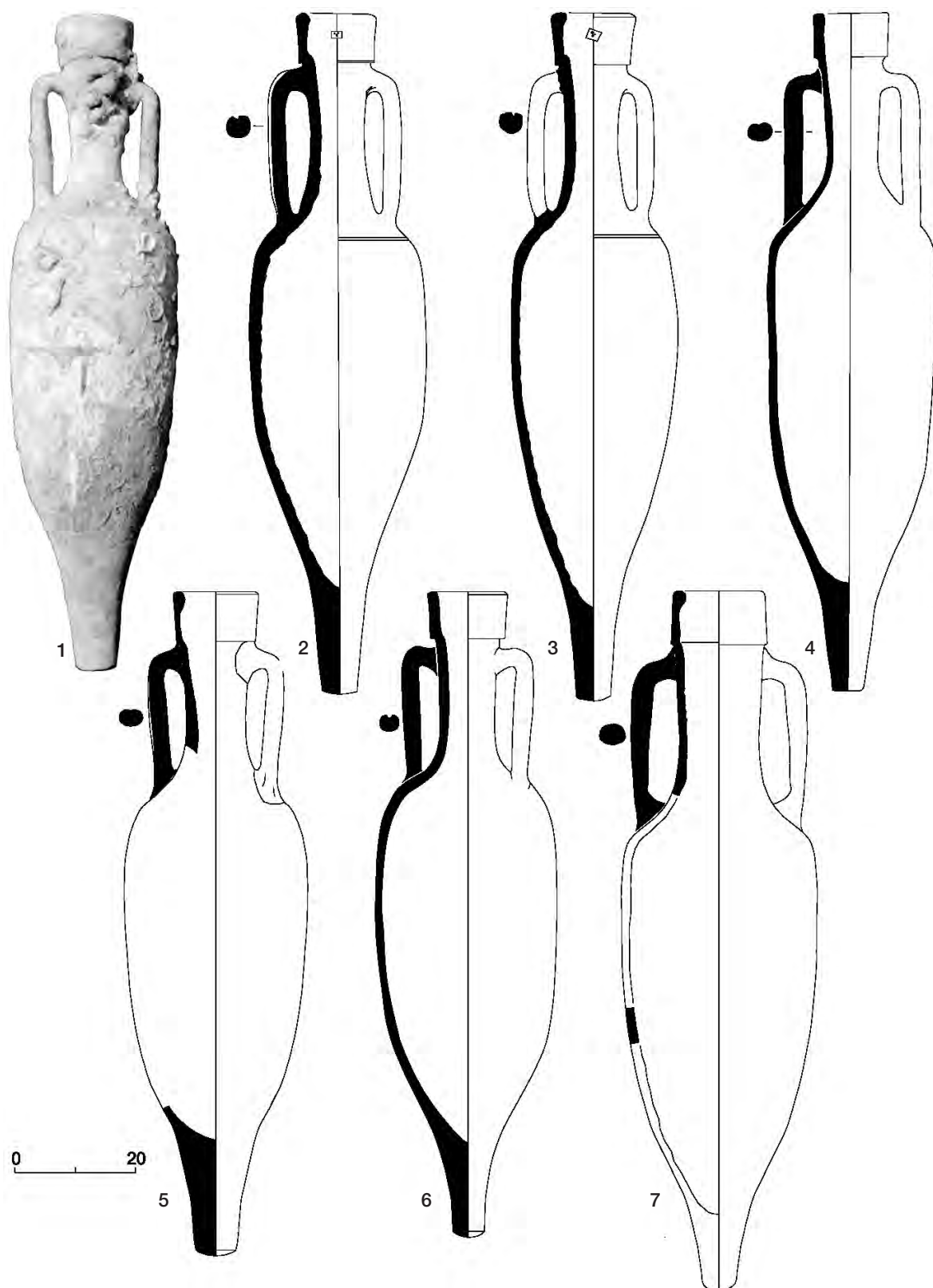
145.- Beltrán Lloris 1970, 329-338.

146.- Pascual 1977, 49.

147.- Liou 1987 a, 140.

148.- Foerster 1970, 88-89; 1974, 333-334; 1976, 89; 1977; 256; 1978, 162; 1980 a, 264; 1982 a, 34-41; Parker 1992, 439; Nieto/Raurich 1998, 118-119.

149.- Foerster, informe inèdit del 15 d'agost de 1970.

Fig. 8. Pascual 1A: 1, procedència desconeguda dins la Costa Brava, col·lecció Esteve Guerra Marès. 2-3, derelictes Els Ullastres I (Palafrugell), segons F. Foerster. 4, Lyon, Arlaud *et alii* 1998, fig. 8.5. 5, procedència desconeguda, col·lecció particular de Barcelona. 6, Augst, Martin-Kilcher 1994, fig. 120.3. 7, Santa Caterina (Barcelona), Aguelo/Carreras/Huertas 2006, fig. 5.

Coll: l'aspecte general és més aviat llarg i cilíndric tot i que el diàmetre més gran s'assoleix prop de la vora. El pas a les espatlles és sempre imperceptible. Nanses: tenen secció arrodonida, de vegades força aplanada, amb un solc poc profund que en ressegueix la cara exterior, i que hi pot faltar en algun cas aïllat (Fig. 8.7). La forma general de la nansa és vertical i uniforme, amb un colze normalment molt poc marcat i arrodonit.

Panxa: sense perdre'n el caràcter afusat, pot tenir una tendència més aviat cilíndrica, fruit de la considerable alçada dels exemplars. El punt de diàmetre més gran de la peça se situa cap a la meitat de la panxa. El pas cap al pivot no està gens definit, cosa que fa percebre'l com a una continuació de la resta de l'àmfora.

Pivot: és massís i bastant llarg, d'entre 14 i 19 cm en els exemplars que presentem, tot i que també n'ha d'una mica més curts. La forma és cònica i acabada en una punta gairebé sempre roma.

Pasc. 1B (Fig. 9, 11.3-10)

Hem enquadrat dins aquest grup aquelles àmfores que assolixen una talla més petita, de 94 a 104 cm, la qual sol estar acompanyada d'una vora no tan vertical com a la variant anterior, inclinada cap enfora en diferents graus, segons les peces. Constitueix la sèrie més abundant i més variada dins les Pasc. 1, i probablement un estudi sobre un nombre més gran de contenidors sencers –de què per ara no disposem– podria donar lloc a la individualització de noves variants. Tot seguit, passem a descriure'n les característiques tipològiques generals.

Vora: l'alçada més petita d'aquestes àmfores no es reflecteix en una vora més curta, ja que pot assolir entre 6,8 i 10,4 cm, tot i que els valors més corrents se situen entre 8 i 8,5 cm. En el cas del Mual/el Roser, l'alçada habitual és de 7,8 a 8,5 cm, tot i que pot oscil·lar entre 6,8 i 9,6 cm. Des del punt de vista formal, la característica més sobresortint d'aquestes vores és l'aparença cònica, que en certes peces és poc pronunciada (Fig. 9.1-5), per bé que en altres sigui extremament acusada (Fig. 11.3-4, 6-7, 9-10).

Coll: és més curt que el de la variant precedent, tot i que conserva les característiques formals comunes. L'aspecte general és més aviat cònic amb el diàmetre més ample al punt d'unió amb la vora.

Nanses: tal i com passa amb el coll, són curtes i robustes, amb tendència a la verticalitat, però un mica

menys que les de la variant 1A. Comporten una secció també similar a la de la variant anterior, tot i que, en els materials més tardans procedents del Mual/el Roser (60-70 dC), la part alta de la nansa és més gruixuda que no la part baixa (Fig. 11.4).

Panxa: presenta una tendència ovoïdal, més o menys allargassada, la qual fa que el diàmetre màxim es trobi cap al punt mig. Les connexions amb les espatlles o amb el pivot no estan gens definides, encara que hi ha excepcions, com ara una peça de Can Feu (Sant Quirze del Vallès) (Fig. 9.5), en què la línia de les espatlles està ben marcada.

Pivot: massís i curt, d'entre 7 i 14 cm d'alçada, amb una forma poc definida que es presenta com a una prolongació de la panxa. Les puntes solen ser arrodonides.

CRONOLOGIA

Aquesta forma comença el seu cicle vital al c. 40 aC, segons que es palesa, tant als centres productors, com als llocs de consum, singularment al sud i al centre de la Gàl·lia, destí de la major part de la producció, ja que, a diferència de la Dr. 2-4, no és abundant a Itàlia, tot i haver-hi arribat. El seu període d'esplendor màxima cal situar-lo als principats d'August i Tiberi. A partir de llavors, però, el consum cau en el mercat d'exportació tradicional, tot i que perdura al litoral atlàntic de la Gàl·lia. Tanmateix, fins al començament de l'època flàvia, les troballes no deixen de sovintejar a la resta de la península Ibèrica, les Balears o indrets tan significatius com Cartago o el *limes*. A partir de llavors, en què alguns centres productors situats en l'actual Catalunya comencen a restar inactius, la producció de la forma és molt menys important, fins desaparèixer definitivament en un moment poc precís de finals del segle I.

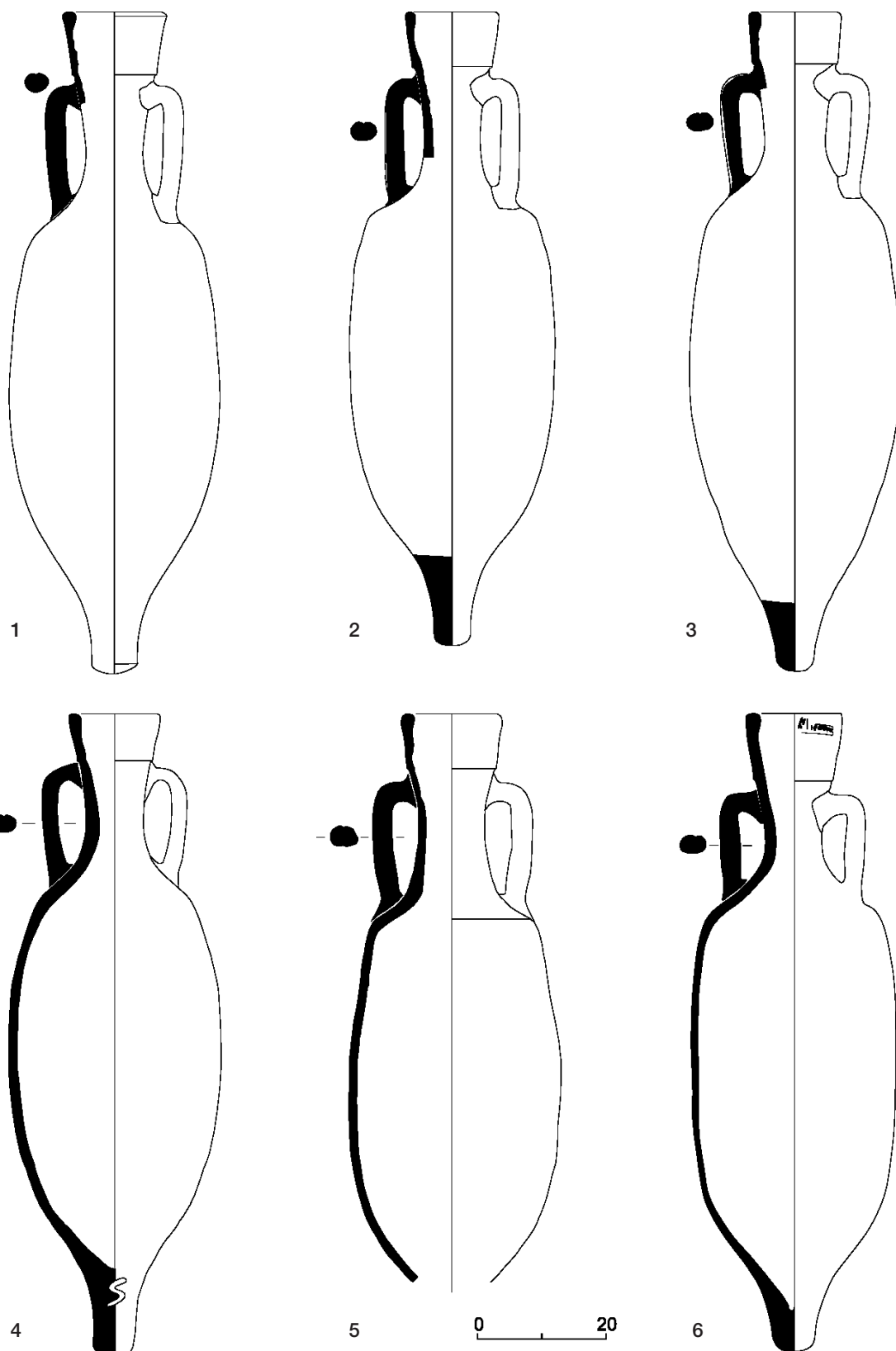
Repassem, detingudament una sèrie de troballes que ens permetran comprovar tot això. Un referent tradicional per a l'inici de la producció del tipus Pasc. 1 és el pou de Vieille-Toulouse, on apareix als decenniis anteriors a August¹⁵⁰. En altres jaciments es referma aquesta datació i es concreta cap al 40 aC: L'Ermitage (Alès, Bouches-du-Rhône), 50-25 aC¹⁵¹, i els derelictes Cap Béar 3 (Port-Vendres, Pyrénées-Orientales), tercer quart del segle I aC o per a altres 40-30 aC¹⁵², i Dramont A (Saint-Raphaël, Var), 50-30 aC¹⁵³. A més, s'ha d'esmentar una tro-

150.- Tchernia 1971, 54.

151.- Dedet/Salles 1981, fig. 37.4-5, fig. 43.

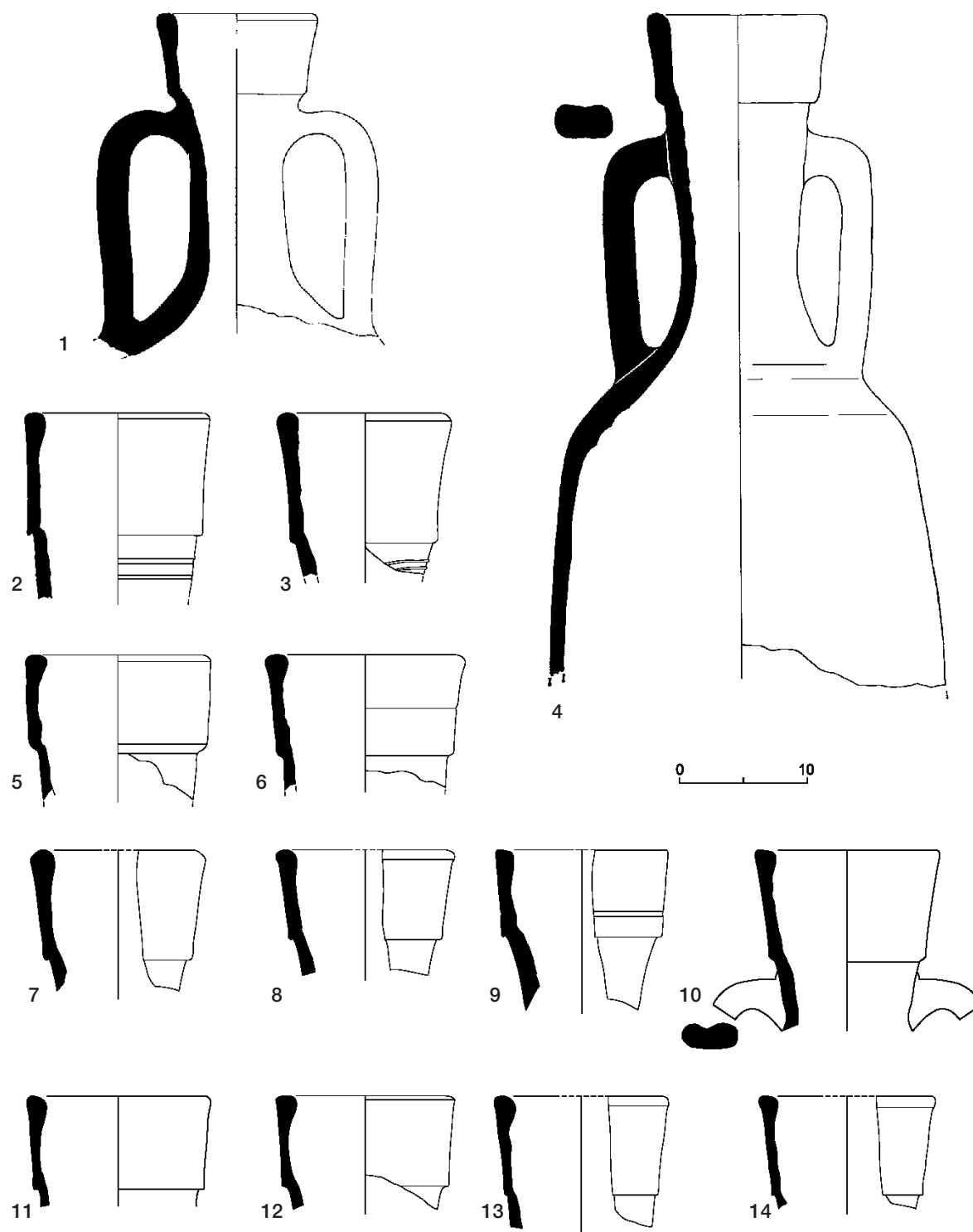
152.- Liou/Pomey 1985, 547; Liou 1987, 273, 277; Colls 1986, 201-203.

153.- Liou/Pomey 1985, 551, 569, c. 50 aC; Colls 1986, 204, 50-30 aC; Parker 1992, 165-166, mitjan segle I aC, esmenta una Pasc. 1 però fa constar que les dues Dr. 2-4 que hi atribueix Santamaria (1965, fig. 36.3) no poden ser del vaixell.

Fig. 9. Pascual 1B: 1, derelict Punta Blanca I (el Port de la Selva), col·lecció Jordi Bosch Bofill. 2-3, derelict Cala Cativa I (el Port de la Selva), Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona. 4-5, Can Feu (Sant Quirze del Vallès), Carbonell/Folch 1998, fig. 2.1-2. 6, Lyon, Desbat 1987, fig. 1.6.

59

Fig. 10. Pascual 1A: 1-4, Darró (Vilanova i La Geltrú), López Mullor 1986-1989, fig. 8.2, 7.1, 7.5; López Mullor/Ferrer 1982, fig. 1.1. 5-6, Sant Boi de Llobregat, horitzons H i G, respectivament, campanyes 1989-1990. 7-9, Ca l'Arnau (Cabrera de Mar), u.e. 1005, 1040 i 1144, campanya 1997-98. 10-11, *Iluro* (Mataró), Sant Francesc d'Assís, segons J. García. 12-14, El Muijal/El Roser (Calella), u.e. 2014, 2015 i 2015, campanya 1988.

balla relativament recent a Chartres (Eure-et-Loir), de datació alta, tot i que imprecisa –segon terç del segle I aC¹⁵⁴, així com la del jaciment de La Vayède (Les Baux-de-Provence, Bouches-du-Rhône), 55/50-40 aC, on l'àmfora que serveix de referència no és del tot segur que sigui una Pasc. 1¹⁵⁵.

A Badalona, apareix al final de la dècada del 50 al 40 aC¹⁵⁶. Poc més tard, en un horitzó del 40/30 aC, hi representa el 42%, dels fragments d'àmfora, acompanyat d'un 5% de Dr. 1 citerior i d'un 50% de Tar. 1, a més d'un sol possible fragment de Dr. 2/4¹⁵⁷. A *lluro* (Mataró) se'n constata la presència al tercer quart del segle I aC, de forma mínima, ja que no representa més que el 2,81% de les àmfores de la Tarraconense. Per tant, se n'ha de suposar l'aparició al final d'aquest període. En el darrer quart, però, experimenta un desenvolupament ampli i assoleix el 40,74%, davant del 22,75% de la Tar. 1 i només l'1,58% de Dr. 2-4¹⁵⁸.

Hi ha altres centres, però, on l'aparició del tipus és un decenni, aproximadament, més tardana, com ara Sant Boi de Llobregat, on deu començar a produir-se cap al 30 aC¹⁵⁹, com també a Llafranc (Palafrugell) i Fenals (Lloret de Mar)¹⁶⁰, o bé no es constata fins cap als anys vint del segle I aC. És el cas de Malgrat de Mar i el Collet de Sant Antoni (Calonge)¹⁶¹. Fins i tot, a Torre Llauder (Mataró), sembla que la producció no hauria començat fins als primers anys del segle I dC¹⁶².

Tanmateix, des del penúltim decenni del segle I aC, i sobretot en el decurs dels primers vint anys de la nostra era, aquesta mena d'àmfores tenen el seu *floruit*. Per seguir amb alguns indrets utilitzats com

a exemple més amunt, podem dir que a, Badalona¹⁶³, en un horitzó datat entre el 15 aC i el canvi d'era, la forma Pasc. 1 representa el 85% de les àmfores, acompanyada d'un 13% de Tar. 1 i d'un 1,26% de Dr. 2-4. Cap al 15/20 dC, gairebé totes les àmfores tarraconenses d'aquest indret (94%) són Pasc. 1, acompanyades d'un 6% de Dr. 2-4. A Sant Boi de Llobregat, al 20/30 dC, les Pasc. 1 representen el 95,7% al costat d'un 4,3% de Dr. 2-4¹⁶⁴. Es tracta, doncs, del moment àlgid de l'expansió del tipus, produït a tota la costa catalana, des de L'Empordà al Mas del Catxorro (Benifallet), on és present des de l'època augustal, com a mínim¹⁶⁵.

És per això que no resulta estranya la seva troballa sistemàtica, tant als llocs de producció i distribució com als de consum, sobretot als gàl·lics: Empúries, 20/15 aC - 10/5 aC¹⁶⁶, Sept-Fonts (Saint-Pons-de-Mauchiens, Hérault), canvi d'era al 10/15 dC¹⁶⁷, Fréjus (Var), època d'August, principalment abans del canvi d'era¹⁶⁸, Lectaure (Gers), amb Dr. 1B i TSI de CN.ATEIVS, segons els contextos¹⁶⁹; Lyon, constatada ininterrompudament en diversos horitzons estratigràfics que abracen des del 40 aC fins al 20 dC,¹⁷⁰ Saint-Roman-en-Gal (Vienne), hi apareix a la dècada dels 20 aC, Roanne (Loire), cap al 20 dC,¹⁷¹ Vannes (Morbihan), 10 aC - 20 dC,¹⁷² Corseul (Côtes d'Armor), entre el 12 aC i l'inici del principat de Tiberi,¹⁷³ Rezé (Loire-Atlantique), des del 15 aC fins al començament de l'època de Tiberi¹⁷⁴.

A més, s'han de tenir presents els vaixells que transportaven aquest material, com ara el dels Ullastres

154.- Poux/Selles 1998, 216, fig. 9.36, horitzó B.

155.- Arcelin 1981, 121-122, 130, fig. 34.256. Es tracta d'una peça amb engalba i no hi ha seguretat absoluta que es tracti d'una Pasc. 1 ja que la classificació es dona com a dubtosa quant a la pasta, i s'atribueix a la Tarraconense per la lletra única i la posició al pivot. L'estampilla H apareix, per exemple, al derelict del Cap del Volt.

156.- A més dels contextos presentats per Comas, que es referencien a la nota següent, cal tenir present que a Can Peixau, centre productor suburbà de l'àrea de *Baetulo*, es constata la presència del tipus a partir del 50/40 aC: Padrós 1998, 188-189; aquesta *figlina* va restar abandonada cap al canvi d'era.

157.- Comas 1987, 162; 1998 a, 222-223; 1998 b, 228.

158.- Dades inèdites facilitades per J. García, arqueòleg municipal de Mataró.

159.- López Mullor/Estany 1993, 353.

160.- Nolla/Canes/Rocas 1982, 158-160; Buxó/Tremoleda 2002, 188, 195.

161.- Burjachs *et alii* 1987, 224-228; Nolla *et alii* 2004, 193-200.

162.- Prevosti/Clariana 19897, 200, es data el forn de l'època d'August, tot i que es diu que en un estrat coetani hi havia ceràmica "de closca d'ou" que, com a molt aviat, comença a l'època de Tiberi.

163.- Comas 1998, 223.

164.- López Mullor 1998, 234.

165.- Izquierdo 1993.

166.- Aquilué *et alii* 1984, 153-159, fig. 84.1, 5; 87.11, 14; fig. 88.11, fig. 89.12, fig. 93.10.

167.- Mauné 1997, 463-467, 477, fig. 7-9.

168.- Brentchaloff/Rivet 2003, 597-598, fig. 2.25, 7.25, 2.26, 7.26, fig. 2.27, fig. 2.28-29.

169.- Larrieu-Duler 1973, 20, 59, fig. 7. 16.

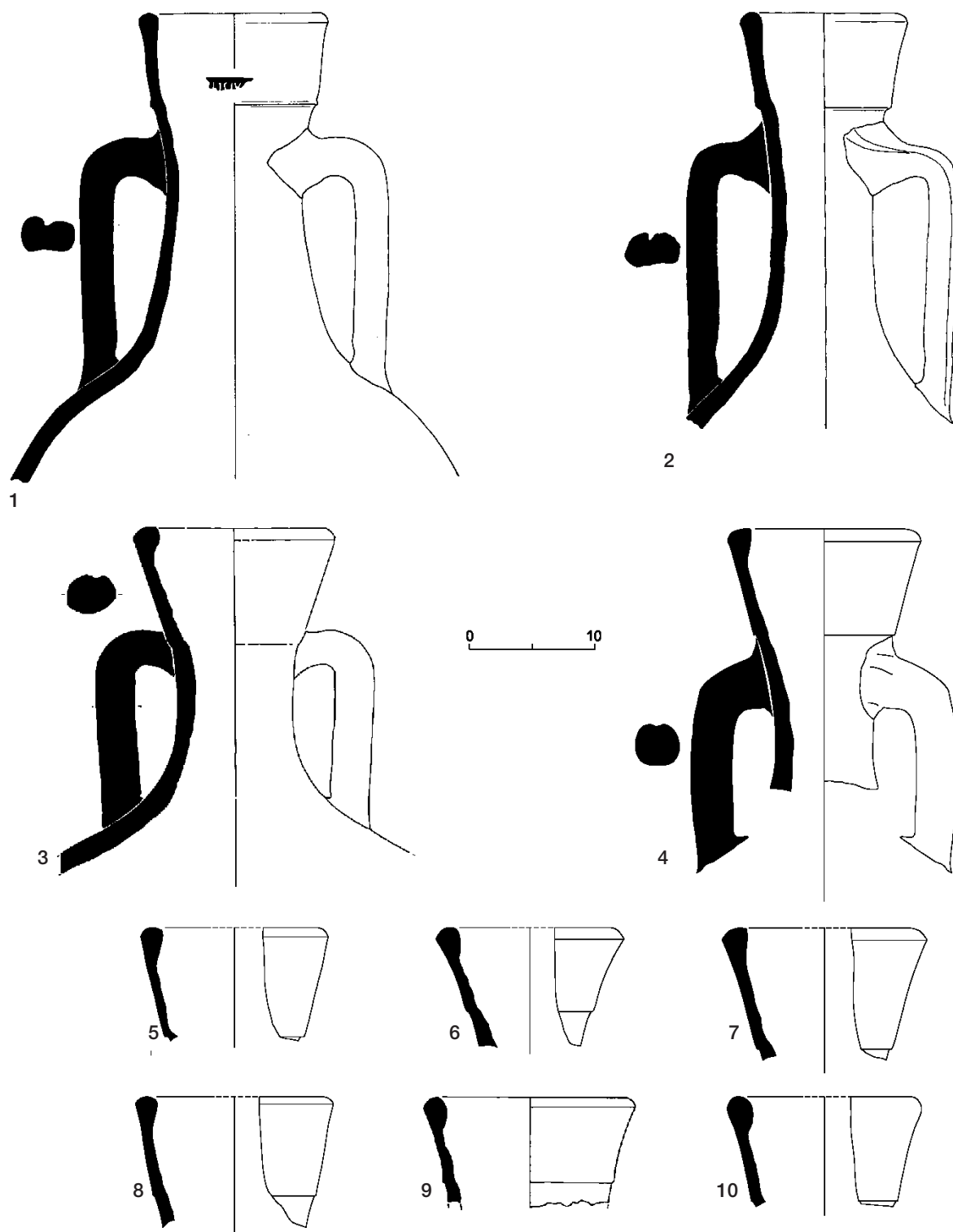
170.- Genin 1997, 17-25; Lemaître/Desbat/Maza 1998, 54, 56, fig. 8, 6-10, fig. 11.7.

171.- Genin 1997, 28, làm. 15.

172.- Simon/Triste 1997, 88-90, 93, 97-98.

173.- Kerebel/Ferrette 1997, 107, 111, fig. 7, 11.

174.- Guitton/Thébaud 2001, 299, 301, 307.

Fig. 11, Pascual 1A: 1-2, derelictes Cap Béar 3 (Port-Vendres), Colls 1986, fig. 41.15, 42.16. **Pascual 1B:** 3, Can Portell (Argentona), Codex 1995, fig. 14.3. 4, El Muijal/El Roser (Calella), u.e. 2013, campanya 1988. 5-8, *Id.*, u.e. 2011, campanya 1988. 9, *Id.*, López Mullor 1985, fig. 14.1. 10, *Id.*, u.e. 2045, campanya 1988.

(Llafranc), del darrer quart del segle I aC¹⁷⁵, el del Cap del Volt (Port de la Selva), del darrer decenni del segle I aC o els primers anys del segle I dC¹⁷⁶, el del Grand-Ribaud D (Var), datat entre el 9 aC i el canvi d'era¹⁷⁷, i el Sud-Lavezzi 3 (Bonifacio), de cap al 15 dC¹⁷⁸, l'únic conegut que es dirigia cap a Itàlia.

En una bona part de les Gàl·lies, però, la Pasc. 1 comença a minvar ràpidament a partir de l'època de Tiberi, molt poc després de l'eclosió que hem il·lustrat amb algunes troballes. D'aquesta manera, tal i com han sostingut diversos autors francesos¹⁷⁹ i d'aquí¹⁸⁰, a partir del període tiberià, els indrets on arriba aquest material es concentren a la costa septentrional francesa i desapareixen al centre i al sud de les Gàl·lies. Segons Miró¹⁸¹, aquesta distribució podria indicar que llavors el vi laietà només era de pas per una gran part del territori gàl·lic, ja que es dirigia cap a la Bretanya i Britània. Comas¹⁸² abunda en aquesta teoria, en indicar que "... amb la desaparició de l'eix Aude-Garona i amb la pèrdua del paper principal de Toulouse com a centre vital del tràfic, es busqués una via alternativa en el Loira. Aquest desviament fluvial, a banda de proveir d'àmfores Pasc. 1 la Bretanya, fóra el vehicle més ràpid per transportar el vi laietà cap a les Illes Britàniques, on sabem que també es documenten les àmfores Pasc. 1 en un moment avançat del segle I. A *Camulodunum* o Bagendom, per exemple, entre el 20 i el 65¹⁸³.

Un exponent d'aquesta perduració –tot i que el canvi de ruta no s'acabi de veure clar– poden ser les troballes d'Auterive (Haute-Garonne), tercer quart del segle I¹⁸⁴, Saintes (Charente Maritime),

entre el 30 i el 60 dC¹⁸⁵, Rennes (Ille-et-Villaine), 20/30-30/40 dC¹⁸⁶, Quimper, 10 aC-70 dC, Concarneau, 30-60 i 50-80 dC, i Fouesnant, 60-90 dC, tots tres jaciments a Finistère¹⁸⁷, a més dels dos britàniques esmentats.

Tanmateix, cal observar que als centres productors, tot i experimentar una davallada, la presència de la forma Pasc. 1 a mitjan segle I es manté amb relatiu abundor. Els indrets recurrents de Badalona i Sant Boi de Llobregat així ho indiquen. En el primer, la forma Pasc. 1 continua sent majoritària (61%) al davant de la Dr. 2-4 (39%). En el segon, la tendència s'ha invertit, ja que la Pasc. 1 només assoleix el 29,7% dels fragments, mentre que la Dr. 2-4 ha pujat fins al 70,3%.

Aquesta producció relativament intensa a mitjan segle I podria tenir la destinació bretona i britànica ja assenyalada. Tot i això, s'ha de tenir present que en altres zones més llunyanes el comerç de la Pasc. 1 és constant, almenys fins al començament dels flavis. És el cas del *limes* germànic, on la forma és present durant una gran part del seu període de producció. P.e.: Goeblingen-Nospelt, c. 20 aC¹⁸⁸, Magdalensberg, Tiberi-Claudi¹⁸⁹. A Cartago, s'hi palesa des d'un moment primerenc però sembla que a l'època flàvia ja és residual¹⁹⁰. A Mallorca, igualment, es coneixen troballes del període d'expansió màxima del tipus¹⁹¹, tot i que n'hi d'altres que abracen des de Claudi als anys 60-70¹⁹².

Aquesta última data es la que sembla assolir el comerç d'aquesta classe d'àmfores a la vall de l'Ebre, recolzada en algunes dades conegudes fa temps¹⁹³, i

175.- Foerster 1970; 1974-80; 1982.

176.- Nieto/Foerster 1980.

177.- Hesnard *et alii* 1988, 145.

178.- Liou 1997, 276.

179.- Bats, 1987, 141; Desbat 1987, 408.

180.- Miró 1987, 142, 252, 256-257; Comas 1998 a, 220-221.

181.- Miró 1988, 197-199.

182.- Comas, 1998 a, 220-221.

183.- *Camulodunum* (Colchester): Hawkes/Hull 1947, 20-65 dC; Bagendom (Gloucestershire): Williams 1981, 130, 20-50 dC. *Loc. cit.* Miró 1988 a, 139.

184.- Latour 1966, 33, fig. 6.6, 7-8, amb TSG decorada i llànties Ponsich II; Bouscaras 1974; Gianfrotta 1982, 479.

185.- Lauranceau 1988.

186.- Labaume/Le Cloirec/Simon 1997, 127, fig. 8.

187.- Galliou 1984, 32, 40-70 dC; Sanquer 1975, 361-362, primera meitat del s. I dC (*loc. cit.* Miró 1988 a, 134-137); Robic/Le Bihan 1997, 150-151, 160, 175, lám. 2, 19, 36-37, des del 10 aC fins al final del principat de Tiberi o el començament del de Claudi. Per als dos darrers indrets, cf. Miró 1988, 134-137.

188.- Reinert 1992, 73, fig. 6, tomba B.

189.- Bezeczky 1998, 364-365, fig. 2.2-3.

190.- Martín-Kilcher 1998, 512-513, fase I: 40/20 aC – 20/30 dC, fase II: entre 30 i 70 dC: "Quelques rares Pasc. 1, probablement déjà résiduelles, et surtout des Dr. 2/4".

191.- *Pollentia* (Alcúdia). Cerdà 1999, 103, fig. 64 a, *t.p.q.* 10-15 dC; fig. 64 b, 10-25 dC, marca REG procedent del Sot del Camp (Sant Vicenç de Montalt); p. 105, fig. 64 d, segon quart del segle I dC. D'altres, sense datació, a les figures 64 i 65 i p. 106-107. Al mateix jaciment: Rivas 2004, 127-132, Pasc. 1, 56%; Dr. 2-4, 4,5%; PE 18, 4,5%; context del 10 aC – 37 dC.

192.- Palma de Mallorca, carrer de la Puresa: López Mullor/Estarellas/Merino/Torres 1996, 250-252, fig. 12.1, 13.2, c. 40 dC. Pasc. 1, 42%; Dr. 2-4, 9%; Dr. 7-11 tar., 9%; davant d'un 7% de PE 18. Na Guardis, (Colònia de Sant Jordi): Guerrero 1984, 26-28, fig. 7, dins un context –probablement un derelict– del període 60-70 dC, acompanyat d'àmfores ebusitanes tardanes i TSG Drag. 29 C i Drag. 30; 1985, 229.

193.- Beltrán Lloris 1982, *passim*; 1987, 56-58, fig. 12; 1990, 220 ss. fig. 109. Consum a la vall de l'Ebre posterior a mitjan segle I indicat a López Mullor 1998, notes 13 i 56.

en altres de més recents que, fins i tot, suggeririen l'aturada del comerç un xic abans. M. Beltrán Lloris, el 1987, es feia ressò de la seva hipòtesi, expressada d'una manera extensa el 1982, segons la qual situava la producció de la Pasc. 1 "en la etapa augustea anterior a la Era, hasta la mitad de la primera centuria después, en términos generales." Per a això posava com a exemple diversos jaciments aragonesos entre els quals destacaven la Casa de los Pardo (Saragossa), amb un *t.a.q.* del 14/12 aC, el Poyo del Cid (San Esteban, Terol) i *Ce/sa* (Velilla de Ebro) amb un *t.a.q.* de finals del principat de Claudi¹⁹⁴. En la bibliografia més recent, el mateix autor amb més dades subscriu, en primer lloc, que la forma Pasc. 1 va arribar a la vall de l'Ebre des dels anys 30 aC. En segon lloc, dedueix que s'hi va consumir fins a l'etapa de Tiberi, en què hi va desaparèixer gradualment, tal com han sostingut Tchernia, Miró i Revilla, en parlar de la producció d'aquesta forma¹⁹⁵, o Desbat en palesar la seva presència a la Gàl·lia, un dels principals llocs de consum¹⁹⁶. Tanmateix, com veurem, la desaparició potser no va ser tan radical.

La presència entre uns anys abans de l'inici del principat d'August i l'època de Tiberi es fonamenta en les dades obtingudes a l'excavació del carrer Don Juan de Aragón, 9 (Saragossa), en un horitzó de cap al 35/30 aC¹⁹⁷, cosa que situa la forma al bell mig de la vall de l'Ebre des de gairebé l'inici de la seva comercialització. També en les procedents de la Casa de los Pardo, on apareix al primer decenni dC¹⁹⁸, o del passeig Echegaray y Caballero, on es data des del darrer decenni aC fins als primers decennis de la nostra era¹⁹⁹, o bé del Teatre, on va de l'època augustal tardana a Tiberi²⁰⁰. A *Ce/sa* (Velilla de Ebro), tot i que el tipus és molt poc abundant, hi apareix des del 20 dC fins al nivell 6-7, del c. 68 dC²⁰¹. La datació més enllà del principat de Tiberi i concretament de mitjan segle I, també es constata al Torreón (Ortilla, Osa)²⁰². Aquestes

dades semblen palesar que, després d'arribar a la vall de l'Ebre des d'un moment primerenc, el tipus Pasc. 1 s'hi continua comercialitzant fins a mitjan segle I o, com a màxim, un decenni més tard.

Tret d'una possible aturada de la producció de Pasc. 1 a Llafranc i Fenals a l'època de Tiberi²⁰³, sembla que el cessament més clar de l'activitat d'alguns centres, que manufacturaven conjuntament aquesta forma amb la Dr. 2-4 s'ha de situar, com a mínim, en el període 60-70 dC. El vam comprovar fa temps a les terrisseries del Mual/el Roser (Calella) i del Mas Carbotí (Tossa)²⁰⁴, i darrerament s'hi han sumat d'altres, com les Alzines, al mateix terme de Tossa²⁰⁵, el Collet (Sant Antoni de Calonge)²⁰⁶, Malgrat de Mar²⁰⁷ o Can Feu, a Sabadell²⁰⁸. Això ens ha de fer pensar que en aquella època, per cert anterior als tan comentats decrets de Domicià²⁰⁹, va tenir lloc un primer abandó de *figlinae*, lligat sens dubte a una ralentització molt important de l'activitat exportadora dels centres catalans. La producció, però, no es va aturar de sobte a tot arreu.

La data d'acabament definitiu no s'ha pogut determinar amb veritable exactitud, ja que, malauradament, els contextos del final dels flavis no sovintegen. Els dos jaciments que ens han servit de paradigma principal reflecteixen aquesta situació. A Badalona, per a l'època flàvia i el final del segle I, es disposa d'estrats que no proporcionen la mateixa fiabilitat cronològica que aquells que hem utilitzat en paràgrafs anteriors, tot i això, sembla que la Pasc. 1 hi apareix sempre, i només en el darrer horitzó, de l'últim quart del segle I, es superada en nombre per la Dr. 2-4. A Sant Boi de Llobregat, per la seva banda, a finals del segle I, en un estrat d'amortització, encara apareix un 44,6% de Pasc. 1 al costat d'un 54,8% de Dr. 2-4²¹⁰. Aquesta estrat, però, és un rebliment que serveix per colgar els forns, i no queda clar que la seva composició sigui un fidel exponent de la producció d'aleshores i no una acu-

194.- Beltrán Lloris 1979, 952, fig. 7-8; 1982, 325, fig. 3-4; 1987, 56-57.

195.- Tchernia 1986, 144; Miró 1987, 252; 1988, 123-144; Revilla 1993; 1995.

196.- Desbat 1987, 408.

197.- Explicada més àmpliament en l'interessant article que l'autor publica en aquest mateix volum: Beltrán Lloris 2005.

198.- Beltrán Lloris 1979, 952, fig. 7-8; 1982, 325, fig. 3-4.

199.- Beltrán Lloris 1980, fig. 3-4; *Id. et alii* 1980, estrats IV i III; 1982, 325, entre el darrer decenni del segle I aC i mitjan segle I.

200.- *Id.* 1987, 57; Beltrán Lloris /Paz/Lasheras 1985-1988, 107.

201.- Beltrán Lloris 1982, 325.

202.- Sánchez Nuviala/Paz, 1984: fig. 16.113b.

203.- Buxó/Tremoleda 2002, 188. Les Pasc. 1 a Fenals i Llafranc cobrien el darrer terç del segle I aC. "En tot cas, no sembla que es fabriquessin més enllà del regnat de Tiberi".

204.- López Mullor 1985, 203-205; 1989 b, 237-240; 1990, notes 6 i 9; López Mullor/Zucchitello/Fierro 1985.

205.- Anglada *et alii* 1998, 438-443.

206.- Nolla *et alii* 2004, 193-200.

207.- Burjachs *et alii* 1987, 224-228.

208.- Carbonell/Folch 1998, 289-290. Cessament de la producció de vi per a l'exportació entre el 50 i el 80 dC.

209.- Síntesi interessant a Tchernia 1986, 221-233.

210.- López Mullor/Estany 1993, 351; López Mullor 1998 a, 234.

mulació de runa portada d'aquí i d'allà. Així, sembla ser que la forma Pasc. 1 podria haver arribat al moment final de la *figlina*, tot i que no tenim l'exactitud estratigràfica dels horitzons superiors.

Per tant, podem concloure que, a partir dels anys 60-70 de la nostra era, la producció de la forma Pasc. 1 decau radicalment, tot i que sembla no aturar-se del tot, almenys durant un o dos decennis. Potser, continua només en uns quants centres, relegada a un consum principalment local²¹¹.

DIFUSIÓ

Després de llegir el que portem dit en tractar-ne de la cronologia, hom es pot adonar que la Pasc. 1 es va estendre arreu de l'actual Catalunya, les Balears i la vall de l'Ebre. Pel que fa a Catalunya, s'ha de fer una precisió quant als centres de producció, els quals, tot i abraçar una franja costanera d'amplària variable entre l'Empordà i l'Ebre, sembla que manquin al Camp de Tarragona. D'aquesta manera, és palesa la presència del tipus a les *figlinae* veïnes, tant cap al nord, al Garraf i al Baix Penedès, ja que es va produir a Darró (Vilanova i la Geltrú)²¹², el Vilarenc (Calafell)²¹³ i Tomoví (Albinyana – Santa Oliva)²¹⁴, com més al sud, on s'ha constatat a l'Aumedina (Tivissa)²¹⁵ i el Mas del Catxorro (Benifallet)²¹⁶, a la Ribera de l'Ebre, i fins i tot arriba al Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat), dins la província de Castelló²¹⁷. Al Baix Camp, però, només hi ha alguns indicis dubtosos de producció a les Planes del Roquís (Reus)²¹⁸, la Canaleta i el Mas d'en Gras (Vila-seca)²¹⁹, tot i que R. Jàrraga va descartar fa anys la manufactura de la Pasc. 1 en aquesta zona²²⁰. Quant a les Balears, ja ens hem fet ressò de les troballes a Palma i *Pollentia*, tot i que també n'hi ha a

Menorca; a Eivissa, a més de les troballes d'àmfores de la Tarraconense²²¹, tenim les conegudes imitacions dins la producció local, de què J. Ramon tracta, entre d'altres tipus, en aquestes *Actes*. Sense sortir d'Hispania, cal fer referència, a més, a certes notícies sobre la presència de la forma al país valencià, així com a Cartagena²²², i a una de més recent sobre una probable Pasc. 1 al Puerto de Santa María (Cadis)²²³. A més, també cal tenir en compte les troballes dins el nord d'Àfrica, a Cartago, com hem vist més amunt, i a Tànger i Àlger²²⁴, així com l'aparició poc freqüent al litoral mediterrani de la península itàlica i a Sicília²²⁵.

En tot cas, el mercat d'exportació per excel·lència cal cercar-lo a les Gàl·lies, on aquestes àmfores arriben per via marítima a través de la ruta de cabotatge, i s'estenen arreu seguint els coneguts eixos de l'Aude – Garona i del Roine, segons que va palesar J. Miró ja fa anys²²⁶. Aquestes vies de comerç connectarien, d'una banda amb la Britània i, de l'altra, amb el *limes*, a través del Rhin²²⁷.

No voldríem acabar aquest epígraf sense fer referència a la producció gàl·lica de Pasc. 1, incentivada, sens dubte, per la importació de la forma en gran nombre. Així, són ben coneguts els tallers d'Aspiran i Corneillan (Hérault)²²⁸, a més del de Montans (Tarn), al qual Th. Martin dedica un treball en aquestes mateixes *Actes*.

DRESSEL 2-3 O 2-4

TIPOLOGIA

Les àmfores Dr. 2-3 o 2-4, juntament amb les Pasc. 1, són les més conegudes i significatives de la

211.- P.e.: Llafranc, Llinàs/Sagrera 1993, 108, 110, 117; a l'època de Vespasià, la Pasc. 1 hi continua present per bé que la majoria dels fragments identificables pertanyen a la forma Dr. 2-3, també es documenta a la de Domicià i Trajà, potser, sobretot en la segona, amb caràcter residual. Empúries, datada fins al 70/80 dC, Aquilué *et alii* 1984, 291. Miró (1988, 118) ja va plantejar la probabilitat d'una difusió de la forma només *regional* a les darreries de la producció.

212.- López Mullor 1986-1989, fig. 7-8.

213.- Revilla 1994, 116; 2003 b, 293.

214.- Martín Menéndez/Prevosti 2003, 235-236, fig. 1-3.

215.- Nolla/ Padró/ Sanmartí 1980; Revilla, 1993; 1995.

216.- Izquierdo 1993.

217.- Borràs 1987-1988, 390; Fernández Izquierdo 1995, 212.

218.- Vilaseca/ Adiego 2000; 2002.

219.- Gebellí 1996, 71; Jàrraga 2003, 117-118.

220.- Jàrraga 1998, 433-434.

221.- Maó, Contreras 2004 (*loc. cit.* Marimon 2005, nota 21); Pons 2005, diversos derelictes i fondejadors de la costa menorquina.

222.- Miró 1988, 141.

223.- Matas/Lagóstena 1997, 24, lám. IX, fig. 5, Buenavista. Proposen una possible producció local i assenyalen la presència d'un altre exemplar al santuari de La Algaída (Sanlúcar de Barrameda). En tot cas, es tracta d'una forma molt oberta, de classificació dubtosa.

224.- Miró 1988, 141-142.

225.- La Longarina (Ostia): Hesnard 1980, 145; Roma, Pompeia, Sicília: Miró 1988, 140.

226.- Miró 1987; 1988, 126-137; cf. també Galliou 1991, 103.

227.- Noves dades a Siradeau 1988, 172-176, fig. 32; Revilla/Carreras 1993, 75-80, fig. 2.

228.- Genty/ Fiches 1978; Laubenheimer/ Widemann 1977; Laubenheimer 1985, 312-315, 385-386, en aquests centres, la forma Pasc.1 s'hauria produït entre l'últim o el penúltim decenni del segle i abans de la nostra era i mitjan segle I dC.

producció tarraconense. En aquest cas, però, no es tracta d'una forma original sinó d'una imitació d'un envàs per a vi estès per tota la mediterrània, l'origen del qual cal cercar-lo a les àmfores de Kos, que es van produir molt temps a la costa tirrènica, i que s'ha anomenat de diverses maneres: Dr. 2, 3, 4, 5, 44 i 45; Ostia LI, *Camulodunum* 182-183, Callender 2, Peacock-Williams 10, Bonifay 56-58. A casa nostra, adopta diverses variants, tot i que essencialment s'assembla als envasos itàlics, amb el llavi semicircular, el coll cilíndric, unes espatlles ben marcades, el cos piriforme acabat en un pivot troncocònic i massís, tot plegat acompanyat de les característiques nanses de doble tija amb un colze acusat.

Les Dr. 2-3 o 2-4 de la Tarraconense les va identificar A. Tchernia, el 1971. Poc després, juntament amb Zevi²²⁹, va realitzar un treball de síntesi, que n'abraçava les itàliques i les d'aquí. La identificació dels tallers laietans d'una manera àmplia la va fer Pascual, el 1977. L. Fariñas del Cerro, W. Fernandez de la Vega i A. Hesnard van presentar al col·loqui de Roma de 1974 –publicat el 1977– un intent de classificació de les àmfores Dr. 2-4 de diversos llocs de producció, que es basava en la utilització d'un sistema de mesures preses sobre el perfil de les peces, tractades de manera estadística. Com a resultat d'aquest treball van encabir les àmfores produïdes a la Tarraconense dins la seva classe 2.

El 1985, M. Corsi-Sciallano i B. Liou, atesa la poca homogeneïtat tipològica de les peces dels derelictes que van estudiar, van concloure que almenys se'n podien fer dos grups. Un de format per àmfores altes i allargades de fins a 107 cm, presents als derelictes de Berà, Cala Vellana, Cavallo 1, Est Perduto, Grand-Rouveau, Les Fourmiges, Petit-Conglué i segurament Île-Rouse. El segon grup correspondria a àmfores més petites i panxudes, de 90 cm d'alçada i 32 de diàmetre de la panxa, i s'hi classificarien les dels derelictes La Chrétienne H, Planier 1, Perduto 1, Sud-Lavezzi 3 i potser Dramont B. Aquests mateixos autors consideraven que les àmfores de Diano Marina haurien de figurar en un grup a part.

Dins aquest darrer derelict, datat de mitjan segle I o pocs anys després, P. dell'Amico i F. Pallarés²³⁰ van classificar les àmfores com a Dr. 3, a partir de la seva alçada més petita i de la panxa ovoïdal, amb les parets arrodonides i el coll tant dret com lleument exvassat, i en van establir quatre variants:

Dr. 3A. Perfil ovoïdal i panxut amb la carena marcada i l'espatlla dreta. Coll lleugerament inclinat cap enfora amb acanalat a la base. Vora arrodonida. Nanses dretes, bífides, amb l'arrencament superior sota la vora i aixecades. Pivot massís i cònic. Capacitat, 33,5 litres.

Dr. 3B. Perfil de la 3A amb la carena alta. Coll llarg, gairebé vertical amb acanalat a la base. Vora arrodonida i més gruixuda. Nanses que arrenquen 5 mm sota la vora, de vegades irregulars i bífides. Pivot gruixut i massís amb la base arrodonida. Capacitat, 32,5 litres.

Dr. 3C. Perfil ovoïdal amb la carena poc marcada. Coll inclinat cap enfora. Vora arrodonida i gruixuda. Nanses bífides, planes, gairebé verticals i robustes, l'arrencament superior de les quals està a la vora. Pivot cònic i arrodonit a la base. Capacitat, 32 litres.

Dr. 3D. Perfil gairebé cilíndric. Panxa lleument arrodonida i carena poc marcada amb un estrenyiment a la part baixa. Coll vertical i vora arrodonida, sortint i fina. Nanses bífides i fines, corbades i aixecades, separades del coll. Pivot massís i gairebé pla. Capacitat, 33 litres.

Per a aquests autors les àmfores de Diano Marina són semblants a les trobades als derelictes La Chrétienne H, Dramont B, Planier 1, Perduto 1 i Sud-Lavezzi 3. Les procedents d'altres vaixells, com ara Cavallo I o Petit Congloué, o bé s'han de classificar com a Dr. 2 o bé estan a cavall entre els tipus 2 i 3. També afirmen que el tipus Dr. 4 és absent dels derelictes amb àmfores de la Tarraconense.

J. Freed²³¹ també utilitza la taula de Dressel per tal de caracteritzar el material procedent del segon mur d'àmfores de Cartago. En aquest cas a partir de les formes 2 i 3, se n'arriben a establir set variants, algunes només a partir d'un exemplar, basades en el perfil general de l'àmfora i també en detalls tipològics concrets, com ara la secció de la nansa. Val a dir que, a parer nostre, les peces que s'estudien en aquest treball, i que hem utilitzat en part, haurien de ser considerades totes com a variants de la forma Dr. 2.

A Fenals (Lloret de Mar) s'han establert dues variants tipològiques principals, a més d'un grup de peces que no hi encaixen. Algunes Dr. 2-3 d'aquesta terrisseria tenen una carena atípica a l'extrem inferior de la panxa, per sobre del pivot²³². A Palamós només es produeix Dr. 2-3 amb tres

229.- Tchernia/Zevi 1974.

230.- Amico/Pallarés 2005, 67-114.

231.- Freed 1998, 351.

232.- Tremoleda 2000, fig. 84.1.

variants tipològiques establertes a partir de la forma del llavi, segons que sigui més o menys exvassat²³³. A Tomoví (Albinyana - Santa Oliva)²³⁴, el diàmetre de la boca de les Dr. 2-3, que hi constitueixen la forma majoritària, oscil·la entre 14 i 17 cm, tot i que abunden les de 16 cm. Normalment, el llavi és triangular i gros, tot i que n'hi ha d'arrodonits. Les nanses són bífides i amb el colze aixecat i els pivots rectes.

Per ordenar els envasos classificats dins l'apel·latiu genèric de forma Dr. 2-3 o 2-4, hem seguit les passes d'altres autors, com, per exemple, la subdivisió feta per P. dell'Amico i F. Pallarés i a propòsit del material de Diano Marina, que hem resumit més amunt, i com ells hem partit dels tipus 2 i 3 de la taula de Dressel, ja que se'ns fa difícil trobar envasos del Dr. 4 dins el material estudiat²³⁵. Tot i això, al llarg d'aquest article –llevat del present capítol– hem utilitzat sistemàticament el nom genèric d'àmfores Dr. 2-4, per fer més entenedor el material a què ens referíem, tot i que considerem més correcte anomenar-les Dr. 2-3.

DRESSEL 2 (DR. 2)

Dins aquest tipus s'agrupen àmfores que fan entre 98 i 110 cm d'alçària, encara que les xifres més altes depenen en bona mesura de la projecció de la punta del pivot. El perfil és esvelt i tendeix a presentar superfícies més rectilínies que no pas corbes. Dins les Dr. 2 hem establert dues variants, fonamentades bàsicament en la forma de la vora. La Dr. 2A correspon a les peces de llavi arrodonit (Fig. 12, 13.1-2) i la variant Dr. 2B a las de llavi triangular o en forma de bolet (Fig. 13.3-8), i com que no hi ha cap altre aspecte decisiu que permeti diferenciar una variant de l'altra, les descriurem conjuntament, llevat de la vora.

De fet, una subdivisió d'aquest tipus no és nova ja que l'existència de Dr. 2-4 amb llavi triangular, al costat de les més canòniques, de vora arrodonida, ja va ser assenyalada per Tchernia²³⁶ i apareix esmentada repetidament a la publicació de Corsi-Sciallano/Liou sobre els derelictes amb àmfores de la Tarraconense. Una altra cosa fóra determinar si la utilització de l'una o l'altra vora pot tenir un valor cronològic o indicar un origen territorial determinat. Ara per ara, no estem en

condicions per poder establir conclusions generals sobre aquest aspecte, tot i que, com hem vist més amunt, per exemple, a la bòbila de Tomoví (Albinyana - Santa Oliva) són molt abundants les vores de secció triangular, com també als Antigons²³⁷ i a les Planes del Roquís, totes dues a Reus²³⁸. Aquests pocs exemples podrien constituir l'exponent d'una norma més o menys general, segons la qual la variant Dr. 2A correspondria a les produccions més septentrionals, des del Garraf cap al nord, i la Dr. 2B seria la pròpia dels centres meridionals.

Vora: les vores de la variant Dr. 2A són molt similars a les que podem trobar en les àmfores de procedència itàlica, tot i que aquestes acostumen a tenir un diàmetre més petit que les tarraconenses. De fet, en la majoria dels casos, la cara externa de la vora acostuma a ser una mica més angulosa o sobresortint que no pas en les itàliques, les quals solen tenir-la arrodonida.

Les vores de la variant Dr. 2B tenen una amplitud tipològica més gran. Vistes en secció, són una mica més altes que les de la Dr. 2A. El llavi tant pot ser angulós com arrodonit. Per sota, però, s'obren cap a l'exterior prenent l'aspecte que col·loquialment s'anomena de bolet.

Coll: els de les Dr. 2 són alts, en comparació amb els de les Dr. 3, i sovint més inclinats cap enfora que els d'aquelles. Això no obstant, també n'hi ha de ben verticals. El punt més estret sol coincidir amb la transició a l'espalla –gairebé sempre ben marcada– o, de vegades, estar un xic més amunt.

Nanses: l'aspecte del coll implica la presència de nanses llargues i verticals, molt poc arquejades, que arrenquen a una certa distància del llavi i acaben al mig de l'espalla. El colze, que sempre hi és present, pot ser pla, aixecat o caigut. La secció de les nanses, tot i ser bífida, en forma de vuit en algunes ocasions (Fig. 12.2-3, 13.4-6), en altres és més suau, amb sengles acanalats, exterior e interior, i entra dins el camp d'allò que s'anomena nansa "bífida falsa" (Fig. 12.4-7, 13.1-3, 7-8). A aquesta darrera semblen pertànyer les que posseeixen els exemplars trobats als derelictes de Cavallo 1, les Fourmigues, Grand-Rouveau i Petit-Congloué. El colze més habitual en tots aquests derelictes és l'aixecat, seguit del pla, mentre que el caigut és més escàs²³⁹.

233.- *Ibid.*, 122-123.

234.- Revilla 1994; Martín Menéndez/Prevosti 2003, 231-237.

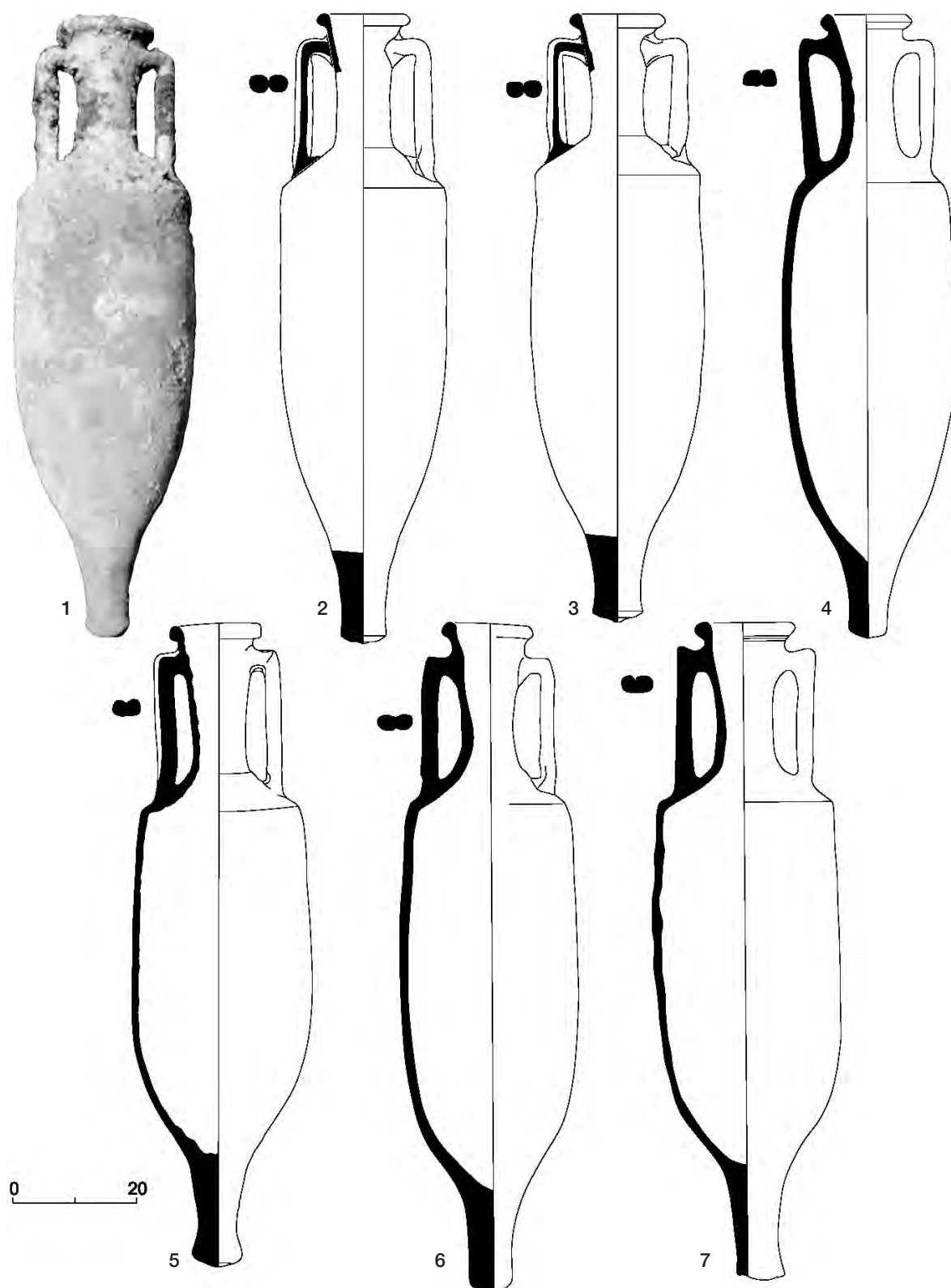
235.- Segons J. Freed (1998, 350), a Cartago s'han documentat exemplars de la variant 4 que ell mateix no està segur d'atribuir a produccions tarraconenses o narboneses.

236.- Tchernia 1971, 70-71.

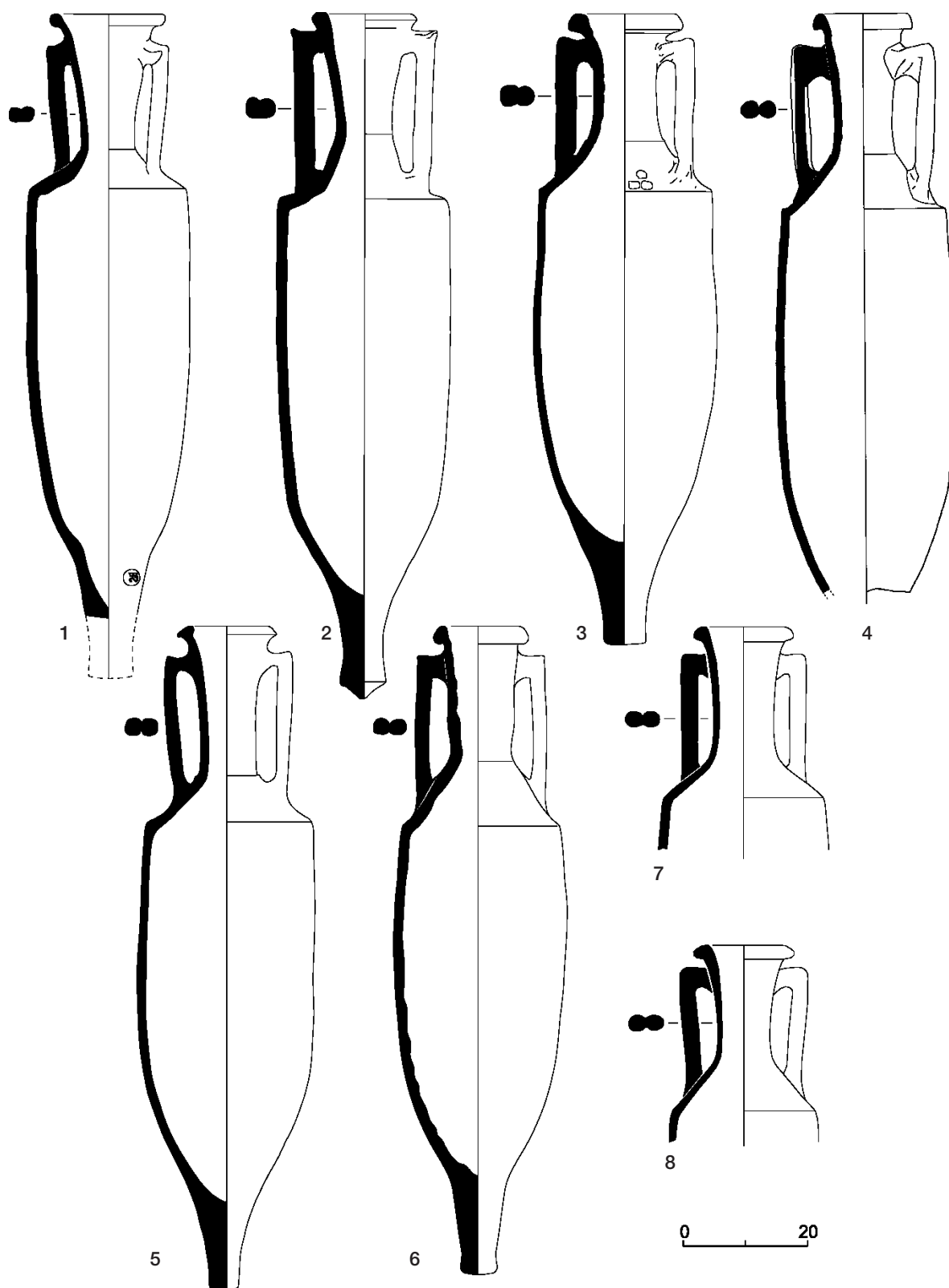
237.- Jàrriga 1998, fig. 2.

238.- Vilaseca/Adiego 2002, fig. 7.1.

239.- Corsi-Sciallano/Liou 1985, fig. 36, R4.

Fig. 12. Dressel 2A: 1-3, derelictes Calella I, col·leccions Esteve Guerra Mares i Oriol Duran Benet. 4-5, derelictes Petit-Congloué (Marsella), Corsi-Sciallano/Liou 1985, fig. 17. 3164 i 3441. 6, derelictes Grand-Rouveau (Baie de Bandol), Corsi-Sciallano/Liou 1985, fig. 38. R10. 7, derelictes Cavallo 1 (Bonifacio), *Ibid.*, fig. 97.1.

Fig. 13. Dressel 2A: 1-2, Cartago, Martin-Kilcher 1998, fig. 5.4 i Freed 1998, fig. 1.4. **Dressel 2B: 3**, Cartago, Freed 1998, fig. 1.1. **4**, L'Aiguacuit, Terrassa, Barrassetas/ Martín/Palet 1995, fig. 28. **5**, derelict Les Fourmiquies (Hyères), Corsi-Sciallano/Liou 1985, fig. 55. 66. **6**, derelict Berà I (Roda de Berà), Berges 1969-1970, fig. 2. **7-8**, Els Antigons (Reus), Jàrrega 1998, fig. 2.4, 2.3.

Panxa: una observació atenta en palesa la divisió en dues parts, ja que el terç inferior, arrodonit, se separa de la resta, que és cilíndrica, mitjançant un angle més o menys suau. Les espatlles poden tenir una inclinació i una alçada molt variades que es compensa sempre amb l'alçada del coll.

Pivot: també presenta una forma i una alçada variables, tot i que sempre és llarg i massís. Normalment, té la punta arrodonida, tot i que en algun cas n'apareixen de punxeguts (Fig. 12.3-4, 13.2).

DRESSEL 3 (DR. 3)

Aquestes àmfores assolixen una alçada d'entre 83 i 93 cm, tenen el coll més aviat curt i la panxa en forma de baldufa, la qual, si no fos per la carena que la separa del coll, podria esdevenir gairebé ovoïdal. Tot i que dins les panxes hi ha un ampli repertori de perfils, és en el coll i les nanses on es troben les diferències més destacables. Dins la forma Dr. 3 hem distingit quatre subtipus, dos dels quals procedeixen de la classificació proposada per dell'Amico i Pallarés a partir del material de Diano Marina.

Som conscients que, de variants de la forma Dr. 3, se'n podrien establir més. En indrets com el Mujal/el Roser (Calella) es va produir durant una gran part del període d'activitat del centre, cosa que ha permès identificar algunes diferències entre els exemplars primerencs i els més tardans. Així, a la unitat estratigràfica 2015 de 1988, la primera on apareix amb un percentatge del 5% sobre gairebé 400 individus, datada del c. 15 aC, aquesta forma és de parets força primes, pasta marró vermellosa recoberta d'una engalba blanquinosa, amb la vora de secció circular més aviat petita, el pivot molt curt i arrodonit i les nanses que, o bé són bífides amb el colze aixecat, o bé s'assemblen a les de les Pasc. 1 amb el colze caigut (Fig. 15.4-5). Les peces de la unitat 2011, les més tardanes, del 60-70 dC, tenen un perfil més clàssic (Fig. 15.1-3).

Dr. 3A (Fig. 14.1-5)

A aquesta variant pertanyen la majoria de les àmfores Dr. 3 que coneixem, com per exemple, les dels derelictes Dramont B, Perduto 1 i Sud-Lavezzi 3, moltes de la Chrétienne H i de Planier 1, així com les classificades per dell'Amico i Pallarés com a Dr. 3A i 3B a Diano Marina.

Vora: a diferència del que passava dins les Dr. 2, les vores de secció triangular són poc habituals en les

Dr. 3. La secció més normal és l'arrodonida que, de vegades pot tenir una alçada més gran que l'amplària, cosa que hi dona un aspecte ovalat. A la terrisseria del Mujal/El Roser, procedents de la campanya de 1988, es van inventariar més de 1500 vores que segurament pertanyen totes a la variant Dr. 3A. Encara que els exemplars atípics no hi estan absents, la predominança dels de secció arrodonida és aclaparadora. Aquesta mateixa forma era la majoritària entre les peces trobades a la campanya de 1985²⁴⁰.

Coll: tant pot ser lleugerament inclinat cap enfora com vertical. El més habitual és el primer ja que el menor diàmetre se situa gairebé sempre al graó que el separa de l'espatlla.

Nanses: són verticals, poc o gens arquejades, de vegades lleugerament inclinades cap endins, sempre proveïdes del colze característic, força arrodonit. Quant a la secció, s'hi troben les mateixes variables que a les Dr. 2, les quals originen la mateixa problemàtica. Al derelict Dramont B, per exemple, les nanses són bífides falses, mentre que a Diano Marina són bífides *stricto sensu*. Si ens fixem un altre cop en el percentatge de troballes al Mujal/el Roser, podem veure que, a la campanya de 1988, sobre un total de 572 peces de les unitats 2013 i 2014, les nanses bífides només en representaven el 2% i les falses bífides el 10%. La majoria (88%), però, corresponia a aquelles que només tenen acanalat exterior. En canvi a la unitat 2011, del 60-70 dC, sobre 766 peces inventariades, les nanses bífides eren el 10%, les falses bífides el 47% i les d'acanalat exterior el 43%.

Panxa: sol ser ovoïdal, amb pocs trams rectilinis i la carena ben marcada.

Pivot: massís i més aviat petit, de forma generalment cònica amb la punta roma, tot i que n'hi algun de cilíndric i punxegut.

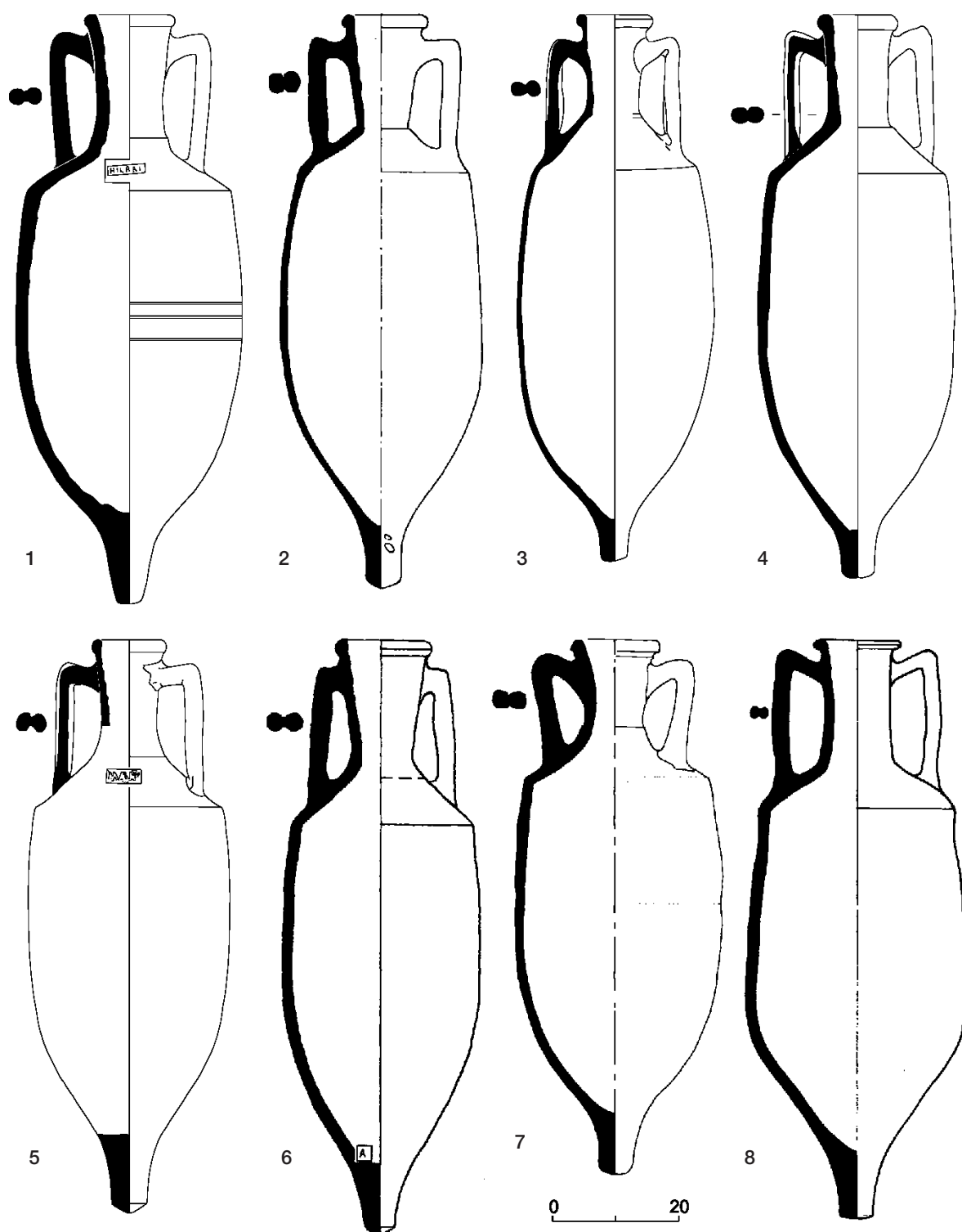
Dr. 3B (Fig. 14.6)

Correspon a la forma anomenada Dr. 3C per dell'Amico i Pallarés i ens remetem a la descripció que en fan aquests autors. Hi podríem afegir que, a parer nostre, la característica més rellevant d'aquesta variant és la forma del coll i les nanses, ja que aquestes darreres són curtes i es combinen amb un coll força obert.

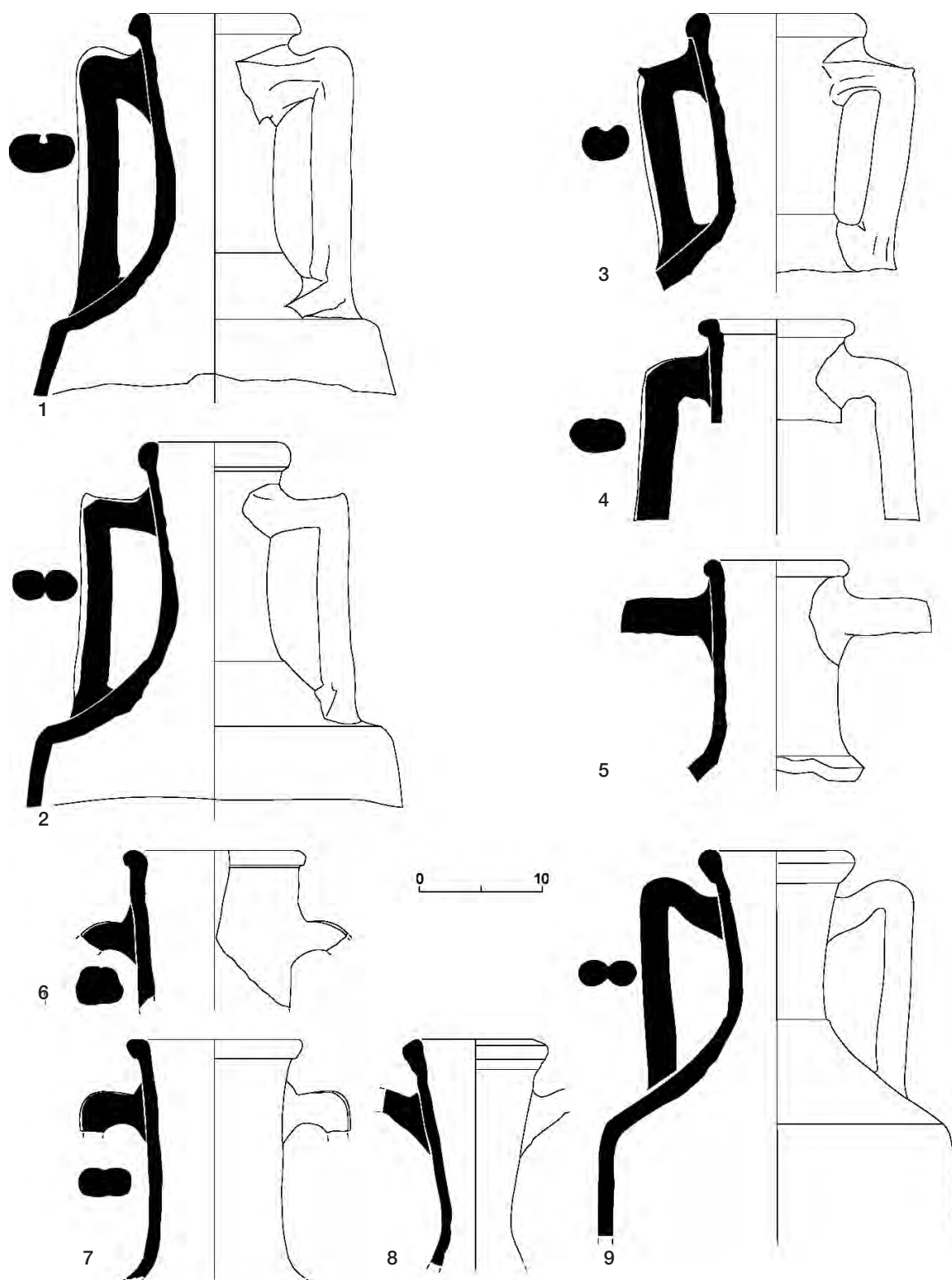
Dr. 3C (Fig. 14.7)

Són les Dr. 3 de talla més petita, representades per uns quants exemplars procedents del derelict

240.- López Mullor 1985, fig. 9.1-2, 14.2-9.

Fig. 14. Dressel 3A: 1, derelict Diano Marina (Imperia), Pallarés 1985, fig. 2.1. 2, derelict Drammont B (Saint-Raphaël), Corsi-Sciallano/Liou 1985, fig. 59, 25.74. 3, derelict Sud-Lavezzi 3 (Bonifacio), *Ibid.*, fig. 106, 1A28. 4, derelict Chrétienne H (Saint-Raphaël), *Ibid.*, fig. 64, 8. 5, El Roser/El Mujal (Calella), u.e. 2003, campanya 1988. **Dressel 3B:** 6, derelict Diano Marina (Imperia), Pallarés 1985, fig. 2.4. **Dressel 3C:** 7, derelict Planier 1 (Marsella), Corsi-Sciallano/Liou 1985, fig. 4, A. **Dressel 3D:** 8, derelict Diano Marina (Imperia), Pallarés 1985, fig. 2.3.

Fig. 15. Dressel 3A: 1-3, El Roser/El Mual, Calella, u.e. 2011, campanya 1988. **4-5**, *Id.*, u.e. 2015, campanya 1988. **6-7**, Sant Boi de Llobregat, horitzons G i J, respectivament, campanyes 1989-1990. **Dressel 3B: 8-9**, Can Portell (Argentona), Codex 1995, fig. 8.2 i 10.4.

Planier 1, als quals podem afegir un altre de la Chrétienne H²⁴¹. Per la nostra banda, creiem que es poden posar en relació amb algunes peces de Can Portell (Argentona)²⁴² (Fig. 15.8-9). Si bé moltes característiques d'aquestes àmfores (panxa, espatlles, pivot, carena) són semblants a les de la resta de Dr. 3, altres tenen més personalitat. Així, el coll és curt i en forma d'embut i acaba en una vora de vegades bastant gran i alta, gairebé desproporcionada. Les nanses, que semblen falses bífides o bífides, tenen el colze molt aixecat i més aviat arrodonit.

Dr. 3D (Fig. 14.8)

Correspon a la forma anomenada igualment 3D per dell'Amico i Pallarés, i per tant també ens remetem a la descripció que ells en fan. Des del nostre punt de vista, presenta com a característica rellevant que el diàmetre més gran de la panxa se situa en el terç inferior, la qual cosa fa que el tram fins al pivot sigui molt inclinat.

PASTA

Pel que fa a la pasta, a banda de la descripció tradicional feta per A. Tchernia i F. Zevi²⁴³, que correspon *grosso modo* a les àmfores produïdes a la banda septentrional de la Laietània, cal subratllar que la multiplicitat de centres productors va propiciar una gran varietat de pastes que s'allunyen de les característiques descrites per a aquestes. A la zona central, les troballes de Barcelona²⁴⁴, Sant Boi de Llobregat²⁴⁵ i Can Feu (Sant Quirze del Vallès)²⁴⁶ palesen unes pastes que, generalment, són de color beix i fins i tot blanquinós, encara que també n'hi ha de rosades i rogenques. Si retrocedim cap al nord, a Fenals (Lloret de Mar)²⁴⁷ les àmfores tenen una pasta semblant a la dels jaciments laietans. A Palamós és clara, de color taronja vermellós o

marró clar, poc dura, depurada i amb molta mica²⁴⁸. D'altra banda, a les contrades meridionals el panorama difereix força. A Tomoví (Albinyana - Santa Oliva)²⁴⁹ les pastes són de color beix, groc i marró clar i en algun cas estan cobertes d'engalba beix. Els desgredants són de sorra grisa, blanca i vermella acompanyada d'alguna partícula brillant i daurada. Al Camp de Tarragona²⁵⁰ les àmfores tenen les pastes clares, de color groc verdós, beix o rosat, amb desgredant de quars, amb grans blancs, grisos i negres.

CRONOLOGIA I DIFUSIÓ

Sembla que l'àmfora Dr. 2-3 o 2-4 fa la seva aparició al mercat d'una manera general al començament del darrer decenni del segle I aC o potser uns pocs anys abans. Un dels testimonis més antics de la seva presència s'ha recollit al derelict Grand-Ribaud D (Var). En aquest jaciment, a més, es va descobrir una àmfora d'aquesta forma amb les marques QVA i SOS, totes dues documentades a Sant Boi de Llobregat i Can Tintorer (el Papiol). La data del darrer decenni del segle I aC atribuïda al naufragi del vaixell²⁵¹, constituïria, doncs, de retruc, un *terminus ante quem* per a l'inici de la producció d'aquesta classe d'envasos en tots dos centres.

A Empúries també coneixem la presència de les àmfores Dr. 2-3 (2-4) a partir dels darrers anys del segle I aC, amb un *t.p.q.* del 7 aC²⁵², i a Llafranc (Palafrugell), s'ha situat entre la darrera dècada del segle I aC i la primera del segle I dC²⁵³. Cal remarcar, també la troballa al passeig Echegaray y Caballero (Saragossa), datada del c. 12 aC, una de les més antigues produïdes a terra ferma²⁵⁴. D'altra banda, a França n'hi ha exemplars des del 15/10 aC, a Lyon²⁵⁵, així com a Rezé (Loire-Atlantique)²⁵⁶, on apareixen dins successius contex-

241.- Corsi-Sciallano/Liou 1985, fig. 64.24.

242.- Codex 1995 a, 51-52.

243.- Tchernia/Zevi 1974.

244.- Aguero/Carreras/Huertas 2006, 63.

245.- López Mullor 1998 a, 234.

246.- Carbonell/Folch 1998, 289.

247.- Tremoleda 2000, 122.

248.- *Ibid.*, 122-123.

249.- Martín Menéndez/Prevosti 2003, 231-237.

250.- Järrega 1998, 433-434.

251.- El derelict es dataria, en principi, del període 7 aC - 9 dC, a partir de la TSI, tot i que, segons els seus excavadors, podria ser més aviat anterior al canvi d'era, atesa la presència de Dr. 2-4 itàliques. Gianfrotta/Hesnard 1987, 287; Hesnard *et alii* 1988, 56, 145, lám. XXIV, TA 7.

252.- López Mullor 1998 b, 136, fig. 5.6.

253.- Nolla/Canes/Rocas 1982, 167-168.

254.- Beltrán Lloris Lloris *et alii* 1981, fig. 66.9, 12; Beltrán Lloris 1998, 58.

255.- Lemaître/Desbat/Maza 1998, 56, horitzó 3.

256.- Guitton/Thébaud, 295, 297, darrers quinze anys aC; p. 299, 15 aC-15 dC; p. 301, 10 aC-15 dC; p. 307, començament de l'època de Tiberi.

tos datats entre el 15 aC i el 15 dC. A més, a diversos indrets se situa a partir del canvi d'era, entre els quals podem citar Sept-Fonts (Saint-Pons-de-Mauchiens, Hérault), amb materials del canvi d'era al 10/15 dC²⁵⁷, Corseul (Côtes d'Armor), amb un *t.p.q.* de l'inici del principat de Tiberi²⁵⁸, o bé Fréjus (Var), on hi ha peces de diverses èpoques fins assolir el període flaví²⁵⁹. A Itàlia, és clàssica la referència a la seva aparició en el dipòsit de la Longarina (Ostia), al primer decenni de la nostra era²⁶⁰.

Esment a part, mereix el cas de Badalona. En aquest indret la forma semblava no estar-hi present fins al canvi d'era tot i que perdurava fins al primer quart del segle II²⁶¹. Aquestes dades, però, es van perfilar, l'any 1998, amb la publicació de les estadístiques d'aparició del tipus en diferents contextos de la ciutat, les quals ja hem vist més amunt, en tractar d'altres formes. Això no obstant, cal esmentar la identificació d'un sol fragment de Dr. 2-3 en un moment tan primerenc com el 40-30 aC, al qual ja s'havia fet una referència el 1985. Aquesta datació, de moment, només s'ha registrat en aquest jaciment i lògicament s'ha de considerar amb prudència. Quant a la importància estadística de la forma, a l'horitzó del 15-0 aC, només representa l'1,26% del total de les àmfores, i al del 15-20 dC, el 6%. Cal esperar al 50 dC per trobar-la en quantitats importants, assolint-ne el 50% del total. La perduració fins al segle II es confirma, tot i que sense còmput de freqüència, en els horitzons tardans²⁶².

Les dades de Badalona palesen que, com en molts altres llocs, el període de *floruit* d'aquesta classe d'àmfores s'ha de situar en els decennis centrals del segle I. Així, sabem que a Llafranc, el forn ja esmentat estava en ple funcionament durant el segon quart del segle I, tot i que al jaciment la massa més important de la producció de Dr. 2-3 es data de l'època de Vespasià, i hi continua present

en abundància al començament del segle II²⁶³. A Sant Boi de Llobregat, cap al 20-30, entre les àmfores locals, el percentatge de la forma Pasc. 1 és el 95,7% dels fragments, mentre que la Dr. 2-3 només n'assoleix el 4,3%. En canvi, dins l'horitzó estratigràfic de cap al 50 dC, la Pasc. 1 representa el 29,7%, i la Dr. 2-3, el 70,3%. Cap al final del segle I, la proporció entre les formes és del 44,6% de Pasc. 1, el 54,8% de Dr. 2-3 i el 0,5% de Dr. 7-11²⁶⁴. Això no obstant, ja hem expressat més amunt els dubtes sobre la composició d'aquest darrer estrat, el rebliment utilitzat per amortitzar la bòbila.

Dins altres centres catalans de producció i consum les dades són desiguals. Així, per exemple, a Fenals (Lloret de Mar) apareix entre finals del primer decenni i inicis del segon de la nostra era, i s'hi deixa de fer "ja avançada la dècada dels setanta o inicis dels vuitanta, sense arribar mai a una datació posterior al 100"²⁶⁵. A la vil·la del Mugal/el Roser (Calella) la producció es constata des del darrer decenni anterior a l'era fins al 60-70 dC, en què les instal·lacions productives resten abandonades²⁶⁶. Aquesta data és semblant a l'obtinguda al Collet de Sant Antoni (Calonge)²⁶⁷ i a Malgrat de Mar²⁶⁸, en què tots dos centres aturen llur activitat cap al 60 dC. A Torre Llauder (Mataró), la Dr. 2-3 sembla escassa i la fundació del forn en què es produïa s'ha datat de l'època d'August, tot i que podria ser una mica posterior²⁶⁹. A Can Feu (Sabadell), la forma s'introdueix en un moment no gaire posterior al principat d'August; el cessament de la producció no està clar, encara que es considera que podria situar-se entre el 50 i el 80 dC²⁷⁰. A Empúries, en canvi, apareix en estrats del 70-80 dC i de la primera meitat del segle II²⁷¹, i als Ametllers (Tossa de Mar), a començaments del segle II, les àmfores de la Tarraconense representen un 82% del total, i dins d'aquestes la forma Dr. 2-3 n'assoleix el 67%²⁷².

257.- Mauné 1997, 463-467, 477, fig. 7-9.

258.- Kerebel/Ferrette 1997, 111, fig. 11.

259.- Brentchaloff/Rivet 2003, 598, fig. 2.33, LIC *retro*, començament del s. I dC; fig. 2.32, marca CH-L, *t.a.q.* 65/75 ; fig. 2.34, L.M.O, *t.a.q.* 70-80 dC.

260.- Hesnard 1980, 141-146, lám. III, fig.2, *t.a.q.* del 12 dC.

261.- Comas 1987, 165.

262.- *Id.* 1998 a, 222-224. Possibilitat de l'aparició de Dr. 2-3 tarraconense a la sitja del carrer Pujol apuntada a *Id.* 1985, 22.

263.- Nolla/Canes/Rocas 1982, 167-168. Llinàs/Sagrera 1993, 108, 110, fase IIa, Vespasià (69-79 dC), la immensa majoria dels fragments identificables pertanyen a la forma Dr. 2-3, fase II b, Domicià (81-96) - Trajà (98-117), Dr. 2-3 majoritària (fig. 13.1, 3-4).

264.- López Mullor 1998 a, 234.

265.- Buxó/Tremoleda 2002, 193, 197.

266.- López Mullor 1985, 203-205; els materials més antics trobats a la campanya de 1988 podrien arribar fins al c. 15 aC.

267.- Nolla *et alii* 2004, 193-200.

268.- Forn de la cantonada entre els carrers de Guillem de Palafox i Santiago Rusiñol. Burjachs *et alii* 1987, 224-228.

269.- Es diu que a l'estrat de fundació hi havia ceràmica "de closca d'ou" que, com és sabut, comença a l'època de Tiberi (Prevosti/Ciarina 1987, 200).

270.- Carbonell/Folch 1998, 289.

271.- Aquilué *et alii* 1984, 288, 292, fig. 112.7-8, 10, 70-80 dC; p. 291, fig. 119.1, primera meitat del s. II.

272.- López Mullor *et alii* 2001, 99-133.

A les comarques tarragonines es coneix un bon grapat de centres que van produir la forma Dr. 2-3²⁷³. La majoria d'aquestes *figlinae*, però, no han estat estudiades a fons i no se n'ha determinat clarament el període de producció. Al Vilarenc (Calafell) no sembla anar més enllà del primer quart del segle I dC, tot i que aquest supòsit s'ha formulat a través de l'estudi d'abocadors, ja que el centre productor pròpiament dit no es coneix fins ara²⁷⁴. A Tomoví (Albinyana – Santa Oliva) s'ha proposat una datació d'entre la segona meitat del segle I aC i finals del I dC, tot i que no s'hi han fet excavacions²⁷⁵. A la Clota (Creixell) es podria haver produït des de mitjan segle I fins a mitjan segle II²⁷⁶, o només fins a l'època flàvia, segons altres autors²⁷⁷. A les Planes del Roquís o Mas d'en Cors (Reus), l'activitat s'hauria desenvolupat des d'August a mitjan segle I, tot i que en alguns treballs s'apunta que podria haver continuat fins al començament del segle II²⁷⁸. Finalment, a l'Aumedina (Tivissa) i el Mas del Catxorro (Benifallet) es constata l'activitat des de l'època del Principat, tot i que no s'ha establert la data final d'ambdós centres²⁷⁹.

Quant als derelictes, és ben coneguda l'obra de M. Sciallano i B. Liou a propòsit dels que transportaven àmfores tarraconenses, singularment Dr. 2-3, en què s'analitza amb detall un bon nombre de jaciments²⁸⁰. Tot i això, esmentarem el resum fet per Liou, el 1987²⁸¹, per tal de no fer tan feixuga l'enumeració bibliogràfica. Tant en aquest treball com en l'escrit en col·laboració amb M. Sciallano, es fa notar que hi ha dos grups essencials de derelictes. Un de més antic que abraça els Dramont B (Saint-Rhapäel, Var), primers anys del segle I, Planier 1 (Marsella), cap al 15 dC, Sud-Lavezzi 3 (estret de Bonifacio, Còrsega), íd., Perduto 1 (Bonifacio), íd., Chrétienne H (Saint-Rhapäel, Var), 15-20 dC o potser una mica abans. I

un altre de més tardà, de cap a mitjan segle I de la nostra era, en el qual cal enquadrar els de Berà, més aviat mitjan que començament del segle I, Cala Vellana (Menorca), pocs anys després de mitjan segle I, Grand-Rouveau (badia de Bandol, Var), mitjan segle I dC, Petit-Congloué (Marsella), íd., Île-Rousse (Haute-Corse), íd., Cavallo 1 (Bonifacio), íd., Est-Perduto (Bonifacio), cap a mitjan segle I dC, i Diano Marina (Imperia), prop de mitjan segle I dC²⁸². S'atribueix a la casualitat la manca de vaixells datables entre el 20 i el 40 dC, tot i que, contràriament, es considera molt significativa l'absència d'enfonsaments posteriors a mitjan segle I.

Unes datacions d'aquest caire podrien fer pensar que l'exportació d'aquestes àmfores als mercats itàlic i gàl·lic, cap a on anaven els vaixells ressenyats, van desaparèixer o, com a mínim, van minvar considerablement a partir de mitjan segle I. Fins i tot, aquest procés es podria relacionar amb el cessament de la producció de la forma en algunes *figlinae*, constatat al començament de l'època flàvia, com és el cas de Fenals (Lloret de Mar), el Collet de Sant Antoni (Calonge), Malgrat de Mar, el Mual/el Roser (Calella) o Can Feu (Sabadell), segons que hem vist més amunt. Tot i això, també hem tingut l'oportunitat d'observar com en un bon nombre d'indrets, tant de producció com de consum, el tipus té plena vigència fins, com a mínim, les acaballes del segle I o el començament del II, i que precisament a mitjan segle I es troba en un bon moment, tant, per exemple, a Badalona com a Sant Boi de Llobregat.

Fora dels llocs de producció, i només per citar uns quants jaciments, cal tenir present que el tipus va arribar a un moment relativament avançat. Així, A *Celsa* (Velilla de Ebro) es documenta fins a l'època de Neró²⁸³ i al Palao (Alcañiz), al 54-60 dC²⁸⁴. A Palma de

273.- El Vilarenc (Calafell), Tomoví (Albinyana - Santa Oliva), La Clota (Creixell): Carilla/Vilaseca 1997; Járrega 1995, 180-184; 1996, 479, 481; 1998, 433; Vilaseca/Carilla 1998; Revilla 2002, 190. El Burguet (Alcover): Massó 1998, 283-285; Járrega 1998, 433. Mas d'en Gras (Vila-Seca), Járrega 2003, 117-118. La Canaleta (Vila-seca): Massó 1998, 285; Járrega 1998, 433; Gebellí 1996, 1998. La Timba del Castelló (Riudoms): Dr. 2-3, tot i que la producció local no s'ha comprovat, Massó 1998, 283-285; Járrega 1998, 432. Mas de Gomandí o Mas del Coll (Riudoms): Massó 1998, 284; Járrega 1998, 433. Mas d'Antoni Corts (Riudoms): Járrega 1998, 433. El Brugar (Reus): Massó 1998, 283-285; Járrega 1998, 433. Planes del Roquís o Mas d'en Cors (Reus): Massó 1998, 283-285; Vilaseca/Adiego 2000; 2002 a; 2002 b; Revilla 2002, 190. La Boada (Reus): Massó 1998, 283-285; Járrega 1998, 433. Els Antigons (Reus): Massó 1998, 283-285; Járrega 1998, 433. El Vilar (Reus): Járrega 1998, 433. L'Aumedina (Tivissa): Nolla/Padró/Sanmartí 1980; Revilla 1993; 1995.

274.- Revilla 1994, 116; 2003 b, 293.

275.- *Ibid.*; Járrega 1998, 433; Martín Menéndez/Prevosti 2003, 235-236.

276.- Vilaseca 1994; Járrega 1995, 180-184; 1996, 479, 481; 1998, 433; Vilaseca/Carilla 1998.

277.- Revilla 2002, 190.

278.- Massó 1998, 283-285; Vilaseca/Adiego 2000; 2002 a, 214, 221, fig. 7; 2002 b; Revilla 2002, 190.

279.- Nolla/Padró/Sanmartí 1980; Revilla 1993; 1995; Izquierdo 1993. Al Mas del Catxorro la producció de Dr. 2-3 hauria començament ja dins el segle I dC.

280.- Corsi-Sciallano/Liou 1985.

281.- Liou 1987, 274-276.

282.- Pallarès 1975-1981; 1985; 1987; Amico/Pallarés 2005, 96.

283.- Beltrán Lloris 1998, 58.

284.- Beltrán Lloris 2003, 195, fig. 1.3-5.

Mallorca, s'ha trobat al carrer de la Puresa, dins un conjunt de cap al 40 dC²⁸⁵, així com a Portop²⁸⁶. A l'illot de Na Guardis (Colònia de Sant Jordi) apareix en un context –probablement un derelict– del 60-70 dC²⁸⁷. També es coneix a S'Hospitalet Vell (Manacor), amb la marca TIBISI però sense data precisa²⁸⁸ i a *Pollentia* (Alcúdia) en un dipòsit del 10 aC-37 dC²⁸⁹. A Fréjus (Var) apareix dins dos contextos, l'un de cap al 30 dC i l'altre del darrer quart del segle I²⁹⁰, i a Lyon en un de datat entre el 70-80 i el 100²⁹¹. A *Camulodunum* (Colchester) es troba entre el 10 i el 65²⁹², i a Ostia al llarg dels decenni finals del segle I i la primeria del II²⁹³. D'altra banda, al *limes* el consum d'aquests envasos també perdura, com ho demostren les troballes de Magúnzia²⁹⁴, Magdalensberg, de mitjan segle I, o *Arrabona*, (Gyôr), de finals del segle I o començaments del II²⁹⁵. Per acabar aquesta enumeració, cal recordar-ne l'aparició a Cartago, en l'horitzó del 40/20 aC – 20/30 dC i també en el del 30-70 dC, en què predomina sobre unes poques Pasc. 1. A més, al segon mur d'àmfores, del 25-50 dC, també n'hi ha moltes. Sembla que desapareixen al llarg de la fase datada entre el 70 i el final del segle III²⁹⁶.

Com a resum d'aquest seguit de dades, podem dir que les àmfores Dr. 2-3 produïdes al territori de l'actual Catalunya fan l'aparició als mercats cap al 15-10 aC. Experimenten una expansió notable, tant per la meitat nord de la península Ibèrica –encara que també arriba al sud en molt menys quantitat–²⁹⁷, les

Balears, les Gàl·lies, Britània, el *limes* germànic i sobretot Itàlia, la qual té el punt àlgid entre l'època de Tiberi i un xic més enllà de mitjan segle I²⁹⁸. Entre el 60 i el 70, algunes *figlinae* resten abandonades, cosa que fa pensar en una possible disminució de la producció, que no ultrapassaria gaire la data final de la majoria dels derelictes localitzats en la ruta cap a la costa tirrènica d'Itàlia. Malgrat tot, és un fet comprovat que, al llarg del període flavi i fins i tot a començaments del segle II, aquesta forma se segueix constatant tant en diversos llocs de producció com de consum.

Cal afegir que, com s'explica abastament en uns altres treballs publicats dins aquest mateix volum²⁹⁹, la producció valenciana de Dr. 2-4 és més tardana que la catalana. D'aquesta manera, sembla iniciar-se a l'època de Neró i perdurar fins al tercer quart del segle II. A més, des del punt de vista tipològic, les àmfores d'aquella procedència, segons que es pot veure en els treballs esmentats, són clarament diferenciades, ja que, a més, de posseir pastes diferents, el perfil és una mica més esvelt, i sobretot la boca més oberta, amb el llavi girat cap enfora³⁰⁰. Dins aquesta àrea, el centre del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat) representaria una excepció, probablement per la seva vinculació als situats una mica més al nord, tant pel que fa al repertori de formes produït (Pasc. 1, Dr. 2-3, Dr. 7-11 i Ob. 74) com a la cronologia de les mateixes³⁰¹. També s'han paleosat produccions de la forma Dr. 2-4 a les Gàl·lies, relativament abundants, i a Cartago³⁰².

285.- López Mullor/Estarellas/Merino/Torres 1996, 250-252, fig.12.2, 4-5, 13.5.

286.- Cerdà 1999, 97-98, fig. 59, sense data.

287.- Guerrero 1984, 29, fig. 8. 3-4.

288.- Cerdà 1999, 97-98, fig. 60 c.

289.- Rivas 2004, 127-132, Pasc. 1, 56%; Dr. 2-4, 4,5%; PE 18, 4,5%.

290.- Laubenheimer/Béraud/Gébara 1991, 237, 254. A més de troballes puntuals, que esmentat més amunt, les quals arriben a l'època flàvia: Brentchaloff/Rivet 2003, 598, fig. 2.33, LIC *retro*, començament del s. I dC; fig. 2.32, marca CH-L, *t.a.q.* 65/75 ; fig. 2.34, L.M.O, *t.a.q.* 70-80 dC.

291.- Bertrand 1992, 270, 276, fig. 9.1-2, de pasta clara, potser d'origen gàl·lic segons l'autor. Malgrat aquesta pasta, el perfil indica que podria ser tarraconense.

292.- Hawkes/Hull 1947, 147, 214, fig. 45.2, 10-65 dC; Sealey 1985, taula 7, núm. 29-30, 43-60/61 dC.

293.- Tchernia/Zevi 1974, 55 ss., des de Tiberi a Adrià; Panella 1973, 501-504, des del 90 al 240 dC; Tchernia 1980, 306; 1986, 244-245.

294.- Eumig 2002, 233-251, fig. 9.12-13, del darrer terç del segle I a mitjan segle II.

295.- A més, es coneixen peces de *Vindobona* (Viena), *Camuntum* (Petronell), sense data precisa (Bezeczky 1998, 364-365, fig. 3.5-8).

296.- Martin-Kilcher 1998, 512-513, 515.

297.- Cf. El treball de D. Bernal en aquest mateix volum i, a tall d'exemple, una troballa recent a Mèrida: Bejarano 2005, 137-138, fig. 6.6, u.e. 60, amb Drag. 29/37 i 24/25.

298.- Per a la difusió del tipus, cf. Tchernia 1971; 1976; 1986; Fariñas/Fernández/Hesnard 1977; Pascual 1984; Miró 1987; 1988, 145-159; Siradeau 1988; Remesal/Revilla 1991; Baudoux 1992; Revilla/Carreras 1993; Gebellí 1998.

299.- Cf. Articles de C. Aranegui i J.A. Gisbert. Síntesi anteriors a: Enguix/Aranegui 1977; Aranegui 1981, 529-538; Aranegui/Mantilla 1987, 100-104. Dénia: Gisbert 1987, 104-118; 1998.

300.- *Saguntum* (Aranegui 1992), Xàtiva (Martínez García 1989), *Dianium* (Gisbert 1998, síntesi més recent).

301.- Cf. Borràs 1987-1988; Borràs /Selma 1989; Fernández Izquierdo 1995; Márquez/Molina 2005.

302.- Gàl·lia: centres de Cornéilhan (Béziers), Laubenheimer/Widemann 1977, 58-82; Velaux-Moulin du Pont, Tchernia/Villa 1977, 231-239; Velaux-Plaine du Levrau i els anteriors a: Laubenheimer 1985, 316-318, 385-386; altres, Laubenheimer 1989, 118-123. Cartago: Bonifay 2004, 146, fig. 79, tipus 56-58. Produccions datades entre el començament del segle I i mitjan II (tipus 56); les pseudo-Dr. 2-4 (tipus 57), unes altres imitacions de Tunísia (produïdes dins la Tripolitana), són de dimensions més petites. Hi ha una tercera variant (tipus 58) que associa a la forma Schöne-Mau XXXV, els tallers de la qual es troben a Líbia. Ben bé, la imitació més clara és el tipus 56, que s'assembla de prop a la Dr. 3, les altres són força més llunyanes des del punt de vista tipològic.

DRESSSEL 7-11 (DR. 7-11)

DEFINICIÓ I TIPOLOGIA

La producció a la Tarraconense, i més concretament a l'actual Catalunya, d'aquestes imitacions de prototipus bètics, és coneguda des de fa temps³⁰³, i el nombre de centres que la van obrar, tot i no ser molt abundant, augmenta de dia en dia. Cal subdividir aquestes àmfores en dos grups. El primer abraça els exemplars classificables dins els tipus Dr. 7 a Dr. 11, tot i no correspondre'n exactament a cap en concret, cosa que fa enquadrar-los habitualment dins la forma genèrica "Dr. 7-11" (Fig. 16.1-10). En definitiva, plantegen la mateixa problemàtica que les peces bètiques, les quals s'han anat classificant successivament dins les formes Dressel 7 a 11, Beltrán I, Paunier 435, *Camulodunum* 186A, Schöne-Mau VII i Peacock-Williams 16 i 17, entre altres.

Dins d'aquest primer grup, els exemplars més sençers procedeixen del derelict de La Chrétienne H³⁰⁴ (Fig. 16.12) i del dipòsit de La Longarina (Ostia)³⁰⁵, i es podrien encabir més aviat dins la forma Dr. 9³⁰⁶. Tenen la panxa ovoïdal o piriforme, amb el diàmetre màxim situat cap a la part baixa. El coll és curt, còncau i inclinat cap enfora, i el pas de les espatlles a la panxa està sense definir. Les nanses, que arrenquen immediatament a sota de la vora i tenen el colze arrodonit, solen ser verticals, però també n'hi ha de corbades com és el cas de la peça de La Chrétienne H; la secció és ovalada amb la cara exterior decorada amb un lleuger acanalat o amb crestes. El pivot és relativament petit, curt i buit.

En el segon grup hem aplegat les àmfores de la forma Dr. 8 (Fig. 16.11, 13), identificades per primer cop a Empúries per J. M. Nolla³⁰⁷, i que, tant aquest autor com d'altres en treballs més recents³⁰⁸, han considerat com a locals, encara que se'n desconeix l'emplaçament del centre productor. La descripció més àmplia que hi ha sobre les Dr. 8 probablement emporitanes (Fig. 16.13) es deu a J. Tremoleda, i ens hi remetem. Es tracta d'àmfores de 89 a 97 cm d'alçada, amb la vora no gaire alta, girada cap enfora i diferenciades de l'arrencament de la nansa. El

coll troncocònic, normalment alt i estilitzat, té ben marcada la separació amb les espatlles, les quals són curtes i amb el pas a la panxa poc definit. Les nanses presenten colze arrodonit i secció el·líptica, amb acanalat central o diverses crestes en la cara exterior. La panxa és piriforme amb el diàmetre màxim a la part inferior i enllaça amb el pivot alt, cilíndric i massís. La pasta és de color vermell maó, dura, rugosa i de tacte aspre, recoberta d'una engalba de qualitat variada i color groguenc o beix.

CONTINGUT

Està acceptat universalment que les àmfores 7-11 bètiques³⁰⁹ van servir per transportar salses de peix. A la Tarraconense aquesta conclusió no es pot aplicar automàticament. Alguns dels centres productors es trobaven a la costa, com ara Empúries, on és plausible que es manufacturés la forma Dr. 8 i, a més, hi ha instal·lacions salaoneres³¹⁰. D'altra banda, a la vil·la dels Tolegassos (Viladamat), situada molt a prop, s'hi va trobar una àmfora d'aquesta mena amb escates de peix³¹¹. El mateix emplaçament costaner el tenen les *officinae* de Can Lloverons (Castell-Platja d'Aro), Fenals (Lloret de Mar), Sant Boi de Llobregat –antigament situada a la desembocadura del riu–, Darró (Vilanova i la Geltrú) o el Vilarenc (Calafell), tot i que en cap d'aquests indrets s'han descobert dipòsits relacionats amb la salaó del peix, i els altres envasos que s'hi van produir eren normalment vinaters. D'altra banda, hi ha un bon grapat d'*officinae* situades terra endins: esteses per l'Empordà, la Selva, el Maresme, el Baix Llobregat, el Camp de Tarragona i el Baix Ebre. En aquestes la transformació dels productes pesquers ens sembla una mica difícil, ateses les circumstàncies de l'època, amés de no haver-s'hi identificat fins ara cap instal·lació relacionada amb aquestes tasques. Tampoc no disposem de cap anàlisi del contingut d'aquestes àmfores a casa nostra.

D'altra banda, però, segons T. Silvino i M. Poux³¹², les àmfores Dr. 7-11 anteriors a mitjan segle I dC podrien haver contingut vi enlloc de salses de peix, conclusió a què arriben després de prendre en consideració algunes anàlisis i llargs estudis estadístics

303.- Tchernia 1976, 974-975.

304.- Corsi-Sciallano/ Liou 1985, fig. 73.

305.- Hesnard 1980, fig. 5.1.

306.- Miró 1988, 103.

307.- Nolla 1974-1975, 191-192. Beltrán Lloris (1970, 406, fig. 164.78-79) les va estudiar dins el seu tipus I, tot i assimilar-les a la forma Dr. 8.

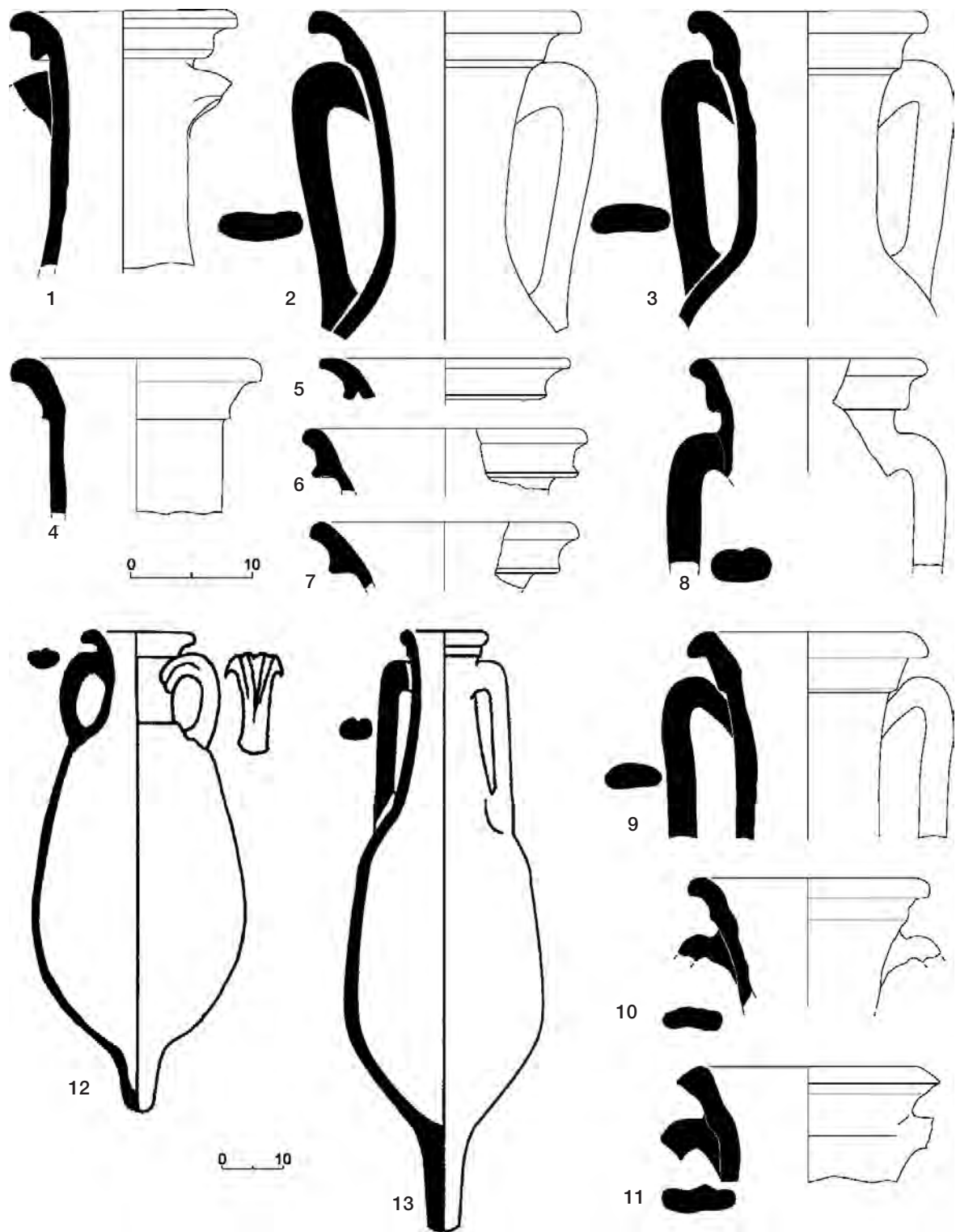
308.- Tremoleda 2000, 126-128.

309.- Beltrán Lloris 1970, 415-420.

310.- Aquilué 2006.

311.- Tremoleda 2000, 126-127; 2006.

312.- Silvino/Poux 2005, 512.

Fig. 16. Dressel 7-11: **1**, Mas d'en Gras (Vila-seca), Jàrrega 2003, fig. 15.8. **2-3**, Els Antigons (Reus), Jàrrega 1998, fig. 2.6-7. **4**, Sant Pol 2000, (Sant Pol de Mar), Arqueociència 1995, fig. 3.1. **5**, Can Balençó (Argentona), Codex 1995, fig. 9.4. **6-8**, Darró (Vilanova i La Geltrú) u.e. 2029, 2000, 2011. **9**, derelicta Diano Marina (Imperia) Pallarès 1985, fig. 2. **10**, L'Aumedina (Tivissa), Revilla 1993, fig. 15.2. **12**, derelicta Chrétienne H (Saint-Raphaël), Corsi-Sciallano/Liou 1985, fig. 73. **Dressel 8: 11**, Llafranc (Palafrugell), Nolla/Canes/Rocas 1982, fig. 17.1. **13**, Empúries (L'Escala), Tremoleda 2000, fig. 111.2.

i espacials sobre un bon nombre de contextos gèl·lics on apareixen aquestes àmfores. En tot cas, l'opinió d'alguns autors, que creuen possible l'ús d'àmfores fetes a l'interior per contenir salses³¹³, xoca una mica, ja que la situació mateixa dels centres productors podria fer pensar que aquests contenidors van transportar un altre líquid, com ara el vi, la producció del qual sí que és ben palesa en moltes de les *villae* associades a les *figlinae* en què també es va fer la forma Dr. 7-11. Si bé és cert, però, que no calia produir un tipus nou per envasar-hi un producte que ja tenia els seus envasos específics. Potser, s'hauria de pensar en la possibilitat que, a més de les salses, aquestes àmfores, sobretot les produïdes relativament lluny de la costa, haguessin transportat una classe ben determinada de vi o un altre producte esperitós. Per tant, davant de la controvèrsia evident, el tema queda obert a noves troballes.

CENTRES DE PRODUCCIÓ

La Dr. 8 es va produir a Llafranc (Palafrugell)³¹⁴ (Fig. 16.11), el Collet de Sant Antoni (Calonge)³¹⁵, Can Lloverons (Castell-Platja d'Aro)³¹⁶, Fenals (Lloret de Mar)³¹⁷, així com, probablement, a Empúries (Fig. 16.13)³¹⁸. Del tipus 7-11 es coneixen sengles fragments als centres de Can Balençó (Argentona)³¹⁹ (Fig. 16.5) i Sant Pol de Mar³²⁰ (Fig. 16.4). A Sant Boi de Llobregat³²¹ i Can Tintorer (el Papiol)³²² apareix de manera episòdica, tot i que en el primer indret sembla, efectivament, de producció local. A Darró (Vilanova i la Geltrú), en canvi, és molt abundant i

presenta la pasta característica del jaciment, de color beix, que adopta tonalitats verdoses en aquest tipus concret³²³ (Fig. 16.6-8). També se n'ha identificat la presència a diverses *figlinae* de les comarques tarragonines: El Vilarenc (Calafell)³²⁴, Mas d'en Gras³²⁵ (Fig. 16.1) i La Canaleta (Vilaseca)³²⁶, Mas de Gomandí o Mas del Coll (Riudoms)³²⁷, La Boada³²⁸ i Els Antigons (Reus)³²⁹ (Fig. 16.2-3), l'Aumedina (Tivissa)³³⁰ (Fig. 16.10) i el Mas del Catxorro (Benifallet)³³¹. A més, cal fer referència a la seva aparició a la Secuita (Tarragonès), en la primera meitat del segle I, on no és segur que s'hi produís³³².

D'altra banda, al país valencià s'han estudiat centres productors al Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Castelló)³³³, el Grau Vell de Sagunt³³⁴ i la Punta de l'Arenal (Xàbia, Alacant)³³⁵. A Eivissa es va fer una imitació ben coneguda, la forma PE 41, definida fa anys³³⁶. De tot plegat es parla en altres treballs dins aquest mateix volum.

A. Desbat i A. Schmitt van publicar fa uns anys la troballa, a La Murette (Lyon) i Saint-Roman-en-Gal (Vienne) d'unes peces de la forma Dr. 12, a Lyon amb la marca SEX.DOMITI, datades del 20 aC – 15 dC, per a les quals se'n va determinar mitjançant anàlisis químiques un possible origen a la Tarraconense, però no pas a Tivissa³³⁷. Tot i que els autors citats presenten probables paral·lels a Dangstetten i als derelictes Cap Béar 3 i Sud-Perduto –aquests darrers considerats tradicionalment com a bàtics–, de moment, a casa nostra no en coneixem cap. L'aparició de la marca SEX.DOMITI a la bòbila de La Canaleta (Vilaseca) ha fet pensar que també s'hagués utilitzat en

313.- Fernández Izquierdo 1991, 113; 1995, 215.

314.- Nolla/Canes/Rocas 1982, 170-173, fig. 14, 17; Llinàs/Sagrera 1993, 108, 126; Bartí/Plana 1993; Bartí/Plana/Tremoleda, 2004.

315.- Nolla *et alii* 2004, 193-200.

316.- Nolla ed. 2002, 40-46.

317.- Buxó/Tremoleda 2002.

318.- Tchernia 1971, 65; Pascual 1974, 139-144; Nolla 1974-1975, 181-182, 191-192; Tremoleda 2000, 126-128, fig. 101-114, 121-127.

319.- Codex 1995 b, fig. 9.4.

320.- Arqueociència 1995, fig. 3.1.

321.- López Mullor 1998.

322.- Julià *et alii*, 1989: 293.

323.- López Mullor 1986-1989, 68; 1989 a.

324.- Revilla 1994, 116; 2003 b, 293.

325.- Járrega, 2003: 117-118.

326.- Massó 1998, 285; Járrega 1998, 433; Gebellí 1996; 1998.

327.- Massó 1998, 284; Járrega 1998, 433.

328.- Producció probable de Dr. 7-11, Massó 1998, 283-285; Járrega 1998, 433.

329.- Massó 1998, 283-285; Járrega 1998, 433.

330.- Tchernia 1971; 1976, 973-979; Nolla/Padró/Sanmartí 1979; 1980, 193-218; Revilla 1993; 1995.

331.- Izquierdo 1993.

332.- Carreté/Keay/Millet 1995; Berni 1997, 81.

333.- Borràs 1987-1988, 390, fig. 7; Fernández Izquierdo 1991, 113; 1995, 212, 215. Tradicionalment, aquest centre s'associa més aviat a les produccions de l'àrea catalana, atesa la situació geogràfica, la cronologia i el repertori de formes produït.

334.- Aranegui 1978, fig. 8-10.

335.- *Id.* 1981, 533-534, lám. III.2, 4.

336.- Guerrero 1981, 218; Ramon *et alii* 1982, 223-229.

337.- Desbat/Schmitt 1998, 349-355, fig. 1-3.

aquest centre³³⁸. Això podria significar que les àmfores trobades a la regió de Lyon –potser tarraconenses però no de l'Aumedina– procedissin d'aquest indret. De moment, tot això ens sembla massa mancat de proves materials i preferim deixar-ho en una possibilitat, més o menys remota.

A la Gàl·lia Narbonesa també es coneix una petita producció d'àmfores Dr. 7-11, constatada a Sallèles d'Aude i probable a Velaux-Moulin du Pont i Sigean. Cal tenir present que, en tots els casos, es tracta d'*officinae* situades terra endins, encara que no gaire allunyades d'albuferes. És per això que s'ha pensat que aquests envasos podrien haver contingut salses de peix³³⁹.

CRONOLOGIA

A la bòbila de Llafranc (Palafrugell), que es va utilitzar des del 25-15 aC fins a mitjan segle III³⁴⁰, la forma es localitza des de finals del segle I a mitjan II³⁴¹. Al Collet de Sant Antoni (Calonge) el període d'activitat de la terrisseria s'ha situat des del darrer terç/darrer quart del segle I aC fins al 60-65³⁴². A Can Balençó (Argentona) l'estrat en què va aparèixer el fragment de Dr. 7-11 es data del darrer decenni del segle I aC³⁴³. A Darró (Vilanova i la Geltrú), de moment, només podem precisar que la bòbila es va posar en marxa, un cop abandonat l'establiment ibèric, el 50/40 aC, i que va prolongar l'activitat fins a la darrerria del segle I de la nostra era. La producció de les àmfores Dr. 7-11 sembla iniciar-se en un moment relativament recent, que potser cal situar al període augustal avançat, atesa la pasta. No obstant això, de moment no en podem indicar el final³⁴⁴. Al Vilarenc (Calafell) tampoc no coneixem l'arc cronològic complet, ja que, segons Revilla, no se sap l'emplaçament de la terrisseria i fins ara només s'hi han excavat abocadors. Tot i això, se'n

documenta l'activitat fins al primer quart del segle I³⁴⁵. Finalment, tant als Antigons (Reus), com al Mas del Catxorro (Benifallet), sembla palesar-se'n la producció a l'època d'August, més o menys avançada³⁴⁶.

Datacions similars proporcionen els jaciments gàl·lics³⁴⁷, o bé el dipòsit de La Longarina (Ostia)³⁴⁸. El derelicta Diano Marina (Imperia), en canvi, se situa a mitjan segle I³⁴⁹. Finalment, les troballes de Pompeia no s'han datat però compten amb el proverbial *t.a.q.* del 79 dC³⁵⁰. Tot això abraça un arc cronològic que, de moment, s'inicia al penúltim o l'últim decenni del segle I aC i arriba a mitjan segle I de la nostra era, llevat d'alguns exemplars de Llafranc, que s'han trobat en estrats del segle II, i potser llavors ja eren residuals.

DIFUSIÓ

Aquesta mena de productes, encara són molt difícils de reconèixer, ateses les pastes, la majoria de les quals, les de la Catalunya meridional, són clares i no pas rogenques, del tipus anomenat "laietà". És per això que poden confondre's amb les bètiques, tenint en compte, a més, que les imitacions tarraconenses són, des del punt de vista formal, molt semblants a les produccions del sud d'Hispania. Malgrat tot, vist l'emplaçament dels tallers, alguns dels quals estaven ben bé a la riba de l'Ebre, és molt probable que l'utilitzessin com a via de transport cap a l'interior, d'aquí la troballa de *Celsa* (Velilla de Ebro)³⁵¹. A més, cal remarcar-ne la presència a l'istme pirinenc, en haver-se'n localitzat a Llivia³⁵². D'altra banda, Miró ja va palesar fa temps la difusió al litoral meridional gàl·lic i a Itàlia, tant a través dels jaciments terrestres com dels marítims³⁵³, la qual es confirma de mica en mica amb troballes recents a França³⁵⁴, o bé amb els indicis de la presència d'aquest tipus a Mallorca³⁵⁵.

338.- Gebellí 1996, 76.

339.- Laubenheimer 1985, 318, 407, fig. 176.

340.- Nolla/Canes/Rocas 1982, 158-160, 173.

341.- Llinàs/Sagrera 1993, 108, 126, fig. 13.2, 15.8. Aquests autors creuen que les Dr. 7-11 o Dr. 8 són importades sense citar-ne la procedència.

342.- Nolla *et alii* 2004, 193-200.

343.- Codex 1995 b.

344.- López Mullor 1986-1989, 68-70; 1989 a, 113 ss.; López Mullor/Fierro, 1990, lám. IX.

345.- Revilla 2003 b, 293.

346.- Els Antigons, finals d'August (Járrega 1995). Mas del Catxorro, època augustal (Izquierdo 1993).

347.- La Chrétienne H (Var), 0-25 dC: Corsi-Sciallano/Liou 1985, 91-92, fig. 73; Liou 1987, 274-276, 15-20 dC; Sept-Fonts (Saint-Pons-de-Mauchiens, Hérault): Mauné 1997, 463-467, 477, fig. 10, canvi d'era al 10/15 dC.

348.- Hesnard 1980, 147-148, lám. V.1, 3, *t.a.q.* 12 aC.

349.- Pallarès 1975-1981; 1987, 299; Amico/Pallarès 2005, 96.

350.- Tchernia 1971, 65; 1979, 92, fig. 41.

351.- Beltrán Lloris *et alii* 1998, 81, fig. 38, 1.

352.- L'Hort de la Falona: Campillo/Mercadal 1996-1997, fig. 4, 6.

353.- Miró 1988, 178, mapa 9.

354.- Sept-Fonts (Saint-Pons-de-Mauchiens, Hérault): Mauné, 1997: 463-467, 477, fig. 10, canvi d'era al 10/15 dC.

355.- Carrer de la Puresa (Palma de Mallorca): López Mullor/Estarellas/Merino/Torres 1996, Pasc. 1 42%, Dr. 2-4 9%, 7-11 tar. 9%, davant d'un 7% de PE 18, època de Claudi. Portopí (Palma de Mallorca): Cerdà 1999, fig. 62 c.

OBERADEN 74 (OB. 74)

DEFINICIÓ I TIPOLOGIA

Les àmfores de fons pla són conegudes d'antuvi a casa nostra. De bon començament, però, es classifiquen dins les formes Dr. 28 i Dr. 30, originàries de la Bètica i del nord d'Àfrica, respectivament. Amb el temps, les primeres es van associar a l'Ob. 74 i les segones a la Pélichet 47. Ara fa uns trenta anys, certes particularitats de la tipologia d'aquests envasos i les marques que portaven alguns, van permetre a A. Tchernia i J.P. Villa distingir-hi un grup de procedència tarraconense, que es va enquadrar dins el tipus Ob. 74, tot deixant de banda el Dr. 28 i el Pélichet 47³⁵⁶. Una proposta semblant es va formular arran de l'estudi de les àmfores Dr. 28 bètiques del derelict Port-Vendres II³⁵⁷, i va ser recollida més tard per J. Miró³⁵⁸. Tot això va fer que progressivament es deixés de fer servir la forma Dr. 28 per classificar-hi les peces d'origen tarraconense.

Les Ob. 74 són àmfores de perfil ovalat, relativament ample respecte de l'alçada, que pot ser d'uns 65 cm. La vora sol ser vertical amb un acanalat central o lleugerament inclinada cap enfora; té sengles motlures en els extrems, les quals, o bé són iguals, o bé la superior és més gruixuda. El coll és curt i ample, cilíndric o troncocònic capgirat. Les nanses són de quart de cercle, corbades i una mica aixecades. Arrenquen immediatament a sota de la vora i la secció és el·líptica o circular, amb tres crestes i dues ranures a la cara externa. El fons és pla, umbilicat internament, amb peu anul·lar d'uns 13 a 18 cm de diàmetre.

P. Izquierdo³⁵⁹ va reflexionar sobre el contingut d'aquests envasos, i va palesar la dissensió entre els *tituli picti* trobats a les Ob. 74/Dr. 28 de Port-Vendres II, els quals palesaven el contingut vinater d'aquestes àmfores³⁶⁰ –atribució que a hores d'ara s'ha generalitzat–, amb l'opinió d'H. Dressel, el qual creia que havien contingut *garum*. F. Zevi defensava la mateixa idea i hi afegia els mol·luscs, la mel i les olives com

a altres continguts possibles³⁶¹. De moment, l'única evidència clara procedeix del derelict esmentat i cal esperar-ne de noves que esclareixin definitivament la qüestió. En tot cas, però, és ben sabut que aquesta àmfora és coetània d'altres de vinateres per excel·lència, com ara les Tar. 1, Pasc. 1 i Dr. 2-3 que, si més no, es van anar succeint en el temps, cosa que ens fa pensar, com apuntàvem a propòsit del tipus 7-11, que l'Ob. 74, també minoritari, transpor-tés una classe ben determinada de vi.

CENTRES PRODUCTORS

Aquesta forma s'ha palesat al territori de l'actual Catalunya, de manera no gaire abundant, en dues àrees determinades. Una de septentrional, amb terrisseries a l'Empordà, la Selva i potser el Maresme, i una de meridional, amb centres a l'ager de Tarraco i prop de la riba de l'Ebre. Entre els primers, cal esmentar, la *figlina* de Llafranc (Palafrugell), coneguda d'antuvi i amb un repertori de formes molt ampli, en el qual s'ha inclòs no fa gaire la que ens ocupa³⁶². No massa lluny, es troba la del Collet de Sant Antoni (Calonge), l'activitat de la qual se situa entre el darrer terç/darrer quart del segle I aC i el 60-65 de la nostra era³⁶³.

Al Maresme se'n va assenyalar la producció ja fa temps a Sant Vicenç de Montalt³⁶⁴, i a les comarques meridionals cal fer esment, en primer lloc i per ordre geogràfic, de les àmfores del Vilarenc (Calafell), els trets de les quals, però, són ben peculiars, encara que no s'hi coneix cap perfil sencer (Fig. 17.11-13)³⁶⁵. Tot seguit, hi ha diversos centres, no gaire llunyans entre si, fins ara poc estudiats: Tomoví (Albinyana – Santa Oliva)³⁶⁶ i el Mas d'en Gras³⁶⁷ i la Canaleta³⁶⁸, els dos a Vila-seca. D'aquí es passa a l'Aumèdina (Tivissa)³⁶⁹ i el Mas del Catxorro (Benifallet)³⁷⁰. Aquest darrer grup no quedaria complet sense afegir-hi el Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat), amb una producció molt semblant a la de les *officinae* del curs baix de l'Ebre, tant per l'aspecte com pel repertori tipològic³⁷¹. Tots els

356.- Tchernia/Villa 1977, 234-235.

357.- Colls *et alii* 1977, 46-47.

358.- Miró 1988, 95.

359.- Izquierdo 1993.

360.- Colls *et alii* 1977.

361.- Zevi 1966.

362.- Barti/Plana/Tremoleda 2004, 106-107.

363.- Nolla *et alii* 2004, 193-200.

364.- Pascual 1977, 90, fig. 17.6.

365.- Revilla 1994; 2003 b, 293.

366.- Martín Menéndez/Prevosti 2003, 231-237.

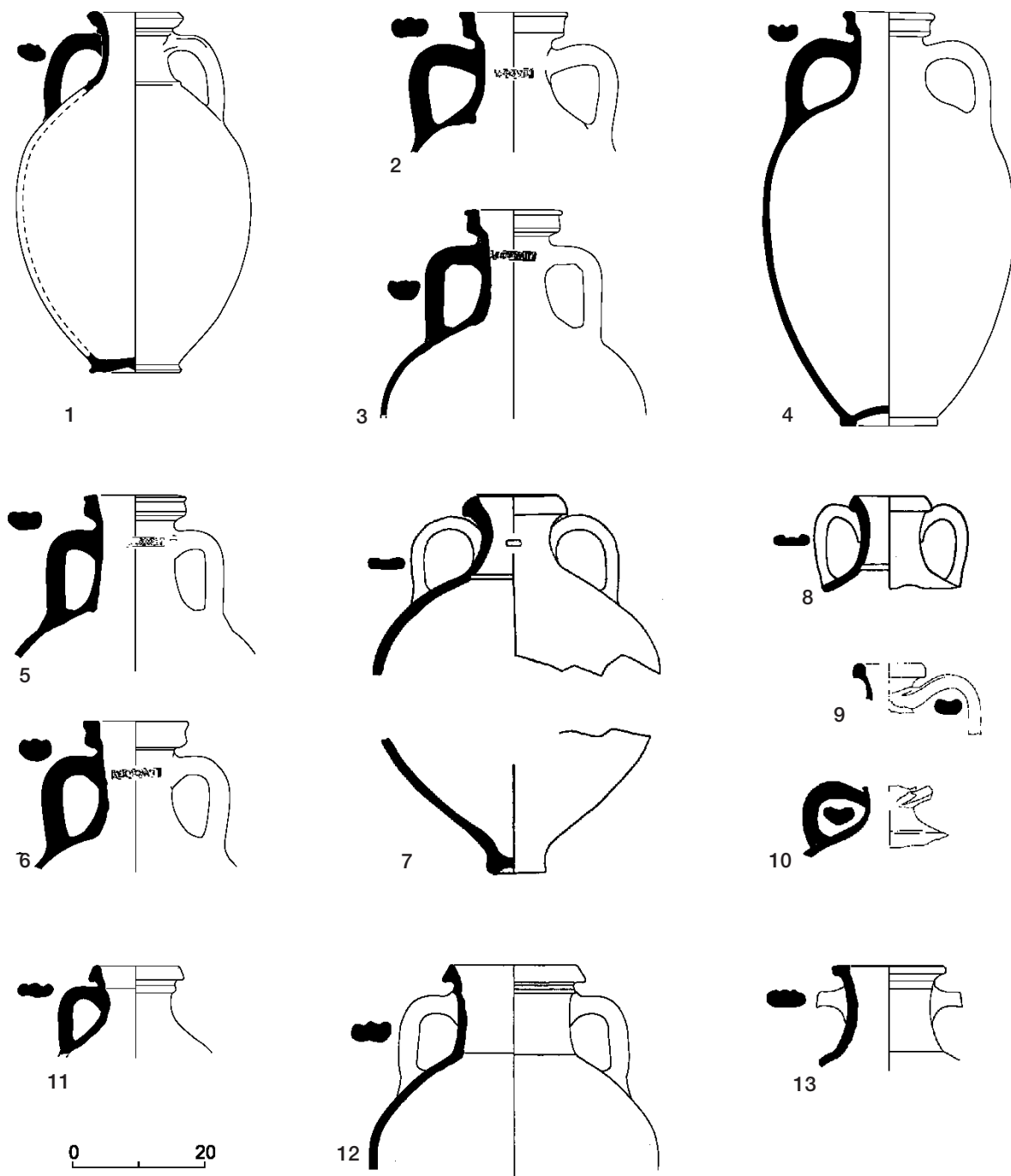
367.- Járrega 2003.

368.- Gebellí 1996, 1998, 224.

369.- Tchernia 1976, fig. 3.1-3; Nolla/Padró/Sanmartí, 1980, Revilla 1993, 115 ss.; 1995.

370.- Izquierdo 1993.

371.- Borràs 1987-1988, 390, fig. 7; Fernández Izquierdo 1994, 211 ss.; 1995, 212.

Fig. 17. Oberaden 74: 1, derelict Sud-Caveaux 1 (Marsella), Long 1998, fig. 4a. 2-3, L'Aumedina (Tivissa), Revilla 1993, fig. 20.2, 21.4. 4, Oberaden, Miró 1988, fig. 25.3, segons S. Loeschke. 5-6, Neuss, Gechter 1979, fig. 28.1, 3. **Gauloise 4 (G.4):** 7-8, Santa Maria de les Feixes (Cerdanyola) Pascual 1977, fig. 23.1, 5, 23.2. 9-10, Llafranc (Palafrugell), Nolla/Canes/Rocas 1982, figs. 18.2, 18.1. **Altres àmfores de fons pla:** 11-13, El Vilarenc (Calafell), segons V. Revilla.

productes d'aquesta àrea tenen pastes clares, molt diferents de les típiques "laietanes", les quals ja hem vist que són pròpies de l'àrea entre la Tordera i el Besòs, amb alguns centres vallesans que també les van produir.

En altres àrees de la Tarraconense també es coneix la producció de la forma, i com es pot veure en altres treballs publicats en aquestes Actes, s'han identificat uns quants centres des del país valencià a la Rioja.

CRONOLOGIA

La datació d'aquesta forma es pot arribar a esbrinar a partir de les poques dades proporcionades per les zones de producció, a les quals s'afegeixen algunes de procedents dels indrets de consum. D'aquesta manera, un dels referents més antics és el derelict Sud-Caveaux 1 (Marsella), que es va enfonsar cap al 30 aC, encara que la peça que s'ha publicat (Fig. 17.1) tingui una vora una mica allunyada del que és normal al tipus Ob. 74³⁷². Tot seguit, cal esmentar la Casa de los Pardo (Saragossa), on apareix la forma, atribuïda al centre de Tivissa, en un estrat del 25/23 - 15/12 aC³⁷³. Als pous de Vieille-Toulouse, de datació de vegades complicada, tant s'hi assenyala del començament de la nostra era, com de mitjan segle I aC³⁷⁴. A Llafranc i el Vilarenc, en el supòsit que aquesta forma fos de les primeres que s'hi van produir, es podria datar a partir del 30 o el 25 aC fins, com a mínim, l'època tiberiana, però les excavacions en ambdós llocs encara no han proporcionat prou dades per poder formular una afirmació tan categòrica. A Cartago, aquest tipus s'ha situat entre el 40/20 aC i el 20/30 dC, cosa que, juntament amb l'aparició al mur d'àmfores de Byrsa, anterior al 10 aC, ens dona un *terminus post quem* de, com a mínim, el 20 aC³⁷⁵; el mateix que proporcionen les troballes de Lyon³⁷⁶, que fins i tot podrien ser una mica més antigues.

Tot seguit, hi ha una sèrie de jaciments on es documenta des del darrer decenni del segle I aC fins a la primeria del segle I de la nostra era: Ensérune (Hérault), August³⁷⁷; Saint-Jean-de-Castex (Vic-Fesenzac, Gers), darrer decenni del segle I aC³⁷⁸; Mas del Catxorro (Benifallet), època d'August, des d'abans del 10 aC; *Tarraco*, final de l'època augustal i principat de Tiberi³⁷⁹; Oberaden, 11-10/8 aC; Haltern, 5 aC - 9 dC. I per acabar uns quants llocs on pot assolir, com a mínim, la meitat del segle I de

la nostra era: *Ce/sa* (Velilla de Ebro), 41-45/48³⁸⁰, El Palao (Alcañiz), 54-60³⁸¹, i Hofheim, de Claudi a Vespasià³⁸². Aquestes informacions ens indiquen que la forma Ob. 74 produïda a la Tarraconense es pot datar, ara com ara, entre el c. 30 aC i el 50/60 dC³⁸³. El *floruit* de la producció s'hauria de situar entre el darrer decenni del segle I aC i el segon del segle I de la nostra era.

DIFUSIÓ

En tractar-ne de la cronologia, ja hem deixat entreveure la difusió d'aquest tipus, la qual ja va definir Miró en els trets més importants, pel que fa a la seva presència a Catalunya, València, les Balears, la vall de l'Ebre, tot això dins Hispània, així com els eixos de l'Aude-Garona i del Roine, la vall del Loira i la Bretanya, dins territori gàl·lic, a més del *limes germanicus* i Roma. Més recentment, s'hi han produït valuoses aportacions com, per exemple, les de P. Izquierdo³⁸⁴, V. Revilla³⁸⁵ –tot sol i en col·laboració amb J. Remesal i C. Carreras–, P. Marimon, per a les Balears³⁸⁶, i les de C. Aranegui, M. Beltrán Lloris i J.A. Gisbert, recollides dins aquest mateix llibre.

GAULOISE 4 (G.4)

DEFINICIÓ I TIPOLOGIA

Aquestes àmfores de fons pla es van classificar successivament dins els tipus Dr. 30, Pélichet 47, Niederbieber 76 i *Camulodunum* 188. L'origen gàl·lic, però, va ser definit per C. Panella, A. Tchernia i J.P. Villa³⁸⁷. F. Laubenheimer les va estudiar a fons, tot aportant la nomenclatura que, a la fi, s'ha popularitzat, al mateix temps que en recapitulava els centres de producció, a la Gàl·lia Narbonesa, i les vies essencials del seu comerç³⁸⁸.

372.- Long 1998, 341-343, fig. 4a.

373.- Beltrán Lloris 1979 a, 12; 1987, 60.

374.- Labrousse 1976, 484; Mayet/Tobie 1982, 9; Vidal/Magnol 1983.

375.- Martin-Kilcher 1998, 512-513.

376.- Boucher 1977, 483; Lemaître/Desbat/Maza 1998, 54, fig. 8.12-13, horitzó 2 (40-20 aC) Ob. 74 de Tivissa.

377.- Jannoray 1955, l'âm. LIII; Lamour/Mayet 1981, núm. 84-89; Étienne/Mayet 2000, 132.

378.- Cantet 1975, fig. 3.15.

379.- Gebellí 1996, 73, 75; 1998, 226.

380.- Beltrán Lloris *et alii*, 1998, 72, fig. 38.2, 40.2, 6, nivells 3 al 7.

381.- Beltrán Lloris 2003, 195-196, fig. 2.7-9.

382.- Ritterling 1913, fig. 76.1, forma 77.

383.- A Lleida es va trobar una peça amb la marca TIBISI en un context de finals del segle I, però no se'n va poder esbrinar la forma i tampoc no es publica el perfil del fragment: Morán 1997, 250-252.

384.- Izquierdo 1993.

385.- Remesal/Revilla, 1991, 417-420; Revilla 1993; 1995; Revilla/Carreras 1993.

386.- Marimon 2005.

387.- Panella 1973, 538, 600-601; Tchernia/Villa 1977.

388.- Laubenheimer 1985, 261-293, 349-355.

Es tracta d'un dels contenidors gèl·lics per excel·lència, destinat al transport de vi³⁸⁹, del qual es van fer imitacions a l'Hispania Tarraconense, circumscrites a una sèrie de centres del nord-est de Catalunya i a altres del país valencià.

Si bé en el cas de l'Ob. 74 es va arribar relativament aviat a un acord per denominar-la d'aquesta manera, no va passar el mateix amb l'altra àmfora de fons pla produïda a la Tarraconense. R. Pascual la va anomenar Dr. 30, en publicar el material de Santa Maria de les Feixes³⁹⁰, tal i com també van fer J.M. Nolla, J.M. Canes i X. Rocas en estudiar la producció de la terrisseria de Llafranc³⁹¹, tot i que també la van associar a la forma Pélíchet 47 o Niederbieder 76. Per la seva banda, J. Miró anomena aquestes àmfores genèricament "altres produccions de fons pla", tot i esmentar-ne els paral·lels a la Gàl·lia i al nord d'Àfrica³⁹². Més tard, V. Revilla classifica aquesta producció com a G.4, en considerar que imita els prototipus gals³⁹³. A partir de llavors, aquesta nomenclatura s'ha generalitzat, ja sigui desenvolupada o abreujada³⁹⁴.

L'àmfora G.4 de la Tarraconense (Fig. 17.7-10) és més aviat petita, ja que té una alçada d'uns 50 cm, així com lleugera perquè sol tenir les parets primes. Les vores poden ser de secció semicircular o triangular amb els angles arrodonits, però totes són obertes i de diàmetre petit. El coll està poc desenvolupat i les nanses se situen ben bé sota la vora, tot descrivint una corba alta i desenvolupada que cau sobre la panxa, vertical o una mica inclinada; la secció és plana o el·líptica amb un ample acanalat a la cara exterior. La panxa té forma de baldufa, molt ampla a la part superior i cada cop més estreta a mesura que s'apropa a la base. La base té un diàmetre que no excedeix els 10 cm, i sol estar proveïda d'un peu anular, ja que en la majoria dels casos el fons extern està un xic sobrealçat en relació a la superfície de repòs.

CRONOLOGIA I DIFUSIÓ

La producció del tipus G.4 a Catalunya va ser postulada, per primer cop, per J.M. Nolla en estudiar els materials d'Empúries³⁹⁵. No gaire després, R. Pascual va publicar les troballes al centre de Santa Maria de les Feixes (Cerdanyola), amb l'àmfora més típica de què disposem³⁹⁶ (Fig. 17.7). En tot cas, la bòbila de Llafranc (Palafrugell) ha proporcionat els materials més abundants³⁹⁷ (Fig. 17.9-10) i un arc cronològic que abraça des del començament del segle II fins a mitjan segle III³⁹⁸. Al Puig Rodon (Corçà), està present en contextos del final del segle III i del segle IV, on ja deu ser residual³⁹⁹. També es va produir a la *figlina* de Can Lloverons (Castell-Platja d'Aro), tot i que no se'n sap la data⁴⁰⁰. A Catalunya, per ara, no es coneixen més centres de producció, els quals sí que són presents al país valencià, a Oliva i l'entorn de Dénia, on van funcionar durant el segle II i III⁴⁰¹.

La forma G.4 s'ha datat a França des de mitjan segle I i sobretot a partir del començament dels flavis. El període de *floruit* cal situar-lo al llarg del segle II i el final de la producció en un moment poc precís del III avançat⁴⁰². En síntesi, llevat de l'inici, una data similar a la proporcionada per la terrisseria de Llafranc, on posseïm la informació més extensa.

83

BIBLIOGRAFIA

ABREVIATURES

APL: *Archivo de Prehistoria Levantina*, Valencia.

ALUB: *Annales Littéraires de l'Université de Besançon*, Paris.

Amphores... : Amphores romaines et histoire économique : dix ans de recherche. Actes du colloque de Sienne (22-24 mai 1986), Collection de l'École Française de Rome, 114, Roma.

389.- *Id.*, 399-406.

390.- Pascual 1977, 69.

391.- Nolla/Canes/Rocas 1982, 173.

392.- Miró 1988, 96-99.

393.- Revilla 1995, 52-55.

394.- Gisbert 1998, 395-397; Étienne/Mayet 2000, 135; Tremoleda 2000, 128.

395.- Nolla 1974-1975, 193-194.

396.- Pascual 1977, 68-69, fig. 23.1-2,5.

397.- Nolla/Canes/Rocas 1982, 173-176, fig. 18-20.

398.- *Ibid.*, 158-173; Llinas/Sagrera, 1993, 122-123, 126, fig. 15.9, fase III b, primera meitat s. II, fig. 21.1-4, 22.10, fase IV, Septimi Sever; Barti/Plana/Tremoleda 2004, 106-107.

399.- Casas 1986, 15-17, fig. 13, 15-16; Nolla/Casas 1990, 199-203; Tremoleda 2000, 128-129, fig. 115.

400.- Nolla ed. 2002, 40-46.

401.- Aranegui 1981; Aranegui/Gisbert 1992; Gisbert 1998.

402.- Tchernia 1980, 306; Manacorda 1977, 145-149; Laubenheimer 1985, 390-395.

Autopistas: Autopistas i arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19, Barcelona, 1995.

Baix Llobregat: I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat (Pre-actes), Castelldefels, 1989.

BAR: British Archaeological Reports, International Series, Oxford.

Boletín Arqueológico / Butlletí Arqueològic: Boletín Arqueológico de la Real Sociedad Arqueológica Tarraconense / Butlletí Arqueològic de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, època V, Tarragona.

BMZ: *Boletín del Museo de Zaragoza*, Zaragoza.

CAS: *Cahiers d'Archéologie Subaquatique*, Fréjus.

CIAS: Congreso Internacional de Arqueología Submarina.

CNA: Congreso Nacional de Arqueología.

CPAC / QPAC: *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses / Quaderns de Prehistòria i Arqueologia Castellonencs*, Castelló de la Plana.

EAE: Excavaciones Arqueológicas en España, Madrid.

El vi a l'antiguitat, I: I Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental. Actes, Monografies Badalonines, 9, Museu de Badalona, Badalona, 1987.

El vi a l'antiguitat, II: II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental. Actes, Monografies Badalonines, 14, Museu de Badalona, Badalona, 1998.

Hispania i Roma...: Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol (Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, XXXVII, 1996-1997), Girona.

IA: *Informació Arqueològica*, Barcelona.

IJNA: *International Journal of Nautical Archaeology*, London.

L'Antiguitat clàssica...: L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears (XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals), Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca.

Les amphores en Gaule: Les amphores en Gaule. Production et circulation. Production et circulation. Table ronde internationale. Metz 4-6 octobre 1990, Centre de Recherches d'Histoire Ancienne, 116 (ALUB, 474), Paris.

Les amphores en Gaule II: Laubenheimer, F. (dir.). 1998, Les amphores en Gaule II: production et circulation, Presses Universitaires Franc-comtoises, Paris.

MAAR: *Memoirs of the American Academy in Rome*, Roma.

Méthodes classiques...: Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores. Actes du colloque de Rome, 27-29 mai 1974, Collection de l'École Française de Rome, 32, Roma.

MSAMF: *Mémoires de la Société Archéologique du Midi de la France*, Toulouse.

RAN: *Revue Archéologique de Narbonnaise*, Paris.

SFECAG: Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule.

REPERTORI

ADSERIAS, M., RAMON, E. 2004, La vil·la romana del Vilar (Valls, Alt Camp), *Quaderns de Vilaniu*, 45, Valls, 5-18.

AGUAROD, C. 1992, Un ánfora Tarraconense 1/Layetana 1 con sello ibérico procedente de Salduie, *BMZ*, 11, 109-116.

AGUELO J., CARRERAS, C., HUERTAS, J. 2006, L'ocupació altimperial del solar del mercat de Santa Caterina. Un possible centre productor ceràmic, *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat*, 2, Barcelona, 60-73.

AGUILERA, A., REVILLA, V. 1994, Artesanado cerámico y estadística. Análisis de las producciones anfóricas del taller de Can Portell (Mataró, el Maresme), *Laietania*, 9, Mataró, 215-232.

ALFARÀS, R. 1894, Pesca de ánforas, *Boletín de la Asociación Artístico-Arqueológica de Barcelona*, 40, 4, 89-94.

AMAR, G., LIOU, B. 1984 a, Les estampilles sur amphores du golfe de Fos. *Archaeonautica*, 4, Paris, 145-211.

AMAR, G., LIOU, B. 1989 b, Les estampilles sur amphores du golfe de Fos (II). *Actes du Congrès de Lezoux*, SFECAG, Marseille, 191-208.

AMICO, P. DELL', PALLARÉS, F. 2005, Il Relitto di Diano Marina e le Navi a dolia: Nuove Considerazioni, CORTIS, T., GAMBIN, T. (ed.): *De Triremibus. Festschrift in honour of Joseph Muscat*, San Gwann (Malta), 67-114.

ANDREU, I. 1994, Troballes arqueològiques submarines del Maresme. Materials dipositats en el Museu de Premià de Mar, *Laietania*, 9, Mataró, 361-370.

ANGLADA, L. et alii 1998, "L'establiment de Ses Alzines i la producció de vi a la Vall de Tossa", *El vi a l'antiguitat*, II, 438-443.

AQUILUÉ, X. 2006, La producció de salaons i salses de peix a Empúries, *Pescadors de l'antiga Empúries*, Ajuntament de L'Escala, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Girona, 26-28.

AQUILUÉ, X. et alii 1984, *El fòrum romà d'Empúries (excavacions de l'any 1982)*, Monografies Emporitanes, VI, Barcelona.

- ARANEGUI, C. 1978, Anotaciones sobre las ánforas del nivel de relleno del Grau Vell (Sagunto, Valencia), *Saguntum*, 13, Valencia, 307-323.
- ARANEGUI, C. 1981, La producción de ánforas romanas en el País Valenciano. Estado de la cuestión, *APL*, XVI, Valencia, 529-538.
- ARANEGUI, C. 1991, El taller de ánforas romanas de Oliva (Valencia), *Saguntum y el mar*, Valencia, 110-111.
- ARANEGUI, C., GISBERT, J.A. 1992, Les amphores à fond plat de la Péninsule Ibérique. *Les amphores en Gaule*, 101-111.
- ARANEGUI, C., MANTILLA, A. 1987, La producción de ánforas Dr.2-4 de Sagunto, *El vi a l'antiguitat*, I, 100-104.
- ARASA, F. 2001, *La romanització de les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament ibèric i importacions itàliques en els segles II-I aC*, Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia, Serie de Trabajos Varios, 100. València.
- ARASA, F., MESADO, N. 1997, La ceràmica d'importació del jaciment ibèric de la Torre d'Onda (Borriana, Plana Baixa), *APL*, XXII, València, 375-408.
- ARCELIN, P. 1981, Recherches archéologiques au col de la Vayède, Les Baux-de-Provence (B. du Rh.), *Documents d'Archéologie Méridionale*, 4, Lambesc, 83-136.
- ARLAUD, C., BERTRAND, E., LAUBENHEIMER, F., LUROL, J.M. 1998, Un vide sanitaire rue Childebert à Lyon. *Les amphores en Gaule II*, 193-204.
- ARQUEOCIÈNCIA. 1995, Sant Pol 2000 A, *Autopistas*, 183-186.
- ARTIGUES, L. 2005, Hornos romanos en Castellarnau, *Recientes investigaciones sobre producción cerámica en Hispania*, Valencia, 95-152.
- ARTIGUES, P.L., RIGO, A. 2002, *Castellarnau (Sabadell). Evolució d'un nucli rural del segle I aC al segle VI dC*. Quaderns d'Arqueologia, 2, Sabadell.
- BADIA, J. 1966, Hallazgo de ánforas romanas en Llafranc (Gerona), *Ampurias*, XXVIII, Barcelona, 265-266.
- BARBERAN, S. 2003, Un lot de céramiques d'époque tibérienne découvert sur le site de Carsalade (Nîmes, Gard), *Actes du Congrès de Saint-Romain-en-Gal*, SFECAG, Marseille, 407-433.
- BARTI, PLANA, TREMOLEDA. 2004, *Llafranc romà*, Quaderns de Palafrugell, 13, Palafrugell.
- BATS, M. 1987, Debat, *El vi a l'antiguitat*, I, 141.
- BAUDOUX, J. 1992, La circulation des amphores dans le Nord-Est de la France, *Les Amphores en Gaule*, 163-169.
- BEBKO, W., 1971, *Les épaves antiques du Sud de la Corse*, Cahiers Corsica, 1-3, Bastia.
- BECKER, CH., CONSTANTIN, C., DESBAT, A., JACQUIN, L., LASCoux, J.-P. 1986, Le dépôt d'amphores augustéen de la rue de la Favorite à Lyon, *Figlina*, 7, Lyon, 65-90.
- BEJARANO, A. M. 2005, Evolución de un espacio periurbano en la zona norte de *Augusta Emerita, Mérida. Excavaciones arqueológicas 2002, memoria 8*. Mérida, 131-157.
- BELTRÁN LLORIS, M. 1970, *Las ánforas romanas en España*, Zaragoza.
- BELTRÁN LLORIS, M. 1979, El nivel augusteo de la Casa Palacio de los Pardo, en Zaragoza, *XV CNA*, Zaragoza, 943-966.
- BELTRÁN LLORIS, M. 1981, El comercio del aceite en el valle del Ebro a finales de la República y comienzos del Imperio romano, *Producción y comercio del aceite en la antigüedad, Primer Congreso Internacional*, Madrid, 1980, Madrid, 187-224.
- BELTRÁN LLORIS, M. 1982, El comercio vinario tarraconense en el valle del Ebro. Bases para su conocimiento, *Homenaje a C. Fernández Chicarro*, Madrid, 319-330.
- BELTRÁN LLORIS, M. 1987, El comercio del vino antiguo en el valle del Ebro, *El vi a l'antiguitat*, I, 51-73.
- BELTRÁN LLORIS, M. 1990, *Guía de la cerámica romana*, Zaragoza.
- BELTRÁN LLORIS, M. 1998, Contenedores de consumo y transporte, *Colonia Victrix Iulia Lepida - Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza)*. III, 1. *El instrumentum domesticum de la Casa de los Delfines*, Zaragoza, 65-82.
- BELTRÁN LLORIS, M. 2001, Ánforas béticas en la Tarraconense: bases para una síntesis, *Congreso internacional Ex Baetica amphorae. Conservas, aceite y vino de la Bética en el Imperio Romano*. Sevilla-Écija, 17 al 20 de diciembre de 1998, III, Écija, 441-536.
- BELTRÁN LLORIS, M. 2003, Las ánforas, Marco Simon, F. (coord.), *El poblado ibero-romano de El Palao (Alcañiz): la cisterna, Al - Qannis*, 10, Alcañiz, 191-200.
- BELTRÁN LLORIS, M. 2005, Las ánforas tarraconenses en el valle del Ebro y la parte occidental de la provincia tarraconense, *Jornades d'Estudi. La producció i el comerç de les àmfores de la provincia Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual Guasch*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local, Generalitat de Catalunya, Diputació de Barcelona, Barcelona.
- BELTRÁN LLORIS, M. *et alii* 1980, Excavaciones en Caesaraugusta I (El Paseo de Echegaray y Caballero, Zaragoza), EAE, 108.
- BELTRÁN LLORIS, M. *et alii* 1998, *Colonia Victrix Iulia Lepida- Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza)*. III, 1-2. *El instrumentum domesticum de la Casa de los Delfines*, Zaragoza.

- BELTRÁN LLORIS, M., PAZ, J.A., LASHERAS, J.A. 1985, El teatro de *Caesaraugusta*. Estado actual de las excavaciones, *BMZ*, 5, 95-130.
- BERGES, M., 1969-1970, Los hallazgos arqueológicos submarinos ingresados en el Museo Arqueológico de Tarragona, *Boletín Arqueológico*, LXIX-LXX, 3-15.
- BERNAL, D., ARÉVALO, A. 2004, Ánfora grecoitalica tardía de imitación, *Garum y salazones en el Círculo del Estrecho*, Algeciras.
- BERNI P. 1997, *Las ánforas de aceite de la Bética y su presencia en la Cataluña romana*, *Instrumenta*, 4, Barcelona.
- BERNI, P., CARRERAS, C. 2001, El circuit comercial de *Barcino*: reflexions al voltant de les marques amfòriques, *Faventia*, 23/1, Barcelona, 103-129.
- BERNI, P., CARRERAS, C., REVILLA, V. 1998, Sobre dos nuevos *Cornelii* del vino tarraconense, *Laietania*, 11, Mataró, 111-123.
- BERTHAULT, F. 1997, Les fouilles de la place des Grands-Hommes à Bordeaux, *Pages d'Archéologie et d'Histoire Gironnines*, 3, Bordeaux, 75-83.
- BERTRAND, E. 1992, Les amphores d'un vide sanitaire du Ier siècle à Lyon (Saint-Just). *Actes du Congrès de Tournai*, SFECAG, Marseille, 265-277.
- BERTUCCHI, G. 1992, Les amphores et le vin de Marseille VIe s. avant J.-C. – IIe s. après J.-C., *RAN*, Supplément 25, Paris.
- BEZECZKY, T. 1998, Wine export to Noricum and Pannonia, *El vi a l'antiguitat*, II, 364-368.
- BONIFAY, M. 2004, *Étude sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, BAR, 1301.
- BORRÀS, C. 1987-1988, Avance de las excavaciones en la villa romana de Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat), *CPAC*, 13, 379-397.
- BORRÀS, C., SELMA, S. 1989, El centro de producción cerámica de Mas d'Aragó, un complejo industrial alfarero ibero-romano, *XIX CNA*, Castellón, 667-674.
- BOUCHER, J.P. 1977, Informations archéologiques: Rhône-Alpes, *Gallia*, XXXV, Paris, 473-494.
- BOUSCARAS, A. 1974, Marques sur amphores de Port-la-Nautique, *CAS*, III, 103-132.
- BRENTCHALOFF, D., RIVET, L. 2003, Timbres amphoriques de Fréjus – 2, *Actes du Congrès de Saint-Romain-en-Gal*, SFECAG, Marseille, 595-619.
- BRUNO, B. 1995, *Aspetti di storia economica della Cisalpina Romana. Le anfore di tipo Lamboglia 2 rinvenute in Lombardia*, Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina, 7, Roma.
- BURJACHS, F., DEFAUS, J.M., MIRET, M., SOLÍAS, J.M. 1987, Un centre laietà productor d'envasos vinaris a Malgrat (Maresme), *El vi a la l'antiguitat*, I, 224-228.
- BUXÓ, R., TREMOLEDA, J. 2002, *Platja de Fenals (Lloret de Mar, la Selva): una indústria terrissera d'època romana a la Costa Brava*, Col·lecció Es Frares, 5, Lloret de Mar.
- CALLENDER, M.H. 1965, *Roman Amphorae*, London.
- CAMPILLO, J., MERCADAL, O. 1996-1997, El paper de la Cerdanya en les relacions transpirinenques en època antiga, *Hispania i Roma...*, 875-896.
- CANTET, M. 1975, Puits funéraire gaulois n. 1 de Saint-Jean-de-Castex, *Revue de Comminges*, LXXXVIII, fasc. 1, Comminges, 5-42.
- CAPDEVILA, R., MASSÓ, M. J., 1976-1977, Noticiario: trabajos de salvamentode la villa romana de "Els Antigons", Reus, *Boletín Arqueológico*, 133-140, 312-313.
- CARBONELL, E., FOLCH, J. 1998, La producció de vi i d'àmfores a la vil·la de Can Feu. *El vi a l'antiguitat*, II, 289-293.
- CARILLA, A., VILASECA, A. 1997, El yacimiento romano de la Clota, *Actas del XXIII CNA*, Elche, 1995, vol. 2, Elche, 209-218.
- CARRE, M.B. et alii 1995, *Recueil de timbres sur amphores romaines (1987-1988)*, Aix-en-Provence.
- CARRETÉ, J. M., KEAY, S. J., MILLET, M. 1995, *Roman provincial capital and its hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain 1985-1990*, Ann Arbor.
- CASAS, J. 1985, Excavacions a la vil·la romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà) Sector 1. 1981-1983, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 28, Girona, 73-89.
- CASAS, J. 1986, Excavacions a la vil·la romana del Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà), *Estudis sobre temes del Baix Empordà*, 5, Sant Feliu de Guíxols, 15-77.
- CASAS, M.T. 1987, Estudi preliminar: les àmfores de la vil·la de La Salut (Sabadell), *Arraona*, 1, Sabadell, 15-26.
- CASAS BLASI, J., MARTÍNEZ FERRERAS, V. 2006, El taller ceràmic d'època romana del carrer Princesa de Barcelona. Estudi arqueològic de les restes i estudi arqueomètric del material ceràmic, *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat*, 2, Barcelona, 36-59.
- CERDÀ, D. 1999, *El vi en l'ager pollentinus i en el seu entorn amb una síntesi de la Palma romana amb el seu port (Portopí)*, La Deixa, 3, Consell de Mallorca, Palma.
- CERDÀ, J.A., et alii 1997, El *cardo maximus* de la ciutat romana d'Iluro (*Hispania tarraconensis*), *Laietania*, 10, vol. 2, Mataró.
- CHRISTOL, M., PLANAS, R. 1997, Els *negotiatores* de Narbona i el vi català, *Faventia*, 19/2, Barcelona, 75-95.

- CIPRIANO, M.T., CARRE, M.B. 1989, Production et typologie des amphores sur la côte adriatique de l'Italie, *Amphores...*, 67-104.
- CODEX. 1992, Excavacions a l'autopista A-19, variant de Mataró. Tres exemples del poblament del Maresme: de l'ibèric ple a la romanització, *Laietania*, 7, Mataró, 155-189.
- CODEX. 1995 a, Forns de Can Portell, *Autopistas*, 43-55.
- CODEX. 1995 b, Can Balençó, *Autopistas*, 57-88.
- COLL, R., JÁRREGA, R. 1986, Troballes submarins a Vilassar de Mar. Estudi del material amfòric, *Les nostres arrels*, 10, suplement del butlletí *El Museu*, Premià de Mar.
- COLLS, D. 1986, Les amphores léetaniennes de l'épave Cap Béar III, *Hommage à Robert Etienne* (*Revue des Études Anciens*, LXXXVIII), Publications du Centre Pierre Pais, 17, Paris, 201-213.
- COLLS, D., ÉTIENNE, R., LÉQUEMENT, B., LIOU, B., MAYET, F. 1977, *L'épave Port-Vendres II et le commerce de la Bétique à l'époque de Claude*, *Archeonautica*, 1, Paris.
- COMAS, M. 1984, La Laietana 1: un nou tipus d'àmfora, *Revista del Carrer dels Arbres*, 39, Badalona, 23-26.
- COMAS, M. 1985, *Baetulo. Les àmfores*, Badalona.
- COMAS, M. 1987, Importació i exportació del vi a *Baetulo*: l'estudi de les àmfores, *El vi a l'antiguitat*, I, 161-173.
- COMAS, M. 1991, Les amphores de M. PORCIVS et leur diffusion de la Léetanie vers la Gaule, *Actes du Congrès de Cognac*, SFECAG, Marseille, 329-345.
- COMAS, M. 1997, *Baetulo. Les marques d'àmfora*, Badalona/Barcelona.
- COMAS, M. 1998 a, La producció i el comerç del vi a *Baetulo*. Estat de la qüestió, *El vi a l'antiguitat*, II, 219-232.
- COMAS, M. 1998 b, Présence et absence des amphores léetaniennes en Gaule, *Actes du Congrès d'Istres*, SFECAG, Marseille, 225-234.
- COMAS, A., MARTÍN MENÉNDEZ, A., MATAMOROS, D., MIRÓ, J. 1987, Un tipus d'àmfora Dressel 1 de producció laietana, *Jornades internacionals d'arqueologia romana: de les estructures indígenes a l'organització provincial de la Hispània Citerior*, *Granollers 1987*, *Documents de Treball*, Granollers, 372-378.
- COMAS, A., MARTÍN, A., MATAMOROS, D., MIRÓ, J. 1998, Un tipus d'àmfora Dressel 1 de producció laietana, *Jornades internacionals d'arqueologia romana: de les estructures indígenes a l'organització provincial de la Hispània Citerior*, *Itaca*, Annexos, 1, Barcelona, 149-160.
- CONTRERAS, F. 2004, *Pla Mirall Mahón (2000-2002). Memoria de excavación de urgencia*, Consell Insular de Menorca, Maó (inèdita).
- CORSI-SCIALLANO, M., LIOU, B. 1985, Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 24, *Archaeonautica*, 5, Paris.
- DEDET, B., SALLES, J. 1981, Aux origines d'Alès: recherches sur l'oppidum de l'Ermitage, Gard, *École Antique de Nîmes*, 16, Nîmes, 5-67.
- DELATTRE, A. L., 1894, Le mur à amphores de la colline Saint-Louis à Carthage, *Bulletin Archéologique du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques*, Paris, 89-119.
- DELATTRE, A. L., 1906, Un second mur à amphores découvert à Carthage, *Bulletin de la Société Archéologique de Sousse*, 33-48.
- DESBAT, A. 1987, Les importations d'amphores vinaires à Lyon et Vienne au début de l'Empire (Rapport préliminaire), *El vi a l'antiguitat*, I, 407-415.
- DESBAT, A., MARTIN-KILCHER, S. 1989, Les amphores sur l'axe Rhône-Rhin à l'époque d'Auguste, *Amphores...*, 339-265.
- DESBAT, A., SCHMITT, A. 1998, Un nouveau type d'amphore de Tarraconaise avec la marque SEX.DOMITI, *Actes du Congrès d'Istres*, SFECAG, Marseille, 349-355.
- DESCAMPS, J., BUXÓ, R. 1986, El jaciment romà de Platja de Fenals (Lloret de Mar, la Selva), *Tribuna d'Arqueologia 1985-1986*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona, 63-68.
- DOMERGUE, C. 1973, *Belo I: la stratigraphie*, Paris.
- DRESSEL, H. 1899, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, XV.2: *Inscriptiones Urbis Romae Latinae. Instrumentum domesticum. Partis posterioris fasciculus I*, Berlin.
- EUMIG, U. 2002, Deux assainissements avec amphores à Mayence (Germanie Supérieure), *Gallia*, 59, Paris, 233-251.
- ENGUIG, R., ARANEGUI, C. 1977, *Taller de ánforas romanas de Oliva (Valencia)*, Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de Trabajos Varios, 54, Valencia.
- ESTEVA, L. 1966, Horno alfarero de época romana en Playa de Aro, s. I-II d.C., *Áncora*, Sant Feliu de Guíxols.
- ÉTIENNE, R., MAYET, F. 2000, *Le vin hispanique*, Paris.
- EXCOFFON, P., PASQUALINI, M. 2004, Le matériel céramique du site du Grand-Parc (Arles, Bouches-du-Rhône). Un contexte camarguais du Ier siècle avant J.-C. *Actes du Congrès de Vallauris*, SFECAG, Marseille, 11-24.
- FARIÑAS, L., FERNÁNDEZ DE LA VEGA, W., HESNARD, A. 1977, Contribution à l'établissement d'une typologie des amphores dites "Dressel 2-4", *Méthodes classiques...*, 179-206.

- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. 1984, *Las ánforas romanas de Valencia y de su entorno marítimo*, Valencia.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, 1991, La villa romana del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Castellón), C. Aranegui (dir.), *Saguntum y el mar*, Generalitat Valenciana, Valencia, 112-113.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. 1995, Una producción de ánforas de base plana en los hornos romanos del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Castellón), *QPAC*, 16, 211-219.
- FICHET DE CLAIRFONTAINE, F. 1995, Discussion, *Actes du Congrès de Rouen*, SFECAG, Marseille, 185.
- FOERSTER, F. 1970, Nuevo yacimiento submarino: Los Ullastres, *IA*, 3, Barcelona, 88-89.
- FOERSTER, F. 1974, Notes and News: Los Ullastres, *IJNA* 3/2, 333-334.
- FOERSTER, F. 1976, Notes and News: Los Ullastres, *IJNA* 5/1, 89.
- FOERSTER, F. 1977, Notes and News: Los Ullastres, *IJNA* 6/3, 256.
- FOERSTER, F. 1978, Notes and News: Los Ullastres, *IJNA* 7/2, 162.
- FOERSTER, F. 1980 a, Notes and News: Los Ullastres, *IJNA* 9/3, 264.
- FOERSTER, F. 1980 b, A Roman Wreck of Cap del Volt, Gerona, Spain, *IJNA* 9/3, 244-253.
- FOERSTER, F. 1982 a, El pecio de los Ullastres, *Vida Submarina*, 82/10, Barcelona, 34-41.
- FOERSTER, F. 1982 b, El pecio del Cap del Volt, *Vida Submarina*, 82/5, Barcelona, 47-56.
- FOERSTER, F. 1985, The origin of the Ship know as the Palamós Wreck, *IJNA* 14.1, 79-80.
- FOERSTER, F., NIETO, F. J. 1980, Un naufragio de hace 2000 años, *Vida Submarina*, 1, Barcelona 14-17.
- FOERSTER, F., PASCUAL, R. 1973
- FOERSTER, F., PASCUAL, R., BARBERÀ, J. 1987, *El pecio romano de Palamós. Excavación arqueológica submarina*, Barcelona.
- FOUET, G., 1958, Puits funéraires d'Aquitaine: Vieille-Toulouse, Montmaurin, *Gallia*, XVI, Paris, 115-186.
- FREED, J. 1998, Stamped Tarraconensian Dressel 2-4 Amphoras at Carthage, *El vi a l'antiguitat*, II, 350-356.
- GALLI, G. 1993, Ponza: Il relitto della 'secca dei mattoni', *Archeologia Subacquea. Studi, ricerche e documenti* I, Roma, 117-129.
- GALLIOU, P. 1984, Days of wine and roses?. Early Armorica and the Atlantic wine trade, MACREADY/THOMPSON (eds.), *Cross-channel trade between Gaul and Britain in the pre-roman Iron Age*, London, 24-36.
- GALLIOU, P. 1991, Les amphores Pascual 1 et Dressel 2-4 de Tarraconaise découvertes dans le Nord-Ouest de la Gaule et les importations de vins espagnols au Haut Empire, *Laietania*, 6, Mataró, 99-105.
- GALVE, M.P. ET ALII 1996, *Los antecedentes de Caesaraugusta. Estructuras domésticas de Salduie (calle Don Juan de Aragón, 9. Zaragoza)*, Zaragoza.
- GARCÍA, J., MARTÍN MENÉNDEZ, A., CELA, X., 2000, Nuevas aportaciones sobre la romanización en el territorio de Iluro (*Hispania Tarraconensis*), *Empúries*, 52, Barcelona, 29-54.
- GARCÍA, J., GURRI, E. 1996-1997, Les imitacions laietanes d'àmfores itàliques a la zona central de la comarca del Maresme en època tardorepublicana, *Hispania i Roma...*, 397-424.
- GEBELLÍ, P. 1996, Un nou centre productor d'àmfores al Camp de Tarragona. El forn de la Canaleta i el segell *Philodamus* (Vila-seca, Tarragonès), *Butlletí Arqueològic*, 18, 69-96.
- GEBELLÍ, P. 1998, Les exportacions amfòriques del Camp de Tarragona al sud-est de França, *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia, Comerç i vies de comunicació (1000 aC-700 dC)*, Puigcerdà, 31 octubre - 1 novembre 1997, Puigcerdà, 223-230.
- GENIN, M. 1997, Les horizons augustéens et tibériens de Lyon, Vienne et Roanne. Essai de synthèse, *Actes du congrès du Mans*, SFECAG, Marseille, 13-36.
- GENTY, P.Y., FICHES, J.L. 1978, L'atelier de potiers Gallo-romains d'Aspiran (Hérault). Synthèse des travaux de 1971 à 1978, *Figlina*, 3, 71-92.
- GIANFROTTA, P.A. 1982, Lentulo Augure e le anfore laietane, *Tituli*, 4, Roma, 475-479.
- GIANFROTTA, P.A., HESNARD, A. 1987, Due relitti augustei carichi di *dolia*: quelli di Ladispoli e del Grand Ribaud D, *El vi a l'antiguitat*, I, 285-297.
- GISBERT, J.A. 1987, La producció de vi al territori de *Dianium* durant l'Alt Imperi: el taller d'àmfores de la vil·la de L'Almadrava (Setla-Mirarosa-Mirafior), *El vi a l'antiguitat*, I, 104-118.
- GISBERT, J.A. 1998, Àmfores i vi al *territorium* de *Dianium* (Dénia). Dades per a la sistematització de la producció amforal al País Valencià, *El vi a l'antiguitat*, II, 383-417.
- GUERRERO, V. 1981, *Los asentamientos humanos sobre los islotes costeros de Mallorca*, Trabajos del Museo de Mallorca, 31, Palma de Mallorca.
- GUERRERO, V. 1984, *Asentamiento púnico de Na Guardis*, EAE, 133.
- GUERRERO, V. 1985, El fondeadero norte de Na Guardis: su contribución al conocimiento de la colonización púnica en Mallorca, *VI CIAS. Cartagena 1982*, Madrid, 225-264.
- GUERRERO, V. 1987, *La Colònia de Sant Jordi (Mallorca). Estudis d'arqueologia i epigrafia*, Palma.

- GUITTON, D., THÉBAUD, S. 2001, Les ensembles céramiques précoces de Rezé (Loire-Atlantique), *Actes du Congrès de Lille-Bavay*, SFECAG, Marseille, 283-318.
- HAWKES, C.F.C., HULL, M.R. 1947, *Camulodunum. First Report on the Excavations at Colchester 1930-1939*, Oxford.
- HESNARD, A. 1980, Un dépôt augustéen d'amphores à la Longarina. Ostia, D'ARMS, J.H., KOPF, E.C., MAAR, C. (eds.), *The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History* (MAAR, XXXVI), Roma, 141-156.
- HESNARD, A. *et alii* 1988, L'épave romaine Grand Ribaud D (Hyères, Var), *Archaeonautica*, Paris, 8.
- IZQUIERDO, P. 1987, Algunes observacions sobre l'ancoratge de les Sorres, al delta del riu Llobregat, *El vi a l'antiguitat*, I: 133-139.
- IZQUIERDO, P. 1992, L'ancoratge de les Sorres: aportacions a la història econòmica de la costa del Llobregat, *Fonaments*, 8, Barcelona, 53-78.
- IZQUIERDO, P. 1993, Un nou centre productor d'àmfores a la vall de l'Ebre: el mas del Catxorro de Benifallet, *Homenatge a Miquel Tarradell*, Estudis Universitaris Catalans, Barcelona, 753-765.
- JANNORAY, M.J. 1955, *Ensérune*, Paris.
- JÁRREGA, R. 1995, Les àmfores romanes del Camp de Tarragona i la producció de vi tarraconense, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5, Lleida, 179-194.
- JÁRREGA, R. 1996, Poblamiento rural y producción anfórica en el territorio de Tarraco (Hispania Citerior), *Journal of Roman Archaeology*, 9, Ann Arbor, 471-483.
- JÁRREGA, R. 1998, La producció amforal romana del Camp de Tarragona. Estat de la qüestió, *El vi a l'antiguitat*, II, 430-437.
- JÁRREGA, R. 2002, Nuevos datos sobre la producción anfórica y el vino de Tarraco, Rivet, L, Sciallano, M. (eds.), *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Mélanges offerts à Bernard Liou*, Montagnac, 429-444.
- JÁRREGA, R. 2003, Les ceràmiques romanes de la vil·la de Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès), *Butlletí Arqueològic*, 25, 107-170.
- JIMÉNEZ, M. 2002, *Memòria de l'excavació arqueològica d'urgència efectuada a Can Benet (zona esportiva de Cabrera de Mar)*, Servei d'Arqueologia, Direcció General del Patrimoni Cultural, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (inèdita).
- JULIÀ, M. *et alii* 1989, La vil·la romana de Can Tintorer (el Papiol), *Baix Llobregat*, 286-302.
- KEAY, S.J. 1990, Processes in the development of the coastal communities of Hispania Citerior in the republican period, BLAGG, T., MILLET, M. (eds.), *The Early Roman Empire in the West*, London, 119-150.
- KEREBEL, H., FERETTE, R. 1997, Trois ensembles précoces du site de Monterfil II à Corseul (Côtes d'Armor), *Actes du congrès du Mans*, SFECAG, Marseille, 99-120.
- LABAUME, F., LE CLOIREC, G., SIMON, L. 1997, Quatre ensembles d'époque augustéenne à Condate/Rennes (Ille-et-Villaine), *Actes du congrès du Mans*, SFECAG, Marseille, 121-146.
- LABROUSSE, M. 1976, Circonscription du Midi-Pyrénées. Vieille-Toulouse, Gallia, XXXIV, Paris, 463-502.
- LAMBOGLIA N. 1971, Cronologia relativa dei relitti romani nel Mediterraneo Occidentale, *Actas del III CIAS, Barcelona 1961*, Bordighera, 371-383.
- LAOUR, C., MAYET, F. 1980, Glanes amphoriques: I. Région de Béziers et Narbonne, *Études sur Pézenas et l'Hérault*, IX, Pézenas, 3-16.
- LAOUR, C., MAYET, F. 1981, Glanes amphoriques: II. Régions de Montpellier, Sète, Ensérune, le Cayla, *Études sur Pézenas et l'Hérault*, XII, Pézenas, 3-18.
- LARRIERE-DULER, M. 1973, Les puits funéraires de Lectaure (Gers), *MSAMF*, XXXVIII, 9-67.
- LATOUR, L. 1966, Découverte d'un puits funéraire à Auterive (H.-G.), *MSAMF*, XXXII, 25-43.
- LAUBENHEIMER, F. 1985, *La production des amphores en Gaule Narbonnaise*, Centre de Recherches d'Histoire Ancienne, 66 (ALUB, 327), Paris.
- LAUBENHEIMER, F. 1998, Les vins gauloises et la colonisation du territoire en Narbonnaise, *El vi a l'antiguitat*, II, 371-381.
- LAUBENHEIMER, F., BÉRAUD, I., GÉBARA, CH. 1991, Les vides sanitaires et les amphores de la Porte Orée à Fréjus (Var), *Gallia*, 48, Paris, 229-265.
- LAUBENHEIMER, F., HENON, B. 1998, Les amphores du Titelberg (Luxembourg), *Les amphores en Gaule II*, 107-142.
- LAUBENHEIMER, F., WIDEMANN, F. 1977, L'atelier d'amphores de Corneilhan (Hérault), typologie et analyse, *Revue d'Archéométrie*, 1, 58-82.
- LAURANCEAU, N. 1988, Les amphores dans les zones 10 et 11, ALLAG, C., DARMON, J.P., LAURANCEAU, N., *Les fouilles de Ma Maison: études sur Saintes antique, Aquitania*, Supplément, 3, Bordeaux, 263-278.
- LEMAÎTRE, S., DESBAT, A., MAZA, G. 1998, Les amphores du site du "sanctuaire du Cybèle" à Lyon. Étude préliminaire, *Actes du Congrès d'Istres*, SFECAG, Marseille, 49-60.
- LIU, B. 1987 a, Debat, *El vi a l'antiguitat*, I, 140.
- LIU, B. 1987 b, L'exportation du vin de Tarraconaise d'après les épaves, *El vi a l'antiguitat*, I, 271-284.

LIU, B. 2000, Las ánforas béticas en el mar, *Congreso internacional Ex Baetica amphorae. Conservas, aceite y vino de la Bética en el Imperio Romano*. Sevilla-Écija, 17 al 20 de diciembre de 1998, III, Écija, 1061-1110.

LIU, B., POMEY, P. 1985, Direction des recherches archéologiques sous-marines. Pyrénées-Orientales, épave cap Béar 3, *Gallia*, 43, Paris, 547-576.

LIU, B., SCIALLANO, M. 1989, Le trafic du port de Fos dans l'Antiquité : essai d'évaluation à partir des amphores, *Actes du Congrès de Lezoux*, SFECAG, Marseille, 153-167.

LLINÀS, J., SAGRERA, J. 1993, Una construcció alt-imperial a Llafranc. Fases, estratigrafia i materials, *Cypsela*, X, Girona, 105-127.

LOESCHKE, S. 1909, Keramische funde in Haltern, *Mitteilungen der Altertumskommission für Westfalen*, 5, Bonn, 103-322.

LOESCHKE, S. 1940, Die Römische und die Belgische Keramik aus Oberaden, *Veröffentlichungen aus dem Städt, heft 2*, Dortmund, 7-148.

LONG, L. 1998, *Lucius Volteilius* et l'amphore de 4ème type. Découverte d'une amphore atypique dans une épave en baie Marseille, *El vi a l'antiguitat*, II, 341-349.

LÓPEZ MULLOR, A. 1985, Excavaciones en la villa romana del Roser de Calella (El Maresme, Barcelona). Campañas de 1981 y 1982, *Empúries*, 47, Barcelona, 162-208.

LÓPEZ MULLOR, A. 1986-1989, Los talleres anfóricos de Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona). Noticia de su hallazgo, *Empúries*, 48-50 (II), Barcelona, 64-77.

LÓPEZ MULLOR, A. 1989 a, Nota preliminar sobre la producción anfórica de Darró, Vilanova i la Geltrú (Barcelona), *Actes du Congrès de Lezoux*, SFECAG, Marseille, 109-122.

LÓPEZ MULLOR, A. 1989 b, *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Quaderns Científics i Tècnics, 2, Diputació de Barcelona, Barcelona (2a ed. Libros Pórtico, Zaragoza, 1990).

LÓPEZ MULLOR, A. 1990, Une nouvelle fouille dans le centre producteur d'amphores de Sant Boi de Llobregat (Barcelone), *Actes du Congrès de Mandeure-Mathay*, SFECAG, Marseille, 187-198.

LÓPEZ MULLOR, A. 1995, Nouvelles marques sur amphores provenant du centre producteur de Sant Boi de Llobregat (Barcelone, Espagne), *Actes du Congrès de Rouen*, SFECAG, Marseille, 177-185.

LÓPEZ MULLOR, A. 1998 a, El centre productor d'àmfores de Sant Boi de Llobregat (Barcelona), *El vi a l'antiguitat*, II, 233-245.

LÓPEZ MULLOR, A. 1998 b, Céramiques tardo-republicaines et augustéennes découvertes à

Emporiae (Ampurias, Espagne), *Actes du Congrès d'Istres*, SFECAG, Marseille, 131-138.

LÓPEZ MULLOR, A., BALDOMÀ, M., CLUA, M., ESTANY, I., GUMÀ, M., MARTÍN, A., NIÑO, V., SOLÉ, X., VIÑAS, J., ZUCCHITELLO, M. 2001, *Les excavacions de 1985-1989 i 1992 a la vil·la romana dels Ametllers, Tossa (Selva)*, Patronat de la vil·la romana dels Ametllers, Ajuntament de Tossa de Mar, Consell Comarcal de la Selva, Diputació de Girona, Institut d'Estudis Catalans. Barberà del Vallès.

LÓPEZ MULLOR, A., BATISTA, R., ZUCCHITELLO, M. 1987, La producción vitivinícola de la Tarraconense, algunos ejemplos sintomáticos, *El vi a l'antiguitat*, I, 319-326.

LÓPEZ MULLOR, A., ESTANY, I. 1993, L'excavació a l'àrea de les termes romanes de Sant Boi de Llobregat (campanyes 1989-1991), *I. III Simposi sobre restauració monumental. II. Estudis, Informes i Textos del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local*, Quaderns Científics i Tècnics, 5, Diputació de Barcelona, Barcelona, 339-362.

LÓPEZ MULLOR, A., ESTARELLAS, M., MERINO, J., TORRES, F. 1996, Un ensemble céramique du début de l'époque de Claude découvert dans la ville de Palma (Majorque, Espagne), *Actes du Congrès de Dijon*, SFECAG, Marseille, 237-254.

LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, X., CAIXAL, À, CASTELLANO, A. 1992, *La primera Vilanova. L'establiment ibèric i la vil·la romana d'Arró, Darró o Adarró de Vilanova i la Geltrú. Síntesi dels resultats de les darreres recerques arqueològiques i històriques*, Sant Sadurní d'Anoia.

LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, J. 1990, La época romana en Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona), *Espacio, Tiempo y Forma*, serie I, 3, Madrid, 203-254.

LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, J. 1994, Un horno con ánforas de tipo púnico-ebusitano hallado en Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona), *Coloquios de Cartagena, I. El mundo púnico. Historia, sociedad y cultura (Cartagena, 17-19 de noviembre de 1990)*, Murcia, 443-463.

LÓPEZ MULLOR, A., ZUCCHITELLO, M., FIERRO, J. 1985, Resultats de la primera campanya d'excavacions a la vil·la romana del Mas Carbotí (Tossa, la Selva), *IA*, 44, 38-43.

MARIMON, P. 2005, Comercio del vino entre el litoral peninsular de la *Hispania Tarraconensis* y las *Insulae Baleares*: evolución y coyuntura socioeconómica, *L'Antiguitat clàssica...*, 201-216.

MÁRQUEZ, J. C., MOLINA, J. 2005, Del Hiberus a Carthago Nova. Comercio de alimentos y epigrafía anfórica grecolatina, *Instrumenta*, 18, Barcelona.

MARTIN-KILCHER, S. 1994, *Die Römischen Amphoren aus Augst und Kaiseraugst. Ein Beitrag*

zur Römischen Handels-und Kulturgeschichte 2: Die Amphoren für Wein, Fischsauce, Südfrüchte (Gruppen 2-24) und Gesamtauswertung, Forschungen in Augst, 7/2, Augst.

MARTIN-KILCHER, S. 1998, Le vin dans la Colonia Iulia Karthago, *El vi a l'antiguitat*, II, 511-529.

MARTÍN MENÉNDEZ, A. 2002, El conjunt arqueològic de Ca l'Arnau (Cabrera de Mar, Maresme). Un assentament romanorepublicà, *Tribuna d'Arqueologia* 1998-1999, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona, 211-228.

MARTÍN MENÉNDEZ, A. 2004 a, Intervencions arqueològiques a Ca l'Arnau – Can Mateu (Cabrera de Mar, Maresme), 1997-1998, *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, comarques de Barcelona, 1996-2001*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona, 376-407.

MARTÍN MENÉNDEZ, A. 2004 b, Can Pau Ferrer (Cabrera de Mar, Maresme), 1997, *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, comarques de Barcelona, 1996-2001*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona, 409-422.

MARTÍN MENÉNDEZ, A., GARCÍA, J. 2002, La romanización en el territorio de los layetanos y la fundación de la ciudad romana de Iluro (*Hispania Tarraconensis*), *Valencia y la primeras ciudades romanas de Hispania*, Valencia, 195-204.

MARTÍN MENÉNDEZ, A., PREVOSTI, M. 2003, El taller d'àmfores de Tomoví i la producció amfòrica a la Cossetània oriental, *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, *El Vendrell*, novembre de 2001, Barcelona, 231-237.

MARTÍNEZ, V., BUXEDA, J., MARTÍN MENÉNDEZ, A. 2005, L'évolution des premières amphores romaines produites a Cabrera de Mar (Catalogne) d'après leur caractérisation archéométrique, *Actes du Congrès de Blois*, SFECAG, Marseille, 391-401.

MASSÓ, J. 1998, Dades sobre la producció d'àmfores de vi romanes en el sector occidental del Camp de Tarragona. *El vi a l'antiguitat*, II, 283-288.

MATAMOROS, D. 1991, Els ancoratges antics de Vilassar de Mar - Cabrera de Mar i Mataró (el Maresme), *Laietania*, 6, Mataró, 85-98.

MATAS, E.; LAGÓSTENA, L. 1997, Ocupación antigua de la Sierra de San Cristóbal (El Puerto de Santa María, Cádiz), *Revista de Historia de El Puerto*, 18, El Puerto de Santa María, 11-46.

MAUNÉ, S. 1997, Un lot de céramique d'époque augustéenne à Sept-Fonts (Saint-Pons-de-Mauchien, Hérault), *Actes du congrès du Mans*, SFECAG, Marseille, 457-480.

MAYET, F., TOBIE, J.L. 1982, Au dossier des amphores de M. Porcius, *Annales du Midi*, núm. 94, fasc. 156, Toulouse, 3-16.

MIRÓ, J. 1980, *Aproximació a la carta arqueològica submarina de Catalunya*, Memòria de llicenciatura, Facultat de Geografia i Història Universitat de Barcelona, Barcelona (inèdit).

MIRÓ, J. 1982-1983, La producció d'àmfores al Maresme: una síntesi, *Laietania*, 2-3, Mataró, 238-244.

MIRÓ, J. 1981-1982, Les marques "C. Musidius Nepotis" i "Philodamus" i la producció d'amphores Dr. 28 i Dr. 7-11 a Catalunya, *Pyrenae*, 17-18, Barcelona, 335-342.

MIRÓ, J. 1987, Vi català a França (segles I aC - I dC). Una síntesi preliminar, *El vi a l'antiguitat*, I, 249-268.

MIRÓ, J. 1988, La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C. – I d.C.), *BAR*, 473.

MIRÓ, J., PUJOL, J. 1982-1983, Nota sobre la campanya d'excavacions realitzada durant l'any 1983 en el poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, Maresme). *Laietania*, 2-3, Mataró, 36-41.

MIRÓ, J., PUJOL, J., GARCÍA, J. 1988, El dipòsit del sector occidental del poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, el Maresme). Una aportació al coneixement de l'època ibèrica tardana al Maresme (s. I aC), *Laietania*, 4, Mataró, 7-140.

MORÁN, M. 1997, Notas sobre epigrafía anfórica en la Catalunya interior, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 7, Lleida, 249-260.

MORTREAU, M. 1997, Les ensembles céramiques précoces d'Angers (Maine-et-Loire) : Le jardin du Quadrilatère. *Actes du congrès du Mans*, SFECAG, Marseille, 37-84.

NICOLÁS, J.C. DE. 1987, Vi de la Laietània i vi de la Campània a Menorca (Illes Balears), *El vi a l'antiguitat*, I, 237-245.

NIETO, F.J., FOERSTER, F. 1980, El pecio romano del Cap del Vol (campanyes de 1978 y 1979), *Cypsela*, III, Girona, 163-177.

NIETO, X., RAURICH, X. 1998, El transport naval de vi de la Tarraconense, *El vi a l'Antiguitat*, II, 113-137.

NOLLA, J.M. 1974-1975, Las ánforas romanas en Ampurias, *Ampurias*, 36-37, Barcelona, 147-197.

NOLLA, J.M. 1987, Una nova àmfora catalana. La Tarraconense 1, *El vi a l'antiguitat*, I, 217-223.

NOLLA, J.M. (ed.): AICART, F., BURCH, J., CANAL, E., FIGUERAS, M., LLINÀS, J., LLORENS, M.M., NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., de PRADO, G., SAGRERA, J., SUREDA, M., TREMOLEDA, J. 2002, *Pla de Palol, un establiment romà de primer ordre a Platja d'Aro*, Castell-Platja d'Aro.

NOLLA, J.M., CANES, J.M., ROCAS, X. 1982, Un forn romà de terrissa a Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà). Excavacions de 1980-1981, *Ampurias*, 44, Barcelona, 147-183.

- NOLLA, J.M., CASAS, J. 1984, *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al Nord-est de Catalunya*, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, Girona.
- NOLLA, J.M., CASAS, J. 1990, El material ceràmic d'importació de la vil·la romana de Puig Rodon (Corça, Baix Empordà) d'època severiana a la Baixa Antiquitat, *Cypselà*, VIII, Girona, 193-218.
- NOLLA, J.M., PADRÓ, J., SANMARTÍ, E. 1979, Algunes consideracions sobre el forn d'àmfores de Tivissa (Ribera d'Ebre), *IA*, 30, 151-153.
- NOLLA, J.M., PADRÓ, J., SANMARTÍ, E. 1980, Exploració preliminar del forn d'àmfores de Tivissa (Ribera d'Ebre), *Cypselà*, III, Girona, 193-218.
- NOLLA, J.M., SANTAMARÍA, P., SUREDA, M. 2002, Excavacions arqueològiques al Collet de Sant Antoni de Calonge, *Estudis del Baix Empordà*, 21, Sant Feliu de Guíxols, 87-112.
- NOLLA, J.M., SOLÍAS, J.M. 1984-1985, L'àmfora tarraconense 1. Característiques, procedència, àrees de producció, cronologia, *Butlletí Arqueològic*, 6-7, 107-144.
- NOLLA, J.M., PRADOS, A., ROJAS, A., SANTAMARIA, P., SOLER, A. 2004, La terrisseria romana del Collet de Sant Antoni de Calonge, *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, La Bisbal d'Empordà, 193-200.
- OLESTI, O. 1997, Els primers productors d'àmfores vinícoles al Maresme (s. I aC), *Hispania i Roma...*, 425-448.
- OLESTI, O. 1998, Els inicis de la producció vinícola a Catalunya: el paper del món indígena, *El vi a l'antiquitat*, II, 246-257.
- OLESTI, O., CARRERAS, C. 2002, Denominació d'origen M. PORCI: reflexions al voltant d'una marca d'àmfora tarraconense, *Laietania*, 13, Mataró, 177-190.
- OLMER, F. 1998, Les amphores de Mâlain – Mediolanum (Côte-d'Or), *Les amphores en Gaule II*, 159-174.
- PADRÓS, P. 1998, Can Peixau. Un centre productor d'àmfores al territorium de Baetulo, *El vi a l'antiquitat*, II, 185-192.
- PALLARÉS, F. 1975-1981, La nave romana del golfo di Diano Marina. Relazione preliminare della campagna di 1981, *Forma Maris Antiqui*, XI-XII, Bordighera, 79-107.
- PALLARÉS, F. 1985, La nave romana di Diano Marina. Relazione preliminare, *VI CIAS. Cartagena*, 1982, Madrid, 285-294.
- PALLARÉS, F. 1987, Il relitto di Diano Marina nel commercio vinicolo antico, *El vi a l'antiquitat*, I, 298-305.
- PANELLA, C. 1973, Appunti su un gruppo di anfore della prima, media e tarda età imperiale (secoli I-V d.C.), *Ostia III*, Studi Miscellanei, 21, Roma, 460-633.
- PARKER, A.J. 1992, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces*, BAR, 580.
- PASCUAL, R. 1962, Centros de producción y difusión geográfica de un tipo de ánfora, *VII CNA, Barcelona 1960*, Zaragoza, 334-345.
- PASCUAL, R. 1971, Varia. Consideraciones sobre un nuevo tipo de ánfora, *Pyrenae* 7, Barcelona, 165-173.
- PASCUAL, R. 1974, Sobre una estampilla anfórica de Ampurias, Ripoll, A., Llongueras, M. (eds.), *Miscelánea Arqueológica. XXV Aniversario de los Cursos Internacionales de Prehistoria y Arqueología en Ampurias (1947-1971)*, Barcelona, 139-144.
- PASCUAL, R. 1977, Las ánforas de la Layetania, *Méthodes classiques...*, 47-96.
- PASCUAL, R. 1980, Sobre algunas marcas anfóricas catalanas, *Rivista di Studi Liguri*, XLVI, Bordighera, 261-279.
- PASCUAL, R. 1984, The Catalan Wine-trade in the Roman Empire, *IJNA*, 13, 245-248.
- PASCUAL, R. 1991, *Índex d'estampilles sobre àmfores catalanes*. Barcelona.
- PEACOCK, d.p.s. 1977, Roman Amphorae: typology, fabric and origins, *Méthodes classiques...*, 261-278.
- PEACOCK, D.P.S., WILLIAMS, D.F. 1986, *Amphorae and the Roman economy. An introductory guide*, London-New York (2a ed. 1991).
- PÉLICHET, E. 1946, A propos des amphores romaines trouvées à Nyon, *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, 9, Zurich, 189-202.
- PENA, M. J. 1997, Productores de vino del nordeste de la Tarraconense. Estudio de algunos *nomina* sobre ánforas Laietana 1 (= Tarraconense 1), *Faventia*, 19/2, Barcelona, 51-73.
- PENA, M. J. 1998, Productores y comerciantes del vino layetano, *El vi a l'antiquitat*, II, 305-318.
- PENA, M. J. 1999, Las marcas de M. Porcius sobre ánforas Pascual 1, *Faventia*, 21/2, Barcelona, 75-83.
- PERA, J. 1994, Una interessant marca d'àmfora Dressel 1 laietana procedent de Santa Eulàlia de Ronçana (Vallès Oriental), *Laietania*, 9, Mataró, 373-374.
- PONS, E. 1982-1983, Acerca de unos hornos ibéricos en la Riera de Sant Simó (Mataró), *Laietania*, 2-3, Mataró, 185-200.
- PONS, O. 2005, Cartes arqueològiques subaquàtiques de Menorca. Un primer estat de la qüestió, *L'Antiquitat clàssica...*, 445-457.
- POUX, M., SELLES, H. 1998, Vin Italique en pays Carnute. A propos d'un lot d'amphores Dressel 1 découvert à Chartres, rue Sainte-Thérèse, *Actes du Congrès d'Istres*, SFECAG, Marseille, 207-224.
- PUIG MORAGÓN, R.M., DÍES CUSÍ, E., GÓMEZ BELLARD, C. 2004, *Can Corda. Un asentamiento*

rural púnico-romano en el suroeste de Ibiza, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera 53, Govern de les Illes Balears, Conselleria d'Educació i Cultura. Eivissa.

PREVOSTI, M., CLARIANA, J.F. 1987, El taller de ánforas de Torre Llauder: nuevas aportaciones, *El vi a l'antiguitat*, I, 199-210.

QUINTANA, C. 2005, El conjunt amfòric del poblat de Ses Païsses, segles V aC-I/II dC, ARAMBURU, J.; HERNÁNDEZ, J., *Ses Païsses 1999-2000 (Artà, Mallorca)*, Palma (CD rom).

RAMON, J. 1981, *La producción anfórica púnico-ebusitana*, Delegación del Ministerio de Cultura, Ibiza.

RAMON, J. 1991, *Las ánforas púnicas de Ibiza*, Trabajos del Museo de Ibiza y Formentera, 23, Eivissa.

RAMON, J., COSTA, B., CALAFAT, A., GARCÍA, P., BONED, F. 1982, Un taller de ceràmica d'època tardo-púnica a can Roa de Baix (Sant Antoni de Portmany, Eivissa), *Fonaments* 3, Barcelona, 215-259.

REINERT, F. 1992, Les débuts de la céramique gallo-belge en pays trévire : l'exemples des sépultures dites 'aristocratiques', *Actes du Congrès de Tournai*, SFECAG, Marseille, 71-82.

REMESAL, J., REVILLA, V. 1991, Weinamphoren aus Hispania Citerior und Gallia Narbonensis in Deutschland und Holland, *Fundberichte aus Baden-Württemberg*, 16, 389-439.

REVILLA, V. 1993, *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El alfar de l'Aumedina, Tivissa (Tarragona)*, Barcelona.

REVILLA, V. 1994, El alfar romano de Tomoví. Producción anfórica y agricultura en el área de Tarraco, *Butlletí Arqueològic*, 16, 111-128.

REVILLA, V. 1995, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C.-III d.C.)*, Barcelona.

REVILLA, V. 2002, El vi de Tàrraco durant el principat: Elits urbanes i imatges de la producció, *Citerior. Arqueologia i ciències de l'antiguitat*, vol. 3, *Contactes i relacions comercials entre la Catalunya meridional i els pobles mediterranis durant l'Antiguitat*, Tarragona, 173-207.

REVILLA, V. 2003, Paisaje rural, economía y élites en el territorio de Tarraco: la organización interna de la villa del Vilarenc (Calafell), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, *Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès (El Vendrell, 8-10 de novembre de 2001)*, Barcelona, 285-301.

REVILLA, V. 2004, Ánforas y epigrafía anfórica en Hispania Tarraconensis, *Epigrafía Anfórica*, REMESAL, J. (ed.), *Epigrafía anfórica*, Barcelona, 159-196.

REVILLA, V., CARRERAS, C. 1993, El vino de la Tarraconense en Britania. *Münsterche Beiträge zur Antiken handelsgeschichte*, XII, 2, 53-92.

RIBAS, M. 1983-84, Un taller d'àmfores a Mataró, *Pyrenae*, 19-20, Barcelona, 281-285.

RIERA, M., ORFILA, M. 2005, Els nivells d'època antiga de l'excavació arqueològica de 1999 a la Catedral de Mallorca, *L'Antiguitat clàssica...*, 313-328.

RITTERLING, E. 1913, Das Frürömische Lager bei Hofheim im Taunus, *Annalen des Vereins für Nassarische Altertumskunde und Geschichtsforschung*, LX, Wiesbaden.

RIVAS, M.J. 2004, *El pozo negro (E-107) del foro romano de Pollentia y su contribución a la definición de los conjuntos cerámicos en el tránsito de época tardo-republicana a época imperial (10 a.C. - 37 d.C.)*, Universidad de Granada, facultad de Filosofía y Letras, trabajo de investigación (inèdit).

ROBIC, J.Y., LE BIHAN, J.P. 1997, Les ensembles augustéens et tibériens de Locmaria en Quimper (Finistère), *Actes du congrès du Mans*, SFECAG, Marseille, 147-177.

ROLLAND, H. 1944, Inscriptions antiques de Glanum, *Gallia*, II, Paris, 167-223.

SÁNCHEZ NUVIALA, J.J., PAZ, J.A. 1984, Una villa romana en "El Torreón" (Ortilla, Huesca), *BMZ*, 3, 193-258.

SANQUER, R. 1975, Informations archéologiques: Bretagne, *Gallia*, XXXIII, Paris, 333-367.

SANQUER, R. 1977, Informations archéologiques: Bretagne, *Gallia*, XXXV, Paris, 335-367.

SANTAMARIA, C. 1965, Dramont "A", TAYLOR, J. P. (ed.), *Marine Archaeology: developments during sixty years in the Mediterranean*, London, 93-103.

SANTAMARIA, C. 1972, Étude d'un site archéologique sous-marin situé à l'Est du Cap Drammont, *CAS*, 1, 65-73.

SANTAMARIA, C. 1984, L'épave "H" de la Chrétienne à Saint-Raphaël. *Archaeonautica*, 4, Paris, 9-52.

SEALEY, P.R. 1985, *The Amphoras from Colchester Sheepen*, BAR, 142.

SILVINO, T., POUX, M. 2005, Où est passé le vin de Bétique? Nouvelles données sur le contenu des amphores dites "à sauces de poisson et à saumures" des types Dressel 7/11, Pompéi VII, Beltrán II (Ier siècle avant J.-C.-IIe siècle après J.-C.), *Actes du Congrès de Blois*, SFECAG, Marseille, 501-514.

SIMON, L., TRISTE, A. 1997, Les ensembles précoces de Vannes (Morbihan) à travers de l'exemple du site de la ZAC de l'Étang, *Actes du congrès du Mans*, SFECAG, Marseille, 85-98.

SIRADEAU, J. 1988, *Amphores romaines des sites angevins et leur contexte archéologique (Corpus*

des amphores découvertes dans l'Ouest de la France, 2), Angers.

SORTAIS, I. 1969, Les épaves romaines de la baie de Marseille, *Mémoire de Maîtrise*, Université de Provence, Aix-en-Provence.

TCHERNIA, A. 1971, Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au début de l'Empire, *Archivo Español de Arqueología*, 44, Madrid, 38-85.

TCHERNIA, A. 1976, L'atelier d'amphores de Tivissa et la marque "SEX DOMITI", *Mélanges offerts à Jacques Heurgon*, Collection de l'École Française de Rome, 27, Roma, 973-979.

TCHERNIA, A. 1980, Quelques remarques sur le commerce du vin et les amphores, D'ARMS, J.H., KOPF, E.C., MAAR, C. (ed.), *The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History* (MAAR, XXXVI), Roma, 305-312.

TCHERNIA, A. 1986, *Le vin de l'Italie romaine, Essai d'histoire économique d'après les amphores*, Collection de l'École Française de Rome, 261, Roma.

TCHERNIA, A., VILLA, J.P. 1977, Notes sur le matériel recueilli dans la fouille d'un atelier d'amphores à Velaux (B. du R.), *Méthodes classiques...*, 231-239.

TCHERNIA, A., ZEVI, F. 1974, Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise à Ostie, *Recherches sur les Amphores Romaines. Rome 1972*, Collection de l'École Française de Rome, 10, Paris, 35-68.

TREMOLEDA, J. 1987, La producció del forn de Palamós (Baix Empordà). *El vi a l'antiguitat*, I, 210-216.

TREMOLEDA, J. 1995, Anàlisi de l'organització dels tallers locals de ceràmica a les comarques gironines, *Ceràmica comuna romana d'època Alto-imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes, VIII, Barcelona, 75-91.

TREMOLEDA, J. 2000, *Industria y artesanado cerámico de época romana en el nordeste de Cataluña (época augustea y altoimperial)*, BAR, 835.

TREMOLEDA, J. 2005 a, Un nou inversor itàlic en la viticultura de la *Tarraconensis*: Publi Baebi Tuticà, *Pyrenae*, 36, fasc. 2, Barcelona, 115-140.

TREMOLEDA, J. 2005 b, Les àmfores per a la comercialització del peix documentades a Empúries, *Pescadors de l'antiga Empúries*, Ajuntament de L'Escala, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Girona, 29-31.

VIDAL, C., PASCUAL, R. 1971, El pecio de Palamós, *Actas del III CIAS, Barcelona 1961*, Bordighera, 117-126.

VIDAL, M., MAGNOL, J.P. 1983, Les inscriptions peintes en caractères ibériques de Vieille-Toulouse, *RAN*, XVI, 1-28.

VILÀ, M.V. 1996, Àmfora amb inscripció llatina i grafit ibèric, *Pyrenae*, 27, Barcelona, 295-299.

VILASECA, A., ADIEGO, P. 2000, El centre de producció ceràmica de les Planes del Roquís, Reus (Baix Camp), Ruíz de Arbulo, J. (ed.), *Tàrraco* 99, 275-284.

VILASECA, A., ADIEGO, P. 2002 a, El centre de producció ceràmica de les Planes del Roquís (Reus, Baix Camp), *Tribuna d'Arqueologia 1998-1999*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona, 259-276.

VILASECA, A., ADIEGO, P. 2002 b, El centre de producció ceràmica de les Planes del Roquís, Reus (Baix Camp), *Citerior. Arqueologia i ciències de l'Antiguitat*, 3, *Contactes i relacions comercials entre la Catalunya meridional i els pobles mediterranis durant l'Antiguitat*, Tarragona, 209-230.

VILASECA, A., CARILLA, A. 1998, L'assentament romà de la Clota, Creixell, Tarragonès. DILLIOLI, J., ROVIRA, J. (eds.), *El poblament rural al nord-est del Tarragonès en context de canvi d'era, L'arqueologia del territori. Anàlisi dels models d'ocupació y transformació del medi a l'antiguitat a la Catalunya meridional i àrees lindants* (Citerior. Arqueologia i ciències de l'Antiguitat, 2), Tarragona, 189-201.

VILLAUBÍ, F., TORROJA, L. 1971, Operación "anfibia" en Cabrera de Mar, 1970-71, *CRIS*, 131, Barcelona, 24-29.

WILLIAMS, D.F. 1981, The Roman Amphora Trade with Late Iron Age Britain, HOWARD, H., MORRIS, E. (eds.), *Production and distribution: a Ceramic Viewpoint*, BAR, 120, 123-132.

ZEVI, F. 1966, Appunti sulle anfore romane. La tavola tipologica del Dressel, *Archeologia Classica*, XVIII (2), Roma, 208-247.

LOS SELLOS DE LAS ÁNFORAS DE PRODUCCIÓN TARRACONENSE: REPRESENTACIONES Y SIGNIFICADO¹

Sello, representació, *tituli picti*, grafito, distribució.

Piero Berni Millet, Víctor Revilla Calvo*

Reconeixent la importància de les ànfores de la Tarraconensis, com ja va fer Ricard Pascual, es presenta aquí un estudi sobre la seva tipologia i el significat dels seus segells. Un estudi acurat dels segells permetrà aclarir alguna de les incògnites sobre les rutes comercials i els espais d'influència de l'economia tarraconense. L'evolució dels segells i de la seva tipologia constitueixen un important element de referència per un estudi global sobre la producció i comercialització del vi tarraconense.
Segell, representació, *tituli picti*, grafit, distribució.

Recognising the importance of the Tarraconensis amphorae, as Ricard Pascual did, we present a study on their typology and the meaning of their seals. A detailed study of the seals enables us to clarify some of the unknown aspects of the trade routes and the areas of economic influence of Tarraco. The evolution of the seals and their typology is an important reference point for an overall study on the production and trading of wine from Tarraco.
Seal, representation, *tituli picti*, graffito, distribution.

Après avoir reconnu l'importance des amphores de la Tarraconensis, comme Ricard Pascual lui-même l'avait déjà fait, nous présentons ici une étude sur leur typologie et la signification de leurs marques. Une étude précise et soignée des marques permettra d'éclaircir quelques-uns des éléments inconnus concernant les routes commerciales et les zones d'influence économique de la Tarraconaise. L'évolution des marques et leur typologie constituent un élément de référence important pour une étude globale sur la production et la commercialisation du vin de Tarraconaise.
Marque, représentation, *tituli picti*, graffiti, distribution.

95

INTRODUCCIÓN

Sin duda alguna, el mérito principal de la actividad científica de Ricard Pascual fue haber llamado la atención sobre la importancia de las ánforas tarraconenses como documento para conocer la economía del litoral mediterráneo de *Hispania Citerior*; y, más concretamente, para determinar la naturaleza de los procesos productivos y comerciales que tuvieron su centro en el área litoral de Cataluña durante el principado. Sus aportaciones fundamentales se condensan en dos trabajos de carácter diferente.

Por un lado, en la comunicación titulada "Las ánforas de la Layetania", Ricardo Pascual daba a conocer a la comunidad internacional, reunida en un coloquio de Roma celebrado en 1974, las bases científicas y metodológicas para el estudio de las ánforas de la Layetania. Este estudio, que recogía trabajos previos, contenía un estado de la cuestión sobre la tipología de las ánforas locales (básicamente, Pascual 1 y Dressel 2-4), la geografía de la producción y un inventario de las estampillas conocidas sobre los dos tipos de ánforas. Con un criterio acertado, Pascual agrupó la información recogida

* CEIPAC. Universidad de Barcelona.

1.- Este trabajo resume el contenido y principales conclusiones, referidas a la epigrafía impresa, que se recogen en una contribución presentada en el Workshop sobre epigrafía anfórica celebrado en Barcelona el año 2003 (Remesal 2004).

da por lugares de producción, intentando reconstruir las formas de trabajo artesanal y las relaciones entre artesanado, agricultura y poblamiento rural (Pascual 1962; 1968; 1977). Las cuestiones de orden histórico que generaba esta documentación eran suficientemente importantes como para llamar la atención de los estudiosos, ya que evidenciaba la existencia de unos procesos materiales complejos que debían entenderse en el contexto de unas estructuras económicas y una sociedad provincial dinámicas.

Así lo había entendido A. Tchernia, algunos años antes, al dedicar varios trabajos a identificar las producciones anfóricas del territorio catalán (en términos de tipología y de caracterización mineralógica), sus alfares y sus mercados. Los trabajos de R. Pascual y A. Tchernia sentaron las bases de las futuras investigaciones que no tardarían en llegar de la mano de otros autores. Desde entonces han aparecido numerosos estudios monográficos sobre la producción y el comercio de estas ánforas, referidos a las zonas de fabricación y a sus ciudades de origen, a los pecios en el Mediterráneo y a sus circuitos comerciales, a los sellos y a sus personajes, y a los lugares de recepción y de consumo (Corsi-Sciallano, Liou 1985; Comas 1985 y 1997; Miró 1988a; Revilla 1995 y 2004; Tremoleda 2000). En este marco deben incluirse los dos coloquios organizados por el Museu de Badalona sobre “*Producció i comerç del vi a la Mediterrània occidental*” (1985 y 1998).

Paralelamente, el mismo Ricard Pascual comprendió la importancia de la epigrafía anfórica como punto de partida para interrogarse sobre las formas de organización del trabajo artesanal y las estructuras de la propiedad rural. Prueba de ello son las constantes referencias que contienen sus publicaciones a sellos y grafitos, y su preocupación por situar la procedencia exacta de los mismos. Este último rasgo muestra su comprensión de la complejidad y diversidad que caracterizaba el artesanado asociado a la viticultura. El resultado de esta preocupación es la que podría considerarse su última publicación científica, que es, a la vez y por el momento, el único corpus general de la epigrafía anfórica tarraconense (Pascual 1991; *corpora* parciales en Miró 1988b; Revilla 1995; Comas 1997; referencias incluidas en *corpora* generales: Carré *et alii* 1995; Blanc-Bijon *et alii* 1998; Márquez Villora/Molina 2005). A pesar de todas sus limitaciones, esta obra es de un gran valor, ya que contiene información recogida de primera mano por el propio Pascual (en muchos casos, referida a lugares actualmente desaparecidos) y la sistematiza e interpreta, distinguiendo lugares de producción y de consumo.

INSTRUMENTUM SCRIPTUM DE HISPANIA CITERIOR: ALGUNAS CONSIDERACIONES PREVIAS

El corpus de la epigrafía anfórica del litoral de la *Citerior* permite una aproximación específica al fenómeno de la fabricación de *instrumentum* y a las relaciones entre producción agrícola, propiedad e intercambios en la región; no tanto por su importancia cuantitativa o la diversidad de formas de representación, como por la concentración cronológica y espacial de la práctica epigráfica y por el desarrollo particular de algunas de sus manifestaciones (Revilla 2004; Revilla, en prensa). Este corpus está formado, en su inmensa mayoría, por marcas impresas (se conocen unas 300), pero también incluye algunos grafitos y *tituli picti*. El contenido se limita de forma casi exclusiva a la onomástica, que ofrece una cierta variedad de indicaciones y que puede ir acompañada, en ocasiones, de otros elementos. Ello plantea problemas de análisis y, sobre todo, de significado (son pertinentes, al respecto, las observaciones recogidas en: Manacorda 1993; Manacorda/Panella 1993; cf. Siebert 1978). En principio, el número limitado de formas de representación, la brevedad y simplicidad de los textos o el gran número de ánforas sin inscripción, podrían llevar a concluir que el uso de epigrafía en el *instrumentum domesticum* era un hábito escasamente generalizado en la región. Esta afirmación parece obvia si se compara este corpus con la información que aportan otras situaciones (las ánforas tardo republicanas y de inicios de imperio del Adriático o las Dressel 20 del Guadalquivir, por ejemplo). Con todo, es necesario realizar algunas matizaciones.

La primera, y más importante, es que los estudios dedicados a la epigrafía tarraconense han partido de una perspectiva inadecuada: la valoración global e indiscriminada de las inscripciones en términos temporales y geográficos. Esta valoración comporta el peligro de homogeneizar artificialmente un conjunto de situaciones diversas que reflejan las necesidades cambiantes que planteaba la producción de alimentos y su inserción en los circuitos de distribución. A este respecto, hay que destacar que el hábito epigráfico se concentra, de modo general, en un periodo limitado: último tercio del siglo I a.C.–primera mitad del I d.C. Sólo los sellos de algunos alfares del País Valenciano (Oliva, l'Almadrava) ofrecen dataciones algo más modernas (mediados-tercer cuarto del I d.C.), que responden al inicio más tardío de estas producciones (Gisbert 1998, 392; Márquez/Villora/Molina 2005). Las manifestaciones que sobrepasan estos límites cronológicos son muy escasas: por un lado, algunos textos en lengua ibé-

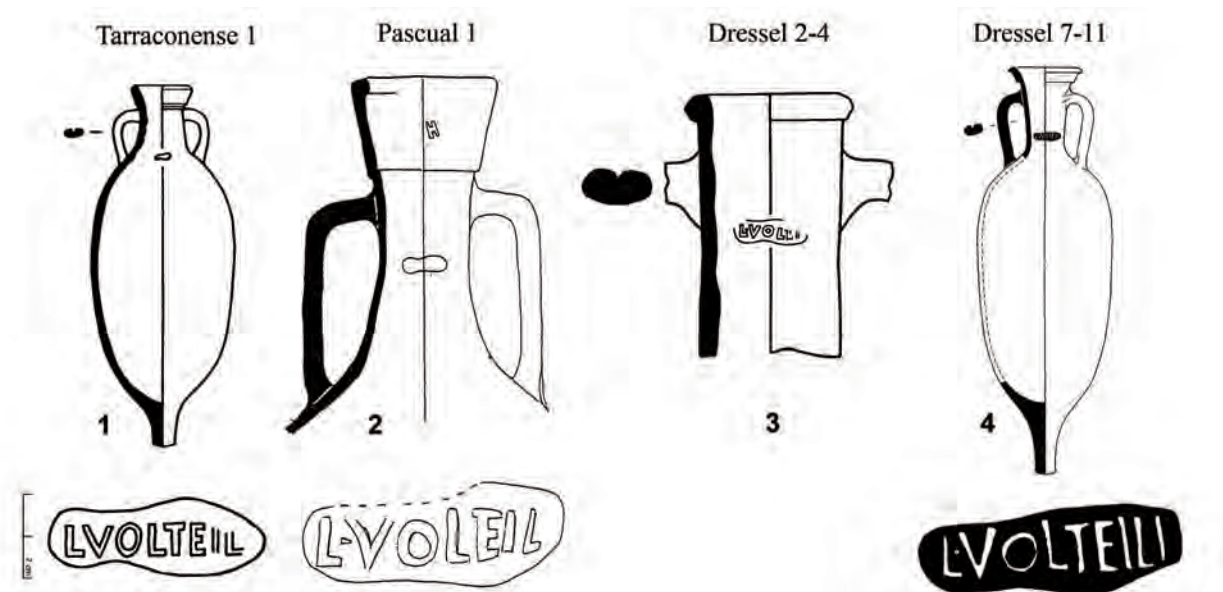
rica (que no se pueden datar o se sitúan en un contexto de romanidad plena, hacia finales del I a.C.) (Carreté/Keay/Millet 1993, 81; Pera 1994; Galve 1996); por otro, las pocas inscripciones, en algunos casos muy complejas, sobre Gauloise 4 (también difíciles de datar, como las de Santa Maria de les Feixes, o de primera mitad del siglo II, en l'Almadrava, donde también se hallan algunas en Dressel 2-4) (Pascual 1977, 69; Pascual 1991, núm. 147; Gisbert 1998, 393; Márquez/Villora/Molina 2005). En las ánforas de época tardía no se ha identificado epigrafía hasta el momento (Remolà 2000). No existe, por tanto, una relación necesaria entre la fabricación de ánforas (que sobrepasa ampliamente estos límites cronológicos) y el hábito epigráfico.

La práctica también se aplica de modo muy diferente a los diversos tipos anfóricos. La situación puede resumirse como sigue: práctica ausencia de sellos sobre la Dressel 1 local (y sólo en época augustea); mayor frecuencia en tipos muy difundidos, como la Tarraconense 1 o la Pascual 1; cierta escasez en ánforas de fabricación restringida, como la Oberaden 74 o la Dressel 7-11, que son contemporáneas de las anteriores; relativa abundancia y variedad en el caso de la Dressel 2-4, donde además aparecen otros sistemas de representación. Las diferencias también se perciben en el contenido de las inscripciones. Frente al dominio de *nomina* en ánforas Tarraconense 1, Pascual 1 y Oberaden 74,

la Dressel 2-4 recoge especialmente *cognomina* (más o menos abreviados) y muestra un complejo sistema de asociaciones. Con todo, las excepciones son numerosas y, además, no es infrecuente que un mismo sello aparezca en formas distintas; por ejemplo, *TIBISI* en Pascual 1, Dressel 2-4 y Dressel 7-11 (Revilla 1995, núm. 1) o *LVOLTEIL* en Tarraconense 1, Pascual 1, Dressel 2-4 y Dressel 7-11 (Fig. 1).

En segundo lugar, algunos contextos arqueológicos bien definidos muestran que, en ciertos momentos y lugares, el porcentaje de ánforas estampilladas fue muy elevado. Los alfares del territorio de *Barcino*, en actividad desde la fundación de la *colonia* en época de Augusto y durante parte del siglo I d.C., muestran una concentración particular de sellos, hecho que los diferencia de la mayoría de lugares conocidos: una veintena, con más de una variante en algunos casos, en Vila Vella y Can Tintorer; una quincena, en Can Pedrerol; entre 11 y 12, en Can Reverter (Barreda 1989; López Mullor 1990 y 1998; Revilla 1995, 163 y sigs.; Berni/Carreras 2001; Carreras/Berni 2002). A estos, pueden añadirse Torre Llauder y Oliva, con más de 20 sellos, o Can Portell, con una docena (para Can Portell y Torre Llauder, situados en el territorio de *Iluro*: Revilla 1995, núm. 41; para Oliva: Gisbert 1998, 392). También son numerosas, y muy simples, las marcas del alfar de Can Feu, cercano a Sabadell, que parece depender del ciclo agrícola de un *fundus*, a juz-

97

Figura 1. El mismo tipo de sello en formas distintas de ánfora tarraconense: (1) Tarraconense 1 (Pascual 1977, fig. 19.1-2), (2) Pascual 1 (ANTEAS 1993, núm. 129), (3) Dressel 2-4 (Pascual 1977, fig. 17.1), (4) Dressel 7-11 (Long 1998, fig. 4d.5.).

gar por la proximidad de una gran instalación de prensado y almacenamiento (Carbonell/Folch/Martínez 1995; Carbonell/Folch 1998).

Estas cantidades, por sí solas, no constituyen prueba suficiente para suponer una mayor frecuencia de sellado en un alfar (en realidad, el conjunto de sellos no tiene por que ser estrictamente contemporáneo); por no hablar de la posibilidad de que algunos sellos no pertenezcan al lugar del hallazgo. Sin embargo, el estudio de los pecios con Dressel 2-4 tarraconenses, con dataciones muy precisas y cuyos cargamentos proceden, fundamentalmente, de los alfares situados en el litoral de la provincia de Barcelona, aporta otros datos: el porcentaje del sellado en las ánforas recuperadas oscila entre el 44% de Grand-Rouveau o el 50% de Sud-Lavezzi 3 y el 62'5%, con 60 sellos diferentes, de Chretienne H; aparte, se sitúa Petit Conglué, con un porcentaje del 10'5% (Corsi-Sciallano/Liou 1985, 54, 78, 132). En claro contraste, en la mayoría de alfares del periodo considerado (mediado siglo I a.C.-mediado I d.C.), y con independencia de su aparente importancia, no se conoce ningún sello anfórico o, como mucho, uno o dos; y sólo en ocasiones un sello sobre cerámica común. Los ejemplos son numerosos y se podrían explicar, en algunos casos, como resultado de una excavación parcial o deficiente. Sin embargo, alfares bien conocidos, como Darró, que parece activo entre finales del siglo I a.C. y algún momento de época flavia no han aportado ningún sello (López Mullor 1986-1989; López Mullor *et alii* 1992).

Otro factor a valorar es la cronología. El desconocimiento casi completo de la mayoría de alfares impide precisar la cantidad de sellos diferentes que pudieron utilizarse en cada lugar y los cambios que pudieron producirse a lo largo de su vida activa. También aquí la aportación de los pecios es fundamental, ya que muestra que, por lo menos en ciertos alfares, parece haberse utilizado simultáneamente la mayoría de sellos allí localizados. Además, son relativamente frecuentes los casos de ánforas con asociaciones de dos y tres nombres, lo que indica la presencia contemporánea de ciertos individuos en un lugar. Con todo, tampoco puede excluirse una sucesión de periodos de asociación y trabajo breves.

La elevada proporción de ánforas selladas de ciertos alfares de *Barcino* o *Iluro* parece responder, como en otras regiones y otros periodos del mundo romano, a condiciones de intensificación de la producción y de la demanda y al desarrollo de situaciones que debieron vincular estrictamente producción agrícola, artesano y comercio, si bien bajo formas diversas y en evolución. Es imposible precisar que formas concre-

tas adoptarían estos procesos productivos, pero no es casual que la generalización y sistematización de las inscripciones se produzca en situaciones semejantes: la Italia tirrénica y adriática en el siglo I a.C.; el valle del Guadalquivir en los siglos II y III d.C.; o Túnez y Tripolitania desde finales del II. Estas situaciones indican la polivalencia de significados y usos de las inscripciones sobre ánfora, que responden al desarrollo de necesidades económicas, situaciones jurídicas y formas de autorrepresentación diferentes en cada momento histórico. El hábito epigráfico aparece, así, como una práctica cuya extensión y significado responden a unas necesidades culturales complejas y en evolución.

Otra serie de problemas atañe a la forma y el contenido de las inscripciones. Hasta época reciente, el estudio de los sellos se centraba con preferencia en los datos prosopográficos, utilizados en un sentido amplio. Este análisis permitía la identificación y localización de un recipiente, lo que conducía a establecer conclusiones sobre la cronología y circulación del producto, y plantear cuestiones sobre los protagonistas del proceso. Por el contrario, apenas se concedía atención a las características formales y la estructura del texto más allá de un inventario del número de variantes realizado a partir de la simple observación visual. Esta situación está empezando a cambiar por influencia de los estudios dedicados a la epigrafía anfórica de otras provincias (Manacorda/Panella 1993, 55; Berni 1996). Un primer paso ha sido la definición de familias de sellos mediante la identificación de las matrices y sus variantes con un análisis crítico sobre la forma y el contenido de la inscripción. Esta identificación tiene en cuenta variables muy diversas: tipos de letra, nexos, alteraciones en el orden de los elementos (mediante ampliaciones o simplificaciones, adiciones al texto; etc.) (Berni/Carreras/Revilla 1998; un ejemplo estudiado recientemente, que compara sellos en ánfora y en *dolia* en Berni/Carreras/Olesti 2005). Obviamente, toda conclusión basada en el análisis de estos elementos debe ser muy prudente, pero la individualización de formas de representación específicas y de sus cambios puede aportar nuevas perspectivas sobre la evolución de los procesos económicos.

LAS FORMAS DE REPRESENTACIÓN Y SU INTERPRETACIÓN

La representación formal de los sellos tarraconenses se ajusta a las constantes de la epigrafía anfórica romana. La caja de escritura más común suele presentar una forma de cartela rectangular o simple

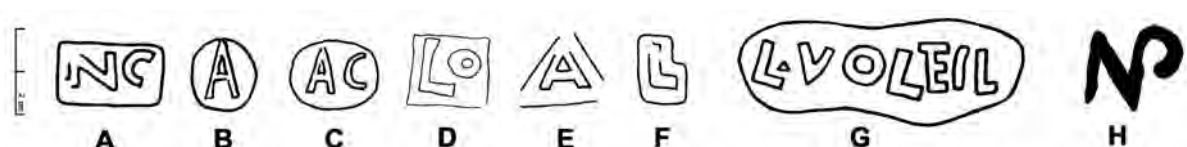

(Fig. 2A), aunque también son numerosas las cartelas circulares (en Dressel 2-4 y para nombres abreviados, generalmente; Fig. 2B), menos frecuentemente ovaladas (Fig. 2C), cuadradas y triangulares (Fig. 2D-E); rara vez la cartela sigue la silueta de una letra (Fig. 2F); sólo en ciertos casos se utilizaron cartelas *in planta pedis* (Fig. 2G); también hay sellos sin cartela con las letras del texto incisas (Fig. 2H). Los elementos decorativos que acompañan los textos son muy escasos y en la inmensa mayoría de sellos las letras se disponen simplemente dentro del campo epigráfico definido por la impresión de la matriz. La serie de sellos *PHILODAMVS*, del Sot del Camp, incluye palmas bajo el nombre y líneas de puntos (Pascual 1991, núm. 175; recientemente se ha propuesto situar su lugar de fabricación en el alfar de La Canaleta, cerca de Tarraco: Gebellí 1996 y 1998). También se emplean puntuaciones (con cierta frecuencia) y líneas de separación (sólo en algunos sellos bilineales); siempre como medio de permitir la identificación clara de los elementos onomásticos que componen un texto. La lectura es generalmente directa, aunque también hay sellos que ofrecen lectura retro; especialmente, en casos de textos muy breves. La combinación de ambas lecturas no se constata con certeza. Los sellos circulares ofrecen indistintamente una lectura circular u horizontal (la mayoría); esto último se ve favorecido por la reducida extensión del texto, limitado a una, dos o tres letras. Son muy raros los sellos bilineales (*EROS/Q.C.NER*, *Q.CORNE/FVSCVS*, *Q.A.F?/PAR*; vid. Berni/Carerras/Revilla 1998; *C. MC/ANT*: Pascual 1991, núm. 57).

La transcripción de los textos es relativamente fácil, ya que las letras están bien impresas y los nexos, aunque bastante frecuentes, no son muy comple-

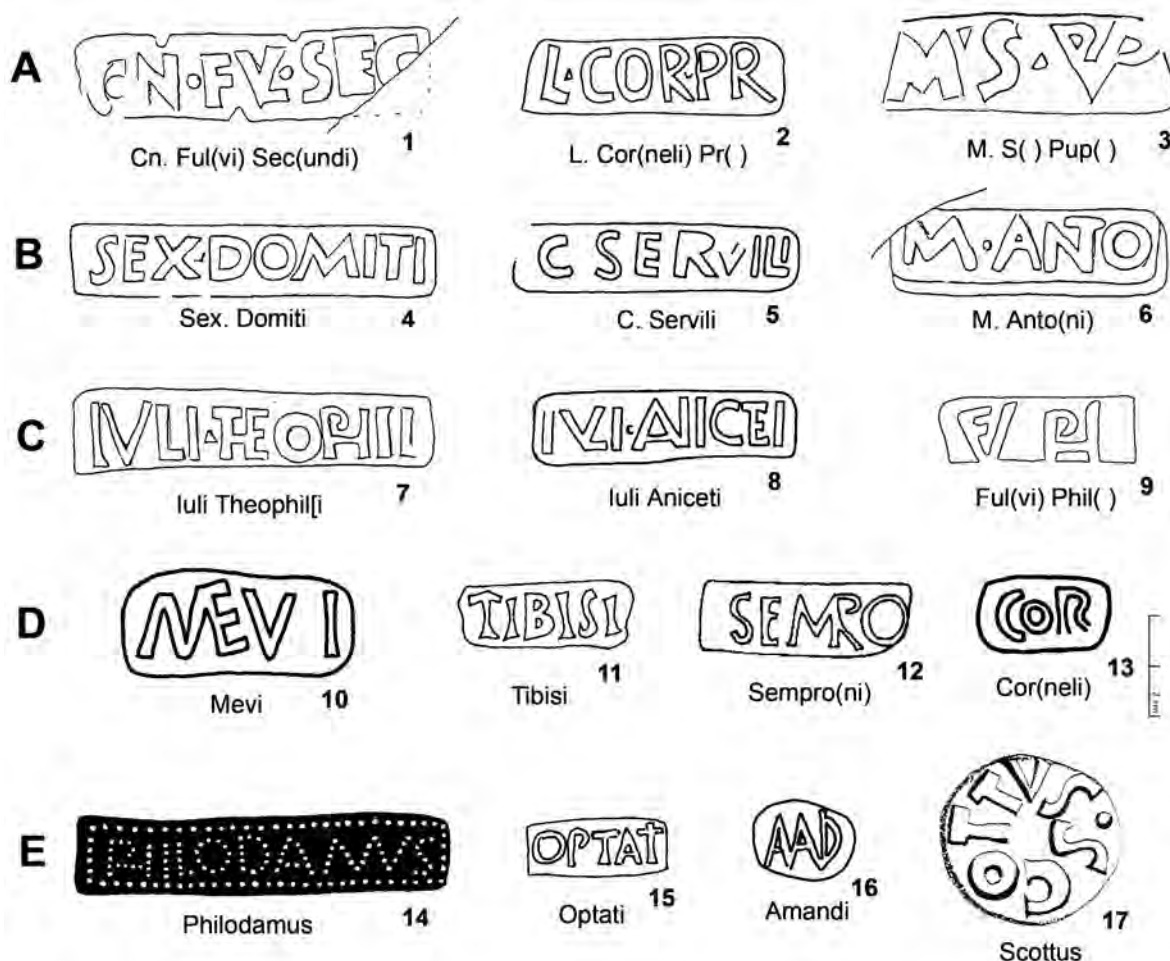
jos. El problema principal, la ambigüedad de ciertas transcripciones, reside en la brevedad de los elementos que componen una inscripción. En algunos casos, por ejemplo, se ha señalado la posibilidad (y la dificultad consiguiente) de leer un sello, bien como *tria nomen*, bien como parte de un *cognomen* (por ejemplo, el sello QVA: Corsi-Sciallano/Liou 1985, 164; Pascual 1991, núm. 197). Otro de los problemas que presenta la lectura de un sello es la modificación de los componentes o del desarrollo del texto, lo que dificulta la identificación de un sello y sus variantes o la clasificación de casos distintos². La onomástica incluye las siguientes situaciones: *tria nomina* abreviados en varias formas (tan sólo con las iniciales o más extensos, vid. Fig. 3A): *CN·FVL·SEC*, *L·COR·PR*, *M·S·PVP*; *duo nomina* con combinaciones *praenomen-nomen* (Fig. 3B): *SEX·DOMITI*, *C SERVILI*, *M·ANTO*; o *nomen-cognomen* (éstas, más escasas, Fig. 3C): *IVLI·THEOPHILI*, *IVLI·ANICETI*, *FVLPHIL*; *nomina* aislados (completos o abreviados, Fig. 3D): *MEVI*, *TIBISI*, *SEMPRO*, *COR*; *cognomina* aislados (desarrollados por completo, en nominativo o genitivo, Fig. 3E): *PHILODAMVS*, *SCOTTVS*, *OPTATI*, *AMANDI*; finalmente, letras aisladas o asociadas a otras que podrían considerarse iniciales de nombres (*P* y *PR*: Pascual 1991, núms. 164 y 181; *ALB*: *ibid.*, núm. 10; *ALEX*: *ibid.*, núm. 13; *VIC*: *ibid.*, núm. 247). Es posible que estas representaciones tan abreviadas correspondan, en su mayor parte, a *cognomina* y, de modo convencional, se expresen en genitivo o nominativo. Son frecuentes en los talleres del río Llobregat y lugares como Torre Llauder, Can Feu y Oliva, que concentran gran número de sellos diferentes.

Las representaciones epigráficas incluyen una gran cantidad de asociaciones de nombres producidas al

Figura 2. Formas de las cartelas: rectangular o simple (Pascual 1977, fig. 15.9), circular (Corsi-Sciallano, Liou 1985, fig. 4-5.8), ovalada (Corsi-Sciallano, Liou 1985, fig. 109), cuadrada (Amar, Liou 1984, núm. 83), triangular (Comas 1997, núm. 15), *in planta pedis* (Pascual 1977, fig. 18.1), también sin cartela con letras incisas (Corsi-Sciallano, Liou 1985, núm. 154.3).

2.- Así, es difícil establecer si *PR* (retro) y *PROTI*, de Can Pedrerol (Pascual 1991, núms. 181.1 y 186) o *PR* y *PRC*, de Torre Llauder (*ibid.*, núms. 181.2 y 182), corresponden a un mismo individuo en cada lugar (*PR*, con un punzón diferente, también aparece en el alfar de Can Portell, cercano a Torre Llauder); otro caso son los sellos *SOSbís* y *SOSIBIA*, de Vila Vella y de Can Pedrerol, respectivamente: Pascual 1991, núms. 219 y 220.

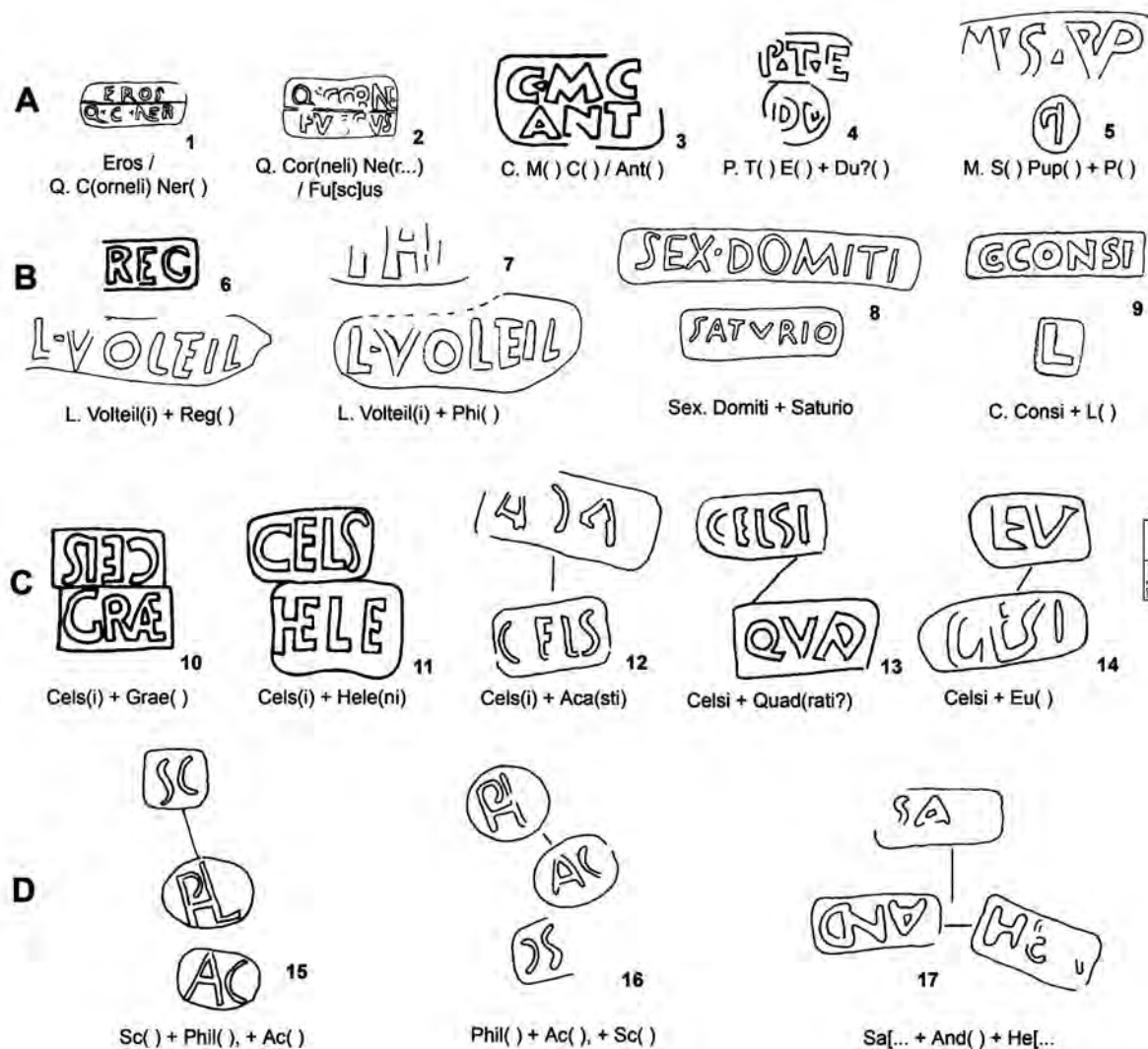

Figura 3. Situaciones en la onomástica de los sellos tarraconenses, A: *tria nomina* (ANTEAS 1993, núm. 152; Berni, Carreras, Revilla 1998; Corsi-Sciallano, Liou 1985, fig. 8.), B: *praenomen-nomen* (Remesal, Revilla 1991, núm. 5; Comas 1997, núm. 3; ANTEAS 1993, núm. 154), *nomen cognomen* (ANTEAS 1993, núm. 128; Pascual 1977, fig. 2.8; Lamour, Mayet 1981, núm. 115), *nomina* (Pascual 1991, núm. 139.2; Amar, Liou 1984, núm. 235; Beltrán Lloris, 1987, fig. 4.10), *cognomina* (Lamour, Mayet 1981, núm. 84; Corsi-Sciallano, Liou 1985, figs. 100 y 86; ANTEAS 2000, fig. 21.26).

sellarse el ánfora con una marca de contenido compuesto, o más frecuentemente, por el empleo de dos o incluso tres sellos de matrices diferentes. Un primer caso son las asociaciones dentro de la misma cartela entre *tria nomina* y un *cognomen* que entero se expresa en nominativo (Fig. 4A, 1-3): *EROS/Q.C.NER*, *Q.CORNE/FVSCVS*, *C.MC/ANT*. Con matrices diferentes también se da esta clase de asociación entre *tria nomina* y lo que parece un *cognomen* (Fig. 4A, 4-5): *P.T.E + DV?*, *M.S.PVP + P*. Otra forma característica del sistema de sellado es la asociación entre *duo nomina* y un *cognomen* (Fig. 4B): *L.VOLTEIL + REG*, *L.VOLTEIL + PHI*, *SEX.DOMITI + SATVRIO*, *C.CONSI + L*. Es interesante destacar que algunos de estos sellos pueden aparecer aislados: claramente, en el caso de

SEX.DOMITI, con 40 ejemplares procedentes del mismo alfar y otros lugares, que solo sellan Oberaden 74; o de *L.VOLTEIL*; posible, en el caso de *ANET*. Las dataciones se sitúan todas en época augustea. Otro tipo de asociaciones, mucho más frecuentes, son las que se establecen entre dos o tres *cognomina* (Fig. 4C y D). En estos casos, los sellos se distribuyen entre el cuello y el pivote; esta última posición es también la más frecuente cuando se trata de *cognomina* aislados. Estas asociaciones son numerosas en algunos alfares del curso inferior del río Llobregat, activos a finales del siglo I a.C. y durante gran parte del I d.C. En la gran mayoría de casos, los *cognomina* aparecen abreviados; a veces, reducidos a una letra que se lee como una inicial.

Figura 4. Asociaciones de nombres con una sola marca (1-3) o entre marcas diferentes (4-17): *EROS/Q.C.NER* (Berni, Carreras, Revilla 1998, 123), *QCORNE/FVSCVS* (Berni, Carreras, Revilla 1998, 123), *C.MC/ANT* (Pascual 1977, fig. 10.10), *L.VOLTEIL + REG* (Amar, Liou 1984, núms. 92 y 92 bis.), *L.VOLTEIL + PHI* (ANTEAS 1993, núm. 129), *PTE + DV?* (Pascual 1997, fig. 9.14), *MSPVP + P* (Corsi-Sciallano, Liou 1985, figs. 4-5, 8), *SEX.DOMITI + SATVRIO* (Loustaud 1984, 278, fig. 1), *C.CONSI + L* (ANTEAS 1993, núm. 130), *CELS + GRAE* (Pascual 1977, fig. 4.14), *CELS + HELE* (Pascual 1977, fig. 7.3), *CELS + ACA* (Corsi-Sciallano, Liou 1985, fig. 67), *CELSI + QVAD* (Corsi-Sciallano, Liou 1985, fig. 112), *CELSI + EV* (Comas 1997, nrs. 127 y 136), *SC + PHIL*, + *AC* (Corsi-Sciallano, Liou 1985, núms. 2, 15, 20), *PHIL + AC*, + *SC* (Corsi-Sciallano, Liou 1985, nrs. 2, 42, 55), *SA[...] + AND + HE[...]* (Corsi-Sciallano, Liou 1985, núms. 11, 34, 51).

Junto a las indicaciones onomásticas, los sellos tarraconenses incluyen otros elementos de lectura y significado más discutible. Los casos más complejos son dos sellos de l'Almadrava, sobre Gauloise 4, datados a inicios del siglo II: *CAL.CIS.FI* (retro) y *C.C.V.LM.F.S*. La interpretación de estos sellos difiere en algunos autores; para algunos, se trataría de una combinación de nombre y el término *figlina* (Gisbert 1998, 395; Márquez/Molina 2005, núm. 212). Sin embargo, esta interpretación no tiene un fundamento sólido. Baste señalar la exis-

tencia del posible *nomen Figulanus* (CIL VI 03567) o del *cognomen Figulianus* (CIL VI 21852) y del cognomen *figulus* (AE 1922, 88), sin duda, derivados del oficio; una práctica, por otro lado, bien atestiguada en la onomástica latina. También se ha propuesto la aparición del término *figlina* en el sello *P.FIG. HIS*, sobre Oberaden 74, del *Portus Illicitanus* (Márquez/Molina 2005, núm. 214). En este caso, la tipología sugiere una datación augustea. Otra situación es la combinación de un nombre y una inicial F que podría corresponder a la palabra *f(ecit)* (De

Nicolás 1987, núm. 7, Fig. 1, 7; Carré, Gaggiadis-Robin, Hesnard, Tchernia 1995, núm. 138). Esta situación también se documenta en la epigrafía sobre *dolia* de esta región (Díez-Coronel 1968) Estos pocos ejemplos muestran que la mención de la instalación, actividad o función no es un elemento frecuente en las representaciones del periodo principal de la epigrafía tarraconense.

Un caso absolutamente excepcional es el de los nombres de persona que hayan podido dar lugar a un topónimo. Hasta el momento, uno de los ejemplos posibles es el conocido sello *TIBISI*. La hipótesis se fundamenta en la relación con la actual denominación del municipio en el que se emplaza el lugar. Sin embargo, los argumentos no son totalmente concluyentes (Pascual 1991, núm. 231; Revilla 1993). Este elemento no va acompañado de ningún otro. El repertorio de representaciones se puede completar con algunos sellos anepígrafos que aparecen en el pivote de ánforas Pascual 1 y Dressel 2-4 (Pascual 1991, núms. 250-256). Generalmente, se trata de motivos de carácter geométrico o una simplificación de un motivo floral, con un desarrollo radial, y se inscriben en una cartela circular. Su cronología es imprecisa, pero parecen corresponder a un momento situado en el cambio de era-primer mitad del siglo I d.C. Su carácter anónimo obliga a entenderlos estrictamente en el ámbito del proceso de trabajo artesanal.

PROBLEMAS DE LECTURA Y PUBLICACIÓN DE LOS SELLOS ANFÓRICOS

La interpretación de la epigrafía impresa obliga a plantear, previamente, algunas cuestiones de lectura y contenido. En primer lugar, la misma transcripción de los signos como forma onomástica; dicho de otro modo, el desciframiento de los componentes del texto. La diversidad de representaciones y de elementos (no exclusivamente onomásticos), la presencia de abreviaturas y nexos, así como las variaciones en la composición complica la interpretación de algunos conjuntos de letras.

Paradójicamente, la preocupación de los investigadores por la onomástica no se ha traducido en un esfuerzo para clasificar rigurosamente los elementos que componen cada texto cuando ha sido posible diferenciarlos. Los *corpora* existentes identifican, por ejemplo, *nomina* y *cognomina*, pero siguen utilizando el criterio de ordenar las inscripciones alfabéticamente a partir de la primera letra del texto, lo que impide establecer relaciones y definir familias de sellos (Berni/Carreras/Revilla 1998, 112 y sigs.; Berni/Carreras 2001; Berni/Carreras/Olesti 2005). Si

se hace una autopsia al catálogo de Ricardo Pascual se observa que para su elaboración se ha seguido un sistema de ordenación alfabético basado en la transcripción de los textos de los sellos, en lugar de seguir un criterio nominal con el que se ordenarían por los nombres de las personas registrados en ellos. Es importante conocer bien la diferencia de método porque del criterio que se elija, “alfabético” o “nominal”, el trabajo podrá ser usado como “catálogo” o como “corpus”. Los conceptos de “catálogo” y “corpus” pueden parecerse vocablos con una misma o parecida significación, pero conviene no confundirlos porque cada sistema tiene su propio método de elaboración, sus problemas técnicos específicos, sus ventajas y desventajas para el investigador novel o el especialista que hagan uso de estos datos. Para confeccionar un catálogo de sellos con el “sistema alfabético” basta con reproducir lo que está escrito en la inscripción sin importar su significado. Es decir, se trata de copiar la secuencia de los caracteres latinos, y de organizar una lista de textos alfabéticamente. Para confeccionar un “corpus de sellos” los textos deben ser desglosados por sus contenidos y los elementos ordenados con un sistema nominal, es decir, por los nombres de las personas. La denominación personal de los romanos, al estar constituía por tres elementos fundamentales: *praenomen*, *nomen* y *cognomen*, nos obliga a tomar la primera letra del gentilicio para agrupar los nombres por familias. De esta manera el *nomen* constituye el eje vertebrador de los *corpora* de sellos.

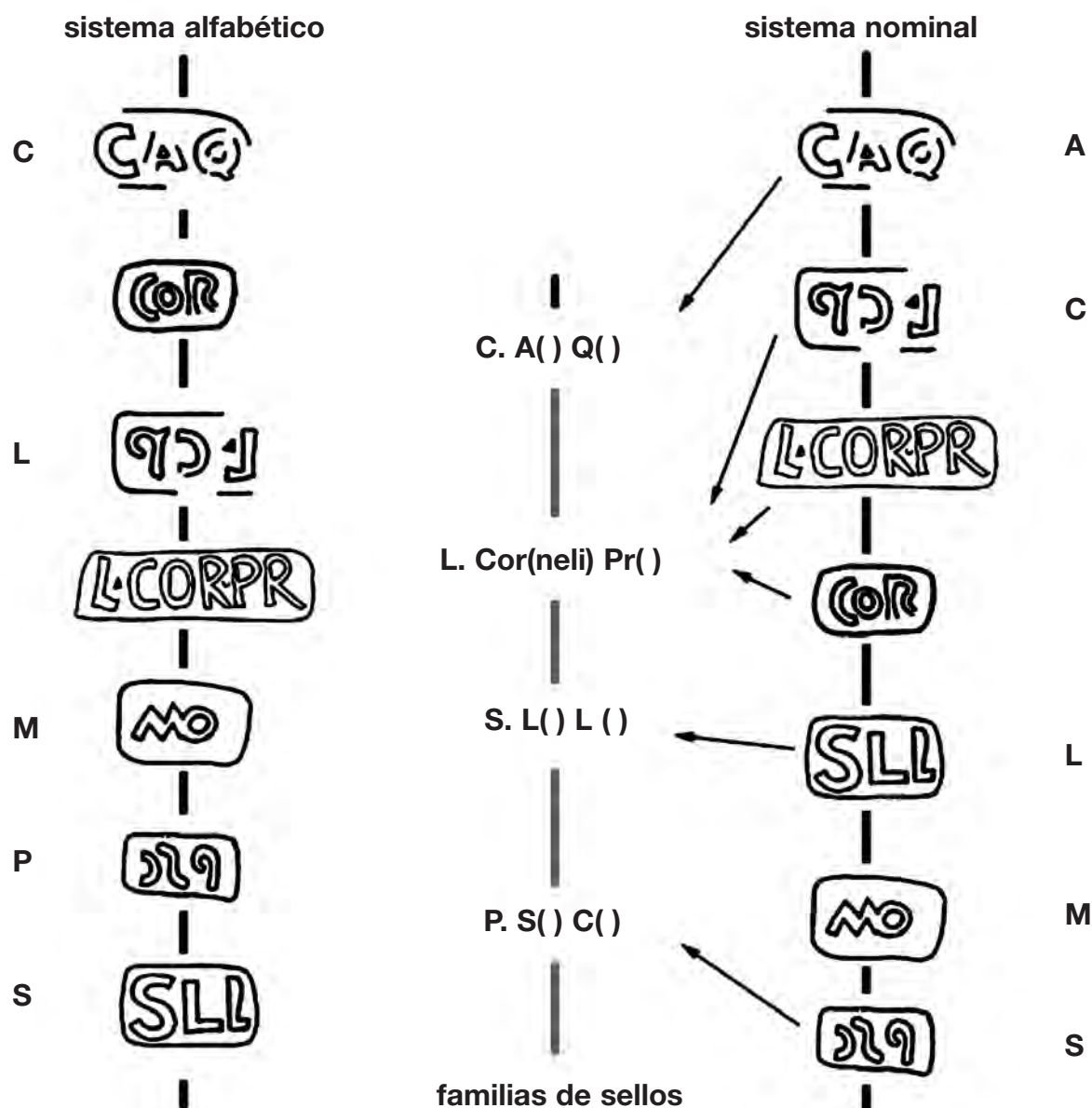
Para confeccionar un “corpus de sellos” no es necesario hacerse la pregunta ¿a quién representan los sellos? La labor metódica se lleva a cabo dejando a un lado el papel y la identidad de los individuos registrados en las ánforas. En realidad, no hay más remedio que trabajar “a ciegas” porque, como ya hemos dicho, la gran mayoría de las indicaciones onomásticas se presentan con un texto fuertemente contraído, difícil de interpretar. Por este motivo, resulta muy complicado determinar el papel de los nombres atestiguados en las simples siglas, si se trata del *dominus* propietario del terreno en el cual se situaba la alfarería, o si se trata de la persona encargada de la producción. La carencia de indicaciones explícitas sobre el lugar que ocupaba el personaje en la organización o gestión del complejo productivo, hace muy difícil que pueda ser identificado como *offinator*, *conductor*, o trabajador. Además, las indicaciones onomásticas expresadas mediante siglas tampoco nos dejan ver si el personaje era liberto o ingenuo, y cuando los sellos se valen solamente del *cognomen* siempre quedará la duda de atribuirlo a un esclavo por la sencillez del mensaje escrito.

La ventaja del método nominal puede verse en el ejemplo de la figura 5 con la lista de sellos del alfar de Can Cabot (Santa Eulàlia de Ronçana) (Berni/Carreras/Revilla 1998, 112 y sigs.): CAQ, COR, L.C.P, L.COR.PR, MO, PSC y SLL. Sobre el primer eje aparecen ordenadas las marcas alfabéticamente por la primera letra del texto, lo que desdibuja las posibles relaciones epigráficas entre familias de sellos. En el índice de estampillas de Pascual, COR aparece clasificada por la letra C con el número 62 de catálogo y la variante L.C.P por la letra L con el número 119; el salto de páginas es significativo. Sobre el segundo eje aparecen los

mismos textos pero ordenados nominalmente. Ahora los textos y sus variantes se agrupan por familias de sellos formando cuatro posibles grupos: C. A() Q(), L. Cor(neli) Pr(), S. L() L(), P. S() C().

PROBLEMAS RELACIONADOS CON EL SIGNIFICADO DE LOS SELLOS ANFÓRICOS

También es difícil precisar la evolución de ciertas situaciones, como muestra el hecho de que algunos sellos puedan aparecer aislados o asociados en las

Figura 5. Sellos del alfar de Can Cabot (Santa Eulàlia de Ronçana) ordenados con el método alfabético (izquierda) y nominal (derecha).

ánforas de un mismo pecio. Se trata, posiblemente, de un indicador de cambios en las relaciones entre los protagonistas del proceso, pero que no pueden ser traducidos directamente en términos económicos y jurídicos. En segundo lugar, también hay que tener en cuenta posibles homonímias: muchos *cognomina* son muy corrientes y, sobre todo lo que se consideran iniciales pueden corresponder a nombres distintos. Este problema es importante porque una misma inicial puede aparecer en alfares diferentes y raramente se conoce su cronología, lo que afecta a la comprensión del proceso de trabajo y la entidad de un taller.

Finalmente, las situaciones personales, sociales y jurídicas que muestra esta epigrafía son muy variables. La gran mayoría de *tria* o *duo nomina* escritos corresponden a individuos totalmente anónimos, que indican su condición de ciudadano, pero cuyo origen, posición social o riqueza se desconocen; las excepciones, al respecto, son muy escasas. Este anonimato es aún más evidente en el caso de los *cognomina*. Tampoco aparecen indicaciones claras de status servil o la condición de liberto; a diferencia de lo que muestra la epigrafía anfórica de Italia a finales de la República. La práctica totalidad de los nombres (*tria* y *duo nomina* y *cognomina*) se desarrollan en genitivo, lo que plantea el problema de valorar la relación entre individuo, recipiente y contenido.

La diversidad de formas de representación que caracteriza a la epigrafía tarraconense impide ofrecer explicaciones simplistas y generalizadoras sobre el significado de su uso; así lo demuestra la diversidad de propuestas sobre como interpretar la presencia de personajes y *gentes* importantes en los sellos anfóricos de esta provincia (Gianfrotta 1982; Miró 1988; Tremoleda 1998 y 2005; Tremoleda/Cobos 2003; Barreda 1998; Pena 1998 y 2000; Pena/Barreda 1997; Christol/Plana 1997 y 1998; Christol/Fédière 1999; Revilla 2004 y en prensa). De modo implícito, la mayoría de hipótesis ha pretendido deducir la capacidad y los intereses económicos del personaje nombrado en el sello a partir de la posición sociojurídica que, supuestamente, mostraría la onomástica y de lo que se conoce de la ideología de la elite romana. Esta identificación sociojurídica (en todo caso, hipotética) ha llevado también a construir una imagen unilateral de los comportamientos, individuales y de grupo social, en términos de intereses y actuación económicos. Así, por ejemplo, parecería que el individuo representado con *nomen* completo en los sellos sólo pudiera definirse como propietario rural (interesado activamente o rentista), cuyo patrimonio podría integrar unas actividades más o menos diversifica-

das (la fabricación de *instrumentum* entre ellas); pero también se lo ha presentado, en ocasiones, como *negotiator* (Miró 1988a, 226 y sigs.; Comas 1985, 105 y sigs.; un personaje identificado recientemente, *P. Usulenus Veiento*, ha sido definido como gran propietario por J. Tremoleda, o exclusivamente como *negotiator* por M. Christol y R. Plana).

Sin duda, el sellado de ánforas con el nombre de un senador o un *eques* puede indicar claramente la existencia de estrategias globales que relacionan viticultura, propiedad de la tierra, actividades artesanales y comercialización; de modo más concreto, puede suponerse, con un cierto grado de certeza, que un propietario rural, en relación con unos intereses económicos, unas posibilidades y una ideología bien definidos, pudo organizar una parte de su patrimonio integrando un conjunto de actividades complementarias orientadas a la producción y exportación de vino (propio o adquirido a sus vecinos). Así lo muestran las fuentes literarias (básicamente, agronómicas) y jurídicas (Manacorda 1985 y 1989; Di Porto 1984; Revilla 1995). El sellado con *tria nomina* podría aparecer, en este contexto, como expresión pública de esta situación, identificando no tanto unos intereses económicos en forma de actividad productiva, como la articulación de un patrimonio y exhibiéndolo en consecuencia (identificación reciente de un *eques* itálico en Tremoleda 2005; aunque no se plantean claramente que intereses y estrategias subyacen a esta mención epigráfica, la calificación como “inversor” que se hace del personaje sugiere, de algún modo, la situación económica y el tipo de actuación que se pretende asociar al mismo).

Sin embargo, las situaciones posibles y, en especial, el grado y la forma de participación precisas no pueden ser deducidas directamente de la epigrafía anfórica: no hay más que recordar la variedad de *nomina* que aparece en la epigrafía y que no corresponden siempre a grandes propietarios. Este tipo de evidencia, además, no permite abordar situaciones que debieron ser especialmente fluidas, ya que un mismo personaje pudo actuar en un ámbito u otro, o en varios de modo simultáneo, participando a través de procedimientos muy diversos (que lo vincularían con una actividad económica de forma más o menos directa) y pudiendo modificar, además, sus intereses y asociaciones con otros individuos en cada momento. Dicho en otros términos, proponer interpretaciones restrictivas sobre la epigrafía anfórica sólo permite imaginar situaciones estáticas.

También se ha defendido que los *cognomina* deberían indicar necesariamente una condición servil o

de liberto y corresponderían a individuos de posición socioeconómica modesta, bien por el casi anonimato que implica una epigrafía abreviada, bien por la posible atribución étnica (nombres orientales) (Corsi-Sciallano/Liou 1985, 165; Miró 1988a, 237; Comas 1985, 112 y sigs.). También hay acuerdo en situar a estos individuos exclusivamente dentro del proceso artesanal (*cf.*, pero, López Mullor 1990). Sin negar esta reconstrucción general, parece más adecuado intentar precisar, en la medida de lo posible, las situaciones particulares y, sobre todo, las posibles diferencias según los territorios y los periodos. Las jerarquías complejas que muestran las asociaciones y las posibles relaciones entre alfares, o las diferencias formales en la representación onomástica, así lo sugieren. Esto facilitaría una mejor comprensión del fenómeno artesanal y de los procesos económicos globales en los que se integra. Un caso especial es el que plantean los nombres que podrían identificar a libertos, como un grupo de *duo nomina* formados por el *nomen lulius* y un *cognomen* de origen oriental (*Anicetus* o *Teophilus*). Este hipotético status y las posibilidades económicas generadas por la viticultura han llevado a algunos investigadores a identificar a estos individuos exclusivamente como comerciantes (autónomos o intermediarios), para, a partir de ahí, defender la existencia de un sector económico dinámico y dominado por los libertos (Miró 1988a, 236 y sigs.). Una situación de este tipo, en casos particulares, no puede negarse, pero lleva a ignorar otros contextos que suponen la participación de los patronos, bien conocidas a través de la literatura (Los 1992). Una reconstrucción de ese tipo, por otro lado, no puede justificarse con el simple recurso a la epigrafía anfórica. Por el contrario, es imprescindible la combinación entre epigrafía, arqueología y documentación escrita.

Las generalizaciones, en realidad, sólo contribuyen a oscurecer la comprensión del significado de los sellos y su uso en el contexto de un proceso económico, la producción y comercialización del vino, que puede organizarse a escala muy diversa (interesando a grandes y pequeños propietarios, y a comerciantes) y que integra actividades diferentes, que también pueden organizarse, a su vez, según formas muy variadas. La identificación y la adscripción social de los individuos representados en los sellos anfóricos constituyen cuestiones importantes, pero no explican, directamente, los intereses, estrategias y formas concretas de actuación de los protagonistas. Por tanto, esta identificación no se puede convertir en el centro de toda argumentación relativa al significado de los sellos y determinar a priori nuevas hipótesis sobre la organización de este proceso.

El significado de las asociaciones también aparece como una cuestión compleja. Las situaciones conocidas, como se ha indicado, son de dos tipos: asociación de *cognomina* (dos o más) y asociación entre un nombre y un *cognomen*. Estas situaciones muestran diferencias formales importantes. En ambos casos se aprecian jerarquías simples, que se concretan en la posición de los sellos en el ánfora; pero esta jerarquía es más evidente en el caso de la asociación nombre-*cognomen*, ya que hay una indicación de status jurídico muy clara por parte de uno de los protagonistas. También parece importante el hecho de que los componentes de este primer tipo de asociaciones son indicados con claridad y de modo simultáneo: generalmente, ambos nombres se sitúan en la parte superior del ánfora. Por el contrario, en las asociaciones de *cognomina*, alguno de ellos se sitúa en el pivote. En ambos tipos de asociaciones, finalmente, es posible encontrar que alguno de los personajes representados selle otras ánforas individualmente. El significado de estas particularidades es difícil de precisar y, en todo caso, no parece adecuado interpretar del mismo modo las dos situaciones indicadas.

Las asociaciones nombre-*cognomen* podrían corresponder a las situaciones de fragmentación y gestión autónoma de parte de un patrimonio que se establecían a través de formas diversas y que se conocen a través de la literatura: *negotiatio per servos*, *locatio-conductio* (Manacorda 1989; Revilla 1995, 103 y sigs.; Revilla 2004, 186-187). La regulación y publicidad de las obligaciones contractuales que suponían estas situaciones podría ir acompañada de una expresión epigráfica que mencionaría a los participantes. Desde luego, es imposible reconstruir la forma exacta que adoptaría un acuerdo de este tipo y, mucho menos, situar social y económicamente a los protagonistas con el único recurso a la epigrafía anfórica.

Aparentemente, las asociaciones limitadas a *cognomina* se situarían en otro contexto, ya que parecen corresponder a indicaciones de control y responsabilidad en el interior del proceso productivo. En este sentido deben entenderse las limitadas posibilidades de identificación de individuos concretos y de sus relaciones que ofrecen los sellos. Esta delimitación de posición y responsabilidades implicaría un reparto y especialización en funciones de producción y/o de dirección de actividades concretas, fases de un proceso más amplio, etc. Simultáneamente, estas agrupaciones muestran la existencia de unas jerarquías en el personal empleado por el alfar. Este es el caso, en primer lugar, de algunos individuos que aparecen, con mayor frecuencia que otros, asociados a un cierto número de nombres.

En el taller de Can Pedrerol, *ALB* aparece junto a *EL*, *MA* o *TPIM*; de estos, a su vez, solo *MA* y *TPIM* aparecen asociados entre sí (Pascual 1991, núms. 10, 133 y 236). La marca *QVA*, del taller de la Vila Vella de Sant Boi, se relacionan con *DE*, *F*, *IVC*, *QAE*, *SAB* y *SOS* (Pascual 1991, núm. 197); de todas, tan solo *IVC* y *SAB* aparecen con otras marcas (Pascual 1991, núms. 111 y 210). Si analizamos los cargamentos de los pecios de la Tarraconense encontramos ejemplos similares: *VIC* aparece en el pecio de Sud Lavezzi 3 con *ALBA*, *ALEX*, *ANT*, *ATT*, *LYA* y *POT*; además, puede aparecer aislada con frecuencia. Entre todas estas marcas, *ANT* se asocia, a su vez, con *AM* y *ATT* con *ALEX* y *POT* (Corsi-Sciallano, Liou 1984, 138; Pascual 1991, núms. 14, 21, 29 y 247). Todas estas situaciones parecen mostrar una organización jerarquizada de una actividad, en la que ciertos individuos ocupan una posición especial, realizando o supervisando una fase del proceso o el trabajo de un equipo (Corsi-Sciallano/Liou 1985, 165). En el mismo sentido podría interpretarse el hecho de que los que podrían considerarse sellos principales de cada grupo aparecen solos con cierta frecuencia (*QVA* o *VIC*). Al mismo tiempo, las marcas que ocupan una posición aparentemente subordinada no se asocian tanto entre sí, como con otras que ocuparían igualmente un puesto especial. Así, la ya citada *IVC* se relaciona con *BAR*, que sabemos asociada a *BI* y a *RIM*. Por su parte, *THA*, además de a *SAB*, se une a *ACAS*, *FIR* y *SAT* (Revilla, en prensa; para los sellos: Pascual 1991, núms. 111, 34 y 230).

Ciertos casos, como las asociaciones de tres marcas, son más difíciles de interpretar. Un buen ejemplo es el grupo *SC* + *AC* + *PHIL*, que aparece en ánforas de Chrétienne H y Sud Lavezzi 3; pero, a la vez, las dos últimas aparecen sin la primera en otra ánfora de Chrétienne H, *AC* se encuentra sola en un recipiente de Sud Lavezzi 3 y *SC* también aparece aislada en Menorca y en el pecio de Petit Conglué (Corsi-Sciallano/Liou 1985, 79 y 132; Pascual 1991, núms. 4, 174, 213). Los tres nombres aparecen, pues, en dos pecios casi contemporáneos en situaciones distintas: aislados, en parejas de dos o de tres sellos. Esto podría indicar asociaciones breves, o bien una actividad separada desarrollada de forma simultánea a alguna forma de asociación con otros individuos.

Las asociaciones de *cognomina* permiten entrever, igualmente, relaciones entre alfares. *CELS*, por ejemplo, se ha localizado en los alfares de Can Pedrerol, junto a *GRAE*, y Can Tintorer, con *HELE*. Al mismo tiempo, *CELS* aparece en Chrétienne H con *GRAE* y con *ACA*; esta última aparece, a su vez, aislada en Can Tintorer (Pascual 1991, núm. 46).

Podría tratarse de un mismo individuo que desempeña funciones en dos lugares, de forma simultánea o sucesiva (siempre que no se trate de un caso de homonimia). La proximidad entre los alfares y su cronología avalan esta posibilidad. Otros datos pueden interpretarse en el mismo sentido. Como se ha señalado, el sello *QVA* de Vila Vella se asocia, entre otras, a *SAB*. Esta, a su vez, se relaciona con *THA* en Chrétienne H; y esta, en el mismo pecio, aparece con *FIR*, marca que se ha localizado en Can Tintorer (Pascual 1991, núm. 95). Otro sello de Vila Vella, *APTI* (aislada), se asocia separadamente a *OPT* y a *HELE* en un pecio. Este último, a su vez, se conoce en Can Tintorer y *OPT* aparece con otro sello del mismo alfar (*CIAS*) en Cartago (Corsi-Sciallano/Liou 1985, 79; Pascual 1991, núms. 168, 161, 104 y 50; otros sellos tarraconenses en Cartago: Freed 1998).

Es posible, en consecuencia, establecer una red de asociaciones que, de forma indirecta (pero también directa, como es el caso de *CELS*), relaciona al personal de alfares cercanos. Estas asociaciones podrían reflejar la circulación de individuos independientes, vinculados temporalmente a un lugar como asalariados o a través de contratos de arrendamiento; pero también podrían indicar la movilidad de mano de obra dependiente, a su vez, de quienes establecen estos vínculos contractuales y que la emplean a su modo. Puede pensarse, en fin, en personal servil trabajando en lugares dependientes de un mismo propietario y que puede desplazarse por necesidades internas al taller. Se trata, obviamente, de posibilidades diversas que responden a las indicaciones que contienen las fuentes jurídicas y privadas del mundo romano y que no pueden deducirse de modo directo a través de la epigrafía. La limitación espacial y temporal de la práctica epigráfica ligada al *instrumentum* tarraconense limita gravemente la comprensión del fenómeno. En especial, el abandono posterior de esta práctica impide abordar la naturaleza de los cambios en la producción que se detectan en la segunda mitad del siglo I d.C. y que quizá comportaron otras formas de organización del trabajo. En los alfares con una actividad más o menos continuada durante un periodo de tiempo amplios (siglos I a III d.C.), como l'Almadrava o Llafranc, la evidencia epigráfica disponible es demasiado escasa para relacionar los cambios detectados y proponer una imagen precisa de las formas de gestión, organización del trabajo y participación en cada una de las fases. Es muy posible que estos mismos cambios hicieran innecesarias, de algún modo, las inscripciones en relación con los recipientes y con la producción agrícola; aunque tampoco puede olvidarse que durante los

siglos II y III todavía aparecen textos sobre ánforas y material constructivo y que este periodo corresponde, por ejemplo, al máximo desarrollo de la epigrafía bética. Las razones para la desaparición de las manifestaciones más complejas de la Tarraconense deben buscarse en cambios en las relaciones entre producción, propiedad, intereses financieros y trabajo artesanal (¿en el contexto de condiciones de comercialización diferentes?); y tampoco pueden excluirse factores culturales más profundos que no se pueden definir con precisión. Algunos investigadores han llamado la atención sobre el hecho de que las formas de representación epigráfica, y sus contenidos, han experimentado variaciones dentro del periodo de mediados del siglo I a.C. hasta inicios del II d.C. (Miró 1988a, 235). En una primera fase, que corresponde básicamente a los sellos sobre Tarraconense 1 y Pascual 1, y sobre formas minoritarias como los tipos Dressel 1, Oberaden 74 y Dressel 7-11, predominan las representaciones onomásticas en forma de *praenomen-nomen*, *nomen-cognomen*, desarrolladas de forma más o menos compleja y que pueden ir asociadas, como se ha visto, a un *cognomen*. A partir de un momento impreciso que quizá habría que situar hacia el cambio de era, pero con seguridad durante el segundo cuarto del siglo I d.C., las representaciones cambian de forma y contenido y se generalizan, aparentemente, los *cognomina* muy abreviados. Estas representaciones dominan el sellado de las ánforas Dressel 2-4. Esta nueva situación no excluye la coexistencia con representaciones de *tria nomina* más o menos complejos. Corresponde a este momento la generalización de la práctica de asociar sellos en una misma ánfora que se detecta en lugares como Vila Vella, Can Tintorer o Can Pedrerol. Cabe pensar que este cambio responde a una nueva situación organizativa y a una condición social diferente de los protagonistas. En cualquier caso, no es casualidad que este fenómeno se produzca en el momento en que se desarrolla un importante circuito de exportación del vino tarraconense hacia Italia. También en el taller de Oliva, en actividad a partir de mediados del siglo I d.C., predomina este tipo de representaciones (Gisbert 1998, 391).

A partir de la segunda mitad del siglo I, las representaciones se hacen demasiado escasas como para poder identificar un procedimiento definido. Otro aspecto a destacar es la relativa extensión de algunos textos (por ejemplo, *C.C.V.LM.F.S.*, de l'Almadrava) y la necesidad de hacerlos visibles una vez más: los sellos aparecen en el borde o en la parte superior del asa de las ánforas Gauloise 4 (Gisbert 1998, 395; para la continuidad y comercia-

lización de algunos vinos valencianos durante el siglo II: Márquez Villora, Molina 2005, 57-58; para las marcas sobre G. 4, en el cuello, de Santa Maria de les Feixes: Pascual 1977, 69, núm. 135, Fig. 23, 6; Pascual 1991, núm. 147).

Las inscripciones sobre otras categorías de *instrumentum* (material constructivo, cerámica común o *dolia*) no aportan suficientes elementos de comparación para el conocimiento de la estructura y significado de los sellos sobre ánforas tarraconenses. En primer lugar, por la escasez de ejemplares recuperados y por la dificultad de establecer su cronología. En segundo, porque la práctica debió ser poco habitual y no parece haber necesidad específica de imponerla: ningún alfar recurre al sellado de todas las categorías de objetos fabricados y son muy pocos los casos en que un mismo sello marca ánforas y otros objetos simultáneamente. Por otro lado, tampoco parece posible una valoración global de este fenómeno, ya que las diversas categorías de objetos muestran rasgos particulares.

El material constructivo (*tegulae* y algunos ladrillos) aporta la gran mayoría de sellos conocidos; pero no son numerosos. Además, situaciones como la del sello *P.VSVL.VELEN* que aparece sobre ánforas y *tegulae* fabricadas en el alfar de Llafranc, son muy escasas (Revilla 1995, núms. 11-12; Tremoleda 2000). También existe un pequeño corpus sobre *dolia* formado por hallazgos dispersos y un conjunto recuperado en el almacén del Hostal Nou de Balaguer (Luezas 1998; Berni/Carreras/Olesti 2005). Por el contrario, tan sólo se conocen algunos sellos sobre cerámica común (*QVA* y *C.ALE*, en Vila Vella) (Barreda 1989, 471, Fig. 2 y 472, Fig. 3, respectivamente). Hasta el momento, en estas categorías de *instrumentum* sólo se conoce onomástica bajo las siguientes formas: *duo* y *tria nomina* en genitivo y desarrollados de forma más o menos extensa (*C. OBVLNI*; *L. LIC CHR* y *LICIN CHRESIMI*?; quizá una variante) (para el *nomen Licinius*: Berni/Carreras/Olesti 2005, 175, Fig. 2); iniciales de carácter dudoso pero que responderían a *duo nomina* o *tria nomina* (en Balaguer: *L.AC H*, sin que pueda precisarse el caso; en Vila Vella, *C.ALE*, con una lectura bastante dudosa); *cognomen*, completo y en genitivo, o abreviado y aparentemente en el mismo caso (Llafranc: *QVIETI*, *SEC*, *MV*, *PRI*); finalmente, *cognomen* en nominativo acompañado de una letra F desarrollada como *fecit* (Balaguer: *GIRRIVS.F* y *MODERATVS.F*) o aislado (La Salut: *FELIX*). Los casos de asociaciones de varios nombres sobre un mismo recipiente son muy escasos: en *dolia* del Hostal Nou, *L.AC H* se asocia a dos *cognomina* (*GIRRIVS* y *MODERATVS*) y a un tercer nombre casi ilegible que parece corresponder a *tria nomen* (Díez-Coronel 1968, Fig. 11).

Este reducido conjunto no permite establecer las eventuales conexiones e influencias entre sellos anfóricos y epigrafía de otras categorías. Podría aventurarse, como hipótesis, una dependencia de estas últimas respecto a la epigrafía anfórica que aparece como una práctica más regular y compleja en los alfares de la Tarraconense. Pero también hay que recordar que las inscripciones impresas en otros objetos cerámicos son muy escasas en otras provincias, con la excepción bien conocida del material constructivo del Lacio. Únicamente las inscripciones de Hostal Nou parecen mostrar un alfar con una organización interna que comportaría una fragmentación del trabajo y las responsabilidades. Es evidente, en todo caso, que la epigrafía impresa anfórica conoció un desarrollo mayor frente a otras categorías de *instrumentum*. Este desarrollo parece responder a la organización de procesos de trabajo y formas de gestión orientados a la producción preferente de ánforas y a la mayor importancia de esta actividad en un contexto de exportación a gran escala del vino tarraconense; como mínimo, en ciertos momentos (época augustea) y territorios del litoral mediterráneo de *Hispania Citerior*. En este marco, la fabricación de otros productos tuvo otra entidad y raramente necesitó explicitar su organización y protagonistas a través de la epigrafía.

CONSIDERACIONES FINALES

La epigrafía anfórica de la Tarraconense muestra una relativa diversidad de formas de representación. Esta diversidad refleja directamente la existencia de sistemas de organización de los componentes que tienen que ser analizados de forma diferenciada, en el tiempo y en el espacio. En concreto, parece evidente que existieron situaciones muy específicas que se desarrollaron sólo en algunos alfares y en un momento muy definido. Estas situaciones van asociadas al desarrollo de una economía compleja, en la que agricultura, producción cerámica e intercambios establecieron relaciones estrechas. Las formas que adoptaron estas relaciones, tal y como aparecen reproducidas indirectamente en la literatura o las fuentes jurídicas de época romana, fueron muy variadas. La documentación arqueológica y epigráfica permiten una aproximación a este fenómeno económico, pero una aproximación siempre limitada. La coincidencia entre ciertos fenómenos también debe analizarse en este mismo contexto. En particular, parece que debe buscarse en las transformaciones que experimenta la organización del trabajo artesanal y la comercialización del vino la razón de cambios como la difusión y estandarización de

algunos recipientes (caso de la Dressel 2-4), la generalización de la epigrafía impresa (y del sistema de asociaciones de nombres en una misma ánfora) y, finalmente, aparición de *tituli picti* con fórmulas definidas que parecen relacionarse con la calidad del contenido (Revilla 2004, 191). Estos cambios corresponden a un periodo de exportaciones intensas hacia un mercado de condiciones específicas por la importancia y diversidad de la demanda. El abastecimiento de este consumo parece haber tenido efectos evidentes en las formas de organización del trabajo artesanal. Un problema más difícil de resolver es el impacto sobre las estructuras de la producción agrícola y las relaciones entre propiedad rural, artesanado e intercambios.

El estudio de la epigrafía también sugiere que las inscripciones asumían funciones diferentes de acuerdo con el contexto de su utilización. La epigrafía impresa ofrece, precisamente, el ejemplo más claro. El panorama complejo que muestra la onomástica, con sus variaciones, o las formas de asociación, no pueden reducirse a un único significado. En este sentido, habría que insistir, en el futuro, en las relaciones entre epigrafía anfórica e inscripciones sobre otras producciones cerámicas; por no hablar de objetos de otro tipo (metales, vidrio), aunque la información que aportan estos es muy escasa. No hay que olvidar que la práctica epigráfica funcionó en un contexto económico complejo, que precisaba del registro escrito, y que, a su vez, este contexto se integraba en un mundo con un grado de alfabetización importante. Una de las hipótesis de trabajo a valorar, en el futuro, es la de las influencias entre sistemas utilizados en las diferentes categorías de *instrumentum*.

La epigrafía de la región parece adoptar las formas de representación desarrolladas por algunas zonas de Italia desde finales del siglo II aC. hasta inicios del principado: área del Tirreno, Apulia-Calabria, Istria. Este hecho puede explicarse por la proximidad cultural (resultado de la romanización) y, en especial, por la identidad de estructuras económicas. Como en Italia, en el litoral tarraconense se desarrolló una agricultura orientada a la comercialización de un producto muy concreto. Este producto (vino o aceite) requería de un proceso de elaboración complejo, que facilitaba su almacenamiento y transporte, al tiempo que incrementaba su valor mediante la distinción de calidades. Además, está claramente atestiguada la existencia de intereses económicos de la aristocracia romana en la península ibérica desde el siglo I a.C. Aunque no pueda evaluarse exactamente su importancia cuantitativa y su estructura, no puede negarse el impacto de la presencia de propiedades y actividades complejas y

orientadas a la búsqueda del beneficio, con lo que ello comporta en relación con la organización del trabajo y las infraestructuras, las inversiones y la articulación de actividades complementarias.

El estudio de la epigrafía anfórica tarraconense todavía presenta muchos problemas; problemas indisociables del conocimiento del fenómeno artesanal y que dependen, en primer lugar, de la falta de excavación adecuada de los alfares y establecimientos agrícolas. La ausencia de proyectos sistemáticos y globales de estudio de la economía de territorios concretos provoca que todavía no se haya superado el estadio del análisis tipológico y el inventario de lugares y producciones.

En particular, no se puede intentar un estudio que vaya más allá del simple corpus si no se puede situar sellos, *tituli picti* o grafitos en relación con alfares y lugares de exportación (esto supone precisar al máximo su cronología) y tipos anfóricos. Una necesidad complementaria es plantear las relaciones entre los diversos procedimientos. Todo ello no es sino el paso previo para abordar una cuestión más importante: la estructura de los dispositivos epigráficos. Esta estructura parece relativamente simple en el caso de los *tituli picti* o los grafitos. En lo que respecta a los sellos, la diversidad formal y de contenido obligará a reconstruir la estructura, o estructuras, para intentar definir pautas y situaciones. Tanto o más importante que la renovación de la metodología es la necesidad de introducir nuevos planteamientos, tanto en función del estudio concreto de la Tarraconense como en relación a la situación de otras provincias y a un contexto cultural más amplio, ya que la epigrafía sobre *instrumentum* es sólo parte de un fenómeno de alfabetización general.

BIBLIOGRAFIA

AMAR, G., LIOU, B., 1984, Les estampilles sur amphores du golfe de Fos, *Archaeonautica* 4, CNRS, Paris, 145-211.
ANTEAS, 1993, Rapport Fouille de Sauvetage n° 001714 Réalisé du 18.12 au 25.04.1993 Site: Port La Nautique Narbonne (Aude). ANTEAS, Association Narbonnaise de Travaux et d'Études Archéologiques Subaquatiques, Narbona.
ANTEAS, 2000, Rapport du sondage réalisé du 1 au 30.06.2000, site Port La Nautique (Narbonne, Aude), ANTEAS, Association Narbonnaise de Travaux et d'Études Archéologiques Subaquatiques, n° 03-2000. Narbona.
BARREDA, M. A 1989, Estampilles sobre ànfora, tegula, comuna oxidada romana i un exemple de

graffiti zoomòrfic sobre comuna oxidada romana de Sant Boi, *I Jornades arqueològiques al Baix Llobregat, Pre-Actes, Castelldefells, 1989*, 470-476.

BARREDA, A. 1998, La gens Mussidia en las ánforas Pascual 1, 2 *Col·loqui d'Arqueologia Romana, El vi a l'antiguitat, Economia, producció i comerç al Mediterràni occidental (Badalona, 6-9 maig 1998)*, Badalona, 332-340.

BELTRÁN LLORIS, M., 1987, El comercio del vino antiguo en el valle del Ebro. 1 *Col·loqui d'Arqueologia Romana, El vi a l'antiguitat, Economia, producció i comerç al Mediterràni occidental (Badalona, 1985)*, Badalona, 51-54.

BERGÉ, A. 1990, Les marques sur amphores Pascual 1 de Port-la-nautique, *Cahiers d'archéologie subaquatique* 9, 1990.

BERNI, P. 1996, Amphora Epigraphy: proposals for the study of stamp contents, *Archeologia e calcolatori*, Roma, 751-770.

BERNI, P. CARRERAS, C., REVILLA, V. 1998, Sobre dos nuevos *Cornelii* del vino tarraconense, *Laietania* 11, 1998, 109-123.

BERNI, P., CARRERAS, C. 2001, El circuit comercial de Barcino: reflexions al voltant de les marques amfòriques, *Faventia* 23/1, Barcelona, 103-129.

BERNI, P., CARRERAS, C., OLESTI, O. 2005, La gens *Licinia* y el nordeste peninsular. Una aproximación al estudio de las formas de propiedad y de gestión de un rico patrimonio familiar, *Aesp.A* 78, Madrid, 167-187.

BLANC-BIJON, V., CARRÉ, M.B., HESNARD, A., TCHERNIA, A. 1998, *Recueil de timbres sur amphores romaines, II (1989-1990 et compléments 1987-1988)*, Aix-en-Provence.

CARBONELL, E. FOLCH, J. MARTÍNEZ, J. 1995, Recent work on villas around Ampurias, Girona, Iluro and Barcelona (NE Spain. La villa de Can Feu (Sant Quirze del Vallès, Barcelona), *JRA* 8, Ann Arbor, 297-300.

CARBONELL, E., FOLCH, J. 1998, La producció de vi i d'àmfores a la vil·la de Can Feu, 2 *Col·loqui d'Arqueologia Romana, El vi a l'antiguitat, Economia, producció i comerç al Mediterràni occidental (Badalona, 6-9 maig 1998)*, Badalona, 289-293.

CARRÉ, M.-B., GAGGIADIS-ROBIN, V., HESNARD, A., TCHERNIA, A. 1995, *Recueil de timbres amphoriques sur amphores romaines (1987-1988)*, Aix-en-Provence.

CARRERAS, C., BERNI, P. 2002, Microspatial relationships in the Laietanian wine trade: shipwrecks, amphora stamps and workshops, Rivet, L., Sciallano, M. (eds.), *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Mélanges offerts à Bernard Liou*, Montagnac, 359-369.

- CARRETÉ, J. M^a., KEAY, S. J., MILLET, M. 1995, *Roman provincial capital and its hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain 1985-1990*, Ann Arbor.
- COMAS, M. 1985, *Baetulo. Les àmfors*, Badalona.
- COMAS, M. 1997, *Baetulo. Les marques d'àmfora*, Badalona; Corsi-Sciallano, M., Liou, B. 1985, *Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4. Archaeonautica 5*, París.
- CHRISTOL, M., FÉDIÈRE, G. 1999, La présence italienne dans l'arrière-apys de Narbonne: la dossier des *Usuleni*. Épigraphie de l'instrumentum domesticum et épigraphie lapidaire, *DHA 25*, 81-99.
- CHRISTOL, M., PLANA, R. 1997, Els *negotiatores* de Narbona i el vi català, *Faventia 19/2*, Barcelona, 75-95.
- CHRISTOL, M., PLANA, R. 1998, De la Catalogne à Narbonne: épigraphie amphorique et éépigraphie lapidaire, les affaires de Veiento, Paci, G. (ed.), *Epigrafia romana in area Adriática, IX Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain, Macerata, 10-11 nov. 1995*, Pisa-Roma, 273-302.
- DE NICOLÁS, J. 1987, Vi de la Laietània i vi de la Campania a menoria (Illes Balears), 1 *Col·loqui d'Arqueologia Romana, El vi a l'antiguitat, Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental (Badalona, 1985)*, Badalona, 237-245.
- DESBAT, A., SCHMITT, A. 1998, Un nouveau type d'amphore de Tarraconaise avec la marque Sex-Domiti, *S.F.E.C.A.G. Actes du Congrès d'Istres, 21-24 mai 1998*, Marsella, 349-355.
- DÍEZ-CORONEL, L. 1970, Una bodega romana en Balaguer, *XI CNA (Mérida, 1968)*, Zaragoza, 774-783.
- DI PORTO, A. 1984, Impresa agricola ed attività collegate nell'economia della "villa". Alcune tendenze organizzative, *Sodalitas. Scritti in onore di Antonio Guarino*, vol. VII, Nápoles, 3235-3277.
- GALVE, M. P., 1996, *Los antecedentes de Caesar-augusta. Estructuras domésticas de Salduie*, Zaragoza.
- FREED, J. 1998, Stamped Tarraconensian Dressel 2-4 Amphoras at Carthage, 2 *Col·loqui d'Arqueologia Romana, El vi a l'antiguitat, Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental (Badalona, 6-9 maig 1998)*, Badalona, 350-356.
- GEBELLÍ, P. 1996, Un nou centre productor d'àmfors al Camp de Tarragona. El forn de la Canaleta i el segell Philodamus (Vila-seca, Tarragonès), *Butlletí Arqueològic* (antes, *Boletín Arqueológico*), època V, núm. 18, 69-96.
- GEBELLÍ, P. 1998, "Les exportacions amfòriques del Camp de Tarragona al sud-est de França", *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia, Comerç i vies de comunicació (1000 aC-700 dC)*, Puigcerdà, 31 octubre-1 novembre 1997, Puigcerdà, 223-230.
- GIANFROTTA, P. 1982, Lentulo Augure e le anfore laietane, *Epigrafia ed ordine senatorio. Tituli 4*, Roma, 475-479.
- GISBERT, J. A. 1998, Àmfors i vi al territori de Dianium (Dènia). Dades per a la sistematització de la producció amforal al País Valencià, *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental, 2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana (Badalona, 6-9 maig 1998)*, Badalona, 383-417.
- LAMOUR, C., MAYET, F. 1981, Glanes amphoriques: II.- Régions de Montpellier Sète Ensérune Le Cayla (Mailhac), *Etudes sur Pézenas et l'Hérault 12, Les Amis de Pézenas, Pézenas*, pp. 3-18.
- LONG, L. 1998, Lucius Volteius et l'amphore de 4ème type. Découverte d'une amphore atypique dans une épave en baie de Marseille. 2 *Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, El vi a l'antiguitat, Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental (Badalona, 6-9 maig 1998)*, Badalona, 341-349.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1986-89, Los talleres anfóricos de Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona). Noticia de su hallazgo, *Empúries* (antes, *Ampurias*), 48-50, Barcelona, vol. II, 64-71.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1990, Une nouvelle fouille dans le centre producteur d'amphores de Sant Boi de Llobregat (Barcelone), *SFECAG: Actes du Congrès de Mandeure-Mathay*, 1990, 187-198.
- LÓPEZ MULLOR, A., 1998, El centre productor d'àmfors de Sant Boi de Llobregat (Barcelona), 2 *Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, El vi a l'antiguitat, Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental (Badalona, 6-9 maig 1998)*, Badalona, 233-245.
- LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, X., CAIXAL, A., CASTELLANO, A. 1992, *La primera Vilanova. L'establiment ibèric i la vil·la romana d'Arró, Darró o Adarró de Vilanova i la Geltrú. Síntesi de les darres recerques arqueològiques i històriques*, Sant Sadurní d'Anoia.
- LOS, A. 1992, Les intérêts des affranchis dans l'agriculture italienne, *MEFRA 104-2*, 709-753.
- LOUSTAUD, J.-P. 1984, Découverte à Limoges de deux amphores de M. Porcius et Se. Domitius/Saturio, *Aquitania 2*, 277-284.
- LUEZAS, R. A. 1998, Sellos de alfarero sobre *dolia* en la Península Ibérica, *Caesaraugusta 74*, Zaragoza, 207-233.
- MANACORDA, A. 1985, Schiavo "manager" e anfore romane: a proposito dei rapporti tra archeologia e storia del diritto, *Opus IV*, Roma, 141-151.
- MANACORDA, D. 1989, Le anfore dell'Italia repubblicana: aspetti economici e sociali, *Amphores*

romaines et histoire économique, dix ans de recherches (Siena, 1986), Roma, 443-467.

MANACORDA, D. 1993, Appunti sulla bollatura in età romana, Harris, W. V. (ed.), *The Inscribed Economy. Production and distribution in the Roman empire in the light of instrumentum domesticum*, *Proceedings of a conference, American Academy, Rome, 10-11 January 1992*, Ann Arbor, 37-54.

MANACORDA, D., PANELLA, C. 1993, Anfore, Harris, W. V. (ed.), *The Inscribed Economy. Production and distribution in the Roman empire in the light of instrumentum domesticum*, *Proceedings of a conference, American Academy, Rome, 10-11 January 1992*, Ann Arbor, 55-64.

MÁRQUEZ VILLORA, J. C., MOLINA VIDAL, J. 2005, *Del Hiberus a Cartago Nova. Comercio de alimentos y epigrafía anforica grecolatina*, Barcelona.

MIRÓ, J. 1988A, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C.-I d.C.)*, BAR International Series 488, Oxford.

MIRÓ, J. 1988b, Les estampilles sobre àmfores catalanes. Una aportació al coneixement del comerç del vi del *Conventus Tarraconensis* a finals de la República, *Fonaments* 7, Barcelona, 243-263.

PASCUAL, R. 1962, Centros de producción y difusión geográfica de un nuevo tipo de ánfora, *VII Congreso Nacional de Arqueología* (Barcelona, 1960), Zaragoza, 334-345.

PASCUAL, R. 1968, Algunos aspectos del comercio antiguo según las ánforas, *I Reunión de historia de la economía antigua de la Península Ibérica, Papeles del laboratorio de arqueología de Valencia*, Valencia 5.

PASCUAL, R. 1977, Las ánforas de la Layetania, *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores* (Roma, 1974), Roma, 47-96.

PASCUAL, R. 1991, *Índex d'estampilles sobre àmfores catalanes*, Barcelona.

PENA, M. J. 1998, Productores y comerciantes de vino layetano, *2 Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, El vi a l'antiguitat, Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental* (Badalona, 6-9 maig 1998), Badalona, 305-318.

PENA, M. J. 1999, Las marcas de M. Porcius sobre ánforas Pascual 1, *Favèntia* 21/2, 5-83.

PENA, M. J., 2000, Inscriptions lapidaires et marques sur amphores, *RAN* 33, 8-14.

PENA, M. J., BARREDA, A. 1997, Productores de vino del nordeste de la Tarraconense. Estudio de

algunos *nomina* sobre ánforas Laietana 1 (=Tarraconense 1), *Favèntia* 19/2, Bellaterra, 51-73.
PERA, J. 1994, Una interessant marca d'àmfora Dressel –I laietana procedent de Santa Eulàlia de Ronçana (Vallès Oriental), *Laietània* 9, Mataró, 373-374.

REMESAL RODRÍGUEZ J., REVILLA CALVO V. 1991, Weinamphoren aus Hispania Citerior und Gallia Narbonensis in Deutschland und Holland, *FBW 16, Landesdenkmalamt Baden-Württemberg, Stuttgart*, pp. 389-439.

REMESAL RODRÍGUEZ J. (ed.), 2004, *Epigrafía anfórica*, Barcelona.

REMOLÀ, J. A. 2000, *Las ánforas tardo-antiguas en Tarraco* (Hispania Tarraconensis), Barcelona.

REVILLA, V. 1993, *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El alfar de l'Aumedina, Tivissa (Tarragona)*, Barcelona.

REVILLA, V. 1995, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C.-III d.C.)*, Barcelona, 1995.

REVILLA, V. 2004, Ánforas y epigrafía anfórica en Hispania Tarraconensis, Remesal, J. (ed.), *Epigrafía anfórica, Workshop de Barcelona, 9-10 de mayo de 2003*, Barcelona, 159-196.

REVILLA, V., en prensa, Onomástica en epigrafía anfórica de la Hispania Tarraconense: algunas consideraciones sobre significado y métodos de análisis, *XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae* (Barcelona, 8-12 septiembre 2002), Barcelona.

SIEBERT, G. 1978, Signatures d'artistes, d'artisans et de fabricants dans l'antiquité classique, *Ktéma* 3, 111-131.

TREMOLEDA, J. 1998, *Pvblivs Vsvlenvs Veiento*. Un magistrat narbonès amb propietats al nord de la Tarraconense, *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Comerç i vies de comunicació (1000 aC-700 dC)*, Puigcerdà, 1997, 231-241.

TREMOLEDA, J. 2000, *Industria y artesanado cerámico en época romana en el nordeste de Catalunya (Época augustea y altoimperial)*, BAR internacional Series 835, Oxford.

TREMOLEDA, J. 2005, Un nou inversor itàlic en la viticultura de la Tarraconensis: Publi Baebi Tuticà, *Pyrenae* 36-2, Barcelona, 115-140.

TREMOLEDA, J., COBOS, A. 2003, El cónsul Cn. Léntulo Augur y las inversiones de la aristocracia romana, *Athenaeum*, 91, fasc. I, Como, 29-53.

LES INSTAL·LACIONS PRODUCTIVES D'ÀMFORES TARRACONENSES

Tarraconensis, territori, taller ceràmic, àmfores, producció, vi, modulació.

Joaquim Tremoleda i Trilla*

El conocimiento de las instalaciones que produjeron ánforas, especialmente las que estuvieron asociadas al fenómeno económico en torno a la creación de un excedente vinario, en el ámbito territorial del litoral tarraconense, necesita una constante actualización que permita integrar las novedades que surgen en las intervenciones arqueológicas recientes.

En primer lugar, se realiza en este trabajo una catalogación que divide el territorio en cinco grandes unidades, entre las que destaca por su densidad la costa central catalana. Se pretende también sentar las bases de una tipología que permita diferenciar las diversas categorías de los centros industriales. Asimismo, los ejemplos mejor conocidos permiten ensayar una interpretación de la modulación que llevó a estructurar los talleres, así como caracterizar su organización interna.

Tarraconensis, territorio, taller cerámico, ánforas, producción, vino, modulación.

Knowledge about the installations that produced amphorae, particularly those that were associated to the economic phenomenon concerning the creation of surplus wine, in the territorial area of the Tarragona coast, needs a constant updating that enables the novelties that arise in recent archaeological interventions to be integrated. In the first place, this work involves a cataloguing that divides the territory into five large units, among which the central Catalan coast is noteworthy for its density.

It also aims to set the bases of a typology that enables us to differentiate the diverse categories of the industrial centres. At the same time, the best-known examples enable us to test out an interpretation of the modulation that led to structuring the workshops, as well as characterising their internal organisation.

Tarraconensis, territory, pottery workshop, amphorae, production, wine, modulation.

Les connaissances sur les ateliers de production d'amphores, spécialement sur ceux qui furent associés au phénomène économique lié à l'excédent de production de vin sur le territoire du littoral de la Tarraconaise, ont besoin d'une mise à jour constante qui leur permette d'intégrer les nouveautés apportées par les interventions archéologiques récentes.

Ce travail commence, tout d'abord, par un catalogage qui divise le territoire en cinq grandes unités. Parmi elles, figure la côte centrale catalane qui se distingue par sa densité. Il s'agit également d'établir les fondements d'une typologie permettant de différencier les différentes catégories de centres industriels. De même, les exemples les mieux connus permettent de tenter une interprétation du module qui a conduit à structurer les ateliers, et caractériser leur organisation interne.

Tarraconensis, territoire, atelier de céramique, amphores, production, vin, module.

INTRODUCCIÓ

Segur que unes jornades d'estudi sobre les novetats entorn de la producció i la comercialització de les àmfores fabricades a la Hispània Tarraconense per fer un homenatge en memòria de Ricard

Pascual és la millor manera de recordar l'home que va desvetllar l'interès per aquest tema. Certament, l'avanç en el coneixement i la identificació de formes noves i la seva vinculació amb àrees productives no conegudes són fruit d'un context més general i aaben produint-se per un procés de maduració de

* Museu d'Arqueologia de Catalunya – Empúries.

recerca global. En el cas de donar a conèixer la Tarraconense com a àrea de producció i exportació de vi, mitjançant l'adaptació i la fabricació d'àmfores que segueixen el model itàlic d'època tardorepublicana, Ricard Pascual en fou l'agent actiu. L'entrada en escena d'aquest territori fou important, ja que va donar a conèixer un aspecte de la seva economia antiga que, ara fa quaranta-cinc anys, va orientar la recerca arqueològica cap a una determinada direcció en la qual, al llarg d'aquest període, les novetats s'han anat succeint contínuament i de forma gairebé vertiginosa.

Ricard Pascual va tenir un paper destacat en la identificació inicial dels envasos fabricats a la Tarraconense. En efecte, la presentació de la comunicació: "Centros de producción y difusión geográfica de un tipo de ánfora" celebrat al VII Congreso Nacional de Arqueología, l'any 1960 a Barcelona, les actes del qual es varen publicar dos anys més tard a Saragossa (Pascual 1962, 334-345), representà el tret de sortida que obria la via en la investigació de l'esmenat fenomen econòmic. Cal dir també, que fou seguit d'aprop pels arqueòlegs francesos i italians, especialment per André Tchernia (1971, 38-85), qui, l'any següent, amb Fausto Zevi, detectà la presència d'àmfores tarraconenses a Òstia (Tchernia/Zevi 1972, 35-67) i la Longarina (Hesnard 1980, 141-156). A la península Ibèrica, Miguel Beltrán va anomenar-les Dressel 1/Pascual 1 (Beltrán 1970, 329).

Més enllà de l'anècdota del nom que identifica l'envàs, el mateix Pascual va continuar fent recerca sobre el tema. Va presentar un altre estudi de referència sobre la localització i la catalogació dels tallers productors concentrats en la zona laietana (Baix Llobregat, Barcelonès, Vallès i Maresme) (Pascual 1977, 47-96). D'aquesta manera, la incorporació de les àmfores catalanes en els estudis de síntesi sobre la producció del vi en l'àmbit mediterrani, des dels primers assajos als més recents (Tchernia 1986, 142-145; Peacock/Williams 1986, 93-95; Laubenheimer 1990b, 111-114; Étienne/Mayet 2000, 99-210; Brun 2004, 261-277; Prevosti 2005, 391-401).

Malgrat que aquest va ser un tema que no va deixar mai de treballar, Pascual es va interessar especialment per la fabricació dels envasos, en la seva tipologia i en l'epigrafia amfòrica. Aquest aspecte va ser una de les seves darreres passions, que va poder ordenar en un treball monogràfic (Pascual 1991). Mai no es va dedicar, però, a l'estudi de les instal·lacions on eren produïdes aquestes àmfores. També és cert que llavors no hi havia un coneixement prou bo ni prou extens de cap d'aquests tallers. Es coneixien o es tenia notícia, des de molt

antic, de diversos forns (Empúries, Sant Miquel Sarroca), però generalment es tractava de restes o estructures disperses i fragmentàries, sempre deslliçades de la resta del complex, la qual cosa no permetia fer-se una idea real de l'organització interna de les terrisseries ni de l'organització del treball que es desenvolupava al seu interior.

Des de l'any de la publicació del primer article de Ramon Pascual l'estat de la qüestió ha evolucionat considerablement. Jordi Miró va posar les bases per al coneixement dels tallers de Catalunya i especialment per a la difusió de les àmfores catalanes en l'àmbit europeu (Miró 1988a). Amb tot, fa només 10 anys el panorama era encara força desolador. Després, s'han realitzat estudis de síntesi sobre els tallers ceràmics de l'àmbit català, com el de Víctor Revilla del 1995, resultat de la seva tesi doctoral, en el qual és simptomàtic que encara no hi havia ni una sola planta completa de cap centre terrisser. També és significatiu que a Girona, Revilla recull 11 jaciments i que, poc temps després, en un estudi centrat només en l'àmbit gironí, la xifra arribà a 29 (Tremoleda 2000, tesi presentada l'any 1996).

En els darrers anys el panorama ha patit algun canvi significatiu, més qualitatiu que quantitatiu, ja que disposem de tallers grans excavats en extensió que permeten fer comparacions i tenir una idea molt més clara de la seva entitat i organització.

EL TERRITORI

Per determinar l'existència d'un taller amfòric el propi Pascual establia uns criteris: troballa de forns o vestigis de forns; els fragments d'àmfora apareixen en un percentatge més elevat que en qualsevol altre jaciment; hi ha abundància de fragments cremats o rebregats; les estampilles que hi apareixen es repeteixen diverses vegades i les característiques de la pasta són les mateixes. Si bé cap d'aquests arguments per separat podria no ser suficient o determinant, la confluència de dos o més factors sí que sol ser-ho (Pascual 1977, 47). Abans, però, d'entrar en detall en els tipus de tallers i la seva estructura, convé que fem una visió general del territori. En primer lloc, cal dir que tot i que el fenomen s'originà en una zona força concreta, la implantació que va tenir va agafar una extensió que abasta des de la Gàl·lia Narbonesa fins al País Valencià. La zona del Llenguadoc concentra entre 60 i 70 jaciments (Laubenheimer 1985), i el País Valencià també en té un bon nombre (Enguix/Aranegui 1977; Aranegui 1981, 529-538; Aranegui/Mantilla 1987, 100-104; Aranegui/Gisbert 1992, 101-110; Gisbert 1987, 104-118), per exem-

ple, només a les comarques de la Marina Alta i la Safor, a l'extrem sud de l'antiga Tarraconense, hi ha 15 bòbiles documentades.

Conscients doncs, que forma part d'un tot més extens, aquest treball pren en consideració la franja costanera al nord de la província Tarraconense (Fig. 1), que coincideix amb l'actual Catalunya, espai prou ben delimitat, ja que la vall interior de l'Ebre fou una zona de penetració del mercat, no de producció (Beltrán 1987, 51-74). Aquest espai ha estat posat en consideració diverses vegades, amb un coneixement cada cop més aprofundit (Miró 1988a; Revilla 1995; 2004, 159-196).

L'extensió d'aquesta àrea permet, a la vegada, realitzar diversos agrupaments per zones, amb una personalitat molt descada entre elles, que tenen la seva correspondència amb grans trets geomorfològics (Fig. 2). Si ordenem aquest territori de nord a sud, distingim primer una zona en el nord-est català que s'articula entre els cursos del Fluvià i el Ter (comarques de l'Alt Empordà, Pla de l'Estany, Gironès i part de la Garrotxa). Un espai absolutament diferent és la costa de les comarques gironines del Baix Empordà i de la Selva fins a la Tordera. Més al sud, trobem l'autèntic nucli on es genera el fenomen econòmic que es deriva de les terrisseries per antiguitat, per quantitat i per concentració de jaciments. Aquest espai extens, que anomenarem costa central catalana, el podem sectionar en tres zones més localitzades: la comarca del Maresme, al voltant del municipi d'*Iluro* i fins a *Baetulo*; una segona zona és la que es concentra entorn de Caldes de Montbui, l'antiga *Aquae Calidae*, i que s'articula seguint l'eix de la riera de Caldes; finalment, l'àrea de *Barcino* i la vall del Llobregat (comarques dels dos Vallès, el Barcelonès i el Baix Llobregat). Seguidament, trobem una àrea que podríem definir com el camp de Tarragona, que abastaria des del Garraf i el Baix Penedès, seguint pel Tarragonès, dominat per *Tarraco*, la capital provincial, i al sud, la comarca del Baix Camp. Finalment, el curs de l'Ebre i la ciutat de *Dertosa* marcarien la darrera àrea, que comprèn les comarques de la Ribera d'Ebre i el Baix Ebre.

LA ZONA ENTRE FLUVIÀ I TER

D'aquesta zona hi ha pocs jaciments amb una estructura extensa de taller, ja que molts d'ells formen part d'una explotació. Tot i que el seu coneixement és encara limitat, alguns haurien estat tallers de certa entitat, especialment els de la Bomba i Ermedàs.

El punt més interior i més elevat seria **Sant Aniol de Finestres**, jaciment inèdit, amb l'existència d'un

forn que conserva la graella. Una intervenció de salvament va permetre disposar de les primeres dades del **Forn de l'Home Dret**, a can Coromines, a la banda oriental del terme municipal de Maià de Montcal, Garrotxa. Es va posar al descobert un forn de planta quadrada amb part de la graella conservada i un arc de sustentació. El conjunt, però, és més ampli, amb altres forns i espais destinats a abocador. Sembla que l'activitat terrissera es centraria en època altimperial i cal remarcar la troballa de rebutjos de cocció que manifesten la fabricació de sigil·lades (Tremoleda *et alii* 1996, 39-46; Tremoleda 2000, 39, 40, 73, Figs. 19, 20, 60).

Ja a la plana empordanesa, tenim indicis d'un forn al **Camí de Can Miró** de Navata (Tremoleda 2000, 40). **La Bomba**, a Vilamacolum, dins el terme de Torroella de Fluvià, és un jaciment llargament conegut, amb les restes espectaculars d'un forn, avui desaparegut, associat al qual s'havien recuperat elements que mostren una producció de gerres engalbades de boca trilobulada, juntament amb àmfores de tipologia difícil, properes a les Dr. 2-4. Aquesta producció, a manca de criteris més fermes, es va datar al final del segle I i durant el segle II (Nolla/Casas 1984, 104-106; Tremoleda 2000, 40, 73, 123, Figs. 22-24, 62, 100). L'any 2002 s'hi realitzà una intervenció de salvament que va posar al descobert un altre forn i diverses estructures associades que, juntament amb el material recuperat permeten fixar l'inici del funcionament a mitjan segle I dC (Fuentes *et alii* 2004, 243-246). Proper a

115

Figura 1. Mapa de la península Ibèrica, amb la divisió provincial d'època d'August. En trama, la *Hispania Tarraconensis*.

116

- 1-Sant Aniol de Finestres (Garrotxa)
- 2- El Forn de l'Home Dret (Maia de Montcal, Garrotxa)
- 3- Camí de Can Miró (Navata, Alt Empordà)
- 4- La Bomba (Vilamacolum, Torroella de Fluvià, Alt Empordà)
- 5- Clos Miquel (Sant Miquel de Fluvià, Alt Empordà)
- 6- Mas Castellar (Pontós, At Empordà)
- 7- Camp dels Recs (Orriols, Bàscara, Alt Empordà)
- 8- Camí a la Creu d'Albons (Viladamat, Alt Empordà)
- 9- Vilauba (Camós, Pla de l'Estany)
- 10- Ermedàs (Cornellà del Terri, Pla de l'Estany)
- 11- Palol de Revardit (Pla de l'Estany)
- 12- El Viaró (Rupià, Baix Empordà)
- 13- Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà)
- 14- Can Cornellà (Celrà, Gironès)
- 15- Massanet de la Selva (Gironès)
- 16- Llagostera (Gironès)
- 17- Llafranc (Palafugell, Baix Empordà)
- 18- Vilarenys (Vall-llobrega, Baix Empordà)
- 19- Palamós (Baix Empordà)
- 20- El Collet de Sant Antoni (Calonge, Baix Empordà)
- 21- Cap Roig (Calonge, Baix Empordà)
- 22- Solius (Castell-Platja d'Aro, Baix Empordà)
- 23- Can Lloverons (Castell-Platja d'Aro, Baix Empordà)
- 24- S'Agaró (Castell-Platja d'Aro, Baix Empordà)
- 25- La Caleta (Sant Feliu de Guíxols, Baix Empordà)
- 26- Vinya Badosa (Tossa de Mar, La Selva)
- 27- Els Ametllers (Tossa de Mar, La Selva)
- 28- Fenals (Lloret de Mar, La Selva)
- 29- Can Viader (Malgrat de Mar, Maresme)
- 30- El Roser o El Muijal (Calella, Maresme)
- 31- El Moré (Sant Pol, Maresme)
- 32- Torre Martina o el Farrel (Sant Pol, Maresme)
- 33- El Sot del Camp (Sant Vicenç de Montalt, Maresme)
- 34- Horta Nova (Arenys de Mar, Maresme)
- 35- El Morrel (Llavaneres, Maresme)
- 36- Les Casetes (Mataró, Maresme)
- 37- Santa Cecília (Mataró, Maresme)
- 38- Torre Llauder (Mataró, Maresme)
- 39- Can Portell (Argentona, Maresme)
- 40- Sant Sebastià (Argentona, Maresme)
- 41- Ca l'Arnau (Cabrera de Mar, Maresme)
- 42- Veinat del Sant Crist (Cabrils, Maresme)
- 43- La Fornaca (Vilassar de Dal, Maresme)
- 44- Veral de Vallmora (Teià, Maresme)
- 45- Club Tennis Barcelona (Teià, Maresme)
- 46- Riera de Teià (El Masnou, Maresme)
- 47- Cal Ros de les Cabres (El Masnou, Maresme)
- 48- Alella-Autopista (Alella, Maresme)
- 49- Can Rivièr (Badalona, Barcelonès)
- 50- Can Cabanyes (Badalona, Barcelonès)
- 51- Can Valls (Badalona, Barcelonès)
- 52- Badalona (Barcelonès)
- 53- Avinguda Francesc Cambó (Barcelona, Barcelonès)
- 54- Carrer Princesa (Barcelona, Barcelonès)
- 55- Estadi de Montjuïc (Barcelona, Barcelonès)
- 56- Nostra Senyora del Port (Barcelona, Barcelonès)
- 57- Cal Roc (Boades, Bages)
- 58- Forn d'en Serra (Llinars del Vallès, Vallès Oriental)
- 59- Can Collet (Llinars del Vallès, Vallès Oriental)
- 60- Can Cabot (Santa Eulàlia de Ronçana, Vallès Oriental)
- 61- Can Vendrell (Santa Eulàlia de Ronçana, Vallès Oriental)
- 62- Sant Miquel dels Martres (Caldes de Montbui, Vallès Oriental)
- 63- Can Carerac (Caldes de Montbui, Vallès Oriental)
- 64- Carrer Balmes/carrer Espartero (Caldes de Montbui, Vallès Occidental)
- 65- Mas Manolo (Caldes de Montbui, Vallès Oriental)
- 66- Camp d'en Ventura de l'Oller (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental)
- 67- Santa Maria de les Feixes (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)
- 68- Poble Sec (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental)
- 69- Can Feu (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental)
- 70- La Salut (Sabadell, Vallès Occidental)
- 71- Can Jofresa (Terrassa, Vallès Occidental)
- 72- Can Tintorer (El Papiol, Baix Llobregat)
- 73- Can Pedrerol (Castellbisbal, Vallès Oriental)
- 74- Can Reverter o can Peral (Sant Vicenç dels Horts, Baix Llobregat)
- 75- Vila Vella (Sant Boi del Llobregat, Baix Llobregat)
- 76- Sant Martí Sarroca (Alt Penedès)
- 77- Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf)
- 78- Tomoví (Albinyana, Baix Penedès)
- 79- El Vilarenc (Calafell, Baix Penedès)
- 80- Plans d'en Jori (Montblanc, Conca de Barberà)
- 81- La Clota o el Rincón del César (Creixell, Tarragonès)
- 82- Tarraco (Tarragonès)
- 83- El Burguet (Alcover, Alt Camp)
- 84- Les Planes del Roquís (Reus, Baix Camp)
- 85- Els Antigons (Reus, Baix Camp)
- 86- El Vilar (Reus, Baix Camp)
- 87- La Buada o l'Esplugu Pobra (Reus, Baix Camp)
- 88- El Brugar (Reus, Baix Camp)
- 89- Mas del Coll (Riudoms, Baix Camp)
- 90- Mas de l'Antoni Corts (Riudoms, Baix Camp)
- 91- Timba del Castellot (Riudoms, Baix Camp)
- 92- Molins Nous (Riudoms, Baix Camp)
- 93- L'Aumadina (Tivissa, Ribera d'Ebre)
- 94- Mas del Catxorro (Benifallet, Baix Ebre)

Figura 2. Mapa de localització i agrupament per zones de les principals bòbiles de Catalunya.

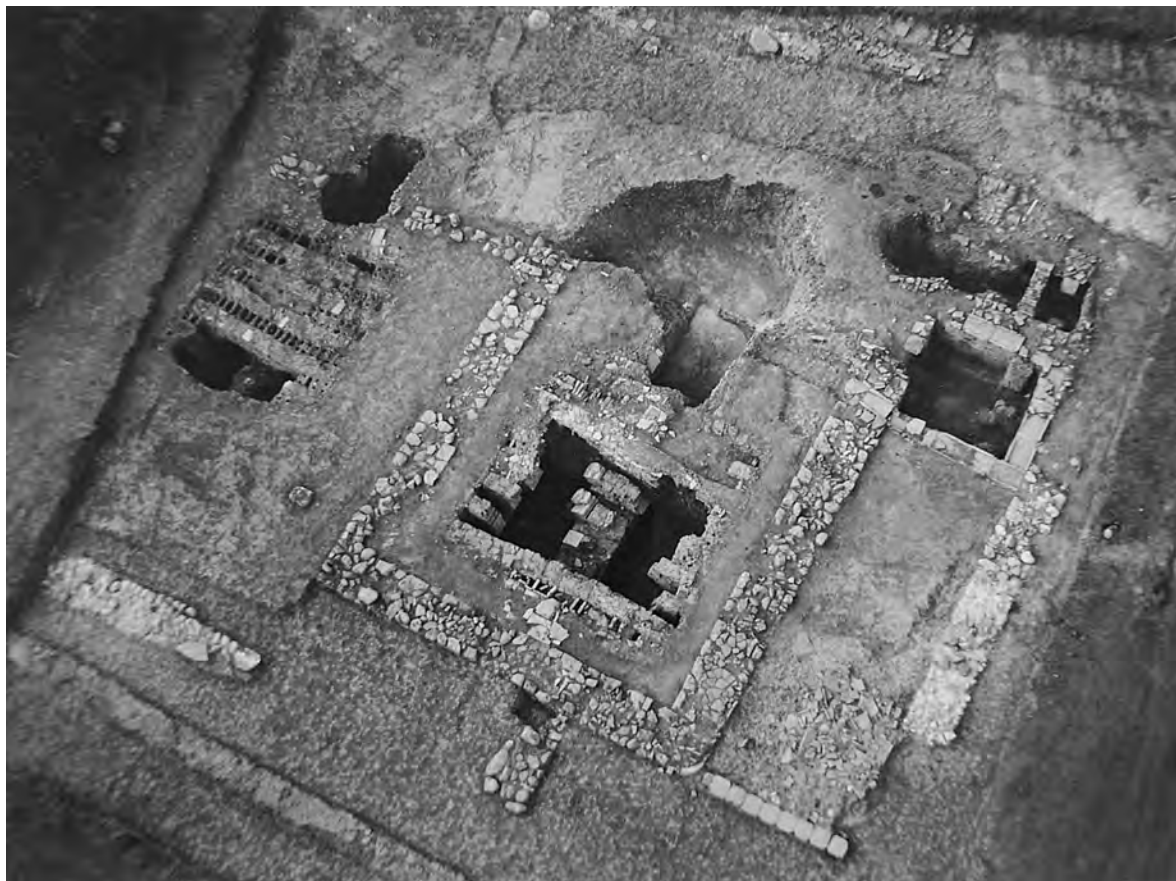
aquest, tenim **Clos Miquel**, a Sant Miquel de Fluvià, amb un forn conegut d'antic, del qual no se'n coneix la producció. També al **Camp del Recs** d'Orriols es va excavar un forn circular (Martín 1979-1980, 97-105; Tremoleda 2000, 44-46, Figs. 33-36). De forma semblant, es coneix un forn romà al jaciment de **Mas Castellar** de Pontós, que conserva la graella (Tremoleda 2000, 44, Fig. 32).

El forn que es troba al **Camí a la Creu d'Albons**, al municipi de Viladamat, Alt Empordà, estava vinculat, sens dubte, a la vil·la romana de Tolegassos. Malgrat que disposa d'una estructura simple, ha resultat sorprenent per una producció de ceràmica vidrada que duu associada (Nolla/Casas 1984, 115; Casas/Merino 1991, 139-155; Casas/Merino/Soler 1993, 131-143; Tremoleda 2000, 46, Figs. 37-38, Fig. 64).

Ermedàs (Cornellà del Terri, Pla de l'Estany), pel que respecta a aquesta zona, és la bòbila més ben coneguda. Aquest jaciment és objecte d'una excavació sistemàtica des de l'any 1999, i ha posat al descobert una part important de la seva estructura, com veurem més endavant (Fig. 3) (Tremoleda *et alii* 2002; 2004). En la producció amfòrica documentada hi tro-

bem els tipus Dressel 2-4 i Dressel 28, que es fabriquen des de mitjan segle I i durant tot el segle II. Més al sud, en el terme de **Palol de Revardit** s'ha excavat recentment un forn ceràmic. Per altra banda, el forn associat a la vil·la romana de **Vilauba**, és de planta circular i no se li coneix una producció relacionada (Tremoleda 2000, 40-41, Fig. 25).

Al Baix Empordà interior, hi ha el lloc conegut com el **Viaró** (Rupià) on hi ha un abocament amfòric, constituït únicament per fragments de Dressel 2-4, que fan pensar en un taller proper, tot i que mai no s'han trobat evidències clares de les instal·lacions industrials (Nolla/Casas 1984, 141-142). A la vil·la de **Puig Rodon**, a Corçà, (Casas 1986, 15-77), s'han trobat evidències que semblen prou clares d'activitat terrissaire amb peces de rebuig. S'identifica la producció d'àmfores de base plana G. 4 en contextos del final del segle III i el segle IV, on sovintejava el material residual (Nolla/Casas 1990, 199-203; Tremoleda 2000, 128-129, Fig. 115). Juntament amb Llafranc, és l'únic taller de cronologia avançada que fabricaria àmfores del tipus G. 4. També a **Maçanet de la Selva** hi havia

Figura 3. L'excavació de la bòbila d'Ermedàs al final de la campanya del 2001, que mostra el nucli central dels forns.

notícies de l'existència d'un forn (Marquès 1983, 64-65).

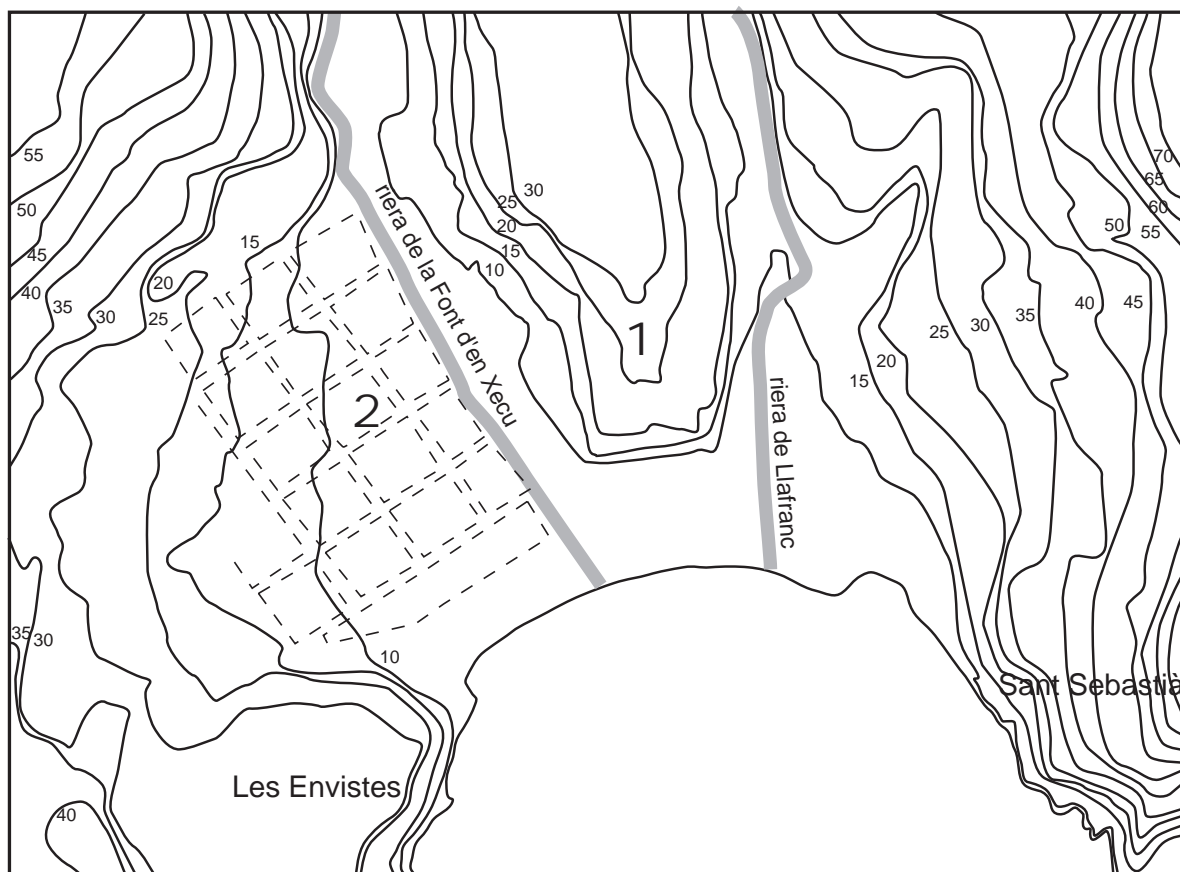
A la comarca del Gironès, hi ha indicis d'un forn a **Can Cornellà** de Celrà, on no s'han trobat les restes del forn, però sí del material de l'abocador (Tremoleda 2000, 48). A **Llagostera**, en canvi, es coneix l'existència d'un forn, que no fou excavat completament (Tremoleda 2000, 48).

LA COSTA GIRONINA

Si obviem els dos forns del barri hel·lenístic de Roses i els dos forns, també d'època hel·lenística, de la Neàpolis emporitana (Puig i Cadafalch, 1915-1920, 704-705), a Empúries és molt probable que es fabriquessin amb certa quantitat àmfores del tipus Dressel 8 per envasar salons de peix i, en menor mesura, àmfores del tipus Dressel 2-4 (Nolla 1974-75, 169-193; Tremoleda 2000, 126-128, Figs. 157-170). Al sud d'aquesta ciutat trobem tot un rosari d'establiments costaners que aprofiten les condicions geogràfiques per a la instal·lació de tallers emi-

nentment amfòrics. Aquest seguit de tallers aprofiten uns dipòsits d'argila força heterogenis, de gra molt fi a Llafranc, amb molta mica a Palamós i, a partir de Lloret, formen un continu amb la costa del Maresme i les següents comarques costaneres.

A **Llafranc** (Palafrugell, Baix Empordà), ja de molt antic hi havia notícies de recollida de materials (Badia 1966, 256-266). Mercès a una intervenció de salvament es va localitzar un dels primers tallers gironins importants (Nolla/Canes/Rocas 1982, 147-183). Posteriorment, diversos treballs puntuals han extret més informació (Barti/Plana 1989, 137-146; 1993a, 87-99; 1993b, 72-73; Llinàs/Sagrera 1992, 107-111; 1993, 105-127). Un darrer treball de síntesi ha agrupat tota la informació disponible fins al moment (Barti/Plana/Tremoleda 2004). Tot i les restes parcials, l'estructura s'organitzava en la planta de vinificació, en terrasses, en un turó, i la bòbila, a la part baixa, separada pel curs d'una riera (Fig. 4). Els envasos amfòrics que es fabriquen a Llafranc des d'època augustal fins al segle III són els tipus Tarraconense 1, Oberaden 74, Pascual 1, Dressel 2-4, Dressel 7-11,

Figura 4. Plànol de situació del jaciment de Llafranc (Palafrugell). El número 1 identifica el turó on es va construir la planta de vinificació; el número 2 assenyalava la ubicació de la bòbila.

G. 4 i, probablement, un tipus similar a la Beltrán II A. Les marques conegudes del taller són les que corresponen a un magistrat de la ciutat de *Narbo Martius*, P. VSVL.VEIENT (*Publius Usulenus Veientanus*), amb tota probabilitat el propietari de la indústria i tota una sèrie de personatges, possiblement de condició servil, vinculats a la producció que només coneixem pels seus *cognomina* (PRI, SEC, QVIETVS, HERM, MVL).

El 1991, en la primera campanya de salvament, a la vil·la de **Vilarenys** (Vall-llobrega), es van recuperar rebutjos de forn de material constructiu i de ceràmica comuna (Caja/Rocas 1992, 102), que provaven l'existència d'una bòbila associada a l'establiment rural. Més endavant s'han identificat restes de forns de terrissa en els sectors 2 i 3 (Caja *et alii* 2002, 198). No sabem si van obrar-s'hi àmfores, però semblen respondre al model convencional i clàssic, similar del Collet, que es localitza a només 5 km de distància.

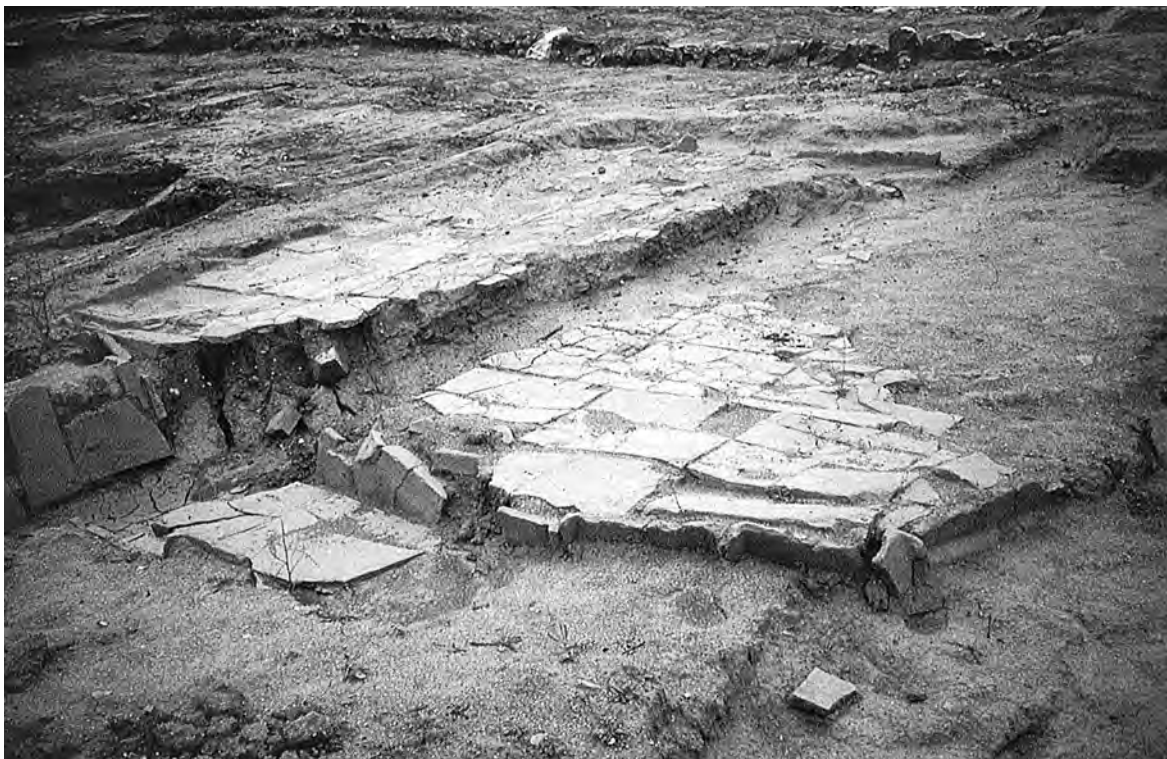
A **Cap Roig** de Calonge, Baix Empordà, a tocar la costa, ja fa temps s'havien localitzat restes de ceràmica i àmfores prop de les restes d'un forn (Nolla/Casas 1984, 121). A l'interior del nucli de **Palamós** (Baix Empordà), en un seguiment d'obres, es va localitzar part d'un abocador altimperial que contenia ceràmica comuna i àmfores Dressel 2-4 (Tremoleda 1987, 210-216; 1996, 42).

Al **Collet de Sant Antoni** (Calonge, Baix Empordà), a uns 200 metres de la vil·la del Collet, coneguda d'antic (Nolla/Santamaria/Sureda 2002, 87-112), es va localitzar i excavar d'urgència una terrisseria ben conservada que ocuparia una extensió aproximada d'uns 7.000 metres quadrats. L'excavació va posar al descobert un ampli complex industrial, amb 16 forns de terrissa (Fig. 5), que van estar en funcionament en moments diferents, forns de calç, abocadors, basses de decantació (Fig. 6), grans sales d'emmagatzematge, llocs de treball i llocs d'habitatge (cuina, forn de pa, rebost...) dels terrissaires (Nolla *et alii* 2004, 193-200). La producció de la bòbila comprenia un ampli repertori de productes (ceràmica comuna, material de construcció, àmfores). Pel que fa a aquests darrers envasos trobem una tipologia diversa: Tarraconense 1, Oberaden 74, Pascual 1, Dressel 2-4 i Dressel 8; és a dir, un repertori que se situa entre època d'August i el segle I. Entre el material epigràfic destacaríem un segell circular aplicat al peu de les àmfores, amb la lectura PLATANI (nexes en PL, TA i NI), que també trobem sobre *dolis*. És normal, també, la presència d'incisions efectuades abans de coure damunt dels peus: lletres i numerals.

Pel que fa a l'etapa d'activitat, l'excavació ha posat de manifest una ocupació baixrepublicana d'una certa entitat que és anterior a l'activitat de la terris-

Figura 5. Aspecte del forn de majors dimensions, conservat al nivell de la graella, al taller del Collet de Sant Antoni de Calonge.

Figura 6. Vista d'una de les grans basses de decantació de l'argila, excavada a la bòbila del Collet de Sant Antoni de Calonge.

seria que coneixem. L'inici de la producció s'ha de situar en el darrer terç/darrer quart del segle I aC i s'hauria perllongat fins al 60-65 dC. Al segon quart del segle II, sobre les dependències pràcticament desaparegudes de la bòbila, es va crear una necròpoli que va estar en ús fins a la darrerria del segle V o poc després (Nolla/Casas/Santamaria (ed.) 2005, 11-103).

A Platja d'Aro (Castell-Platja d'Aro, Baix Empordà), la terrisseria de **Can Lloverons** (Nolla (ed.) 2002, 40-46), va ser parcialment documentada per L. Esteva (Esteva 1966; Tremoleda 2000, 50), encara que ho fou només de forma parcial. L'interès afegit d'aquesta bòbila rau en el fet de poder-la posar en relació amb la gran vil·la marítima de Pla de Palol, que es localitzava a poca distància. Sabem que es van elaborar àmfores dels tipus Dressel 2-4, Dressel 7-11 i G. 4. Cal esmentar la troballa d'un segell de bronze per marcar taps d'àmfora amb el nom *Porcianus*, que cal suposar lligat amb l'explotació agrària (Nolla (ed.) 2002, 201-202, Fig. 152,30; Fabre/Mayer/Rodà 2002, 106-107, làm. XXXVI).

A **Solius** (Castell-Platja d'Aro, Baix Empordà), es van recuperar les restes d'un forn de doble cambra alimentat per dos *praefurnia* (Aicart/Sagrera 1993, 77-83; Tremoleda 2000, 55-56, Fig. 52). El forn de

S'Agaró (Castell-Platja d'Aro, Baix Empordà) fou trobat per una màquina excavadora. La part conservada estava en prou bon estat, però no fou possible localitzar l'abocador. Les poques ceràmiques recuperades en el forn eren sobretot imitacions de ceràmica africana de cuina, la qual cosa permet datar la producció en el segle II i part del segle III dC (Nolla/Aicart/Esteva 1990, 37-62; Tremoleda 2000, 50-51, 73 i Figs. 44-47 i 62, 29-31). **La Caleta** (Sant Feliu de Guíxols, Baix Empordà), molt propera a l'anterior, també ofería unes condicions òptimes per a l'establiment d'un taller arran de costa. El material, molt escadusser, segurament correspon a àmfores Pascual 1 (Tremoleda 1996, 44).

A la part més meridional de les comarques gironines, que correspon a la comarca de la Selva, el forn de **Vinya Badosa**, al terme de Tossa de Mar, La Selva, estava en bon estat de conservació. Era d'una sola cambra de combustió coberta amb cinc arcs que sustentaven la graella. No es va trobar l'abocador i, per tant, es desconeix la seva producció (Zucchitello 1978, 36; Tremoleda 2000, 51-52, Fig. 48).

A la gran vil·la dels **Ametllers** (Tossa de Mar, La Selva), després d'una fase republicana inicial, data- da entorn dels anys 80/70 aC, hi hauria un edifici

augustal, construït pel volts dels anys 20/10 aC, que li donarà la configuració que, en general, serà la que perdurarà en les fases posteriors, amb la divisió en dues parts: la residencial a la part alta i la productiva, que es va construir a la part baixa (Codina *et alii* 2004, 201-209). Precisament pertanyent a l'àrea *rustica fructuaria* cal situar una premsa de vi i un possible forn, que s'ha posat en relació amb els petits establiments de Ses Alzines i de Mas Carbotí (Burch *et alii* 1998a, 185-190; 1998b, 21-34; Burch/Llinàs/Nolla 2002, 234-236; Burch *et alii* 2005). Aquests establiments eren estacionals i depenien de la vil·la, on centralitzaven la producció de zones de difícil accés. Constaven de quatre àmbits per a viure els treballadors, amb un porxo i una premsa de vi. Estigueren actius entre l'època d'August i la fi del segle I dC.

L'any 1984 es va realitzar una excavació en extensió en uns solars del **Pla de Fenals** (Lloret de Mar, La Selva), finançada per la Generalitat de Catalunya, que va deixar al descobert un complex industrial (Descamps/Buxó 1986, 63-68; Buxó/Tremoleda 2002), per bé que hi havia notícies molt anteriors. Fins a l'any 2000, Fenals va ser el taller que havia posat al descobert les instal·lacions del complex més ben conegut de les comarques gironines, per bé que incomplet. Estava organitzat en diverses ales cobertes a doble vessant entorn d'un pati central (Fig. 7). En el taller s'hi fabricaven àmfores Tarraconense 1, Pascual 1 i Dressel 2-4, a més d'un tipus prou particular que es va anomenar Tarraconense 2/Fenals 1. Els pivots sovint tenien impresos senyals numerals i alfabètics per a controlar la producció; els més freqüents eren A i AC. Pel que fa a les estampilles, només es va poder llegir L.L. sobre *tegulae*. L'activitat del taller abasta d'època d'August a la de Domicià (30/20 aC - 80/85 dC).

LA COSTA CENTRAL CATALANA

Aquest espai geogràfic, que es correspon amb l'àrea laietana, s'articula en tres unitats principals: el vessant costaner de la serrelada Litoral i l'estreta franja al·luvial que hi ha entre la muntanya i el mar, que correspon especialment a la comarca del Maresme. La intensa activitat urbanística que ha sofert en la seva història ha motivat que aquest espai compti amb una llarga tradició de treballs arqueològic i de síntesi (Miró 1982; 1982-1983). La prolongació de l'autopista A-19 i la publicació dels treballs que va comportar tot el seguit d'actuacions de salvament al principi dels anys noranta, ha significat una embranzida sobre aquesta qüestió, ja sigui com a visió general ja com a espais més concrets, com ara la vall d'Argentona (CODEX 1992, 157-

189; Prevosti (coord.) 1995; Carreras/Puerta/Rigo 1996-1997, 377-395; Morer/Rigo/Barrasetas 1997, 67-98). En segon lloc, trobem una àmplia vall que s'obre en la serralada Prelitoral i que articulen la vila de Caldes de Montbui i la riera de Caldes. Finalment, hi hauria la zona del baix Llobregat, amb un sòl d'al·luvió, que proporciona abundants dipòsits d'argila.

A **Can Viader** de Malgrat (El Maresme) es van excavar d'urgència les restes d'un forn a la cantonada entre els carrers de Guillem de Palafolls i Santiago Rusiñol (Burjach *et alii* 1987, 224-228). S'hi van trobar rebutjos d'àmfora del tipus Pascual 1 i Dressel 2-4, la qual cosa indica una activitat centrada entre el darrer quart del segle I aC i el final del segle I dC.

El taller localitzat al turó d'**El Roser** o **El Mujal** (Calella, Maresme) està vinculat a la vil·la romana propera. La producció amfòrica es limita als tipus Laietana 1, Pascual 1 i Dressel 2-4. Les marques identificades fins ara són MAX, AEMVLI, HILARI, CANDI, ACASTI i CIBA. La vida del taller abasta des del final del segle I aC fins a la dècada dels anys setanta dC (Pascual 1977, 67-68; López 1985, 162-208).

El jaciment d'**El Moré** (Sant Pol de Mar, Maresme) és un centre romà dedicat a la producció de vi, amb una part enturonada, dedicada a l'elaboració del vi i una part baixa, on hi havia la bòbila, on hi ha notícia de l'existència de tres forns. Està situat al Maresme, sobre un turó a 94 m s.n.m. al costat sud-oriental del qual transcorre la riera del Moré, que permetia transportar el producte fins l'embarcador que es trobava arran de costa. Si bé la seva existència era coneguda d'antic, no fou fins la dècada dels noranta que s'identificà com un centre terrisser.

121

Figura 7. Fotografia general de l'excavació realitzada l'any 1984 a la Platja de Fenals (Lloret de Mar).

L'excavació del 1995, en motiu de les obres de l'autopista A-19, va descobrir la totalitat de les estructures conservades de la planta de vinificació. La seva estructura està organitzada en quatre terrasses que s'adapten al desnivell del terreny. La primera terrassa està formada per un mur perimetral que conté l'estructura rectangular d'una torre, amb funcions de guaita. La segona està constituïda per un gran mur d'aterrossament d'un metre d'amplada i un murs perimetrals més estrets. L'espai està compartimentat per envans d'uns 50 cm d'amplada. En aquesta àrea hi ha un pati al qual obren onze àmbits organitzats en forma d'U invertida. La funció d'aquests espais estava dedicada al treball metal·lúrgic, a la forja de ferrer, al premsat del raïm i al dipòsit i fermentació del vi. La tercera i quarta terrasses eren unes zones dedicades a l'emmagatzematge (Fig. 8) (Arqueociència SCP 1995, 191-204; 1997; Gurri/Sánchez 1997, 23-34; Gurri 2004, 626-634; Gurri et alii 1998, 563-568).

L'epigrafia associada al jaciment d'El Moré són segells curts, amb dues o tres lletres: AC, OR, RV, CHR, CIY (Revilla 1995, 266-267). Recentment el segell trobat sobre una àmfora Pascual 1, procedent d'aquest jaciment ha estat identificat com el nom d'un personatge, *Publius Baebius Tuticanus*, de rang eqüestre, originari de la ciutat italiana de Verona (Tremoleda 2005).

Al jaciment de **Torre Martina o el Farrel** (Sant Pol, Maresme) es van trobar diverses estructures, però, vinculades a l'explotació agrícola. S'hi produïen àmfores Pascual 1 i Dressel 2-4, amb un taller que estigué actiu entre els segles I i II (Revilla 1995, 265).

El Sot del Camp (Sant Vicenç de Montalt, Maresme) és un establiment rural que ocupa una zona entrerasses situada al costat d'un torrent i a poca distància del mar. Fou excavat per Marià Ribas, que va posar al descobert habitacions amb paviments de *signinum* i estructures productives. Cal remarcar l'existència d'un forn i, a prop, d'un abocador. El taller estigué en funcionament durant els segles I i II i s'hi van fabricar àmfores Tarraconense 1, Pascual 1, Oberaden 74 i Dressel 2-4. La seva epigrafia amfòrica és ben coneguda, especialment pels segells L. VOLTEIL i PHILODAMVS, a més d'altres menys clares, com ara HCI i REO o REG (Pascual 1977, 64-66; Revilla 1995, 262-264).

A **Horta Nova** (Arenys de Mar, Maresme) mercès a una prospecció, es coneix un abocador que demostra la fabricació de Tarraconense 1 i Pascual 1 (Revilla 1995, 261).

Al **Morrel** (Sant Andreu de Llavaneres, Maresme), a la banda dreta del torrent de les Bruixes, es coneix un establiment a partir d'unes intervencions realitzades per M. Ribas, amb diverses habitacions pavimenta-

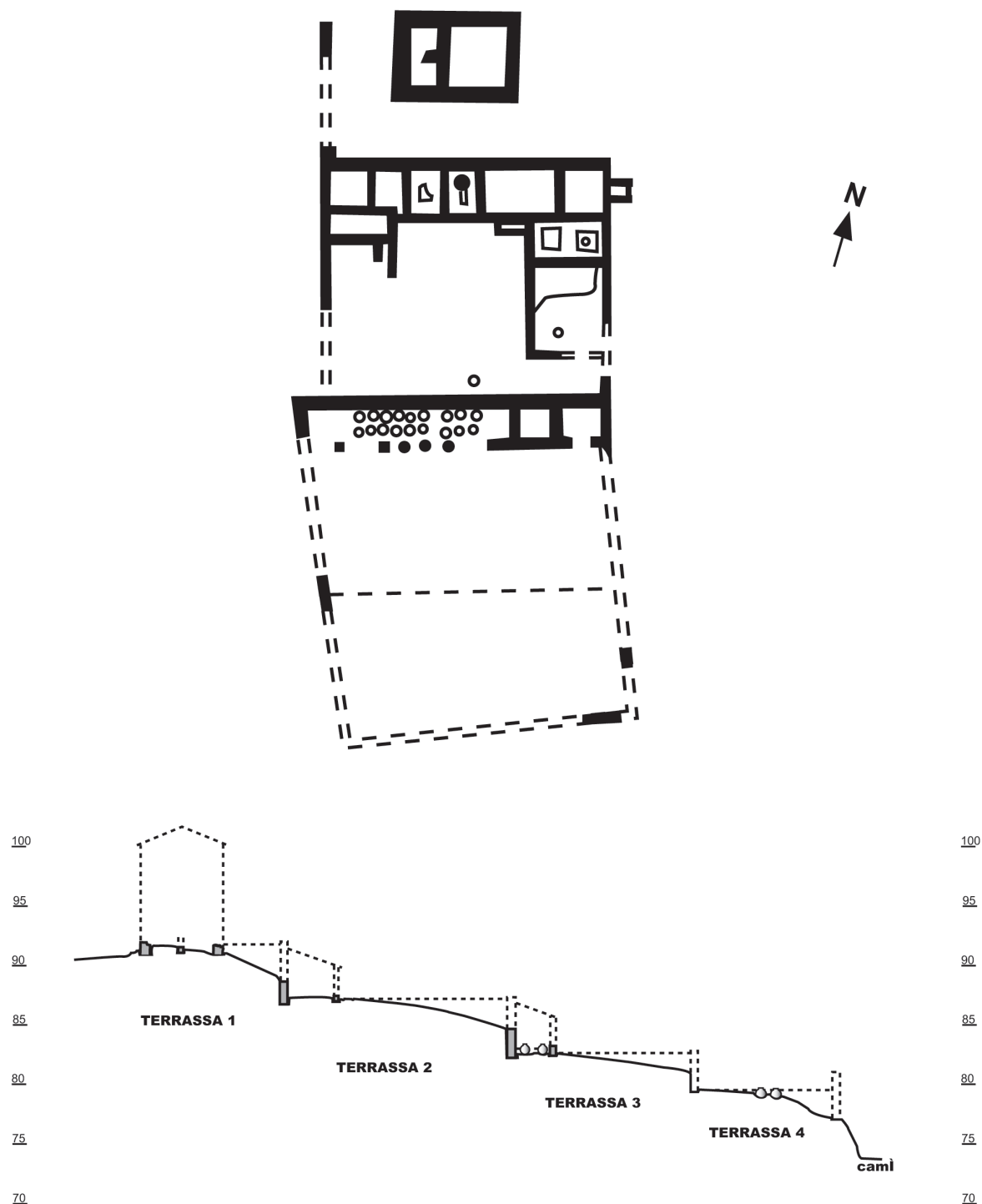
des amb *signinum* i alguns fragments de mosaic. A l'altre costat es coneix un forn que aprofita el pendent del terreny, de planta circular de notables proporcions (*praefurnium* de 2 m de llarg per 80 cm d'amplada). Al seu entorn es van trobar diversos abocadors que contenien rebutjos d'àmfores Pascual 1 i, sobretot, Dressel 2-4. Sobre pivots es coneix la marca CLV, que apareix també en el taller de Torre Llauder i a Badalona (Revilla 1995, 260).

El jaciment de **Les Casetes** (Mataró, Maresme) es va localitzar en la confecció de l'Inventari del Patrimoni Arqueològic quan es va trobar part d'una bòbila al nord-est del turó d'Onofre Arnau. Les restes són la fogaina d'un forn i un abocador ceràmic, a tocar d'una riera, amb fragments d'àmfores Tarraconense 1, de moment de forma exclusiva (Revilla 1995, 259).

A **Santa Cecília** (Mataró, Maresme), ja l'any 1968 s'havien localitzat al marge esquerra de la riera Sant Simó tres forns, de planta circular amb *praefurnium*, posats en bateria i un abocador. Més tard, els anys 1973 i 1977 es va destapar completament un dels forns. El taller estava en actiu en època ibèrica i produïa àmfores de boca plana Mañá B3 i també imitacions del tipus Dressel 1 (Revilla 1995, 258).

Torre Llauder (Mataró, Maresme) és la vil·la suburbana d'*Iluro* que compta amb una gran tradició de treball arqueològic, no sempre encaminada a la seva correcta conservació. El cos central de la vil·la, data del segle I aC i la part residencial està dotada de tota una sèrie d'àmbits distribuïts entorn d'un pati central o peristil porticat. Al costat nord-oest hi ha un conjunt termal i una àrea de servei. Al final del segle II coneix una remodelació que aplica programes decoratius i comporta la introducció de decoració dels àmbits amb mosaics, *crustae* i pintures murals, juntament amb una ampliació de les termes. Posteriorment, en el segle V dC alguns espais perden l'ús residencial, tot i que encara se'n fa un ús noble, convertint un espai en aula.

Les instal·lacions productives relacionades amb el taller ceràmic pertanyen a la primera fase d'ocupació i en el seu entorn es van descobrir, als anys seixanta, tres forns, dels quals només en un cas es coneix l'estructura rectangular, amb la cambra de combustió dividida per un mur; els altres dos també eren de planta rectangular o quadrada. Un dels forns hauria fabricat àmfores i ceràmica comuna amb seguretat, a poca distància es va trobar un abocador. La cronologia del taller se situa en època augustal, en el darrer terç del segle I aC. Una excavació d'urgència realitzada l'any 1989 va permetre de localitzar un altre abocador, al sud de la vil·la, que estava format per Pascual 1 i Dressel 2-4. El dipòsit dataria d'època tiberiana.

123

Figura 8. Planta i secció del jaciment d'El Moré (Sant Pol de Mar) (a partir d'Arqueociència SCP 1997, plànol 8 i fig. 19).

Les úniques formes amfòriques de producció local documentades són Pascual 1 i Dressel 2-4. L'abundant epigrafia documentada no està associada a un tipus concret, excepte H en el coll de Pascual 1. Les marques són ABDA, ANE o AVE, AR, AS, AT, B, BL, BP, CLV, DEI, HYS, IMP,

IVL.AND.ONS, LL, LP, M, M.A.A?, NC o NG, NES, NP, NYA?, P, PANSCAVRI, PHR, PR, PRC, SEC, SV, V, VER, VERD, [JV, dues anepígrafes i la coneguda L.HER.OPT, que és dubtosa, així com diversos *graffiti* (Pascual 1977, 61-64; Prevosti/Clariana 1987, 199-210; Revilla 1995, 249-257).

El jaciment de **Can Portell** es localitza al vessant dret de la riera d'Argentona (Argentona, Maresme). La intervenció arqueològica de seguiment de les obres de la variant de Mataró de la carretera Nacional II va permetre la localització d'un abocador que contenia Pascual 1 i Dressel 2-4 i, en menor quantitat, Dressel 1 tarraconense i Tarraconense 1. Les marques associades a aquest taller són: Q.FABI sobre la vora de Dressel 1 tarraconense, ABN, BA, EVT, PR, QVA, SRT, SVB, TER, VE i diversos grafitis fets abans de la cocció. També hi ha notícia de l'existència d'una cambra d'un forn circular proper al lloc (Benet *et alii* 1993a, 56-57; Aguilera/Revilla 1994, 215-232; CODEX SCCL 1995, 43-55).

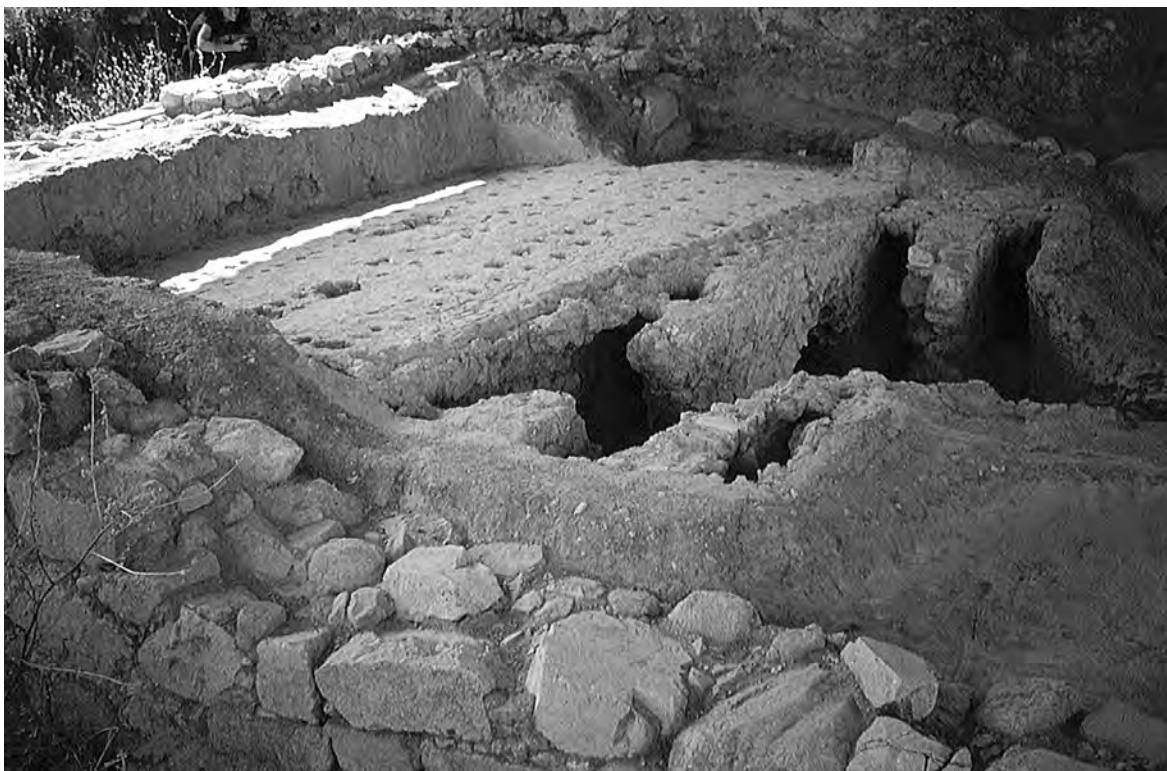
Sant Sebastià (Argentona, Maresme) és una vil·la amb estructures i paviments en activitat durant l'Alt Imperi i amb una necròpolis propera. Hi hauria un sector artesanal associat, del qual M. Ribas en documentà un forn, avui destruït, i un abocador amb ceràmiques deformades per defectes de cocció. No es coneix la tipologia de les àmfores, però sí els segells ASCL i JPOL.

Ca l'Arnau (Cabrera de Mar, Maresme) és un assentament itàlic d'època republicana amb estructures d'una *domus*, unes termes i un forn d'àmfores molt antic (Fig. 9), que funcionà entre el primer quart

i el darrer del segle I aC (Martín 2002, 216-218). Fabricà àmfores grecoitàliques, Dressel 1 locals, Tarraconense 1 i Pascual 1.

Al **Veïnat del Sant Crist** (Cabrils, Maresme) se situa una vil·la important, afectada pel pas de l'Autopista A-19. D'aquest nucli se'n van poder documentar diversos àmbits, pavimentats amb *opus signinum* i *opus sectile*, organitzats entorn d'un pati. Aquesta vil·la hauria disposat d'unes termes. Vinculada a ella hi hauria una necròpolis tardana. La cronologia de l'establiment abastaria entre el segle I aC fins al Baix Imperi. Separat per uns vint metres al nord-est hi havia un forn de planta rectangular, amb cambra i graella sustentada sobre doble línia d'arcs que se suportaven als laterals i sobre un mur central; tindria una sola boca de *preafurnium*. Pel que fa a la fabricació d'àmfores només es coneixen Pascual 1. Les úniques marques sobre pivot són PLTE i JVO (Revilla 1995, 243-244; Clariana 2002, 107-157).

Al lloc del suggerent topònim de **La Fornaca** (Vilassar de Dal, Maresme), es van poder excavar tres forns circulars, un d'ells molt ben conservat, amb pilar central circular i graella radial. Els paral·lels més clars d'aquests forns els trobem a Gran Bretanya (Swan 1984, Fig. 32 i 36). Segons

Figura 9. Fotografia del forn de Ca l'Arnau, Cabrera de Mar, Maresme.

Núria Rosselló (a qui agraïm la comunicació) sabem que s'hi coïen *imbrices* i *dolia*.

A l'indret conegut com el **Veral de Vallmora** (Teià, Maresme), conegut d'antic, però revaloritzat recentment mercès a un projecte d'Antoni Martín, sabem que hi havia existit un complex format per les premses i les dependències de vinificació i també un taller ceràmic. A partir de la troballa d'un *signaculum* de plom amb inscripció (segle II dC), sabem que les instal·lacions formaven part d'un *fundus* dels *Pedanii Clementes* (Rodà et alii 2005, 47-57).

Al **Club Tennis Barcelona** (Teià, Maresme) hi havia hagut restes d'una vil·la i una necròpolis propera, d'època altimperial. A prop del lloc hi havia un forn, avui destruït, que hauria fabricat àmfores Pascual 1 (Revilla 1995, 242).

A tocar de la **Riera de Teià** (El Masnou, Maresme), molt a prop del mar es van localitzar una vil·la residencial, avui destruïda, i una necròpolis. Tot i que no es coneix el taller, es van trobar molts fragments ceràmics amb defectes de cocció. En àmfores hi ha els tipus Pascual 1 i Dressel 2-4, amb una marca al pivot: VP o VIP (Revilla 1995, 241).

La vil·la de **Cal Ros de les Cabres** (El Masnou, Maresme), molt propera a la platja, ha estat objecte de diversos treballs, que van posar al descobert una part residencial, amb mosaics i dependències de la part rustica. Els treballs més moderns foren intervencions d'urgència dels anys 1989 i 1990, que van descobrir un sector amb àmbits ordenat entorn d'un pati central, on aparegueren 6 *dolia* i dos dipòsits revestits amb *signinum*, dos contrapesos de premsa i, al nord, dos forns, un de petit i quadrat i un de circular d'un 4,50 m de diàmetre, conservats fins a la graella. A prop dels forns es va descobrir un abocador. Les produccions identificades són Pascual 1, Dressel 2-4 i, possiblement Tarraconense 1. Hi havia associats, un segell amb la lletra L en el pivot, un segell anepigràfic en forma de roseta i un *grafitti* (Járrega 1987, 246-248; Burés/Marqués 1991; Revilla 1995, 239-240).

Alella-Autopista (Alella, Maresme) és un altre jaciment afectat per la construcció de l'autopista A-19. La destrucció subsegüent ha fet molt difícil la correcta identificació de les restes, i establir si pertanyen a una sola vil·la o a més d'un establiment. Es va assenyalar l'existència de dos forns i abundància de restes amfòriques. La forma documentada és la Pascual 1. Hi ha una relació de diverses marques però sense associar a cap tipologia. Les publicades són B, associada a EFA, MON o MOM i VER []/SEN [ ] (Revilla 1995, 237-238).

A **Can Rivière** (Badalona, Barcelonès), hi ha restes d'una vil·la molt extensa, propera al mar, de la qual es coneixen elements que procedeixen d'un sector

residencial. Són poques les dades segures sobre l'existència d'un taller: es va documentar un fragment d'àmfora defectuós i material de construcció (Revilla 1995, 236). **Can Valls** (Badalona, Barcelonès) és una masia, a prop de la qual es van trobar restes romanes. Unes excavacions permeteren trobar restes d'un abocador i material constructiu d'un forn. Molt a prop, a **Can Cabanyes**, també s'assenyala un altre forn. No s'especifiquen tipus amfòrics (Revilla 1995, 235).

A l'interior de la ciutat de **Badalona**, en un sector molt proper a les antigues excavacions del carrer Lladó, on es va localitzar la *domus*, l'any 1984 es va identificar un sector industrial, del qual es conservaven restes de tres dipòsits, una possible premsa, quatre aliniacions d'àmfores i un petit forn (Puerta/Rodríguez 1987, 183-188).

A Barcelona (Barcelonès), es va recollir informació de possibles centres artesanals: a l'**Avinguda Francesc Cambó** es va trobar un abocador, sense presència d'estructures. A l'**Estadi de Montjuïc** es van trobar una quinzena de sitges, farcides amb material d'abocador d'un taller. També, a la falda de la muntanya de Montjuïc, en contacte amb la plana del delta del Llobregat, es van trobar les restes arrasades d'un conjunt termal i d'una vil·la. Proper a aquest punt, i conegut com **Nostra Senyora del Port**, se situa un abocador ceràmic vinculat a un taller. En tots tres casos, la presència més important és d'àmfores Pascual 1 i també Dressel 2-4, sense epigrafia documentada (Granados/Rovira 1987, 128-129).

En uns treballs realitzats al **carrer Princesa** de Barcelona, a prop de l'església i l'escola de Sant Cugat del Rec, fou excavat un forn circular, amb una bassa de decantació d'una fase posterior que el cobria. Fabricava àmfores Pascual 1, de pasta groc palla, de les més primerenques (Casas/Martínez 2006, 36-59). També al solar del mercat de Santa Caterina es va localitzar un possible centre productor de ceràmica. A l'excavació es van recuperar àmfores Pascual 1 i Dressel 2-4. Les marques A, AVC, LEBS estan associades a la Pascual 1, però es compta amb moltes altres: EPAPR, la lletra grega Phi, PIL, PHILO, I, PLOC, LAETI, O, P, PRI, T, THEOP (Aguelo/Carreras/Huertas 2006, 60-73).

Al Bages, a **cal Roc** (Boades, Bages), l'any 1985 es va excavar un conjunt de dos forns, un de petit i circular i l'altre quadrat amb arcades que sustentaven la graella, de grans dimensions (Daura/Pardo 1998, 179).

Molt proper al nucli de Llinàs del Vallès, a la riba dreta del Mogent, el jaciment de **Forn d'en Serra** (Llinars del Vallès, Vallès Oriental) es va documentar per l'aparició d'una gran quantitat de fragments

d'àmfora i *tegulae*, sense haver-se trobat estructures associades (Bacaria 1998, 84). Les prospeccions realitzades en les terres que envolten el mas de **Can Collet** (Llinars del Vallès, Vallès Oriental), situat entre Cardedeu i Dosrius, en una petita vall en plena Serralada Litoral, han permès determinar materials datats entre els segles II-I aC i el segle IV dC. L'existència d'un possible forn romà es basa en la presència d'un lot considerable d'àmfores Pascual 1 trobades al final dels anys seixanta quan es van obrir canalitzacions d'aigua. Les restes fan referència, però, a una vil·la, orientada probablement al mercat d'*lluro* (Bacaria 1998, 83). També es coneixen àmfores del tipus Dressel 2-4. L'epigrafia amfòrica coneguda, apareixia sempre sobre pivot i no associada a una forma concreta: LA, IN, NT, NY, PRI, TB i VAS (Pascual 1977, 67-68; Revilla 1995, 230-231).

Can Cabot (Santa Eulàlia de Ronçana, Vallès Oriental), tenia restes de construccions molt extenses, potser d'una vil·la. A prop es van trobar dos forns ben conservats i un gran abocador. Les àmfores eren del tipus Pascual 1 i Dressel 2-4 i les marques associades a Pascual 1 eren COR i PSC sobre tots dos tipus, les altres (CAQ, L.CP, L.C.R ER, MO, SLL, JLQIO i tres marques més anepígrafes (Pascual 1977, 59-60; Revilla 1995, 227-29).

A **Can Vendrell** (Santa Eulàlia de Ronçana, Vallès Oriental) només es coneixen les restes d'un forn i un abocador, d'on provenen exemplars defectuosos i fragments d'àmfores Pascual 1 i Dressel 2-4; a més a més s'hi fabricaven Dressel 1 locals. Les marques són QTE, una sobre llavi de Dressel 1 tarraconense, amb un grafi associat (B) i el segell C sobre pivot indeterminat (Pascual 1977, 58-59; Revilla 1995, 225-226).

A **Sant Miquel dels Martres o Creu de Baduell** (Caldes de Montbui, Vallès Oriental) s'hi han realitzat diverses intervencions. S'hi va localitzar un forn i un abocador, que contenia àmfores del tipus Pascual 1 i Dressel 2-4 i diversos segells no associat a cap forma: C.MC/ANT, P, PATIC, SLL, (LQ, associat a un grafit i LL.Q, un d'aquests associat a una marca anepígrafia (Pascual 1977, 56-57; Revilla 1995, 223-224).

Can Carerac (Caldes de Montbui, Vallès Oriental), és un indret situat a tocar d'un torrent que entrega a la riera de Caldes, fora de la població. La recollida de Pascual va fer pensar en l'existència d'un abocador de taller ceràmic. Les àmfores eren del tipus Dressel 2-4 i l'única marca coneguda L.M.O.S.A dins una cartel·la rectangular (Pascual 1977, 56-57; Revilla 1995, 222).

Al **Carrer Balmes** (Caldes de Montbui, Vallès Occidental), dins el nucli urbà de Caldes es va recollir material d'un abocador en motiu de la construc-

ció d'un edifici. A 100 m Pascual assenyalava l'existència d'estructures. Coneixem la producció de Pascual 1 i Dressel 2-4 i la marca associada és MCN o M.C.N en el pivot. De manera idèntica, Pascual assenyalava un altre taller al **carrer Espartero**, però no sabem si era el mateix (Pascual 1977, 54-55; Revilla 1995, 219; Miró/Folch/Menéndez 1998, 381-390).

El jaciment romà de **Mas Manolo** (Caldes de Montbui, Vallès Oriental) és conegut de fa temps. (Pascual 1977). En un seguiment arqueològic efectuat l'any 1992 es va excavar un sector industrial amb diverses reformes. Entre les estructures localitzades hi havia forns de dues fases, segle I i II dC i un gran magatzem de *dolia*, en dos moments d'ús, amb més de 200 exemplars. Molt probablement, per les restes trobades, s'haurien produït àmfores dels tipus Pascual 1 i Dressel 2-4 (Barrasetas/Monleón 1995, 89-92).

La part d'estructures excavades al **Camp d'en Ventura de l'Oller** (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental) en les campanyes realitzades entre el 1985 i el 1987 pertanyen a un centre productor, i les formen diversos àmbits ordenats al costat d'un pati porticat (Fig. 10). A la banda oest es va excavar un forn. La vil·la va funcionar entre el darrer quart del segle I aC i la fi del tercer quart del segle I dC. (Sanmartí/Tremoleda/Castanyer 1993, 274). Més tard, l'any 1991, s'excavà un altre forn, molt ben conservat (Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya 1992). Les àmfores que s'hi fabricaven eren Pascual 1 i Dressel 2-4. Es coneix la marca IV sobre pivot.

De **Santa Maria de les Feixes** (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental), es coneix l'abocador. De les àmfores només es coneixen imitacions de la forma G. 4, amb les marques associades MS i NT? (Pascual 1977; Revilla 1995, 217).

El jaciment del **Poble Sec** (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental) mostra una gran continuïtat cronològica. En una intervenció d'urgència es van posar al descobert diversos àmbits del sector productiu d'un establiment rural que estava format per una àrea d'emmagatzematge de líquids, formada per un magatzem amb 31 forats de *dolia* i dos dipòsits revestits d'*opus signinum*; la instal·lació d'una premsa, amb un dipòsit de decantació i un forn rectangular per a la producció ceràmica. El material recuperat corresponia al moment d'abandonament, que cal situar entre el final del segle IV i mitjan segle V (Barrasetas/Carbonell/Martínez 1993, 103-109).

La vil·la romana de **Can Feu** (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental) està edificada sobre un important assentament ibèric. La fundació data d'època augustal i s'abandonà durant el darrer quart del

Figura 10. Foto de la vil·la del Camp d'en Ventura de l'Oller, Santa Perpètua de Mogoda, molt propera al curs de la riera de Caldes.

127

segle II. En una primera fase, es van edificar estructures industrials: un edifici rectangular compartimentat amb diversos àmbits i un gran *lacus* a l'angle sud-oest revestit d'*opus signinum* i associat a un magatzem de *dolia*; quatre forns excavats al subsòl, tres de grans dimensions, disposats en bateria i un altre de més petit aïllat, que fabricaven àmfores Pascual 1 i Dressel 2-4 (Fig. 11); un conjunt de sitges per emmagatzemar gra i un pou al costat de dues basses de decantació. Entre els anys 70 i 80 dC. Es documenta una forta reforma i encara que es continua fabricant ceràmica, ja no es produïran més àmfores per envasar vi. L'epigrafia amfòrica és abundant, sempre sobre pivot i sense associar a una forma concreta: CE, H, HE, IN o NI, IM o IVM, M, SEVE, SNE, a més de símbols anepigràfics i grafits (Martín *et alii* 1988, 77-92; Carbonell/Folch/Martínez 1993, 279; Revilla 1995, 213-216).

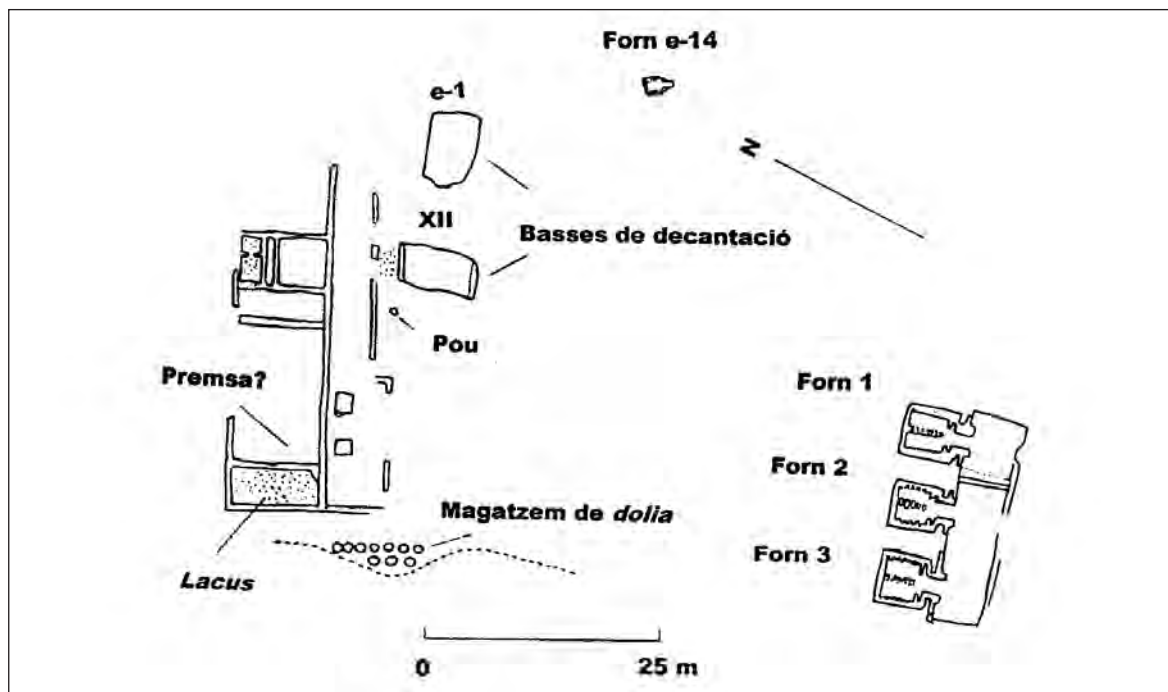
La Salut (Sabadell, Vallès Occidental), conegut d'antic, és un important assentament rural, que disposava d'un conjunt termal decorat amb paviments de mosaic decorats amb temes marins. La vil·la tenia un sector rústic amb una gran nau rectangular que contenia 68 *dolia* ben disposats; al nord hi havia altres àmbits amb diversos basaments que suggereixen una estructura de premsat. Més al nord

hi havia un dipòsit per a líquids i altres estances. Amb les diverses actuacions es van descobrir diversos forns, alguns de grans dimensions.

La producció amfòrica és antiga, comença amb el tipus Dressel 1 de la Tarraconense, Tarraconense 1, Pacual1 i la Dressel 2-4 és la darrera. També es feia *sigillata* hispànica. El segell M. COS estava associat a una vora de Dressel 1 local, els altres estaven impresos sempre sobre pivot i no estan associats a un tipus concret: CA, CE, MAA i VM (Revilla 1995, 210-212).

Can Jofresa (Terrassa, Vallès Occidental) ha estat objecte de diverses intervencions que han descobert un complex d'estructures relacionades amb activitats industrials. La seriació parla de dues fases, una que va des d'August fins a època flàvia i una altra que arribaria fins a mitjan segle II. Amb la primera s'ha d'associar un taller ceràmic, amb un recinte rectangular, a l'interior del qual hi havia tres fons, dos de rectangulars i un de circular. Al sud dels forns hi havia grans sots al terreny, segurament per extreure argila. Es fabricaven àmfores Dressel 2-4 (Casas/Coll/Moro 1986, 69-74; Casas *et alii* 1993, 269; Revilla 1995, 209).

Can Tintorer (El Papiol, Baix Llobregat) està situat a tocar de la riera de Rubí, a 3 km de la confluència

Figura 11. Planta de la part rústica coneguda de Can Feu (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental) (segons Carbonell/Folch 1998, 291).

amb el Llobregat. S'hi va localitzar part d'un forn i una conducció d'aigua, i en una intervenció de salvament posterior, altres construccions i diversos dipòsits. La producció amfòrica se centraria en Pascual 1, Dressel 2-4 i, potser, Dressel 7-11. L'epigrafia, abundant, es relaciona amb pivots de Dressel 2-4: ACA, ACAN, CALAM, CELS i HELE, en una mateixa peça, CIAS, CLAR i FIR, en una mateixa peça, FRIV, HIL, HILARI, LEAN i en pivots no adscrits a forma concreta: CE[, CIL, LRM, M, MVR PA, amb ATI, en una mateixa peça, OA, PT[i RIV (Pascual 1977, 53-54; Solias *et alii* 1993, 86; Revilla 1995, 203-208).

Una mica més al Sud que can Tintorer, **Can Pedrerol** (Castellbisbal, Vallès Oriental) es troba a prop de la confluència entre la riera de Rubí i el Llobregat. Es van trobar estructures d'un hàbitat rural i, a les rodalies, les restes d'un abocador amfòric, amb Pascual 1 i Dressel 2-4. Algunes marques, estan associades a Dressel 2-4 (ALB, CELS i CRAE en una mateixa peça i PR) i altres no es coneix (AND, CRES, EL, NI, NYS, PROTI, SOSIBIA, [JR i MA, amb TPIM en una mateixa peça) (Pascual 1977, 51-52; Revilla 1995, 199-202).

Can Reverter o **Can Perals** es localitza en el nucli de Sant Vicenç dels Horts, Baix Llobregat i és d'una entitat imprecisa, potser una vil·la amb un sector industrial. Hi ha diverses estructures, però en des-

taca un dipòsit de 3,68 m d'ampla i més de 20 m de llargada. Prop de les estructures es va recuperar material d'abocador, amb les Pascual 1 com a única forma d'àmfora documentada, amb diversos segells: AF, N, PH, R, THEOP, PR, associat amb AP i IR, DH, associat a VT i dos grafit.

A **Vila Vella** (Sant Boi del Llobregat, Baix Llobregat) es coneix un important conjunt termal ric i complex, que cal associar a una vil·la. A sota dels àmbits de l'apoditeri-frigidari es va trobar un forn de planta rectangular, al qual s'ha donat una cronologia que abasta entre el 10 aC i el darrer quart del segle I dC. La producció coneguda inclou àmfores Pascual 1, Dressel 2-4 i Dressel 7-11. Sobre vora de les Pascual hi trobem la coneguda marca de IVLI ANI-CETI, sobre Dressel 2-4, QVA, SOS i una marca anepígrafa circular; sense associar a forma concreta, APTI, CET, CYM o CVLM, FEL, FELI, LDAP, LPHAE, P, PAE, PRM, SAP, TH, C.ALE, una marca il·legible, sobre teula]T.PAET[i]V- PA, a més d'un grafit (Pascual 1977, 50; López/Estany 1993, 83-84; Revilla 1995, 190-195).

L'ÀREA DE TARRAGONA

Hem anomenat aquest apartat com àrea de Tarragona perquè hi podem distingir tres àmbits geogràfics: un espai nord, format per les comarques

del Garraf i del Baix Penedès; tot seguit, el Tarragonès, amb la capital provincial i, finalment, les comarques de l'Alt Camp i Baix Camp que configuren l'anomenat Camp de Tarragona. En aquest territori es documenta una especial concentració a Reus i a Riudoms.

Al municipi de **Sant Martí Sarroca** (Alt Penedès), al principi del segle XX es van descobrir els dos forns de ceràmica de Cal Sègol, a la barriada de la Rovira Roja, un anomenat el Fornot i l'altre el de l'Hort de la Tuies, que avui es conserven en mal estat. Al voltant del primer es van trobar restes de l'abocador (Puig i Cadafalch 1915-1920, 721-723; Llorac 1989, 90 i 93).

La vil·la romana de **Darró** (Vilanova i la Geltrú, Garraf) es troba molt a prop de la platja, al costat del torrent de Sant Gervasi i propera també a un poblat ibèric que perviu fins a època tardorepublicana. A més del sector residencial, l'assentament romà comprèn una part rústica, que es troba a l'est, en la qual hi ha una bòbila, que es troba gairebé arran de platja. Aquesta instal·lació està formada per dos forns de planta rectangular, una àrea de treball, per guardar la llenya i netejar l'entorn i un dipòsit de decantació. A la banda oposada als *praefurnia*, hi havia l'abocador. També hi ha un *torcularium* per a la producció de vi del final del segle I aC. Per a la terrisseria s'ha proposat un *terminus post quem* de 50-30 aC. que hauria estat activa fins al final del segle I dC. La producció amfòrica es va centrar en Pascual 1, Dressel 7-11, Dressel 2-4 i una forma de base plana i fons umbilicat (López 1993, 64-76; López *et alii* 2002, 200-203; Revilla 1995, 188-189). Arran d'una campanya de prospecció realitzada l'any 1994 a **Tomoví** (Albinyana, Baix Penedès) es va trobar el nucli residencial d'un assentament rural. Amb anterioritat s'havia assenyalat l'existència, en aquesta zona, d'un forn i d'elements constructius. La recerca més moderna ha permès definir dues àrees, una d'hàbitat i una altra d'artesanal. En aquesta darrera, propera a la riera de la Bisbal, hi havia gran quantitat de teules i material amfòric, amb molts rebutjos, propis d'un abocador, juntament amb elements constructius d'un forn. Només es coneix la producció de Dressel 2-4 i l'únic segell és sobre teula: T. PAETI (Revilla 1994, 111-128; 1995, 187).

En una petita elevació, molt propera a l'antiga línia de costa, i delimitada per dos torrents, es localitza el jaciment del **Vilarenc** (Calafell, Baix Penedès). Està format per dos sectors, un de residencial, amb habitacions i unes termes, al costat de les quals hi ha diverses dependències i una premsa. Aquest conjunt ha estat datat dins l'Alt Imperi. Una excavació moderna de l'any 1988 va localitzar un segon

establiment a la banda nord-est. És un edifici rectangular, ocupat, en part, per un sector termal. Aquest edifici és anterior, fundat al final del segle I aC i, ja avançat el segle I dC es transformà en un taller de forja.

Al voltant del segon edifici s'han identificat estructures vinculades a feines agrícoles i artesanals, com ara un pou, abocadors ceràmics i fragments d'àmfores usats per a drenar el terreny. La producció d'àmfores es centra en Dressel 1 Tarraconense, Tarraconense 1, Pascual 1, Oberaden 74, Dressel 2-4 i Dressel 7-11. Es coneix un sol segell sobre nansa de Dressel 2-4, M.P.M; sobre teula hi ha les marques CN. BEN i Q. POMPEI (Revilla 1995, 185-186).

La vil·la dels **Plans d'en Jori** (Montblanc, Conca de Barberà), situada en una zona de pas entre la costa i l'interior, en una plana agrícola amb les aigües del riu Francolí, fou objecte d'una excavació de salvament en extensió que va deixar al descobert una part molt important d'un establiment rural. Tot i l'estat d'arrasament de les restes, s'ha pogut establir una cronologia general que abasta des d'època augustal fins al segle III dC, amb diverses fases. En la primera fase la vil·la s'estructurava amb una sèrie d'àmbits entorn d'un pati porticat. La segona fase comporta algunes reformes, ja que es construeix una àrea destinada a la producció ceràmica, formada per un gran forn de planta rectangular al centre, unes dependències de treball a ponent, i, finalment, un abocador i una probable àrea d'asseccador a orient. És possible que els antics àmbits entorn del pati porticat es converteixin en una zona de premsat de vi, amb un *lacus*. Malauradament, el mal estat de les restes no han permès confirmar l'existència d'una premsa, i, sobretot no, va deixar conèixer el total d'estructures que tancaven la part industrial pel sud. De forma semblant, no s'ha confirmat que el centre terrisser fabriqués àmfores, sinó que es centraria en material de construcció i *dolia*, juntament amb ceràmica comuna.

A la pròpia capital provincial hi hauria hagut tallers ceràmics, alguns indicis aïllats en donen testimoni. Així, al centre de **Tarraco**, a la plaça de la Font, per exemple, es van trobar dues bases de decantació i un abocador datat en època julioclàudia. No obstant això, no se sap si fabricaven àmfores, ja que només es van documentar ceràmiques comunes (Gebelli/Piñol 1997, 101, Fig. 2; Gebelli (dir.) 2000, 62-63, Fig. 7).

A **La Clota** (Creixell, Tarragonès), mercès a diverses intervencions d'urgència de finals dels anys vuitanta i inicis dels noranta, es va descobrir una vil·la amb orígens baixrepublicans. En la fase següent es produí la instal·lació d'un taller, del qual es coneix un

gran abocador, datat al segle I dC, tot i que la vil·la perviu, com a mínim, fins al segle III. En àmfores locals, només es coneix el tipus Dressel 2-4 (Revilla 1995, 184). S'ha recollit en aquest lloc un topònim molt suggerent, **el Rincón del César** (Járrega 1995, 183).

Al lloc **del Burguet** (Alcover, At Camp), en l'obertura d'una pista rural que comunica amb el camí de Reus, es van trobar diverses àmfores del tipus Dressel 2-4, alineades i col·locades de cap per avall. Aquesta troballa podria tenir relació amb la notícia de l'existència d'un forn detectat ja al final del segle XIX (Járrega 1995, 180).

Les Planes del Roquís (Reus, Baix Camp) es un taller excavat amb motiu d'una urgència que ha permès conèixer una planta força completa. Es van detectar dues fases: la primera, amb tres forns grans, i la fase 2, amb fornets més petits que envaeixen la zona dels anteriors. Fou un centre productor centrat en època d'August i primera època altimperial. Es produïen àmfores dels tipus Pascual 1, Oberaden 74, Dressel 2-4 i Dressel 7-11 (Vilaseca/Adiego 2000, 275-284; Vilaseca/Adiego 2002 a, 264-275).

Al jaciment d'**Els Antigons** (Reus, Baix Camp) hi havia restes de la part residencial d'una vil·la, amb diversos àmbits, un nimfeu i restes d'estatuària, que pertanyien a l'època altimperial. També hi havia una necròpolis amb tombes de tipologia diversa. Una intervenció d'urgència va posar al descobert dos forns de planta rectangular (tipus IIb i IIc de Cuomo di Caprio). Les úniques àmfores locals conegudes són les Dressel 2-4, possiblement tardanes, i potser també Dressel 7-11 (Revilla 1995, 183; Járrega 1995, 181).

El Vilar (Reus, Baix Camp) és conegut des de fa temps com un important establiment rural d'època imperial. Notícies del principi del segle XX parlen d'estructures que formaven part d'una bòbila: un forn de planta circular de 3 m de diàmetre i un *prae-furnim* de 2,40 de llargada, i un altre forn de planta rectangular d'una sola cambra (Revilla 1995, 182). Es conserven una nansa d'àmfora Dressel 2-4 i algun pivot (Járrega 1995, 182).

Al lloc conegut com **la Buada** o **l'Espluga Pobra** (Reus, Baix Camp) s'han localitzat les restes de dos forns, un de planta circular i l'altra quadrada. Aquests equipaments s'haurien de relacionar amb una vil·la propera, a la qual s'atribueix una cronologia dels segles I-IV dC. Les produccions locals serien de Dressel 2-4 tardanes i Dressel 7-11, amb els segells C.E, CR.SVA i IR (Revilla 1995, 180-181; Járrega 1995, 181-182). **El Brugar**, també a Reus, és un lloc on hi ha notícia de l'existència d'un forn, igual que el de la Buada, però no se'n coneix la producció (Járrega 1995, 184).

A **Mas de Coll** o **Mas de Gomandí** o **Maspujols** (Riudoms, Baix Camp) es va trobar l'abocador d'un taller en motiu de la construcció de la via del tren. Entre els nombrosos rebutjos hi havia àmfora Dressel 2-4 i Dressel 7-11, amb grafitis i diverses marques com CR, P, GALLIC, que també es troba al taller veí del mas de l'Antoni Corts i el segell incomplet ...JILVAM (Revilla 1995, 174-175). Segons Járrega, el segell que es repeteix al mas de l'Antoni Corts és aquest darrer (Járrega 1995, 183).

Mas de l'Antoni Corts o **Forn del Roquís** (Riudoms, Baix Camp) ha proporcionat fragments de forn i material superficial, amb abundants rebutjos, tot i que mai no s'hi ha realitzat una intervenció arqueològica. De moment, només es coneixen àmfores Dressel 2-4 i Dressel 7-11, amb alguns *graffiti* i un segell que ja trobem a Mas de Gomandí. És tan similar a l'anterior estació que caldrà veure si no pertanyen tots dos a la mateixa entitat (Revilla 1995, 176; Járrega 1995, 182).

A la **Timba del Castellot** (Riudoms, Baix Camp) es coneixen restes d'un establiment romà, on hi hauria també un forn. Es coneixen fragments amfòrics, sense especificar els tipus, amb presència de grafitis i els segells EVPRA i LCM (Revilla 1995, 177).

Molins Nous (Riudoms, Baix Camp), gràcies a diverses intervencions, ha proporcionat estructures vinculades a l'àrea de treball d'una vil·la (dos dipòsits revestits de *signinum* i part d'una premsa) i un abocador ceràmic. La cronologia de l'establiment és àmplia i abasta des d'època tardorepublicana fins al segle IV dC. De l'abocador en prové material amfòric, de tipologia no especificada, el segell SPP i diversos grafitis (Revilla 1995, 178-179).

EL BAIX EBRE

Sens dubte aquesta àrea del curs final de l'Ebre, que englobaria les comarques de la Ribera d'Ebre i del Baix Ebre ha de ser, en una futura recerca, un dels llocs de màxim creixement pel que fa a la localització de nous tallers amfòrics; els pocs que es coneixen són de prou entitat com per creure en un fenomen aïllat.

L'Aumedina (Tivissa, Ribera d'Ebre) es va localitzar com a centre productor l'any 1920, tot i que ja es coneixia material romà i marques amfòriques de molt abans. S'hi havien realitzat diverses prospeccions (Nolla/Padró/Sanmartí 1979; 1980), i entre el 1977 i el 1986 s'hi van realitzar diverses intervencions que van permetre trobar dos sectors del mateix establiment. El primer està format per diverses dependències dedicades al premsat del raïm i dos grans dipòsits per a la fermentació del vi. Uns 30 m més enllà hi ha la bòbila, de la qual es coneix

un gran forn d'estructura circular amb pilar central i un *praefurnium* de gairebé 3 m i un altre de cambra rectangular. A prop es troba l'abocador. Pel material recuperat, el taller cal situar-lo entre l'època d'August i el segle I dC (Revilla 1993).

Les àmfores fabricades inclouen els tipus Pascual 1, Oberaden 74, Dressel 2-4 i Dressel 7-11. Les marques conegudes del taller són: SEX. DOMITI, SATVRIO (aquesta associada a la primera), sempre sobre colls d'Oberaden 74 (Tchernia 1976, 973-976), TIBISI, sobre Pascual 1, Dressel 2-4 i Dressel 7-11; a més d'algunes marques incompletes o dubtoses i un gran nombre de grafits fets abans de la cuita (Revilla 1995, 166-171).

L'existència de restes romanes es coneixia de molt antic, però fou en una intervenció d'urgència que es va excavar una premsa a la vil·la romana del **Mas del Catxorro** (Benifallet, Baix Ebre), que va estar en funcionament durant l'alt imperi. En el sector es van trobar tres contrapesos i un petit *lacus*. També hi havia un abocador d'època altimperial, amb àmfores Pascual 1, Oberaden 74, Dressel 2-4 i Dressel 7-11, que devien estar en relació amb un taller no localitzat (Benet *et alii* 1993b, 111-116; Izquierdo 1993, 753-765). Les produccions marquen una cronologia d'època augustal i part del segle I dC. Les marques conegudes són C. MVSSIDI NEP, *tria nomina* associat a Pascual 1, Oberaden 74 i Dressel 7-11 (Miró 1981-1982, 335-342). També sobre Pascual 1 el segell MAVL. GAL, totes dues amb nexes (Revilla 1995, 172).

ELS TALLERS DE PRODUCCIÓ AMFÒRICA

De bell antuvi cal aclarir que els tallers amfòrics purs, en el sentit que fabriquin àmfores de forma exclusiva, no existeixen. Sempre es combinen amb altres productes ceràmics, generalment ceràmica per a la vaixel·la de taula i de cuina, així com peces de rajoleria destinades a la construcció; en alguns casos, també es fabrica ceràmica fina, especialment sigil·lades. Aquests productes complementaris semblen destinats a satisfer una demanda local o regional dels establiments rurals i urbans de la zona, a la vegada que mantenen i amortitzen unes instal·lacions industrials que segurament estarien inactives una part de l'any, donada l'estacionalitat del gruix de la demanda amfòrica (Revilla 1995, 95-133; Tremoleda 1995, 75-94). Sí que hi ha, en canvi, nombrosos tallers en què la major part de la producció ceràmica està centrada en les àmfores, és a dir, que aquests envasos representen un 60% o un percentatge superior de la seva producció global. Per exemple, al taller de Fenals, a Lloret de Mar,

el percentatge d'àmfores en relació al total d'individus supera el 65% (Tremoleda 2000, 279; Buxó/Tremoleda 2002, 211); mentre que un taller de l'interior i d'una cronologia una mica més avançada com és Ermedàs, a Cornellà del Terri, el percentatge d'individus d'àmfora de producció local no arriba al 23% (dades d'excavació inèdites). El contrast és evident.

La majoria d'aquests tallers majoritàriament amfòrics es troba, per tant, en la zona que estem considerant i especialment importants són els que tenien embarcadors i sortida al mar, és a dir, que es troben arran de costa o que aprofiten una riera per donar sortida directa i massiva del producte.

La implantació de les indústries de fabricació d'àmfores vineres està vinculada a zones productives de vi, tant és així que s'han definit, no sense part de raó, com indústries parasitàries d'una agricultura excedentària i especulativa de la vinya. L'arqueologia demostra, cada vegada més, la seva vinculació amb centres productors de vi i, en conseqüència, cal veure que les terrisseries estan totalment integrades en les estructures de l'economia rural d'època romana a la Tarraconense. La majoria estan associades al territori que forma part de la propietat de les vil·les, cosa que no sempre es dona, i contribueixen a complementar l'economia del *fundus*. Però encara que hi hagi centres independents, que no formen part de cap explotació rural, estan igualment integrats en el cicle agrícola.

Al respecte, cal fer o proposar una tipologia àmplia que redefineixi el sistema de poblament rural i de les instal·lacions productives a partir de definir-ne els usos i les funcions. En definitiva, una jerarquia en els sistemes d'ocupació i explotació del territori. Cal anar més enllà de la visió tradicional, massa simplista, del poblament romà, que assimilava per sistema qualsevol resta de materials o d'estructures a la vil·la romana, vista com una simple ampliació i extrapolació del sistema itàlic que explota el territori. Ja R. Pascual, en l'article de les àmfores de la Laietània, es basava en la reinterpretació de determinats jaciments coneguts. Les seves paraules són reveladores: "*se venían considerando simples «villae» rústicas, en los cuales se ha revelado que, además de las instalaciones agrícolas, o en vez de ellas, existieron industrias cerámicas dedicadas a la fabricación de ánforas*" (Pascual 1977, 47). Cada vegada més estem en disposició de diferenciar les diverses unitats de poblament i explotació, nucli urbà, *vicus* o aglomeració secundària, vil·la, granja o establiment rústic de producció, *tugurium*, *figlina*, *mansio*, *mutatio*, etc.

D'entrada, hem de dir que no tots els centres que produeixen vi estan lligats a centres terrissers i que

no tots els forns o tallers ceràmics estan associats a la fabricació d'envasos vinaters. Trobem vil·les lligades a la producció del vi, que disposen d'un *lacus* per aixafar el raïm i la cel·la vinària amb un dipòsit revestit de *signinum*, però no hi ha o no s'han trobat forns ceràmics associats. Com exemples podem citar la vil·la de la Font del Vilar a Avinyonet de Puigventós, a l'Alt Empordà (Casas *et alii* 1993, 341-372; 1995); la vil·la de Sentromà de Tiana (Gurt/Ferrando 1987, 189-198); la vil·la del Bosquet de Sant Pere de Ribes (Bosch/Miret 1987, 228-232), la vil·la romana de Sant Amanç de Viladés, Rajadell, al Bages (Martín 1997, 126-129, Fig. 3) o la premsa de Sant Miquel de Vinebre (Genera 1987, 233-236), entre molts altres.

Un altre cas, serien petites instal·lacions de premsat que estan sobre el territori i que formen part d'una vil·la i es troben dins un *fundus* al qual pertanyen. Són reforços per completar la producció de vi en zones allunyades del centre o de difícil accés, on s'ha estès la viticultura. L'excavació recent a la vall de Tossa de Ses Alzines i Mas Carbotí constitueix un dels exemples més clars de diversos establiments que pertanyen al *fundus* i que, en aquest cas, depenen de la vil·la del Ametllers.

Establir una tipologia dels tallers és una tasca complexa, que disposa d'una informació necessàriament incompleta i en bona mesura irrecuperable. La recerca arqueològica sobre aquest tema arrossega enormes deficiències, fruit moltes vegades de notícies esparses, i proporciona una informació parcial, ja que els centres es troben en una costa que ha estat objecte d'una forta pressió urbanística, motivada per una gran especulació. D'altra banda, més investigació i més excavacions haurien de matisar, ampliar o reduir les categories que proposarem tot seguit.

1) Hauríem de parlar, en primer lloc, de les indústries urbanes. Empúries va disposar en època romana d'un forn o taller del qual només se'n coneix una producció de teules per a la construcció o reparació d'edificis públics de la Neàpolis, que duen el segell, en grec, DEM (del *demos*). Per tant es tracta d'una indústria urbana i ciutadana (Balil 1962, 323-325; Tremoleda 2000). Totes les ciutats costaneres, *Iluro*, *Baetulo*, *Barcino*, *Tarraco*, en canvi, presenten evidències de l'existència d'indústries terrisseres vinculades a la producció del vi.

2) Forns lligats a una vil·la. Normalment es tracta d'un sol forn, no d'una indústria, i solen ser construïts per fer teules amb motius concrets com ara reformes o construccions en les vil·les. Correspondria al que els francesos anomenen "*fours de tuilliers*" (Le Ny 1988). Tipològicament poden ser de planta circular (Vilauba) o, més fre-

qüentment, de planta quadrada o rectangular (Togassos, Clos Miquel, Mas Castellar, Sant Martí Sarroca, etc.).

3) Indústries que formen part de l'estructura d'una vil·la, de la seva *pars rustica*. El seu treball està destinat a la producció que es genera en el *fundus* i sovint es troba al costat o molt a prop d'estructures rústiques, dotades de vegades de premses i aljubs. Aquesta categoria compta amb nombrosos exemples documentats a casa nostra: El Ametllers, Torre Llauder, La Salut, Can Jofresa, Veinat del Sant Crist, Can Feu, Darró.

4) Indústria artesanal vinculada a un *fundus*, però amb les instal·lacions separades de l'estructura de la vil·la. Podem considerar entre aquestes Fenals i el Collet de Sant Antoni de Calonge.

5) Complexos industrials formats per les dues parts, el taller ceràmic i la planta de vinificació per al processament del vi. Sempre són costaners. Poden ser implantats al territori d'una ciutat, com El Moré i potser l'Aumedina o en un *vicus*, com Llafranc.

6) Centres industrials independents d'una explotació rural concreta. Són centres vinculats a un territori i que abasteixen diverses vil·les i ciutats del seu entorn. Per la recerca que s'hi ha realitzat, l'exemple seria la bòbila de Sallèles d'Aude, a tocar Narbona. A casa nostra, els exemples més clars són Ermedàs i les Planes del Roquís. Hem de considerar també centres terrissers que no semblen associats a la fabricació d'àmfores, com els Plans d'en Jori, entre Montblanc i l'Espluga del Francolí.

Reconèixer la funció de les diverses parts que formen les instal·lacions quan no es disposa de conjunts complets sovint es fa difícil, però quan comencem a disposar d'excavacions més completes, atesa l'estandardització d'aquests tallers, el reconeixement es fa cada vegada més fàcil i segur. Com que l'activitat no es limitava a l'aspecte manufacturer es pot seguir tot el procés de fabricació. Primer calia cercar una ubicació que proporcionés les matèries primeres: terra, foc i aigua, és a dir, bancs d'argila de bona qualitat, boscos propers que proporcionen la llenya que servirà de combustible i un curs o una font d'aigua dolça; els elements que permeten el petit miracle de fer ceràmica. Aquests elements es completen amb una bona comunicació, ja sigui per la situació arran de costa o al costat d'un riu o riera per al transport en vaixell, o a prop de les vies per al transport terrestre.

L'arqueologia ha de poder documentar cada vegada amb més precisió com l'activitat artesanal va afectar l'entorn dels tallers per cercar les zones apropiades d'extracció d'argila. Aquestes accions continuades han deixat senyals en el paisatge en forma de grans fronts o grans basses. En zones ja

molt més properes als tallers o en espais a l'aire lliure dins dels propis tallers, es deixava reposar l'argila, es barreja amb argila d'altres procedències i es produïa la meteorització, que disgregava les partícules massa grans o dures.

Cada vegada més conegudes i comuns són les basses de decantació, situades en espais exteriors, a tocar dels murs de les naus, excavades al subsòl i sovint folrades amb teules planes per impermeabilitzar-les. Les naus i porxos coberts formaven els tallers per instal·lar els torns, on treballaven els artesans i les naus cobertes per assecat el producte solien formar el cos principal dels tallers, que estan estructurades en relació a la ubicació dels forns on es realitzava la cocció. Aquests forns, que sovint són l'element definitiu per confirmar que ens trobem davant d'una *figlina*, amb la incorporació del nostre territori al món romà, incorporen una tecnologia i una tipologia ben coneguda, que es basa en tres nivells de funcionament: un espai subterrani, excavat al subsòl, format per la boca i el corredor d'entrada al forn (*praefurnium*) i una cambra de combustió o fogaina; al nivell de circulació es col·locava la graella, sostinguda generalment sobre arcs o murets, sobre la qual es disposava la càrrega crua per coure i una superestructura, en forma de cúpula o volta, permanent o no que creava l'ambient tancat que permetia la cocció homogènia de la ceràmica, sense entrar en contacte directe amb la flama. Són ben conegudes i usades les tipologies dels forns (Fletcher/Alcacer 1961, 115-140; Fletcher 1965, 170-174; Duhamel 1974, 54-66; 1975, 12-20; Le Ny 1988). Quan hom cou ceràmiques en grans quantitats és habitual que es produeixin males coccions i desperfectes, que cal llençar en un lloc proper, els abocadors, bàsics per a conèixer la gamma de productes que es fabricaven als tallers. La presència d'àmbits domèstics és habitual: una cuina és molt corrent i, de vegades, els tallers poden estar dotats també d'espais destinats a l'habitatge. A més de ser el lloc de treball podia ser un lloc per viure les famílies i no és estrany la troballa d'enterraments, tant d'adults com infantils (Vertet 1974, 85-89; Favory 1974, 90-102; Laubenheimer 1995). Depenent de la situació del taller i de l'entorn on es troba, poden estar en relació amb estructures de control i exportació del producte, com ara embarcadors, infraestructures per al control fiscal o altres.

Si ajuntem les evidències arqueològiques, tipològiques i el procés històric es mostren diferències de ritme en la implantació d'una agricultura especulativa segons les zones. Aquesta inversió en terres a la franja costanera de la Tarraconense, va permetre la creació d'un excedent de vi destinat a la comercia-

lització, fenomen econòmic que va comportar la creació de les instal·lacions productives d'àmfores que servien d'envàs per al seu transport en vaixells. En altres llocs ja hem desenvolupat el context històric que conduirà, des de l'acabament de la Segona Guerra Púnica, a la transformació de l'estructura econòmica i social de la societat romana tradicional, la crisi del camperolat lliure enfront els latifundis i el fenomen de l'emigració itàlica civil i militar que es va dedicar a gestionar la conquesta (Tremoleda 2000, 223-241; Buxó/Tremoleda 2002, 19-26; Barti/Plana/Tremoleda 2004, 223-232). En el nostre territori, al principi del segle I aC, es produí un tomb definitiu amb la creació dels centres urbans i l'adequació de la xarxa viària, que enllaçava amb Itàlia mercès a la dominació de la Narbonense i la fundació de *Narbo Martius* el 118 aC. El desplaçament del teatre bèl·lic i polític a la península Ibèrica va facilitar la creació de clienteles vinculades als caps romans com Pompeu i Cèsar. Aquest és el moment que ens interessa ressaltar, ja que l'eclosió de la viticultura a la Tarraconense no es deu a una acció de conquesta, sinó a una política de *deductio*, associada a l'adjudicació de terres als veterans.

El fenomen de la fabricació del vi a casa nostra és, en època romana, tant antic com el mateix procés de romanització del territori. Així ho testimonia, per exemple, la premsa de vi tardorepublicana de Bellcaire d'Empordà, segurament associada a la vil·la republicana de Mas Gusó (Codina 2002, 243-246), però l'expansió de les àmfores que es fabriquen als tallers s'origina en un punt i es van incorporant nous espais geogràfics en dues tongades successives, amb una cronologia més tardana i uns envasos més moderns. D'alguna manera, la zona laietana, especialment entre la riera d'Argentona i l'entorn de Burriac, al Maresme, fou la primera en crear una temptativa exportadora envasant el primer vi en còpies fidels de l'àmfora Dressel 1, amb unes primeres àmfores amb pastes ibèriques i després romanes, entre els anys 75 i 50 aC. (Miró 1988a, 60-63; Olesti 1996-1997, 425-448; Garcia/Gurri 1996-1997, 397-424). L'esclat definitiu en aquest punt inicial es produeix, però, amb les àmfores Tarraconense 1 i Pascual 1.

Formen un segon anell geogràfic, a més del nucli inicial, les terres de la zona gironina, al nord, i les comarques del Vallès i la zona del Llobregat, al sud. En aquest cas els temptejos inicials es fan amb les àmfores Tarraconense 1 i es consoliden amb les Pascual 1, amb una cronologia preaugustal o dels primers anys del Principat (30-25 aC). En aquest cas és una producció ja de gran volum, per la qual cosa cal tenir en compte que per tenir les vinyes a ple rendiment haurien d'haver estat plantades deu o

quinze anys abans, la qual cosa coincideix amb la implantació de la política cesariana i la refundació de molts centres urbans després de Munda.

En darrer terme, trobaríem una darrera expansió que integraria el territori fins al sud del País Valencià, amb un inici cronològic del final d'August o inici del segle I (producció de Dressel 2-4) i un moment fort a partir de mitjan segle I (àmfores G. 4). Entremig hi ha la qüestió del Camp de Tarragona, que amb presència de Dressel 2-4, l'esment del seu vi en fonts de mitjan segle I dC i la presència de *Tarraco*, mereix reflexions i consideracions globals que cal tenir en compte (Revilla 2002, 173-207). Pel que fa al nord, ja a l'altra banda dels Pirineus, trobem que a la Narbonesa es comença amb imitacions de la Pascual 1 del final de l'època augustal, però l'autèntica emergència del seu vi no es dona fins a mitjan segle I dC amb la creació de la G. 4.

Cal veure, en el primer moment, quina fou la participació de les aristocràcies autòctones, ja que coneixem segells amb onomàstica ibèrica sobre àmfores vineres (Aguarod 1992, 109-116; Carreté/Keay/Millet 1995), segurament valorats en accés en alguns casos (Olesti 1995, 200-211; 1998, 246-257), com també pensa Revilla (2004). Sembla més important i decisiva la presència de personatges itàlics. En el cas de la Tarraconense 1, es troba vinculada a una sèrie de noms d'origen centreitàlic (Miró 1988b, 243-263). Aquest àmbit queda àmpliament superat en el cas de la Pascual 1, en la producció de la qual trobem des de personatges senatorials (Gneu Corneli Lèntul l'Augur, cònsol de l'any 14 aC), i eqüestres del nord d'Itàlia (Publi Baebi Tuticà, de Verona), a magistrats provincials (Publi Usulè Veientó, de Narbona). En els segells de les àmfores Dressel 1 Tarraconense, Tarraconense 1 i Pascual 1, que duen el *praenomen* i el *nomen* o bé els *tria nomina*, es demostra una clara voluntat de figurar en el producte. En tot cas, són sempre personatges vinculats als cercles del poder, que creen un excedent generat per un conreu especulatiu que proporciona uns guanys, una acumulació de capital, que segurament només es reinverteix parcialment per millorar l'explotació, però en la mesura que són uns propietaris absentistes, aquest capital deu tornar als punts d'origen.

És una inversió de les burgesies a tots nivells de la societat romana que obliga a plantejar grans dubtes sobre la gestió d'aquests negocis. S'ha parlat del paper de l'esclau-mànager, però també cal saber que es poden desvincular les diverses parts del procés: conreu de la vinya per a la producció del vi, treball artesanal a les bòbiles per fabricar els envasos, *negotiatores* i *navicularii* que comercialitzen el producte. Especialment aquesta darrera part, la

comercialització del producte sembla que, en determinats casos, es trobava en mans d'agents especialitzats. Coneixem l'exemple de Tib. Claudius Amianthus, *negotiator* de *Tarraco* (CIL II, 4301; Abascal Palazón p. 112 i *cognomen* p. 271) el nom del qual fou trobat a l'àncora duia el seu segell, en un derelict a Dènia, amb carregament de *dolia*. Estem persuadits que, especialment en època d'August, diversos propietaris creen estructures que fan funcionar amb encarregats d'estatut servil o llibert, els quals es fan càrrec de la producció i les diverses fases que contempla. L'arqueologia demostra cada vegada més la vinculació del procés de vinificació amb el de l'artesanat ceràmic que crea els envasos per al transport del vi. Malgrat això, podem trobar fórmules i possibilitats molt diverses, com mostra un contracte trobat a Oxirrinc, segons el qual un personatge lloga una bòbila per a complir l'encàrrec de fer diversos milers d'àmfores. Amb un tracte del 50% sobre els guanys, ell aporta el seu treball i el propietari del taller, les instal·lacions i la matèria primera (P. Oxy. L, 1983, 234-244, Cockle 1981, 87-97).

Amb la producció de les àmfores Dressel 2-4 es produeix un canvi significatiu en els segells que tenen associats, ara ja no es marcaran amb els noms dels personatges abans esmentats, sinó que els segells només tenen una, dues o tres lletres i, en alguns casos, un *cognomen* abreujat, que es refereixen sempre a esclaus o lliberts i ja no personatges d'alt rang social. Les opinions sobre el fet són diverses: per alguns són controls que feia un supervisor; per altres, serien marques de ceramistes i l'associació de diverses mostraria una col·laboració entre ells, una mena de treball cooperatiu (Comas 1997, 111-114). Això fa pensar en unes relacions noves i diferents entre el propietari de les vinyes i el funcionament del taller ceràmic. En tot cas, no deixa de ser sorprenent el fet que els dos tipus amfòrics es fabriquessin als mateixos tallers.

I després del segle I dC, quina és la situació? La producció de vi s'acaba? Quins envasos es feien? La resposta és complexa, hi ha continuïtat en la fabricació de vi i encara es viu un període de forta exportació, ja no tant en àmfora sinó en *dolia* armats als vaixells (Pallarès 1987, 298-305), en tines de fusta. És a dir, hi ha altres sistemes de transport que, o bé no han deixat restes, o bé fan difícil la seva quantificació, ja que l'àmfora era un envàs no recuperable. Els vaixells cisterna equipats amb *dolia*, en canvi, tenien una gran capacitat i no calia canviar-los sinó que s'usaven repetidament. Les àmfores que substitueixen les Dressel 2-4 són majoritàriament àmfores de base plana (G. 4, Dressel 28) i les trobem en els tallers que perviuen

més enllà del segle I dC. En tot cas, és una dimensió diferent. Per altra banda, els tallers que trobem més a l'interior del país, com ara Les Planes del Roquís o Ermedàs, indústries independents d'un vil·la concreta i allunyats de la costa, no sembla que tinguin associades estructures destinades al premsat del raïm, la qual cosa fa pensar que es venien les àmfores buides, per comanda, com un producte manufacturat com podria ser la ceràmica de taula o el material de construcció.

Més enllà de l'època altimperial, cada vegada són més els testimonis arqueològics de l'existència d'establiments industrials dedicats a la producció del vi en època tardana. Al subsòl de Barcelona es va excavar una instal·lació urbana de producció de vi, que hauria estat en funcionament al final del segle III o principi del IV dC (Beltrán de Heredia 1998, 277-282; 2001, 66-71; Beltrán de Heredia *et alii* 2006, 93-95). A Guissona, l'antiga *Iesso*, l'any 1999 es van excavar les estructures d'una premsa vinícola, datada en el segle V dC (Uscatescu 2004, 11-142) i una part de l'edifici de l'Horta d'en Ferrerons, a Premià de Mar, es reconverteix en conjunt de premsat al segle IV-V. També coneixem la notícia de la troballa d'una premsa, un magatzem de *dolia* per a vi o oli i un forn d'una vil·la agrícola al Poble Sec (Sant Quirze del Vallès), abandonada entre el final del segle IV i mitjan segle V (Barrasetas/Carbonell/Martínez 1993, 103-109). I encara més tardanament, a Vilaclara de Castellfolit del Boix, a la comarca del Bages, es van trobar restes de *torcularium* del segle VII (Enrich/Enrich/Pedraza 1995, 95-106). Tots aquests serien només alguns exemples què en l'antiguitat tardana la vinya fou un dels conreus tradicionals que es va mantenir arreu del país.

ORGANITZACIÓ I MODULACIÓ DELS TALLERS CERÀMICS

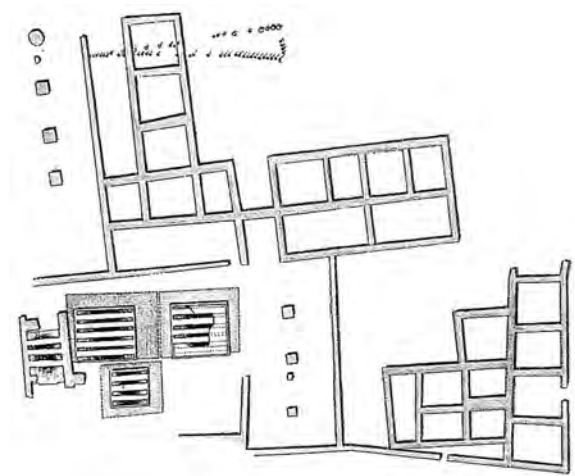
Per a poder parlar de l'organització interna d'una indústria romana dedicada a la fabricació de terrissa i de la planificació i la modulació dels espais que la componen, cal escollir uns exemples que disposin, si no de totes les seves instal·lacions visibles, si d'una part significativa de la seva estructura al descobert. És per això que hem realitzat una selecció dels exemples més complets que hem trobat el nostre àmbit d'estudi. Ermedàs, el Collet de Sant Antoni de Calonge, la bòbila de la Platja de Fenals i les Planes del Roquís són establiments que són concebuts de principi a fi com a tallers per a la fabricació de ceràmica, creats i pensats per a produir industrialment, de forma seriada i en gran quantitat.

En el cas dels Plans d'en Jori sembla més aviat que s'hi incorporin elements per fer ceràmica en una estructura preexistent. Amb el Moré, en canvi, prendrem en consideració la planta de vinificació, organitzada en terrasses i associada a una bòbila que es trobava a poca distància i que encara no ha estat excavada.

És evident que aquests jaciments no són excepcionals a la Mediterrània occidental, i d'aquella àrea més extensa que també forma part del fenomen econòmic de l'expansió de la vinya, que comentàvem més amunt, en trobem d'altres tant o més ben coneguts i estudiats, com ara el taller de l'Almadrava, a Dènia (Fig. 12 i 13) (Gisbert 1987, 104-118; Gisbert s.d.) i especialment el de Sallèles d'Aude, que compta amb més de 5.000 m² d'estructures, de les quals entre 600 i 650 m² corresponen a zones cobertes (Laubenheimer 1990a; 1995).

Figura 12. Fotografia d'un dels àmbits de treball de la bòbila de l'Almadrava, Setlamarrosa - Mirafior (J. A. Gisbert).

Figura 13. Planta de la bòbila de l'Almadrava, Setlamarrosa - Mirafior (J. A. Gisbert).

Per a l'estudi dels exemples proposat, tindrem en compte diversos criteris genèrics que permetran establir la comparativa entre ells: en primer lloc, la superfície total excavada i l'espai que ocupa la superfície construïda i d'aquesta quina correspon als espais coberts; l'organització i la funcionalitat dels espais. Finalment, es proposarà un assaig de modulació dels complexos, tenint en compte que ens centrem sempre en una cronologia que abasta les èpoques augustal i de l'Alt Imperi, per la qual cosa la unitat de mesura bàsica utilitzada fou el peu romà de 29,6 cm. Ara bé, la concepció d'un edifici s'establia mitjançant el traçat, que vindria a ser el conjunt de línies que determinen els eixos principals de la construcció, i l'aplicació pràctica del model sobre el terreny es feia amb el sistema conegut com de traçat directe, mitjançant l'ús de cordes i piquetes. Així doncs, el peu romà aporta la unitat de mesura per apreciar longituds, però per a la concepció global de la planta de l'edifici es recorria al mòdul, que podríem definir com un múltiple de la unitat de mesura que estableix una longitud ben definida en el moment de la concepció del projecte i que tenia la finalitat de regular les proporcions de les diferents parts de l'edifici. El mestre d'obres solia tenir una vara amb la llargada del mòdul, que anava aplicant les vegades que calia sobre el terreny per definir els espais a construir. Com veurem tot seguit, el mòdul que es va aplicar unànimement fou el de 10 peus, una dimensió equivalent a 2,96 m.

Per facilitar el visionat de les qüestions que es plantegen, en les il·lustracions es presentaran les plantes esquemàtiques dels diversos jaciments, a la mateixa escala d'1:500, seguides del plantejament de la modulació, en cada cas.

LA BÒBILA D'ERMEDÀS (CORNELLÀ DEL TERRI, PLA DE L'ESTANY)

D'aquest taller se n'ha posat al descobert una superfície total de 2.750 m² i, per bé que la seva excavació no està acabada, ja s'observa amb claredat la seva organització. D'aquesta superfície 1.340 m² estan construïts, i s'organitzen entorn d'uns espais centrals formats per un pati i la zona de forns. Aquests es troben delimitats en els costats nord i oest per dues llargues naus porticades de només un mòdul (10 peus) d'amplada que devien servir per allotjar els terrissaires que treballaven als torns. La nau nord mesura 100 peus de llargada i a l'extrem oriental s'hi adossa una petita cuina quadrada d'un mòdul de costat. La nau oest es més curta, mesura 70 peus de llargada i per la seva banda oest hi té adossada una nau de la

mateixa llargada, però de 30 peus d'amplada i amb una filada de basaments al centre que sostenien una teulada a doble vessant, que devia servir per assecar o emmagatzemar el producte. Els espais coberts estan repartits en uns 300 m² ocupats pels forns, uns 500 m² per patis i corredors, i 370 m² de naus cobertes. De forma semblant, l'amplada nord-sud, mesura 100 peus, incloent-hi la nau, i dos mòduls més de 10 peus del corredor que separava un altre cos, només parcialment excavat (Fig. 14).

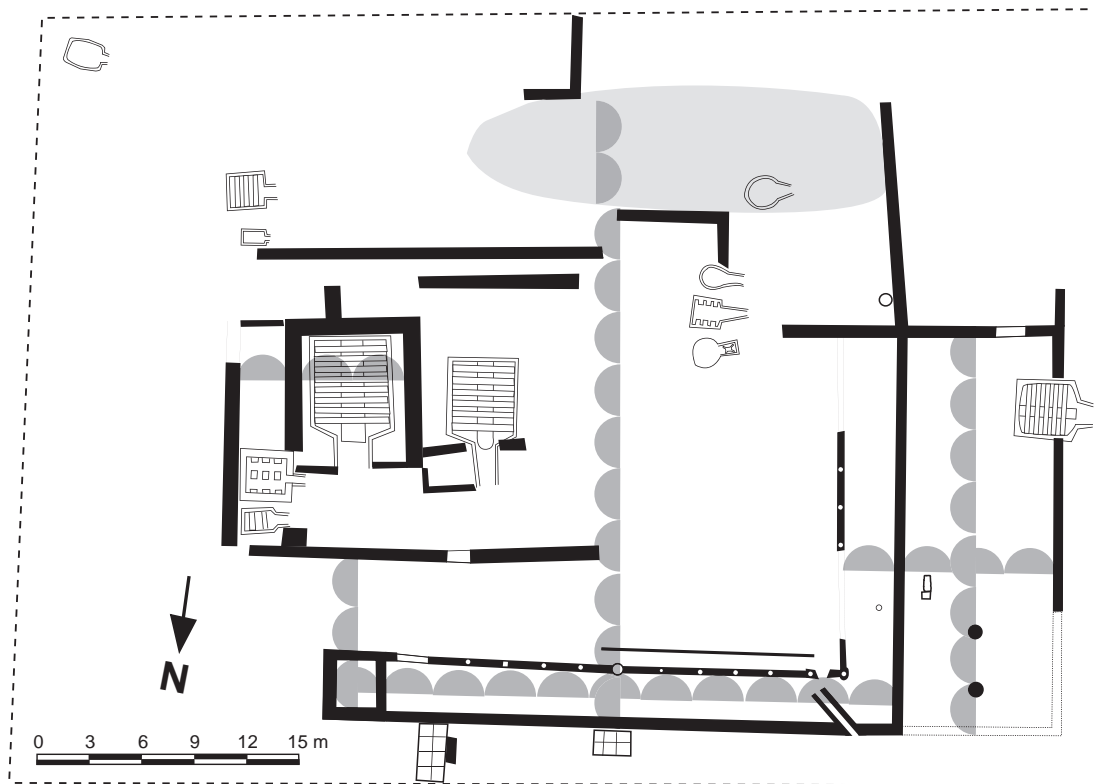
EL COLLET DE SANT ANTONI DE CALONGE (CALONGE, BAIX EMPORDÀ)

Al Collet s'han excavat un global d'uns 7.000 m², dels quals, uns 3.000 m² corresponen a superfície construïda. La intervenció va posar al descobert el total o la major part de la instal·lació industrial, tot i que cap al sud i sud-oest sembla encara incomplet. La part coneguda està formada per l'abocador, d'uns 700 m², i un sector de forns, especialment dedicats a fabricar calç, a la banda nord-occidental. La zona central està ocupada per les naus cobertes i les basses de decantació. Les primeres, juxtaposades, tenen una llargada de 150 peus i una té el doble d'amplada que l'altra, 30 i 15 peus. Respectivament correspondrien a un assecador o magatzem i al taller on treballaven els artesans i suposen una superfície coberta de 540 m². D'aquesta llargada, els últims 20 peus estan tancats formant dues habitacions. La meridional correspon a la cuina, amb el parament extraordinàriament ben conservat, gràcies a un abandonament produït per un cop de mar, ja que llavors aquesta instal·lació es trobava molt propera a la línia de costa. Finalment, la banda oriental de l'excavació va posar al descobert el sector que concentrava la major part dels forns destinats a la fabricació ceràmica (Fig. 15).

PLATJA DE FENALS (LLORET DE MAR, LA SELVA)

El recinte s'estructura des d'un pati central descobert, entorn del qual es distribueixen set espais: llargues naus cobertes a doble vessant suportades per una columnata central i àmbits de reduïdes dimensions relacionats amb les tasques de producció. El nivell de freqüentació el trobem marcat sovint per l'indar fets de teules planes fixades amb morter. L'accés principal, en forma de corredor, es situava a la banda sud.

A la part excavada li hem suposat, en gris, el complet de l'estructura, com a mínim del cos central. Si aquest supòsit és correcte, estariem parlant d'un total de 1.300 m². El pati central, obert, ocuparia,

Figura 14. Planta actual de la bòbila d'Ermedàs (Cornellà del Terri), amb assaig de modulació de l'edifici a partir de mòduls de 10 peus.

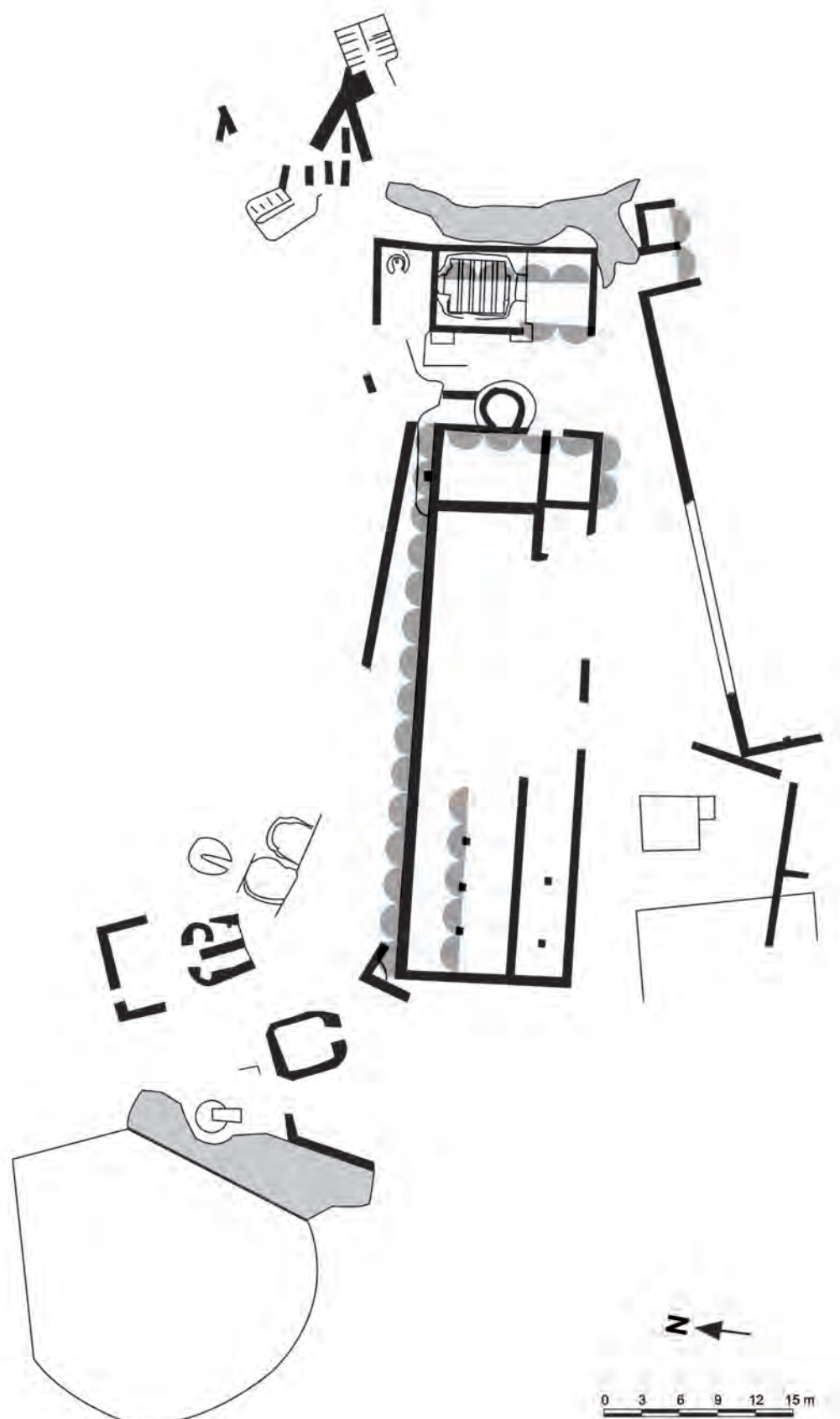
137

amb els seus porxos, uns 575 m². Només coneixem l'amplada total de l'edifici en sentit nord-sud i la major part d'àmbits que delimiten l'edifici pel sud. Amb aquests elements podem comprovar com l'aplicació del mòdul de 10 peus es va realitzar sistemàticament (Fig.15). L'amplada global mesura 120 peus, uns 36 m. La nau que delimita el pati per la banda nord i est tenia una amplada de 20 peus, i presentava una filada de columnes en l'eix central que sustentaven la coberta a doble vessant. Dels murs laterals a l'eix hi ha una distància de 10 peus, idèntica a la que existeix entre cadascun dels basaments. Aquesta dimensió d'un mòdul es manté també als porxos que donen a l'interior del pati, que es cobrien a una sola vessant.

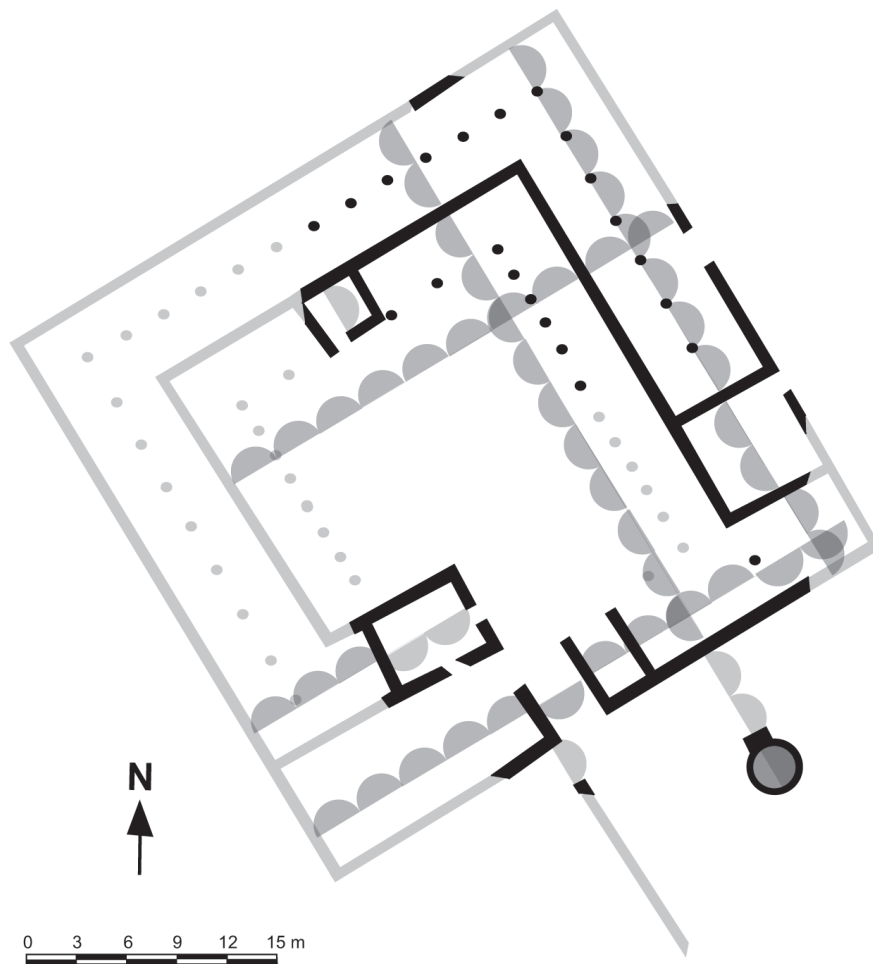
L'àmbit que hi ha a l'extrem sud de la nau coberta és quadrat, de 20 peus de costat, la mateixa amplada que té l'àmbit contigu amb l'accés obert al pati interior, que suporta la coberta amb una columna equidistant de 10 peus, al centre de l'esmentat accés. D'aquest punt al següent àmbit definit hi ha 30 peus; se'n reserven 10 per l'amplada d'aquest i també 10 peus d'amplada per a la porta d'accés al pati des del sud.

El fet de no conèixer la totalitat de l'estructura impedeix de saber-ne les dimensions reals, però si suposem que l'amplada de l'edifici en sentit est-oest fos també d'uns 120 peus, d'això en resultaria un cos quadrat, sòlid, proporcionat i fàcil de distribuir, tant pel que fa a l'estructura interna com per a una bona solidesa de les cobertes.

El pati interior tenia la funció d'assecar les peces una vegada modelades, exposant-les a l'aire, abans de la cocció. Les àrees cobertes devien servir per fer un primer assecat de les peces, impeding el contacte directe amb el sol; tenien també la funció de magatzem per desar les peces acabades. En alguns àmbits hi hauria les eines per elaborar els vasos, i a les naus hi devien estar instal·lats els torns, per als quals preferiblement es buscaven llocs amb bona ventilació i il·luminació natural. Com demostren exemples moderns, s'observa que els torns gairebé sempre estaven situats a prop de les finestres o de les portes, però, a vegades, estan contra el mur del darrera per rebre així la llum directa i solucionar en part el problema de la pol·lució del taller (Peacock 1995, 25-31) (Fig. 16).

Figura 15. Planta de la bòbila romana del Collet de Sant Antoni (Calonge) (a partir de Nolla *et alii* 2004, 193), amb assaig de modulació de l'edifici a partir de mòduls de 10 peus.

139

Figura 16. Planta de la bòbila de la platja de Fenals (Lloret de Mar), amb assaig de la modulació de l'edifici a partir de mòduls de 10 peus. En gris, es completa hipotèticament la planta de l'edifici.

EL MORÉ (SANT POL DE MAR, MARESME)

Encara en una síntesi recent, es qualifica el Moré com a vil·la romana (Brun 2004, 270-271). El jaciment del Moré però, com hem comentat abans, estava format per la bòbila i la planta de vinificació que hi estava en relació i, per tant, es tracta d'una instal·lació rústica productiva que es deuria gestionar des de la ciutat d'*Iluro*. El turó on es localitza la planta de vinificació, excavada l'any 1995, s'organitza en quatre terrasses successives. La superfície total de la construcció es pot estimar en uns 2.150 m², que es reparteixen en 465 m² a la terrassa més alta, que conté la torre, delimitada per un mur perimetral; 670 m² per a la segona terrassa; 574 m² per a la tercera, i la quarta terrassa ocuparia 423 m².

La distribució interna segueix el cànon imposat del mòdul de 10 peus. La torre de la primera terrassa

és de 40 peus de llargada per 30 d'amplada. La segona terrassa mesura 90 per 80 peus. Els àmbits arrenglerats contra el mur septentrional són de mesures estàndard, excepte un d'ells que mesura el doble; els àmbits de la banda oriental tenen una llargada total de 40 peus. El mur meridional de la terrassa segona, i que serveix per crear la tercera terrassa, s'amplia cap a l'oest amb un mòdul més de 10 peus, de manera que l'amplada resultant és de 100 peus. Més dificultats presenta l'estructura de la terrassa més baixa i el seu límit de ponent, però podem veure un edifici generat amb base modular i totalment dimensionat en relació a les funcions determinades que calia desenvolupar. Malgrat la forma trapezoïdal del conjunt format per la tercera i quarta terrassa, la llargada màxima tindria la mateixa dimensió que l'amplada, 100 peus. En total, l'àrea coberta, repartida especialment en

els àmbits de la segona i la tercera terrassa, equivaldria a una superfície superior als 400 m² (Fig. 17).

LA VIL·LA DELS PLANS D'EN JORI (MONTBLANC, CONCA DE BARBERÀ)

Aquesta vil·la es troba en una zona de pas entre la costa i l'interior, en una plana agrícola regada per les aigües del riu Francolí. Tot i l'estat d'arrasament

de les restes es pot percebre amb certa claredat la distribució de l'edifici. Sobre una fase prèvia, estructurada amb una sèrie d'àmbits entorn d'un pati porticat, la segona fase comporta algunes reformes, ja que es construeix una àrea destinada a la producció ceràmica. L'estructura principal és un gran forn de planta rectangular al centre, amb la cambra de combustió dividida per un mur, unes dependències de treball repartides a la banda de ponent, i un abocador i una probable àrea d'asseccador a orient. És possible que els antics àmbits que es troben al cos nord, entorn del pati porticat, es modifiquin per convertir-los en una zona de vinificació, per al premsat de vi, amb un *lacus*.

La degradació de les restes no han permès confirmar, però, l'existència d'una premsa, i no s'han conservat les estructures que tancaven la part industrial pel sud. Aquesta part de la terrisseria podria abastar una superfície propera als 1.300/1.400 m² (Fig. 18).

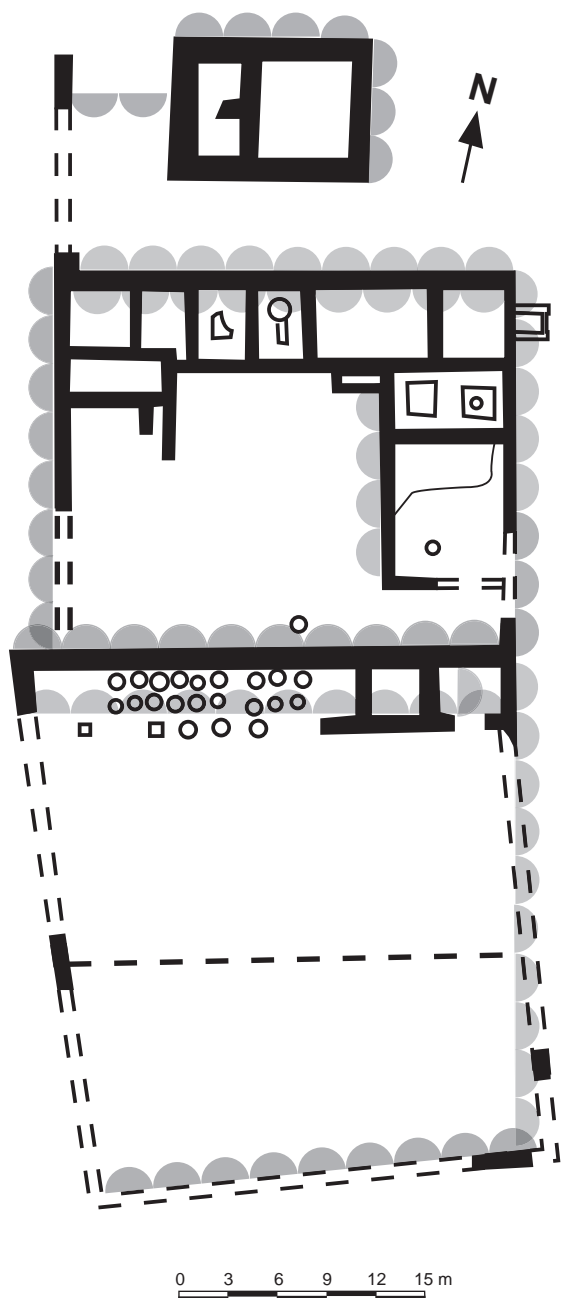
La distribució de l'edifici i la disposició dels espais s'organitza entorn del pati central que, tot i la seva irregularitat, té una dimensió que es genera amb sis mòduls de costat, i té, per tant, 60 peus. Mentre que la banda nord i est formen cossos d'àmbits senzills, a la banda oest es creen unes estructures més complexes, de dos mòduls d'amplada. La banda sud i el cos que volta la part industrial per la banda oest –l'única ben coneguda–, està formada per naus, segurament cobertes a dues vessants, d'una amplada de tres mòduls per una llargada d'entre 5 i 6 mòduls, la qual cosa equival a unes superfícies cobertes de 160/170 m² cadascuna i a prop dels 500 m² en total. Aquest sector industrial sud de la vil·la, introduït en la reforma de la segona fase, s'adapta bé a un projecte modulatiu i ben articulatiu dels volums.

LES PLANES DEL ROQUÍS (REUS, BAIX CAMP)

Les restes d'aquest centre productor d'època altimperial, se superposen a les estructures, molt perdudes, d'una fase anterior d'època tardorepublicana. La superfície total construïda que es va posar al descobert és d'uns 1.600 m², però, per la distribució que mostra, el total podria haver estat de 2.600 m² o arribar al doble del que ara es coneix, especialment per la banda est. Les naus cobertes dins del complex tenen una superfície de 450/500 m².

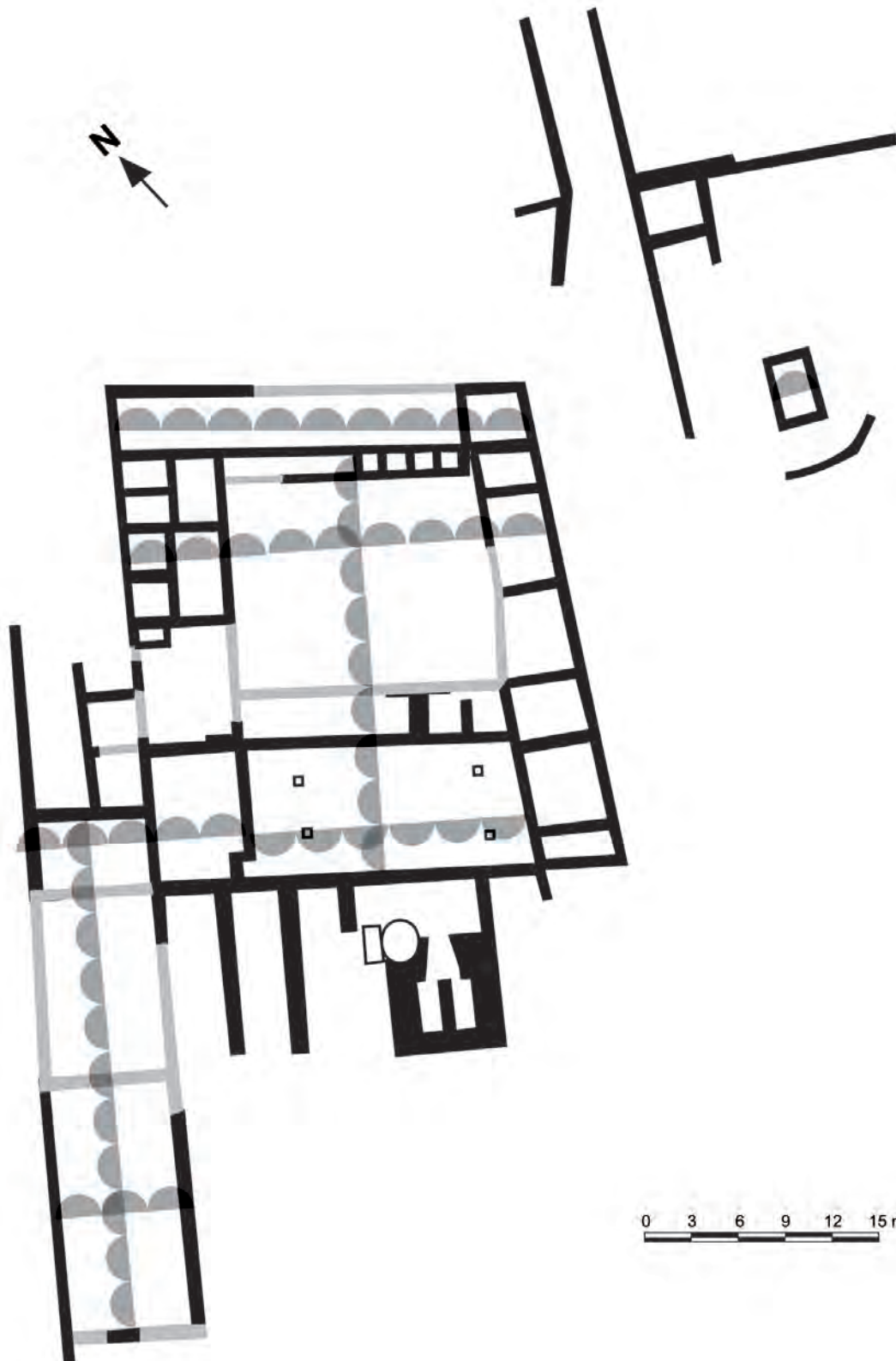
En l'aspecte constructiu, els paraments dels diferents àmbits estan construïts, com en la majoria dels casos descrits, amb pedra seca lligada amb fang. Cal destacar la integració de teules planes posades horitzontalment en els murs que delimiten la zona de treball

140

Figura 17. Planta d'El Moré (Sant Pol de Mar) (a partir d'Arqueociència SCP 1997, fig. 19), amb assaig de modulació de l'edifici a partir de mòduls de 10 peus.

141

Figura 18. Planta del jaciment del Plans d'en Jori (Montblanc) (a partir d'Adserias/Morer/Rigo 2000, fig. 10), amb assaig de modulació de l'edifici a partir de mòduls de 10 peus.

dels forns. L'estructura s'organitza en zones que agrupen diferents àmbits segons les diverses funcions que calia realitzar. El nucli central està format per un gran cos rectangular que integra diverses parts. En primer lloc, una filada de cinc dependències, alineades al costat nord-oest, contra el mur de tancament oest. Tres d'aquestes dependències estaven pavimentades amb teules planes invertides, mentre que en les altres dues, el sòl era el substrat geològic. Aquests àmbits devien servir de basses de decantació de l'argila, funció que hauria tingut també l'espai central del cos, on es va trobar una gran bassa circular feta amb rajoles de grans dimensions i amb una canonada de desguàs, un dipòsit amb el paviment i les parets fets de teules i, a l'altra banda de la bassa circular, un *dolium*. Al nord d'aquest espai hi havia una nau, amb 130 m² descoberts, enllosada amb teules posades a l'inrevés i que es va interpretar com una gran sala per a l'assecatge de recipients abans de la cocció. A la banda sud del cos central hi havia una gran nau que delimitava l'espai ocupat pels forns, on n'hi hauria tres de grans dimensions alineats, amb serveis d'accés i d'alimentació comuns.

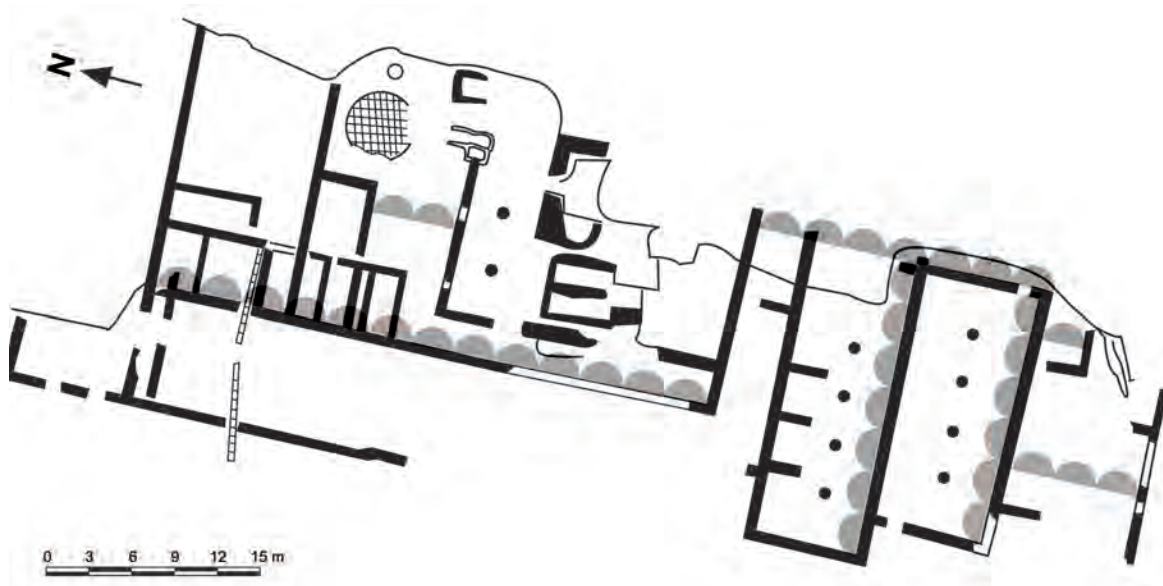
Més al sud, i seguint la mateixa alineació del complex, trobem un corredor que separa un altre cos format per naus cobertes a dues vessants, marcades per línies centrals de basaments de columnes, que probablement estaven dedicades a emmagatzemar els productes ja elaborats. Aquestes naus tenien una superfície d'entre 140 i 200 m². Més al sud, hi hauria una zona d'abocador (Fig. 19).

CAPACITAT DE PRODUCCIÓ DELS TALLERS

Per tancar aquest treball, voldríem fer una petita reflexió sobre un tema tan complex i relliscós com és l'estimació de la capacitat productiva real de les terrisseries. Si analitzem els factors principals que poden servir d'indicador, podríem concretar quatre factors principals, segurament no únics, però sí que puguin ser valorats amb dades a la mà, en el benentès que, a part d'apuntar-los, no en sortirà cap proposta completa, ja que és una tasca pacient, en la qual caldria entra en detall taller per taller, abans de poder extrapolar dades generals (Laubenheimer 1995).

Si ens referim a les indicacions que proporcionen les estructures dels propis tallers, hem de valorar la capacitat de producció de les instal·lacions a partir dels espais que estaven destinats als artesans que treballaven al torn. En aquest aspecte, hem de tenir en compte que les àmfores es fabricaven en diverses parts: el coll i la part de la panxa que calia soldar amb l'argila tova, les nanses i el pivot. Calien dos dies per completar les peces, ja que segurament es feia una tanda de cossos i una altra de cols que calia soldar i no deixar assecar excessivament l'argila. Per tallers experimentals i etnologia s'estima que cada dos dies un artesà faria unes 30 àmfores senceres de mitjana.

També és necessari conèixer el volum de cocció de peces que tenien els forns. A partir de les dimensions de la graella es pot estimar la capacitat dels forns,

Figura 19. Planta de la bòbila de les Planes del Roquís (Reus) (a partir de Vilaseca/Adiego 2002b, 223), amb assaig de modulació de l'edifici a partir de mòduls de 10 peus.

projectant la coberta del laboratori, ja fos amb volta, ja amb cúpula. En un forn gran, d'entre 4 i 5 m de costat, la capacitat oscil·laria entre 70 i 120 m³, a l'interior del qual es podien apilar entre 600 i 900 àmfores en 5-8 pisos o nivells. Tot i això, era important que les càrregues, per evitar que el pes aixafés les filades inferiors, es fessin en una mena de lleixes o estants amb teules per tal de repartir la càrrega. També és probable que la part baixa fos enterament ocupada per teules. Així, és probable que no es poguessin coure més de 300 o 400 àmfores a la vegada. Per fer una cuita en forn gran, enforant un carregament mixt, format per teules, àmfores i vaixel·la, es necessitaven 3 dies. El refredament era més lent i trigava una mitjana de 15 dies i, tot seguit, es procedia a la descàrrega, que podia ocupar entre 2 i 3 dies. Tot plegat suma uns 23 dies.

Tanmateix, la capacitat dels abocadors pot aportar dades valuoses. Aquestes dades deriven més de la recerca arqueològica, ja que la localització dels abocadors en el context de les bòbiles és una cosa freqüent, però la seva validesa depèn de que sapiguem la ratio de desperfectes de material durant un període prolongat de funcionament. Un factor que afecta els tres que hem esmentat anteriorment, és el període de funcionament que va tenir una bòbila i de la coetanèitat o no de les seves estructures.

En un àmbit més general, hem vist que tant si el taller ceràmic està vinculat directament a un *fundus*, com si no ho està i abasteix un territori més obert, s'integra en l'economia rural, com a mínim en el període d'auge de la viticultura a la Tarraconense. Per tant, la producció dels tallers estarà en funció de cobrir la demanda que generi la capacitat de producció del territori. La dada que es pot usar per creuar amb les anteriors és l'extensió del *fundus* de les *villae* del territori. L'arqueologia aporta, en molts casos, el coneixement de l'existència de cel·les vinàries i la seva capacitat. Per exemple, al Moré, les terrasses 3 i 4 contenen un mínim de 140 *dolia*, tot i que segons els excavadors podien arribar a 300. Agafant el mínim, la capacitat de 140 *dolia* equivaldria a 1.950 hectolitres, és a dir, 7.000 àmfores. Aplicant la forquilla de rendiment proposada per Tchernia, l'explotació hauria cobert entre 32 i 55 ha de vinyes (Brun 2004, 271). D'altra banda, una darrera estimació feta pels propis excavadors de la planta de vinificació valora la capacitat, i seguint el model de Cató (*De Agricola*, XI, 1) seria d'una explotació de 100 jovades (25 ha). S'ha calculat la capacitat dels dipòsits de fermentació i decantació del vi de la segona i tercera terrassa i és de 80.000 l, que correspondrien a una cinquena part de la capacitat total d'emmagatzematge dels diferents cellers de *dolia* d'aquestes terrasses i tenien una capacitat

aproximada de 450.000 l. Amb aquest volum de vi es podrien omplir unes 14.271 àmfores produïdes en els forns de la bòbila contigua (Betrán de Heredia *et alii*, 2006, 97-99).

Hi ha hagut intents de fer una estimació de l'exploració del territori a partir de la presència de vil·les rústiques, però sovint han topat amb dades provinents de prospecció superficial (Prevosti 1984, 161-211), o bé cal aplicar mecanismes correctors als càlculs, de manera que sempre és complicat donar validesa a les dades (Miró 1988a, 110-116). Un assaig d'aquesta mena només serà possible quan tinguem un coneixement profund del territori.

BIBLIOGRAFIA

- ABASCAL, J.M. 1994, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Anejos de Antigüedad y Cristianismo, II, Múrcia.
- ADSERIAS, M., MORER, J., RIGO, A. 2000, La vil·la dels Plans d'en Jori (Montblanc, Conca de Barberà), Ruiz de Arbulo, J. (Ed.), *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana* (Tarragona, 15, 16 i 17 d'abril de 1999), Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona, 199-206.
- AGUAROD M. C. 1992, Un ánfora Tarraconense 1/Layetana 1 con sello ibérico procedente de Salduie, *Boletín del Museo de Zaragoza*, 11, Saragossa, 109-116.
- AGUELO J., CARRERAS, C., HUERTAS, J., 2006, L'ocupació altimperial del solar del mercat de Santa Caterina. Un possible centre productor ceràmic, *Quarhis*, època II, 2, Barcelona, 60-73.
- AGUILERA, A., REVILLA, V. 1994, Artesanado cerámico y estadística. Análisis de las producciones anfóricas del taller de Can Portell (Mataró, El Maresme), *Laietània* 9, Mataró, 215-232.
- AICART, F., SAGRERA, J. 1993, Un forn romà a Solius (Santa Cristina d'Aro), *Estudis sobre el Baix Empordà*, Sant Feliu de Guíxols, 77-83.
- ARANEGUI, C. 1981, La producción de ánforas romanas en el País Valenciano: estado de la cuestión, *Archivo de Prehistoria Levantina* XVI, València, 529-538.
- ARANEGUI, C., MANTILLA, A. 1987, La producción de ánforas Dr. 2-4 de Sagunto, *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. I Col·loqui d'Arqueologia Romana, Monografies Badalonines* 9, Museu de Badalona, Badalona, 100-104.
- ARANEGUI, C., GISBERT, J. A. 1992, Les amphores à fond plat de la Péninsule ibérique, *Les amphores en Gaule*, París, 101-110.

- ARQUEOCIÈNCIA S.C.P. 1995, El Moré, *Autopistas i arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*, Barcelona, pp. 192-204.
- ARQUEOCIÈNCIA S.C.P. 1997, *El jaciment romà del Moré (Sant Pol de Mar, Maresme)*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 13, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- BACARIA, A. 1998, La romanització de la vall alta del Mogent. Un exemple de poblament rural, *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior, Ítaca. Annexos*, 1, Barcelona, 77-87.
- BADIA, J. 1966, Hallazgo de ánforas romanas en Llafranc (Gerona), *Ampurias XXVIII*, Barcelona, 265-266.
- BALIL, A. 1962, Una empresa monopolista en Emporion: La fabricación de ladrillos, *VII Congreso Nacional de Arqueología*, (Barcelona, 1960), Zaragoza 1962, 323-325.
- BARRASETAS, E., CARBONELL, E., MARTÍNEZ, J. 1993, El jaciment romà del Poble Sec. Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental, *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992*, Barcelona, 103-109.
- BARRASETAS, E., MONLEÓN, A. 1995, Intervenció al jaciment romà del Mas Manolo (Caldes de Montbui, Vallès Oriental, *Tribuna d'Arqueologia 1993-1994*, Barcelona, 87-94.
- BARTI, A., PLANA, R. 1989, Noves aportacions a l'estudi del jaciment romà de Llafranc, *Cypsela VII*, Girona, 137-146.
- BARTI, A., PLANA, R. 1993a, La terrisseria d'època romana de Llafranc (Palafrugell, Girona), *Cypsela X*, Girona, 87-99.
- BARTI, A., PLANA, R. 1993b, Carrer d'Isaac Peral, 38 i 31 de Llafranc (Palafrugell), *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana, Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 72-73.
- BARTI, A., PLANA, R., TREMOLEDA, J. 2004, *Llafranc romà*, Quaderns de Palafrugell, 13, Ajuntament de Palafrugell, Diputació de Girona, Palafrugell.
- BELTRÁN, M. 1970, *Las ánforas romanas en España*, Monografías Arqueológicas 8, Institución Fernando el Católico, Saragossa.
- BELTRÁN, M. 1987, El comercio del vino antiguo en el valle del Ebro, *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. I Col·loqui d'Arqueologia Romana, Monografies Badalonines 9*, Museu de Badalona, Badalona, 51-74.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J. 1998, La elaboración del vino en el mundo romano: una instalación urbana de producción de vino en *Barcino*, *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. Monografies Badalonines 14*, Museu de Badalona, 277-282.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2001, Raïm i vi a través de les restes arqueològiques: la producció de vi a *Barcino*, *De Barcino a Barcinona (segles I-VII). Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona*, Museu d'Història de la Ciutat, Barcelona, 66-71.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J., COMAS, M., GURRI, E., JUAN, J. 2006, Noves aportacions sobre la producció de vi a la Laietània romana: instal·lacions vinícoles i anàlisi de residus, *Quarhis, època II*, 2, Barcelona, 92-107.
- BENET, C., FÀBREGA, X., MACÍAS, J. M., REMOLÀ, J. A. (CODEX SCCL) 1993a, La intervenció arqueològica a la variant de Mataró de la carretera N-II, *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992*, Barcelona, 1993, 53-63.
- BENET, C., FÀBREGA, X., MACÍAS, J. M., REMOLÀ, J. A. (CODEX SCCL) 1993b, La premsa de la vil·la romana del mas del Catxorro (Benifallet, Baix Ebre), *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992*, Barcelona, 1993, 111-116.
- BOSCH, J., MIRET, J. 1987, El Bosquet (Sant Pere de Ribes), una planta per a l'elaboració de vi i la seva distribució, *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. I Col·loqui d'Arqueologia Romana*, Monografies Badalonines, 9, Museu de Badalona, Badalona, 228-233.
- BRUN, J.-P. 2004, *Archéologie du vin et de l'huile dans l'Empire romain*, París.
- BURCH, J., LLINÀS, J., NOLLA, J. M. 2002, Excavacions arqueològiques a les vil·les romanes de Pla de Palol (Castell-Platja d'Aro), l'Hort d'en Bach (Maçanet de la Selva) i ses Alzines (Tossa de Mar), *Tribuna d'Arqueologia*, 1998-1999, Barcelona, 229-236.
- BURCH, J., JIMÉNEZ, F., NOLLA, J. M., PALAHÍ, LI. 2005, *El fundus de Turissa entre el segle I aC i l'1 dC. Arqueologia de dos establiments rurals, Mas Carbotí i Ses Alzines*, Estudis Arqueològics, 6, Girona.
- BURCH, J., NOLLA, J. M., PALAHÍ, LI., SAGRERA, J., VIVÓ, D. 1998a, L'establiment romà de Ses Alzines, Tossa de Mar (La Selva), *Quartres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Figueres, 185-190.
- BURCH, J., NOLLA, J. M., PALAHÍ, LI., SAGRERA, J., VIVÓ, D. 1998b, L'establiment vitivinícola de Ses Alzines (Tossa de Mar), *Quaderns de la Selva*, 21-34.
- BURES, L., MARQUES, A. 1991, La vil·la romana de Cal Ros de les Cabres (El Masnou, El Maresme). Notícia de les darreres campanyes d'excavació, Laietània 6, Mataró.

- BURJACH, F., DEFAUS, J. M., MIRET, M., SOLÍAS, J. M. (1987), Un centre laietà productor d'envasos vinaris a Malgrat (Maresme), *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. I Col·loqui d'Arqueologia Romana*, Monografies Badalonines, 9, Museu de Badalona, Badalona, 224-228.
- BUXÓ, R., TREMOLEDA, J. 2002, *Platja de Fenals (Lloret de Mar, La Selva): una indústria terrissera d'època romana a la Costa Brava*, Ajuntament de Lloret de Mar.
- CAJA, M.J., ROCAS, X. 1992, La vil·la romana de Vilarenys (Vall-llobrega). Actuació d'urgència de 1991, *Primeres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Feliu de Guíxols, 100-106.
- CAJA, M.J., COLOMEDA, N., FRIGOLA, J., MANZANO, S. 1992, L'excavació de la vil·la romana de Vilarenys (Vall-llobrega, Baix Empordà), *Sisenos Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 195-199.
- CARBONELL, E., FOLCH, J., MARTÍNEZ, J. 1993, Can Feu. Sant Quirze del Vallès, *Anuari d'Intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 279.
- CARBONELL, E., FOLCH, J. 1998, La producció de vi i d'àmfores a la vil·la de Can Feu, II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Monografies Badalonines 14, Museu de Badalona, 289-293.
- CARRERAS, N., PUERTA, C., RIGO, A. 1996-1997, Evolució i ocupació del territori al Maresme (segle II aC - segle III dC), a partir de les darreres excavacions a la vall d'Argentona, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVI, Hispània i Roma. D'August a Carlemany, Actes del congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol/1, (Girona 1995), Girona, 378-395.
- CARRETÉ J. M., KEAY S., MILLET M. 1995, *A roman provincial capital and its hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*, Journal of Roman Archaeology, Suppl. Series n. 15, Ann Arbor, Michigan.
- CASAS, J. 1986, Excavacions a la vil·la romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà), *Estudis sobre Temes del Baix Empordà* 5, Sant Feliu de Guíxols, 15-77.
- CASAS J., MARTÍNEZ V. 2006, El taller ceràmic d'època romana del carrer Princesa de Barcelona. Estudi arqueològic de les restes i estudi arqueomètric del material ceràmic, *Quarhis*, època II, 2, Barcelona, 36-59.
- CASAS, J., MERINO, J. 1991, Troballes de ceràmica vidriada d'època romana a les comarques costaneres de Girona, *Cypsela* VIII, Girona, 139-155.
- CASAS, J., MERINO, J., SOLER, V. 1993, Noves observacions sobre la ceràmica vidriada d'època romana de la vil·la de Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà), *Cypsela* X, Girona, 129-144.
- CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J. M., TREMOLEDA, J. 1993, La vil·la romana de La Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós, Alt Empordà), *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 26, Figueres, 341-372.
- CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J. M., TREMOLEDA, J. 1995, *La vil·la romana de La Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós)*, Estudis Arqueològics 2, Universitat de Girona, Girona.
- CASAS, T., COLL, J., MORO, A. 1986, El complex industrial romà de Can Jofresa (Terrassa, Vallès Occidental), *Tribuna d'Arqueologia 1986-1986*, Barcelona, 69-74.
- CASAS, T., COLL, J., ELBAILE, M. I., FONT, X., MAZAIRA, M., MORO, A. 1993, Can Jofresa, Terrassa, *Anuari d'Intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 269.
- CLARIANA, J. 2002, La vil·la romana del Sant Crist de Cabrils (El Maresme): interpretació i estudi dels materials recuperats en el decurs de la seva destrucció, *Laietania* 13, Mataró.
- COCKLE, H. 1981, Pottery manufacture in Roman Egypt. A new papyrus, *The Journal of Roman Studies* LXXI, Londres, 87-97.
- CODEX SCCL 1992, Excavacions a l'Autopista A-19, variant de Mataró. Tres exemples del poblament del Maresme: de l'Ibèric Ple a la Romanització, *Laietania* 7, Museu Comarcal del Maresme, 157-189.
- CODEX SCCL 1995, Forns de Can Portell, *Autopistas i arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*, Barcelona, 43-55.
- CODINA, F. 2002, Intervenció arqueològica a l'era de can Llapart (Bellcaire d'Empordà, Baix Empordà), *Sisenos Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 243-246.
- CODINA, F., JIMÉNEZ, F., LLOVERAS, M. J., NOLLA, J. M., PALAHÍ, LI. 2004, La vil·la dels Ametllers (Tossa de Mar), *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, La Bisbal d'Empordà, 201-212.
- COMAS, M. 1997, *Baetulo, les marques d'àmfora*, Union Académique Internationale. Corpus International des Timbres Amphoriques, Barcelona.
- COMAS M., MARTÍN A., MATAMORO D., MIRÓ J. 1998, Un tipus d'àmfora Dr. 1 de producció laietana, *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior, Ítaca. Annexos*, 1, Barcelona, 149-161.

- DAURA, A., PARDO, D. 1998, El coneixement de l'alt imperi romà a la Catalunya interior. L'exemple de la comarca del Bages, *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior, Ítaca. Annexos*, 1, Barcelona, 175-191.
- DESCAMPS, J., BUXÓ, R. 1986, El jaciment romà de Platja de Fenals (Lloret de Mar, La Selva), *Tribuna d'Arqueologia* 1985-1986, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 63-68.
- DUHAMEL, P. 1974, Les fours de potiers, *Les dossiers de l'Archéologie* 6, París, 54-66.
- DUHAMEL, P. 1975, Les ateliers céramiques de la Gaule romaine, *Les dossiers de l'Archéologie* 9, París, 12-20.
- ENGUIG, R., ARANEGUI, C. 1977, Taller de ánforas romanas en Oliva (Valencia), *Trabajos Varios del S.I.P.*, 54, València.
- ENRICH, J., ENRICH, J., PEDRAZA, LI. 1995, Vilaclara de Castellfolit del Boix (Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana, *Tribuna d'Arqueologia* 1993-1994, Barcelona, 95-106.
- ESTEVA, L. 1966, Un horno alfarero, de época romana, en Playa de Aro (s. I-II d. J.C.), *Àncora* 966-967, Sant Feliu de Guíxols.
- ÉTIENNE, R., MAYET, F. 2000, *Le vin hispanique, Trois Clés de l'Économie de l'Hispanie Romaine* 1, París.
- FABRE, G., MAYER, M., RODÀ, I. 2002, *Inscriptions romaines de Catalogne. V. Supplément aux volumes I-IV et instrumentum inscriptum*, París.
- FAVORY, F. 1974, Le monde des potiers gallo-romains, *Les dossiers de l'Archéologie* 6, París, 90-102.
- FLETCHER, D. 1965, Tipología de hornos cerámicos romanos de España, *Archivo Español de Arqueología* XXXVIII, Madrid, 170-174.
- FLETCHER, D., ALCACER, J. 1961, El horno romano de Olocau, *Archivo de Prehistoria Levantina* IX, València, 115-140, l'àm. I-VI.
- FUERTES, M., LLINÀS, J., MANZANO, S., MONTALBÁN, C., VARGAS, A. 2004, Excavació arqueològica al jaciment romà de la Bomba (Torroella de Fluvià, Alt Empordà), Setenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona, La Bisbal d'Empordà, pp. 243-246.
- GARCIA, J., GURRI, E. 1996-1997, Les imitacions laietanes d'àmfores itàliques a la zona central de la comarca del Maresme en època tardorepublicana, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXXVI, Hispània i Roma. D'August a Carlemany, Actes del congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol/1, (Girona 1995), Girona, 397-424.
- GEBELLÍ, P., PIÑOL, LL. 1997, intervencions arqueològiques a La part alta de Tarragona, *Tribuna d'Arqueologia*, 1996-1997, Barcelona, 99-116.
- GEBELLÍ, P., (dir.) 2000, Ruiz de Arbulo, J. (Ed.), Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana (Tarragona, 15, 16 i 17 d'abril de 1999), Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona, 61-67.
- GENERA, M. 1987, Notícia preliminar sobre la troballa d'una premsa a Sant Miquel de Vinebre, *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. I Col·loqui d'Arqueologia Romana*, Monografies Badalonines, 9, Museu de Badalona, Badalona, 233-236.
- GISBERT, J. A. 1987, La producció del vi al territori de Dianium durant l'Alt Imperi: el taller d'àmfores de la vil·la romana de l'Almadrava (Setlamarrosa - Mirafior), *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. I Col·loqui d'Arqueologia Romana*, Monografies Badalonines 9, Museu de Badalona, Badalona, 104-118.
- GISBERT, J. A. s.d., *Excavacions arqueològiques a l'Almadrava*, Activitat del Museu Arqueològic de Dènia.
- GRANADOS, J.-O. ROVIRA, C. 1987, Tres nous centres de producció d'àmfores a l'ager de la colònia Barcino, *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. I Col·loqui d'Arqueologia Romana*, Monografies Badalonines, 9, Museu de Badalona, Badalona, 126-132.
- GURRI, E. 2004, El jaciment romà del Morè (Sant Pol de Mar, El Maresme), un centre productor de vi laietà, *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia*, vol. II, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 626-634.
- GURRI, E., SÁNCHEZ, E. 1997, El jaciment romà del Morè (Sant Pol de Mar, Maresme), un centre productor de vi laietà, *Tribuna d'Arqueologia*, 1996-1997, Barcelona, 23-34.
- GURRI, E., GURRI, J., BAGUR, F., MEDRANO, J. 1998, Un centre productor de vi laietà: el Morè (Sant Pol de Mar. El Maresme). De la realitat arqueològica a la virtual, II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Monografies Badalonines 14, Museu de Badalona, 563-568.
- GURT, J. M., FERRANDO, F. 1987, La vil·la de Sentromà (Tiana) i el conreu de la vinya. Valoració aproximativa a la vista de les restes arqueològiques conservades, *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. I Col·loqui d'Arqueologia Romana*, Monografies Badalonines 9, Museu de Badalona, 189-198.
- GURT, J. M., MIRET, M., XANDRI, J. 1998, Algunes dades sobre la romanització al Solsonès (Lleida), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior, Ítaca. Annexos*, 1, Barcelona, 257-263.

- HESNARD, A. 1980, Un dépôt augustéen d'amphores à la Longarina, Ostie, *The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History, Memoirs of the American Academy in Rome* XXXVI, Roma, 141-156.
- IZQUIERDO, P. 1993, Un nou centre productor d'àmfores a la vall de l'Ebre: el mas del Catxorro de Benifallet, *Estudis Universitaris Catalans* XXIX, *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, 753-765.
- JÀRREGA, R. 1987, Un possible taller i una nova estampilla amforal de la vil·la romana de Cal Ros de les Cabres (Ocata - El Masnou, Maresme), *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. I Col·loqui d'Arqueologia Romana*, Monografies Badalonines, 9, Museu de Badalona, Badalona, 246-248.
- JÁRREGA, R. 1995, Les àmfores romanes del Camp de Tarragona i la producció del vi tarraconense, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 5, 179-194.
- LAUBENHEIMER, F. 1985, *La production des amphores en Gaule Narbonnaise*, París.
- LAUBENHEIMER, F. 1989, Des amphores sous les vignes. L'atelier de Sallèles d'Aude, *Le Courrier du CNRS* 73, París, 47-48.
- LAUBENHEIMER, F. 1990a, *Sallèles d'Aude. Un complexe de potiers gallo-romain: le quartier artisanal*, Documents d'Archéologie Française, 26, París.
- LAUBENHEIMER, F. 1990b, *Le temps des amphores en Gaule. Vins, huiles et sauces*, París.
- LAUBENHEIMER, F. 1995, La terre et le feu. Un atelier de potiers gallo-romains à Sallèles d'Aude, *Les dossiers de l'Archéologue, l'Archéologue*, 10.
- LE NY, F. 1988, *Les fours de tuiliers gallo-romains. Méthodologie. Étude technologique, typologique et statistique. Chronologie*, Documents d'Archéologie Française 12, París.
- LLINÀS, J., SAGRERA, J. 1992, Intervenció arqueològica a Llafranc (Palafrugell - Baix Empordà), *Actes de les Primeres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Feliu de Guíxols, 107-111.
- LLINÀS, J., SAGRERA, J. 1993, Una construcció alt-imperial a Llafranc. Fases, estratigrafia i materials, *Cypsela* X, Girona, 105-127.
- LLORAC, S. 1989, *Sant Martí Sarroca, pòsit en el temps*, Sant Martí Sarroca.
- LÓPEZ, A. 1985, Excavaciones en la villa romana del Roser de Calella (El Maresme, Barcelona). Campañas de 1981 y 1982, *Ampurias* 47, Barcelona, 162-208.
- LÓPEZ, A. 1993, Los talleres anfóricos de Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona). Notícia de su hallazgo, *Empúries* 48-50, Barcelona. 64-76.
- LÓPEZ, A., ESTANY, I. 1993, Termes romanes. Sant Boi del Llobregat, *Anuari d'Intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 83-84.
- LÓPEZ, A., FIERRO, X., RIERA, M., SUAU, L. 2002, Les excavacions a Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf) entre 1996 i 1998 *Tribuna d'Arqueologia*, 1998-1999, Barcelona, 175-209.
- MARQUÈS, J. 1983, *Maçanet de la Selva*, Girona.
- MARTÍN, M. A. 1979-1980, Dos forns antics de ceràmica: els d'Orriols i Sant Miquel de Fluvià, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXV (*), Girona, pp. 97-105.
- MARTÍN, A. 1997, La vil·la romana de Sant Amanç de Viladés (Rajadell, Bages), *Tribuna d'Arqueologia*, 1996-1997, Barcelona, 117-129.
- MARTÍN, A. 2002, El conjunt arqueològic de Ca l'Arnau (Cabrera de Mar, Maresme). Un assentament romanorepublicà, *Tribuna d'Arqueologia*, 1998-1999, Barcelona, 211-228.
- MARTÍN, A., MIRET, J., BOSCH, J., BLANCH, R. M., ALIAGA, S., ENRICH, R., COLOMER, S., ALBIZURI, S., FOLCH, J., MARTÍNEZ, J., CASAS, T. 1988, Les excavacions al paratge de la Bòbila Madurell i de Can Feu (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental), *Tribuna d'Arqueologia 1987-1988*, Barcelona, 77-92.
- MASSÓ, J. 1998, Dades sobre la producció d'àmfores de vi romanes en el sector occidental del Camp de Tarragona, *Actes del II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El Vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental. Actes (Badalona, 6/9 maig 1998)*, Monografies Badalonines 14, Museu de Badalona, Badalona.
- MIRÓ, J. 1981-1982, Les marques C. Mussidi Nepotis i Philodamus i la producció d'àmfores Dressel 28 i Dressel 7-11 a Catalunya, *Pyrenae* 17-18, Barcelona, 335-342.
- MIRÓ, J. 1982, *Aproximació a la producció i el comerç del vi a Catalunya en l'Antiguitat*, Museu del Vi 4, Vilafranca del Panedès.
- MIRÓ, J. 1982-1983, La producció d'àmfores al Maresme: una síntesi, *Laietània* 2-3.
- MIRÓ, J. 1988a, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C.-I d.C.)*. BAR International Series 473, Oxford.
- MIRÓ, J. 1988b, Les estampilles sobre àmfores catalanes. Una aportació al coneixement del comerç del vi del Conventus Tarraconensis a finals de la República i principis de l'Imperi, *Fonaments* 7, Barcelona, 243-263.
- MIRÓ, C., FOLCH, J., MENÉNDEZ, X. 1998, El procés de romanització al curs mitjà de la riera de Caldes (Vallès): estat de la qüestió, *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de*

la Hispània Citerior, Ítaca. Annexos, 1, Barcelona, 381-390.

MORER, J., RIGO, A., BARRASETAS, E. 1997, Les intervencions arqueològiques a l'autopista A-16: valoració de conjunt, *Tribuna d'Arqueologia* 1996-1997, Barcelona, 67-98.

NOLLA, J. M. 1974-1975, Las ánforas romanas de Ampurias, *Ampurias* 36-37, Barcelona, 147-197.

NOLLA, J. M. (ed.) 2002, *Pla de Palol, un establiment romà de primer ordre a Platja d'Aro*, Castell-Platja d'Aro.

NOLLA, J. M., AICART, F., ESTEVA, L. 1990, El forn de terrissa de S'Agaró i l'establiment romà de la Finca Alsina, *Estudis sobre el Baix Empordà* 9, Sant Feliu de Guíxols, 37-62.

NOLLA, J. M., CANES, J. M., ROCAS, X. 1982, Un forn romà de terrissa a Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà). Excavacions de 1980-1981, *Ampurias* 44, Barcelona, 147-183.

NOLLA, J. M., CASAS, J. 1984, *Carta arqueològica de les Comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona.

NOLLA, J. M., CASAS, J. 1990, El material d'importació de la vil·la romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà), d'època severiana a la Baixa Antiguitat, *Cypsela* VIII, 193-218.

NOLLA, J. M., CASAS, J., SANTAMARIA, P. (ed.) 2005, In suo fundo. *La necròpoli oriental de la vil·la romana del Collet de Sant Antoni (Calonge, Baix Empordà) i els cementiris de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*, Estudi General 25, Girona.

NOLLA, J. M., PADRÓ, J., SANMARTÍ, E. 1979, Algunes consideracions sobre el forn d'àmfores de Tivissa (Ribera d'Ebre), *Informació Arqueològica* 30, Barcelona, 151-153.

NOLLA, J. M., PADRÓ, J., SANMARTÍ, E. 1980, Exploració preliminar del forn d'àmfores de Tivissa (Ribera d'Ebre), *Cypsela* III, Girona, 193-218.

NOLLA, J. M., PRADOS, A., ROJAS, A., SANTAMARIA, P. 2004, La terrisseria romana del Collet de Sant Antoni de Calonge, *Setenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, La Bisbal d'Empordà, 2004, 193-200.

NOLLA, J. M., SANTAMARIA, P., SUREDA, M. 2002, Excavacions arqueològiques al collet de Sant Antoni de Calonge, *Institut d'Estudis del Baix Empordà* 21, 87-112.

OLESTI, O. 1995, *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I a.C.)*. Estudi d'Arqueomorfologia i Història, Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró.

OLESTI, O. 1996-1997, Els primers productors d'àmfores vinícoles al Maresme (s. I aC), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVI, Hispània i Roma. D'August a Carlemany, Actes del congrés d'home-

natge al Dr. Pere de Palol/1, (Girona 1995), Girona, 425-448.

OLESTI, O. 1998, Els inicis de la producció vinícola a Catalunya: el paper del món indígena, II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Monografies Badalonines 14, Museu de Badalona, 246-257.

P. OXY. L. 1983, Three leases of potteries, 3595-7, *The Oxyrynchus Papyri*, vol. L, Londres, 234-244.

PALLARÉS, F. 1987, Il relitto di Diano Marina nel commercio vinicolo antico, *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. I Col·loqui d'Arqueologia Romana, Monografies Badalonines, 9, Museu de Badalona, Badalona.

PASCUAL, R. 1962, Centros de producción y difusión geográfica de un tipo de ánfora, Actas del VII Congreso Nacional de Arqueología, (Barcelona 1960), Saragossa, 334-345.

PASCUAL, R. 1977, Las ánforas de la Layetana, *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores* (Actes du Colloque de Rome 27-29 mai 1974), Collection de l'École Française de Rome, 32 Roma, 47-96.

PASCUAL, R. 1991, *Índex d'estampilles sobre àmfores catalanes*, Cuadernos de Arqueología 5, Barcelona.

PEACOCK, D. P. S., WILLIAMS, D. F. 1986, *Amphorae and the Roman economy, an introductory guide*, Londres.

PEACOCK D. P. S. 1997, *La ceramica romana tra archeologia ed etnografia*, Edipuglia, Bari, (ed. italiana a cura di G. Pucci).

PREVOSTI, M. 1984, L'estudi del món rural. Un programa metodològic, *Fonaments* 4, Barcelona, 161-211.

PREVOSTI, M. (coord.) 1995, *Autopistas i arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*, Barcelona.

PREVOSTI, M. 2005, L'arqueologia del vi, *Història agrària dels Països Catalans. Antiguitat*, Barcelona, 391-401.

PREVOSTI, M., CLARIANA, J. F. 1987, El taller de ánforas de Torre Llauder: nuevas aportaciones, *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. I Col·loqui d'Arqueologia Romana, Monografies Badalonines 9, Museu de Badalona, Badalona, 199-210.

PUERTA, C., RODRÍGUEZ, M. 1987, Una indústria urbana de producció de vi a Baetulo (Badalona), *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. I Col·loqui d'Arqueologia Romana, Monografies Badalonines 9, Museu de Badalona, Badalona, 183-188.

- PUIG I CADAFALECH, J. 1915-1920, Els forns d'Empúries, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 1915-20, vol. VI, Barcelona, 704-705 i 721-722.
- REVILLA, V. 1993, *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El alfar de l'Aumedina, Tivissa (Tarragona)*, Col·lecció *Instrumenta* 1, Universitat de Barcelona.
- REVILLA, V. 1994, El alfar romano de Tomoví. Producción anfórica y agricultura en el área de Tarraco, *Butlletí Arqueològic*, 16, 111-128.
- REVILLA, V. 1995, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C - III d.C.)*, Cuadernos de Arqueología 8, Barcelona.
- REVILLA, V. 2002, Ánforas El vi de Tàrraco durant el principat: Elits urbanes i imatges de la producció, *Citerior. Arqueologia i ciències de l'Antiguitat* 3, *Contactes i relacions comercials entre la Catalunya meridional i els pobles mediterranis durant l'Antiguitat*, Tarragona, 173-207.
- REVILLA, V. 2004, Ánforas y epigrafía anfórica en Hispania Tarraconensis, J. Remesal (ed.) *Epigrafía anfórica, Proyecto Amphorae*, Col·lecció *Instrumenta* 17, Universitat de Barcelona, 159-196.
- RODÀ, I., MARTÍN, A., VELASCO, C., ARCOS, R. 2005, Personatges de *Barcino* i el vi laietà. Localització d'un *fundus* dels *Pedani Clementes* a Teià (El Maresme) a partir de la troballa d'un *signaculum* de plom amb inscripció (segle II dC), *Quarhis. Quaderns d'Arqueologia i Història de la ciutat de Barcelona*, Barcelona, 47-57.
- SANMARTÍ, E., TREMOLEDA, J., CASTANYER, P. 1993, Can Ventura de l'Oller. Santa Perpètua de Mogoda, *Anuari d'Intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 274.
- SERVEI D'ARQUEOLOGIA DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA 1992, Forn romà del camp d'en Ventura de l'Oller (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental), Barcelona.
- SOLIAS, J. M., VILALTA, M., MIRÓ, C., JULIÀ, M. 1993, Cal Rintorer, El Papiol, *Anuari d'Intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 86.
- SWAN, V. G. 1984, *The pottery kilns of Roman Britain*, Royal Commission on Historical Monuments, Supplementary Series, 5, Londres.
- TCHERNIA, A. 1971, Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au début de l'Empire, *Archivo Español de Arqueología* 44, Madrid, 38-85.
- TCHERNIA, A. 1976, L'atelier d'amphores de Tivissa et la marque "Sex Domiti", *L'Italie Préromaine et la Rome Républicaine, Mélanges offerts à Jacques Heurgon*, Rome, 973-976.
- TCHERNIA, A. 1986, *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'Histoire Économique d'après les amphores*, Bibliothèques des Écoles Françaises d'Athènes et Rome, 261, Roma.
- TCHERNIA, A., ZEVI, F. 1972, Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise à Ostie, *Recherches sur les amphores romaines. Collection de l'École Française de Rome*, 10, Roma, pp. 35-67.
- TREMOLEDA, J. 1987, La producció del forn de Palamós (Baix Empordà), El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. I Col·loqui d'Arqueologia Romana, Monografies Badalonines, 9, Museu de Badalona, Badalona, pp. 210-216.
- TREMOLEDA, J. 1995, Anàlisi de l'organització dels tallers locals de ceràmica a les comarques gironines, *Ceràmica comuna romana d'època alto-imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes VIII, Empúries, 75-94.
- TREMOLEDA, J. 1996, Producció d'àmfores romanes al Baix Empordà. Els tallers de Palamós, Platja d'Aro i S'Agaró, *Estudis sobre el Baix Empordà, Homenatge a Lluís Esteva Cruaños*, Sant Feliu de Guíxols.
- TREMOLEDA, J. 1997, Una terrisseria de la comunitat ciutadana a Empòrion, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 30, Figueres, 91-105.
- TREMOLEDA, J. 2000, *Industria y artesanado cerámico de época romana en el nordeste de Cataluña (época augustea y altoimperial)*, BAR, 835.
- TREMOLEDA, J. 2005, Un nou inversor italià en la viticultura de la *Tarraconensis*: Publi Baebi Tuticà, *Pyrenae*, 36, fasc. 2, Barcelona, 115-140.
- TREMOLEDA, J., CASTANYER, P., PUIGDEVALL, I., DEHESA, R., 2002, Resultats de les darreres campanyes d'excavacions arqueològiques a la bòbila romana d'Ermedàs, Cornellà del Terri, *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, (Sant Joan de les Abadesses, 10 i 11 de maig del 2002), Sant Joan de les Abadesses, 179-183.
- TREMOLEDA, J., CASTANYER, P., PUIGDEVALL, I., DEHESA, R., PI, M., 2004, La bòbila romana d'Ermedàs (Cornellà del Terri), *Setenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, (La Bisbal d'Empordà, 4 i 5 de juny de 2004), La Bisbal d'Empordà, 229-234.
- TREMOLEDA, J., CASTANYER, P., CASAS, J., NOLLA, J. M. 1996, El forn de l'Home Dret, Can Coromines (Maià de Montcal, Garrotxa). Un centre terrisser d'època romana a la Garrotxa, *Vitrina* 8, Olot, 1996, 39-46.
- USCATESCU, A. 2004, La ciutat de Iesso durant l'antiguitat tardana: les novetats de la campanya d'excavacions de 1999, *Iesso I, Miscel·lània Arqueològica*, Barverà del Vallès, 11-142.

VERTET, H. 1974, Pauvres potiers, pauvre misère, *Les dossiers de l'Archéologie* 6, París, 85-89.

VILASECA, A., ADIEGO, P. 2000, El centre de producció ceràmic de les Planes del Roquís (Reus, Baix Camp), Ruiz de Arbulo, J. (Ed.), *Tàrraco* 99. *Arqueologia d'una capital provincial romana* (Tarragona, 15, 16 i 17 d'abril de 1999), *Documents d'Arqueologia Clàssica* 3, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona, 275-284.

VILASECA, A., ADIEGO, P. 2002a, El centre de producció ceràmic de les Planes del Roquís (Reus, Baix

Camp), *Tribuna d'Arqueologia*, 1998-1999, Barcelona, 259-276.

VILASECA, A., ADIEGO, P. 2002b, El centre de producció ceràmic de les Planes del Roquís, Reus (Baix Camp), *Citerior. Arqueologia i ciències de l'Antiguitat* 3, *Contactes i relacions comercials entre la Catalunya meridional i els pobles mediterranis durant l'Antiguitat*, Tarragona, 209-230.

ZUCCHITELLO, M. 1978, Notes d'arqueologia de Catalunya, Girona, Tossa, *Informació Arqueològica* 26, Barcelona, 36.

LES PRIMERES PRODUCCIONS D'ÀMFORES ROMANES A LA TARRACONENSE. PER UNA ARQUEOMETRIA DEL CANVI TECNOLÒGIC, DE LA PRODUCCIÓ I DEL CONSUM

Canvi tecnològic, arqueometria, disseny, cadena de comportament, àmfora romana.

Jaume Buxeda i Garrigós¹, Verònica Martínez Ferreras², Llorenç Vila Socias¹

Se propone un marco teórico y metodológico arqueométrico para el estudio del cambio tecnológico, ejemplificado en las primeras producciones anfóricas romanas de Cataluña. Se fundamenta en la identificación de las propiedades funcionales técnicas de los diseños y se complementa con los estudios de procedencia, para la evaluación de resultados. Esta evaluación permite una inferencia sobre las funciones sociales e ideológicas de este cambio.

Cambio tecnológico, arqueometría, diseño, cadena de comportamiento, ánfora romana.

A theoretical and methodological archaeometric framework for the study of technological change is proposed. It is exemplified with the first Roman amphorae produced in Catalonia. It is based on the identification of the designs' technical functions properties and it is complemented by provenance studies, in order to perform a results analysis. This evaluation enables an inference on the social and ideological functions of this change.

Technological change, archaeometry, design, behavioral chain, Roman amphora.

On propose un marc théorique et méthodologique archéométrique pour l'étude du changement technologique, qu'on exemplifie avec les premières productions d'amphores romaines en Catalogne. Il est basé sur l'identification des propriétés fonctionnelles techniques des dessins et il est complété avec l'étude des provenances, pour en évaluer les résultats. Cette évaluation va permettre une inférence sur les fonctions sociales et idéologiques de ce changement.

Changement technologique, archéométrie, dessin, chaîne de comportement, amphore romaine.

151

ELS PRECEDENTS. UNA INTRODUCCIÓ RÀPIDA

Els anys seixanta, però sobretot els anys setanta, del segle passat, van suposar una revolució en el món de l'arqueologia i, en concret, en el món dels estudis ceràmics, en iniciar-se de manera sistemàtica i aprofundida la presa en consideració de les àmfores com a font important d'informació en els estudis sobre comerç i economia antiga.

En aquest procés, centrant-nos en l'àrea de l'actual zona costanera catalana, destaca especialment la figura de Pascual, qui va dedicar una gran part de la seva tasca a aquests envasos ceràmics. Una de les seves contribucions remarcables va ser la primera identificació d'una important producció d'àmfo-

res romanes en aquesta zona, l'àmfora anomenada Pascual 1 (Pascual 1962). Aquesta identificació va suposar el reconeixement de l'existència d'una producció local d'àmfores romanes que va prendre el relleu de les àmfores ibèriques, que acabarien desaparèixer.

La continuació d'aquestes recerques va conduir a la identificació d'altres produccions locals de tipus romà, o d'imitacions de tipus romans, curiosament, cada cop més antigues, com ara la Laietana 1/Tarraconense 1 (Comas 1983; Nolla 1987), precedent local de tipus romà de la Pascual 1, i la imitació de les formes itàliques Dressel 1 (Comas *et alii* 1987) i, possiblement, grecoitàliques (Carreté/Keay/Millet 1995; García/Martín/Cela 2000).

1.- ARQ/UB (Cultura Material i Arqueologia UB), Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Universitat de Barcelona, c/ Montalegre, 6, 08001 Barcelona (jbuxeda@ub.edu).

2.- ERAUB (Equip de Recerca Arqueomètrica de la Universitat de Barcelona), Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Universitat de Barcelona, c/ Montalegre, 6, 08001 Barcelona.

Aquesta progressiva identificació de tipus produïts a la zona catalana va anar acompanyada de la identificació macroscòpica del que es va anomenar 'pasta tarraconense' (Tchernia/Zevi 1972), definició que posteriorment s'ampliaria per a deixar lloc a una creixent diferenciació de pastes existents en la zona catalana (Pascual/Villate 1975; Comas, 1985; Miró 1988).

L'augment del volum d'informació, tant formal com macroscòpic de pastes, juntament amb les descobertes en jaciments de la zona catalana, però també en centres receptors, va facilitar l'aparició de síntesis sobre la producció i la distribució d'aquests materials (Pascual 1977; Miró 1988; Revilla 1995; Comas 1998; Tremoleda 2000).

El treball de Pascual i Villate (1975), tot i pertànyer als estudis arqueològics clàssics, va suposar, a més, l'inici d'una aproximació diferent a la problemàtica de l'estudi de les pastes amforals, ja que introduïa elements d'identificació dels components de les matèries primeres, per a posar-los en relació amb el marc geològic i amb el procés de fabricació. Així, es pot dir que aquest treball, en els anys setanta, va suposar una primera aproximació que podríem considerar quasi arqueomètrica, ja que el fonament de l'estudi, la identificació dels components materials de les àmfores, constitueix, amb la metodologia adequada, una de les bases de l'aproximació arqueomètrica.

De fet, els primers estudis realment arqueomètrics d'àmfores Pascual 1 es van fer, ja des del final dels anys setanta, fora de l'àrea catalana. El primer, en el País Valencià, es va centrar en el taller d'Oliva (Enguix/Aranegui 1977), mentre que el segon, al sud de França, ho feu sobre els tallers de Corneilhan i d'Aspiran (Laubenheimer/Widemann 1977; Widemann *et alii* 1979; Fontes *et alii*. 1981). Així, les àmfores de procedència catalana hauran d'esperar fins a l'inici dels anys vuitanta, moment en què van iniciar els seus estudis el grup de Southampton (Williams 1981, 1995; Keay/Jones 1986; Peacock/Williams, 1986). Poc després, a França, s'iniciarien també d'altres estudis (Tavares 1982), destacant, sobretot, els realitzats pel Laboratoire de Céramologie de Lió (Schmitt, 1988; Dangreux *et alii* 1992; Desbat/Schmitt 1998).

Pel que respecta als treballs realitzats per investigadors catalans, aquests comencen en la segona meitat dels anys vuitanta amb dos projectes arqueomètrics, els resultats dels quals han quedat inèdits, conduïts respectivament per Comas (1985, 141) i Martín (Comas *et alii* 1987, 372). Malgrat tot, no serà fins al començament dels anys noranta quan es publiquin els primers estudis dedicats a centres productors (Vendrell/Molera/García 1992; Martínez *et alii* 1993).

Serà durant aquests anys noranta, vers el final de la dècada, quan s'iniciarà un estudi sistemàtic d'aquestes primeres produccions amforals de tipus romà a la zona catalana (Buxeda/Gurt 1998; Buxeda/Comas/Gurt 2002), que constitueix el precedent directe del present projecte de recerca PRO-DIFAN, en el qual s'inscriu aquest treball.

ELS OBJECTIUS. UNA NOVA DEFINICIÓ DE LA PROBLEMÀTICA

La perspectiva des de la qual es planteja aquest projecte de recerca s'emmarca en la consideració que l'estudi de l'aparició de les produccions amforals de tipus romà a la zona catalana, no es pot entendre si no es considera que ho és, també, de la desaparició dels tipus ibèrics precedents.

Aquesta substitució és un element més del complex procés de romanització que es dona en el nord-est de la península Ibèrica, especialment a l'entorn del segle I aC. Efectivament, la conquesta romana, ocorreguda al final de la segona guerra Púnica, sembla que produirà, durant aquest segle I aC, canvis significatius en els territoris litorals del que serà la província romana d'*Hispania Tarraconensis*, identificant-se un canvi profund en els patrons d'assentament i, versemblantment, en l'organització de la terra i en les estratègies de producció agràries. Concretament, sembla clar l'impuls donat, com a mínim per una part d'aquest món agrari, a la producció excedentària de vi amb l'objectiu principal de la seva exportació a d'altres províncies occidentals. És en aquest marc de canvi social i econòmic, en el marc d'una conquesta, on també es produeix un canvi que afecta al disseny dels envasos amforals que seran emprats per al transport d'aquest producte. Les tipologies ibèriques són substituïdes per diversos dissenys romans de tradició grecollatina (Dressel 1, Laietana 1/Tarraconense 1, Pascual 1), alguns dels quals assoliran una àmplia distribució temporal i espacial.

La substitució d'àmfores de tipus ibèric per d'altres de tipus romà, i els canvis existents dins dels mateixos tipus romans, suposen un competició tecnològica entre una família de productes simples, les àmfores, pertanyent a la mateixa família de tecnologia material, la ceràmica (Schiffer 2001). Podem entendre que, en termes d'enginyeria, els tipus amforal ibèrics i els tipus amforals romans constitueixen diferents configuracions normals del mateix producte, l'àmfora com a envàs, que presenten característiques significativament diferenciades ja per als propis productors (Kingery 2001). De manera simplista, ambdues configuracions normals

reflecteixen tradicions formals independents, però també diferents eleccions tecnològiques i compromisos (Skibo/Schiffer 2001). Els tipus ibèrics segueixen una tradició d'elaboració d'envasos ceràmics de parets relativament fines i d'una fàbrica poc grollera, amb pastes poc calcàries ($\text{CaO} < 5\text{-}6\%$) o calcàries ($\text{CaO} > 5\text{-}6\%$) (Maniatis/Simopoulos/Kostikas 1981), possiblement depenent del marc geològic (Tsantini *et alii* 2005), tot el contrari del que caracteritza els tipus romans, de parets relativament gruixudes i de fàbrica relativament grollera, amb pastes típicament calcàries (Hesnard *et alii* 1989). A més, els canvis en els diversos tipus romans, des de les primeres imitacions de Dressel 1, fins als nous tipus locals de Laietana 1/Tarraconense 1 i la posterior Pascual 1, han de respondre a petits canvis en la configuració normal de tradició romana, orientats per expectatives normals diferenciades, que han de buscar característiques funcionals també diferenciades (Kingery 2001; Skibo/Schiffer 2001). Aquestes característiques funcionals diferenciades poden ser tant d'ordre tècnic, com social o ideològic, cadascun d'ells en proporcions adequades als propòsits i objectius que guien el nou disseny. Entenent que aquests canvis es produeixen en un territori en el qual es coneix un gran nombre de centres productors (Revilla, 1995; Tremoleda, 2000), és important poder avaluar si els canvis formals s'acompanyen en tot el territori per similars característiques tècniques dels materials, fet que permetria parlar d'una evolució tecnològica uniforme. En cas contrari, caldria valorar la possibilitat d'una heterogeneïtat tecnològica que respondria a una complexitat social que s'hauria d'explicar.

Per tal de completar aquest marc d'estudi, cal poder definir el paper que els diversos centres productors, i els productes que s'hi dissenyaven, desenvolupen en els aspectes complementaris de la producció que són la distribució i el consum (Kingery 2001). Així, és necessari definir els grups de referència (Buxeda *et alii* 1995) d'aquests centres productors per tal de poder identificar la seva distribució en els centres urbans de la zona catalana, que possiblement actuïn com a centres redistribuidors, i el seu consum en els centres receptors. Només aquest contrast amb el registre arqueològic, ultra la informació sobre les possibles xarxes comercials de distribució i consum, ens permetrà avaluar adequadament les característiques funcionals dels diferents dissenys en estudi.

Per tal d'assolir aquests objectius, és clar que cal desenvolupar una recerca que permeti la identificació de la provenença de les àmfores considerades, alhora que permeti una comprensió de les característiques estructurals i de composició de les peces,

enteses aquestes com el resultat del procés de fabricació. Aquest darrer aspecte ha de fornir les dades sobre les característiques tècniques del material i del disseny. La seva distribució i consum han d'emmarcar l'avaluació funcional d'aquest material, no tan sols en els seus aspectes tècnics, sinó també socials i ideològics, en la perspectiva dels propòsits i objectius d'aquest disseny. Tant la provenença com l'avaluació de les característiques tècniques funcionals, només poden fonamentar-se, de manera contrastable, en els estudis arqueomètrics, que es troben, doncs, a la base de l'estudi arqueològic del canvi tecnològic i del marc social en el qual aquest es produeix.

En concret, en aquest projecte s'està estudiant una mostra d'una vintena de centres productors, que abasten la totalitat del territori considerat, juntament amb els principals centres urbans d'aquesta zona i d'altres centres receptors fora de la zona de producció. L'estudi dels centres productors permet la definició dels grups de referència i la identificació dels dissenys tecnològics existents, per als quals es determinen les propietats tècniques funcionals. L'estudi dels centres receptors permet, posteriorment, l'adscripció dels materials procedents d'aquests centres als seus centres productors, facilitant així la identificació de les xarxes comercials i l'avaluació de la distribució i consum dels diferents dissenys. La definició dels grups de referència i l'associació a aquests patrons es realitza a partir de l'anàlisi química per fluorescència de raigs X (FRX) i per activació neutrònica (AAN). L'estudi de les característiques tècniques funcionals, els materials i el disseny formal s'aborda a partir de la conjunció de la caracterització mineralògica per difracció de raigs X (DRX), la caracterització microestructural i l'avaluació de l'estadi de sinterització per microscòpia electrònica de rastreig (MER), la determinació de les propietats elàstiques i mecàniques, que inclou el càlcul de la resistència mecànica i la tenacitat, per diversos tests mecànics i, finalment, l'avaluació d'aquestes propietats en funció del disseny formal i l'ús es fa per l'anàlisi d'elements finits (AEF). Les descripcions detallades dels procediments analítics han estat ja presentats en altres llocs (Buxeda/Gurt 1998; Kilikoglou *et alii*, 1998; Kilikoglou/Vekinis 2002; Vila *et alii* en premsa).

153

LA TECNOLOGIA DE PRODUCCIÓ I EL CANVI TECNOLÒGIC. EL NUS DEL PROBLEMA

El disseny d'un artefacte està principalment destinat a satisfer unes necessitats, té uns propòsits i uns objectius, i impulsa el canvi tecnològic. Aquest

impuls es produeix perquè la tecnologia existent té un rendiment inadequat en el seu camp funcional, camp que engloba tot el conjunt de funcions utilitàries o tècniques, socials i ideològiques que se suposa que aquest objecte ha de satisfer (Kingery 2001; Skibo/Schiffer 2001).

Un dels problemes amb què ens trobem en l'estudi de la substitució de les àmfores ibèriques per les àmfores romanes és que ja d'entrada desconexem si els propòsits i objectius funcionals eren els mateixos, o si, a diferència de les àmfores romanes, les àmfores ibèriques estaven destinades principalment a l'emmagatzematge i no al transport de béns. Un altre problema, associat a aquest, és que tampoc sabem si el contingut d'ambdues àmfores era el mateix, el vi o, com a mínim, un líquid de característiques similars. Aquesta problemàtica no és insubstancial, ja que l'avaluació dels resultats d'un disseny només es pot fer considerant la seva funcionalitat en el marc dels grups d'acció, com ara productors, distribuïdors i consumidors, que en participen (Kingery 2001), o, en altres termes, dins de la cadena de comportament (Skibo/Schiffer 2001) en el que se situa i amb les interaccions amb d'altres objectes, persones i elements naturals que aquesta cadena comporta. D'altra banda, no podem deixar d'interrogar-nos pels factors socials i ideològics que es podrien associar a aquesta substitució, com tampoc no podem deixar d'interrogar-nos pel destí dels ceramistes encarregats de la fabricació de les darreres àmfores ibèriques i per l'origen, la tradició i l'aprenentatge dels ceramistes que van fer les primeres àmfores romanes.

En aquest sentit, és interessant observar com, en alguns centres productors, les matèries primeres de les produccions inicials de tipus romà no reproduïen la tradició romana, conferint a les àmfores unes propietats tècniques que no es corresponen als models itàlics. El contrast és clar, doncs, respecte del que ocorre amb el disseny formal, que és el de la Dressel 1. Un exemple d'aquesta tendència el representa el centre productor de Can Pau Ferrer-Ca l'Arnau (Cabrera de Mar), on es produïren successivament els tipus Dressel 1, Laietana 1 i, finalment, Pascual 1. Durant el període de funcionament del centre es constata, juntament a la utilització de diferents argiles base, una font de variabilitat induïda per factors tècnics, amb un augment en el contingut de CaO, de tal manera que es manifesta un canvi des de produccions poc calcàries (Dressel 1) i lleugerament calcàries (Laietana 1), fins a plenament calcàries (Pascual 1) (Martínez/Buxeda/Martín 2005). Així doncs, l'interrogant que es planteja és perquè l'adopció del disseny formal de tradició grecollatina no s'acompanya, des d'un primer moment,

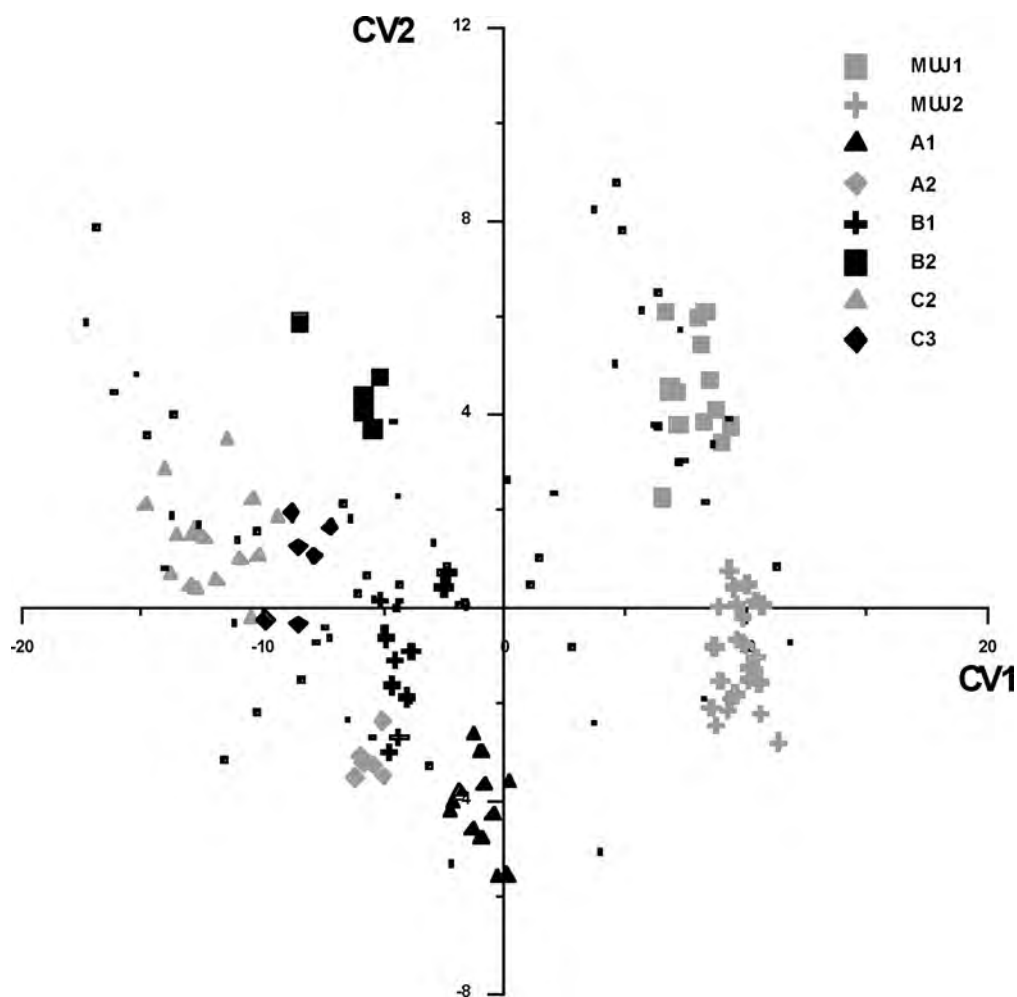
de l'ús d'unes matèries primeres amb unes característiques tècniques similars al de les àmfores itàliques? A pocs quilòmetres de distància, en el centre productor del Mual (Calella), el panorama esdevé diferent. Les primeres produccions de tipologia romana d'aquest centre són la Laietana 1 i la Pascual 1 però, a diferència del que passa a Cabrera, no es produeix cap canvi tecnològic més enllà del disseny formal. En aquest cas, ambdues tipologies romanes foren produïdes a partir de pastes poc calcàries, reproduint només formalment el disseny itàlic (Vila *et alii* en premsa). Els centres productors de Can Peixau (Badalona) i de Cal Ros de les Cabres (El Masnou) mostren, en canvi, una producció inicial d'àmfores Pascual 1 de plena tradició tècnica itàlica (Buxeda/Gurt 1998).

Aquests són només alguns casos que exemplifiquen la problemàtica, però la complexitat del fenomen va més enllà. Sorpren que una problemàtica que té com a subjecte un envàs funcional no s'hagi plantejat mai a partir de l'estudi del comportament tècnic d'aquest material. Des de la nostra perspectiva, la tecnologia de producció, com un fenomen en què un conjunt de factors participen en diferents nivells per assolir uns objectius, ha de ser necessàriament abordada a partir de la identificació i l'estudi tècnic dels diferents materials i dissenys, així com de les diferents condicions de fabricació que donen com a resultat una aproximació a la configuració normal del producte.

La cadena de comportament en la que s'inscriuen aquestes àmfores de tradició romana de la zona catalana implica el seu disseny i el procés de fabricació, el seu possible transport fins on seran omplertes amb vi, un nou possible transport fins a ser estibades en un vaixell, el seu transport naval fins a un port de destinació i, finalment, un possible nou transport fins a una destinació final. Aquesta cadena de comportament presenta dos elements importants per al conjunt d'aquestes àmfores; el seu destí és servir de contenidor de transport i la seva vida funcional seria la d'un únic viatge. A més, aquesta cadena de comportament comporta la interacció amb una multiplicitat de personatges. Tot i que no som capaços de saber-ho, aquesta cadena podria relacionar els productors, amb uns ceramistes i uns propietaris del centre productor, un comprador de les àmfores, que podria ser el propi productor del vi o no, un intermediari que podria comercialitzar el vi envasat, els responsables, i fins els propietaris, del vaixell, un segon intermediari en el port de destí i, finalment, el consumidor del producte envasat. Aquesta cadena, té fortes implicacions des del punt de vista tecnològic. En primer lloc, evidencia que els costos de producció han de

mantenir-se necessàriament baixos, ja que l'amortització de l'envàs es fa en un únic viatge i, a més, hi ha una multiplicitat de subjectes potencials implicats en el viatge i que esperen obtenir-ne un benefici. Però, paral·lelament, des del punt de vista tècnic, el disseny ha de superar el requeriment mínim necessari de suportar un transport terrestre, amb el seu alçament per les nanses, i, especialment, el seu transport naval, en unes condicions d'estiba destinades a optimitzar el viatge amb el màxim nombre d'àmfores en el carregament. Aquestes condicions d'estiba generen pressions constants que es veuen augmentades per l'efecte de l'onatge. El trencament de les àmfores, la seva fallada, comportaria la pèrdua del contingut i, per tant, el fracàs de tota la cadena de comportament.

A partir del que hem exposat anteriorment, és clar que en el moment de producció hi ha unes eleccions tecnològiques i uns compromisos clarament influenciats per la ràpida amortització de l'envàs. L'estudi de diversos centres productors mostra com un fet general una important variabilitat de les pastes preparades per a la fabricació d'aquestes àmfores. No només s'observen variacions en les argiles base emprades al llarg del temps, sinó que també s'observa com hi ha una preparació seguint una recepta laxa d'aquestes diverses pastes. Aquesta és, per exemple, la situació als centres de Can Pau Ferrer-Ca l'Arnau i del Mual (Fig. 1), entre d'altres. Malgrat aquesta necessitat de baix cost, és igualment important el d'un resultat tècnic satisfactori que eviti la fallada. Aquesta vessant tècnica funcio-

Figura 1. L'anàlisi discriminant pas a pas de les dades transformades en logaritmes de raó emprant el Nb com a divisor, que prova que els valors transformats de CaO, Na₂O, K₂O, Th, Zr, Sr, Ce, Ga, V i Cr són els més discriminants entre els grups definits. L'anàlisi canònica sobre els components transformats més discriminants exhibeix el 89.06% de la dispersió total en les dues primeres variables canòniques (CV1 i CV2). MUJ1 i MUJ2: grups definits al Mual; A1, A2, B1, B2, C2 i C3: principals grups definits a Can Pau Ferrer-Ca l'Arnau.

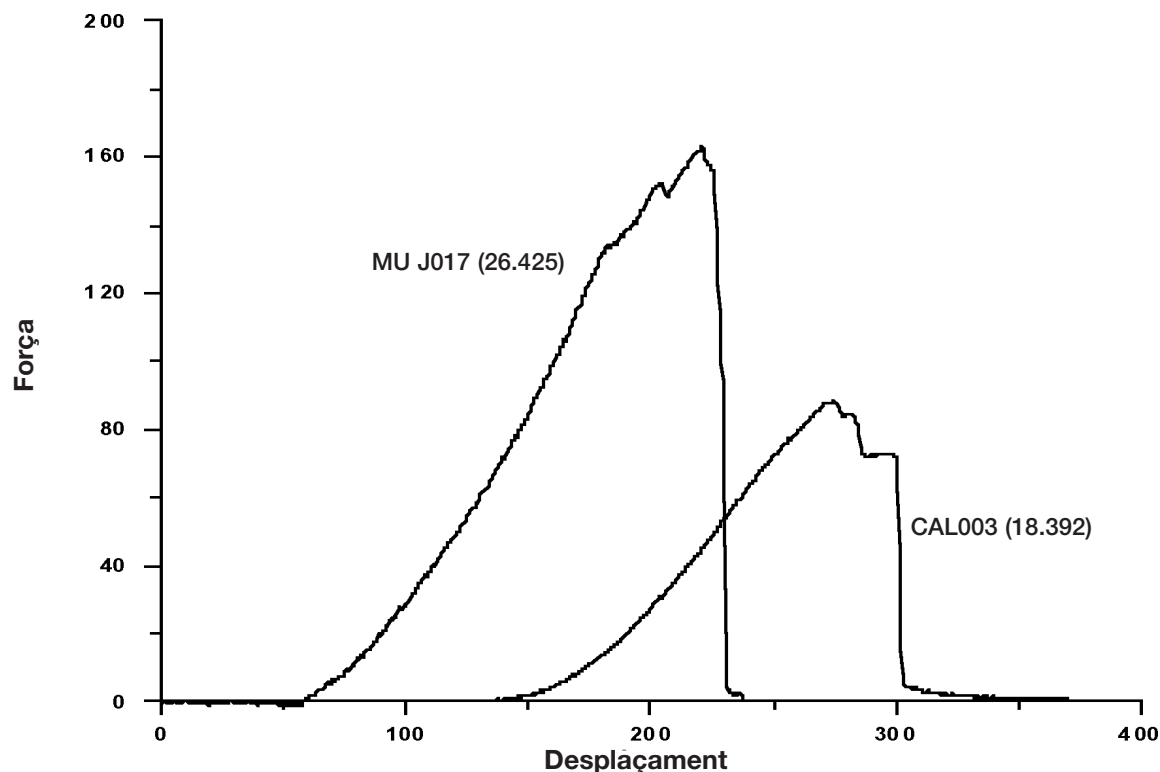
nal es fonamenta, d'una part, en les matèries primes seleccionades i la seva preparació en una pasta determinada. Com hem vist, la preparació de les pastes varia i és, en general, poc estandarditzada. A més, s'hi reflecteixen tradicions tècniques itàliques, però també d'altres ibèriques o, millor encara, adaptacions de tradicions ibèriques. És plausible pensar que els costos, però també el marc geològic i, de manera especial, les tradicions i els aprenentatges, la configuració normal, deuen ser variables fonamentals en aquesta multiplicitat de situacions observada. A més d'aquestes pastes, hi ha d'una altra banda el modelat i la cocció de les àmfores. Respecte d'aquesta darrera, les temperatures de cocció semblen, en general, prou estandarditzades a l'entorn dels 950-1000 °C (Buxeda/Gurt 1998; Martínez/Buxeda/Martín 2005; Vila/Buxeda/Tremoleda 2005). Òbviament, el modelat és un tema més complex, ja que inclou no només els diferents tipus formals, i la seva variabilitat, especialment important en la Laietana 1, sinó que inclou també la pròpia fabricació de l'envàs, les possibles seccions en les que es fabrica i les unions d'aquestes parts. En tot cas, les pastes, la seva confecció i la seva cocció són les principals responsables de les propietats elàstiques i mecàniques de les àmfores. D'aquestes propietats, les més significatives són, segurament, la resistència mecànica i la tenacitat. La primera no és una propietat intrínseca del material i depèn en gran mesura de la presència i mida de fractures existents en la microestructura ceràmica de l'àmfora, ja que aquestes fractures concentren estrès. El trencament de l'àmfora s'esdevé quan l'estrès en l'extrem inicial augmenta fins a permetre trencar els lligams atòmics. El punt màxim d'estrès que suporta l'àmfora abans de trencar-se correspon doncs a la seva resistència mecànica. La tenacitat, per contra, es defineix per la capacitat d'absorció de l'energia de propagació d'una fractura, d'un trencament, quan s'ha iniciat. Generalment, la tenacitat augmenta a canvi d'una pèrdua de resistència mecànica. La presència de desgredant i un estadi de sinterització de poca vitrificació, produït a temperatures de cocció relativament baixes que resulten en microestructures més laxes, són paràmetres que permeten augmentar la tenacitat, però que comporten una menor resistència mecànica, la qual es veu afavorida per una absència de desgredant i un estadi de sinterització avançat, propi d'altres temperatures de cocció. A diferència de la resistència mecànica, l'increment de la qual evita l'aparició de fractures, la tenacitat evita que les fractures que es puguin ocasionar es propagegin donant com a resultat el trencament final de l'àmfora, amb la consegüent pèrdua del contingut. Així, la

freqüència, mida i distribució del desgredant, o de les inclusions no plàstiques, la temperatura de cocció i el caràcter poc calcari o calcari, amb les diferents microestructures no cel·lulars o cel·lulars respectives, donaran una multiplicitat de respostes a les pressions a les que es trobaran sotmeses les àmfores en els diversos transports en que transcorre la seva cadena de comportament. No és doncs sorprenent que les diferències que s'han observat en els diversos centres receptor, o en les evolucions de determinats centres, es tradueixin en diferències en aquestes propietats mecàniques, que impliquen respostes diferenciades a la manipulació i estiba durant el transport (Fig. 2) (Vila *et alii*, en premsa). Aquestes propietats, però, no es donen en un material abstracte i el disseny formal juga també un paper fonamental ja que durant la seva utilització, en repòs, durant la manipulació o per les pressions en estiba, es pot provocar l'aparició de punts d'estrès que facilitin l'aparició de fractures. L'anàlisi d'elements finits, l'aplicació de la qual s'està iniciant en l'actualitat, té per objectiu la determinació del rendiment d'una forma concreta donades unes determinades propietats elàstiques i mecàniques. La determinació d'aquestes propietats i l'estudi dels elements finits ha de permetre, doncs, fer, en primer lloc, una anàlisi de falla, que permeti determinar si una àmfora pot haver realitzat, o no, des del punt de vista tècnic funcional, la tasca per a la qual havia estat dissenyada. Però, a més, pot permetre identificar uns valors que seran importants en una posterior anàlisi de resultats.

Així, és evident que les àmfores en estudi, que comparteixen el propòsit i els objectius, responen a diferents configuracions normals, amb diferents expectatives normals a través de diferents principis operacionals. Aquestes diferències es troben en l'origen i el resultat del canvi tecnològic, plasmat en l'existència i el canvi de les diverses eleccions tècniques i compromisos. I tindran un paper determinant en les funcions tècniques, utilitàries, dels diferents dissenys.

LA PROVENIENÇA I EL CONSUM. UNA EINA AUXILIAR PER A L'AVALUACIÓ DE LA TÈCNICA

Conèixer la proveniença d'una ceràmica és important, però no representa el final del plantejament de la recerca. Sembla obvi que si es pretenen generar models de producció, distribució i consum, especialment en el cas de les àmfores, els estudis de proveniença són necessaris, però possiblement no puguin explicar per sí mateixos el perquè d'una determinada distribució dels productes i no una altra. Així, els

Figura 2. Corbes de força (N)-Desplaçament (mm) de l'individu MUJ017, del Mujal, amb major resistència mecànica i menor tenacitat, i de l'individu CAL003, de Calonge, amb menor resistència mecànica, però major tenacitat.

estudis de proveniença es realitzen paral·lelament a les caracteritzacions tecnològiques per dos motius diferents. Un d'ells és de caire metodològic. La composició química d'una ceràmica és una funció de la tecnologia de producció, de les eleccions tècniques i compromisos que seleccionen i processen les matèries primeres en una pasta argilosa emprada per al modelatge d'un disseny formal determinat, que serà cuit amb determinades atmosferes i temperatures de cocció, i en determinades estructures de cocció. Per això, la composició només es pot relacionar, sovint, de manera indirecta amb el marc geològic de la seva proveniença, especialment si tenim també en compte les possibles perturbacions posteriors que hagin afectat a la composició original (Buxeda, 1999; Buxeda/Martínez/Vila 2005). L'altre motiu ve imposat per la natura de l'objecte en estudi: la configuració normal d'una àmfora és el d'una ceràmica funcional. Per aquesta raó, qualsevol intent per entendre la distribució d'aquests productes no pot negligir l'estudi de les propietats tècniques del material i el disseny formal, que permetran avaluar els factors tècnics, utilitaris, que el suporten.

Els estudis de proveniença pretenen definir els grups de referència dels diversos centres productors, de manera que actuïn com a patrons d'aquests cen-

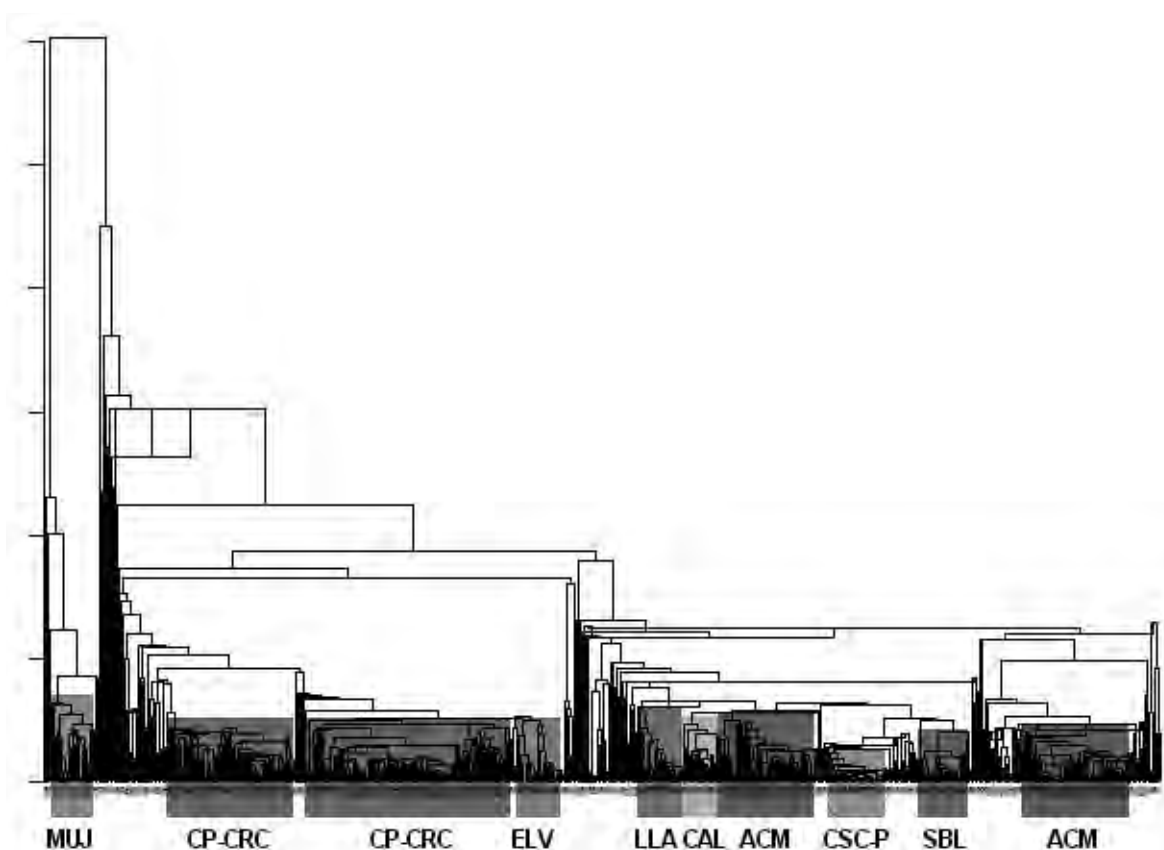
tres. Així, en un segon moment, la caracterització dels materials en els centres receptors hauria de permetre l'assignació dels artefactes estudiats al seu centre productor, en un procés d'associació de patrons. Malgrat tot, i com es desprèn de l'exposat anteriorment, jaciments situats en la mateixa zona geològica, treballant amb els mateixos propòsits i objectius, amb la mateixa configuració normal, poden acabar produint artefactes que no es puguin discriminar a partir de la seva composició química. En aquest cas, s'establiria una zona d'incertitud, zona mínima d'atribució de proveniença. Modificant una definició anterior (Buxeda *et alii* 1995), la zona d'incertitud seria així l'àrea a l'interior de la qual no és possible diferenciar analíticament les matèries primeres que podrien haver emprat els tallers assentats en la zona, compartint propòsits i objectius i amb la mateixa configuració normal.

En el present projecte, la identificació de propòsits i objectius, com a mínim pel que fa a les produccions de tradició romana, i la similitud existent en el marc geològic en què es documenten la majoria dels centres productors planteja, *a priori*, una possible dificultat en la discriminació de tallers. Certament, els resultats analítics mostren una gran complexitat a nivell de la identificació i discriminació dels diversos grups de

referència (Fig. 3). Com ja s'ha discutit anteriorment, els diversos centres mostren una baixa estandardització de les pastes emprades (Martínez/Buxeda/López, en premsa; Vila/Buxeda/Tremoleda, en premsa), que a més parteixen, en alguns casos, de diferents argiles base. A més, hi pot haver, com per exemple a Can Pau Ferrer-Ca l'Arnau, una posterior diversificació de base tècnica funcional en incrementar-se el contingut de carbonats. El resultat és l'existència d'una multiplicitat de grups de referència, superior a la dels centres productors representats, que són, a més, d'una variabilitat composicional considerable, superior a la d'altres tipus de produccions ceràmiques. Aquest primer resultat demostra que, en el cas que ens ocupa, la definició dels grups de referència en els propis centres productors és absolutament necessària, ja que un estudi realitzat únicament en un centre receptor no hauria permès identificar correctament la diversitat de centres productors que l'abastaven. Malgrat tot, és important remarcar que, desenvolupant inicialment la recerca en centres productors, s'arriba a discriminar prou satisfactòriament els diversos grups de referència definits, si bé en

algun cas, com ara els centres productors de Can Peixau i Cal Ros de les Cabres (Buxeda/Gurt 1998; Buxeda/Comas/Gurt 2002), aquesta discriminació no és possible, establint-se així una zona d'incertitud, en el marc definit anteriorment.

La definició dels grups de referència, seguida del posterior treball d'associació de patrons per a les àmfores caracteritzades procedents de centres receptors, permet la identificació de les possibles xarxes de redistribució, comercialització fora de l'àrea de producció i consum. En aquest marc, quan encara falten centres productors per a caracteritzar, és encara massa d'hora per a abordar els dos darrers aspectes referents al consum i a les xarxes de comercialització fora de l'àrea de producció. Així i tot, sí que es comencen a observar diferències importants entre els possibles centres redistribuidors. Per exemple, mentre que *Baetulo* sembla constituir un autèntic nucli redistribuidor de les àmfores produïdes a la zona d'incertitud veïna definida, per ara, pels centres de Can Peixau-Cal Ros de les Cabres (Buxeda/Comas/Gurt 2002), *Barcino* presenta una problemàtica molt complexa, amb les enormes diferències entre el centre

Figura 3. Dendrograma resultant de l'anàlisi de conglomerats de 664 individus analitzats en el projecte PRODIFAN sobre la subcomposició Fe_2O_3 , Al_2O_3 , MnO , TiO_2 , MgO , CaO , Na_2O , K_2O , Ba, Rb, Nb, Zr, Y, Sr, Ce, Ga, V, Zn, Ni i Cr, emprant el SiO_2 com a divisor en la transformació de logaritmes de raó. MUJ=El Mujal, CP-CRC=Can Peixau-Cal Ros de les Cabres, ELV=El Vilarenc, LLA=Llafranc, CAL=Sant Antoni de Calonge, ACM= Can Pau Ferrer-Ca l'Arnau, CSC-P=Cambó-Santa Caterina-Princesa, SBL=Barri Antic (Sant Boi del Llobregat).

productor del carrer Princesa (Casas/Martínez 2006) i dels materials procedents de Cambó-Santa Caterina (Martínez *et alii* en premsa). Aquestes diferències han d'estar, però, també derivades de la tecnologia, en les seves vessants de distribució i de consum, essent un resultat més de les diferents interaccions artefacte-persones i persones-persones que implica la cadena de comportament d'aquestes àmfores. En aquest marc, l'estudi d'aquells materials amfòrics amb segells, tant en centres productors com en centres receptors, privilegia l'estudi d'aquestes interaccions que impliquen persones, ja que és possible identificar subjectes directament lligats a la cadena de comportament. L'extensió i valoració d'aquests estudis permetrà avaluar millor el seu rol, ara que ja sembla poder-se descartar definitivament l'existència d'una relació unívoca, o única, entre persona i centre productor (Buxeda/Gurt 1998).

Malgrat tot, segurament l'aspecte més important de l'estudi de proveniència no és ni el descobriment de les xarxes comercials ni l'avaluació del rol dels centres redistribuidors i de les persones representades a les marques, tot i les implicacions amb la cadena de comportament i, així, amb la tecnologia i el canvi tecnològic. Segurament, el punt més important s'assolirà en el moment en què l'estudi d'aquestes xarxes comercials permeti avaluar el consum dels diferents dissenys. Caracteritzades anteriorment en els centres productors les propietats tècniques funcionals dels diferents dissenys, amb una avaluació objectiva de les seves expectatives normals que ha de permetre saber quin disseny gaudeix d'una millor adequació tècnica per a la seva funcionalitat utilitària, l'èxit o el fracàs en el consum permetrà, finalment, fer una avaluació de resultats. Aquesta avaluació, fonamentarà, doncs, la inferència sobre els diversos pesos dels factors socials, ideològics i tècnics involucrats en els diferents dissenys i en el canvi tecnològic. Això tancarà el cicle d'una aproximació teòrico-metodològica que sosté a una arqueometria del canvi tecnològic, de la producció i del consum, on els estudis de proveniència es converteixen en una eina auxiliar per tal de facilitar l'avaluació de resultats a partir del consum, conjuntament amb la identificació de les funcions tècniques.

PERSPECTIVES FUTURES, A TALL DE CONCLUSIÓ

Aquest article, com es desprèn del text anterior, no pot presentar conclusions. Es planteja com una proposta metodològica, però alhora teòrica, on se sosté que l'avaluació dels factors socials i ideològics que s'impliquen en el canvi tecnològic, entès en un sentit

molt més ampli que el purament tècnic, precisen del desenvolupament d'una arqueometria del canvi tecnològic. I que aquesta implica, alhora, una arqueometria de la producció i del consum, lluny dels purs estudis de proveniència assistits per consideracions sobre tecnologia que clarifiquen l'anomenat factor humà que interfereix els factors geoquímics i petrològics de la matèria dels artefactes. Que aquesta concepció de l'arqueometria és insuficient sembla incontestable. Que els estudis socials i ideològics del canvi tecnològic, i del canvi social, precisen d'una nova arqueometria sembla també incontestable. El desenvolupament del present projecte, que ja ha mostrat l'àmplia complexitat del problema del canvi tecnològic aquí abordat, tan sols hauria de servir de comprovació pels aspectes metodològics i teòrics aquí indicats. I, en tot cas, hauria de permetre la seva redefinició si fos necessari.

AGRAÏMENTS

Aquest treball forma part del projecte "*Estudio arqueométrico y arqueológico de la producción y difusión de ánforas del nordeste peninsular durante los S. I a.C. – I d.C. (PRODIFAN)*" (BHA2003-04589) finançat per la *Dirección General de Investigación del Ministerio de Ciencia y Tecnología* i el fons FEDER. Verònica Martínez Ferreras gaudeix d'una beca del programa de *Formació en la Recerca i la Docència de la Universitat de Barcelona*. Llorenç Vila Socías gaudeix d'una beca de Formació de Personal Investigador concedida per la Direcció General del Departament d'Universitats, Recerca i Societat de la Informació de la Generalitat de Catalunya.

BIBLIOGRAFIA

- BUXEDA i GARRIGÓS, J., 1999, Alteration and Contamination of Archaeological Ceramics: The Perturbation Problem, *Journal of Archaeological Science*, 26, 295-313.
- BUXEDA i GARRIGÓS, J., CAU ONTIVEROS, M.A., GURT i ESPARRAGUERA, J.M., TUSET i BERTRAN, F., 1995, Análisis tradicional y análisis arqueométrico en el estudio de las cerámicas comunes de la época romana, a *Ceràmica comuna romana d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes VIII, Conjunt Monumental d'Empúries, 39-60.
- BUXEDA i GARRIGÓS, J., COMAS i SOLÀ, M., GURT i ESPARRAGUERA, J.M., 2002, Roman amphorae production in *Baetulo* (Badalona, Catalonia). Evidence of Pascual 1, a Kilikoglou, V., Hein, A., Maniatis, Y. (ed.),

- Modern Trends in Scientific Studies on Ancient Ceramics*, BAR, International Series 1011, Oxford, 277-285.
- BUXEDA i GARRIGÓS, J., GURT i ESPARRAGUERA, J.M., 1998, La caracterització arqueomètrica de les àmfores de Can Peixau (Badalona) i la seva aportació al coneixement de la producció de Pascual 1 al territori de Baetulo, a *El Vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental, Actes del II Col·loqui d'Arqueologia Romana*, del 6 al 9 de maig de 1998, Monografies Badalonines, Badalona, 193-217.
- BUXEDA i GARRIGÓS, J., MARTÍNEZ FERRERAS, V., VILA SOCIAS, L., 2005, Caracterització arqueomètrica de les àmfores Pascual 1 del derelictu Culip VIII, a Carreras, C., Aguilera, A., Berni, P., Garrote, E., Marimón, P., Morais, R., Moros, J., Nieto, X., Puig, A., Remesal, J., Rovira, R., Vivar, G., *Culip VIII i les àmfores Haltern 70*, Monografies del CASC 5, Generalitat de Catalunya, Girona, 167-188.
- CARRETÉ, J.M., KEAY, S., MILLET, M., 1995, *A Roman Provincial Capital and its hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain 1985-1990*, Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series, 15, Ann Arbor.
- CASAS BLASI, J., MARTÍNEZ FERRERAS, V., 2006, El taller ceràmic d'època romana del carrer Princesa de Barcelona. Estudi arqueològic de les restes i estudi arqueomètric del material ceràmic, *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, 2, 36-79.
- COMAS i SOLÀ, M., 1983, La Laietana 1: un nou tipus d'àmfora trobat a Badalona, *Carrer dels Arbres*, 39, 23-26.
- COMAS i SOLÀ, M., 1985, *Baetulo. Les àmfores*, Monografies Badalonines, 8, Museu de Badalona, Badalona.
- COMAS i SOLÀ, M., 1998, Présence et absence des amphores léetaniennes en Gaule, *SFECAG*, 225-233.
- COMAS, M., MARTÍN, A., MATAMOROS, D., MIRÓ, J., 1987, Un tipus d'àmfora Dressel 1 de producció laietana, a *Pre-Actes de les Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior (Granollers, 5-8 febrer 1987)*, Granollers, 372-378.
- DANGREAU, B., DESBAT, A., PICON, M., SCHMITT, A., 1992, La production d'amphores à Lyon, a Laubenheimer, F. (ed.), *Les amphores en Gaule. Production et Circulation*, Annales littéraires de l'Université de Besançon, 474, 37-50.
- DESBAT, A., SCHMITT, A., 1998, Un nouveau type d'amphore de Tarraconaise avec la marque SEX.DOMITI, *SFECAG*, 349-355.
- ENGUIG, R., ARANEGUI, C., 1977, *El taller de las ánforas romanas de Oliva, Valencia*, Trabajos Varios del Servicio de Investigaciones Prehistóricas, 54, València.
- FONTES, P., LAUBENHEIMER, F., LEBLANC, J., BONNEFOY, F., GRUEL, K., WIDEMANN, F., 1981, Nouvelles données analytiques et typologiques sur les ateliers de production d'amphores en Gaule du sud, *Revue d'Archéométrie*, Suppl. S, 95-110.
- GARCÍA ROSSELLÓ, J., MARTÍN MENÉNDEZ, A., CELA ESPÍN, X., 2000, Nuevas aportaciones sobre la romanización en el territorio de Iluro (*Hispania Tarraconensis*), *Empúries*, 52, 29-54.
- HESNARD, A., RICQ, M., ARTHUR, P., PICON, M., TCHERNIA, A., 1989, Aires de production des Gréco-Italiques et des Dr. 1, a *Amphores Romaines et Histoire Économique, Dix ans de Recherche, Actes du Colloque de Sienne*, 22-24 mai du 1986, Collection de l'École Française de Rome, 114, Palais Farnèse, 21-65.
- KEAY, S., JONES, L., 1982, Differentiation of early imperial amphora production in Hispania Tarraconensis, a Freestone, I., Johns, C., Potter, T. (ed.), *Current research in ceramics: Thin-section studies*, British Museum Occasional Paper, 32, Londres, 45-61.
- KILIKOGLU, V., VEKINIS, G., 2002, Failure Prediction and Function Determination of Archaeological Pottery by Finite Elemental Analysis, *Journal of Archaeological Science*, 29, 1317-1325.
- KILIKOGLU, V., VEKINIS, G., MANIATIS, Y., DAY, P.M., 1998, Mechanical performance of quartz-tempered ceramics: Part I, Strength and Toughness, *Archaeometry*, 40, 261-279.
- KINGERY, W.D., 2001, The Design Process as a Critical Component of the Anthropology of Technology, a Schiffer, M.B. (ed.), *Anthropological Perspectives on Technology*, Amerind Foundation New World studies series, 5, An Amerind Foundation Publication, Dagoon, Arizona, University of New Mexico Press, Albuquerque, 123-138.
- LAUBENHEIMER, F., WIDEMANN, F., 1977, L'atelier d'amphores de Cornéilhan (Hérault). Typologie et Analyse, *Revue d'Archéométrie*, 1, 59-82.
- MANIATIS, Y., SIMOPOULOS, A., KOSTIKAS, A., 1981, Mössbauer Study of the Effect of Calcium Content on Iron Oxide Transformation in Fired Clays, *Journal of the American Ceramic Society*, 64, 263-269.
- MARTÍNEZ, S., GARCÍA, M., MOLERA, J., VENDRELL, M., 1993, Estudi arqueomètric dels forns i producció ceràmica d'un taller romà de Llafranc, *Cypsela*, 10, 101-104.
- MARTÍNEZ FERRERAS, V., BUXEDA i GARRIGÓS, J., MARTÍN i MENÉNDEZ, A., 2005, L'évolution des premières amphores romaines produites à Cabrera de Mar (Catalogne) d'après leur caractérisation archéométrique, *SFECAG*, 391-401.
- MARTÍNEZ FERRERAS, V., BUXEDA i GARRIGÓS, J., LÓPEZ MULLOR, A., en premsa, La caractérisation archéométrique des amphores vinaires pro-

duites á l'Atelier du Barri Antic (Sant Boi de Llobregat), *SFECAG*.

MARTÍNEZ FERRERAS, V., BUXEDA i GARRIGÓS, J., GURT i ESPARRAGUERA, J.M., KILIKOGLU, V., en premsa, Archaeometric characterization of Roman wine amphorae from Barcelona (Spain), a *Proceedings of European Meeting of Ancient Ceramics (October 2005)*, Lió.

MIRÓ, J., 1988, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I aC- I dC)*, BAR International Series, 473, Oxford.

NOLLA, J., 1987, Una nova àmfora catalana: la Tarraconense 1, a *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental, Actes del I Col·loqui d'Arqueologia Romana*, 28-30 de novembre i 1 de desembre de 1985, Monografies Badalonines, 9, Museu de Badalona, Badalona, 217-223.

PASCUAL GUASCH, R., 1962, Centros de producción y difusión geográfica de un tipo de ánfora, a *VII Congreso Nacional de Arqueología*, Zaragoza, 334-345.

PASCUAL GUASCH, R., VILLATE, E., 1975, Primeros ensayos de estudios de pastas cerámicas, *Información Arqueológica*, 16, 95-105.

PASCUAL GUASCH, R., 1977, Las ánforas de la Layetana, a *Méthodes classiques et méthodes nouvelles dans l'étude des amphores*, Actes du Colloque de Rome, 27-19 mai de 1974, École Française de Rome, 32, Palais Farnèse, Roma, 47-96.

PEACOCK, D.P.S., WILLIAMS, D.F., 1986, *Amphorae and the Roman economy. An introduction guide*, Longman Archaeology Series, Londres i Nova York.

REVILLA CALVO, V., 1995, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I aC – III dC)*, Cuadernos de Arqueología, 8, Edicions Servei del Llibre L'Estaqüerot, Barcelona.

SCHIFFER, M.B., 2001, The Explanation of Long-Term Technological Change, a Schiffer, M.B. (ed.), *Anthropological Perspectives on Technology*, Amerind Foundation New World studies series, 5, An Amerind Foundation Publication, Dragoon, Arizona, University of New Mexico Press, Albuquerque, 215-235.

SCHMITT, A., 1988, Les productions d'amphores dans la moyenne vallée dur Rhône: mise au point sur quelques types, *SFECAG*, 25-33.

SKIBO, J.M., SCHIFFER, M.B., 2001, Understanding Artifact Variability and Change: A Behavioral Framework, a Schiffer, M.B. (ed.), *Anthropological Perspectives on Technology*, Amerind Foundation New World studies series, 5, An Amerind Foundation Publication, Dragoon, Arizona, University of New Mexico Press, Albuquerque, 139-149.

TAVARES, A., 1982, Appendice. Analyse microscopique des trois pâtes suivantes, a Mayet, F., Tobie,

J.L., Au dossier des amphores de M. Porcius, *Annales du Midi*, 156, 5-16.

TCHERNIA, A., ZEVI, F., 1972, Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise à Ostie, *Recherches sur les amphores romaines*, Collection de l'École Française de Rome, 10, Palais Farnèse, Roma, 35-68.

TREMOLEDA i TRILLA, J., 2000, *Industria i artesanado cerámico de época romana en el nordeste de Catalunya (época augustea y altoimperial)*, BAR International Series, 835, Oxford.

TSANTINI, E., BUXEDA i GARRIGÓS, J., MADRID FERNÁNDEZ, M., GURT i ESPARRAGUERA, J.M., MIÑARRO i CASAS, M., 2005, Amphora production in the pre-Roman Northeast of the Iberian Peninsula and evidence of trade with the Balearic Islands, a Prudêncio, M.I., Dias, M.I., Waerenborgh, J.C. (ed.), *Understanding people through their pottery*, Trabalhos de Arqueologia, 42, Instituto Português de Arqueologia, Lisboa, 279-286.

VENDRELL, M., MOLERA, J., GARCÍA, M., 1992, La producción de ánforas romanas del taller de Can Feu (Barcelona): caracterización química y mineralógica, *Boletín de la sociedad española de Mineralogía*, 15, 1-10.

VILA SOCIAS, L., BUXEDA i GARRIGÓS, J., TREMOLEDA i TRILLA, J., 2005, Caracterització arqueomètrica de la producció d'àmfores Pascual 1 i Dressel 7/11 del taller romà de Llafranc (Palafrugell, Catalunya), *SFECAG*, 761-769.

VILA SOCIAS, L., BUXEDA i GARRIGÓS, J., TREMOLEDA i TRILLA, J., en premsa, Amphores Romaines de l'Haute-Empire: Caractérisation archéométrique de l'atelier du Collet de Sant Antoni de Calonge (Girona), *SFECAG*.

VILA SOCIAS, L., MARTÍNEZ FERRERAS, V., BUXEDA i GARRIGÓS, J., KILIKOGLU, V., en premsa, Differences in technological and functional models of contemporary amphorae production in neighbouring areas, a *Proceedings of the International Symposium on Archaeometry (Québec, may 2006)*, Publications in Archaeometry, Université de Laval, Québec.

WIDEMANN, F., LAUBENHEIMER, F., ATTAS, M., FONTES, P., GRUEL, K., LEBLANC, J., LLERES, J., 1979, Analytical and typological study of Gallo-Roman workshops producing amphorae in the area of Narbonne, *Archaeo-Physika*, 10, 317-341.

WILLIAMS, D.F., 1981, The Roman amphora trade with Late Iron Age Britain, a Howard, H., Morris, E.L. (ed.), *Production and Distribution: a ceramic viewpoint*, BAR International Series, 120, 123-132.

WILLIAMS, D.F., 1995, Appendix 2. A petrological note on amphora fabrics from the survey and along the eastern Spanish coast, a Carreté, J.M., Keay, S., Millet, M., *A roman provincial capital and its hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*, Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series Number 15, Ann Arbor, 304-310.

LA PRODUCCIÓ DE LES ÀMFORES TARRACONENSES A LA CATALUNYA SEPTENTRIONAL

Terrisseria, Dressel 2-4, Pascual 1, producció de vi.

Josep M. Nolla*

El descubrimiento y excavación de diversos alfares del norte de Cataluña ha permitido un mayor conocimiento de una zona que hasta ahora era parcialmente desconocida y de la que no se sabía su importante vocación vinícola. Se ha podido comprobar que existió una importante producción de ánforas destinadas a la exportación de vinos de producción propia. Aunque se ha avanzado en el estudio, este es un campo que todavía hoy necesita más líneas de investigación ya que la mayor parte del conocimiento que tenemos procede de intervenciones arqueológicas de urgencia, que muy a menudo no han proporcionado un estudio riguroso de la realidad histórica. En este artículo se recogen todos aquellos datos que conocemos hasta hoy de los diferentes alfares de la Cataluña más septentrional.

Alfar, Dressel 2-4, Pascual 1, producción de vino.

The discovery and excavation of several pottery workshops in the north of Catalonia has enabled a greater knowledge of this area. It was partially unknown until now and we were unaware of its significant winemaking vocation. We have been able to verify that there was a significant production of amphorae destined to exporting locally made wines. Although we have advanced in the study of this subject, it is a field that still needs more lines of research. Besides, most of the knowledge we have comes from urgent archaeological interventions which very often have not supplied a rigorous study of the historical reality. In this article, we compile all the data we have to date from the various pottery workshops in the northernmost part of Catalonia.

Pottery workshop, Dressel 2-4, Pascual 1, wine production.

La découverte et la mise au jour de plusieurs ateliers de potier du nord de la Catalogne a permis de connaître mieux une zone qui était, jusqu'à présent, partiellement inconnue et dont on ignorait l'importante vocation vinicole. On a pu vérifier qu'il a existé une importante production d'amphores destinées à l'exportation de vins produits dans cette zone. Bien que l'étude ait avancé, ce domaine requiert, encore aujourd'hui, la mise en place de nouvelles lignes de recherche. En effet, la plupart de nos connaissances provient d'interventions archéologiques d'urgence qui, le plus souvent, ne s'appuient pas sur une étude rigoureuse de la réalité historique. Cet article recueille toutes les données connues jusqu'à ce jour, sur les différents ateliers de potier présents dans la partie la plus septentrionale de la Catalogne.

Atelier de potier, Dressel 2-4, Pascual 1, production de vin.

PROLEGÒMENS

L'enorme quantitat de dades sobre producció amfòrica aplegades al Maresme, Vallès Oriental, Baix Llobregat i, a un nivell inferior, Garraf i Penedès, entre la dècada dels seixanta i dels setanta del segle XX, va marcar amb força la recerca sobre aquest tema (Pascual 1977, 47-96; Miró 1988, 12-

59). Feia l'efecte que més enllà d'aquest nucli situat a redós d'*Iluro*, *Baetulo* i *Barcino*, la indústria del vi no havia existit o el seu paper havia estat, només, episòdic i de vol gallinaci.

Tanmateix, el vaivé de la recerca i, sobretot, el temps, solen posar les coses al seu lloc. Ara sabem, i ningú ho discutiria, que el negoci del vi, més antic del que inicialment havíem suposat, va atreure un

* Institut del Patrimoni Cultural. Universitat de Girona. Plaça Ferrater Mora, 1. 17071 Girona.

territori molt més gran on es donaven uns supòsits molt determinats: tradició en el conreu de la vinya, terres adequades per plantar-la (de vegades no servien per a res més) i, sobretot, proximitat al mar, que havia de fer possible una comercialització ràpida i de molt baix cost. Era oportú, a un segon nivell, tenir les característiques geològiques i geogràfiques necessàries per a poder fabricar còmodament i sense complicacions els envasos que havien de contenir el vi i que, en darrera instància, facilitaven la seva comercialització: aigua, argila i combustible, en aquest cas, boscos pregon ben pròxims.

La cura i els treballs de Lluís Esteva, a l'entorn de Sant Feliu de Guíxols (Baix Empordà), ja haurien d'haver servit d'avís (la Caleta a S'Agaró, can Lloverons, a Platja d'Aro...) (Esteva 1966) (Figs. 1 i 9). Tanmateix, poc coneguts, no van ser valorats com pertocava fins molt més tard. El punt de partida real que va servir per reassignar el paper dels territoris costaners de les ciutats de *Blandae*, *Aquae Calidae*, *Gerunda* i *Emporiae* en la història de la producció i exportació a l'engròs de vi, va ser la descoberta, en una excavació de salvament, de la bòbila de Llafranc que va ser publicada de seguida (Nolla/Canes/Rocas 1982, 147-183) (Fig. 1). Deixant de banda altres aspectes impactants i únics, es posava sobre la taula, amb dades estratigràfiques fermes, l'activitat d'una terrisseria des dels darrers anys del segle I aC i l'activitat de la qual, sorprenentment, es perllongava més enllà de finals del segle I o inicis del II fins, com a mínim, mitjan segle III (Nolla/Canes/Rocas 1982, 159-160). Es documentava la producció d'àmfores de vi Pascual 1 i Dressel 2-4, omnipresents arreu, però també les imitacions de la Dressel 7-11, les anomenarem, des d'ara, Dressel 8 emporitanes, i àmfores de base plana de tipus G-IV, el recipient del vi narbonès d'ençà la darrerria del segle I (Fig. 9). A la bòbila, com sempre, si coïen altres objectes entre els quals *tegulae* les úniques peces que, molt de tant en tant, eren segellades.

D'aleshores ençà, altres descobriments i la reubicació de materials antics ha permès anar eixamplant la nòmina de descobriments fins al punt de constituir un conjunt uniforme i ben definit on, certament, sembla observar-se un *decalatge* cronològic en relació al sector a redós de Mataró i Badalona, però on ha estat possible constatar el model clàssic format per la vil·la i la terrisseria (Pla de Palol, Collet de Sant Antoni, Llafranc...) i, de vegades, a Tossa, la força d'un negoci puntual que va exigir respostes adequades a certs plantejaments (Burch *et alii* 2005) (Fig. 1).

En aquests primers anys del segle XXI, dues excavacions ben diferents, Collet de Sant Antoni, a marina, una intervenció de salvament i de cronologia clàssica, i Ermedàs, terra endins (Cornellà de Terri, Pla de

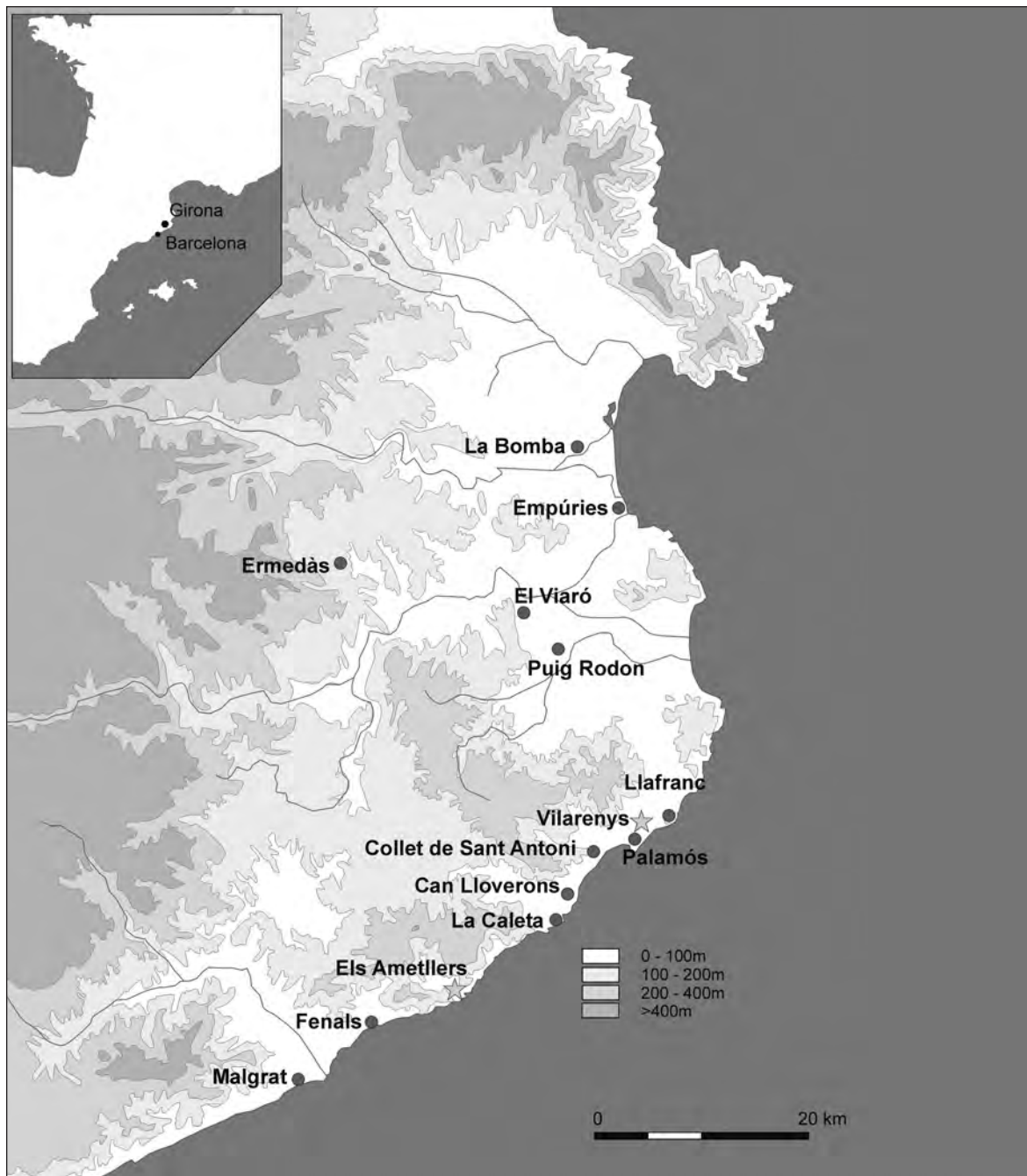
l'Estany), una excavació programada i produïnt durant bona part de l'alt imperi, han permès reconèixer dues terrisseries extraordinàries que cal col·locar entre les més ben conservades del país i que hauran de permetre aprofundir molt més en aspectes que se'ns escapen o que coneixem molt per sobre (Fig. 1). Ermedàs, especialment, per la seva situació geogràfica i per la seva cronologia "avançada", haurà d'obrir, per força, nous camins a la recerca i proporcionar dades noves sobre producció i distribució d'objectes ceràmics en un territori determinat.

LA PRODUCCIÓ. LLOCS I ÀMFORES (FIGS. 1 I 9)

Intentarem, a continuació, descriure amb precisió la producció amfòrica coneguda en aquest territori en el benentès que tindrem en consideració aquells forns coneguts que es localitzen a l'Alt Maresme, més enllà del cap d'Arenys, diòcesi de Girona, i que formaven part del *territorium* de *Gerunda* a la baixa antiguitat i anteriors, per tant, a *Blandae* i a *Aquae Calidae*. No entrarem, no és el lloc, en consideracions de detall ni en les característiques dels forns o de la resta de la producció. J. Tremoleda ho tracta detalladament en aquest mateix volum i, a més, les referències bibliogràfiques serviran als interessats per omplir el buit. Tractant-se com es tracta, d'un material a bastament descrit i publicat (en darrera instància Tremoleda 2000), ens limitarem a presentar, a grans trets i a tall de recordatori, els fets substancials que considerem importants i ens entretindrem una mica més a l'hora d'analitzar el material amfòric obrat al Collet, en bona part encara inèdit. Ho presentarem seguint un itinerari sud-nord resseguint la costa per esmentar, seguidament, els centre de més cap a l'interior.

1) Malgrat (El Maresme). Forn de la cantonada entre els carrers de Guillem de Palafox i Santiago Rusiñol (Fig. 1).

No en sabem tot el que voldríem. Excavat d'urgència ha estat objecte d'una nota valuosa però insuficient (Burjach *et alii* 1987, 224-228). Esperem, i cal, la publicació definitiva. És segur que van fabricar-s'hi àmfores del tipus Pascual 1 i Dressel 2-4 (Fig. 9). No hi ha constància d'altres formes. És interessant la presència del segell LMO, associat de vegades amb AM(?)T, IR i RL (*retro*). Són segells rectangulars situats al peu dels recipients. No és rara la presència de incisions *ante cocturam* fetes amb el dit o amb un punxó de punta arrodonida realitzats quan la peça era posada cap per avall amb lletres (F, T...) o numerals (I, II, IV, V...). Segons les dades aplegades durant l'excavació, hauria estat actiu des de

165

Figura 1. Situació de les terrisseries.

la darrerria del segle I aC, (20-10 aC) fins la sisena dècada del segle I dC. Hi havia formes Drag. 29 de la TS sudgàl·lica, algun fragment de *marmorata*, i cap forma Drag. 37.

2) Lloret de Mar (La Selva). Terrisseria de Fenals (Fig. 1). Ha estat publicada detalladament i estudiada des de diverses òptiques (Casas *et alii* 1990, 53-67; Tremoleda 2000; Buxó/Tremoleda, 2002).

La producció amfòrica va ser de llarg abast: Tarraconense 1, Pascual 1, Dressel 2-4 i una forma diferent, de marcada personalitat que Tremoleda defineix com a Tarraconense 2/Fenals 1, que semblaria dedicada, també, al transport de vi (Fig. 9). No en coneixem peces senceres però l'aspecte del cos i del peu no seria massa diferent de les Pascual 1 o Dressel 2-4. Coneixem uns pocs exemplars amb segell quadrangular al peu sense lletres ni signes.

Sovintegen, en canvi, la presència damunt dels pivots, les incisions realitzades abans de la cuita on és possible identificar lletres soles (A, B, C, N, O, R, S, T, V...) o agrupades (AC...) i, potser, numerals (I, II...). Pel que fa a l'etapa d'existència de la bòbila, les dades arqueològiques, molt precises, situarien el seu origen cap al 20 aC, en cap cas abans, amb una perduració ben provada i sense talls fins a la penúltima dècada del segle I dC, a l'entorn del 85 (Buxó/Tremoleda 2002, 93-102). El material ceràmic i, pel moment final, una moneda de bronze de Domicià encunyada l'any 83, en són testimonis de valor.

3) S'Agaró (Castell-Platja d'Aro, Baix Empordà). Les troballes de la Caleta efectuades per L. Esteva posen de manifest l'existència d'un forn, no localitzat, a partir de restes ceràmiques recremades i de rebutjos (Fig. 1). El coneixem molt menys del que voldríem però cal considerar-lo en un treball de conjunt. Sembla segura la producció, entre altres objectes, d'àmfores de les formes Pascual 1 i Dressel 2-4. No hi ha notícies sobre la presència de segells o incisions *ante cocturam* ni altres evidències conclouents que permetin datar, de manera precisa, l'activitat de la terrisseria (Tremoleda 2002) (Fig. 9).

4) Platja d'Aro (Castell-Platja d'Aro, Baix Empordà). La terrisseria de Can Lloverons (Nolla (ed.) 2002, 40-46), parcialment documentada per L. Esteva, constitueix un conjunt notable des de molts punts de vista amb problemes difícils de solucionar (Fig. 1). El lloc que ocupava fa impossible esperar noves dades que puguin resoldre les qüestions plantejades. L'interès afegit d'aquesta bòbila rau en el fet de poder-la posar en relació amb la gran vil·la marítima de Pla de Palol, que es localitzava uns pocs centenars de metres cap a ponent. Sabem que van produir-s'hi àmfores Dressel 2-4, Dressel 8 del país i recipients de base plana G-IV (Fig. 9). No hi ha cap notícia sobre segells i, en canvi, hi ha dades indirectes però fiables sobre la presència sovintejada d'incisions efectuades sobre els peus amfòrics abans de la cuita (lletres, numerals...). Recordem la localització d'un segell de bronze per marcar taps d'àmfora amb el *cognomen* *Porcianus* que cal suposar lligat amb l'explotació agrària (Nolla (ed.) 2002, 201-202, Fig. 152,30; Fabre/Mayer/Rodà 2002, 106-107, lám. XXXVI). No tenim dades externes sobre l'època d'ús de la bòbila.

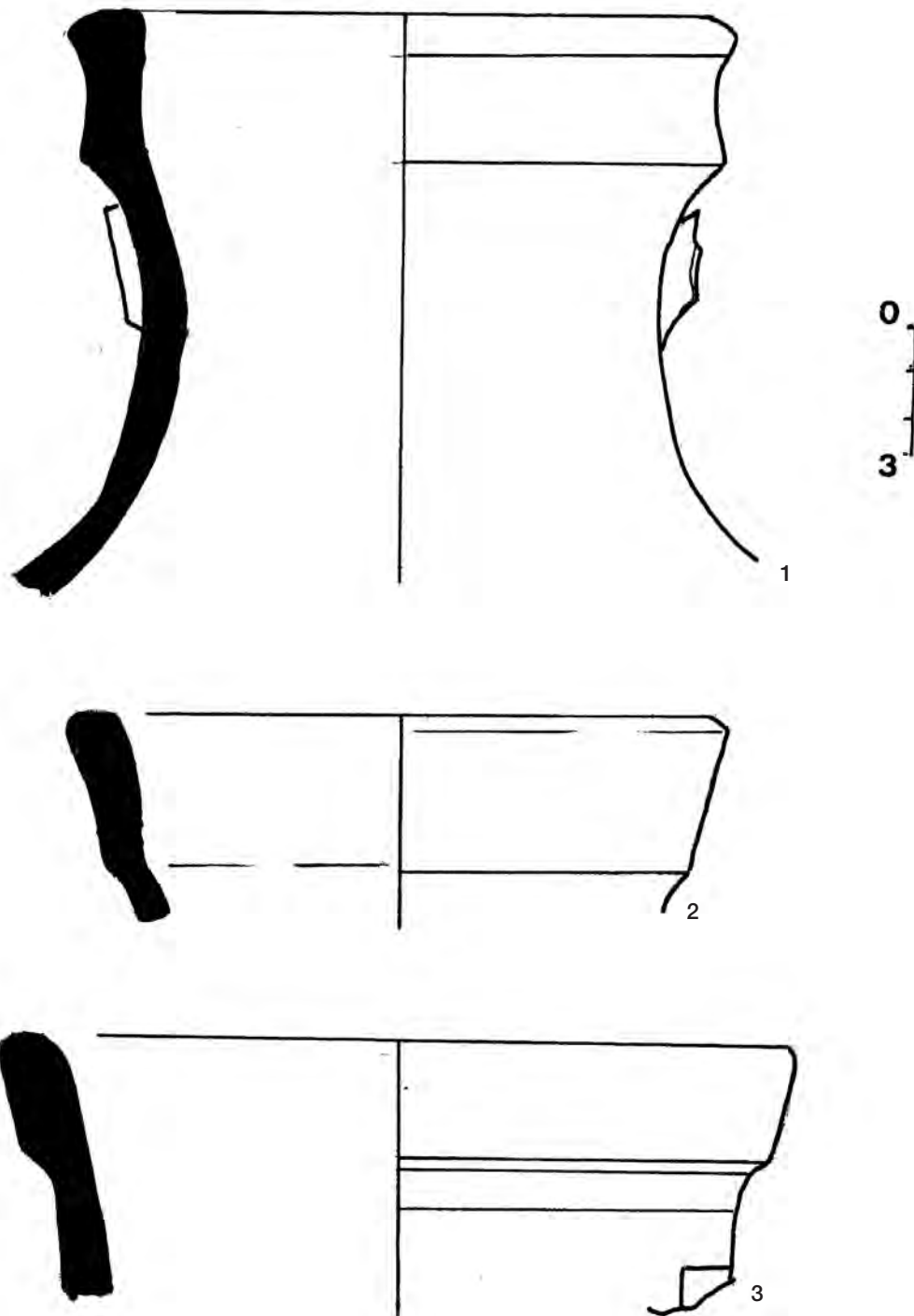
5) Collet de Sant Antoni (Calonge, Baix Empordà). Situada a uns 200 m de la vil·la del Collet, coneguda d'antic i ben documentada (Nolla/Santamaria/Sureda 2002, 87-112), es va localitzar i exca-

var a conseqüència d'una intervenció urbanística. Es tracta d'una terrisseria notablement ben conservada que ocupa una extensió aproximada de 7.000 metres quadrats (Fig. 1). L'excavació ha posat de manifest 16 forns de terrissa, en funcionament en moments diferents, uns forns de calç, abocadors, basses de decantació, grans sales d'emmagatzematge, llocs de treball i llocs d'habitatge (cuines, forn de pa, rebost...) dels terrissaires (Nolla *et alii* 2004, 193-200). Com en totes aquestes bòbiles, la producció era de llarg abast (ceràmica comuna, material de construcció...) però destacaven, especialment, els recipients amfòrics. Hem documentat la producció de les formes següents: Tarraconense 1 (Fig. 2,2 i 2,3), Oberaden 74 (Fig. 2,1), Pascual 1 (Fig. 3), Dressel 2-4 (Fig. 4,1 i 4,2 i 5) i Dressel 8 (Fig. 6). Entre el material epigràfic destacaríem un segell circular aplicat al peu PLATANI (PL (unides) i A, a dalt, i TA (unides) i NI (unides), a baix) (Fig. 4,3 i Fig. 7). És possible no dubtar d'aquesta lectura atès que es va trobar el mateix nom en un segell rectangular sobre la paret externa d'un doli on les lletres, disposades d'una altra manera, no oferien dubtes: PLATANI.L. Quedava trencat més enllà del punt i la L (Fig. 4,3). S'han ressenyat altres segells, diferents, algun sobre Tarraconense 1 (Fig. 2,3), al coll, que no han pogut ser llegits. És normal, també, la presència d'incisions efectuades abans de coure damunt dels peus: lletres, numerals, tal com passa sovint en les altres terrisseries (Fig. 8).

Pel que fa a l'etapa d'activitat, l'excavació ha posat de manifest una ocupació baixrepublicana d'una certa entitat, que és anterior a l'activitat de la terrisseria que coneixem. L'inici de la producció s'ha de situar en el darrer terç/darrer quart del segle I aC i s'hauria perllongat fins al 60-65 de l'era tal com posa de manifest una moneda de Neró encunyada el 60 i, sobretot, la manca absoluta, enmig d'un conjunt nombrós on hi ha força Drag. 29, d'escudelles de la forma Drag. 37 en T.S. sudgàlica. Al segon quart del segle II, sobre les dependències pràcticament desaparegudes de la bòbila es va crear una necròpoli que va estar en ús fins a la darrerietat del segle V o poc després (Nolla/Casas/Santamaria (ed.), en premsa).

Novament es posa de manifest la connexió i els lligams d'una vil·la amb un forn.

6) Palamós (Baix Empordà) (Fig. 1). Es tracta d'una excavació de salvament. És més que possible que en altres circumstàncies, les dades haguessin estat molt més explícites. Només es va documentar la forma Dressel 2-4. El material arqueològic recuperat durant l'excavació feia possible proposar, amb tota la cautela del món, un ús durant el segon quart del segle I

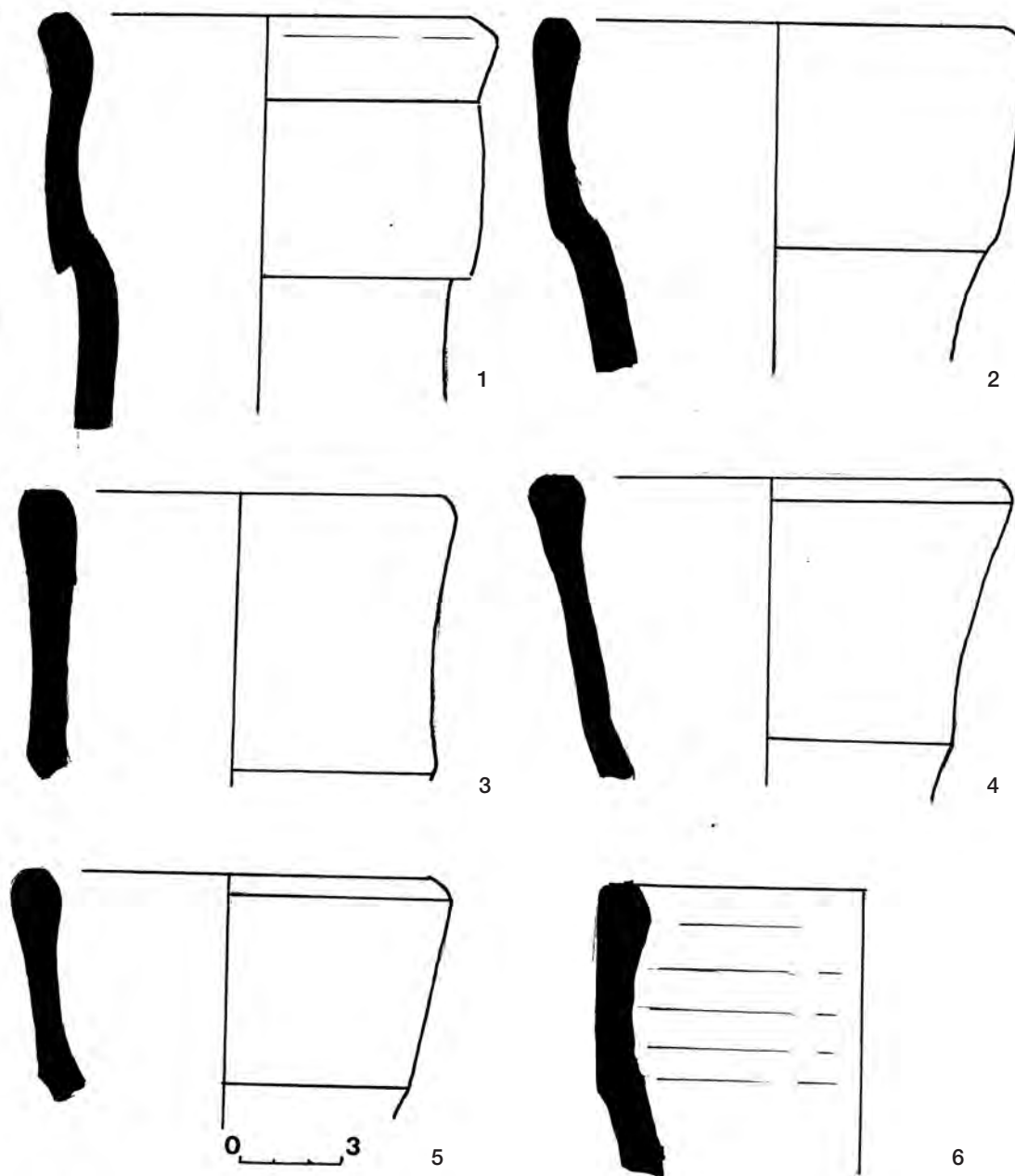
167

Figura 2. Bòbila del Collet. 1) Àmfora Oberaden 74. 2 i 3) Àmfora Tarracoense 1.

(Fig. 9). No es van recuperar ni estampilles ni incisions (Tremoleda 1987, 210-216; Tremoleda 2002).

7) Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà) (Fig. 1). Conjunt extraordinari i prou ben conegut (en darrera instància, Barti/Plana/Tremoleda, 2004). Ben palesa

l'associació vil·la-terrisseria. Aquest conjunt, de llarga durada, va produir tota mena d'objectes. Entre les àmfores, les formes Tarracoense 1, Oberaden 74 (Barti/Plana/Tremoleda 2004, 106-107), Pascual 1, Dressel 2-4, Dressel 8 i G-IV (Fig. 9). Sovintegen les incisions sobre els peus dibuixades abans de la cuita,

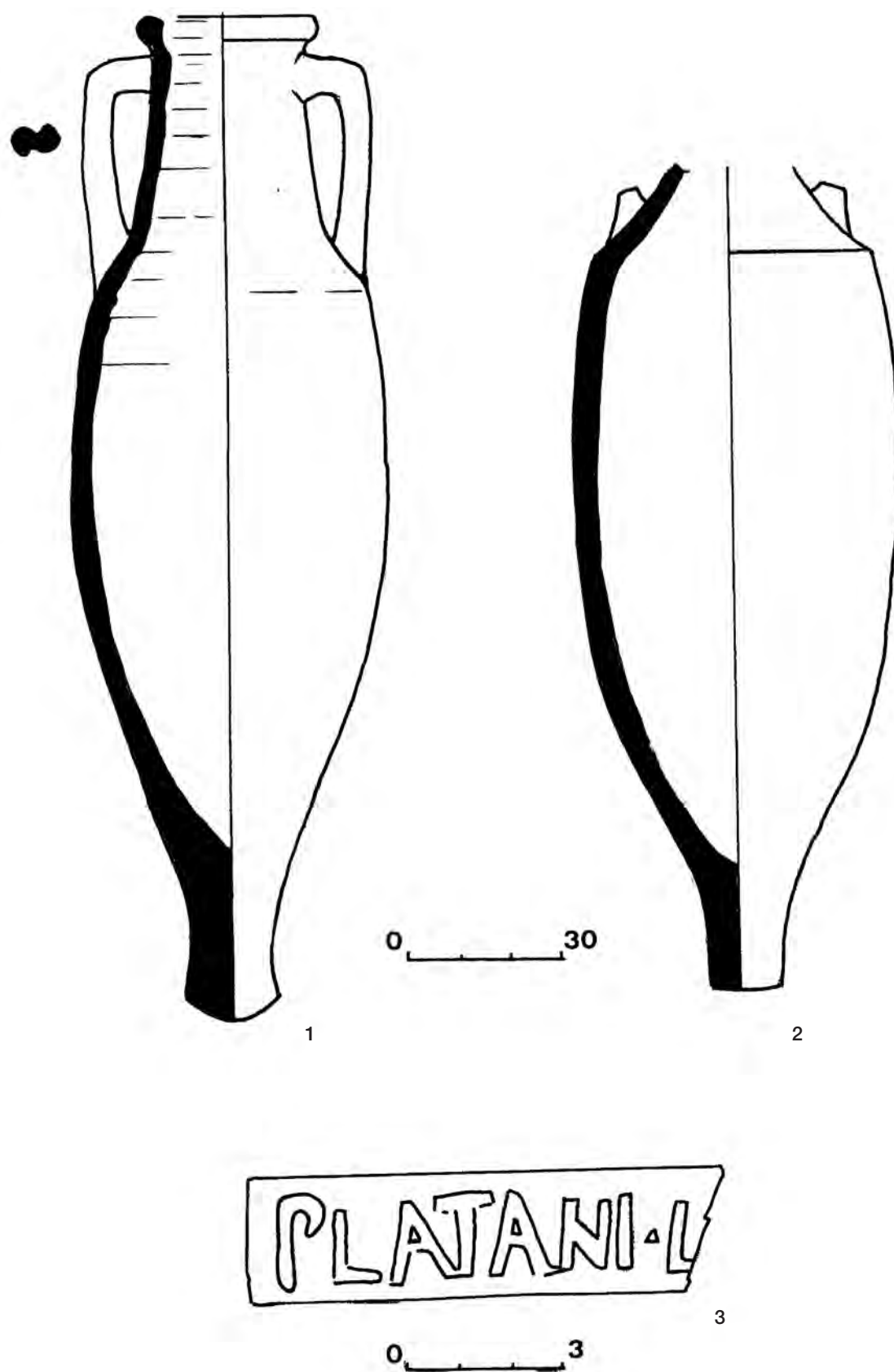

Figura 3. Bòbila del Collet. 1 a 6) Àmfora Pascual 1.

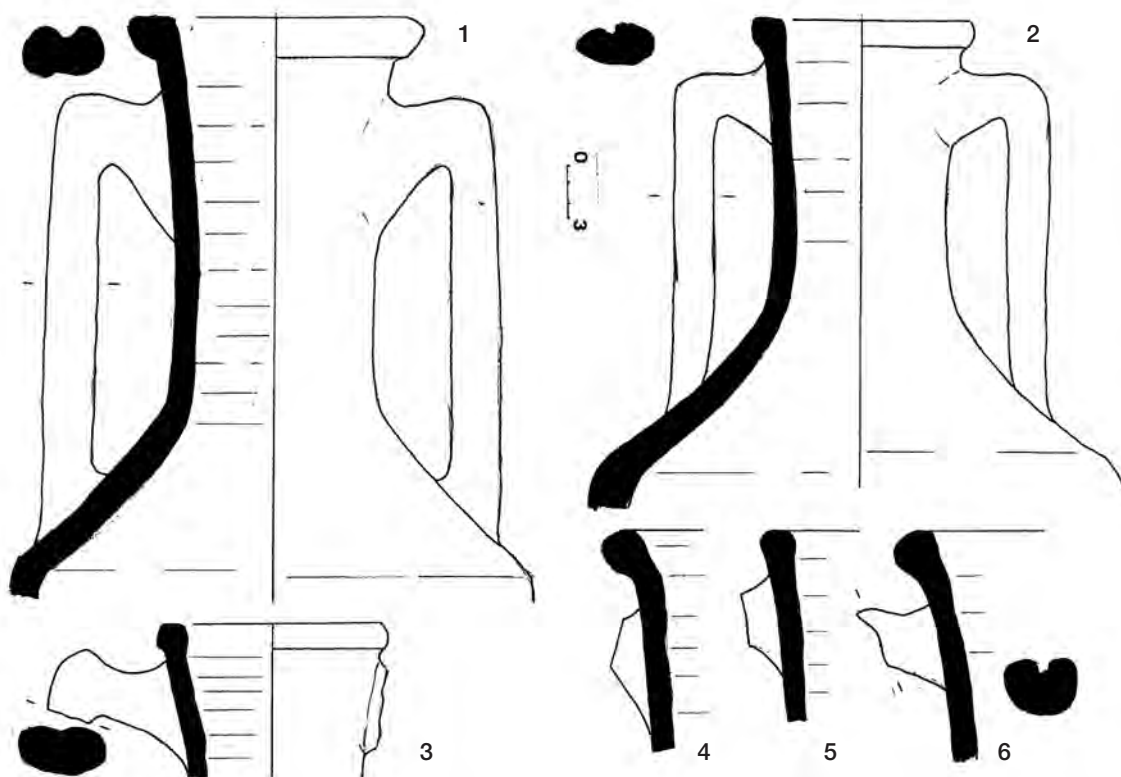
amb lletres i numerals. Només hem pogut associar una estampilla sobre àmfora amb el *tria nomina* P. VSUL(enus) VEIENT(o), damunt del llavi i coneguda sobre *tegula*. Cap altra de les marques localitzades sobre teules planes, rajols o *ímbrex* ha estat trobada sobre àmfors. Són característiques les incisions *ante cocturam* sobre els peus d'àmfora.

La bòbila va estar en ús des d'època d'August, abans del canvi d'era (25-15 aC ?) fins a mitjan segle III (Nolla/Canes/Rocas 1982, 158-160).

8) Empúries (L'Escala, Alt Empordà) (Fig. 1). No s'ha localitzat el forn i, per tant, cal anar amb cura. Tanmateix, les troballes emporitanes i, sobretot, l'existència d'un conjunt notable de segells relacionats entre si, semblen evidències de pes a favor d'aquesta possibilitat (un estat de la qüestió amb tot el dossier és a Tremoleda 2002, 126-128, Fig. 101-114 i 121-127). Sabem de la producció de, com a mínim, dues formes amfòriques, la Dressel 2-4 i la Dressel 8 emporitana, un recipient que copia proto-

Figura 4. Bòbila del Collet. 1 i 2) Àmfora Dressel 2-4. 3) Marca sobre *dolium* PLATANI. L.

Figura 5. Bòbila del Collet. 1 a 6) Àmfora Dressel 2-4.

tips bètics donant a l'àmfora una marcada personalitat (Fig. 9). S'han de posar en relació amb les marques ANTH, VENVS, VA/VENVS, COC, VMAI o VAMAI, SVA/ANTH, sempre al peu, el·líptiques o circulars i, de vegades, amb segells múltiples. No eren rares les incisions *ante cocturam*. No hi han dades cronològiques precises.

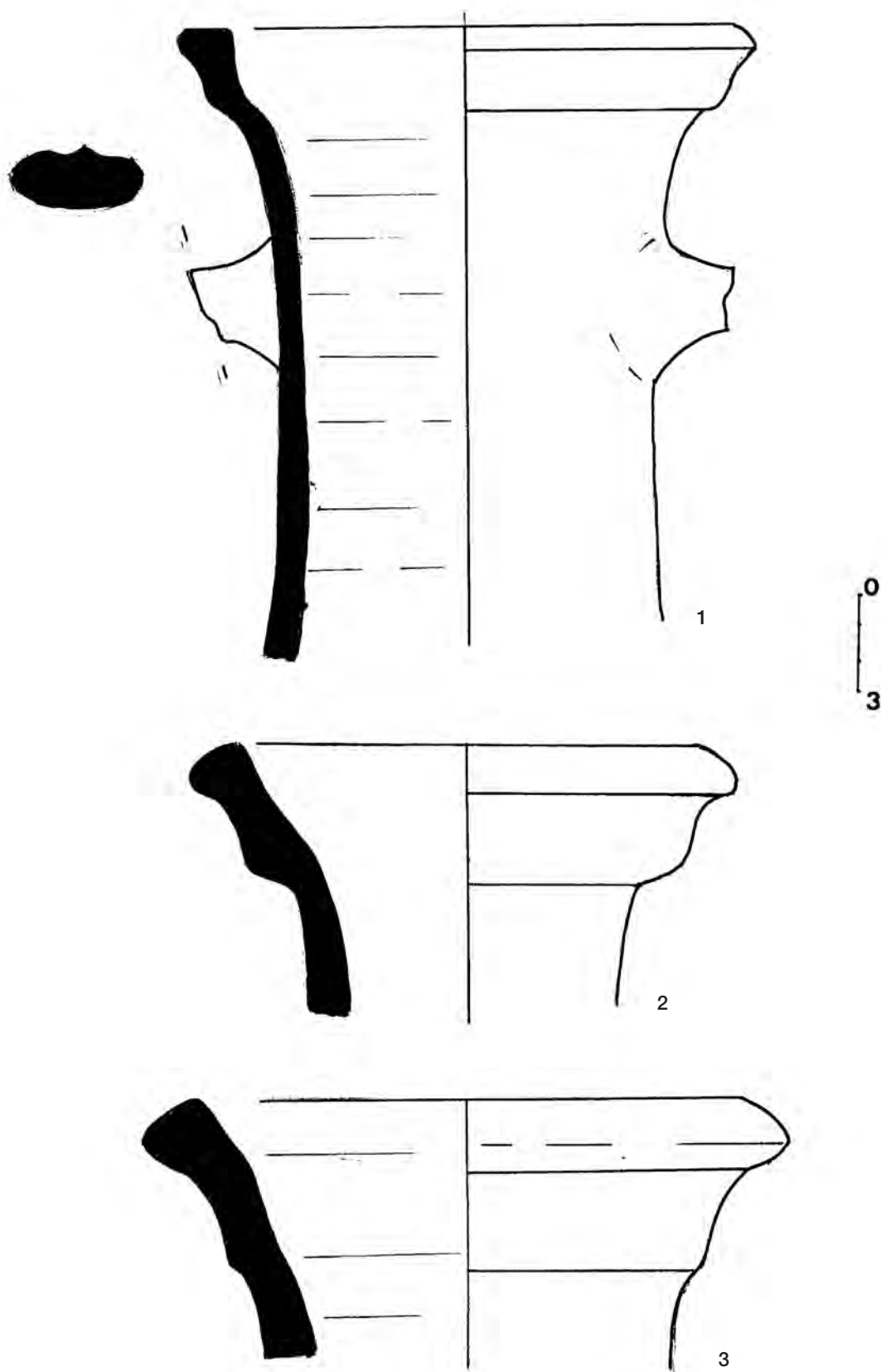
9) La Bomba (Torroella de Fluvià, Alt Empordà) (Fig. 1). Aquesta interessant terrisseria, mal coneguda (Nolla/Casas 1984, 105; Casas *et alii* 1990, 76-78), i fortament agredida, ha estat objecte, l'any 2004, d'una campanya d'excavació conseqüència de l'eixamplament de la carretera que ha permès identificar altres espais del conjunt i material arqueològic suficient i ben estratificat per permetre precisar la cronologia avançada. De moment només coneixem la publicació d'una notícia, insuficient des de tots els punts de vista, on s'informa d'una producció àmplia i general (ceràmica comuna, material de construcció,...) i "àmfores vinàries" la forma de les quals no és definida ni dibuixada. Tot fa pensar, tanmateix, en recipients de la forma Dressel 2-4 (Fig. 9). S'avança una cronologia d'ús entre el segon quart del segle I i els primers anys del II, amb un moment principal d'activitat entre el 40 i el 60 de

l'era (Fuertes *et alii* 2004, 243-246). Esperem la publicació definitiva.

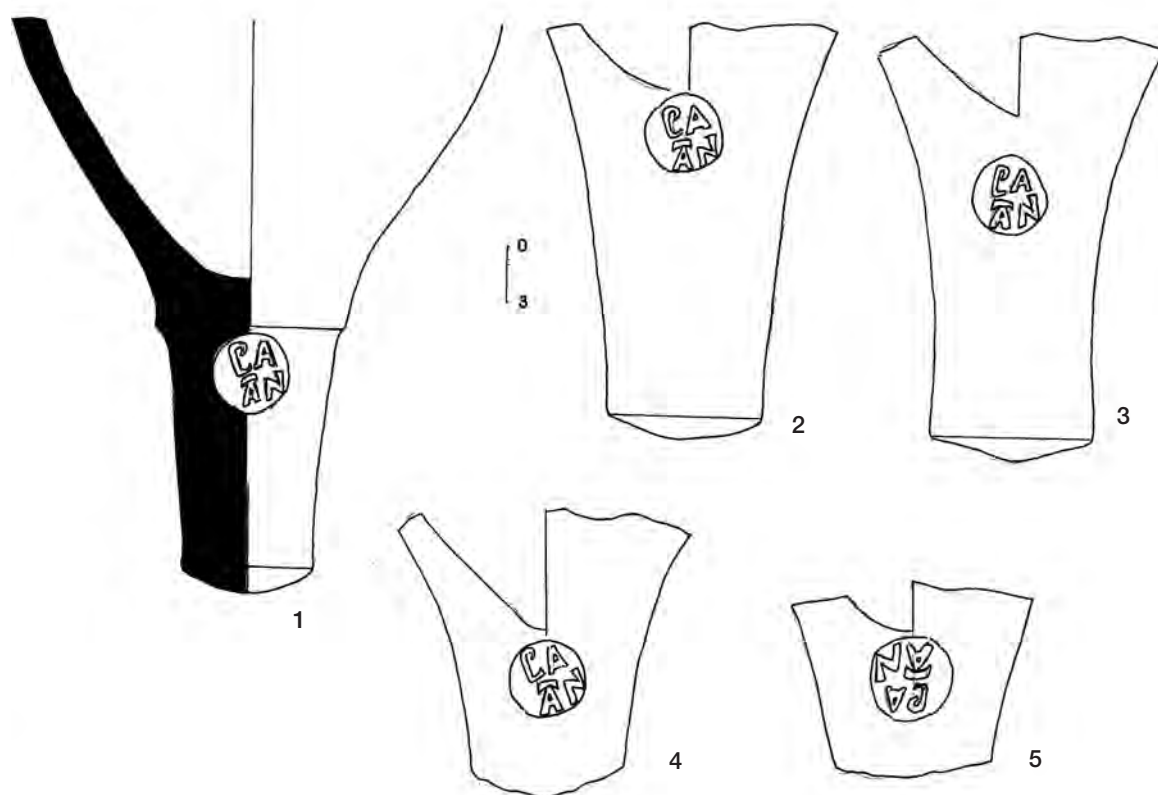
10) Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà) (Fig. 1). En aquesta importantíssima vil·la situada més cap a l'interior, s'han trobat evidències fermes d'activitat terrissaire amb rebutjos i peces recremades. S'identifica la producció d'àmfores de base plana G-IV (Fig. 9). Les troballes es van efectuar en contextos del final del segle III i el segle IV on sovintejava el material residual, entre el qual aquestes peces (Nolla/Casas 1990, 199-203; Tremoleda 2002, 128-129, Fig. 115).

11) Ermedàs (Cornellà de Terri, Pla de l'Estant) (Fig. 1). Aquest conjunt extraordinari, conegut de temps i que és objecte d'excavacions programades d'ençà uns anys, és valuósíssim pel bon estat de conservació, per la localització, terra endins, molt a prop del camí que unia Girona (i la Via Augusta) amb Banyoles i Besalú, i per la seva cronologia d'ús, que començaria (fase I) durant el segle I avançat, continuaria durant el segle II i principi del III (Fases II) i encara es perllongaria més enllà (Fase III, encara mal coneguda). Hauria produït ceràmica comuna, material de construcció i emmagatzematge i àmfores, amb dues formes identificades, la Dressel 2-4 i

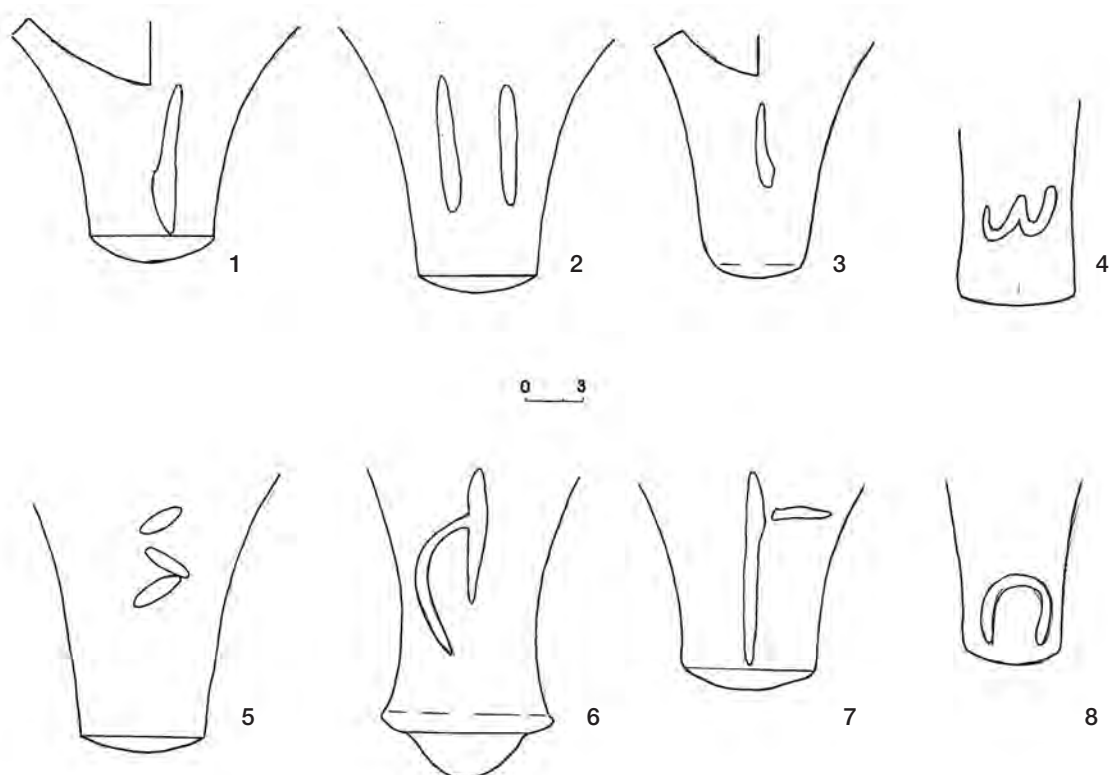

Figura 6. Bòbila del Collet. 1 a 3) Àmfora Dressel 8 emporitana.

Figura 7. Bòbila del Collet. 1 a 5) Peus d'àmfora amb el segell circular PLATANI.

172

Figura 8. Bòbila del Collet. 1 a 8) Peus d'àmfora amb marques *ante cocturam*.

la Dressel 28, petita i de base plana (Fig. 9). Interessa assenyalar que fins on es coneix la producció d'aquest recipients d'emmagatzematge no representarien més enllà d'un quart del total de la producció (Tremoleda *et alii* 2002, 179-183; Tremoleda *et alii* 2004, 229-234).

ALTRES TROBALLES

Encara que sigui a tall informatiu ens sembla necessari fer referència a altres possibles centres de producció. Les dades, com veurem, són insuficients per provar contundentment l'existència d'un forn, però els indicis són suficientment explícits per considerar-ne la possibilitat. Deixarem de banda altres conjunts ben coneguts on no s'ha trobat l'abocador o on no és segur que s'hi obressin àmfores.

A la vall de Tossa (La Selva) (Fig. 1), a redós de la vil·la dels Ametllers (últimes dades a Codina *et alii* 2004, 201-214; Burch *et alii* 2005), s'ha localitzat un forn del que no en sabem què produïa. En els nivells arqueològics explorats a la vil·la sovintegen les troballes de ceràmica comuna, àmfora i material de construcció d'una gran uniformitat. Hi ha, fins i tot, peces passades de cuïta. El mateix constatem en els establiments perifèrics d'època augustal i del segle I dC (Mas Carbotí, Ses Alzines,...) que, altrament, posen de manifest la importància vital de la producció massiva de vi (Burch *et alii* 2005). Ben segur que a Tossa es repeteix el model canònic, en aquests anys, de vil·la i bòbila.

On són més clars els indicis és a la gran vil·la de Vilarenys (Vall-llobrega) (Fig. 1). En la primera campanya de salvament, el 1991, es van recuperar rebuts de forn de material constructiu i de ceràmica comuna (Caja/Rocas 1992, 102) que provaven l'existència d'una bòbila associada a l'establiment rural. Més endavant s'han identificat restes de forns de terrissa en els sectors 2 i 3 (Caja *et alii* 2002, 198). No sabem si van obrar-s'hi àmfores però sembla respondre al model convencional i clàssic, similar al del Collet, que es localitza a només 5 km de distància.

A Rupia (Baix Empordà), el jaciment del Viaró va proporcionar un conjunt molt uniforme d'àmfora Dressel 2-4 amb indicis febles de que podrien correspondre a l'abocador d'un forn (Nolla/Casas 1984, 141-142; Tremoleda 2002, 123). Caldria, de moment, no tenir-lo en consideració.

ALGUNES CONCLUSIONS

El panorama que se'ns dibuixa que va canviant conforme avança el nostre nivell de coneixement com a conseqüència de l'embranchida de la construcció i, a

un ritme molt menor, dels programes específics de recerca en aquest camp, permet, com no podia ser d'altra manera, situar les *ciuitates* septentrionals dins dels mateixos paràmetres posats de manifest més cap al sud. Cal considerar aquests procés com un fet general de tot el *conuentus Tarraconensis* preferentment costaner i d'àrees pròximes. Les condicions naturals ho feien possible.

Sembla, tanmateix, que cap al nord, l'entrada en el negoci va ser posterior. No tenim, de moment, indicis que ens puguin fer retrocedir aquesta activitat més enllà del darrer terç/darrer quart del segle I aC. Observem molt bé, sovintegen els exemples, la importància que va adquirir, pels amos, entrar en aquesta activitat (la vall de Tossa n'és el paradigma, consulte Burch *et alii* 2005), amb inversions significatives i agosarades ampliacions de les zones de conreu i amb la creació de grans bòbiles d'enorme complexitat, situades molt a prop de l'edifici principal de la vil·la. Fenals, Tossa, Pla de Palol, Collet o Llafranc, en són una bona mostra.

La cronologia d'aquestes terrisseries és un esplèndid mesurador de fins quan la producció a l'engròs de vi va ser un negoci efectiu. Tenim molt bones dades procedents directament de les bòbiles, que podem completar amb d'altres aconseguïdes en l'anàlisi d'establiments satèl·lit nascuts amb aquella finalitat i que s'abandonaren quan la producció de vi va deixar de ser rendible (o molt rendible). És el que hem pogut observar a la vall de Tossa (Burch *et alii* 2005).

Si observem els centres terrissaires amb dades per fixar-ne el moment final, veurem que en dues ocasions, Malgrat i Collet, l'activitat va cessar vers el 60-65 de l'era. En el primer dels casos, l'origen de la informació pot fer pensar que noves dades i noves excavacions podrien modificar-la. En canvi al Collet, explorat en extensió i amb proves contundents, aquella cronologia resulta inqüestionable. I no és l'únic indicatiu; a la vall de Tossa, l'abandonament de Mas Carbotí és d'aquests mateixos anys (Burch *et alii* 2005, 31-39). Caldria deduir una primera crisi del negoci a l'entorn de mitjan/tercer quart del segle I que va afectar alguns centres productors de diferent manera.

Fenals hauria mantingut la producció fins al 80/85 de l'era o poc més enllà, coincidint cronològicament, potser, amb el moment de crisi més general. Ses Alzines, a Tossa, hauria deixat de premsar raïm en aquests mateixos anys (Burch *et alii* 2005, 69-73) i la Bomba, segons sembla, no hauria mantingut l'activitat gaire més enllà. Les últimes informacions, poc precises certament, apunten els inicis del segle II (*supra*). Dins d'aquest arc, del segon o tercer quart del segle I i, potser, una mica més enllà, caldria posar, provisionalment, l'activitat de les terrisseries de la Caleta i Palamós.

Hi ha, després, altres conjunts que documenten una activitat més enllà del segle I. Llafranc n'és el paradigma, amb una activitat provada fins ben entrat el segle III. Del segle II en endavant, l'únic recipient amfòric clarament documentat és l'àmfora G-IV, de base plana. Cal suposar que era l'envàs del vi del país, d'una distribució molt més reduïda, tal com posaria de manifest la seva fabricació a Puig Rodon i, molt probablement, a Pla de Palol, on la terrisseria hauria continuat existint més enllà del segle I.

Ermedàs, terra endins i amb un marc cronològic de més abast, farà possible entendre moltes altres coses lluny de la dinàmica de ràpid negoci que va representar el conreu de la vinya i l'exportació de vi. Caldria, finalment, referir-nos de manera específica a la producció amfòrica d'aquest territori que és ben semblant, per no dir simètrica, de la de més cap a migdia, potser amb uns ritmes cronològics diferents. La nòmina inicial, Pascual 1 i Dressel 2-4, ha estat notablement ampliada amb identificacions de darrera hora que no fan altra cosa que constatar les grans similituds del golf de Roses al delta de l'Ebre i, de fet, molt més enllà, en una direcció i altra (Fig. 9).

La forma Tarraconense 1 s'obrava a Fenals, Collet i Llafranc. És sempre coetània, en aquests centres, de la Pascual 1 i de l'Oberaden 74 (Fig. 9). Un dels colls trobats al Collet portava un segell trencat i il·legible.

La Pascual 1 era produïda a Malgrat, Fenals, La Caleta, Collet i Llafranc però en assolir-se el moment culminant, d'ençà el canvi d'era i els darrers anys del principat d'August, l'àmfora Dressel 2-4 va ser el recipient més fabricat i a més llocs: Malgrat, Fenals, La Caleta, Pla de Palol, Collet, Palamós, Empúries (?), la Bomba. I Ermedàs (Fig. 9).

La confirmació, primer a Llafranc (Barti/Plana/Tremoleda 2004, 106-107) i ara al Collet (*supra*), de la producció d'àmfores de base plana del tipus Oberaden 74, és de notable interès (Fig. 9). En coneixíem una pro-

ducció significativa cap migdia, a Tivissa, per exemple i més enllà (Miró 1988, 91-95), que ara constatem, també, en àrees més septentrionals. Per les dades que posseïm s'ha d'associar al moment inicial de l'activitat terrissaire, al costat de les Tarraconense 1 i Pascual 1 i en modest percentatge.

La forma Tarraconense 2/Fenals 1, posaria de manifest la creació de recipients amb personalitat pròpia a partir de formes estandaritzades i ben conegudes (Fig. 9).

La Dressel 28 de base plana (Fig. 9) es produí només a Ermedàs.

La forma G-IV, obrada en tres bòbiles, no fa sinó confirmar la continuïtat del conreu de la vinya i l'adaptació de formes noves, en aquest cas, molt funcionals (fig. 9).

Hem deixat pel final una producció interessant i molt ben documentada: l'àmfora de tipus Dressel 8 emporitana. Recordem, primer, que també va ser obrada a la terrisseria de l'Aumedina (Tivissa, Ribera d'Ebre) i en altres llocs més cap a migdia (Nolla/Padró/Sanmartí 1980, 200-203 i 211-218) i que, per tant, és un recipient que cal considerar com un dels productes característics de la Tarraconense costanera. Tenim ben provat que se'n feien a Pla de Palol, Collet, Llafranc i Empúries (Fig. 9). És importantíssima la seva presència al Collet, conjunt de llarg abast i molt ben datat, i la seva absència a Fenals, amb característiques idèntiques. Aquestes dues circumstàncies ens permeten aventurar, com a línia de recerca per confirmar, que la fabricació d'aquests envasos aniria lligada a una activitat determinada i complementària, la pesca i la salaó. Segonament, queda ben clar que no és una producció tardana sinó que coincideix amb la gran activitat lligada al conreu de la vinya. Les dades pel moment final de la producció d'aquesta forma no són determinants. Potser s'hauria perllongat uns pocs anys dins del segle II. Som, però, de l'opinió que el moment principal s'hauria de situar al llarg del segle I.

	Tarraconense 1	Pascual 1	Oberaden 74	Dressel 2-4	Tarraconense 2/ Fenals 1	Dressel 8	Dressel 28	G IV
Malgrat								
Fenals								
La Caleta								
Can Lloverons								
Collet								
Palamós								
Llafranc								
Empúries								
La Bomba								
Puig Rodon								
Ermedàs								

Figura 9. Taula-resum: forns i producció amfòrica.

BIBLIOGRAFIA

- BARTI, A., PLANA, R., TREMOLEDA, J. 2004, *Llafranc romà*, Palafrugell (Quaderns de Palafrugell, 13).
- BURCH, J. JIMÉNEZ, F., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., 2005, *El fundus de Turissa entre els segles I aC i l'I dC. Arqueologia de dos establiments rurals, Mas Carbotí i Ses Alzines*, Girona (Estudis Arqueològics, 6).
- BURJACH, F., DEFAUS, J. M^a, MIRET, M., SOLIAS, J. M^a, 1987, Un centre laietà productor d'envasos vinaris a Malgrat (Maresme), *I Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental* (Badalona, 1985), 224-228 (Monografies Badalonines núm. 9).
- BUXÓ, R., TREMOLEDA, J., 2002, *Platja de Fenals (Lloret de Mar, La Selva): una indústria d'època romana a la Costa Brava*, Lloret de Mar (Col·lecció Es Frares, 5).
- CAJA, Mª J., ROCAS, X., 1991, La vil·la romana de Vilarenys (Vall-llobrega). Actuació d'urgència de 1991, *Primeres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Feliu de Guíxols, 100-106.
- CAJA, Mª J., COLOMEDA, N., FRIGOLA, J., MANZANO, S., 2002, L'excavació de la vil·la romana de Vilarenys, *Sisenos Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 195-199.
- CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J. M., TREMOLEDA, J., 1990, *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I. Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*, Girona, (Sèrie monogràfica, 12).
- CODINA, F., JIMÉNEZ, F., LLOVERAS, Mª J., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., 2004, La vil·la dels Ametllers (Tossa de Mar), *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, La Bisbal d'Empordà, 201-214.
- ESTEVA, L., 1966, Un horno alfarero, de época romana, en Playa de Aro (s. I-II dC), *Áncora*, Sant Feliu de Guíxols (Nadal).
- FABRE, G., MAYER, M., RODÀ, I., 2002, *Inscriptions romaines de Catalogne. V. Supplément aux volumes I-IV et instrumentum inscriptum*, París.
- FUERTES, M., LLINÀS, J., MANZANO, S., MONTALBÁN, C., VARGAS, A., 2004, Excavació arqueològica al jaciment romà de la Bomba (Torroella de Fluvià, Alt Empordà), *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, La Bisbal d'Empordà, 243-246.
- MIRÓ, J., 1988, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I aC-I dC)*, Oxford (BAR International Series, 473).
- NOLLA, J. M. (ed.): AICART, F., BURCH, J., CANAL, E., FIGUERAS, M., LLINÀS, J., Llorens, M^a del M., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., de PRADO, G., SAGRERA, J., SUREDA, M., TREMOLEDA, J., 2002, *Pla de Palol, un establiment romà de primer ordre a Platja d'Aro* Castell-Platja d'Aro.
- NOLLA, J. M., CANES, J. M^a, ROCAS, X., 1982, Un forn romà de terrissa a Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà). Excavacions de 1980-1981, *Ampurias*, 44, Barcelona, 147-183.
- NOLLA, J. M., CASAS, J., 1984, *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona.
- NOLLA, J. M., CASAS, J., 1990, El material ceràmic d'importació de la vil·la romana de Puig Rodon (Corça, Baix Empordà), d'època severiana a la baixa antiguitat, *Cypsela*, VIII, Girona, 193-218.
- NOLLA, J. M., CASAS, J., SANTAMARIA, P. editors, 2006, *In suo fundo. La necròpoli oriental de la vil·la romana del Collet de Sant Antoni (Calonge, Baix Empordà) i els cementiris rurals a les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*.
- NOLLA, J. M., PADRÓ, J., SANMARTÍ, E., 1980, Exploració preliminar del forn d'àmfores de Tivissa (Ribera d'Ebre), *Cypsela*, III, Girona, 193-218.
- NOLLA, J. M., PRADOS, A., ROJAS, A., SANTAMARIA, P., SOLER, A., 2004, La terrisseria romana del Collet de Sant Antoni de Calonge, *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, La Bisbal d'Empordà, 193-200.
- NOLLA, J. M., SANTAMARIA, P., SUREDA, M., 2002, Excavacions arqueològiques al Collet de Sant Antoni de Calonge, *Estudis del Baix Empordà*, 21, Sant Feliu de Guíxols, 87-112.
- PASCUAL, R., 1977, Las ánforas de la Layetania, *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores (Actes du Colloque de Rome, 27-29 mai 1974)*, 47-96 (Collection de l'École Française de Rome, 32).
- TREMOLEDA, J., 1987, La producció del forn de Palamós (Baix Empordà), *I Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental* (Badalona, 1985), 210-216 (Monografies Badalonines núm. 9).
- TREMOLEDA, J., 2000, *Industria y artesanado cerámico de época romana en el nordeste de Cataluña (Época Augusta y altoimperial)*, Oxford, (BAR International Series 835).
- TREMOLEDA, J., CASTANYER, P., PUIGDEVALL, I., DEHESA, R., 2002, Resultat de les darreres campanyes d'excavacions arqueològiques a la bòbila d'Ermedàs, Cornellà de Terri, *Sisenos Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 179-183.
- TREMOLEDA, J., CASTANYER, P., PUIGDEVALL, I., DEHESA, R., PI, M., 2004, La bòbila romana d'Ermedàs (Cornellà de Terri). Campanyes de 2002 i 2003, *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, La Bisbal d'Empordà, 229-234.

LES ÀMFORES DE LA LAIETÀNIA: ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Laietania, estudis arqueomètrics, terrisseries, comerç.

Montserrat Comas*   **Cèsar Carreras****

En los últimos años, los estudios sobre las ánforas han ido muy ligados a la arqueometría y a las sistematizaciones tipológicas, lo que ha permitido un gran avance en este campo de los estudios de la zona de la Laietania. En este trabajo se recogen las investigaciones realizadas últimamente sobre la producción cerámica en la zona de la Laietania, sus particularidades y sus características, que nos permiten conocer la comercialización del vino layetano y sus envases, llegando incluso hasta la Britania. Todo este conocimiento se ha visto completado gracias a las recientes excavaciones en la ciudad de Barcelona, como es el caso de la intervención arqueológica efectuada en el Mercado de Santa Catalina, que han aportado datos relevantes en cuanto a la producción vinícola y los envases para su comercialización en la Laietania. Laietania, estudios arqueométricos, alfares, comercio.

In recent years, studies on amphorae have been closely linked to archaeometry and typological systemisations, which have led to a great advance in this field of the studies in the area of Laietania. In this piece of work we look at investigations recently carried out on the pottery production in the area of Laietania, its peculiarities and characteristics. It enables us to get to know the Laietania wine trading and its recipients that arrived as far as Britannia. All this knowledge has been completed thanks to the recent excavations in the city of Barcelona, such as the archaeological intervention done in Santa Catalina Market. It has provided us with relevant data to the winemaking production and the recipients used for its trading in Laietania. Laietania, archaeometric studies, pottery workshops, trade.

177

Au cours de ces dernières années, les études sur les amphores ont été très liées à l'archéométrie et à la systématisation typologique, ce qui a permis de faire un grand pas en avant dans le domaine des études de la zone de la Laietania. Ce travail rassemble les dernières recherches relatives à la production céramique dans la zone de la Laietania, ses particularités et ses caractéristiques qui nous permettent de mieux connaître la commercialisation du vin de la Laietania et ses emballages, en arrivant même jusqu'en Britannia. Toute cette connaissance a été complétée par les fouilles effectuées récemment dans la ville de Barcelone, et en particulier par l'intervention archéologique effectuée dans le Marché de Santa Catalina, qui a fourni des données remarquables quant à la production vinicole et aux emballages pour la commercialisation du vin de la Laietania. Laietania, études archéométriques, ateliers de potier, commerce.

Un de les darreres grans aportacions de Ricard Pascual a l'estudi de les àmfores de la Tarraconense va ser precisament el seu llibre del 1991, que contenia un Índex d'estampilles d'àmfores catalanes. Aquesta tasca de recollida bibliogràfica exhaustiva de totes les marques en un format sistematitzat, així com la seva transcripció i localització geogràfica van

assentar les bases del què hauria de ser la recerca en aquest àmbit en el futur.

Si s'analitza detingudament aquest *Índex d'Estampilles*, s'observarà que dels 256 tipus de marques recollits, només 77 tenen reconegut el seu lloc de producció (30,07%), la majoria d'ells en localitats de la Laietània. El fet que cada cop es cone-

* Museu de Badalona.

** Universitat Oberta de Catalunya.

guin més marques, i més llocs de producció, i que comprovem que una mateixa marca pot haver estat produïda en diverses terrisseries (*homonímia*), fa que es necessitin noves metodologies per tal de conèixer amb més exactitud la relació entre marques i centres de producció.

Sens dubte, una de les majors novetats en aquest sentit han estat les anàlisis de composició de les pastes ceràmiques tant a través de la petrologia com dels mètodes fisicoquímics. Aquesta és, precisament, una línia de recerca futura que ens ajudarà a classificar més correctament les marques sense origen o els fragments d'àmfora que es trobin a llocs de trànsit (p.e. ciutats, derelictes) o de consum.

ORIGEN DE LES PRODUCCIONS

Ja fa més de trenta anys que Tchernia i Zevi (1972) van fer una primera distinció de les àmfores Dressel 2-4 de pasta ceràmica distintiva de color vermell intens i les van identificar com a procedents de la província de Tarraconense. Aquesta identificació visual, òptica, macroscòpica, estava lligada a un treball més sistemàtic en laboratoris de petrologia amb l'ajut de microscopis electrònics. Més tard, els treballs de Williams (1981) i Keay i Jones (1982) van definir els principals trets de les pastes ceràmiques catalanes (pasta de color crema i una de roig intens).

En els darrers anys, encara hi hagut un estudi més sistemàtic de diversos centres de producció per acabar de definir àrees geogràfiques més concretes, quelcom que ja s'intuïa a simple vista en observar les pastes. Mostra d'això és el treball de Williams (1995) o els treballs de Berni, Carreras i Revilla (1998) sobre les principals regions de la Laietània.

En aquell treball ja es delimitaven sis regions dins de la Laietània, que podrien correspondre a pastes ceràmiques discriminables a nivell macroscòpic, sense acabar de tancar la seva descripció ni els límits geogràfics a què corresponien. Aquestes sis regions serien:

Pla de Barcelona

Ribera del riu Llobregat (Baix Llobregat)

Àrea del Vallès Occidental (*Egara-Arrahona*)

Àrea del Vallès Oriental (zona *Lauro*)

Zona de *Baetulo*

Zona d'*Iluro*

Quin objectiu té aquesta caracterització general de les grans àrees geogràfiques de producció? Fer accessible el coneixement per a qualsevol arqueòleg, i que d'aquesta manera pugui classificar fàcilment les seves àmfores estigui on estigui. Només en casos de dubte, o a l'hora de resoldre un problema

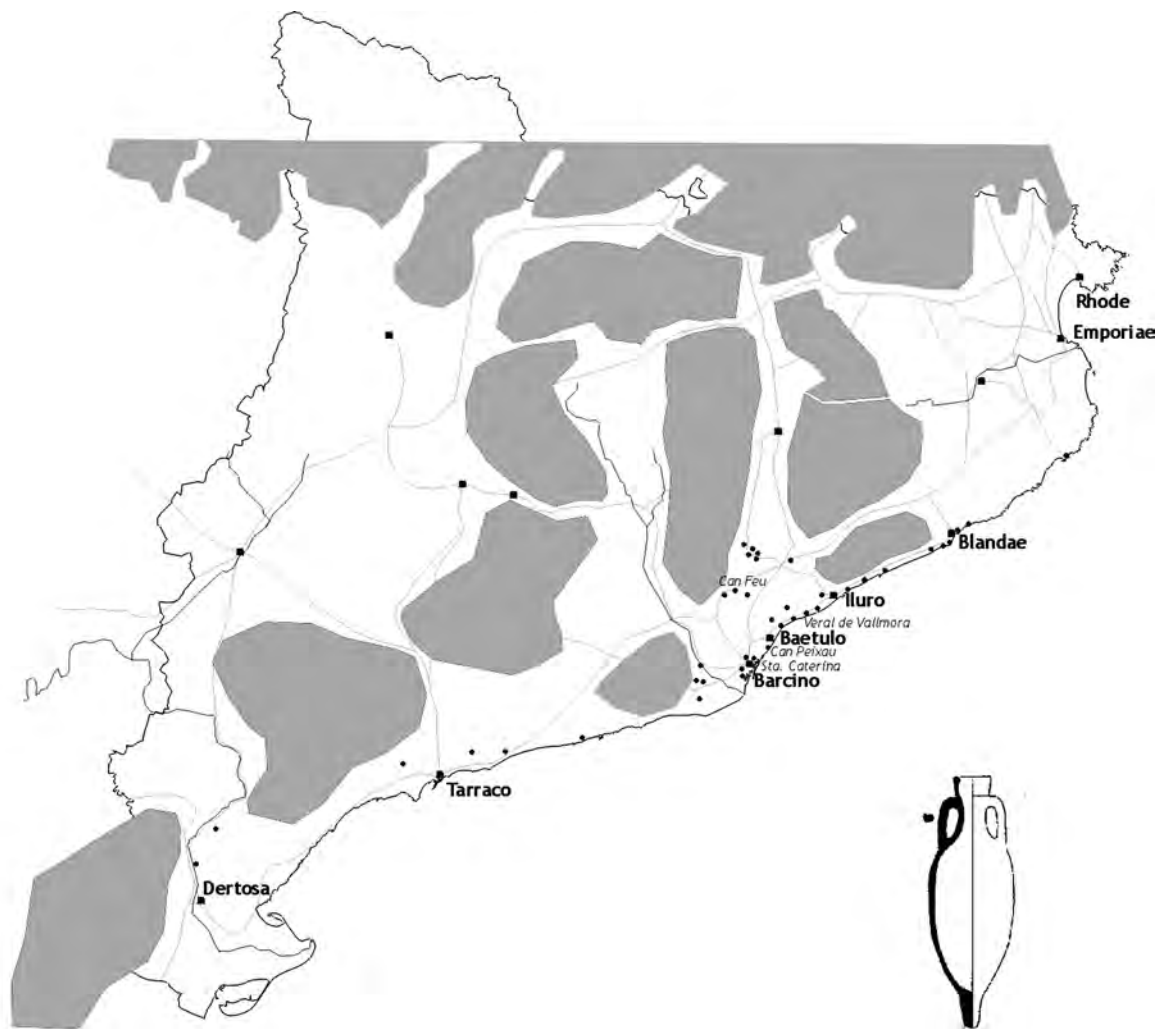
o una nova troballa, caldria recórrer a l'especialista. En aquest sentit s'inscriu la publicació anglesa Tomber, R. i J Dore 1998 *The National Roman Fabric Reference Collection A Handbook*, divulgació de les pastes ceràmiques en un model interessant de reproduir aquí.

Pel que fa a les àmfores, des de la Universitat de Southampton es lidera l'Amphora Project, un projecte que vol tenir àmbit europeu, en què es posaran a Internet les imatges de les pastes ceràmiques de tots els centres productors d'àmfores, amb imatges de fragments ampliables i de làmines primes. En el cas de la Tarraconense, es volen proporcionar mostres de les principals regions i d'algunes terrisseries en concret.

Juntament amb les anàlisis petrològiques, ja fa anys que es realitzen anàlisis fisicoquímiques de difracció de raigs X o d'activació de neutrons per reconèixer els elements de cada pasta ceràmica i la seva proporció. Amb aquest tipus d'anàlisi es vol discriminar encara més les característiques de les argiles utilitzades per cada centre, així com la tecnologia. El laboratori de Lyon dirigit per M. Picon ha estat capdavanter en aquest sentit i sobretot en l'estudi de les àmfores.

La incorporació, durant els últims anys, dels estudis arqueomètrics a la metodologia arqueològica, ha aportat noves dades respecte a la identificació de diferents àrees de producció. En el cas de les àmfores laietanes potser l'exemple de Can Peixau és modèlic, amb l'estudi d'una terrisseria propera a *Baetulo* i la seva vinculació a una marca, M. PORCI, que es troba a d'altres terrisseries properes (Buxeda/Gurt 1998). Actualment l'equip ERAUB de la Universitat de Barcelona està realitzant una anàlisi arqueomètrica sistemàtica de moltes altres terrisseries de la Laietània per tal d'establir els seus trets distintius. S'han estudiat els materials amb marca de l'esmentat centre productor de Can Peixau, a Badalona, juntament amb els de Cal Ros de les Cabres i els de Ca l'Arnau, i els resultats han permès plantejar hipòtesis noves respecte a l'existència d'una àrea de producció al voltant de la ciutat de *Baetulo* que englobaria concretament els centres de Can Peixau i Cal Ros de les Cabres. En aquests mateixos estudis arqueomètrics, també s'ha pogut establir que no existeix una relació unívoca entre taller i marca, sinó que una mateixa marca, CANTESTI per exemple, pot provenir de Can Peixau, mentre que una altra marca amb el mateix nom trobada a la ciutat de *Baetulo*, no és compatible amb aquest centre productor i hauria estat fabricada en un altre taller. Per tant, aquests estudis confirmen que diversos centres produïen àmfores per a un mateix personatge (Buxeda/Gurt 1998).

D'altra banda, també s'estan realitzant estudis dels trets distintius de la terrisseria de Santa Caterina.

Figura 1. Distribució de les terrisseries de Pascual 1.

Igual que succeïa amb els estudis petrològics de laboratori, aquest treball servirà per resoldre dubtes, troballes especials o resoldre problemes de recerca. Com es pot veure, doncs, l'arqueometria ens pot aportar en el futur noves dades per tal d'assignar totes les àmfores i marques, per més lluny que es trobin, a una regió específica o fins i tot relacionar-les amb una terrisseria. En la mesura que tinguem una informació més acurada sobre l'origen concret dels envasos tarraconenses, més qüestions complexes podrem extreure de les nostres troballes arqueològiques.

NOVES TERRISSERIES

Una part important de les darreres novetats sobre les àmfores de la Laietània ha estat precisament la troballa de noves terrisseries i la seva excavació. Moltes

d'aquestes excavacions han estat intervencions d'urgència com a resultat del desenvolupament urbanístic de determinades zones properes a la costa, o bé com a resultat de la construcció de grans infraestructures. Les diferències en el nombre d'intervencions en àrees diverses potser distorsiona el nostre coneixement sobre la producció de la Tarraconense. Com es pot comprovar en els mapes de distribució de terrisseries de Pascual 1 i Dressel 2-4, hi ha una gran concentració en l'àrea metropolitana i el Maresme, mentre que encara resulta relativament reduït el nombre de terrisseries en zones com el Penedès i el Tarragonès o el Baix Camp. Potser la prospecció sistemàtica d'alguns d'aquests territoris, projecte que està portant a terme l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC), permetrà reequilibrar el coneixement de les àrees productives.

Figura 2. Centre de producció d'àmfores de Can Feu, Sabadell.

Pel que fa la Laietània, no disposem encara de dades per analitzar des del punt de vista quantitatiu l'evolució en la producció amforal al llarg del temps, des d'època republicana fins al segle III dC. El moment més àlgid de la producció coincideix amb la manufactura de les tipologies Pascual 1 i Dressel 2-4, i sembla que no hi ha excessiva diferència entre el nombre de centres que produïren cadascun d'aquests dos tipus. Potser en un futur proper serà possible proporcionar una datació concreta a cadascuna de les terrisseries, i això permetrà configurar una mapa temporal de la producció a la Laietània. Quant les darreres novetats, les terrisseries de **Ca L'Arnau** (Cabrera de Mar) i **Can Notxa** (Mataró) ens proporcionen noves dades sobre les produccions

d'època republicana, sobretot pel que fa a la Laietana 1 i, encara que ja fa temps de la seva excavació, **Can Peixau** i la troballa de les alineacions d'àmfores Pascual 1 també resulta una darrera novetat com a centre productor laietà (Padrós 1998). Però sens dubte, la novetat més important és la troballa del forn de **Santa Caterina** a **Barcino**, sobretot pel seu volum de marques. Si bé en el primer treball de les marques de *Barcino* (Berni/Carreras 2001) s'havia assignat un total de 16 segells a les produccions locals sobre Pascual 1 i Dressel 2-4, la recent excavació de Santa Caterina, realitzada per Jordi Aguelo i Josefa Huertas (Aguelo/Huertas/Puig 2005) ha proporcionat un conjunt de 68 marques, totes elles produïdes en aquesta terrisseria. Per tant, la imatge

de la producció local s'ha modificat completament; en alguns casos, les noves marques han permès ubicar marques antigues incompletes i determinar famílies de marques (LESB, LAETI, EPAPR, PRIML...).

La producció de Santa Caterina sembla que cobreix un ampli ventall cronològic des dels primers anys de la fundació de la colònia, ja que existeixen marques datades entre el 10 aC - 5 dC (Cap de Volt) fins com a mínim el 20 dC, datades pel derelict de la Chrétienne C (15-20 dC). Segurament algunes de les marques tenen continuïtat més enllà d'aquesta data. Si que s'observa una coincidència cronològica d'algunes marques, així com una evolució tipològica i de tipus de coccio de l'àmfora.

A l'espera de tenir més dades contextuais dels diversos segells es pot definir la següent seqüència cronològica:

1a època: 10 aC - 10 dC

Produccions en pasta ceràmica de color cremarosat:

I – Cap de Volt (10 aC - 5 dC)

T – Cap de Volt (10 aC - 5 dC) i Els Ullastres (50 aC - 25 dC)

PIL
THEOPHIL
O
PHILO
Φ

2a època (de transició): 10 dC - 15 dC

Produccions en pasta ceràmica de color cremarosat i vermell intens, segurament cobreixen una forquilla cronològica més ampla:

LESB
LAETI
PLOC

3a època: 15 dC - 20 dC

Produccions exclusivament en pasta de color vermell intens:

P – Planier I (1-15 dC) i Els Ullastres (50 aC - 25 dC)

A – Chrétienne C (15-20 dC)

PRI – Chrétienne C (15-20 dC)

AVC
EPAPR

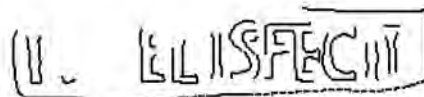
SEGELL PLAÇA DEL REI BARCELONA

CASTELLARNAU
DOLIUM 15132 SC-97-478

CAN FEU CFD-40237

CALDES DE MONTBUI HM-2556

CAN PEDREROL CCP-137

Figura 3. Marques en dolis de la gens Licínia.

Tal com es pot observar, el forn de Santa Caterina produeix 15 segells tipus, que a excepció d'alguns casos (p.e. PHILO, PIL, PLOC) sembla que no estan associats entre sí. Això voldria dir que cadascuna d'aquestes marques vindria a identificar un personatge diferent, i que el segell no identificaria al propietari de la terrisseria, al menys en tot els casos, perquè això significaria l'existència d'un canvi de propietari cada 2 anys (15 marques en 30 anys, 10 aC fins 20 dC). Aleshores, ¿com es pot explicar aquesta coincidència temporal de diverses marques en la mateixa terrisseria?

Pel que fa a la terrisseria de Santa Caterina, un gran nombre de les marques són *cognomina* abreujats com THEOPHIL, PHILO, LESB, LAETI, PRI, AVC, EPAPR o combinació de *nomina* i *cognomina* com PLOC. Molts d'aquests *cognomina* semblen identificar noms orientals, que designarien personatges d'origen servil o lliberts. Si fossin noms de lliberts, podrien identificar a propietaris o agents (*institores*) de propietaris del Pla de Barcelona, amb terres dedicades a la producció

vinícola i que embarcaven els seus excedents a través del port de *Barcino*.

Quant a la relació directe entre marques i centres productors, hi ha una novetat interessant respecte a la ja esmentada marca amb el nom CANTESTI documentada a Can Peixau (Badalona) que reforça el seu probable origen. Es tracta d'un copió material amforal aparegut a Badalona en les excavacions realitzades en un dels trams d'una via romana identificada amb la Via Augusta, on s'hi van documentar 16 marques amb el nom CANTESTI en els nivells de regularització del terreny (Comas/Padrós 2001). Es dona la circumstància que, al peu d'aquesta via romana, hi ha el centre productor de Can Peixau (Padrós 1997), que va fabricar àmfores Pascual 1 en grans quantitats des del 40 aC fins al canvi d'era. El fet que aquestes 16 marques CANTESTI s'hagin trobat en una zona tan propera als abocadors dels forns, indicaria que els nivells que es van fer servir per regularitzar la via que es volia construir es van agafar d'aquests abocadors i, per tant, tindriem una prova més del lligam d'aquesta marca amb el centre productor de Can Peixau.

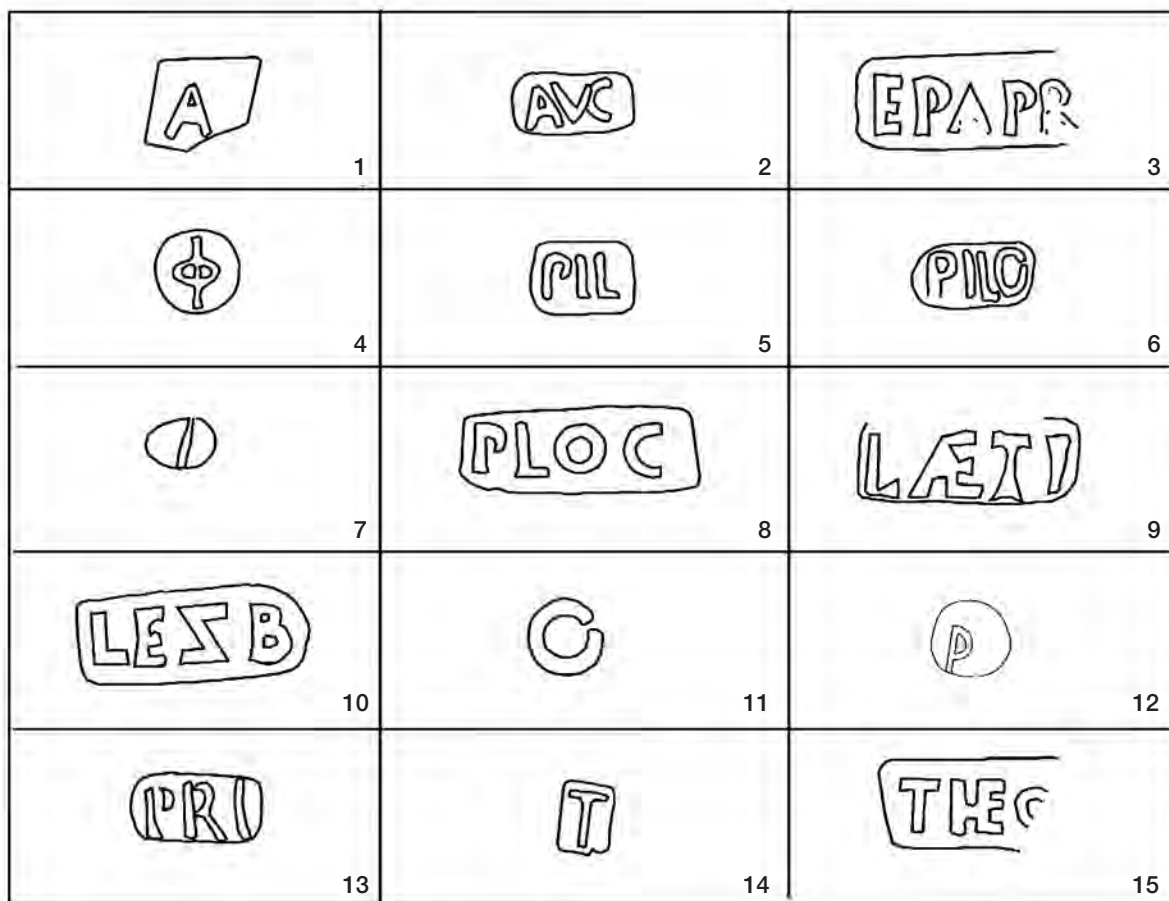

Figura 4. Marques d'àmfores de la terrisseria de Santa Caterina, Barcelona.

CONTINGUTS

L'avanç que s'ha fet en el tema del contingut de les àmfores tarraconenses, ha estat molt gran en aquests últims anys. Sempre s'havia donat per fet que la majoria de les àmfores tarraconenses contenien vi (p.e. Pascual 1 o Dressel 2-4, Gauloise 4), però la incorporació d'estudis d'anàlisis arqueobotàniques i de residus orgànics realitzats tant en recipients amforals com en instal·lacions vitivinícoles, han aportat una quantitat de dades noves que han servit per confirmar la presència de vi en molts dels casos analitzats. Hi ha però encara alguns tipus d'àmfora, com les Oberaden 74 o les Dressel 7-11, dels quals el seu contingut encara és dubtós i requeririen una anàlisi de les possibles restes conservades mitjançant anàlisis de fitolits (Juan 1998) o de cromatografia de gasos.

En aquest aspecte, hi ha resultats interessants en instal·lacions diverses, sobretot les trobades en dues ciutats romanes: *Baetulo* i *Barcino*. Concretament a *Baetulo* s'han analitzat els dipòsits i la zona de desguàs identificats en dues domus situades a l'actual carrer Lladó de Badalona. En ambdues cases, s'ha confirmat que les instal·lacions industrials estaven associades a l'elaboració del vi, com denota la presència de llavors mineralitzades de raïm i llavors carbonitzades de feni-grec, fitolits, llevats i tartrats, així com la presència de diatomees i carbonats. Fins i tot s'ha pogut identificar que el raïm no era silvestre, sinó que pertanyia a la categoria dels raïms conreats. (Juan 2002).

Pel que fa a *Barcino*, les excavacions de la Plaça del Rei han posat al descobert una instal·lació vinícola amb dipòsits de decantació i fermentació del most. En les anàlisis efectuades en els residus s'han identificat també llavors de raïm, fruits carnosos, residus de most, llevats, mel, canyella (Juan 1998; Beltran 2001).

També s'han fet anàlisis arqueobotàniques i de residus orgànics amb resultats positius en altres zones de la Península Ibèrica, entre les quals destaquen les de l'alt de Benimaquia (Dènia, Alacant) (Gómez et alii 1993); El Moré (Sant Pol de Mar, Barcelona) (Echave/Juan, inèdit; Juan 1998; Juan, inèdit); els dipòsits del jaciment de La Bastida (Rubí, Vallès Occidental) (Juan, inèdit).

MARQUES

Després del llibre de Pascual (1991) amb el seu índex d'estampilles, Revilla (1995) feia un estudi de les marques a partir de les terrisseries conegudes. Des d'aleshores han aparegut algunes publicacions monogràfiques sobre les marques de *Baetulo* (Comas 1997) o *Barcino* (Berni/Carreras, 2001), per tant, centrades en la Laietània. Potser encara quedarien

pendents alguns estudis monogràfics d'altres ciutats romanes de Catalunya com podrien ser *Tarraco*, *Iluro*, *Dertosa* o *Emporiae*; per analitzar en detall la circulació en aquests àmbits portuaris, de totes elles només *Iluro* seria la darrera important de la Laietània. De les notícies de què es disposa en l'actualitat, el seu nombre no arribaria a ser tan important com els documentats per a *Barcino* o *Baetulo*. A partir d'aquests estudis puntuals podem realitzar comparacions entre els municipis i colònies romanes de Catalunya, i entendre l'evolució econòmica de la producció i comerç de vi a la Tarraconense.

D'altra banda, el coneixement de les marques en àmfores tarraconenses passa també per l'accés de la informació a través d'Internet. Des de fa ja uns anys el grup de recerca CEIPAC de la Universitat de Barcelona està creant una gran base de dades de l'epigrafia en àmfores (<http://ceipac.ub.edu>) amb la col·laboració d'investigadors de tota Europa. Potser avui dia és el millor catàleg sobre marques en àmfores tarraconenses que existeix i proporciona una fitxa descriptiva juntament amb la representació gràfica de la peça (dibuix, fotografia). L'avantatge de concentrar tot el coneixement en un únic arxiu digital és evident ja que permet accedir a informació que a vegades es troba en revistes molt locals. En aquest sentit també s'emmarcava la iniciativa de la Universitat d'Aix-en-Provence i la publicació de la sèrie *Timbres Amphoriques*.

És evident que les troballes de noves terrisseries i marques en llocs de consum ampliaren encara més el corpus epigràfic i, per tant, les possibilitats d'interpretació. Sens dubte, la interpretació de les marques és una de les assignatures pendents en el futur, degut a la seva complexitat i variabilitat (Revilla 2004). Tot sembla suggerir que les marques fan referència a personatges lligats amb el procés de producció, bé del contingut de l'àmfora o de la terrisseria.

Només en alguns casos, les marques en àmfores semblen indicar personatges de l'orde senatorial o equestre, com serien *Cn. Lentulus Augur* (Tremoleda 2003), *P. Usulenus Veientus* (Tremoleda 1997), *gens Mussidi* (Barreda 1998), *Cornelii* (Berni/Carreras/Revilla 1998) o *M. Porcius* (Carreras/Olesti 2002). En molts d'aquests casos, s'ha combinat l'estudi de les marques amb les inscripcions epigràfiques monumentals del territori i textos de les fonts antigues on s'esmenten aquests personatges.

En el cas de la marca M. PORCI darrerament s'han proposat dues interpretacions per la identificació del personatge present a la marca. D'una banda, Pena (1999) defensa un origen narbonès del personatge relacionant-lo amb una branca de la família senatorial dels *Porcii Catones* a partir de l'arbre genealògic de la família que presenta Aulo Gelio (Nits Àtiques, XIII.20). Així doncs, segons Pena (1999), el personatge

ge seria un *mercator* narbonès que encarregaria un nombre d'àmfores amb la seva marca als terrissaires de prop de *Baetulo*, on es produïa l'envàs, per comercialitzar-les al sud de la Gàl·lia, que és el lloc on es localitza bona part de la distribució de la marca. És clar que la marca M. PORCI també es troba a Tarragona, Gavà, Torralba d'en Salord, Manacor i Neuss, destinacions que no estarien tant vinculades a l'origen suposadament narbonès del personatge.

Un altre explicació alternativa la proposen Carreras i Olesti (2002) a partir de la combinació de diverses fonts preferentment locals. Normalment, les marques en àmfora s'interpreten com a mitjà de control dins dels processos de producció bé de la mercaderia continguda, en aquest cas vi, bé dins de la terrisseria, indicant a qui pertany cada envàs. Per això, s'hauria de cercar un M. PORCIUS del propi territori de la Laietània, que pogués estar vinculat a un o altre procés. De fet, l'epigrafia monumental recull un bon nombre de *Porcii* a *Barcino* (9), *Iluro* (2) i a Canet (1); a més a més, un de *Barcino* presenta el *praenomen* *Marcus* (IRC IV 173, CIL II.4572) i és de datació augustal, com la marca. Per tant, tenim un bon nombre de *Porcii* local coetanis que podrien identificar al personatge en qüestió, però cap d'ells a la ciutat de *Baetulo*. A més, aquesta documentació es pot combinar amb la toponímia medieval dels cartularis dels arxius comtals de Barcelona, St.Cugat, Polinyà i Sant Llorenç de Munt, que indiquen l'existència d'un *fundus* *Porcianum* en el territori del Vallès prop del riu Besós (*Riopullo*) prop de l'actual ciutat de Montcada i Reixac (cartolari de St. Cugat 128, any 978. "*in territorio de Porciano, in locum que vocant Odral*"; CSC 297, any 994, "*in Vallense, in terminio de Porciano, iuxta flumen Riopullo*").

Si creiem que bona part de la toponímia medieval dels segles IX i X dC han preservat els noms d'algunes de les famílies romanes més destacades a partir de les seves propietats, no seria absurd pensar que la gens *Porcia* havia posseït un *fundus* proper a Montcada i Reixac. Allà s'han trobat explotacions agrícoles (vil·la de Canaletes) dedicades a la producció vinícola, malgrat que no feien àmfores Pascual 1. Potser els vins d'època augustal baixaven riu avall fins la desembocadura del riu a *Baetulo* per tal que fossin envasats en les terrisseries dels voltants del municipi.

Com es pot comprovar, la interpretació de l'epigrafia amfòrica requereix un metodologia adequada i combinar d'altres fonts documentals. A més de l'epigrafia monumental, s'han d'afegir dues noves fonts que fins ara havien estat poc aprofitades. D'una banda, l'estudi de les marques que es troben en *dolia*, un altre recipient per contenir els vins laietans, i que amb una anàlisi acurada pot arribar-se a

vincular amb determinades marques d'àmfores. Aquest és el cas d'un conjunt de marques en *dolia* de lliberts vinculats a la gens *Licina* (L.LIC...) que tenen una distribució territorial summament interessant i relacionable amb alguna marca, que podria designar el *cognomina* del llibert.

L'estudi de les marques de la gens *Licina* parteix de la base de què aquest gentilici, molt comú en les inscripcions monumentals de la Laietània, i d'una de les famílies més poderoses de l'Imperi al principi del segle II dC amb *Lucius Licinius Sura*, tindria el seu reflex en la propietat de terres i producció vinària (Olesti/Berni/Carreras, en premsa). Per això calia recollir totes les marques d'àmfora i *dolia* en què pogués trobar-se el gentilici, així com qualsevol nom de *fundi* present als cartularis medievals. El resultat ha estat un interessant mapa de distribució dels testimonis de la gens *Licina*, des de la presència de marca en *dolia* a les comarques de l'Anoia, el Baix Llobregat, el Vallès Occidental i la ciutat de *Barcino*, a marques molt disseminades, a més del possible topònim de *Liciniana* a Lliçà del Vallès. També ens hem adonat que algunes marques d'àmfores presenten *cognomina* servils, similars als *cognomina* dels *dolia*. Per tant, algunes marques amb *cognomina* o abreviatura de *cognomina* podrien identificar persones dependents d'algunes grans famílies com la *Licina*, però degut a la desaparició del *praenomen* i el *nomen* resulten complicades de relacionar. Com es pot veure, una segona font d'informació són els topònims actuals lligats amb els noms de les finques que apareixen en els cartularis medievals com el de Sant Cugat (segles IX-XI dC). Des de fa uns anys, Olesti (en premsa) està fent un estudi exhaustiu dels noms que apareixen en el parcel·lari medieval i que semblen reminiscències de noms de finques d'època romana com *Porciana*, *Corneliana* o *Liciniana*. Aquesta informació per si sola només resulta una hipòtesi de treball, però un cop combinada amb la documentació de les marques d'àmfora i de *dolia*, així com l'epigrafia monumental, pot aportar noves dades per a la interpretació de les relacions socials i l'economia de la Laietània.

Un estudi recent ha mostrat les possibilitats del mètode d'analitzar la toponímia d'època medieval de l'ager *Barcinonensis* (Olesti, en premsa). Es tracta d'indrets que conserven aquest topònim originat en un nom personal i la terminació *-anum*, *-ana*, i que generalment es corresponen a un *locus*, o *terminus* o *territorium* alt-medieval. S'ha documentat que molts d'aquests exemples poden correspondre a *nomina* de membres de *gentes* de *Barcino* presents a l'epigrafia monumental o funerària que es poden relacionar amb aquests noms de *fundi* presents al territori colonial o a les seves proximitats. De fet, bona part d'aquestes

gentes presents a l'epigrafia i a la toponímia altmedieval, es consideren les *gentes* amb més influència de la colònia, com justifica l'exercici de càrrecs locals, els seus actes evergètics i, fins i tot, l'accés en alguns casos als *ordines* equestre i senatorial.

Cal anar amb molta cura per tal de combinar adequadament tota aquesta documentació, acceptant que de vegades no hi haurà prou dades per confirmar les hipòtesis plantejades. Malgrat això, resulta convenient realitzar l'esforç d'interpretació de les marques per entendre la complexitat de les relacions socials i econòmiques que existiren en la Laietània en aquest període, i de les quals fins ara només en teníem com a evidència algunes inscripcions d'epigrafia monumental.

ELS PORTS DE LA LAIETÀNIA

L'estudi de les marques d'àmfora trobades en naufragis ja iniciada per Corsi-Sciallano i Liou (1985) va posar de manifest una certa coherència geogràfica en la combinació de carregaments, de manera que terrisseries del Baix Llobregat, com Can Tintorer o Can Pedrerol, havien de tenir una sortida de les seves àmfores a partir del delta, ancoratge de Les Sorres (Izquierdo 1987), o el port més proper, la ciutat de *Barcino* (Berni/Carreras 2001). Malgrat que encara no s'han trobat restes d'*horrea* ni d'instal·lacions portuàries a la ciutat de *Barcino*, moltes de les estampilles documentades en les seves excavacions procedeixen de terrisseries de la ribera del Llobregat i de l'interior del Vallès Occidental (Berni i Carreras 2001).

Les marques d'àmfora procedents de les excavacions de *Baetulo* mostren una pauta de distribució similar, ja que una gran quantitat procedeixen de vil·les de l'interior, i de la pròpia ribera del Llobregat (Comas 1997). El mateix sembla succeir a *Iluro*, si bé encara no es disposa d'un catàleg de marques que permeti ser més precís. Sense negar que hi existia un comerç directe des de les vil·les costaneres¹ o centres ben comunicats per via fluvial (Nieto/Raurich 1998), es creu que moltes de les àmfores de la Laietània interior eren transportades per carros, animals de càrrega o vaixells fluvials fins les principals ciutats costaneres (*Barcino*, *Baetulo* i *Iluro*). Allà, les àmfores van ser probablement emmagatzemades en *horrea* fins que els comerciants locals o forans les adquirien i les carregaven en els seus vaixells.

Aquesta hipòtesi donaria sentit a la complexa composició dels carregaments dels derelictes de la Tarraconense, en els quals apareixen àmfores de diverses vil·les que no es troben molt allunyades entre si. Aquestes ciutats costaneres serien el punt de referència de la regió, i el lloc més adequat per obtenir una àmplia varietat de productes del seu *hinterland*. És evident, que sempre hi havia la possibilitat que un vaixell comercial s'aturés a més d'un port, o ancorés prop d'una vil·la costanera per tal de carregar àmfores.

Les vil·les interiors com Can Feu o La Salut (Vallès Occidental), o com Can Cabot o Sant Miquel de Martres (Vallès Oriental), no tenien altra alternativa que trobar un punt de redistribució, com el ports de la costa, per facilitar els contactes amb els possibles comerciants (*mercatores*, *negotiatores*). Segurament el procés de signar contractes comercials podia trigar alguns dies, mentre les àmfores restaven als *horrea* dels ports costaners.

Fins ara s'havia establert aquesta relació entre els ports costaners i les regions interiors a partir de les marques, quan es reconeixia la terrisseria. Però, com que el percentatge de marques amb origen conegut és tan limitada (30,07%), l'estudi de les pastes ceràmiques pot ser un complement ideal tant per reconèixer orígens regionals d'algunes marques com per identificar moviments d'àmfores anepigràfiques. En els estudis macroscòpics d'exemplars d'àmfores laietanes (Pascual 1 i Dressel 2-4) trobades a *Barcino*, es demostra que hi ha exemplars que procedeixen d'un radi ben ampli que va des del Pla de Barcelona i el Baix Llobregat fins al Vallès Occidental, i fins i tot hi ha exemplars anecdòtics d'altres procedències de la Tarraconense.

L'estudi de les relacions entre terrisseries i vil·les de l'interior amb les ciutats costaneres i amb els derelictes, obre un interessant camp de recerca sobre economia local, relacions socials i mitjans de transport. Una vegada més, la combinació entre estudis de marques i reconeixement de pastes ceràmiques resulta summament atractiva.

DIFUSIÓ DELS VINS DE LA LAIETÀNIA

La difusió del vi de la Laietània s'ha estudiat dins el marc de les àmfores de la Tarraconense. Es a dir, no s'ha fet cap distinció específica entre les pastes ceràmiques d'aquesta zona de la costa central catalana amb la resta de centres productors del

1.- La vil·la I la terrisseria de El Moré (Sant Pol de Mar, Maresme) seria un possible exemple d'intercanvi directe d'àmfores vinàries degut a la seva localització propera a la línia de costa.

nord-est, des de Girona a Tarragona. Així doncs, les interpretacions són idèntiques malgrat dia a dia ens adonem que les cronologies de producció, les tipologies i les difusions de cada zona podrien haver variat força. Potser a partir de la discriminació de pastes ceràmiques finalment es podrà realitzar un estudi de distribució específic de les àmfores laietanes, tant per regió com per tipologia.

Actualment, els mapes de difusió es fan a partir de troballes puntuals d'àmfores tarraconenses en diversos punts de l'Occident de l'imperi Romà, per això, a mida que es coneixen més llocs de troballa i es documenten les mateixes àmfores als mateixos jaciments, resulta complicat interpretar les difusions. Cal fer, doncs, uns primers estudis quantitius del nombre d'exemplars que s'han trobat a cada lloc. Una primera aproximació la realitza Beltran (1990) distingint la quantitat de troballes (Nombre Mínim d'Individus) a cada jaciment espanyol, malgrat que no té cap mena de forma d'estandardització en funció del nombre d'excavacions i extensió de les mateixes.

D'altra banda, per fer una quantificació de les àmfores cal escollir un mètode adequat que sigui ràpid, invariable i representatiu. En el cas de les àmfores, resulta convenient fer servir com a mètodes més representatius el pes i el percentatge del llavi, i com a complement el nombre de pivots, nanses i fragments (Carreras 2000, 46-62). Amb totes aquestes dades es poden fer comparacions amb altres mètodes d'anàlisi com el nombre mínim d'individus. Però per tenir una imatge adequada de la distribució cal que, a més, s'estandarditzi aquest valor en funció de l'àrea excavada, per exemple m², per obtenir una densitat. Així es poden comparar d'igual a igual els jaciments. Quan un jaciment té més d'una excavació es fa servir la mitjana de les densitats.

Per exemple, seguint aquest mètode s'ha pogut diferenciar la distribució de les àmfores Pascual 1 i Dressel 2-4 a Britània, concentrades al SE i SO de l'illa, i que perden importància amb l'arribada massiva de les Gauloise 4 a partir de la dècada dels anys seixanta dC (Revilla/Carreras 1993). La manca de dades quantificades de molts llocs de l'imperi Romà d'Occident fa que encara resulti difícil tenir una visió clara de la distribució de les àmfores tarraconenses i les seves tipologies, tant Pascual 1 com Dressel 2-4. Per tal de donar una idea de la seva distribució, a continuació apareix una taula amb 10 jaciments, 5 de Britània i 5 d'Hispania amb les quantitats (centígrams per m²).

Encara resta un llarg camí per recórrer per tal de disposar de les dades adequades per fer una interpretació rigorosa de la distribució de les àmfores tarraconenses, i encara més de cadascuna de les tipologies. Mentrestant, només disposem d'intuï-

Jaciment	Densitat (cg/m ²)
Astorga	232
Legio	102
Iluro	24.490
Can Feu	55.936
Barcino	35.792
London	10
Colchester	227
Exeter	962
Chester	50
Leicester	24

cions a partir de les troballes puntuals, de la ubicació dels derelictes i de la distribució de marques.

¿I quines són aquestes intuïcions? D'una banda, els mapes de distribució de derelictes amb presència d'àmfores Pascual 1, assenyalen que el port de Narbona era la destinació principal i que des d'allà es distribuïen les àmfores per l'*Isthme Gaulois* i d'aquí a Britània (Revilla/Carreras 1993). Totes aquestes dades venen confirmades per les troballes terrestres concentrades en la zona de l'*Isthme Gaulois*.

Pel que fa a les Dressel 2-4, els derelictes es troben centrats en la zona de les boques del Roine, i també en la zona de l'estret de Bonifaci, suggerint que les destinacions de les àmfores serien la ciutat de Roma, les províncies occidentals de *Gàl·lia* (vall del Roine), Germània i Britània. Un altre cop els testimonis de terra endins venen a confirmar aquesta distribució, si bé manca la seva quantificació i la periodització.

Pel que fa a la distribució dels productes exclusivament de la Laietània, actualment només podem treballar amb l'epigrafia, i per això és tan important el reconeixement de l'origen de les marques a partir de la troballa de terrisseries i de la identificació de pastes ceràmiques. L'anàlisi de la distribució de marques és qualitatiu, ja que no hi ha molts exemplars, i el volum de producció segurament varia en funció de la marca. Com a mostra podem analitzar la distribució de tres marques laietanes: M. PORCI present en Pascual 1 i originària de la zona propera a *Baetulo* amb una datació entre el 10 aC i 5 dC; PRIM present en Dressel 2-4 i originària de Sta. Caterina (*Barcino*) o de Can Collet (Llinàs del Vallès) amb una datació del 15-20 dC; i, CELS present també en Dressel 2-4 i originària de les terrisseries del Baix Llobregat (Can Tintorer i Can Pedrerol) amb una datació del 15-20 dC.

M. PORCI és una marca que es troba àmpliament documentada a *Baetulo*, però també a Torre Vella, Castelldefels i Tarragona, a més del derelictes de Cap

de Volt, que defineix la seva cronologia. D'altra banda, es troba en les illes Balears (Manacor i Torralba de Salord). Tal com s'indicava, la distribució de les Pascual 1 és preferentment l'*Isthme Gaulois*, i així passa amb la marca M. PORCI, documentada a *Ruscino*, amb gran nombre a Port-La-Nautique, Malerne, Cébazan, Ensérune, Vieille Toulouse i Allées de Tourny (Bordeaux). M. PORCI seria doncs un model paradigmàtic de la distribució de les àmfores Pascual 1 de la Laietània i, per extensió, de la Tarraconense al voltant del canvi d'era (10 aC - 5 dC). PRIM és una marca que presenta el problema de l'homonímia, és a dir, que es produeix com a mínim a dos centres (Sta. Caterina i Can Collet). Per discriminar la distribució dels dos centres ens caldria analitzar les pastes ceràmiques de tots els exemplars. Mentre no es pugui fer, s'han d'estudiar conjuntament i trobem una distribució molt diversificada, des de llocs propers, com Badalona, les Illes Balears (Torre d'en Gaumes, Cotaina), Vila Joiosa (Alacant), les Boques del Roine (La Chrétienne H), o el nord de la Gàl·lia (Angers). Aquesta producció de Dressel 2-4, a diferència de la distribució de les Pascual 1, és més disseminada en la segona dècada del segle I dC (15-20 dC), si bé presenta certa confusió en la interpretació degut a l'homonímia. CELSI és una marca en Dressel 2-4 produïda en terrisseries del Baix Llobregat (Can Pedrerol i Can Tintorer). N'existeixen pocs exemples; algunes es troben a *Baetulo*, potser perquè aquest port feia de centre redistribuïdor, si bé els altres exemplars es troben en derelictes prop de les Boques del Roine (La Chrétienne H) i a l'estret de Bonifaci (Sud-Lavezzi 3). Sembla, doncs, que aquestes Dressel 2-4 es destinaven als mercats de la Gàl·lia i Germània i, a més, a la ciutat de Roma. CELSI seria doncs un model paradigmàtic de la distribució de les àmfores Dressel 2-4 de la Laietània i, per extensió, de la Tarraconense en la segona dècada del segle I dC (15-20 dC).

CONCLUSIONS

En aquesta exposició s'han volgut mostrar les novetats més destacades en l'estudi de les àmfores de la Laietània durant els últims anys, les quals, gràcies al treball de persones com Ricard Pascual, han assolit un protagonisme destacat en la recerca catalana, i una rellevància a nivell internacional. No hi ha dubte que les recerques futures ens seguiran aportant moltes més novetats, però també és evident que, en l'actualitat, i gràcies a l'avenç en la metodologia i la incorporació de les diferents disciplines científiques a l'arqueologia, es pot dir que cada dia tenim més clares les hipòtesis de partida i el marc metodològic d'a-

nàlisi que hem de fer servir per determinar orígens, continguts, producció, difusió, etc.

També es fa evident que, a mesura que avancem en la recerca, les preguntes són diferents i comencem a aprofundir en l'estudi de les àmfores vinculant-lo a altres aspectes com són: l'economia, les relacions regionals, el parcel·lari, les diverses interpretacions de les marques pel coneixement dels personatges, la identificació de noves terrisseries i les relacions de dependència entre uns i altres. Tota la informació que ens proporciona l'estudi d'aquests aspectes ens permet respondre moltes preguntes que fa uns anys, per manca d'informació de prou qualitat, no tenien resposta.

Cal ressaltar que totes les novetats que hem anat assolint, són fruit també d'un canvi en la metodologia de les excavacions. Cada vegada més l'excavació es contempla d'una forma més global i es dona valor a molts més aspectes, es consideren tots els detalls i s'analitzen minuciosament tots els resultats, de manera que s'amplia enormement l'estudi dels diferents elements a interpretar.

Per concloure, podem dir, però, que, totes les novetats exposades i totes les millores en les metodologies arqueològiques emprades, no ens aportarien res si no hi hagués una recerca compartida, un treball en equip, un intercanvi d'informació entre els professionals que ajudi a desxifrar aquest immens trencaclosques que és l'arqueologia. Esperem, doncs, que aquesta filosofia, de la que era partícip Ricard Pascual, segueixi presidint la nostra recerca.

REFERÈNCIES

- AGUELO, J., HUERTAS, J., PUIG, F., 2005, Santa Caterina de Barcelona: assaig d'ocupació i evolució. *Quaderns del Museu d'Història de la Ciutat* 1.
- BARREDA, A., 1998, La gens Mussidia en las ánforas Pascual 1, *II Col·loqui de El vi a l'antiguitat*. Badalona, 332-340.
- BELTRÁN, M., 1990, *Guía de la cerámica romana*. Zaragoza.
- BELTRAN, J., 2001, Raïm i vi a través de les restes arqueològiques: la producció de vi a Barcino, *De Barcino a Barcinona*.
- BERNI, P., CARRERAS, C., REVILLA, V., 1998, Sobre dos nuevos Cornelii del vino Tarraconense, *Laietania* 11, 111-123.
- BERNI, P., CARRERAS, C., 2001, El circuit comercial de Barcino: reflexions al voltant de les marques amfòriques, *Faventia* 23/1, 103-129.
- BLANC-BIJON, V., CARRÉ, M.B., HESNARD, A., TCHERNIA, A., 1998, *Recueil de timbres sur amphores romaines I*, Aix en Provence.

- BUXEDA, J., GURT, J.M., 1998, La caracterització arqueomètrica de les àmfores de Can Peixau (Badalona) i la seva aportació al coneixement de la producció de Pascual 1 al territori de Baetulo, *II Col·loqui de El vi a l'antiguitat*, Badalona, 193-218.
- CARRERAS, C., 2000, *Economía de la Britannia romana: la importación de alimentos*. Col. Instrumenta nº 8, Barcelona.
- CARRERAS, C., BERNI, P., 2002, Microspatial relationships in the Laietanian wine trade: shipwrecks, amphora stamps and workshops, *En Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens*. Montagnac, 359-370.
- CARRERAS, C., OLESTI, O., 2002, Denominació d'origen M.PORCI: reflexions al voltant d'una marca d'àmfora tarraconesa, *Laetania* 13, 177-190.
- CARRERAS, C., OLESTI, O., BERNI, P. (en premsa), La Gens Licinia y el Nordeste Peninsular. Una aproximación al estudio de las formas de propiedad y gestión de un rico patrimonio familiar.
- COMAS, M., 1991, Les amphores de M.Porcus et leur diffusion de la Léetanie ver la Gaule, *SFECAG, Actes du Congrès de Cognac*, 329-345.
- COMAS, M., 1997, *Baetulo. Les marques d'àmfora*. Barcelona.
- COMAS, M., PADRÓS, P., 2001, Mèmoría d'Excavació (inèdita).
- COMAS, M., JUAN, J., 2002, La production du vin dans deux *domus* de la ville romaine de Baetulo. Analyses archéobotaniques et de résidus organiques, *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens*. Melanges offerts à Bernard Liou, 451-456.
- CORSI-SCIALLANO, M., LIOU, B., 1985, *Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4*. Archaeonautica 5. Paris.
- GOMEZ BELLARD *et alii*, 1993, El vino en los inicios de la cultura ibèrica. Nuevas excavaciones en L'Alt de Benimaquia, Dènia, *Revista de Arqueologia*, 142, 16-27.
- IZQUIERDO, P., 1987, *L'ancoratge de Les Sorres, sota el delta del Llobregat, dins l'economia antiga*, tesi de llicenciatura, (Universitat de Barcelona 1987), Gavà, en premsa.
- KEAY, S.J., JONES, L., 1982, Differentiation in early imperial amphora production in Hispania Tarraconense, *Current research in ceramics: thin section studies*. British Museum Occ. Papers 45-61.
- JUAN TRESSERRAS, J., 1998, El cultivo de la vid y la elaboración del vino en la Península Ibérica en la Antigüedad. Aportaciones de los análisis de residuos, *II Col·loqui de El vi a l'antiguitat*, Badalona, 87-92.
- JUAN-TRESSERRAS, J., 1998, *Estudio del contenido de una ánfora del Teatro romano de Cartagena*. (inèdit).
- JUAN-TRESSERRAS, J.; ECHAVE, C., 1999, *Plaça del Rei-Casa Padellàs. Museu d'Història de la Ciutat (Barcelona). Análisis arqueobotánico (semillas, frutos, fitolitos y almidones) y de residuos*. SERP/Universitat de Barcelona, Barcelona. Informe inèdit.
- MÁRQUEZ, J.C., MOLINA, J., 2005, *Del Hiberus a Cartago Nova. Comercio de alimentos y epigrafía anfórica grecolatina*, Col. Instrumenta 18, Barcelona.
- MIRÓ, J., 1988, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio de vino de la Tarraconense (siglos I aC- I dC)*, BAR Int. Ser. 488, Oxford.
- NIETO, X., RAURICH, X., 1998, El transport naval de vi de la Tarraconense, *II Col·loqui de El vi a l'antiguitat*. Badalona, 113-137.
- OLESTI, O. (en premsa), Propiedad de la tierra y elites locales. El ejemplo del ager Barcinonensis, Homenatge Clavel-Leveque.
- OLESTI, O., BERNI, P., CARRERAS, C. (en premsa), La Gens Licinia y el Nordeste peninsular. Una aproximación al estudio de las formas de propiedad y de gestión de un rico patrimonio familiar, *Archivo Español de Arqueología*.
- PADRÓS, P., 1998, Can Peixau. Un centre productor d'àmfores al territorium de Baetulo, *II Col·loqui de El vi a l'antiguitat*, Badalona, 185-192.
- PASCUAL, R., 1991, *Índex d'estampilles sobre àmfores catalanes*, Barcelona.
- PENA, M.J., 1999, Las marcas de M. Porcius sobre ánforas Pascual 1, *Faventia* 21/2, 75-83.
- REVILLA, V., 1995, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis*, Barcelona.
- REVILLA, V., 2004, Ánforas y epigrafía anfórica en Hispania Tarraconensis, *Epigrafía anfórica*. Barcelona, 159-196.
- REVILLA, V., CARRERAS, C., 1993, El vino de la Tarraconense en Britannia, *Munstersche Beiträge zur Antike Handelsgeschichte* XII-2, 53-92.
- TCHERNIA, A., ZEVI, F., 1972, Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise à Ostie, *MEFR* 10, 35-67.
- TREMOLEDA, J., 1997, Publius Usulenus Veiento, un magistrat narbonès amb propietats al nord de la Tarraconense, *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 231-241.
- TREMOLEDA, J., 2003, El cónsul Cn. Léntulo Augur y las inversiones de la aristocracia romana, *Athenaeum* XCI-1, 29-52.
- WILLIAMS, D.F., 1981, The Roman amphorae trade with Late Iron Age Britain, *Production and distribution: a ceramic viewpoint*. BAR Int.Ser. 120, 123-132.
- WILLIAMS, D.F., 1995, A petrological note on amphora fabrics from the survey and along the eastern Spanish coast, *A Roman provincial capital and its hinterland*. JRA Suppl. 15, Ann Arbor, 304-310.

LA PRODUCCIÓN ANFÓRICA EN EL SECTOR MERIDIONAL DE CATALUÑA: PRÁCTICAS ARTESANALES, VITICULTURA Y REPRESENTACIONES CULTURALES

Producción agrícola, alfares, fuentes escritas, producción cerámica.

Víctor Revilla Calvo*

Les darreres excavacions realitzades a la Catalunya més meridional motivades en la seva majoria per actuacions d'urgència, han permès l'avenç del coneixement en l'estudi de nous forns i centres de producció d'àmfores. Aquest estudi, sense deixar de banda les fonts escrites, presenta un recull de totes aquelles investigacions i descobertes arqueològiques de l'àrea sud de Catalunya establint les relacions dels centres productius amb les vies de comerç per la Mediterrània. Intenta també establir la relació existent entre les terrisseries i els espais agrícoles destinats a la producció de vi.

Producció agrícola, terrisseries, fonts escrites, producció ceràmica.

The latest excavations carried out in the south of Catalonia, mainly motivated by urgent actions, have enabled us to advance in the knowledge of the study of new kilns and amphorae production centres. This study, without ignoring written sources, presents a summary of all the archaeological research and discoveries in the southern area of Catalonia and establishes relationships between the productive centres and the Mediterranean trade routes. It also tries to identify the relationship between the pottery works and the agricultural areas destined to wine production.

Agricultural production, pottery works, written sources, pottery production.

Les dernières fouilles effectuées dans la partie la plus méridionale de la Catalogne, justifiées, pour la plupart, par des interventions d'urgence, ont permis de faire des progrès au niveau des connaissances en ce qui concerne l'étude de nouveaux fours et centres de production d'amphores. Cette étude, qui ne laisse pas de côté les sources écrites, présente un recueil de toutes les recherches et découvertes archéologiques de la zone sud de la Catalogne en établissant les relations des centres productifs avec les voies commerciales de la Méditerranée. Elle essaie aussi d'établir la relation existante entre les ateliers de potier et les zones agricoles destinées à la production de vin.

Production agricole, ateliers de potier, sources écrites, production de céramique.

ARTESANADO RURAL Y VINO: APORTACIONES Y LÍMITES DE LA DOCUMENTACIÓN

El estudio de la producción anfórica y de la viticultura en las comarcas meridionales de Cataluña presenta problemas específicos que reflejan, a la vez, el carácter limitado y selectivo de la documentación disponible y los planteamientos analíticos empleados. En particular, la relativa abundancia, y la aparente precisión de las referencias literarias al vino de Tarraco ha llevado a centrar el análisis en la produc-

ción de los vinos de calidad, haciendo un uso limitado de las aportaciones de la arqueología y obviando el problema de la naturaleza de las fuentes literarias y de la concentración temporal de las alusiones que contienen (cf. Revilla 2002). Rasgo común a la mayoría de estudios es el intento de establecer las coincidencias entre la evidencia arqueológica y la literatura (Miró 1985 y 1988; Gebellí 1996 y 1998; Járrega 1995, 1996, 1998 y 2002). Con ello, se reduce un fenómeno económico complejo, que debió tener un impacto diverso en

* CEIPAC. Universitat de Barcelona.

los espacios rurales afectados, a una manifestación muy concreta que debe analizarse, en primer lugar, como parte de unas representaciones sociales y culturales.

Los alfares de estas comarcas también presentan rasgos particulares en relación al conjunto de lugares del resto de Cataluña; en especial, aquellos que ocupan el litoral central de la provincia de Barcelona. Este conjunto de rasgos no justifica, hoy por hoy, defender la hipótesis de una evolución claramente diferenciada; pero es suficiente para advertir sobre el peligro de analizar un fenómeno tan significativo para la economía del conjunto de la región, como es la viticultura, como un único proceso, y proponer, en relación con ello, una reconstrucción basada en el dominio exclusivo de ciertas estructuras de producción que evolucionarían siguiendo una secuencia general en la que se sucederían mecánicamente unas fases de implantación, crecimiento, madurez y crisis. De hecho, la falta de documentación adecuada ha conducido a la tentación, o la necesidad, según como se mire, de conceptualizar y analizar el proceso en el sur de Cataluña a partir de sus semejanzas respecto a territorios mejor conocidos, con el consiguiente peligro de uniformizar líneas de desarrollo específicos (la importancia de distinguir situaciones se indica en: Revilla 2004, 160 y 172; Revilla, en prensa). Sin lugar a dudas, la arqueología aporta las evidencias más importantes para el estudio de este fenómeno; pero este estudio plantea algunas dificultades. En primer lugar, el desconocimiento general de las infraestructuras y de la organización de los espacios productivos, lo cual dificulta la definición de los procesos de trabajo artesanal. A este respecto, la zona muestra un cierto retraso, en lo que afecta a la documentación, frente a territorios como el Maresme, que corresponde a parte del área de producción del vino layetano. Estos problemas son evidentes en el trabajo pionero de A. Tchernia, que sólo podía mencionar el alfar de Tivissa y algunas evidencias en el Camp de Tarragona difíciles de interpretar e incluso de situar topográficamente (1971; la única excepción era el taller de Tivissa, mencionado en Pascual 1962, 338, como centro de fabricación de la Pascual 1; además Tchernia 1979; Pascual 1991 no recoge sellos del sur de Cataluña, con excepción de los números 216, *SEX. DOMITI*, y 231, *TIBISI*). El retraso ha empezado a superarse gracias a las excavaciones realizadas en la última década en algunos talleres y *villae*.

Igualmente importante es el desconocimiento de la entidad y la cronología concreta de los repertorios cerámicos elaborados. Este es un aspecto fundamental para definir adecuadamente el fenómeno

artesanal como expresión de las estrategias que orientan una actividad. Hace tiempo que es evidente que no se puede hablar de “producción anfórica” como una categoría o ámbito de producción específico (Revilla 1995, 69 y sigs., 159; Revilla 2004, 174). La presencia de otros tipos cerámicos obliga a hablar de un fenómeno productor más amplio relacionado con las formas de vida (y su arquitectura) y con las prácticas económicas desarrolladas en el medio rural; unas necesidades que son resueltas aplicando soluciones diversas. Sólo constatando esta diversidad es posible abordar en mejores condiciones una cuestión de naturaleza más amplia: las relaciones entre la producción cerámica, como parte de las producciones artesanales en general, la agricultura y los procesos de intercambio. Esto contribuirá, en última instancia, a definir las características de un sistema agrario en un territorio determinado. Sin embargo, los problemas, a este respecto, son todavía importantes, ya que, al desconocimiento de las instalaciones artesanales, se añaden los límites que plantea la información relativa al hábitat rural, las infraestructuras agrícolas y la evolución de los paisajes (estudios recientes, sobre diversos territorios, en Guitart/Palet/Prevosti 2003; Palet 2003; Revilla 2003a; Arrayás 2005).

Una cuestión clave es que la identificación de un alfar raramente depende de una excavación y, cuando esta se ha producido, suele tratarse de trabajos antiguos, muy parciales o realizados sin una metodología adecuada. Por otro lado, los lugares excavados con alguna garantía corresponden, casi sin excepciones, a actuaciones preventivas o de urgencia; la mayoría, de carácter limitado. Los criterios de identificación empleados son poco rigurosos y sólo puede proponerse una identificación cierta en pocas ocasiones, gracias a la presencia de hornos y/o bien vertederos; en este último caso, cuando se recuperan fragmentos en cantidad suficiente y de cierto tipo (deformados o quemados por sobrecocción). El resultado de esta situación es muy claro: una documentación parcial, limitada a las tipologías y la técnica, que proporciona una imagen sesgada del fenómeno artesanal y de su evolución; una imagen sesgada, en tanto que privilegia ciertos momentos y aspectos organizativos: aquellos que se evidencian gracias a las grandes instalaciones y que parecen demostrar el mayor desarrollo tecnológico y el carácter dinámico de la economía romana frente a los sistemas indígenas.

Los límites de la documentación se revelan de modo claro y directo cuando se intenta establecer la naturaleza y la organización de los procesos de trabajo para definir, en consecuencia, la naturaleza de lo que debieron ser formas productivas artesanales

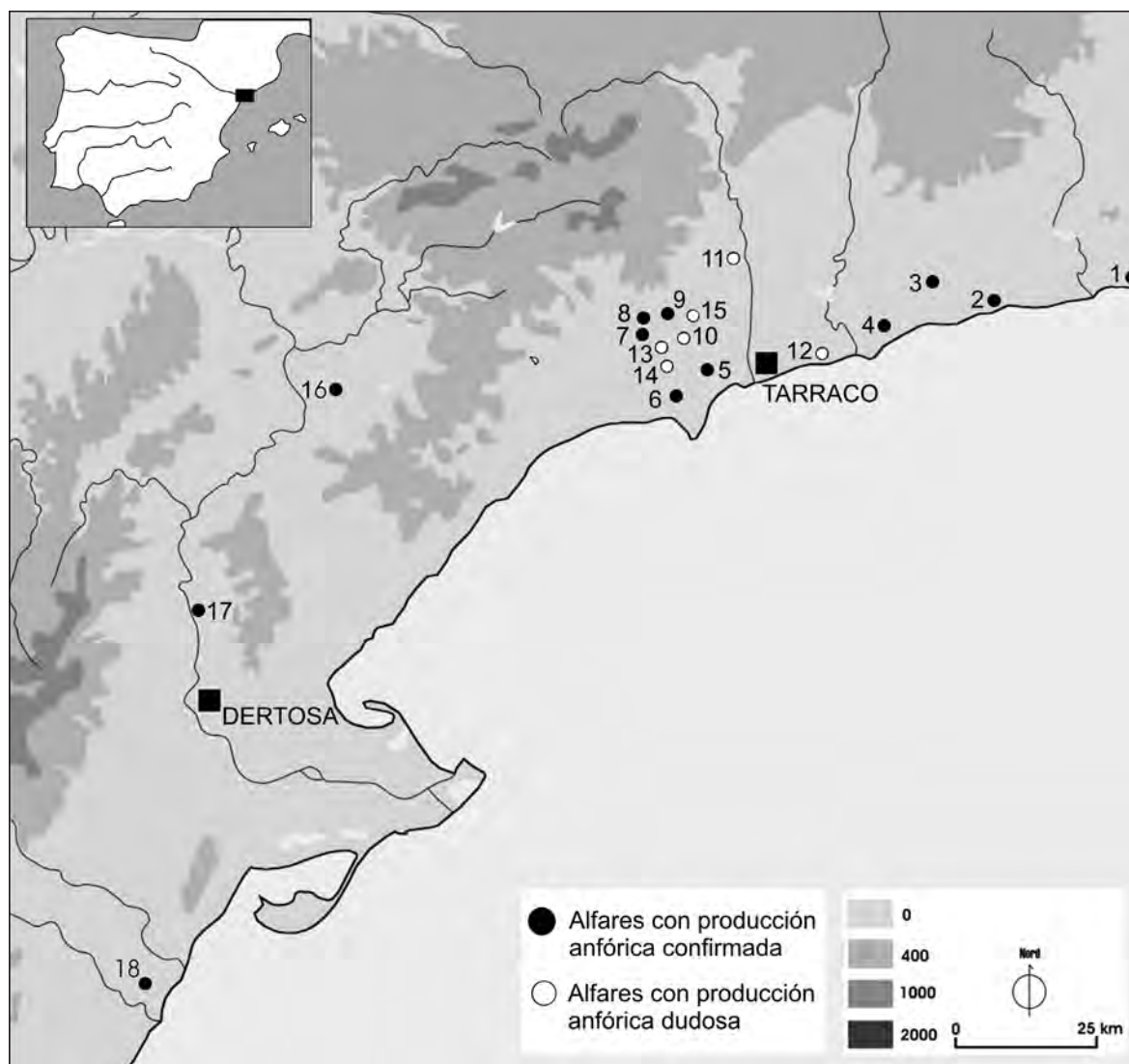
diferentes. La ausencia de documentación adecuada ha provocado que, hasta la década de 1990, no fuera posible ir más allá de localizar el emplazamiento de una actividad artesanal y de proponer, de forma genérica, su integración en la estructura productiva de un *fundus* como función subordinada. Esta dependencia parece confirmada en talleres relativamente bien conocidos (alfares de l'Aumedina, Mas del Catxorro o El Vilarenc, por ejemplo). Pero excavaciones recientes han mostrado la existencia de grandes complejos artesanales que debieron organizarse siguiendo estrategias que suponían cierta autonomía respecto a la agricultura. Es el caso de Planes del Roquís (Vilaseca/Adiego 2000 y 2002).

En estas condiciones, la identificación literaria de un vino de calidad, el vino de *Tarraco*, ha contribuido a enmascarar la existencia de otras producciones vinícolas locales y de otras prácticas agrícolas (que podían responder a otras estrategias) y ha determinado, en última instancia, el contenido de las escasas propuestas publicadas en relación con la organización económica de los territorios de las ciudades romanas del sur de Cataluña; propuestas, por lo demás, esquemáticas y poco ambiciosas que aparecen como apéndices de los estudios dedicados al poblamiento rural y, más en particular, a alguna de las *villae* conocidas en el territorio de *Tarraco*. Esta asimilación abusiva entre viticultura local y viñedo de calidad era posible por las ya mencionadas carencias de la documentación arqueológica. Sin embargo, es difícil pensar que el conjunto de territorios del sur de Cataluña se dedicó a la elaboración única y exclusiva de vinos de precio elevado desde el primer momento, y que sólo esta estrategia justificaría una organización particular de la producción (a gran escala) y los procesos comerciales asociados. En los últimos años se han confirmado dos fenómenos que muestran la complejidad de la situación. Por un lado, la existencia de tipologías anfóricas y lugares de producción cuyas cronologías se sitúan a finales del siglo II-inicios del I aC y que indican la antigüedad de la implantación de la viticultura, aunque no las condiciones en que se produce tal desarrollo, en el espacio rural más cercano a *Tarraco*; por otro, la estrecha asociación entre viticultura y producción anfórica, en gran parte integrada en el marco de la villa, en época augustal; al igual que sucede en otras comarcas de Cataluña y con anterioridad a la aparición del vino de *Tarraco* como referente literario (*vid. infra*). Parece evidente, en resumen, que el estudio de un territorio concreto y de los tipos de vino producidos, allí donde se dispone de datos al respecto, exige un análisis más complejo de los datos arqueológicos y escritos.

TERRITORIO Y ALFARES

La geografía de la producción anfórica en el sur de Cataluña es relativamente fácil de resumir. Otra cuestión es poder definir, de modo preciso, la naturaleza de cada uno de los alfares conocidos por lo que hace a la organización del trabajo y la orientación de la actividad. Todos los lugares se sitúan en el área litoral o en comunicación con ella (es el caso del valle del Ebro) y la mayoría se concentran en las proximidades de las dos principales ciudades, *Tarraco* y *Dertosa*, o tienen fácil acceso a ellas. Parece evidente que dentro de este espacio geográfico, con una orografía, una geología y unos recursos naturales muy diversos, existirían diferencias de evolución particulares, pero la documentación disponible no permite establecer especificidades de un modo claro. Los alfares conocidos se distribuyen en tres grandes sectores (Fig. 1).

Hay que destacar, en primer lugar, un número importante de centros artesanales que se concentran en el espacio rural más cercano a *Tarraco*, el actual Camp de Tarragona, vertebrado por el río Francolí: Planes del Roquís o Mas de l'Antoni Corts (Riudoms), Mas de Gomandí o Mas de Coll (Riudoms), Els Antigons (Reus), La Canaleta (Vilaseca), La Buada o L'Espluga Pobra (Reus), El Burguet (Alcover), El Bugar (Reus), Molins Nous (Riudoms), Les Timbes (Riudoms), El Vilar (Reus), Calabecs (Tarragona) (un primer inventario en Miró 1988, 14, 51 y sigs.; además Revilla 1995, 174 y sigs; estudios de la zona en Revilla 1995, núms. 3 a 9; Revilla 2002; Massó 1998 y 2001; Gebellí 1996 y 1998; Járrega 1995, 1996, 1998 y 2002). La definición de algunos de estos lugares plantea problemas debido a las deficiencias de la documentación. Así, algunos autores consideran un único centro productor lugares distintos como Planes del Roquís y Mas de Gomandí (Gebellí 1998, 223). En otros casos, la ambigüedad de las evidencias disponibles ha llevado a negar la existencia de producciones anfóricas locales, o a afirmar este extremo con vacilaciones: Molins Nous, Les Timbes, El Bugar, El Vilar, Calabecs (Gebellí 1998, 223, duda también del caso del Burguet; además, Járrega 2002, 432). También se ha indicado la posible existencia de un alfar en las proximidades de la villa de Mas d'en Gras debido a la presencia de algunas marcas anfóricas bien conocidas y de un variado repertorio de recipientes (Járrega 2003, 130-131 y 145, Fig. 15, 4 y 10). Estas dificultades obligan a la prudencia e indican la necesidad de realizar excavaciones sistemáticas, pero no modifican sustancialmente el panorama general y las conclusiones que pueden obtenerse.

Figura 1. Distribución de los alfares productores de ánforas en las comarcas meridionales de Cataluña y norte del País Valenciano.

1. Darró (Vilanova i la Geltrú); 2. El Vilarenc (Calafell); 3. Tomoví (El Vendrell); 4. La Clota (Creixell); 5. Els Antigons (Reus); 6. La Canaleta (Vila-seca); 7. Planes del Roquís (Reus-Riudoms); 8. Mas de Gomandí/Mas de Coll (Riudoms); 9. La Buada (Reus); 10. El Vilar (Reus); 11. El Burguet (Alcover); 12. Calabecs (Tarragona); 13. La Timba (Riudoms); 14. Molins Nous (Riudoms); 15. El Burgar (Reus); 16. l'Aumedina (Tivissa); 17. Mas del Catxorro (Benifallet); 18. Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat).

A este conjunto, habría que añadir algunos lugares en los que se han localizado infraestructuras productivas (hornos) u otras evidencias de actividad artesanal, pero que no pueden relacionarse claramente con la producción anfórica: Barranc de la Premsa Cremada (Botarell) (Bermúdez/Massó 1984-1985), Pòrpores (Reus), Muebles Aterco y la Bruguera (ambos en Vila-seca) (Járrega 1998, 431; Járrega 2002, 433). En cualquier caso, la concentración de estos lugares en el área más cercana a Tarraco evidencia la entidad de este fenómeno productivo y sus relaciones con las

necesidades generadas por la vida de la capital provincial y por el poblamiento suburbano. Una situación particular supone el taller de Plans d'en Jori, en Montblanc, un gran complejo activo durante todo el siglo I dC, dedicado a la producción de *tegulae*, *dolia* y cerámica común, que ha podido ser excavado en extensión, aunque no por completo (Adserias/Morer/-Rigo 2000). En la mayoría de los casos, no puede establecerse que alfares se integraron en el ciclo agrícola de un *fundus* (uno de ellos sería Els Antigons) o cuales funcionaron de forma autónoma (seguramente,

Planes del Roquís; por lo menos en la etapa final de su vida activa).

Hacia el norte, se han identificado tres alfares en un área que podemos considerar de carácter litoral en un sentido amplio (norte de la comarca del Tarragonès y comarcas del Baix Penedès y Garraf): La Clota, en Creixell (Vilaseca/Carilla 1998); El Vilarenc, en Calafell (Revilla 1995, núm. 11; Revilla 2002, láms. I-II; Revilla 2003b); Tomoví, en Albinyana (Revilla, 1994; Revilla 1995, núm. 12 Martín/Prevosti 2003). Este conjunto se completaría con un alfar conocido desde hace tiempo, Darró, en Vilanova i la Geltrú, que probablemente también deba considerarse como parte del territorio de *Tarraco* (López Mullor 1986-1989; López Mullor 1995; López Mullor *et alii* 1992). En este mismo sector del territorio, se han localizado, igualmente, algunos alfares con una producción y cronología peor definidas. Es el caso de un horno aislado aparecido en Albornar, al noroeste del Vendrell, que quizá pudo haber fabricado *tegulae* (AA.VV. 1992; Macías/Remolà 1992). Con excepción de este caso, todos los lugares mencionados parecen vinculados a un *fundus*.

Finalmente, hacia el sur, hay que señalar lo que parece una concentración de alfares en el curso inferior del Ebro (comarcas de la Ribera d'Ebre y el Baix Ebre). Aquí se sitúan l'Aumedina (Tivissa) y Mas del Catxorro (Benifallet) (Izquierdo 1993; Revilla 1993 y 1995, núms. 1 y 2). A ellos, parece adecuado añadir el alfar de Mas d'Aragó, al norte de la provincia de Castellón, ya que su cronología y características, y de alguna forma el emplazamiento, lo acercan al fenómeno detectado en el Bajo Ebro (Borràs 1987-1988; Borràs/Selma 1989; Fernández Izquierdo 1995). La topografía y la jerarquía del poblamiento de la zona muestran un proceso de ocupación intenso y diferenciado de este espacio rural que apoya en la presencia del río Ebro. Este espacio debía depender de la ciudad de *Dertosa* (Revilla 2003a, 133 y sigs., recoge las evidencias relacionadas con la viticultura en esta zona). También en esta zona los alfares parecen vinculados a un *fundus*.

INFRAESTRUCTURAS, TECNOLOGÍA Y PROCESOS DE TRABAJO

Como se ha indicado al comienzo, el valor de la documentación disponible para reconstruir los procesos de trabajo artesanal y la tecnología asociada es muy limitado. Los datos se limitan a algunos hornos y sólo en casos excepcionales se ha recogido información que permite plantear algunas cuestiones relativas a la organización y la evolución global de un alfar.

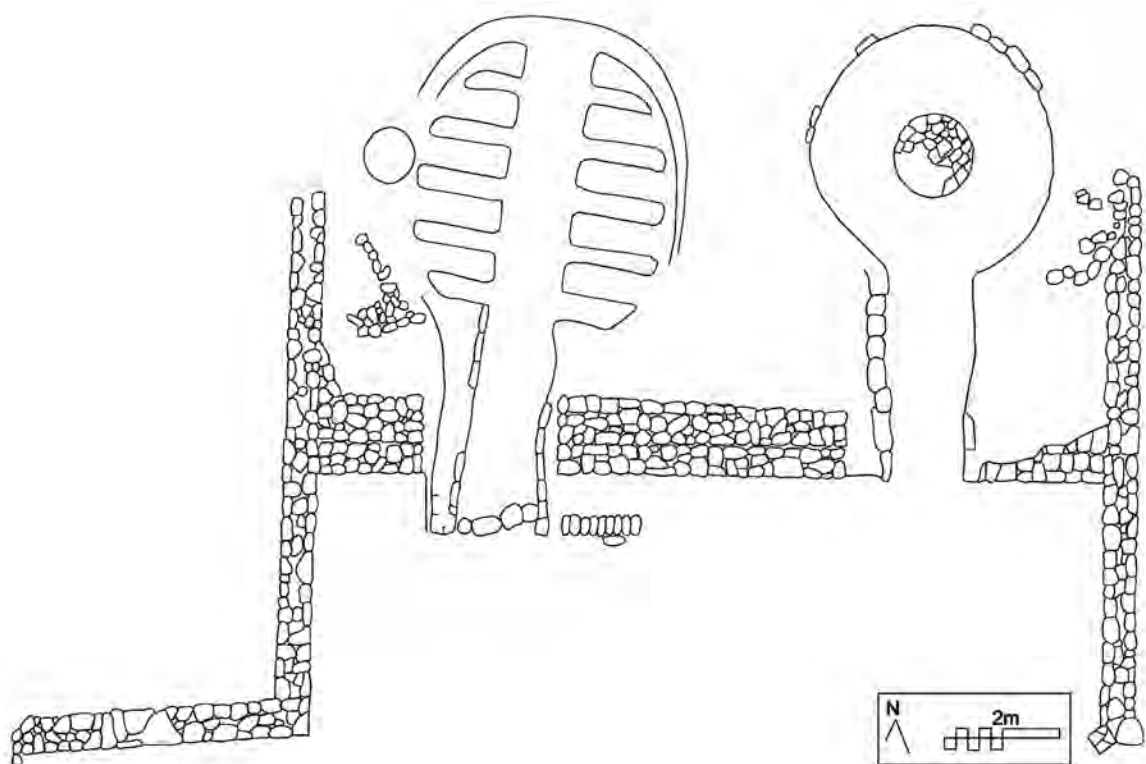
En lo que respecta a la instalación central, los hornos, el inventario de evidencias es muy breve. Hasta

el momento, se han excavado hornos en l'Aumedina, Planes del Roquís, Mas d'Aragó y Darró. También se conocen hornos (ninguno de ellos excavado de forma adecuada) en Els Antigons (posiblemente, tres), la Buada (dos), el Burgar (Massó 1998, 285; 2001, 86-87) y el Vilar (quizá dos); recientemente, se han localizado hornos en La Canaleta, pero están en proceso de estudio y no han sido publicados. El tipo 4b de la clasificación de Fletcher (tipo II/c de la clasificación de N. Cuomo di Caprio), un horno de planta cuadrangular con la parrilla sostenida por un muro longitudinal, parece ser el más difundido: aparece en Darró, els Antigons, el Roquís, quizá en l'Aumedina y en el único horno excavado en el alfar de Plans d'en Jori (Adserias/Morer/Rigo 2000, 201). Las dimensiones totales de estos hornos varían entre los (aproximadamente) 16 y los 20 m² de los hornos de Darró y los 49 m² de Plans d'en Jori, mientras que la superficie de la cámara de cocción, en la mayoría de casos, se sitúa de forma constante entre los 14 y los 15 m². Este es, también, un tipo muy utilizado en el resto de Cataluña; por ejemplo, en alfares del Vallès, como Can Feu y Can Jofresa (Carbonell/Folch/Martínez, 1995; Carbonell/Folch 1998; Casas/Jaume/Moro 1986; en este caso, con diferencias de tamaño más importantes) y del litoral de Barcelona, como Sant Boi y Torre Llauder (López Mullor 1990 y 1998; Revilla 1995, núm. 43). Otros tipos de planta cuadrangular aparecen en Mas d'Aragó y en lugares que fabricaron otros productos, como Barranc de la Premsa Cremada y Albornar. Hornos circulares con pilar central aparecen en l'Aumedina, en Mas d'Aragó y quizá también en La Buada y El Vilar (Revilla 1993, 24 y sigs., Fig. 3; Fernández Izquierdo 1995, 212, Fig. 2; Revilla 1995, núms. 7 y 8). Finalmente, uno de los hornos de Mas d'Aragó es de planta elíptica (tipo 3b de Fletcher).

Aparentemente, en muchos de estos lugares funcionaron instalaciones reducidas (uno o dos hornos, y, en este caso, quizá de manera sucesiva), lo que indicaría una actividad limitada; pero esta impresión puede ser errónea. En sentido inverso, la existencia de varios hornos no tiene porque implicar la existencia de un complejo de grandes dimensiones, ya que la ausencia de excavación no permite precisar si aquellos funcionaron de forma simultánea o se construyeron y utilizaron sucesivamente. Lugares como l'Aumedina, La Buada, El Vilar o Els Antigons tuvieron, como mínimo, dos hornos, por el contrario, en Mas d'Aragó se han documentado hasta cuatro. En algunos lugares (Planes del Roquís; y quizá en El Vilar y Plans d'en Jori) existieron hornos dedicados específicamente a la cocción de cerámicas comunes.

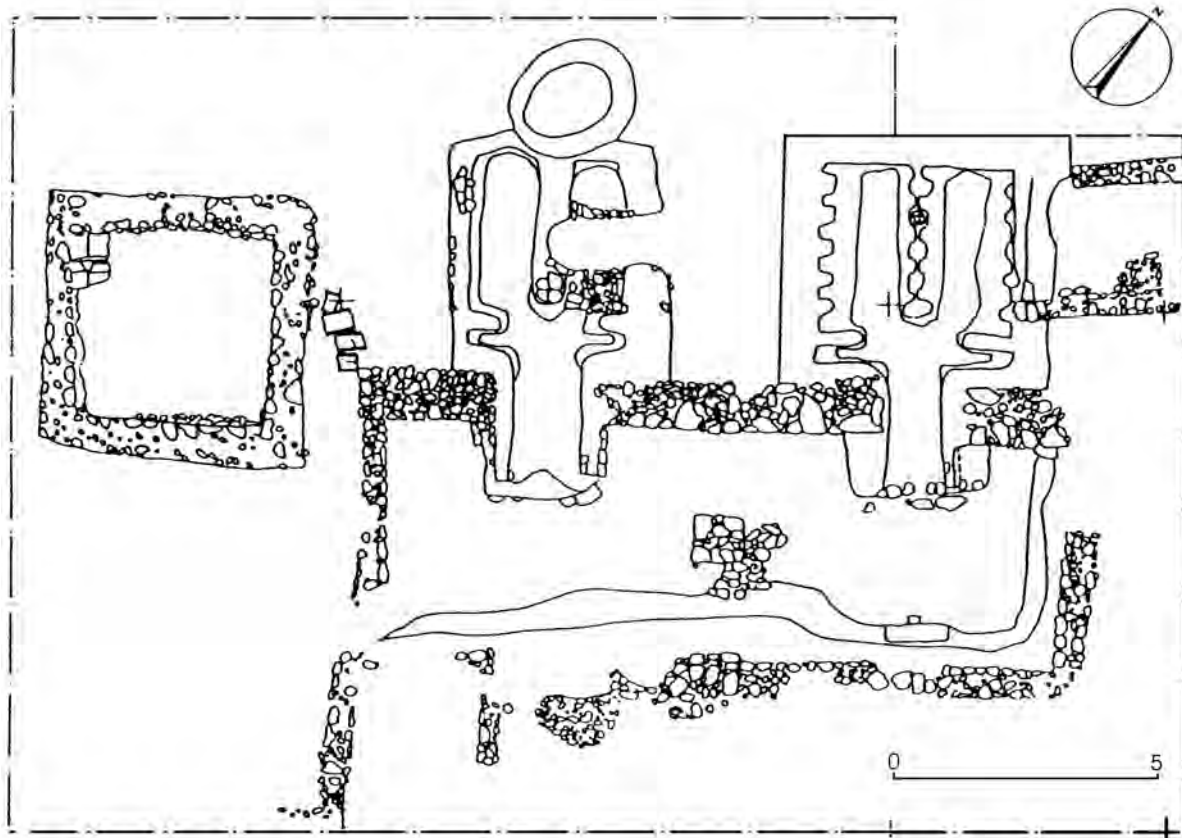
Como ejemplos de instalaciones bien conocidas solo pueden mencionarse Darró y Planes del Roquís, que muestran una organización interna y una evolución distinta. En el primer lugar, se identificaron dos hornos, una área de servicio común y una dependencia anexa, contruidos en un solo momento e integrados en un mismo volumen arquitectónico (López Mullor *et alii* 1992). Este conjunto debía formar una unidad de funcionamiento y aparece claramente segregado, en términos espaciales y funcionales, respecto a las restantes instalaciones del asentamiento (Fig. 3). Algunas de estas también pudieron tener una función artesanal; pero otras parecen haber servido para el procesado y transformación de productos agrícolas. El complejo se construyó en época augustal y parece funcionar, sin cambios sustanciales, hasta los flavios. Lo que no quiere decir que trabajara de modo continuado (el registro arqueológico no siempre permite hacer esta precisión). Este tipo constructivo encuentra sus paralelos tanto en Cataluña (alfar de Can Feu, en Sant Quirze del Vallès, o Can Jofresa, en Terrassa, con una disposición diferente) como en las provincias occidentales del imperio (Revilla 1995, 29). El uso de un tipo de horno definido, por su forma y dimensiones, y su agrupación en parejas (en Can

Feu, a un horno aislado se le añaden dos en una segunda fase) parece relacionado con la fabricación de un tipo concreto de material voluminoso (ánforas y material constructivo) y con un proceso de trabajo que organiza cuidadosamente sus diversas fases y los medios en un área común, con el fin de utilizar al máximo la mano de obra y el tiempo. El empleo de un mismo tipo de horno, además, debía facilitar los cálculos relacionados con la organización del trabajo en las sucesivas operaciones de fabricación y cocción de ánforas. Hay que recordar que los cálculos sobre la capacidad de fabricación son fundamentales en los contratos de arrendamiento de las instalaciones cerámicas, o una parte de ellas, de una finca. Este tipo de instalaciones indican, por tanto, una situación productiva bien articulada que puede funcionar de modo autónomo en el interior de un *fundus*, en términos de trabajo, pero que sirve a las necesidades de la producción agrícola. La posición, organización y entidad de estas instalaciones permite que puedan ser organizadas y activadas o desactivadas temporalmente en función de las necesidades e intereses de un propietario rural (la escasa documentación escrita sobre la práctica artesanal en el *fundus* muestra precisamente la iniciativa de este: Revilla 1995, 104 y sigs., esp 111).

Figura 2. Mas d'Aragó (Fernández Izquierdo 1995).

Figura 3. Darró (López Mullor et al. 1992).

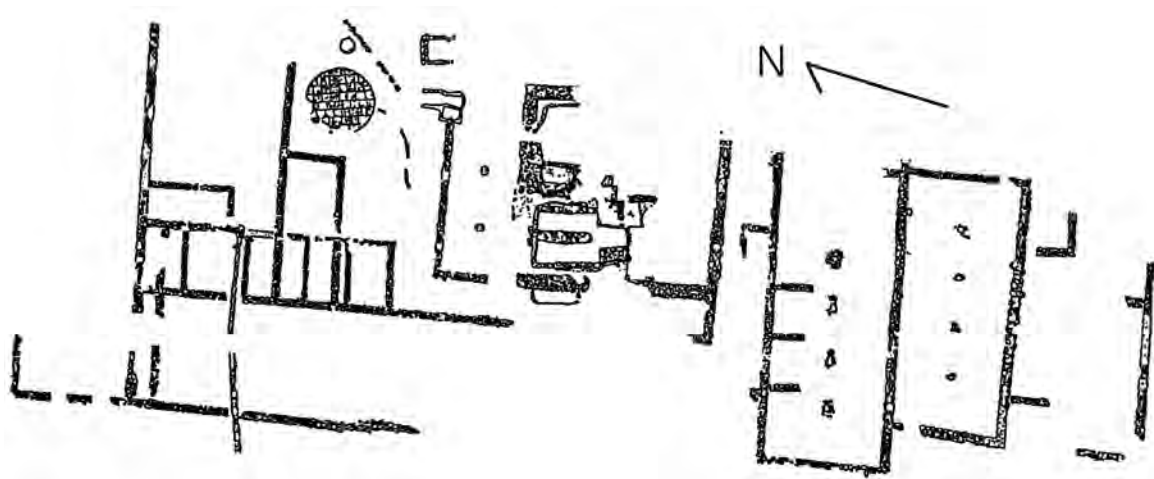
195

Mas d'Aragó podría responder a una situación similar (Fig. 2). Aunque se indica la existencia de hasta cuatro hornos de tipo diferente, dos de ellos podrían haber funcionado de forma conjunta, ya que comparten el área de servicio. En la última publicación sobre este lugar se indica, además, que uno de los hornos (el de planta elíptica) había sido reformado. Su orientación original responde mejor a una construcción simultánea a la del horno circular. Este, por otro lado, parece haber sido utilizado como vertedero a partir de la reconstrucción que da lugar al horno elíptico (Fernández Izquierdo 1995, 215). Todo ello sugiere una reorganización de la actividad de cierta importancia.

Planes del Roquís presenta una situación más compleja respecto a los casos anteriores (Vilaseca/Adiego 2000 y 2002). El centro del conjunto lo constituyen un mínimo de tres grandes hornos que compartían una misma área de servicio (Fig. 4). Alrededor de estos hornos se distribuían lo que parecen depósitos para tratar la materia prima y las dependencias para elaborar los recipientes y los almacenes. Estas dependencias tienen unas dimen-

siones y una forma similares y muestran una disposición interna extremadamente funcional: una planta rectangular articulada por una línea central de postes que soportan la techumbre y distribuyen el espacio en dos naves parecidas. Estas dependencias se situaban una junto a la otra, formando una batería. En dos de ellas se construyeron compartimentaciones internas, formando ámbitos independientes o, por el contrario, totalmente abiertos hacia el espacio común. La técnica constructiva también es muy funcional: empleo regular de piedra en seco que puede combinarse con los materiales elaborados en el lugar, como la *tegula*. Esta, además, se emplea masivamente en ciertos casos y situaciones: cubierta, pavimentaciones, canalizaciones o delimitaciones de depósitos. El conjunto se construyó en época augustal. En un momento posterior, hacia mediados del siglo I dC, el complejo sufrió una reforma total: se crearon otros hornos, de menores dimensiones y que amortizaban a los primeros, y se levantaron nuevas dependencias que parecen sustituir a algunas de las anteriores (este extremo no se confirma claramente en las publica-

Figura 4. Planes del Roquís (Vilaseca, Adiego 2002).

ciones). Estas reformas se relacionarían con una reorganización productiva de cierta importancia¹.

Una situación similar, aunque no idéntica a Planes del Roquís, es la que muestra el alfar de Plans d'en Jori. Este es, además, un caso especial que muestra la necesidad de proceder a una excavación completa para intentar definir la entidad de un alfar y, en especial, para no deducir necesariamente unas formas organizativas de la identificación de ciertas instalaciones (Adserias/Morer/Rigo 2000, 200-201). En este lugar sólo se ha localizado un gran horno, pero que se integra en un conjunto arquitectónico muy complejo y de grandes dimensiones (el conjunto supera los 5.500 m²; la zona central ocupa unos 1.200 m²). Las dependencias que formaban este conjunto se organizaban en diversos sectores que se distribuían en torno a dos grandes espacios abiertos. La construcción se data en época augusta y la organización global se mantuvo en una segunda fase, cuando se incorporaron el horno mencionado y algunas dependencias artesanales; para ello, se reconstruyó parcialmente el sector sur de uno de los patios. Las funciones de las distintas dependencias no se han podido precisar, pero la gran reforma del conjunto parece suponer la coexistencia, bien diferenciada, de artesanado, hábitat y producción agrícola (¿en relación con la transformación de productos?). Este hecho, dada la falta de excavación de buena parte de las estructuras, dificulta precisar las estrategias que debieron orientar la organización del trabajo. Pero el tipo de

producción parece corresponder a una actividad artesanal que supera las necesidades de un *fundus*. El lugar funcionó durante todo el siglo I dC.

La organización del espacio que muestran estos lugares presenta coincidencias importantes con otros alfares de *Hispania Citerior*, como Fenals, Ermedàs o Dènia (Tremoleda 2000; Gisbert 1998). En particular, la posición central que ocupa un conjunto más o menos numeroso de hornos, respecto a todo el complejo, y el empleo de un tipo definido de edificio, con una planta y una disposición interna simples y funcionales (dos naves), que puede reproducirse cuantas veces sea necesario. A la vez, las diferencias específicas también pueden ser numerosas y estar dictadas por ciertas condiciones; es el caso de la inclusión del horno de Plans d'en Jori en una estructura preexistente. Las dimensiones y la complejidad de estos conjuntos parecen corresponder a centros artesanales autónomos; algo que también indican su posición suburbana y sus producciones y estrategias. En este mismo sentido, la proximidad entre algunos alfares (Planes del Roquís y Mas de Gomandí/Mas de Coll) podría indicar una concentración de unidades artesanales generada por condiciones de producción y demanda favorables. Con todo, faltan evidencias para poder establecer si esta posible concentración llegó a formar un centro de producción (Revilla 1995, 112).

Las coincidencias apreciadas, por lo que respecta a la aplicación de unos conocimientos de tecnología y la organización general de las instalaciones y, en

1.- Se habla de hasta quince hornos (A. Vilaseca, comunicación oral), pero no se ha excavado ninguna de estas estructuras y no se puede precisar como evolucionó el conjunto.

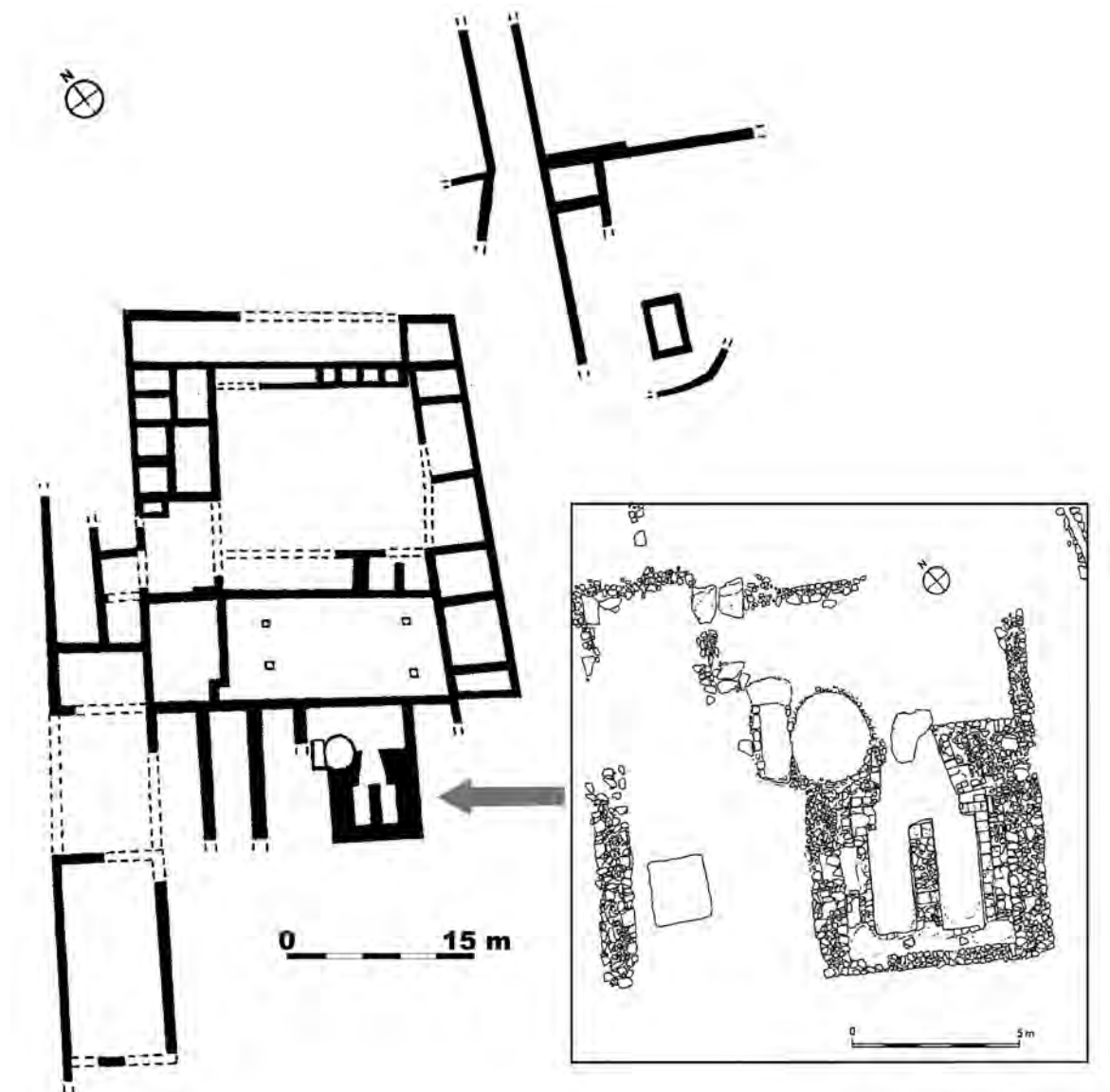

Figura 5. Plans d'en Jori (Adserias, Morer, Rigo 2000).

relación con ello, unas formas de trabajo, muestran una práctica artesanal muy homogénea que remite a la situación que caracteriza el litoral catalán. A la vez, las instalaciones del sur de Cataluña muestran una notable capacidad de adaptación en respuesta a necesidades diversas; necesidades que es difícil definir por falta de información adecuada sobre las estructuras económicas y sociales de cada territorio. Este proceso caracteriza el último cuarto del siglo I aC y, por lo menos, todo el I dC. Esta capacidad de adaptación también es perceptible en la evolución general del fenómeno artesanal (instalaciones y repertorios fabricados). Por otro lado, parece aventurado por el momento, dada la escasez de

la documentación, intentar incluir los lugares conocidos dentro de clasificaciones rigurosas e intentar definir, a partir de las mismas, unos modelos de estructura productiva y unas formas de trabajo demasiado precisas.

LAS PRODUCCIONES CERÁMICAS: EL ARTESANADO RURAL ENTRE EL *FUNDUS* Y LA CIUDAD

Identificar las producciones de los alfares genera problemas importantes que condicionan las posibilidades de definir la organización y evolución de los

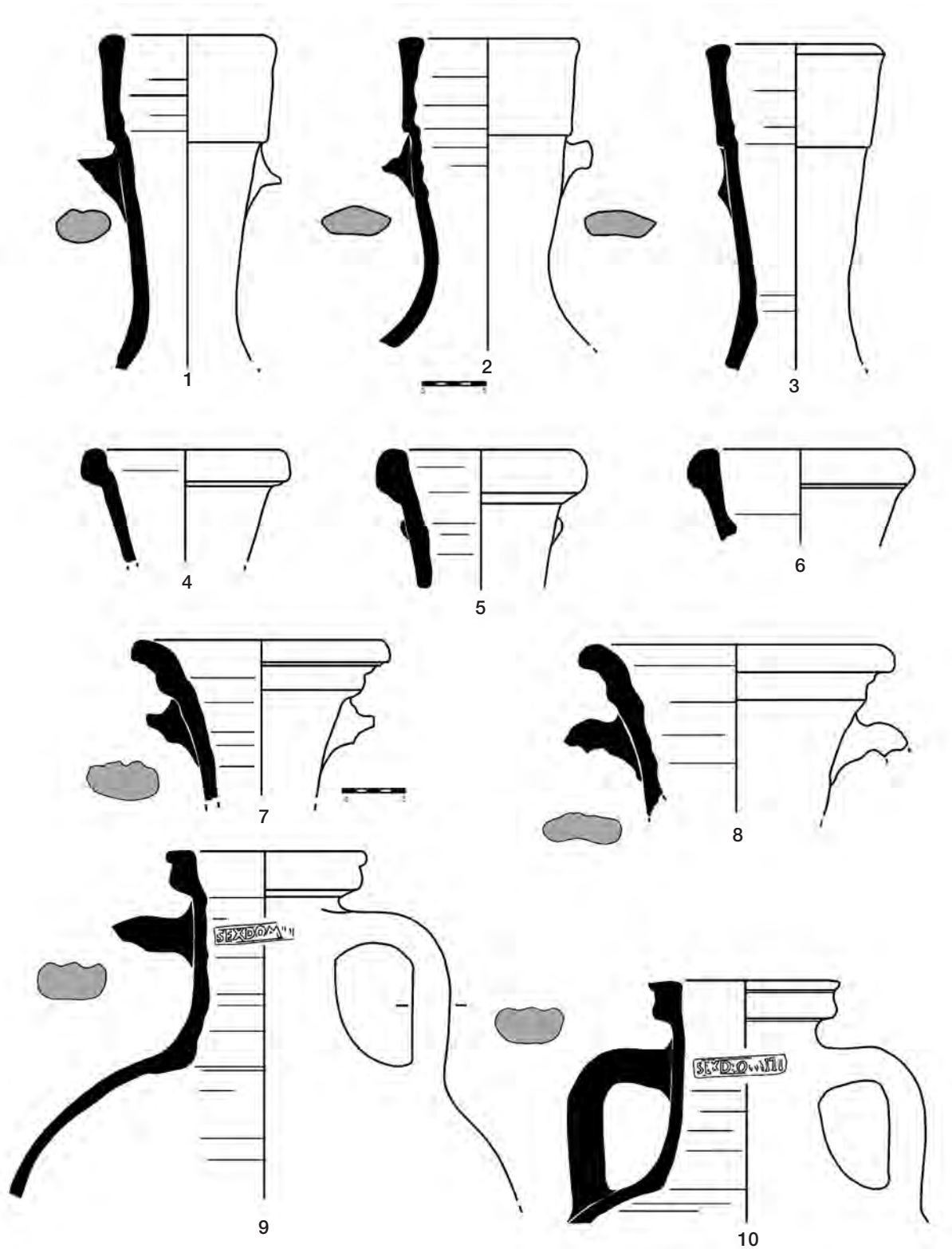
procesos productivos, y de comprender, en última instancia, la relación entre artesanado, formas de vida y agricultura; en otras palabras, definir la estructura económica de un territorio dado. Ya se ha indicado, al plantear las características y la significación de este fenómeno artesanal, que no puede verse el taller anfórico como una forma productiva específica y autónoma. Todos los lugares incluyen la fabricación de ánforas (además, de varios tipos) dentro de una amplia categoría de *instrumenta*: cerámicas comunes, *dolia*, *terra sigillata* y materiales de construcción. Esta combinación es la norma en los talleres catalanes y es muy frecuente en talleres del sur de Hispania, las Galias e Italia. Una de las necesidades básicas para entender este hecho y la aparente coexistencia de productos es poder definir las cronologías precisas de fabricación.

En referencia a las ánforas, las primeras producciones conocidas parecen corresponder a imitaciones de la forma Dressel 1 itálica, con una cronología general de finales del siglo II-inicios del I aC. Los primeros recipientes identificados, procedentes de las prospecciones de una parte del Camp de Tarragona, no aportaban una datación precisa, ni podían ser atribuidos a un centro productor (Carreté/Keay/Millet 1995, 80-84 y 160; para su difusión, *ibid.*, 257; para la Tarraconense 1, *ibid.*, 103, Fig. 5.31). Recientemente, se ha localizado y excavado un vertedero, atribuido a un alfar, en las proximidades del poblado ibérico del Vilar (Valls). El vertedero contenía ánforas locales Dressel 1, cerámicas oxidadas y reducidas y cerámicas de paredes finas de las formas Mayet I y II. El conjunto se data a finales del siglo II aC (Adserias/Ramon 2004, 15 y sigs., y Fig. de la página 9). Con esta primera fase de ocupación, totalmente diferente del anterior núcleo ibérico, se relacionan algunas estructuras constructivas de función imprecisa. En una fase posterior, que se prolonga hasta finales del siglo I aC, se levantaron nuevas construcciones y dos pequeñas instalaciones de combustión que parecen relacionadas con la actividad metalúrgica. Los excavadores identifican el lugar como *villa* desde los inicios y relacionan la fabricación de ánforas con una viticultura ya desarrollada. Sin embargo, parece más probable que se trate de un asentamiento de cierta entidad dedicado, de modo específico, a la producción cerámica; por lo menos, en la fase inicial.

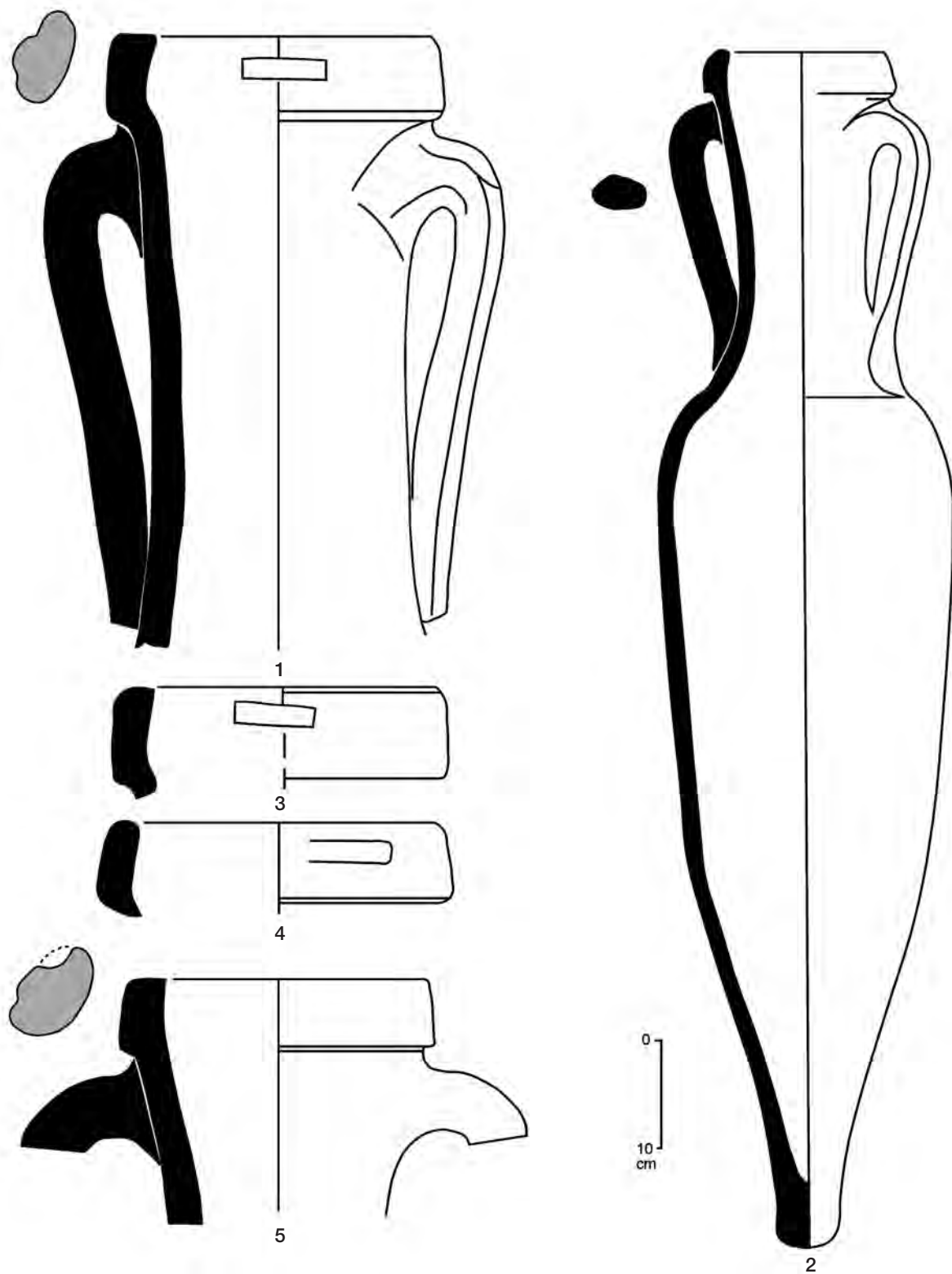
Esta actividad artesanal parece tener una entidad y organizarse según principios diferentes a los que muestran lugares como Les Guardies (El Vendrell) o la fase inicial del Vilarenc, al norte de Tarraco. Estos dos casos parecen corresponder a pequeñas granjas de tradición indígena dedicadas de modo prioritario a la agricultura, organizadas en función de la capacidad y necesidades de una unidad doméstica, y que incluyen el trabajo artesanal como actividad complementaria y realizada a un ritmo discontinuo (Rigo/Morer 2003; Revilla 2003b, 287). Es interesante recordar, al respecto, que en el conocido alfar ibérico de Fontscaldes, en actividad hasta un momento avanzado del siglo II aC, se sitúa también en Valls (Lafuente 1992). La existencia de este tipo de alfares y sus producciones se relaciona con el cambio general de formas de vida y de producción artesanal y agrícola que generó la ocupación romana. Por el momento, su producción y difusión parecen limitarse al Camp de Tarragona. Sin embargo, la forma Dressel 1 se fabricó también en los alfares del Vilarenc y Tomoví en un momento posterior (en época augustal, en el caso del Vilarenc).

Por el momento, no puede relacionarse este primer periodo de actividad artesanal con la evolución posterior del fenómeno. De hecho, la cronología inicial de todos los alfares conocidos es posterior, de inicios o mediado el principado de Augusto; y quizá más tardía en algún caso. En todos estos lugares se fabricaron varios tipos anfóricos. En los alfares con dataciones más precisas, esta multiplicidad parece clara: en l'Aumedina (Fig. 6), Mas del Catxorro (Fig. 8, núms. 1-5) y Mas d'Aragó (Fig. 13, núm. 3), se fabrican Pascual 1, Dressel 2-4, Dressel 7-11 y Oberaden 74; al igual que en Mas del Catxorro (Revilla 1993, 115 y sigs.; Revilla 1995, núms. 1 y 2; Borràs 1987-1988, 390, Fig. 7; Fernández Izquierdo 1995, 212; la autora alude también a una variante de Dressel 1, sin mencionar la Pascual 1, lo que hace pensar en una confusión de tipos)². En El Vilarenc se fabricaron Tarraconense 1, Pascual 1, Dressel 7-11 y Dressel 2-4, acompañadas, en proporción minoritaria, por la Dressel 1 Tarraconense y por dos tipos de recipiente de base plana: uno de apariencia más robusta, grandes dimensiones y con un labio de sección triangular; otro, que parece de menor tamaño y es más estilizado, tiene un labio

2.- Hay que destacar también la existencia de una variante tarraconense del tipo Dressel 12, con el sello *SEX.DOMITI*, datada en época augustal (*vid.* fig. 7); aunque este sello se utilizó en l'Aumedina, existen dudas sobre la procedencia concreta de esta variante anfórica concreta (Desbat, Schmitt 1998); por otro lado, la localización de la marca *SEX.DOMITI* en La Canaleta ha llevado a sugerir la hipótesis de un posible uso en este alfar (Gebellí 1996, 76).

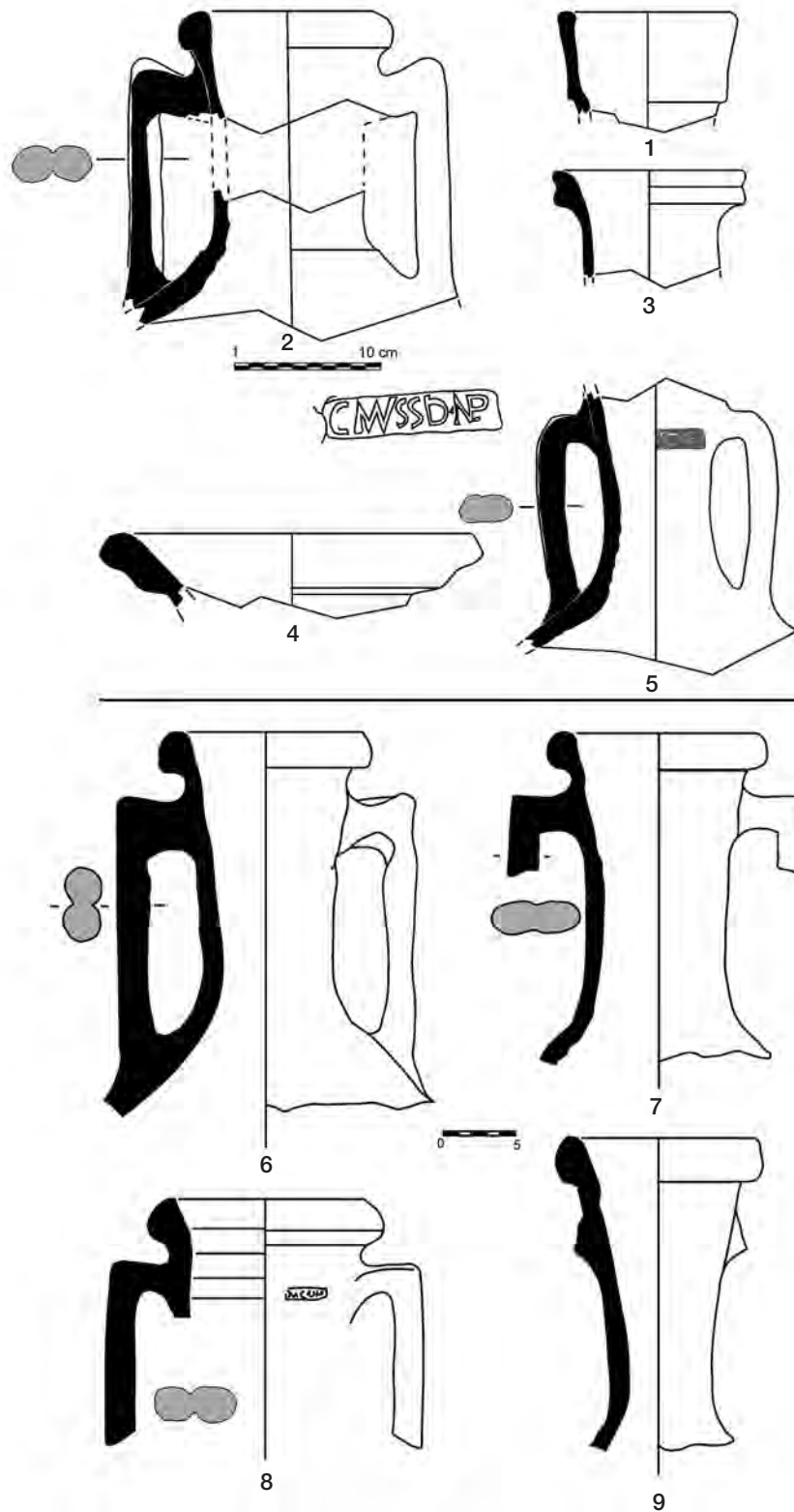

Figura 6. Ánforas de l'Aumedina: 1-3, Pascual 1; 4-6, Dr. 2-4; 7-8, Dr. 7-11; 9-10, Oberaden 74 (Revilla 1993).

Figura 7. Variante de ánfora Dr. 12 de producción tarraconense (Desbat, Schmitt 1998).

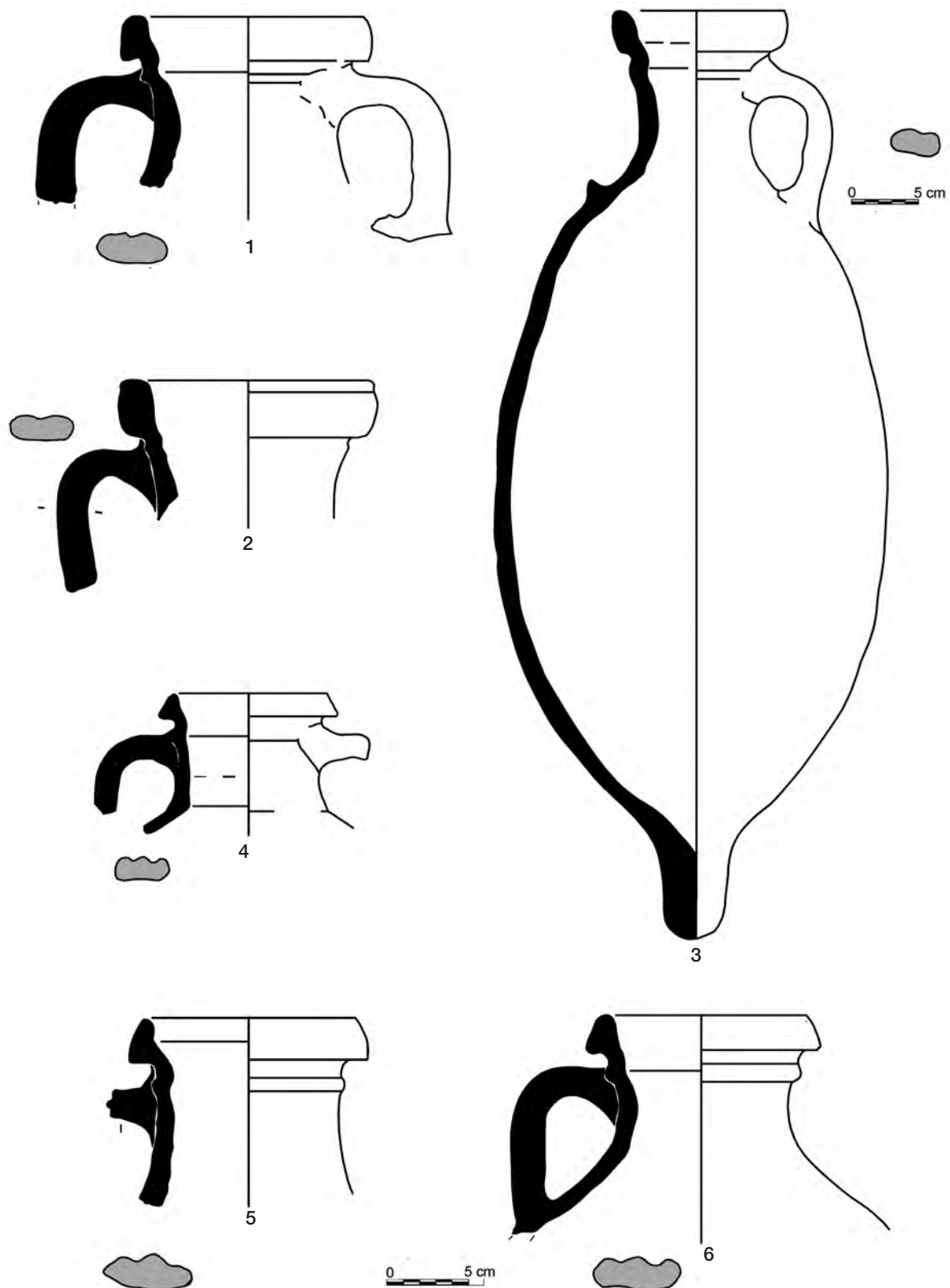

Figura 8. Ánforas de Mas del Catxorro: 1, Pascual 1; 2, Dr. 2-4; 3, Oberaden 74; 4, Dr. 7-11; 5, sello C. *MVSSIDI NEP* (Izquierdo 1993). Ánforas de Planes del Roquís: 6-9, Dr. 2-4 (Vilaseca, Adiego 2002).

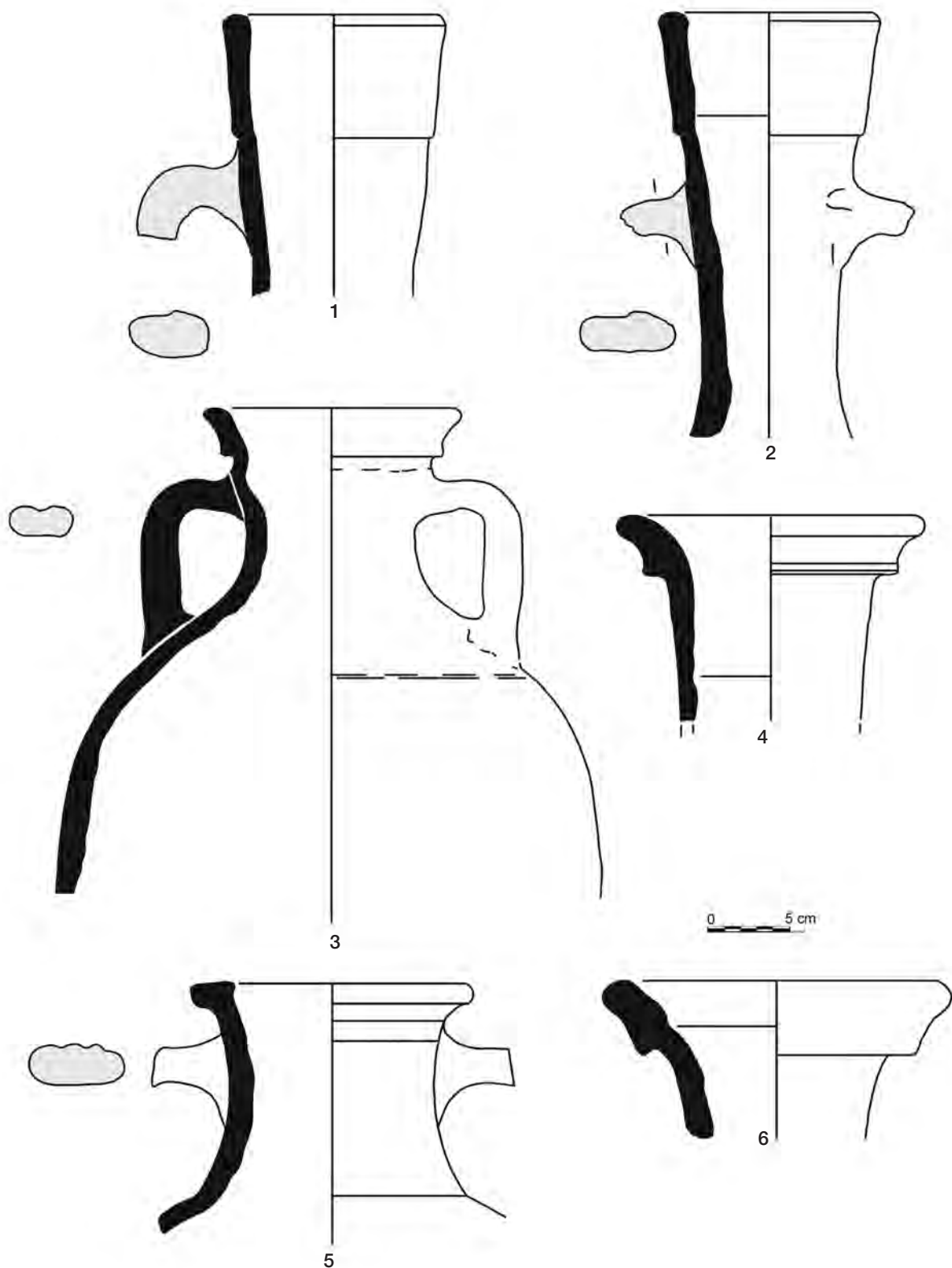
plano y de sección rectangular (*vid.* Figs. 9-10; Revilla 2003b, 293). En Tomoví se fabricaron Pascual 1, Tarraconense 1, Dressel 1, Oberaden 74 y Dressel 2-4 (Fig. 11; Martín Menéndez/Prevosti 2003, 235-236, Figs. 1-3). L'Aumedina y Mas del Catxorro parecen cesar la actividad pronto, si hay que juzgar por la evidencia que aportan las estratigrafías de los lugares de recepción. La actividad en El Vilarenc tampoco parece sobrepasar el primer cuarto del siglo I dC. Pero esta datación debe tomarse con prudencia, ya que no se conoce el emplazamiento del alfar; sólo se han excavado vertederos marginales. Para Tomoví se propone una cronología de segunda mitad del siglo I aC-finales del I dC, pero no se dispone de datos de excavación. Por su parte, en Darró se fabricaban Pascual 1, Dressel 7-11 y 2-4 (en proporción muy reducida) y tipos de base plana. Este lugar parece activo hasta época flavia (López Mullor 1986-1989). Los alfares del Camp de Tarragona se concentran en unos pocos tipos (Vilaseca/Adiego 2000 y 2002; Vilaseca/Carilla 1998; Gebellí 1996 y 1998; Massó 1998; Revilla 1995; Járrega 1995, 1996, 1998, 2002, 430 y sigs.): Pascual 1 y Dressel 2-4, en Planes del Roquís (Fig. 8, núms. 6-9); Dressel 2-4 y 7-11, en la Buada y Mas de Gomandí/Mas de Coll; Dressel 7-11 en Els Antigons; Dressel 2-4, en el Burguet (quizá también en Les Timbes y El Burgar si corresponden realmente a un alfar); Dressel 2-4, 7-11 y Oberaden 74, en la Canaleta (quizá también Pascual 1: Gebellí 1996, 71); Dressel 2-4, en La Clota. Esta particularidad puede deberse, perfectamente, a problemas de documentación, por lo que conviene ser prudentes al proponer una evolución diferenciada de esta zona (Figs. 12-13). Las únicas cronologías disponibles son las que aportan La Clota y Planes del Roquís. En el primer caso, la actividad parece concentrarse en un breve periodo, el tercer cuarto del siglo I: (Vilaseca/Carilla 1998, 197). En Planes del Roquís, la fabricación de ánforas se data de modo global, entre Augusto y mediado el siglo I dC.

Esta pluralidad plantea el problema de si los alfares elaboraron, en general, un repertorio realmente diversificado. En algunos casos, esto es posible. Pero esta diversidad debe matizarse, ya que algunos tipos se fabricaron de forma minoritaria frente a otros. El ejemplo del Vilarenc lo muestra claramente: en términos generales, las formas Tarraconense 1 y Pascual 1 dominan claramente el repertorio anfórico. Las restantes producciones son minoritarias y algunas de ellas, en concreto, aparecen representadas por muy pocos ejemplares (caso de los recipientes de base plana). Un hallazgo reciente permite precisar, aun mejor, las relaciones entre estas formas. En un nivel de relleno constructivo formado por grandes cantida-

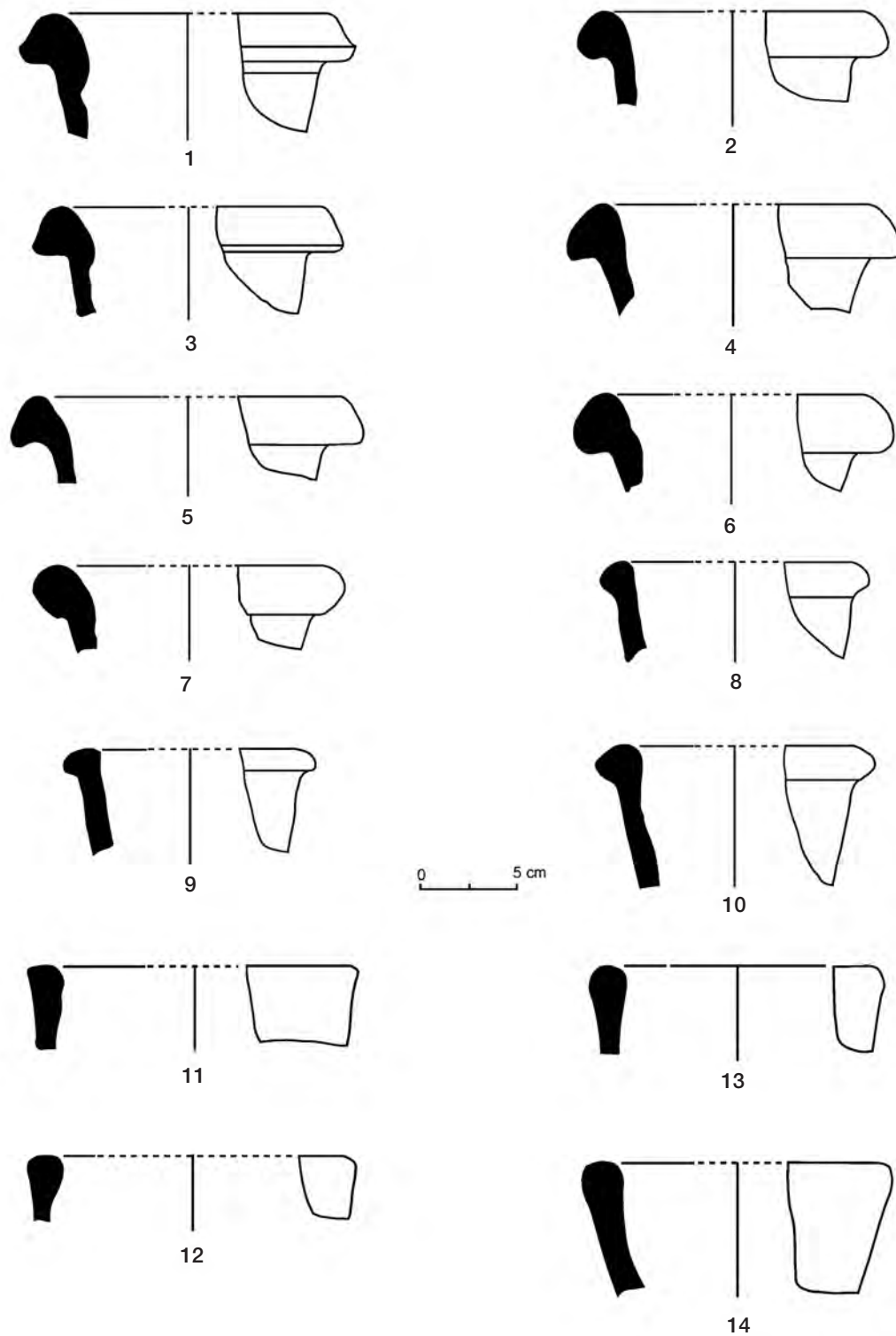
des de ánforas, material de construcción y cerámica de fabricación local, datado hacia el cambio de era, las producciones anfóricas locales están dominadas en una proporción cercana al 80% por la forma Tarraconense 1. El resto de los recipientes se reparte entre imitaciones de Dressel 1, Dressel 7/11, la forma Pascual 1 y las ánforas de base plana. El tipo Dressel 2-4 no hace su aparición en este conjunto. Por otro lado, también debe tenerse presente que la aparente coexistencia de varios tipos anfóricos en un repertorio puede reflejar un proceso de sustitución dentro de un periodo de tiempo muy breve, una situación que la arqueología no puede caracterizar con precisión. En el caso específico del Camp de Tarragona, la identificación y datación de estos tipos anfóricos, con una fabricación significativa, demuestra que la viticultura había alcanzado, a inicios del principado de Augusto, un nivel de producción y de exportación que justificaba la integración de una actividad artesanal complementaria en algunas *villae* y la creación de alfares autónomos. Paralelamente, la imitación y experimentación a partir de las ánforas itálicas y los primeros recipientes surhispánicos, contenedores todos ellos de gran difusión en esta época, muestra la capacidad de organizar unos sistemas de trabajo artesanal que responden a un patrimonio tecnológico y cultural común a Italia y las provincias del occidente mediterráneo. Esta situación no permite defender la hipótesis de un retraso en el desarrollo de la viticultura de esta zona respecto al resto de Cataluña (Járrega 2002, 438); o, como mínimo, obliga a matizarla. El aparente monopolio de la forma Dressel 2-4 en los alfares de este territorio no basta para confirmar esta afirmación que, además, establece, de modo implícito, una relación entre la aparición de la viticultura (y el artesanado vinculado) y la producción de vinos de calidad mencionados por las fuentes, que vienen a confundirse en un único fenómeno. Sin embargo, la documentación arqueológica muestra un panorama más complejo. En primer lugar, la presencia de imitaciones de Dressel 1 y de la forma Pascual 1 en el Camp de Tarragona confirma la antigüedad de la producción vinaria en esta zona y su distribución parcial. Paralelamente, no hay que olvidar que las formas Dressel 7-11 (Els Antigons, La Buada o La Canaleta) y Oberaden 74 (La Canaleta) aparecen ya en alfares del valle del Ebro con cronologías de época de Augusto y que su distribución (caso de la Oberaden 74) alcanza lugares de las Galias y Germania antes del cambio de era. Estos recipientes, por tanto, pueden corresponder a una fase antigua del fenómeno productor. Hay que recordar, en este contexto, que la Oberaden 74 aparece en los estratos de cambio de era excavados en la zona del teatro romano y en otros sectores de *Tarraco*, estratos

Figura 9. Ánforas del Vilarenc: 1-3, Tarraconense 1; 4-6, tipo anfórico de producción local.

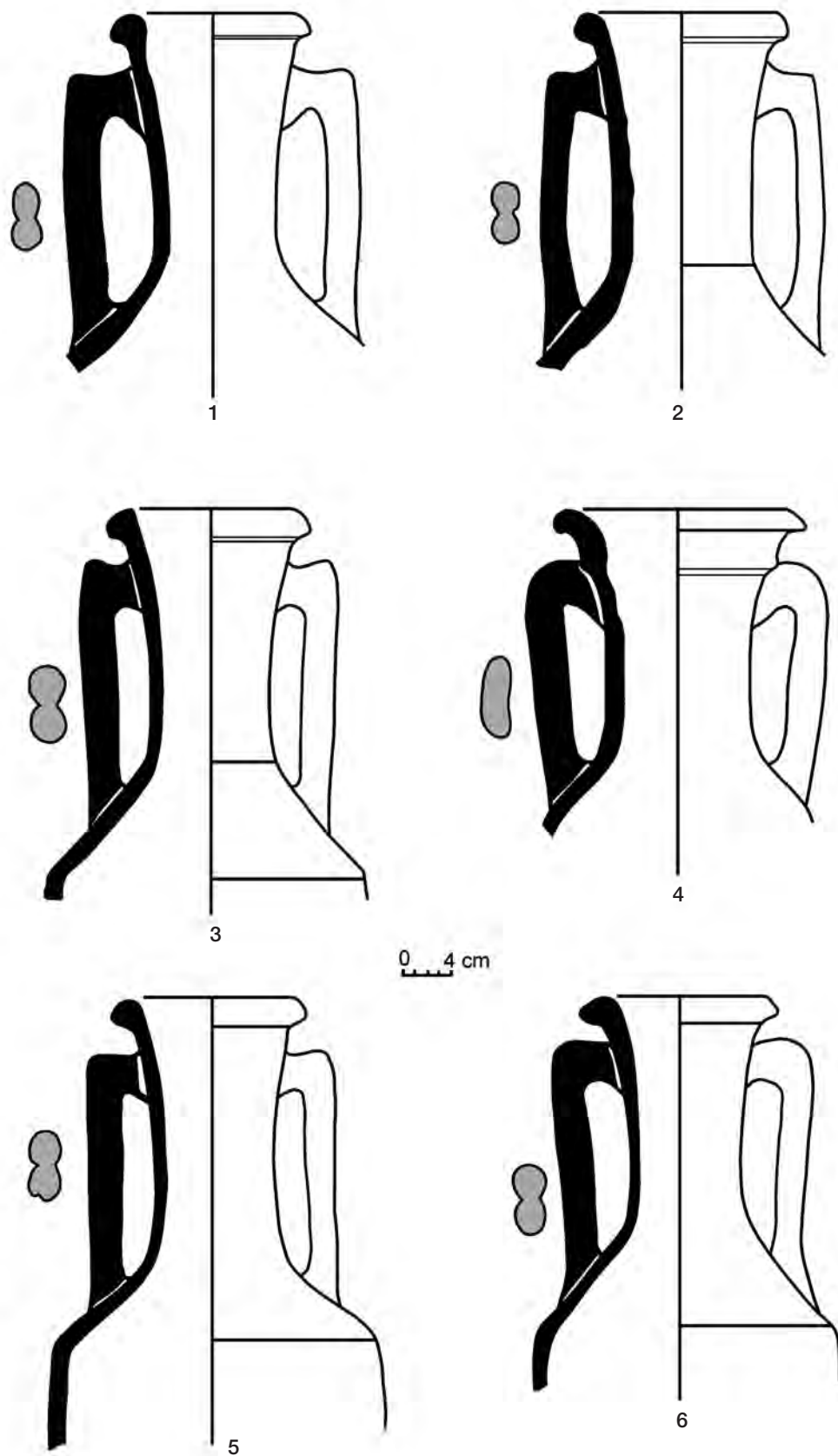

Figura 10. Ánforas del Vilarenc: 1-2, Pascual 1; 3, posible variante Tarraconense 1; 4 y 6, Dr. 7-11; 5, tipo anfórico de producción local.

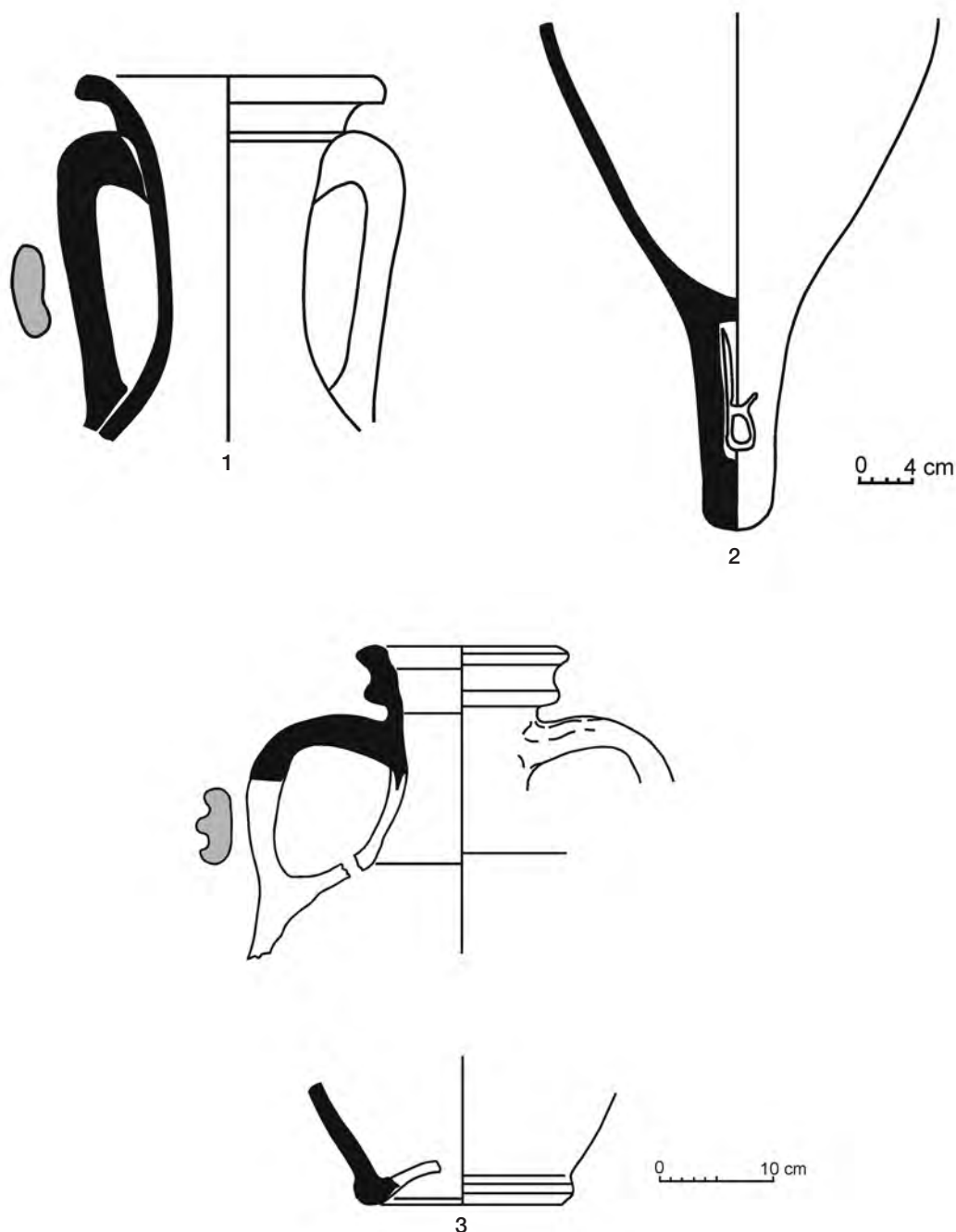

Figura 11. Ánforas de Tomoví (Martín Menéndez, Prevosti 2003): 1-10, Dr. 7-11; 11-14, Pascual 1.

Figura 12. Ánforas del Burguet: 1-2, Dr. 2-4. Ánforas dels Antigons: 3, 5 y 6, Dr. 2-4; 4, Dr. 7-11 (Járrega 2002).

Figura 13. Ánforas dels Antigons: 1, Dr. 7-11; 2, pivote con grafito (Járrega 2002). Ánforas de Mas d'Aragó: 3, Oberaden 74 (Fernández Inquierdo 1995).

en los que, por el contrario, no se encuentran Dressel 2-4 de producción tarraconense (para ella se propone una datación de final de época augustal, o época de Tiberio: Gebellí 1996, 73 y 75; 1998, 226).

La viticultura, en resumen, no sigue una evolución homogénea ni en el Camp de Tarragona, ni el conjunto de las comarcas meridionales. Por ello, la evolución de este fenómeno y sus relaciones con el consumo y

la comercialización del vino (y las mismas estructuras económicas de estos territorios) no se pueden reconstruir a partir de modelos simplificadores.

El repertorio formal presenta otras particularidades. Hasta hace poco, se pensaba que los alfares de estas comarcas apenas fabricaban las formas Pascual 1 y Tarraconense 1. Estos tipos se documentan, actualmente, en varios lugares. Pero si que parece, en todo

caso, que puede señalarse una cierta preferencia por producir y usar ánforas que en otros territorios son claramente minoritarias; es el caso de los recipientes de base plana. La cuestión es si se trata de una tradición productora conscientemente diferenciada y que factores la explicarían. Otro aspecto interesante, y a profundizar, es que el repertorio de producciones parece presentar diferencias por zonas: el Penedès y el Bajo Ebro fabrican repertorios muy diversificados; los centros más cercanos a *Tarraco* parecen concentrarse en la Dressel 2-4 (junto a algún tipo más, fabricado de forma minoritaria). Esto quizá también indica diferencias de tradición a escala comarcal, pero es imprescindible establecer la cronología y los porcentajes de los diversos tipos para definir el significado de tales diferencias que, por otro lado, quizá deban matizarse a medida que se disponga de mejor documentación.

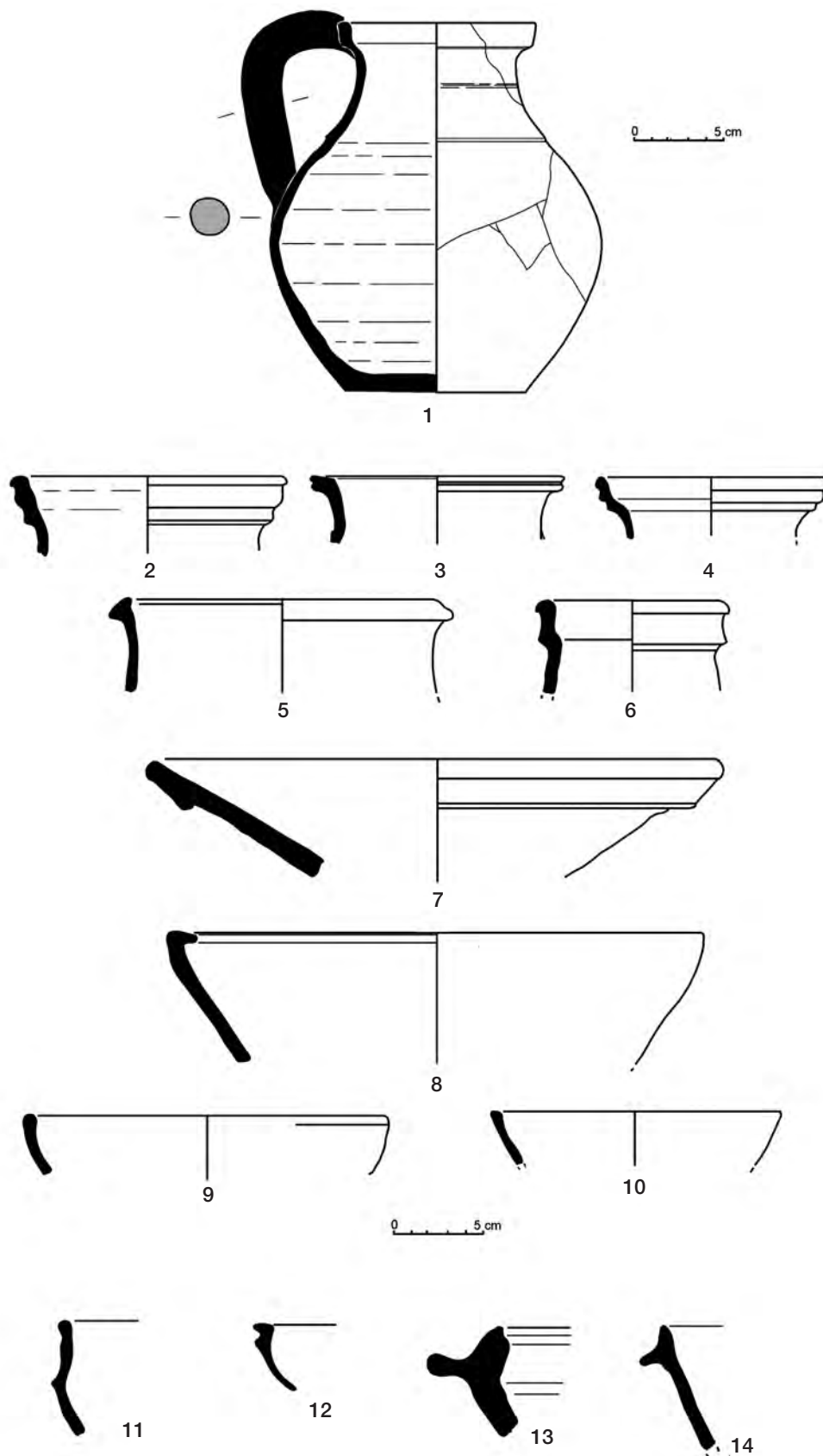
El conocimiento de los talleres más cercanos a *Tarraco* (Camp de Tarragona y comarcas del Penedès-Garraf) plantea una dificultad añadida: la cronología final de su actividad y, en relación con ello, el fin de las exportaciones de vino de la zona. No hablamos, conscientemente, de fin de la viticultura, ya que se trata de cuestiones que no deben confundirse (*vid. infra*). La mayoría de estudios aceptan, de modo implícito, que estos talleres funcionaron durante todo el siglo I dC y que el cese de su actividad se situaría a finales de la misma centuria. No se plantea, por otro lado, la posibilidad interesante de una interrupción temporal del trabajo artesano en ciertos casos. Hay que indicar, sin embargo, que estas propuestas no apoyan en excavaciones estratigráficas, sino en la aplicación de las cronologías generalmente aceptadas para el conjunto de Cataluña a los tipos anfóricos identificados aquí. Este procedimiento enmascara las posibles diferencias de evolución local y comarcal. Como se ha indicado, sólo los talleres de La Clota y de Planes del Roquís proporcionan fechas finales: época flavia, para el primero, y primera mitad del siglo I, para el segundo (Vilaseca/Carrilla 1998, 197; Vilaseca/Adiego, 2002, 221). Este último caso plantea, además, una cuestión interesante: la perduración de la actividad artesanal, reorientada hacia la fabricación de vajillas de mesa y cerámicas comunes, después de abandonar la producción de ánforas (¿hasta mediado el siglo II?). Estas cronologías no se relacionan fácilmente con las noticias literarias.

El problema de base es partir de una equivalencia mecánica entre arqueología y literatura. En concreto, algunas referencias escritas parecen responder a *topoi* y es posible, incluso, que no correspondan al momento de redacción de la noticia (*vid. infra*). No hay que olvidar que lo que muestran las fuentes literarias, con todas sus limitaciones, es un fenómeno cultural y social: el conocimiento y consumo de un producto

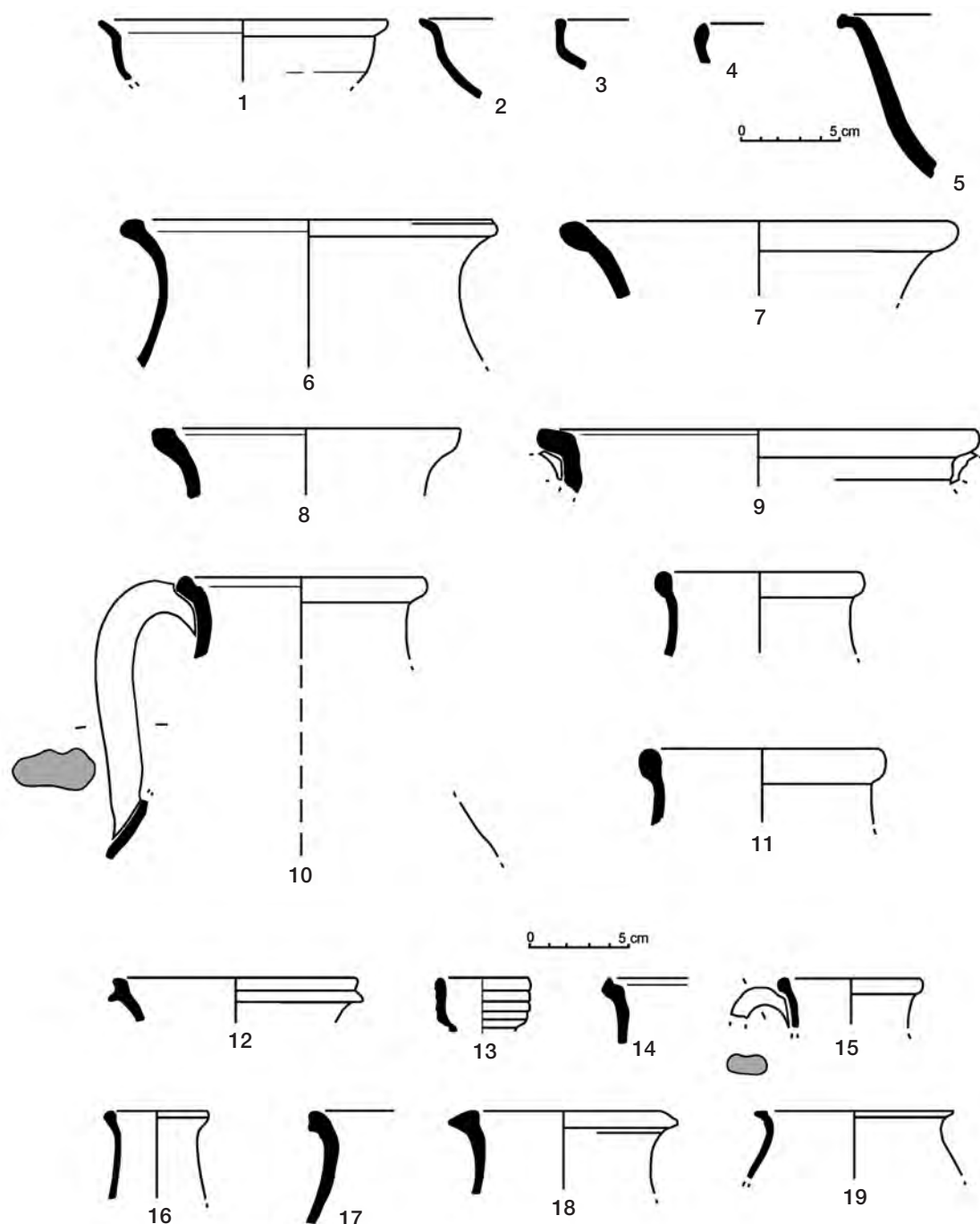
elaborado en tanto que bien de prestigio, antes que como objeto económico. La arqueología, por su parte, muestra que tal fenómeno se integra en un panorama más amplio, en términos cronológicos y espaciales: la producción del vino de *Tarraco* se inicia, a cierta escala, en la segunda mitad del siglo I aC, con unos precedentes que se sitúan ya a finales del siglo II aC. Todo ello encaja perfectamente en el contexto general de la Citerior. No conocemos las calidades iniciales (si puede utilizarse el plural), los mercados y su importancia en relación a otras áreas, aunque puede pensarse que la situación privilegiada de *Tarraco* en época de Augusto permitiría aprovechar un conjunto de factores político-económicos que estimularon la circulación de productos como el aceite bético. ¿Se trataría, como en el caso de los vinos del Ebro, Llobregat y Maresme, de vinos de consumo popular, como muestra su presencia en las Galias, Germania e Italia? Sólo a partir de esta situación y sobre la base de una experimentación aparecerían posteriormente algunos vinos de calidad.

Habría que plantear, finalmente, hasta que punto no estamos tomando una parte por el todo, limitando el análisis de la viticultura a un sector privilegiado como es la exportación de unos vinos. La identificación de los recipientes de transporte supone visualizar y situar cronológicamente este proceso y esta visualización, en tanto que permite cuantificar los datos, justifica algo que es, en parte, una ilusión: establecer unos volúmenes de producción o fases distintas de una historia de la viticultura en un conjunto de territorios. Las advertencias de A. Tchernia al respecto son muy pertinentes (Tchernia 1986, 7 y 296; *cf.* Panella 1989, 163). El final de las exportaciones a gran escala o la comercialización en un mercado local, que supondría el final de la fabricación masiva de ánforas y de los talleres vinculados a *villae* o grandes centros artesanales, provocó, simplemente, la desaparición de un tipo de evidencia material. En el mismo sentido, la circulación y la popularidad momentánea de ciertos vinos de calidad, en sí mismos de difusión limitada, también muestran perfectamente que el final de las exportaciones y el final de la viticultura son situaciones que no deben confundirse. La producción vinícola en el Camp de Tarragona parece haber continuado más allá de inicios del siglo II dC y sólo un mejor conocimiento arqueológico del medio rural permitirá precisar hasta que momento, con que entidad y en que condiciones de organización (Remolà 2000, 196, identifica ánforas de probable producción regional con cronologías de los siglos IV-V).

Aparentemente, todos los alfares conocidos fabricaron también cerámicas comunes, y lo hicieron de forma simultánea a las ánforas (Figs. 14-15). El problema es definir los repertorios y sus posibles cam-

Figura 14. Cerámicas comunes de época augustea de l'Aumedina (Revilla 1993).

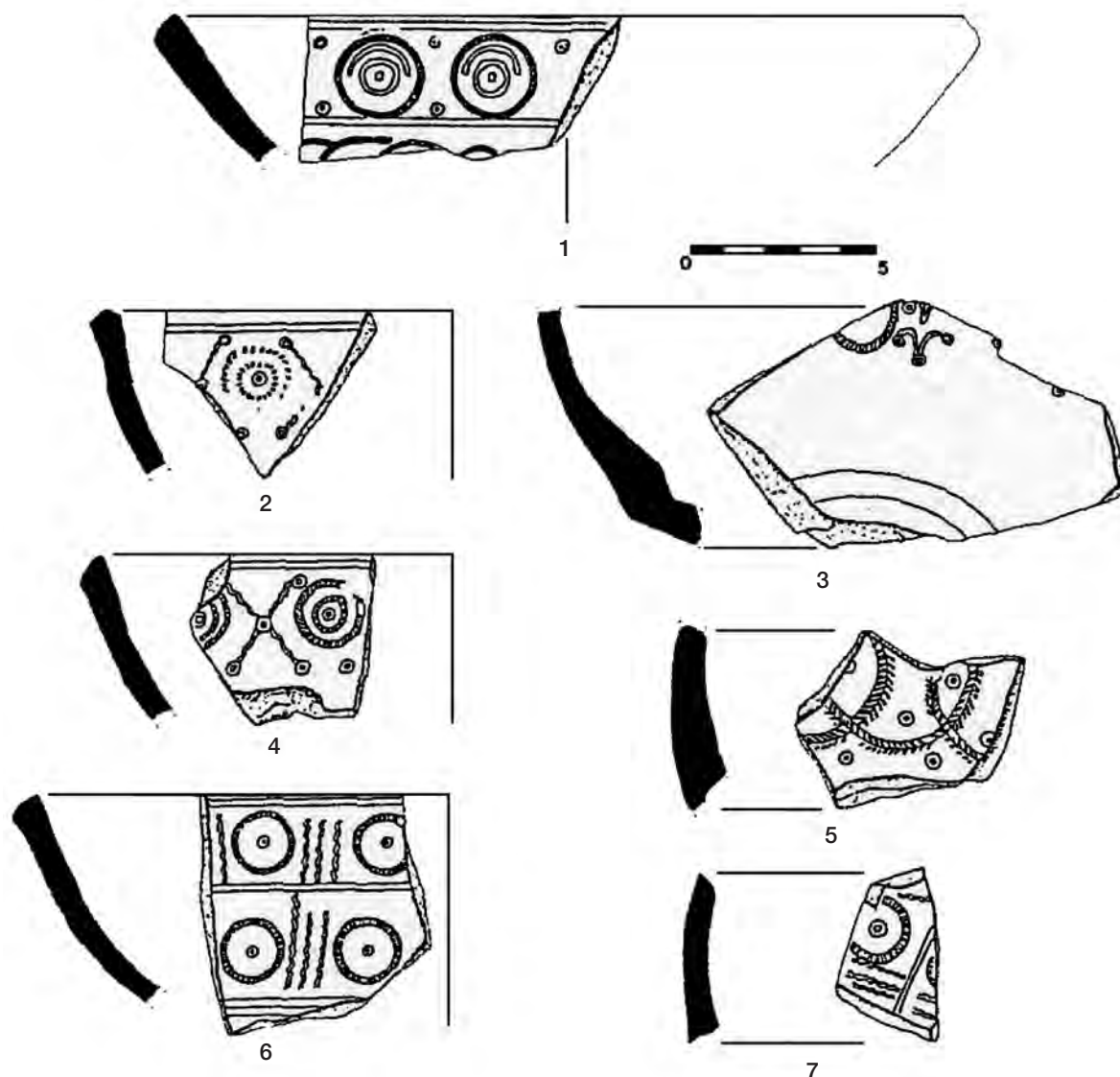

Figura 15. Cerámicas comunes de época augustea del Vilarenc.

bios en cada caso, con el fin de conocer mejor como evolucionó la producción y que factores pudieron influir en las estrategias adoptadas. En principio, se trata de repertorios muy diversificados, por lo menos en época augustal. Se fabrican todo tipo de formas y formatos, y aunque no puede hablarse de servicios bien definidos, si parece haber

la intención de cubrir todas las necesidades asociadas a la vida doméstica, tanto en el medio rural como en la ciudad. Al mismo tiempo, se aprecia una preferencia por la fabricación de algunas formas abiertas (cuencos y cazuelas, básicamente) y de jarras de una asa con el labio moldurado y ollas. Un problema interesante, a resolver, es si puede

Figura 16. Moldes de terra sigillata de Planes del Roquís (Vilaseca, Adiego 2002).

hablarse de tradiciones formales comunes, seguidas por talleres de diversas zonas. Algunas tipológicas muestran un cierto aire común, pero podría deberse a la imitación generalizada de las mismas formas. En cualquier caso, faltan datos para la comparación (estos son escasos y se limitan a época augustal).

Las posibilidades que plantea la existencia de este tipo de producciones son diversas. La primera es la de una fabricación complementaria, que completaría la producción de recipientes anfóricos. De esta forma, un alfar integrado en un *fundus* conseguiría, al mismo tiempo, mantener la actividad principal y obtener un beneficio suplementario (Revilla 1995, 72 y sigs.). Hay que recordar, al respecto, que los

contratos de arrendamiento conocidos –más tardíos– aluden, en primer lugar, a ánforas como necesidad fundamental del propietario del lugar y las instalaciones, que es, al mismo tiempo, propietario rural. Que se incluyeran otros elementos podría ser una estrategia del artesano interesado en rentabilizar el uso de las infraestructuras y la materia prima (Revilla 1995, 109 y sigs.).

Una segunda posibilidad es la de un centro productor autónomo que, de modo necesario, debe fabricar a gran escala y elaborar un repertorio amplio, en el cual los recipientes para usos domésticos ocuparían una parte importante. Este parece ser el caso de Planes del Roquís. En este lugar, además, parece haberse producido una reorientación productiva

que supone el fin de la fabricación de ánforas. Esta situación también se produce en otros lugares de Cataluña. Este hecho puede deberse a la evolución de la viticultura de la zona, pero también a una creciente demanda urbana. Un problema, por ahora irresoluble, es si este cambio supuso también una modificación de los repertorios, por ejemplo en el sentido de una concentración-estandarización de tipos (caso de Llafranc) (Revilla 1995, 74; Tremoleda 2000). En uno y otro caso, la fabricación de cerámicas parece suponer la creación de hornos específicos (Els Antigons, Planes del Roquís, El Vilar). Los lugares que fabricaron otro tipo de productos, como Plans d'en Jori, también incluyeron cerámicas comunes, aunque quizá a menor escala (Adserias/Morer/Rigo 2000, 201); en este taller, también se indica la presencia de una pequeña estructura de combustión que se destinaría a la cocción de esta categoría de recipientes.

Las cronologías de producción se concentran en época augustal, pero, por lo menos en un caso, les Planes del Roquís, podrían alcanzar hasta mediado el siglo II d.C. Con todo, falta un estudio pormenorizado de la documentación de este lugar.

Una mención aparte merecen las producciones de terra sigillata. Hasta hace poco sólo se conocía una producción local, en el Camp de Tarragona, difícil de encuadrar por la falta de contexto preciso: un fragmento de molde de la forma Drag. 37 aparecido en un vertedero asociado a una posible *villa*, con cronologías de siglos II-III dC (Pallejà 1994). Recientemente, se ha identificado este tipo de producciones en el alfar de Planes de Roquís (Vilaseca/Adiego 2002, 219 Tarraconense 221, Fig. 10). Su incorporación al repertorio fabricado, aunque limitada también al cuenco Drag. 37, parece relacionada con una reorganización general de la actividad del taller (Fig. 16). Esta reorganización, que se data hacia mediados del siglo I dC, supone, en primer lugar, la reconstrucción de las instalaciones y la modificación de la organización espacial del conjunto, puesto que se construye un gran número de hornos nuevos y se abandonan los anteriores, así como algunas dependencias. Por su parte, los moldes se situarían a finales del siglo I. En este contexto, finalizaría la fabricación de ánforas, manteniéndose el resto del repertorio (cerámicas comunes, material de construcción); con todo, este extremo no está confirmado. Se trata, en apariencia, de un cambio de estrategia de cierta entidad encaminado a satisfacer una demanda más amplia. Este fenómeno parece asociado tanto a factores culturales generales (la consolidación de unas formas de vida plenamente romanizadas) como a la evolución específica de la ciudad de *Tarraco*. Esta

consolida su importancia administrativa y económica entre época julio-claudia y flavia, al tiempo que se definen con claridad el orden social y los mecanismos de promoción dentro de la sociedad local. Todo ello, en relación con un proceso paralelo de organización de su *territorium* que se percibe en el parcelario, la red viaria y el poblamiento (Palet 2003, 224 y sigs.). En este proceso debieron definirse también comportamientos sociales, formas de vida y modas con una traducción material concreta.

El fenómeno detectado en Planes del Roquís podría indicar un cambio más general en las estrategias del artesanado rural en algunas zonas de la Cataluña romana. Durante la segunda mitad del siglo I y la primera mitad del II dC. otros alfares fabricaron terra sigillata; en todos los casos, cuencos de la forma Drag. 37 (en algunos lugares, aparentemente, de forma exclusiva). Todos trabajaron a pequeña escala y, la mayoría, en momentos muy precisos. Hasta el momento, esta situación se constata en La Salut (Sabadell), Tossal del Moro (Corbins, cerca de Lleida) y Ermedàs (Revilla 1995, 83 y sigs.; Tremoleda 2000). Hay que citar, además, una producción suburbana en Lleida y el taller de Abella-Solsona, más difícil de definir en relación al territorio en que se integra. Llama la atención que se trate de una producción que aparece en contextos muy distintos. En algunos casos, integrada en alfares importantes y con una actividad previa que dependen de una *villa* (La Salut; en su segunda fase); en otros, como centro autónomo (caso de Planes del Roquís y, quizá, del taller suburbano de Lleida); finalmente, coexistiendo en un establecimiento rural, pero como una práctica específica y segregada, con otros tipos de artesanado que se vinculan directamente a las necesidades internas de un *fundus*. En el caso de la *villa* del Tossal del Moro, por ejemplo, se ha documentado una forja, en actividad durante parte del siglo II dC, que debía servir para obtener y reparar herramientas y objetos metálicos. La falta de excavación completa del sector artesanal de la *villa* impide precisar si producción cerámica y metalurgia se practicaron de forma simultánea; en todo caso, su orientación respectiva era diferente (Marí/Revilla 2003, 351; también se conoce aquí la fabricación de agujas de hueso, como actividad doméstica, en una fase de segunda mitad del siglo III).

Esta situación muestra que las estrategias destinadas al abastecimiento de una demanda pueden ser muy variadas y combinarse con otras actividades, o aparecer como una práctica específica, con independencia del nivel artístico y de calidad que generalmente se asocian a la fabricación de vajilla de mesa. Muestra, igualmente, que no se puede distin-

guir sistemas artesanales recurriendo, únicamente, a la presencia o ausencia de ciertas producciones. Por el contrario, es necesario definir por completo los repertorios y su evolución. En cualquier caso, se trata siempre de situaciones caracterizadas por su modestia material y organizativa: los intentos se limitan a la fabricación de recipientes aislados de gran aceptación, sin abordar la producción de servicios de vajilla y, a lo que parece, sin crear composiciones decorativas específicas (seguramente, se obtenían moldes de recipientes en circulación). Por otro, algunos intentos parecen breves (Tossal del Moro), aunque falta evidencia adecuada en forma de estratigrafías. En resumen, estos intentos no superan un marco organizativo y productivo muy restringido y que no debió vincularse a unas estructuras de comercialización definidas, como muestran, por el contrario, los principales centros de sigillata de las Galias. No puede hablarse, en ningún caso, de grandes centros de producción.

Finalmente, muchos alfares también fabricaron materiales de construcción y de ornamentación arquitectónica. Los lugares en que se ha podido precisar un repertorio de producciones con ciertas garantías son escasos (l'Aumedina, Planes del Roquís, El Vilarenc). Pero da la impresión de que este repertorio es relativamente amplio, con una base formada por *tegulae* e *imbrices* y que se extiende a las piezas de construcción (ladrillos de diverso tipo, porciones de columna) y a los elementos utilizados en los programas técnicos (*tegulae mammatae*, piezas de canalización y tubos para evacuación de humos; Planes del Roquís: Vilaseca, Adiego 2002, Fig. 8). En Planes del Roquís y en El Vilarenc aparecen, además, elementos de ornamentación arquitectónica. En concreto, antefijas (en ambos lugares) y partes de estatuaria difíciles de interpretar (Planes del Roquís: Vilaseca/Adiego 2002, 219, Fig. 9). En El Vilarenc, por ejemplo, se han recuperado varios fragmentos de molde de antefija destinados a la elaboración de, por lo menos, un tipo de palmeta y dos tipos distintos de representación de cabeza humana (Fig. 17). El conjunto apareció formando parte de un gran nivel de relleno datado hacia el cambio de era. Estas evidencias vienen a añadirse a un conjunto de fragmentos de lastra recuperados en 1988; también en El Vilarenc. Inicialmente, las coincidencias de elaboración y de estilo de estas placas llevo a pensar en una producción itálica de lastras tipo Campana importada y difundida en diferentes lugares de Tarraco y su territorio; aunque tampoco se excluía una fabricación local (Dupré/Revilla 1991). Sin negar que alguna de las piezas ya conocidas (algunas de las de Tarraco, por ejemplo) puedan ser importacio-

nes, los nuevos hallazgos parecen confirmar una fabricación local que imita prototipos itálicos.

Esta situación coincide con lo que conocemos en el resto de Cataluña: fabricación general de los materiales más solicitados para la construcción, presencia ocasional de producciones decorativas (generalmente, un tipo definido, como son las antefijas) y, como fenómeno muy esporádico, una coroplastia cuya importancia es difícil de definir (Revilla 1995, 89 y sigs.). Hay que recordar, por otro lado, que algunos lugares parecen asumir la fabricación preferente de material constructivo y cerámicas comunes, como Plans d'en Jori (¿por desconocimiento de otras producciones?). El hecho más llamativo es la identificación de objetos de cierto nivel artesanal fabricados en talleres que pudieron abastecer la demanda urbana en un periodo muy concreto; como las antefijas y las placas Campana del Vilarenc. Este tipo de imitaciones provinciales se conocen también en la Narbonense en época augustal y responden a un ambiente cultural urbano y profundamente romanizado (Laubenheimer 1997). Su presencia indica, por otro lado, la existencia de unos programas arquitectónicos y ornamentales complejos y bien definidos, ya en época de Augusto, que debieron aplicarse de forma general

Figura 17. Molde de antefija procedente del Vilarenc.

en el ámbito privado tanto en *Tarraco* como en su territorio. La identificación de estas producciones tiene tanto más valor cuanto que la arquitectura del periodo se conoce poco, bien por falta de excavación, bien porque la mayoría de evidencias conservadas corresponden a un momento muy avanzado del siglo I dC o a las fases de reconstrucción monumental de muchas *villae* durante el siglo II. Como excepción se pueden citar las *villae* del Moro (Torredembarra) y El Vilarenc (Remolà 2003; Revilla 2003b).

La multiplicidad y simultaneidad de producciones muestra la existencia de un fenómeno artesanal complejo y dinámico, que de alguna forma diluye los límites entre ciudad y territorio, entre economía urbana y medio rural. Este fenómeno satisface una demanda amplia, regular y variada mediante estrategias y procesos productivos que hacen de la diversificación uno de sus elementos centrales. Todos los alfares proceden de modo similar, pero también existen diferencias significativas.

Algunos de estos, se localizaban en *villae* (l'Aumedina, Mas del Catxorro, Els Antigons, Tomoví, El Vilarenc, Darró; por citar casos seguros) y parecen depender, como actividad complementaria, de la organización general del ciclo de actividades económicas de una explotación rural. Más concretamente, su creación respondería a las necesidades de envasar un excedente vinícola. Podría pensarse, por consiguiente, que su actividad y posibilidades de expansión estarían condicionadas por la dependencia de la viticultura. Sin embargo, la gran mayoría de los talleres de la Citerior dependieron de *villae* y fabricaron, además, una amplia gama de productos cerámicos. La razón parece estar tanto en el abastecimiento de las necesidades internas de la *villa*, como en el aprovechamiento de las posibilidades que brindaría un mercado cercano formado por otros núcleos rurales o las ciudades. De hecho, una producción complementaria aparece casi como una condición estructural para mantener la necesidad fundamental: la fabricación del *instrumentum* relacionado con la producción de un excedente comercializable. En este contexto, además, un taller podría incluir la elaboración de nuevos productos si se consideraba rentable. El centro del sistema lo constituyen, en este caso, la iniciativa y las capacidades del propietario rural (Revilla 1995, 104-105, 140 y sigs., 158).

El taller de Planes del Roquís plantea otras posibilidades. En primer lugar, parece un centro de grandes dimensiones, con varios hornos (algunos de los cuales funcionarían de forma simultánea) y dependencias de trabajo y almacenes organizados como un conjunto integrado. En segundo, se localiza

cerca de *Tarraco* y parte de su repertorio intentaría responder a las necesidades de un mercado rural y urbano amplio, que, a la vez, demanda unos productos muy precisos: terra sigillata, antefijas y piezas adaptadas a las necesidades de una arquitectura compleja. Este repertorio, además, parece seguir una evolución. Todo ello sugiere un funcionamiento autónomo respecto a las necesidades de un *fundus*. Pero también pudo haberse integrado, inicialmente, en una explotación y haberse desarrollado, posteriormente, como centro autónomo. En este sentido, podrían interpretarse los cambios de repertorio en otros lugares. Cabe pensar que su funcionamiento como un núcleo que concentraba actividades artesanales pudo ser el resultado de la actuación de un propietario o propietarios rurales que organizaron la explotación diversificada de los recursos naturales de sus *fundi*, o bien de las inversiones de algunos comerciantes que precisaran envases para transportar el vino adquirido; por no hablar de la posibilidad de que algunos propietarios y comerciantes actuaran conjuntamente. La organización de equipos de artesanos permitiría responder, así, a la demanda diversificada de ánforas, vajillas de mesa, comunes o de cocina y de materiales de construcción y decoración generada por la ciudad y el territorio. La falta de una excavación completa del conjunto sólo permite plantear las diversas situaciones posibles. El caso de Plans d'en Jori pudo ser similar.

LA EPIGRAFÍA ANFÓRICA

La epigrafía sobre ánforas del sur de Cataluña se reduce a unas pocas inscripciones impresas y grafitos procedentes de algunos alfares. Las situaciones que presentan estos lugares son diversas, aunque la falta de excavación obliga a la prudencia. Ciertos alfares parecen no haber utilizado nunca el hábito de sellar sus recipientes (el mejor ejemplo es Darró, bien excavado). Otros, sólo han aportado, hasta el momento, uno o dos sellos (Mas del Catxorro, Mas d'Aragó, Planes del Roquís, Mas de Gomandí, El Vilarenc, Tomoví); en algún caso, sobre *tegula* (CN. BEN, en Vilarenc; P. AETI, la única localizada, en Tomoví: Revilla 1995, núms. 11-12). Sólo algunos alfares utilizaron más de dos sellos. En l'Aumedina, por ejemplo, se conocen cuatro (más un caso dudoso sobre *tegula*; en La Buada pudieron ser tres). En este lugar, se aprecia lo que parece una práctica regular: el sello SEX. DOMITI tan sólo se utilizó para sellar ánforas Oberaden 74, mientras que TIBISI sellaba ánforas Pascual 1, Dressel 2-4 y Dressel 7-11, pero no Oberaden 74.

Este hecho parece repetirse en el alfar de La Canaleta, donde se han recuperado ánforas Oberaden 74 con el sello *PHILODAMVS*, el cual no aparece marcando los otros tipos anfóricos del lugar (Gebellí 1996, 76-77).

Algunos sellos presentan problemas particulares que muestran, ante todo, el estadio inicial de la investigación. El caso más notable es el de los sellos *PHILODAMVS* y *SEX. DOMITI* localizados en La Canaleta (Gebellí 1996). Tradicionalmente, se había considerado que el primero procedía del alfar del Sot del Camp, en Calella, pero Gebellí propone situarlo en *Tarraco* (Pascual 1977, 65-66, Fig. 18, 6; Pascual 1991, núm. 175). El caso de *SEX. DOMITI* es aún más ambiguo. Su uso en el taller de Tivissa es indudable, pero también se conocen nuevos tipos anfóricos sellados con este nombre, cuya procedencia es difícil de establecer (Desbat/Schmitt 1998, indican que el análisis arqueométrico de estas ánforas las sitúa en la Citerior, pero que no parecen corresponder a l'Aumedina). Con esta variante se podría relacionar el sello *SEX.DOMITI/SATVRIO* procedente de Limoges (Loustaud 1984).

Las representaciones son, en general, cuidadas y complejas: se reproducen nombres con ligaturas y puntuaciones bien destacadas y también es posible encontrar los nombres dentro de cartelas. Los casos mejor conocidos corresponden a *duo* (*SEX. DOMITI*) y *tría nomina* (*CN. MVSSIDI. NEP*), ajustándose a una práctica bien documentada en los alfares catalanes de inicios de época augustal (Revilla 2004, 181 y sigs.). Otras representaciones podrían corresponder a *cognomina* (*GALLIC*). Los sellos nominales abreviados con las iniciales son muy escasos y dudosos: *M.P.M*, sobre Dressel 2-4, en El Vilarenc, y *LCM*, en Les Timbes. Finalmente, también se han documentado sellos reducidos a una expresión mínima (la letra *P*, en Mas de Gomandí; *C.E*, con ligatura, en La Buada). Como asociaciones tan sólo puede citarse el ejemplo de *SEX.DOMITI/SATVRIO*.

Por el momento, no es posible atribuir una cronología precisa a la mayoría de sellos. Cuando es posible hacer precisiones estas cronologías se sitúan en época augustal. Hay que indicar, sin embargo, que esta atribución se ha establecido, en los casos mejor conocidos (l'Aumedina o Mas del Catxorro), a partir de las estratigrafías de los lugares de recepción y que estos lugares corresponden a asentamientos de una naturaleza peculiar: los campamentos romanos del *limes* germánico. Los sellos sobre *tegula* y moldes del Vilarenc proceden de un estrato de cambio de era. En el caso de Planes del Roquís la datación también parece situarse en época augustal, aunque en términos más generales. Esta situación, unida al escaso número de sellos identificados, dificulta esta-

blecer el significado de estas representaciones epigráficas y reconstruir la evolución del fenómeno y su relación precisa con formas organizativas de la actividad artesanal. Es necesario evitar, además, interpretaciones simplistas.

Así, por ejemplo, es posible que el individuo representado con *nomen* completo en los sellos pudiera definirse como un propietario rural cuyo patrimonio podría integrar unas actividades más o menos diversificadas, la fabricación de *instrumentum* entre ellas, como proceso productivo complementario o autónomo respecto a la agricultura; pero en ocasiones también se ha presentado a estos individuos bajo un prisma cuasi empresarial (para un ejemplo: Christol/Plana, 1997; Pena/Barreda 1997; Tremoleda 1998). Las situaciones posibles y, en especial, el grado y la forma de participación precisas, no pueden ser deducidas directamente de la epigrafía anfórica: basta recordar la variedad de *nomina* que aparece en la epigrafía anfórica catalana, que no tienen porqué corresponder siempre a grandes propietarios capacitados para organizar una actividad a gran escala. Este tipo de evidencia, además, no permite abordar situaciones que debieron ser especialmente fluidas, ya que un mismo personaje pudo actuar en un ámbito u otro, o en varios de modo simultáneo, participando a través de procedimientos muy diversos (Revilla 2004, 185). En este escenario, tampoco es posible establecer las relaciones entre propietarios y artesanos. La existencia de asociaciones entre *duo nomina* y *cognomina* responde a situaciones bien conocidas en la epigrafía anfórica catalana que podrían interpretarse en este sentido. Pero las evidencias son muy escasas y no pueden situarse en el marco preciso de un alfar para llegar a conocer su evolución concreta. En el mismo sentido, la presencia o ausencia de representaciones epigráficas de cierto tipo (como las asociaciones de *cognomina*, tan abundantes en los alfares del Baix Llobregat) no permite deducir, directamente, la mayor o menor complejidad de un lugar. Por ejemplo, en La Clota no se han identificado sellos, pero se conoce un número importante de grafitos que muestran un proceso de trabajo bien articulado (Vilaseca/Carilla 1998, 200).

El desconocimiento de la epigrafía también afecta a las posibilidades de definir el ámbito geográfico de distribución de los diferentes vinos meridionales, sus consumidores, la cronología y, finalmente, la entidad del fenómeno. A ello contribuye también el desconocimiento global de las tipologías y la falta de análisis arqueométricos. La situación por territorios es, además, muy diversa. En lo que respecta a los vinos del curso inferior del Ebro (l'Aumedina, Mas del Catxorro), se ha documentado relativamente bien un

espacio de distribución que incluye las provincias romanas septentrionales en relación con el abastecimiento de la demanda generada por la sistematización del *limes* germánico y la romanización. Este fenómeno se concentra en época augustal y no parece prolongarse avanzado el siglo I dC, aunque las evidencias son limitadas debido al carácter particular de los lugares afectados, generalmente, los campamentos (Revilla 1993, 154 y sigs.). Se ha constatado, igualmente, una presencia puntual en el norte de África, con cronologías similares, y también parece haber una distribución en la misma Península Ibérica, en la zona del litoral mediterráneo (Járrega 2002, 439-440; Freed 1998). Esta situación parece responder a un aprovechamiento circunstancial de las oportunidades que brindaba la confluencia entre política, organización administrativa, urbanización e intereses materiales; o, dicho de otro modo, la coincidencia entre necesidades públicas e intereses privados en la actuación de las élites romanas, cuyas presencia en la viticultura tarraconense está bien atestiguada (al caso, ya conocido, de *Cn. Cornelius Lentulus Augur*, hay que añadir otras identificaciones recientes: Gianfrotta 1982; Tremoleda 2005).

No es posible establecer como evoluciona la viticultura del Bajo Ebro en un momento posterior (¿hacia el abastecimiento de una demanda local?). Otras zonas aportan una documentación igualmente limitada. En el caso de los alfares situados al norte de *Tarraco* es imposible precisar sus mercados. Por lo que respecta a los que se localizan en el Camp de Tarragona existe la tentación de relacionarlos con las referencias, entre otros, de Plinio, al vino de *Tarraco*. Estas citas presentan problemas específicos; entre ellos, si sólo se producirían vinos de calidad en este territorio concreto. En todo caso, hasta el momento no se han recuperado ánforas con *tituli picti* referidos a esta producción de calidad y no se han podido establecer relaciones con la epigrafía impresa y los lugares de fabricación. Por ello, no es posible establecer una geografía y una cronología precisas de este viñedo y de sus mercados más allá de la constatación de su conocimiento por la alta sociedad romana a finales del siglo I dC (para los problemas de interpretación *vid. infra*). La falta de información, en resumen, limita las posibilidades de reconstruir la importancia material del fenómeno y su posición en el contexto de la estructura socioeconómica de cada una de las zonas interesadas.

ELITES Y REPRESENTACIONES MENTALES: EL VINO DE *TARRACO* COMO IMAGEN DE UN ORDEN SOCIAL

El panorama que muestra la arqueología obliga a analizar en una perspectiva amplia la información que aportan algunas obras literarias del primer siglo del imperio (recogidas en Miró 1985; 1988, 295 y sigs.; Revilla 2002). El vino de la Citerior ocupó un lugar especial en el amplio espectro de productos hispanos, agrícolas, artesanales y mineros, enumerados por los escritores griegos y latinos desde el siglo I aC hasta la antigüedad tardía. Junto a otros productos, formó parte de una categoría privilegiada definida por su elevado valor económico, el exotismo o las dificultades técnicas y el coste que suponían su obtención y elaboración. Estos factores explican su inserción en unos ámbitos de uso social y políticamente restringidos que interesaban, por un lado, a las élites romanas (como ítems de un consumo de lujo que respondía a unas estrategias sociales), por otro, al estado (en tanto que suponían un ingreso fiscal). En esta categoría se incluyen los recursos naturales y agrícolas más dispares, total o parcialmente elaborados, como el *garum*, el aceite, el minio, el oro y la plata, el plomo, el *lapis specularis*, los frutos y hierbas medicinales, los tejidos, la miel, los caballos lusitanos, los colorantes; todos ellos, mencionados repetidamente en la literatura de época imperial³. De modo simultáneo, su importancia y su asociación constante a unos lugares convirtieron a algunos de estos productos en referentes de la riqueza de una provincia. En consecuencia, fueron integrados y repetidos en las sucesivas descripciones geográficas y etnográficas de las Hispanias.

En este contexto, el interés del limitado *dossier* que forman las alusiones al vino de *Tarraco*, concentradas en un breve periodo de tiempo (segunda mitad del siglo I-inicios del siglo II dC), reside, en primer lugar, en la insistencia en su calidad superior y su destino (en tanto que era una producción selecta) y en el procedimiento empleado para establecer su valor como objeto de consumo: la comparación con otros vinos, itálicos y provinciales. Al mismo tiempo, este producto se asocia, en las fuentes, a un territorio urbano concreto y, con ello, a una situación socioeconómica muy compleja definida por dos factores. Por un lado, la relación con el estado impe-

3.- V. BEJARANO (ed.), *Fontes Hispaniae Antiquae*, vol. VII, *Hispania Antigua según Pomponio Mela, Plinio el Viejo y Claudio Ptolomeo*, Barcelona, 1987, recoge los datos de tipo geográfico, económico y etnográfico de los autores clásicos más importantes; la obra es muy útil, aunque, de acuerdo con la intención de las *FHA*, los datos se presentan fuera de su contexto literario; su uso debe complementarse con R. GROSSE (ed.), *Fontes Hispaniae Antiquae*, vol. VIII, *Las fuentes desde César hasta el siglo V d. de J.C.* (Barcelona, 1959).

rial, como sede de la administración y de los órganos de representación provincial y como residencia ocasional del poder (aspecto destacado por Richardson 2000, 444, en otro contexto); por otro, el protagonismo, resultado de su promoción política y social, de una élite poderosa y dinámica que integraba a individuos y familias procedentes de los *ordines* de otras muchas ciudades de Hispania, lo que generaba una amplia red de relaciones y oportunidades de todo tipo.

La primera referencia precisa al vino de *Tarraco*, recogida en la *Historia Naturalis* de Plinio el Viejo, es relativamente tardía; en especial, cuando se la compara con las dataciones de último cuarto del siglo II aC-primeras décadas del I que aportan las tipologías anfóricas y algunos de los centros de producción conocidos en el litoral de Cataluña (Comas *et alii*, 1998; García/Gurri 1996-1997). Esta referencia es, con todo, muy importante porque se incluye en una obra de carácter enciclopédico realizada por un miembro de la élite de la sociedad romana que, a la vez, conoció Hispania en el cumplimiento de sus funciones administrativas. En una frase breve y con una fórmula sencilla, Plinio enumera y clasifica los vino hispanos más conocidos: *Hispaniarum Laeetana copia nobilientur, elegantia vero Tarraconensia atque Lauronensia et Balarica ex insulis conferuntur Italiae primis* (NH XIV, 71).

En la *Historia Naturalis* el vino ocupa un lugar importante. Uno de los libros que componen la obra, el XVII, dedica una gran espacio a la viticultura, recogiendo de forma exhaustiva y bastante sistemática los problemas relacionados con las técnicas de cultivo, la organización del trabajo, los rendimientos o las cualidades de las diversas variedades de cepas; las referencias al vino son también numerosas en el resto de la obra. Pero, la mayoría de estos datos, como otras noticias referidas al mundo vegetal, mineral o animal, aparecen de forma aislada y concisa, sirviendo a fines muy diversos: como ilustración sobre la riqueza de un territorio, como curiosidad de la naturaleza, etc.

La inclusión y la presentación de informaciones referidas al vino responden, en Plinio, a una doble perspectiva. La primera, refleja el interés, característico de todo propietario romano, por los rendimientos de un patrimonio rural en términos cuantitativos y en relación con las inversiones realizadas⁴. En este contexto se entiende la narración de histo-

rias como la de los elevados ingresos obtenidos por algunos personajes gracias a la aplicación de sistemas de explotación cuidadosos; o la enumeración de variedades de cepas itálicas y provinciales caracterizadas por su elevada producción (Plin. HN. XIV, 47-52; en especial, XIV, 49-51, para uno de estos personajes, *Remmius Palaemo*, Tchernia 1986, 210 y 217). Con todo, los escritores romanos muestran una cierta ambigüedad en la valoración global de estos episodios y de las posibilidades que ofrece la viticultura (Veyne 1978).

El segundo punto de vista, complementario, se interesa por las calidades de vino conocidas, su valor económico y su consumo. Este interés explica la enumeración de vinos costosos y el establecimiento de una jerarquía cuidadosa de su prestigio como bien de consumo. Con esta finalidad, en NH. XIV 59-76, se recoge un gran número de vinos itálicos y provinciales, se describen sus cualidades y, en algunos casos, se comparan entre sí. El elemento de referencia son los vinos itálicos de mayor precio, pues se trata de los más conocidos por la sociedad romana. Además, su calidad, o calidades diversas, son el resultado de una tradición que se remonta al último siglo de la República y que dio lugar a unos procesos de elaboración muy refinados. Ambos aspectos, consumo y producción, remiten al protagonismo y a los intereses que ciertos segmentos sociales tuvieron en la producción y distribución; básicamente, la élite senatorial y ecuestre. Los vinos itálicos son, en resumen, el término de comparación, económico y cultural a un tiempo, para calificar otras producciones y darlas a conocer a un público.

En este contexto es como se define el valor y el prestigio de algunos vinos hispanos citados por Plinio: el tarraconense, el lauronense y el de las Baleares. Es interesante, en especial, destacar como la valoración de los diversos vinos se establece a través de dos principios. El primero es la comparación-oposición con productos bien conocidos para el público lector: vino provincial frente a algunos de los vinos itálicos que consume la élite del momento. El segundo opera destacando ciertas características asociadas a la elaboración y difusión del producto: vino de calidad, el de *Tarraco*, frente a vinos de producción masiva, de zonas cercanas, explícitamente mencionados, como los layetanos (*ex copia nobilientur*).

4.- Se trata de una "fascinación por los rendimientos", según una expresión afortunada de A. Tchernia, que aparece en agrónomos como Columela (Tchernia 1986, 216 y sigs.); los libros XVIII y XIX de Plinio, dedicados a otros cultivos (cereales y arbustivos), completan la parte dedicada a la agricultura y muestran la misma combinación de temas e intereses que inspiran a los agrónomos y que se dirige al mismo público: miembros de la élite con un patrimonio rural y posibilidades de inversión.

Hay que recordar que la sociedad romana de época flavia también conoce los vinos hispanos de bajo precio y consumo popular; y a través de los juegos literarios de Marcial, un excelente conocedor de la alta sociedad de la capital, se aprecian algunos de los mecanismos empleados para establecer una calificación: el juego de oposiciones y la circulación del producto en situaciones cotidianas en la que los comportamientos, rituales y jerarquías sociales están estrictamente definidos (La Penna 1999). Así, el vino layetano se define como de ínfima calidad precisamente porque se adquiere en la taberna frente al consumo restringido de un vino de precio en los niveles superiores de la sociedad (como referentes de prestigio que circulan en forma de regalos, en los banquetes, etc.) y por su consumo masivo, que provoca la ebriedad, frente a la degustación moderada que sería propia del conocedor y de una buena educación. El lenguaje empleado refuerza la impresión negativa: no un auténtico vino, sino *sapa* (en I, 26, 9-19); o definido como *faex laetana* (en VII, 53, 6). El control y exhibición de ciertos productos, en tanto que se asocian a un estatus y unas estrategias de prestigio social, permiten a Marcial retratar situaciones y personajes y ordenarlos en la jerarquía social en términos fácilmente comprensibles.

En contraposición al vino layetano, la única cita de Marcial sobre el vino de *Tarraco* (XIII, 118) es positiva y recurre también a la comparación: *Tarraco, Campano tantum cessura Lyaeo/ haec genuit tuscis aemula vina cadis*. En este caso, al igual que en Plinio, la clasificación del vino se establece en el ámbito de la producción. El aspecto más notable es la precisión que supone la comparación concreta con un producto, el vino de la Campania, con una larga tradición de elaboración y exportación y que es uno de los componentes básicos de la imagen de riqueza y fecundidad que aparece en las noticias relacionadas con este territorio desde el último siglo de la República.

Las restantes referencias al vino de *Tarraco*, aunque sería mejor decir a la viticultura, se sitúan en momento muy cercano (finales del siglo I e inicios del II), pero en un clima político y moral diferente al del periodo flavio. Dos de ellas corresponden a la obra *Punica* de Silio Itálico:

*Phocaicae dant Emporiae, dat Tarraco
pubem vitifera et Latio tantum cessura Lyaeo* (III, 369-370)

Tunc hospita Tarraco Baccho (XV, 177).

Se trata de imágenes creadas con unas finalidades estéticas e incluidas en un género literario radicalmente opuesto a la obra de Plinio. Las referencias son concisas, indirectas y no permiten una evalua-

ción de valor económico (de cantidad o de calidad). Su intención es calificar de un modo genérico un lugar o población desarrollando o potenciando un *topos* literario (*vitifera, hospita ... Baccho*). Dicho de otro modo, no se pretende tanto describir un fenómeno preciso, objeto o particularidad de *Tarraco*, como asociar a la ciudad con un tópico que remite a una imagen de prosperidad y civilización. Son referencias absolutamente genéricas y que plantean, además, anacronismos evidentes, ya que se retrotrae a la época de las guerras púnicas una situación o, mejor, un tópico, propio de la *Tarraco* del momento de redacción del texto.

El valor de estas citas, en el contexto de las referencias al vino hispano, reside en que el autor haya considerado útil mostrar la *Tarraco* republicana a través de una imagen que debió construirse en el primer siglo del imperio. De este uso, puede deducirse también la popularidad de una representación, en parte real y en parte construcción intelectual, suficientemente difundida en la sociedad romana, en la que se asocian el poder económico y la fama de la colonia con la viticultura. Esta presentación se reforzaría con otros recursos. En primer lugar, la comparación con Italia. El Lacio, región civilizada y rica por excelencia, aparece de nuevo como medio de situar el producto (en este caso, la propia calificación de la ciudad como región vinícola) en una jerarquía reconocida de valor del producto y, por tanto, de riqueza de un territorio. Paralelamente, los mismos calificativos empleados (*vitifera*) remiten, bien que de modo impreciso e indirecto, a las representaciones de fertilidad y abundancia presentes en muchas descripciones geográficas antiguas.

Esta construcción parece completarse en un momento inmediatamente posterior. En época de Adriano, *P. Annius Florus* ofrece una descripción de *Tarraco* que combina las referencias sobre el prestigio de la ciudad, el carácter de sus habitantes y la fertilidad de su territorio. El pasaje es interesante y merece ser citado en extenso porque muestra que lugar ocupa la viticultura en la creación de una imagen cultural de un paisaje (el pasaje ha sido analizado recientemente por Richardson 2000 que destaca su carácter tópico): *Et ecce iam familiaritate continua civitas nobis, ipsa blanditur, quae, siquid credis mihi qui multa cognovi, omnium earum quae ad quietem eliguntur gratissima est. populum vides, o hospes et amice, probum frugi quietum, tarde quidem, set iudicio hospitalem. caelum peculiariter temperatum miscet vices, et notam veris totus annus imitatur. terra fertilis campis et magis collibus –nam Italiae vites affectat et comparat areas– sero-*

tino non arube cit autumno (Vergilius orator an poeta, II, 8).

En la imagen elaborada por Floro confluyen elementos que se emplean con frecuencia en las descripciones de regiones y provincias del imperio y permiten establecer su celebridad en términos literarios. En el caso concreto de Hispania, estas descripciones forman un género que arranca a inicios del Principado, con Estrabón o Pomponio Mela y alcanza a las últimas manifestaciones de la literatura clásica, en el siglo VII, con Isidoro de Sevilla. Significativamente, el mismo territorio es descrito en clave positiva (clima templado, adecuación a una vida de ocio), aunque de forma muy concisa, en Marcial (I, 49, 21).

El texto de Floro destaca una serie de factores clave de este espacio rural: la variedad de recursos y de topografía, la fertilidad, la moderación del clima, la presencia de ciertas especies vegetales. Este conjunto de factores define un paisaje adecuado para la vida humana; un paisaje civilizado, en tanto que es organizado para su explotación. Y, en este sentido, no es casual que la descripción se complete con la presentación del carácter de sus habitantes. Al mismo tiempo, esta organización adecuada se convierte en un criterio estético, pues sirve para definir la belleza de este paisaje (cf., en otra perspectiva, Purcell 1995, 157 y sigs.). En este escenario, el vino aparece una vez más y lo hace como un elemento esencial que se asocia con una doble serie de imágenes: por un lado, remite a los principios de fertilidad, laboriosidad y riqueza (como producto agrícola transformado y comercializado); por otro, alude a la cultura (como un bien cuyo consumo denota buen gusto y estatus y se asocia a la vida urbana). En este texto, además, el vino se relaciona con otro de los productos mediterráneos típicos, el trigo, que también tiene en la literatura clásica unas connotaciones culturales importantes. La descripción se refuerza, finalmente, introduciendo la comparación con Italia; en este caso, una comparación dotada de unas connotaciones político-culturales muy poderosas.

Lo que interesa a Floro es, en resumen, la elaboración de una imagen a través de la ordenación de unos elementos codificados por la literatura clásica. Esta imagen sirve para mostrar la riqueza, el poder y la fama de *Tarraco*; no pretende ser una descripción exacta de la geografía o los recursos del lugar. Con todo, la imagen está dotada de cierta ambigüedad. La intención de Floro parece ser la de crear un cuadro específico de una sociedad provincial que cultiva las antiguas virtudes romanas como contraste al ambiente decadente de la Roma de los flavios. En este contexto, alude a elementos que

pueden entenderse vinculados a la tradición augustal y que destacan la estrecha relación de la ciudad con los *principes*. La suya es, por tanto, una reconstrucción interesada y para consumo de las élites dirigentes de la capital; no una descripción real de una ciudad. Se trata, igualmente, de un elogio parcial, en tanto que *Tarraco* aparece como lugar de retiro vinculado a la tradición; en realidad, un ambiente provinciano (para esta interpretación: Richardson 2000, 444-445).

Con todo, aunque las referencias a *Tarraco* y sus producciones contienen ciertas ambigüedades y deben analizarse desde la perspectiva de los círculos literarios de la capital, no puede excluirse que remitan parcialmente a una imagen o imágenes, más o menos articuladas, construidas por las élites de la región en relación con su promoción política y social en la segunda mitad del siglo I dC; proceso que culmina con los emperadores hispanos. La construcción de imágenes a partir de alusiones a la prosperidad, el orden y el ejercicio de cualidades morales (todo lo cual confluye en la agricultura), pudo servir como medio de conferir prestigio al lugar de origen, en tanto que escenario de vida civilizada, y contribuir, así, a legitimar el ingreso en la élite imperial. Las alusiones al pasado de *Tarraco* que recoge Floro (significativamente, a través de sus monumentos religiosos) podían servir perfectamente a este objetivo. No hay que olvidar, por otro lado, que, con su promoción, las élites hispanas pasaron a convertirse en parte del público lector de la capital y estarían en condiciones de influir y participar en la elaboración de nuevos contenidos literarios.

La información de las fuentes literarias sobre el vino de *Tarraco*, en este contexto, presenta problemas de interpretación. Su aparición revela, en primer lugar, la valoración cultural y las representaciones y asociaciones que una sociedad desarrolla con respecto a un objeto, un proceso productivo o un territorio, así como algunos de los mecanismos utilizados para crear estas representaciones. Pero, al mismo tiempo, se silencian por completo las cuestiones o los problemas que consideramos estrictamente económicos en una perspectiva moderna. La situación muestra la falta de autonomía del discurso económico en la literatura antigua, reflejo de la falta de autonomía de la economía respecto a una sociedad y sus valores culturales (Giardina 1989, 429; Schiavone 1989, 7 y sigs.).

Paralelamente, este conjunto de referencias plantea problemas que son el resultado de las necesidades del proceso de elaboración literaria. El más importante es el de los criterios que intervienen en la formación y transmisión de imágenes y modelos. Este proceso, basado en el criterio de autoridad y en las

preferencias estéticas, nos sitúa permanentemente ante el problema de la fiabilidad de los datos. De hecho, las representaciones de un territorio, en cuanto que aparecen como paisajes ordenados (civilizados), son un género estereotipado y los elementos que integran tienen un carácter atemporal: fertilidad, diversidad o abundancia (factores productores de riqueza si son explotados adecuadamente) son la base de toda descripción de un territorio o provincia y se repiten en textos separados por varios siglos. De esta forma, la alusión a la presencia y explotación de un recurso natural o agrícola puede ser un recurso literario antes que un dato estrictamente contemporáneo observado o recogido por un escritor. Los problemas de estudio para la historia económica y para establecer una cronología son evidentes.

En otro orden de cosas, las referencias al vino (y a otros recursos agrícolas y naturales) en época romana también muestran la perspectiva que determina las descripciones literarias de un fenómeno económico. Como se apreciaba en Plinio, existe un doble interés: por la producción, en tanto que fuente de riqueza que asegura la estabilidad social (y aquí se incluyen la acumulación de recursos y medios de producción en un patrimonio), y por el producto final, elaborado y comercializado, que proporciona un beneficio; precisamente por haber sufrido una transformación que facilita su circulación y permite obtener calidades y precios diversos, el vino es quizá el producto más representativo. Este carácter de bien de consumo heterogéneo explica una circulación y una percepción muy diversa en los diferentes grupos que componen la sociedad romana.

En este horizonte mental, las descripciones geográficas y etnográficas antiguas raramente aportan elementos para reconstruir las estructuras de producción y de la propiedad así como la evolución particular de un fenómeno económico en una región. En el caso de *Tarraco*, además, la denominación del producto plantea una serie de ambigüedades que dificultan la interpretación de la posición y extensión de la viticultura en un contexto económico más amplio: cuando Plinio o Marcial hablan de *tarraconense*, ¿se refieren a un solo vino de calidad muy definido, o, por el contrario, aluden a una denominación geográfica que engloba varios vinos?; y en relación con esta misma cuestión, ¿su producción coincide con el *territorium* de *Tarraco*, sobrepasa sus límites o bien ocupa una área reducida? Es posible, incluso, que el éxito de este vino provocara que otras zonas intentaran ampararse en su prestigio para asegurar la exportación de su producción. Plantear estos interrogantes no es un

asunto secundario, ya que la producción y la distribución de un vino de calidad supone unas formas determinadas de organización del proceso (por inversiones y escala organizativa) y unos canales de circulación restringidos. Un problema, ya mencionado, es la ausencia de *tituli picti* referidos a este vino de calidad.

En resumen, el *dossier* de las referencias literarias sobre *Tarraco* es útil para conocer el proceso de creación de la imagen cultural de un vino de calidad y de la deformación de un fenómeno económico a través de su inserción en un contexto sociocultural más amplio. Permite, además, una reflexión sobre los límites de la información escrita y sobre las dificultades de relacionarla con la evidencia arqueológica disponible.

ÉLITES Y VINO

La aparición de alusiones literarias al vino de *Tarraco* coincide con la promoción política y social de una parte de las élites del litoral oriental de la *Hispania Citerior* y de la *Baetica*. Ambos fenómenos (consumo de este vino hispano y promoción social) confluyen en un escenario social muy preciso: la alta sociedad de la Roma de época flavia y antonina, donde circularía como un bien de prestigio frente a otros vinos hispanos. Estas coincidencias podrían reflejar los intereses de miembros de estas élites hispanas, las más integradas en la vida y la economía de *Tarraco*, en la producción y la distribución de ciertos vinos, pero, sobre todo, en la creación de una imagen definida de un territorio como escenario de producción y riqueza y también como espacio ordenado; una imagen tras la cual se puede reconocer el propio orden social y económico de la colonia.

Hay que reconocer, sin embargo, que no se dispone de evidencias directas sobre la vinculación de miembros de esta élite local con la producción vinaria o con la agricultura en general. El progreso de la investigación arqueológica en las décadas de 1980 y 1990 ha mostrado la existencia de un poblamiento rural denso, con *villae* lujosas, que se sitúan especialmente en el área suburbana. Basta recordar los casos de La Llosa, Centelles, Paret Delgada, Cal·lipollis, Mas d'en Gras, Els Antigons, El Moro o Els Munts (estado de la cuestión, para algunas de ellas, en Ruíz de Arbulo (ed.) 2000; además: Remolà 2003; Járrega 2003). Su implantación es el resultado de la consolidación de grandes patrimonios y de la organización del paisaje de acuerdo con unos parámetros económicos y culturales que se reflejan en la descripción idílica de Floro. Sin embargo, la

mayoría de estos lugares no puede relacionarse con los grandes personajes y familias de rango senatorial y ecuestre residentes en *Tarraco*. Esto dificulta conocer uno de los elementos sobre los que descansa la posición de estas gentes en la ciudad y su control de las instituciones y la vida local: su patrimonio rural. Por otro lado, tampoco se puede determinar con precisión que actividades económicas se realizaban en estas *villae*, como se organizaban y como evolucionaron, ya que la documentación disponible es escasa por falta de excavaciones sistemáticas en la mayoría de casos. Algunas evidencias materiales se relacionan directamente con la viticultura y la comercialización de un excedente, como las producciones anfóricas e instalaciones identificadas en Els Antigons y El Vilarenc y, aunque algo más lejos, en Darró y algunos pequeños núcleos agrícolas del Garraf; pero otras son más ambiguas y podrían corresponder a necesidades de almacenamiento más limitadas (*dolia*, en Centcelles y otras *villae*, por ejemplo). Otro problema es el de la datación precisa de la actividad en cada lugar.

La situación es muy compleja y hay que analizarla en relación con la naturaleza de la sociedad y de la vida urbana de *Tarraco* (Alföldy 1984; Alföldy 1991, 72). La ciudad, como capital provincial, actuó como centro de acogida para individuos de familias importantes de toda la provincia, todas ellas poseedoras de un patrimonio consistente, pero que se debía organizar según formas diversas. Se trata, por tanto, de una alta sociedad poderosa y con vinculaciones amplias con otras ciudades (dotada, por ello, de una cierta heterogeneidad) y en la que la movilidad y las posibilidades de acción parecen mayores que en otros escenarios urbanos de Hispania. En *Tarraco* se establecían las relaciones sociales y políticas que permitían iniciar una carrera política y era también allí donde se invertía una parte de las fortunas, en forma de evergetismo o mediante la adquisición de propiedades que se pondrían en explotación. Al mismo tiempo, la red de relaciones que se establecían en el ámbito político y social debieron permitir la aparición de oportunidades relacionadas con la agricultura, el comercio y las finanzas; ámbitos que en muchos casos debieron combinarse. La presencia de una élite poderosa,

dotada de un patrimonio que se utilizaría de acuerdo con la necesidad de consolidar una posición social, debió tener consecuencias sobre la evolución de la economía del territorio. El reflejo más directo de los intereses y posibilidades de esta élite son los edificios rurales lujosos y la construcción, en algunos de estos, de infraestructuras agrícolas y artesanales que se destinaron a la producción y envasado del vino.

Se conocen también otras situaciones que muestran la existencia de relaciones entre promoción social, movilidad geográfica e intereses económicos. Recientemente, se ha propuesto establecer una relación entre una familia de *Tritium Magallum*, los *Mamillii*, y la producción de una oficina de terra sigillata de La Rioja cuyos productos aparecen en el litoral catalán. Algunos miembros de esta familia se desplazaron a *Saguntum* y *Tarraco* y en esta última ciudad alcanzaron el flaminado en época de los antoninos⁵. El origen de la riqueza y las actividades económicas que desarrolló esta familia pueden plantearse de forma diversa (propietarios rurales con intereses en el artesanado, participación directa en actividades artesanales y comerciales). Con independencia de las interpretaciones propuestas (que también tienen consecuencias para el conocimiento de la élite de *Tarraco*), el interés de este ejemplo reside en que muestra la diversidad de situaciones, localizaciones y actividades que se integran en los patrimonios de las élites municipales tarraconenses entre los siglos I y II dC.

Por otro lado, conviene recordar que la presencia de grandes propietarios en la producción y comercialización del vino tarraconense está bien atestiguada; propietarios pertenecientes al *ordo senatorius*, de la más antigua nobleza romana, como *Gnaeus Cornelius Lentulus Augur*⁶; o procedentes de las élites de provincias vecinas, como el recientemente identificado *Publius Usulenus Veiento*, miembro de una importante familia de *Narbo*, de origen itálico. Los intereses y el patrimonio de este personaje han sido considerados de forma diversa: propietario con tierras en el noreste de Hispania, por J. Tremoleda; *negotiator*, por M. Christol y R. Plana; aunque estas situaciones no son necesariamente antagónicas⁷. Su caso es interesante por

5.- Haley 1988; Espinosa 1988; esta vinculación de personajes importantes con la producción de sigillata no es extraña; aparece igualmente en la fabricación de sigillata itálica; Morel 1996, 186 y sigs., analiza diversos casos y sus consecuencias en un estudio general sobre la implicación de las élites romanas en el artesanado.

6.- Gináfrotta 1982; Tremoleda/Cobos 2003; a este caso podría añadirse el de la *gens Venuleia*, que se ha relacionado con la marca *L. VENULEI*; Pena/ Barreda 1997.

7.- Tremoleda 1998, 239; Christol/Plana 1997, 91-92, señalan, además, que nada permite pensar que el personaje tuviera intereses en la agricultura; con todo, un propietario puede organizar la explotación de sus bienes de forma muy diversa, combinando agricultura comercio, préstamo, etc.

tratarse de una región vecina, vinculada históricamente a Cataluña y donde se conocen actuaciones cesarianas y augustales similares a los procesos que se produjeron en el noreste de Hispania (fundaciones coloniales, reorganización administrativa). *Narbo* es, además, un centro comercial muy importante, gracias a su proximidad al Ródano, por donde circularon el vino tarraconense y el aceite bético, entre otros productos. En ella y en otras ciudades de la región actuaron comerciantes y hombres de negocios con conexiones especialmente fuertes con Hispania e Italia. El inventario de relaciones podría ampliarse a otra *gens*, los *Voltilii*, de origen itálico y también asentados en *Narbo*. Este *nomen* se ha relacionado con la marca *L. VOLTEIL - L. VOLTEILI* (Pena/Barreda 1997, 66 y sigs.; Christol/Plana 1997, 95). Más recientemente, se ha comprobado la participación de caballeros norditalicos en la fabricación de ánforas y la exportación de vino del litoral norte de la provincia de Barcelona, en un territorio que pudo pertenecer al *municipium* augustal de *Iluro* (Tremoleda 2005). La presencia de élites itálicas y provinciales de ambos *ordines* en un mismo momento aparece cada vez más como un factor importante para entender el desarrollo particular de la viticultura tarraconense y la exportación de vino en época de Augusto. Este periodo aparece, así, como una situación especial resultante de la combinación de circunstancias sociales, económicas y administrativas.

Las coincidencias en la trayectoria histórica que han seguido algunas provincias vecinas, proceso en el que es fundamental la actuación del estado romano y de las élites dirigentes, debieron generar las condiciones para formar y consolidar grandes patrimonios y para establecer vínculos sociales y conexiones económicas. En este contexto, algunas familias de origen itálico de la Narbonense pudieron desarrollar intereses económicos al otro lado de los Pirineos, al mismo tiempo que algunas familias senatoriales y ecuestres de Italia. En este contexto de la segunda mitad-finales del siglo I aC, cuando se desarrolla, a gran escala, la producción y exportación del vino tarraconense, habría que incluir los inicios de la viticultura en *Tarraco*. Ello no excluye, obviamente, la participación de otros elementos en la evolución de la viticultura tarraconense, desde pequeños y medianos productores (quizá algunos de los representados en los sellos con *nomina*) hasta comerciantes; pero todavía no se pueden restituir exactamente sus intereses y el grado y las formas que asumió su actividad. En realidad, la diferente intensidad y ritmo de implantación del viñedo y del comercio del vino en la Cataluña romana indican la complejidad de factores y protagonistas.

Finalmente, en la historia de este vino también debieron jugar un papel importante los factores de orden social y cultural. Durante la segunda mitad del siglo I e inicios del II dC, las élites de las provincias Bética y Tarraconense alcanzaron los más altos puestos de la administración y el mismo poder imperial: ya se ha señalado el paralelismo geográfico y cronológico entre esta situación y la aparición del vino en Plinio, Marcial o Silio Itálico, que no puede ser casual. Es muy probable que el poder y prestigio de los hispanos fueran acompañados de la introducción de gustos y signos de riqueza, entre los cuales el consumo de ciertos vinos, un bien de prestigio con un uso social bien codificado, sería un elemento esencial. El carácter especial que asume este vino se vería reforzado por la capacidad de un propietario para producir y consumir su propio vino, lo que incluiría exhibirlo en ciertas situaciones (sobre el papel de las élites como consumidoras de vinos que ellas mismas pueden producir: Tchernia 1986). Muy probablemente, la historia posterior de este vino hispano, y quizá de otros, fue condicionada por la evolución de las élites que contribuyeron a difundirlo.

CONCLUSIÓN

Los problemas que suponen el estudio de las ánforas de los alfares meridionales de Cataluña y de las referencias literarias sobre el vino de *Tarraco* muestran que es necesario integrar diversos tipos de documentación y metodologías diferentes si se pretende establecer la posición que ocupa un producto o un proceso productivo en un sistema económico para, a partir de ello, intentar definir la naturaleza y características de este sistema. Sólo en estas condiciones será posible evaluar el impacto de las estructuras económicas, y de su evolución, sobre la organización de un territorio y de sus comunidades. El progreso en el conocimiento arqueológico de la región ha permitido conocer mejor la estructura de su poblamiento y de algunas de las actividades que allí se desarrollaron; en particular, la implantación de la viticultura y las complejas relaciones que se establecen entre producción y comercialización, dentro de las cuales deben analizarse las diversas formas de trabajo y gestión artesanal. Aunque sólo se ocupó del sur de Cataluña de forma limitada, los trabajos de Ricard Pascual supusieron una contribución decisiva para definir las grandes cuestiones a tratar: las tipologías anfóricas y su cronología, la geografía del viñedo tarraconense y del comercio y, finalmente, la relación entre viticultura y artesanado. Las fuentes literarias ofrecen una aproximación

complementaria a este cuadro general. Sus referencias presentan una serie de problemas y ambigüedades que resultan de su empleo estético, en muchas ocasiones como *topoi*. A cambio, ofrecen una cronología y un contexto cultural precisos que indican el conocimiento del fenómeno en una sociedad. A través de este conocimiento, es posible conocer las representaciones elaboradas por los diversos grupos sociales sobre un bien de consumo, sus canales de distribución y las situaciones en que se utiliza.

La variedad de los datos y de las aproximaciones posibles, en resumen, no hace sino reflejar la complejidad de un fenómeno, la producción y el consumo del vino tarraconense, que pertenece tanto al ámbito de la economía como al de la sociedad y la cultura.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV. 1992, Intervenció arqueològica en els assentaments ibero-romans de l'Albornar (Baix Penedès), *Revista d'Arqueologia de Ponent* 2, Lleida, 155-175.
- ADSERIAS, M., MORER, J., RIGO, A. 2000, La vil·la dels Plans d'en Jori (Montblanc, Conca de Barberà), Ruiz de Arbulo, J. (ed.), *Tàrraco* 99, 199-206.
- ADSERIAS, M., RAMON, E. 2004, La vil·la romana del Vilar (Valls, Alt Camp), *Quaderns de Vilaniu. Miscel·lània de l'Alt Camp*, 45 (mayo 2004), Institut d'Estudis Vallencs, 5-18.
- ALFÖLDY, G. 1984, Drei Städtlichen Eliten im römischen Hispanien, *Gerion* 2, Madrid, 193-238.
- ALFÖLDY, G. 1991, *Tarraco. Forum* 8, Tarragona.
- ARRAYÁS, I. 2005, *Morfología histórica del territorio de Tarraco (siglos III - I a.C.)*, Barcelona.
- BERMÚDEZ, A., MASSÓ, M. J. 1984-1985 [1988], El horno cerámico del "barranc de la premsa cremada" (Botarell, Tarragona), *Boletín Arqueológico*, época V, 6/7, Tarragona, 63-106.
- BORRÀS, C. 1987-1988, Avance de las excavaciones en la villa romana del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat), *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 13, Castellón, 379-397.
- BORRÀS, C., SELMA, S. 1989, El centro de producción cerámico de Mas d'Aragó. Un complejo industrial alfarero ibero-romano, *Actas del XIX Congreso Nacional de Arqueología*, Zaragoza, 672.
- CARBONELL, E. FOLCH, J. MARTÍNEZ, J. 1995, Recent work on villas around Ampurias, Girona, Iluro and Barcelona (NE Spain. La villa de Can Feu (Sant Quirze del Vallès, Barcelona), *JRA* 8, Ann Arbor, 297-300.
- CARBONELL, E., FOLCH, J. 1998, La producció de vi i d'àmfores a la vil·la de Can Feu, *2 Col·loqui d'Arqueologia Romana, El vi a l'antiguitat, Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental (Badalona, 6-9 maig 1998)*, Badalona, 289-293.
- CARRETÉ, J. M^a, KEAY, S. J., MILLET, M. 1995, *Roman provincial capital and its hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain 1985-1990*, Ann Arbor.
- CASAS, T. JAUME, J., MORO, A. 1986, El complex industrial romà de Can Jofresa (Terrassa, Vallès Occidental), *Tribuna d'Arqueologia* 1985-1986, Barcelona, 69-74.
- COMAS, M. et al. 1998, Un tipus d'àmfora Dressel 1 de producció laietana, en Mayer, M., Nolla, J. M^a, Pardo, J. (eds.), *Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior*, Barcelona, 149-161.
- CORSI-SCIALLANO, M., LIOU, B. 1985, *Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4. Archaeonautica* 5, París.
- CHRISTOL, M., PLANA, R. 1997, Els *negotiatores* de Narbona i el vi català, *Faventia* 19/2, Barcelona, 75-95.
- DESBAT, A., SCHMITT, A. 1998, Un nouveau type d'amphore de Tarraconaise avec la marque Sex-Domiti, *S.F.E.C.A.G. Actes du Congrès d'Istres, 21-24 mai 1998*. Marsella, 349-355.
- DUPRÉ, X., REVILLA, V. 1991, Lastras Campana en Tarraco (Hispania Citerior) y su territorio, *MDAI (M)* 32, 117-140.
- ESPINOSA, U. 1988, Riqueza mobiliaria y promoción política; los *Mamili de Tritium Magallum*, *Gerión* 6, Madrid, 263-272.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. 1995, Una producción de ánforas de base plana en los hornos romanos de Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Castellón), *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia Castellonencs* (antes, *Cuadernos*) 16, Castellón, 211-219.
- FREED, J. 1998, Stamped Tarraconensian Dressel 2-4 Amphoras at Carthage, *2 Col·loqui d'Arqueologia Romana, El vi a l'antiguitat, Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental (Badalona, 6-9 maig 1998)*, Badalona, 350-356.
- GARCIA, J., GURRI, E. 1996-1997, Les imitacions laietanes d'àmfores itàliques a la zona central de la comarca del Maresme en època tardorepublicana, *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrès d'homenatge al Dr. Pere de Palol*, Girona, 397-424.
- GEBELLÍ, P. 1996, Un nou centre productor d'àmfores al Camp de Tarragona. El forn de la Canaleta i

- el segell Philodamus (Vila-seca, Tarragonès), *Butlletí Arqueològic* (antes, *Boletín Arqueológico*), època V, núm. 18, 69-96.
- GEBELLÍ, P. 1998, "Les exportacions amfòriques del Camp de Tarragona al sud-est de França", *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia, Comerç i vies de comunicació (1000 aC-700 dC)*, Puigcerdà, 31 octubre-1 novembre 1997, Puigcerdà, 223-230.
- GIANFROTTA, P. 1982, Lentulo Augure e le anfore laietane, *Epigrafia ed ordine senatorio. Tituli 4*, Roma, 475-479.
- GISBERT, J. A. 1998, Àmfores i vi al territori de Dianium (Dènia). Dades per a la sistematització de la producció amforal al País Valencià, *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, 2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana (Badalona, 6-9 maig 1998), Badalona, 383-417.
- GUITART, J., PALET, J. M^a., PREVOSTI, M. 2003, La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana : ocupació i estructuració del territori, Guitart, J., Palet, J. M^a., Prevosti, M (eds.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès (El Vendrell, 8-10 de novembre de 2001), Barcelona, 129-157.
- GIARDINA, A. 1989, L'economia nel testo, Cavallo, G. Fedelli, P., Giardina, A. (eds.), *Lo spazio letterario di Roma antica I, La produzione del testo*, Roma, 401-431.
- HALEY, E. 1988, Roman elite involvement in commerce: the case of the spanish *TT. Mamili*, *AEArq.* LXI, Madrid, 141-156.
- IZQUIERDO, P. 1993, Un nou centre productor d'àmfores al Baix Ebre: el mas del Catxorro de Benifallet, *Homenatge al Prof. Miquel Tarradell*, Barcelona, 753-765.
- JÁRREGA, R. 1995, Les àmfores romanes del Camp de Tarragona I la producció de vi tarraconense, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 5, Lleida, 430-437.
- JÁRREGA, R. 1996, Poblamiento rural y producción anfórica en el territorio de Tarraco (Hispania Citerior), *JRA* 9, Ann Arbor, 471-483.
- JÁRREGA, R. 1998, La producció amforal romana del Camp de Tarragona. Estat de la qüestió, 2 Col·loqui d'Arqueologia Romana, *El vi a l'antiguitat, Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental* (Badalona, 6-9 maig 1998), Badalona, 430-437.
- JÁRREGA, R. 2002, Nuevos datos sobre la producción anfórica y el vino de Tarraco, Rivet, L., Sciallano, M. (eds.), *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Mélanges offerts à Bernard Liou*, Montagnac, 429-444.
- JÁRREGA, R., 2003, "Les ceràmiques romanes de la vil·la de Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)", *Butlletí Arqueològic* (antes, *Boletín Arqueológico*), època V, 25, págs. 107-170.
- LA FUENTE, A. 1992, La producció de la ceràmica ibèrica del taller de Fontscaldes (Valls, Alt Camp), AA.VV., *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya romana*, Barcelona, 47-77.
- LAUBENHEIMER, F. 1997, Les plaques Campana gauloises, Muller, A. (ed.), *Le moulage en terre cuite dans l'antiquité. Création et production Dérivée, Fabrication et Diffusion*, Actes du XVIIIe Colloque du Centre de Recherches Archéologiques – Lille III (7-8 déc. 1995), Lille, 397-415.
- LA PENNA, A. 1999, Immortale Falernum. Il vino di Marziale e dei poeti latini del suo tempo, *Maia. Rivista di letterature classiche* 51, 163-181.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1986-89, Los talleres anfóricos de Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona). Noticia de su hallazgo, *Empúries* (antes, *Ampurias*), 48-50, Barcelona, vol. II, 64-71.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1990, Une nouvelle fouille dans le centre producteur d'amphores de Sant Boi de Llobregat (Barcelone), *SFECAG: Actes du Congrès de Mandeure-Mathay*, 1990, 187-198.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1995, Recent work on villas around Ampurias, Girona, Iluro and Barcelona (NE Spain). La villa de Can Feu (Sant Quirze del Vallès, Barcelona), *JRA* 8, Ann Arbor, 301-306.
- LÓPEZ MULLOR, A., 1998, El centre productor d'àmfores de Sant Boi de Llobregat (Barcelona), 2 Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, *El vi a l'antiguitat, Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental* (Badalona, 6-9 maig 1998), Badalona, 233-245.
- LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, X., CAIXAL, A., CASTELLANO, A. 1992, *La primera Vilanova. L'establiment ibèric i la vil·la romana d'Arró, Darró o Adarró de Vilanova i la Geltrú. Síntesi de les darreres recerques arqueològiques i històriques*, Sant Sadurní d'Anoia.
- LOUSTAUD, J.-P. 1984, Découverte à Limoges de deux amphores de M. Porcius et Se. Domitius/Saturio, *Aquitania* 2, 277-284.
- MACIAS, J. A., REMOLÀ, J. A. 1992, Anàlisi de l'hàbitat ibero-romana a la zona de l'Albornar (Santa Oliva, Baix Penedès). *Miscel·lània Penedesenca* 17, 137-162.
- MARÍ, L., REVILLA, V. 2003, El Tossal del Moro (Corbins, Segrià). Economia i organització de l'espai en una vil·la del territori d'Ilerda, *Actes de les jorandes d'arqueologia i paleontologia 2000, Comarques de Lleida, Lleida, 30 de novembre, 1 i 2 de desembre de 2000*, Barcelona, 343-361.
- MARTÍN MENÉNDEZ, A., PREVOSTI, M. 2003, El taller d'àmfores de Tomoví i la producció amfórica a

la Cossetània oriental, Guitart, J., Palet, J. M^a., Prevosti, M. (eds.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental, Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès (El Vendrell, 8-10 de novembre de 2001)*, Barcelona, 231-237.

MASSÓ, M. J. 1998, Dades sobre la producció d'àmfores de vi romanes en el sector occidental del Camp de Tarragona, 2 *Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, El vi a l'antiguitat, Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental (Badalona, 6-9 maig 1998)*, Badalona, 283-288.

MASSO, M. J. 2001, El forn de ceràmica de la Llosa i el seu context arqueològic territorial, AA.VV., *La vil·la romana de la Llosa. 10 anys d'investigació arqueològica*, Cambrils, 83-88.

MIRÓ, J. 1985, Les fonts escrites i el vi del Conventus Tarraconensis, *Pyrenae* 21, Barcelona, 105-112.

MIRÓ, J. 1988, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C.-I d.C.)*, BAR International Series 488, Oxford.

MOREL, J.-P. 1996, Elites municipales et manufactures en Italie, *Les élites municipales de l'Italie péninsulaire des Gracques à Neron (Clermont-Ferrand, 1991)*, Nápoles-Roma, 181-198.

NIETO, X., RAURICH, X. 1998, El transport naval de vi de la Tarraconense, 2 *Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, El vi a l'antiguitat, Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental (Badalona, 6-9 maig 1998)*, Badalona, 113-137.

PALET, J. M^a. 2003, L'organització del paisatge agrari al Penedès i les centuriacions del territori de Tarraco: estudi arqueomorfològic, Guitart, J., Palet, J. M^a., Prevosti, M. (eds.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental, Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès (El Vendrell, 8-10 de novembre de 2001)*, Barcelona, 211-229.

PALLEJÀ, L. 1994, *Excavacions al Velòdrom. Un centre terrisser d'època romana. Mont-roig del Camp, Baix Camp*, Barcelona.

PANELLA, C. 1989, Le anfore italiche del II secolo D.C., *Amphores romaines et histoire économique, dix ans de recherches (Siena, 1986)*, Roma, 138-178.

PASCUAL, R. 1962, Centros de producción y difusión geográfica de un nuevo tipo de ánfora, *VII Congreso Nacional de Arqueología (Barcelona, 1960)*, Zaragoza, 334-345.

PASCUAL, R. 1977, Las ánforas de la Layetania, *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores (Roma, 1974)*, Roma, 47-96.

PASCUAL, R. 1991, *Índex d'estampilles sobre àmfores catalanes*, Barcelona.

PENA, M. J., BARREDA, A. 1997, Productores de vino del nordeste de la Tarraconense. Estudio de algunos *nomina* sobre ánforas Laietana 1 (=Tarraconense 1), *Favèntia* 19/2, Bellaterra, 51-73.

PURCELL, N. 1995, The Roman *villa* and the landscape of production, Cornell, T. J., Lomas, K. (eds.), *Urban Society in Roman Italy*, Londres, 151-179.

REMOLÀ, J. A. 2000, *Las ánforas tardo-antiguas en Tarraco (Hispania Tarraconensis), Siglos IV-VII d.C.*, Barcelona.

REMOLÀ, J. A. 2003, Les vil·les romanes del Moro (Torredembarra), *Butlletí Arqueològic* (antes *Boletín*), època V, 25, Tarragona, 57-87.

REVILLA, V. 1993, *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El alfar de l'Aumedina, Tivissa (Tarragona)*, Barcelona.

REVILLA, V. 1994, El alfar romano de Tomoví. Producción anfórica y agricultura en el área de Tarraco, *Butlletí Arqueològic* (antes, *Boletín Arqueológico*), època V, núm. 16, 111-128.

REVILLA, V. 1995, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C.-III d.C.)*, Barcelona, 1995.

REVILLA, V. 2002, El vi de Tàrraco durant el principat: Elits urbanes i imatges de la producció, *Citerior. Arqueologia i ciències de l'antiguitat*, vol. 3, *Contactes i relacions comercials entre la Catalunya meridional i els pobles mediterranis durant l'antiguitat*, 173-207.

REVILLA, V. 2003a, *Economia i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La villa de Casa Blanca (Tortosa)*, Tarragona.

REVILLA, V. 2003b, Paisaje rural, economía y élites en el territorio de Tarraco.: la organización interna de la villa del Vilarenc (Calafell), Guitart, J., Palet, J. M^a., Prevosti, M. (eds.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental, Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès (El Vendrell, 8-10 de novembre de 2001)*, Barcelona, 285-301.

REVILLA, V. 2004, Ánforas y epigrafía anfórica en Hispania Tarraconensis, Remesal, J. (ed.), *Epigrafía anfórica, Workshop de Barcelona, 9-10 de mayo de 2003*, Barcelona, 159-196.

REVILLA, V., en prensa, Onomástica en epigrafía anfórica de la Hispania Tarraconense: algunas consideraciones sobre significado y métodos de análisis, *XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae (Barcelona, 8-12 septiembre 2002)*, Barcelona.

RICHARDSON, J. 2000, Tarraco in the age of Trajan: the testimony of Florus the poet, González, J. (ed.), *Trajano emperador de Roma, Actas del*

congreso internacional (Sevilla, 14-17 septiembre 1998), Roma, 427-446.

RIGO, A., MORER, J. 2003, Les Guàrdies (El Vendrell, Baix Penedès). Un assentament metal·lúrgic d'època ibèrica, Guitart, J., Palet, J. M^a., Prevosti, M (eds.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental, Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès (El Vendrell, 8-10 de novembre de 2001)*, Barcelona, 327-338.

RUÍZ DE ARBULO, J. (ed.) 2000, *Tarraco* 99, *Arqueologia d'una capital provincial romana (Tarragona, 15-17 d'abril de 1999)*, Tarragona.

SCHIAVONE, A. 1989, La struttura nascosta. Una grammatica dell'economia romana, *Storia di Roma, IV, Caratteri e morfologie*, Turín, 7-69.

TCHERNIA, A. 1971, Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au début de l'Empire, *Archivo Español de Arqueología*. XLIV, núms. 123-124, 38-85.

TCHERNIA, A. 1979, L'atelier d'amphores de Tivissa et la marque « SEX. DOMITI », *Mélanges offerts à Jacques Heurgon*, Roma, 973-979.

TCHERNIA, A. 1986, *Le vin de l'Italie romaine*, Roma.

TREMOLEDA, J. 1998, Pvbliivs Vsvlenvs Veiento. Un magistrat narbonès amb propietats al nord de la Tarraconense, *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Comerç i vies de*

comunicació (1000 aC-700 dC), Puigcerdà, 1997, 231-241.

TREMOLEDA, J. 2000, *Industria y artesanado cerámico en época romana en el nordeste de Catalunya (Época augustea y altoimperial)*, BAR internacional Series 835, Oxford.

TREMOLEDA, J. 2005, Un nou inversor itàlic en la viticultura de la *Tarraconensis*: Publi Baebi Tuticà, *Pyrenae* 36-2, Barcelona, 115-140.

TREMOLEDA, J., COBOS, a. 2003, El cónsul Cn. Léntulo Augur y las inversiones de la aristocracia romana, *Athenaeum*, 91, fasc. I, Como, 29-53.

VEYNE, P. 1978, Mythe et réalité de l'autarcie á Rome, *REA* LXXXI, 3-4, 261-280.

VILASECA, A., ADIEGO, P. 2000, El centre de producció ceràmica de les Planes del Roquís, Reus (Baix Camp), Ruíz de Arbulo, J. (ed.), *Tàrraco* 99, 275-284.

VILASECA, A., ADIEGO, P. 2002, El centre de producció ceràmic de les Planes del Roquís (Reus, Baix Camp), *Tribuna d'Arqueologia 1998-1999*, Barcelona, 259-276.

VILASECA, A., CARILLA, A. 1998, L'assentament romà de la Clota, Creixell, Tarragonès. El poblament rural al nordest del Tarragonès en context de canvi d'era, *Citerior. Revista d'arqueologia i ciències de l'antiguitat*, vol. 2, *L'arqueologia del territori. Anàlisi dels models d'ocupació y transformació del medi a l'antiguitat a la Catalunya meridional i àrees lindants*, Tarragona, 189-201.

LA PRODUCCIÓN Y EL COMERCIO DE ÁNFORAS TARRACONENSES EN EL PAÍS VALENCIANO

Tipología altoimperial, País Valenciano, Pascual 1, Dressel 2-4, producción anfórica.

Carmen Aranegui Gascó*

Les figlinae localitzades al País Valencià produeixen àmfores Dr. 2-4 grans i, menys freqüentment, unes altres de petites (semblants a la forma laietana-tarraconense 1C i 1D de López Mullor), a partir de l'època protoaugusta; les P. 1, Oberaden 74, Haltern 70, G. 4, Dr. 7-11 i una forma Dr. 20 similis completen la tipologia altimperial. Al segle III també s'hi documenta puntualment la fabricació d'àmfores de base plana.

A penes s'hi han fet estudis de circulació, tot i que sembla que les àmfores catalanes són molt escasses en els jaciments terrestres, on, malgrat tot, es troben algunes P. 1 i Dr. 2-4 d'aquesta procedència. La producció i la circulació d'àmfores romanes no es beneficia d'una recerca sistemàtica, la qual cosa, unida a l'escàs desenvolupament de l'arqueologia subaquàtica, repercuteix sobre la provisionalitat de la síntesi oferta en aquest text.

Tipologia altimperial, País Valencià, Pascual 1, Dressel 2-4, producció amfòrica.

Les figlinae identifiées au Pays de Valence produisent des amphores Dr. 2-4 grandes et en moindre mesure de petites (semblables à la forme laétanienne-tarraconaise 1C et 1D de López Mullor), à partir de l'époque proto-augustéenne; les P.1, Oberaden 74, Haltern 70, G.4, Dr.7-11 et une forme Dr.20 similis complètent la typologie du Haut-Empire. La production ponctuelle d'amphores à fond plat au cours du IIIe siècle, est également connue.

Il existe à peine d'études sur leur circulation, mais il semble que les amphores catalanes sont très rares sur les sites terrestres, où l'on retrouve par contre quelques P.1 et Dr. 2-4 de cette provenance.

La production et la circulation d'amphores romaines ne connaît pas une recherche systématique, fait qui explique, tout avec le faible développement de l'archéologie sous-marine, le caractère provisoire de la synthèse présentée dans ce texte.

Typologie du l'haute-empire, Pays Valencien, Pascual 1, Dressel 2-4, production amphorique.

The pottery workshops of the Valencia region produced both large and small Dressel 2-4 amphorae since the early Augustan period (comparable to the Layeta-Tarragon 1C and 1D shape of López Mullor). Amphorae of the P.1, Oberaden 74, Haltern 70, G 4, Dr. 7-11 type and of a shape close to Dr. 20 make up the later Imperial typology produced in the Valencia region.

In the third century, flat-based amphorae were produced, too. Even if only few distribution studies have been carried out, it appears that the Catalan amphorae are quite rare on land-based sites, where P.1 and Dr. 2-4 amphorae are not unknown.

The lack of systematic studies of Roman amphora production and exchange and the poor development of underwater archaeology are the main reasons that the conclusions of this synthesis must remain provisional.

Early Roman typology, País Valencià, Pascual 1, Dressel 2-4, amphoric production.

INTRODUCCIÓN

El estudio de las ánforas hispanas es el resultado de la investigación de los últimos 35 años y no cabe duda de que en este periodo de tiempo uno de los

investigadores más sistemáticos, con mayor proyección internacional y más fecundo fue Ricard Pascual Guasch, a quien este volumen rinde un merecido homenaje en el que me satisface participar.

* Universitat de València.

A finales de 1960 en el País Valenciano no estaba planteada la documentación de las ánforas aunque sí que había una preocupación por la economía de la Antigüedad (Tarradell 1968) basada en fuentes arqueológicas tales como los metales, las monedas, las vajillas, la demografía, etc., que trataba de confluir con la problemática entonces en auge. En ese contexto apareció una colaboración de Pascual (1968, 67-80) sobre los productos, el transporte y los envases característicos de un comercio típico del Mediterráneo occidental, identificable primero por la circulación de ánforas púnicas y después por el predominio de las ánforas romanas. Sin embargo esta acertada visión no suscitó una respuesta inmediata en la investigación académica.

La arqueología valenciana estaba entonces muy centrada en la cultura ibérica, dejando prácticamente el estudio sistemático de los materiales romanos en manos de G. Martín, discípula de Tarradell y de Lamboglia, a quien solía encomendarse la datación de niveles arqueológicos (Martín 1962, 89-109) o los prolegómenos de la arqueología subacuática (Martín/Saludes 1966, 16-24), mientras los investigadores más conspicuos se ocupaban de los problemas (como decía Tarradell) *de fondo*.

Pero, desde la perspectiva actual, la fecunda actividad arqueológica de entonces revela datos que orientan acerca de las producciones cerámicas y, entre éstas, tal vez, las de ánforas. Cuando Fletcher (1961, 115-140) publicó los hornos de Olocau, una localidad próxima a *Edeta*, reveló una disposición que es perfectamente compatible con una *figlina*, en la comarca del Camp de Túria donde hoy se documenta también el taller romano inédito del Clot Rascanya, con algunas marcas de interés, el cual parece responder al modelo habitual ubicado en una villa (Cardona *et al.* 1995, 517-524).

En 1975 apareció un vertedero de ánforas en el centro de Oliva (Enguix/Aranegui 1976) de modo que pudimos excavar y publicar un sector de la primera *figlina* de ánforas de la arqueología valenciana, exponente, sin duda, de un fenómeno generalizado, parecido en su tecnología pero no igual en su tipología, al de otras partes de la Tarraconense.

Las excavaciones del Grau Vell de Sagunt (Aranegui 1982) suscitaron por su lado el problema del vino local y sus ánforas, mientras aparecían los primeros estudios de las colecciones de *Valentia* y la mención de las ánforas de algunas actuaciones en curso en la ciudad (Fernández 1984).

Estos avances en el campo de la producción de envases (Aranegui 1981, 529-538; Gisbert 1998, 383-418) adolecen ciertamente de tres deficiencias de la investigación: la ausencia de un programa para el estudio de las *figlinae*, el extremadamente

limitado interés por los yacimientos subacuáticos y la falta de cuantificación de hallazgos de una gran parte de las excavaciones en tierra firme, no sólo antiguas sino también modernas, con la consiguiente imposibilidad de valorar los materiales. Dejan el tema del tráfico comercial (Fernández 1982, 113-129; 1994, 255-268) casi exclusivamente en manos de la epigrafía (Márquez/Molina 2005), todo lo cual pone de manifiesto que queda mucho que investigar, que es urgente hacerlo y hacerlo con una metodología competente, pues de poco sirve enunciar una *figlina* si se define mal su producción.

El estudio de las ánforas es en la actualidad un exponente fidedigno de la *salud* de la arqueología romana de una ciudad, región o país, pues de su actualización dependen los parámetros para investigar los índices de explotación de importantes recursos, el consumo de bienes alimenticios, los medios de transporte y las vías de comunicación de su pasado (Laubenheimer/Meffre 2003, 421-436). He intentado inculcar la puesta en valor de esta documentación a quienes han cursado estudios bajo mi responsabilidad, con resultados preliminares, especialmente durante los años ochenta, prometedores aunque no concluyentes. El balance actual arroja un relativo mejor conocimiento de alfares ibéricos (Mata/Pérez Jordá 2000) que romanos, a excepción de las comarcas que han sido objeto de una atención continuada, como son Dénia (Gisbert 1998, cit.) y Sagunt (Mantilla 1987-1988, 379-415), que pasan a constituirse en exponente para el tema que nos ocupa, con muchas incógnitas que traducen las preferencias de la investigación valenciana.

EL MAS D'ARAGÓ (CERVERA DEL MAESTRE, CASTELLÓN)

El descubrimiento de una villa (Borrás/Selema 1989, 667-674; Borrás 1990, 373-398) junto al río Seco, en el Baix Maestrat, se vio acompañado por el de un centro alfarero activo desde época ibérica, que en la fase romana cuenta con cuatro hornos, dos de planta circular y dos cuadrangulares. La producción de ánforas romanas (Izquierdo 1991, 112-113; 1995, 211-219) se compone de P. 1 (Fig. 1), Oberaden 74, Dr. 2-4 (Fig. 2) y Dr. 7-11 (Fig. 3), siendo las dos primeras el exponente más claro de una tipología característica de *figlinae* situadas en las provincias de Tarragona y Barcelona que inician su actividad con anterioridad al reinado de Augusto.

Las marcas atribuidas a este taller (...HERO; LEVHERO) (Fig. 4) han sido puestas en relación con *Herennius Optatus* (Blanc-Bijon *et al.* 1998), uno de los fabricantes de tejas que exportaba desde Fréjus, en la Narbonense, hasta la Tarraconense (Rico 1993, 71-77),

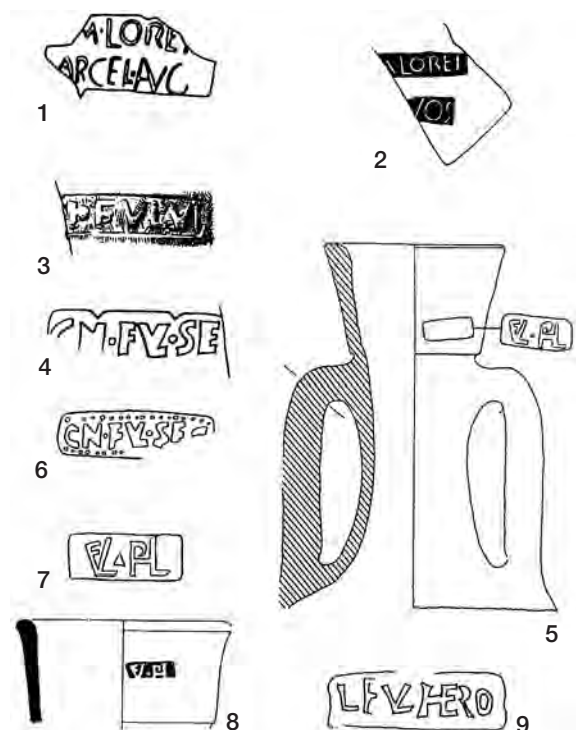
Figura 1. P. 1 del Mas d'Aragó.

Figura 2. Restos quemados de Dr. 2-4 del Mas d'Aragó.

Figura 3. Dr. 7-11 con marca *LEVHERO* del Mas d'Aragó.

Figura 4. (9) Marca del taller del Mas d'Aragó, según Gisbert.

testimonio de vinculación comercial entre ambas provincias constatado también en el control que *negotiatores* como *P. Usulenus Veiento* ejercían sobre algunos talleres, como el de Llafranc (Christol/Plana 1997, 75-95). Habría que plantear si en El Mas d'Aragó existe un nuevo ejemplo de cooperación comercial entre las dos provincias. La tesis de Rico apunta a un transporte itálico que, en Fréjus, sustituiría parte de su cargamento por tejas producidas en la región y, añadimos, más adelante podría reemplazarlas por ánforas tarraconenses. Tales marcas constan sólo sobre Dr. 2-4 y 7-11, tipología atribuible no a la primera fase del alfar sino a la segunda, en un centro que parece activo durante un lapso de tiempo que no llega al Medio Imperio, en lo que a las ánforas se refiere.

SAGVNTVM

A. Ribera (1982) publicó uno de los trabajos aludidos poniendo de manifiesto un rasgo propio de las ánforas ibéricas que denominó I-8 de Sagunt, consistente en presentar un largo pivote en la base (Fig. 5). Podría tratarse, siguiendo el principio de la relación entre las ánforas y su medio de transporte, de una adaptación a la estiba de época tardo-republicana cuando aquéllas, en general, afilan sus pies

y algunos bienes ibéricos viajan como carga secundaria en naves romanas relativamente grandes. Estas peculiares I-8 que hoy se asocian al taller del Molí de les Pintes (Ponera), al de Riera (Alfara d'Algímia) o al del Planet (Albalat dels Tarongers), revelan la vocación de una ciudad abierta al tráfico marítimo (Aranegui 2004), precoz en la gestión industrial de sus recursos y excepcional en el litoral valenciano en cuanto productora asimismo de una vajilla de barniz negro, compuesta parcialmente de copas para beber de pequeño tamaño (Fig. 6).

De modo que *Saguntum* destaca porque sus envases comerciales tiene antecedentes en época ibérica, además de contar en paralelo con un servicio de copas de fabricación local, el barniz negro citado y los cálices *saguntinos* altoimperiales de Plinio y Marcial, lo que no ocurre ni en Campello (López Seguí 1997, 221-250; Álvarez 1998, 213-226) ni tampoco en Venta del Moro (Martínez Valle *et al.* 2000, 229-234), centros asimismo productores de ánforas ibéricas.

Pero las ánforas vinarias saguntinas tienen una tipología limitada (Fig. 7) al grupo considerado como módulo pequeño de la forma Dr. 2-4, similar al de Corneilhan, y al grupo mayoritario de las Dr. 2-4 grandes (24-30 l. de capacidad), siempre de pasta depurada ocre-anaranjada-beige, a veces con un

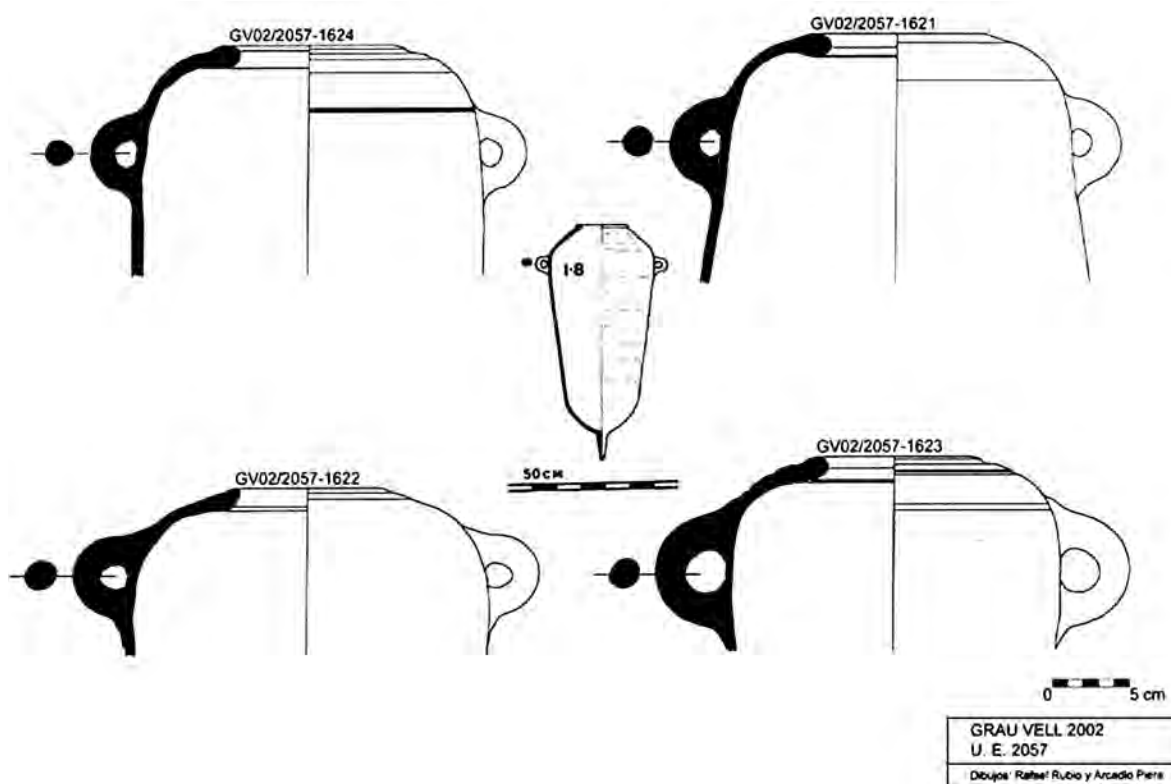
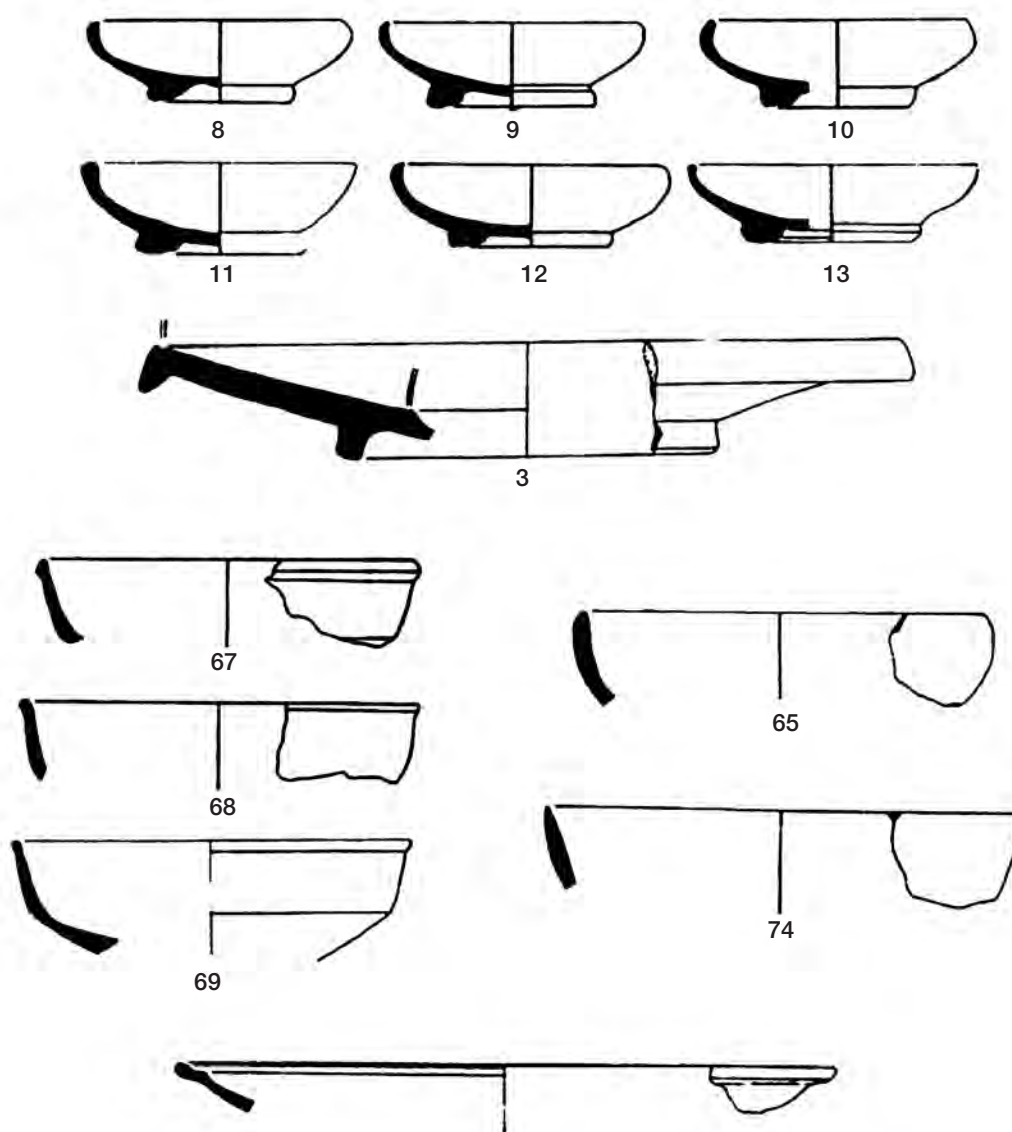

Figura 5. Anforas ibéricas arsetanas con la forma I-8 de Ribera en el centro.

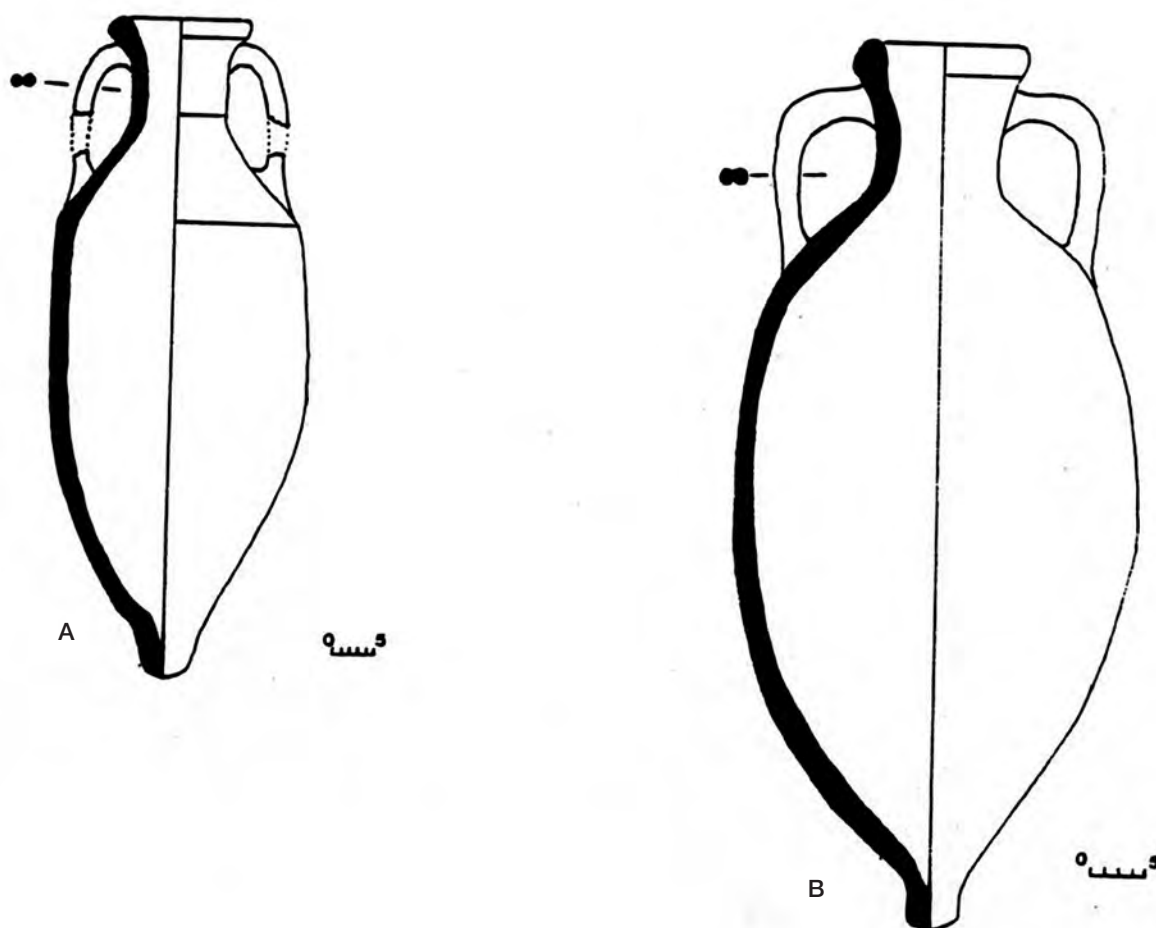

Figura 6. Cerámica de barniz negro arsetana (ss. III-I a.C.), según Pascual.

leve engobe superficial más claro, labio redondeado potente sobre un cuello no excesivamente alto, asas de doble cordón y pivote macizo, teniendo *figlinae* identificadas por fallos de cocción –aunque no estudiadas– en Els Arcs (Estivella) y en Les Jovades, y otras simplemente identificadas por testares en Orleyl (La Vall d’Uixó) y, con más dudas, en El Trull dels Moros.

Muy parecida al ánfora tarraconense/laietana tipo *Volteilius* es la variante saguntina pequeña, acerca de la cual no es posible dar cronologías precisas, ni asociar sellos específicos, por falta de datos que lo autoricen, aunque sí puede asignársele una datación más corta que la de las grandes, que redunda en la escasa cantidad de piezas conocidas.

Hasta hoy se documentan doce estampillas sobre el labio, cuello o parte superior de la panza de las Dr. 2-4 saguntinas (Fig. 8), así como diversas marcas de alfarero sobre los pivotes y una (*M.P.M.*) sobre un opérculo. Las primeras presentan ya sea la modalidad de los *tria nomina* abreviados con iniciales separadas por interpunciones triangulares, una vez con asociación de dos sellos, o bien *praenomen* más *nomen*, en un caso seguido del topónimo *Sacynto*, o sólo el *nomen* en genitivo. En efecto, la marca con letras incisas *B.C Materni Sacynto* aparece en Chabret (1888, II, 222) y en el *CIL II suppl.* (6214) como un hallazgo de las excavaciones que Palau hiciera en la villa del Puig en 1803, sobre un fragmento que se consideró un asa, habiendo merecido comentarios después por

Figura 7. Dr. 2-4 pequeñas de Sagunt.

parte de Beltrán Villagrasa (1972, 298) y constando en el repertorio de Callender (núm. 184) como un hallazgo de Roma, donde se repite dos veces. Mayet (1978, 363) planteó que una marca de Volúbilis (Muley Idriss, Marruecos) en sello redondo con letras *B.C.S.* incisas entre palmas equivaliera a la de *Sacynto*, discutiendo después Lagóstena (2001) la tipología Dr. 20 bajoimperial propuesta por la autora, por estimar que tal marca está sobre una B IIB del Alto Imperio. En la línea de Mayet, Berni (2004, 204, núm. 17) cuestiona que *B.C. Materni Sacynto* corresponda a un ánfora saguntina pues identifica en Ampurias un sello similar a éste sobre un asa de Dr. 20 bética, que data de mediados del s. III por razones epigráficas. Esto cambiaría completamente la atribución del envase, de su procedencia y cronología, acerca de lo cual tengo a bien mostrarme cauta a la espera de revisar en la medida de lo posible los hallazgos, desestimando el ejemplar tingitano.

Se trata, en total, de apenas una docena de estampillas de las que la incidencia mayor corresponde a *M.P.M.* (*figlina* de Els Arcs), marca que ha sido

reclamada para El Vilarenc (Calafell) (Pou/Revilla 1995, 105-112) porque allí también existe (aunque no necesariamente como exclusiva producción local). En el nivel de relleno del Grau Vell (Aranegui 1978, 307-326) apareció siete veces en una capa compacta de cascotes de ánforas de función constructiva, a la que pertenecen muchas más Dr. 2-4 de la misma pasta, sin marcar. También sale en el foro y en el circo, además de en Els Arcs, y alguno de los hallazgos del Languedoc presenta estampillas como las saguntinas. Concretamente el ejemplar con el *titulus* del vino amineo (Liou 1998, 91-102) está marcado como los del Grau Vell (Fig. 9). Lo limitado del registro de sellos dificulta la apreciación del volumen de distribución del vino saguntino. Se puede afirmar que había una exportación hacia Narbona, otra ruta hacia Roma y una tercera hacia el sur, en dirección a Cartagena, y es posible apuntar que la primera fuera la más antigua ya que así parece demostrarse en el caso de los talleres layetanos que nutren dicha travesía, según vio Pascual (1977, 47-96) antes que otros autores (Miró 1988;

Figura 8. Marcas de las ánforas Dr. 2-4 de Sagunt. La última plantea problemas de tipología y atribución.

Laubenheimer 2005, 119-129), pero quedan bastantes problemas por dilucidar. De momento no se vislumbra una fase de exportación coetánea a la de las P.1 sino algo más tardía, aunque con seguridad protoaugustea. Parece haber en Sagunt un *hiatus* entre la fase de producción ibérica y la romana.

En un estudio sobre 14 pecios con Dr. 2-4 tarraconenses (Corsi-Sciallano, Liou 1985) datados entre el

Figura 9. *Titulus* sobre una Dr. 2-4 con marca M.P.M. de Port-la-Nautique, según Liou.

10 y el 50 d.C. éstas corresponden a los talleres layetanos, señalándose puntualmente un ánfora PE 25 (Ramon 25) en Est-Perduto (Bonifacio). ¿Acaso no circulan las Dr. 2-4 de *Saguntum* en la cuenca noroccidental en esas fechas? ¿O es una ausencia debida a la consideración de 'ánforas tarraconenses' exclusivamente las de pasta rojiza con puntos blancos (Tchernia, Zevi 1972, 35-67)? Aunque este factor pueda distorsionar el estado de la cuestión, la reducida presencia de productos de talleres valencianos en la ruta del Aude-Garona y en el Estrecho de Bonifacio sigue siendo un hecho después de veinte años, y la escasez se repite si se considera el panorama del Valle del Ebro (Beltrán, en este volumen). Tal vez una mejor información sobre la travesía que une la costa valenciana con Ibiza, con el sur de Cerdeña hacia Italia y con el norte de Africa, podría corregir esta realidad, siempre y cuando la investigación local se desarrollara simultáneamente. Sería interesante ampliar la documentación sobre los pecios de las islas Columbretes pues, aparentemente (Fernández 1982, 113-129), se trata de un punto con múltiples naufragios en la ruta desde las costas catalana y valenciana al Mediterráneo central.

Por consiguiente, tal y como se presentan los datos, con notable desproporción entre los resultados de la arqueología y las significativas referencias en los textos, y pasando de las ánforas a los *cálices saguntinos* (Plin. *Nat.* XXXV, 160-161; Marcial IV, 46, 12-17, VIII, 6, 1-4, XIV, 108), o *barros saguntinos* (Valcárcel 1779), me inclino a entender, en primer lugar, que entre la época flavia y la de Marco Aurelio (Frontón, *Ab Eloquentia* I, a, 23-27), algunos autores latinos, indiferentes a la reputación de la gesta contra Aníbal que ensalzara, muy especialmente, Livio (XXI, XXVIII, ...), califican como *saguntinos* productos de dudosa calidad (Juvenal, 24-29) relacionados con el vino que llega, no obstante, a Italia procedentes no sólo del municipio sino también, en gene-

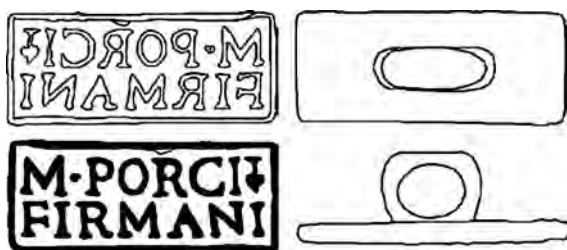
ral, del sur de la Tarraconense, ya se trate de copas de paredes finas o de vino, como expresión de nuevas percepciones acerca de las ciudades provinciales (Aranegui 1993, 139-146), acordes con los nuevos tiempos medioimperiales.

Esto no significa que la producción cerámica saguntina fuera irrelevante —el estudio de un *signaculum* con el nombre de *M. Porcius Firmanus* (Fumadó 2004, 161-168) (Fig. 10) sugiere incluso la existencia de talleres locales de *opus dollare*—, sino que la visión metropolitana que reflejan los textos no parece hacer del calificativo un uso exactamente referido a Sagunto.

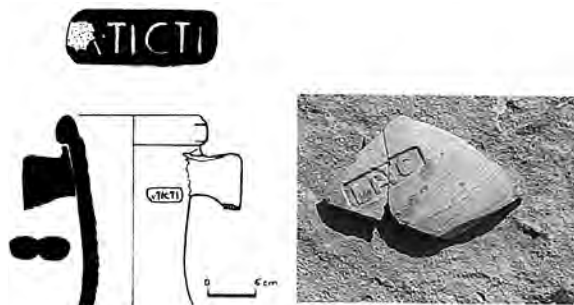
A favor de la importancia de la vid y el vino juega la cantidad de dedicatorias epigráficas a *Liber Pater* y la asiduidad de la representación de Baco en la iconografía local (Aranegui 2004, cit., con bibl. anterior), lo que no es poca cosa en el panorama de las producciones tarraconenses, en parte destinadas a transportar vinagre.

EDETA

El descubrimiento del complejo alfarero romano del Clot de Rascanya (Llíria), con alrededor de seis hornos, anunció una producción de ánforas y de material de construcción que, sin embargo, sigue a la espera de un estudio pormenorizado. En esta situación sólo cabe recordar que la marca *L. ANTC*[...

Figura 10. *Signaculum* aparecido en las excavaciones urbanas de Sagunt, según Chiner.

Figura 11. Marca sobre Dr. 2-4 edetana y fragmento con marca del Clot de Rascanya.

(con nexa en ant) sobre el inicio de la panza de una forma indeterminada es de este taller y que, con mucha probabilidad, la marca (*M*). *TIC.TI* sobre el cuello de una Dr. 2-4 es edetana, pudiéndose atribuir una y otra al final del siglo I o comienzos del II (Aranegui 1999, 94-95) (Fig. 11).

EL COMPLEJO ALFARERO DE OLIVA

Situado entre las calles Santíssim y Mestre Chapí, el testar de la *figlina* fue objeto de excavación en 1976 (Enguix/Aranegui 1976, cit.) y posteriormente se excavó uno de los hornos de planta rectangular con laboratorio de 4,5 m de lado (Burguera 1990, 101-103; Gisbert 1998, cit.), confirmándose una cronología comprendida entre 20 y 70 d.C.

La tipología de las ánforas de Oliva se compone de Dr. 2-4 (Fig. 12), unas con cuello y pivote altos y sólidos,

Figura 12. Dr. 2-4 grande de Oliva.

otras con cuello y pie más reducidos, y de unas ánforas de cuello muy corto, labio de sección semicircular, asas circulares arqueadas, panza abombada y pie en forma de botón que están a medio camino entre algunas apulas y las Dr. 20A, forma que denominamos en un primer momento 'Oliva 3' y luego Dr. 20 *similis* (Fig. 13) y que no se fabrica en ningún otro de los centros valencianos hasta ahora conocidos.

Los sellos bilíteros de pequeño tamaño son predominantes en este taller (Fig. 14), acerca de lo cual J. A. Gisbert advirtió similitudes con la manera de marcar de Can Tintorer y Can Pedrerol que, sin embargo, comienzan a producir algo antes que Oliva.

DIANIUM, EL COMPLEJO ALFARERO DE L'ALMADRAVA (SETLA-MIRAROSA-MIRAFLORE) Y LA SUPUESTA INDUSTRIA SALAZONERA

El trabajo de J. A. Gisbert en este homenaje me exime de dar pormenores del taller romano valenciano más ampliamente excavado bajo su dirección

Figura 13. Dr. 20 *similis* de Oliva.

y con material mejor fechado y de otros de sus proximidades; del primero recordaré tan sólo que constituye el exponente litoral de un conjunto de 15 *figlinae* identificadas en diferentes villas en torno a Dénia, de las que parece ser la de cronología más amplia, puesto que tiene fijado su inicio hacia el 40 d.C. y su final, en lo que a las ánforas se refiere, al término del siglo III.

La tipología de l'Almadrava (Fig. 15) comienza con ánforas Dr. 2-4 a las que se añaden G. 4

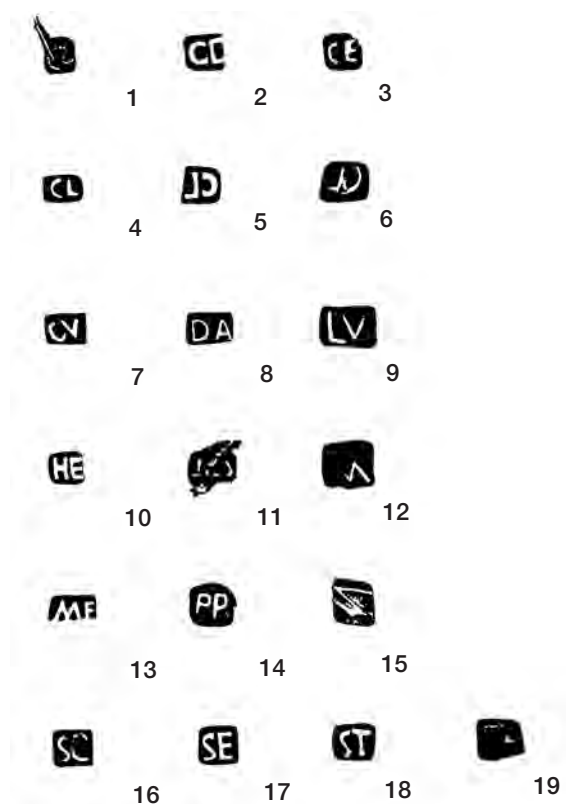

Figura 14. Marcas de la *figlina* de Oliva. SE aparece sobre la forma Dr. 20 *similis*.

Figura 15. Ánfora G. 4 de l'Almadrava (Dénia).

(Aranegui/Gisbert 1992, 101-111) a partir del 60, pero también se fabrican en menor cantidad Haltern 70 y unas ánforas de fondo plano denominadas Almadra IV de época tardía, selladas las primeras con distintas marcas de las que, por el momento, hay pocas noticias de dispersión comercial.

La relevancia del taller (Gisbert 1988, 104-117) suscitó el interés por las ánforas romanas de *Dianium* hasta presentarse un panorama de *figlinae* extenso que se adjudicó al territorio dianense (Gisbert 2004, 121-143). La sola razón de producir ánforas no basta para justificar la vinculación fiscal, clave en la definición de territorio, desde la Safor a la Marina Alta, a Dénia, máxime cuando se trata de envases para el transporte de larga distancia. *Dianium* fue sin duda importante en la red portuaria de la costa valenciana, que tiene pendiente un estudio global de su poblamiento romano, en el que la Ribera Baixa y la Safor podrían dar muchas sorpresas a la luz de las excavaciones de salvamento recientes (Cullera, Beniopa, Gandia, etc.).

En 1981 planteé la producción de Dr. 8 en La Punta del Arenal de Xàbia (Martín/Serrés 1970; Bolufer 1994) por haber visto un ejemplar pasado de cocción en la casa de Navarro Rubio construida sobre el yacimiento. Ahora se sabe que ésa y otras ánforas allí exhibidas procedían de la provincia de Cádiz y se dice que la villa en sí no explotaría industrialmente la pesca sino que tendría un estanque para peces, más como elemento recreativo que como recurso económico (Bolufer 2004). De este modo la *piscina* (27,3 x 6,85 m y hasta 3,5 m de profundidad) podría ser el testimonio mejor conservado de una lujosa villa marítima, al estilo de las del litoral tirrénico (Olcina 2004, 75-80). Lo sugerente de esta nueva lectura, eventualmente aplicable también al los 'baños de la reina' de Calp (Abascal *et alii* 2000, 49-64) y Campello (Olcina ed. 1997), choca en el caso de Xàbia con la cronología del siglo I a.C. de la fase inicial de los restos, época en exceso temprana para que surgiera en la costa de la Marina una mansión inspirada en las itálicas (Lafon 2001, 573-581), y asimismo anterior a la de cualquiera de las producciones de ánforas de vino locales (Bolufer/Baños 1995) (Fig. 16) pues ello podría cuestionar su pertenencia a un *dominus* enriquecido por este comercio, de no considerar el estanque como un aditamento posterior.

En todos los viveros alicantinos (Martín 1970, 139-153) se advierte hoy una desconexión arquitectónica mayor entre las *piscinae* y las residencias romanas que en las de las costas campanas o narbonenses, éstas con estanques bastante más pequeños articulados con la villa. Puesto que las canteras de *pedra tosca* y los paseos marítimos

recientes han eliminado buena parte de los niveles superficiales de estos parajes, puede que esa separación responda a causas de conservación antes que al distanciamiento intencionado del sector de manipulación de la pesca respecto a la residencia. De cualquier manera la producción de ánforas sal-sarias romanas en esta costa queda en suspenso, por carencia de datos. No obstante hay que considerar que las pesquerías romanas se nutrían de las capturas de distintos puntos de una región, más o menos complejos en sus instalaciones (Fabião 1992-1993, 227-252), pues, como se deduce de las *societates* o consorcios que constan en ciertos *tituli*, sellos y fuentes escritas, las salsas se concentraban y se envasaban en ánforas en el puerto principal que las comercializaba (Arévalo/Bernal e.p.). En Alicante el *Portus Illicitanus* (Santa Pola) (Sánchez *et alii* 1988, 413-446) tendría, al parecer, más posibilidades que *Dianium* o *Lucentum* como

Figura 16. Dr. 2-4 hallada en La Punta de l'Arenal (Xàbia), con las características del taller de La Rana (Gata).

puerto perquero, aunque dispone de poca documentación arqueológica para el Alto Imperio. Los viveros de Xàbia, Calp y Campello tienen, no obstante, una capacidad suprafamiliar, siendo a veces depósitos (13 en Xàbia) revestidos de *signinum*, así como posibilidades de obtener sal, lo que no elimina definitivamente su explotación para la práctica de una pesca intensiva con rendimiento económico de la que, repito, se ignora qué envases o soportes cerámicos pudo utilizar.

APUNTES SOBRE LA DISTRIBUCIÓN

Las oficinas de ánforas romanas del área valenciana se localizan preferentemente en *villae* próximas al litoral y vinculadas a una ciudad portuaria, si bien

existe alguna excepción, notablemente en El Mas d'Aragó que comunica con la costa a través de una rambla fluvial.

En el estado actual de conocimiento las *figlinae*, al sur de Cervera del Maestre, comienzan a producir ánforas romanas con Augusto, aumentando su actividad en tiempos de Claudio, durante la dinastía flavia y, tal vez, antonina, hasta el punto de plantear que éstas son las etapas de su máximo auge. Existe, por lo tanto, un vacío de información respecto al tramo representado por las primeras P. 1 y por las laietanas/tarraconenses más antiguas (50 a.C.-10 a.C.) muy vinculadas, con anterioridad al cambio de era, a Narbona y, en menor medida, al eje del Ródano. Sólo algunas de las que sigo considerando Dr. 2-4 saguntinas (*M.P.M.*, *Q.F. SALVI*, *MARINI*) entran en ese circuito comercial (Fig. 17),

MARCAS SOBRE DR. 2-4 SAGUNTINAS

Sello	Loc.	Hallazgos	Observaciones
M.P.M.	labio	Grau Vell Sagunt Estivella* Dénia° Cartagena Calafell Narbona° Richborough	Sello rectangular Interpunción triangular También sobre un opérculo
C.S./RE	cuello	Grau Vell	Sello doble, rectangular (1) y redondo (2)
]B.C.	cuello	Grau Vell	Interpunción triangular
B.C. MATERNI SACYNTO	Asa (¿)	El Puig Empúries Roma	Nexo MAT (hay quien lee MERITIS) Letras incisas Dudas en la atribución y tipología
L.A[... L.AD[...	labio	Sagunt Dénia°	<i>Tabula ansata</i>
Q.F.SALVI	labio	Dénia° Leucate Cassis	Sello rectangular
SALVI	labio	Grau Vell	Sello oval
GM[...	asa	Sagunt	Retrógrada
GEM[INI]	hombro	Sagunt Olonzac	También sobre cepo de ancla de hierro
MARINI	labio	Grau Vell Sagunt Narbona Vannes	Sello rectangular

*figlina.

° Hallazgo subacuático.

Figura 17. Repertorio de marcas sobre ánforas Dr. 2-4 de Sagunt.

aparentemente en cantidades menores que las de las *figlinae* layetanas o kessetanas, de manera que tales ánforas serían susceptibles de indicar una ampliación de las regiones que nutren dicha línea mercantil, coincidiendo con la aparición de las Dr. 2-4 tarraconenses. Éstas se imponen a la vez que se produce un cambio en la titularidad del transporte que distribuye las ánforas de la Tarraconense (Gianfrotta *et alii* 1997), paulatinamente introducidas en Italia y en el norte de África (Callegarin 2000, 1333-1362). Lo que de momento se desconoce es la datación de las marcas no abreviadas, ausentes, a diferencia de *M.P.M.*, en los niveles augusteos de Sagunt, y, por lo tanto, la cronología final de la aportación edetana y contestana a dicho circuito.

A modo de hipótesis –ya que las marcas con *nomina* proceden de los viejos fondos depositados en el museo saguntino– planteamos una segunda o tercera generación de productores (Aranegui/Mantilla 1988, 101-104) posteriores al 50 d.C., precisamente cuando los talleres catalanes declinan considerablemente, en tanto que Lliria, Oliva y Dénia, además de Sagunt, muestran gran actividad y proliferan las alusiones a los vinos *saguntinos* en las fuentes escritas.

En esta nueva fase tendría cabida la renovación tipológica que incluye las G. 4 y alguna Haltern 70 en Dénia, así como una orientación en la distribución hacia Roma y, además, hacia el sur, en parte para nutrir la demanda militar de la ruta atlántica, que recobró importancia tras la conquista de Galicia y, sobre todo, a partir de Claudio, cuyo análisis está pendiente de los resultados, entre otras cosas, del estudio del tráfico marítimo (Nieto 2003), pero que en la travesía de Cádiz a Roma, transita por las costas valencianas incentivando su economía.

Siguiendo la pauta de adjudicar un determinado contenido a cada tipo de envase de transporte, el panorama valenciano se decanta notablemente hacia los derivados de la vid (Fig. 18), el vino mayo-

ritariamente. Se supone que el ánfora Dr. 20 *similis* de Oliva es para aceite, pero no hay nada más allá de su tipología que lo confirme. Por todo ello debemos reconocer la importancia de la viticultura en la inclusión del País Valenciano en los circuitos comerciales romanos.

BIBLIOGRAFÍA

- ABASCAL, J.M., SALA, F., CEBRIÁN, R. 2000, El *vicus* romano de Baños de la Reina, A. Ribera coord., *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Valencia, 49-64.
- ÁLVAREZ, N. 1998, La producción de ánforas contestanas: el almacén del Campello (Alicante), *Cypsela* 12, 213-226.
- ARÉVALO, A., BERNAL, D. eds. e.p., *Cetariae 2005. Salsas y salazones de pescado en Occidente durante la Antigüedad*, Cádiz.
- ARANEGUI, C. 1978, Anotaciones sobre las ánforas del nivel de relleno del Grau Vell (Sagunto), *Saguntum* 13, 307-323.
- ARANEGUI, C. 1981, La producción de ánforas en el País Valenciano. Estado de la cuestión, *Archivo de Prehistoria Levantina* XVI, 529-538.
- ARANEGUI, C. 1982, *Excavaciones en El Grau Vell de Sagunto (Valencia)*. T.V. del SIP 72, Valencia.
- ARANEGUI, C. 1993, Datos para el conocimiento de Sagunto en el s. II, J. Arce, P. Le Roux eds., *Ciudad y comunidad cívica en Hispania (ss. II-III)*, Casa de Velázquez-CSIC, Madrid, 139-146.
- ARANEGUI, C. 1999, El comercio del vino en la costa mediterránea española en época romana, *Varia* 4, *II Simposio arqueología del vino*, 79-96.
- ARANEGUI, C. 2004, *Sagunto. Oppidum, emporio y municipio romano*, ed. Bellaterra, Barcelona.
- ARANEGUI, C., MANTILLA, A. 1988, Las ánforas Dr. 2-4 de Sagunto, *El vi a l'Antiguitat. Economia*,

CENTRO PRODUCTOR PRINCIPAL	Mas d'Aragó	Sagunt	Lliria	Oliva	Dénia
Pascual 1	•				
Oberaden 74	•				
Dr. 2-4 pequeñas		•		•	
Dr. 2-4 grandes	•	•	•	•	•
Dr. 20 similis				•	
Dr. 7-11	•				
G. 4					•
Haltern 70					•
Otras			•		•

Figura 18. Cuadro tipológico de la producción de ánforas romanas en el País Valenciano.

producció i comerç al Mediterrani occidental, 1er Col·loqui d'Arqueologia Romana, Badalona, 100-104.

ARANEGUI, C., GISBERT, J.A. 1992, Les amphores à fond plat de la péninsule Ibérique, *Les amphores en Gaule. Production et circulation*, Annales de l'Université de Besançon, Besançon, 101-111.

BELTRÁN VILLAGRASA, P. 1972, *Obra completa (1889-1971) I. Antigüedad*, Zaragoza.

BERNI, P. 2004, *Las ánforas del aceite bético y su presencia en la Cataluña romana*, Instrumenta 15, Barcelona.

BLANC-BIJON, V., CARRE, M.-B., HESNARD, A., TCHERNIA, A., 1998, *Recueil de timbres sur amphores romaines II*, Aix-en-Provence.

BOLUFER, J. 1994, Les ceràmiques tardanes importades (ss. IV-VII de n. E.) del jaciment romà de la Punta de l'Arenal (Xàbia, Marina Alta), III *Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona.

BOLUFER, J. com. 2004, *Xàbia. Arqueologia y museo. Museos municipales en el MARQ*, Alicante.

BOLUFER, J., BAÑOS, I. 1995, La Rana (Gata, Marina Alta), un nuevo taller de ánforas del *territorium* de *Dianium*, XXI CNA.

BORRÁS, C. 1990, Avance de las excavaciones en la villa romana de Mas d'Aragó, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense* 7, 379-398.

BORRÁS, C., SELMA, S. 1989, El centro de producción cerámica de Mas d'Aragó. Un complejo industrial alfarero ibero-romano, XIX CNA I, 667-674.

BURGUERA, F. 1990, C/ Santíssim-Mestre Chapí, Oliva, *Excavacions arqueològiques de salvament a la Comunitat Valenciana (1984-1988) I. Intervencions urbanes*, Generalitat Valenciana, Valencia, 101-103.

CALLEGARIN, L. 2000, La Maurétanie de l'ouest et Rome au 1er siècle av. J.-C.: approche amphorologique, *L'Africa Romana XIII*, 1333-1362.

CARDONA, R., POU, J., REVILLA, V. 1995, Economía de la vil·la i medi natural al Solsonès a l'època romana, X *Col·loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà*, 517-524.

CORSI-SCIALLANO, M., LIU, B. 1985, *Les épaues de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4*, *Archaeonautica* 5, París.

CHABRET, A., 1888, *Sagunto. Su historia y sus monumentos*, Barcelona.

CHRISTOL, M., PLANA, R. 1997, Els negociadors de Narbona i el vi català, *Faventia* 19/2, 75-95.

ENGUIX, R., ARANEGUI, C. 1977, *Taller de ánforas romanas de Oliva (Valencia)*, T.V. del SIP 54, Valencia.

FABIÃO, C. 1992-1993, *Garum na Lusitania rural? Alguns comentarios sobre o povoamento romano*

do Algarbe, *Studia Historica. Historia antigua X-XI*, 227-252.

FERNÁNDEZ, A. 1982, Estudio del tráfico marítimo de la costa de Castellón a través de la arqueología submarina, *Saguntum* 17, 113-129.

FERNÁNDEZ, A. 1984, Las ánforas romanas de *Valentia* y de su entorno marítimo, Ayuntamiento de Valencia, Valencia.

FERNÁNDEZ, A. 1991, La villa romana del Mas d'Aragó (Cervera del Maestre, Castellón), C. Aranegui dir., *Saguntum y el mar*, Generalitat Valenciana, Valencia, 112-113.

FERNÁNDEZ, A. 1994, La arqueología subacuática en la Comunidad Valenciana, *Jornades d'arqueologia del País Valencià*, Generalitat Valenciana, Valencia, 255-268.

FERNÁNDEZ, A. 1995, Una producción de ánforas romanas de base plana en los hornos del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Castellón), *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia Castellonens* 16, 211-219.

FLETCHER, D. 1961, El horno romano de Olocau, *Archivo de Prehistoria Levantina* X, 115-140.

FUMADÓ, I. 2004, *Signaculum* de bronce procedente del solar del Romeu (Sagunto, Valencia), *Saguntum* 36, 161-167.

GIANFROTTA, P., NIETO, X., POMEY, P., TCHERNIA, A. 1997, *La navigation dans l'Antiquité*, Aix-en-Provence.

GISBERT, J. A. 1988, La producció de vi al territori de *Dianium* durant l'Alt Imperi: el taller d'àmfores de la vil·la de L'Almadrava (Setla, Mirasola, Mirafior), *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, 1er col·loqui d'Arqueologia Romana, Badalona, 104-117.

GISBERT, J. A. 1998, Àmfores i vi al territori de *Dianium* (Dénia). Dades per a la sistematització de la producció d'àmfores al País Valencià, *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç*, 2n Col·loqui d'Arqueologia Romana, Badalona, 383-417.

GISBERT, J. A. 2004, El *territorium* de *Dianium* –Dénia– en el Alto Imperio. La Marina Alta: producción agrícola y poblamiento, *Las ciudades y los campos de Alicante en época romana*, Canelobre 48, 121-143.

LAFON, X. 2001, *Villa Maritima. Recherches sur les villas littorales de l'Italie romaine*, Roma.

LAGÓSTENA, L. 2001, *La producción de salsas y conservas de pescado en la Hispania Romana (II a.C.-VI d.C.)*, Instrumenta 11, Barcelona.

LAUBENHEIMER, F. 2005, La distribution des vins de Tarraconaise en Gaule, B.M Giannattasio, C. Canepa, L. Grasso, E. Piccardi, *Aequora, jam, mare...Mare, uomini e merci nel Mediterraneo antico*, All'Insegna del Giglio, Florencia, 119-129.

- LAUBENHEIMER, F., MEFFRE, J.-C. 2003, Vaison-la-Romaine: amphores denrées et consommation, *Peuples et territoires en Gaule méditerranéenne, Hommage à Guy Barruol*, RANarb, supl. 35, 421-436.
- LIU, B. 1998, Inscriptions peintes sur amphores de Narbonne-Port-la Nautique, *Revue Archéologique de Narbonnaise* 31, 91-102.
- LÓPEZ SEGUÍ, J.J. 2000, La alfarería ibérica en Alicante. Los alfares de la Illeta dels Banyets, La Alcudia y el Tossal de Manises, C. Mata, G. Pérez Jordá eds., cit., 245-248.
- MANTILLA, A. 1987-1988, Marcas y ánforas romanas encontradas en *Saguntum*, *Saguntum* 21, 379-415.
- MÁRQUEZ, J.C., MOLINA, J. 2005, *Del Hiberus a Cartago Nova. Comercio de alimentos y epigrafía anfórica grecolatina*, Instrumenta 18, Universidad de Barcelona, Barcelona.
- MARTÍN, G. 1962, Estudio de los materiales arqueológicos hallados en el subsuelo del Palacio de la Generalidad Valenciana, *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 1, 89-109.
- MARTÍN, G. 1970, Las pesquerías romanas de la costa de Alicante, *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 10, 139-153.
- MARTÍN, G., SALUDES, J., 1966, Hallazgos arqueológicos submarinos en la zona de El Saler (Valencia), *Archivo de Prehistoria Levantina* XI, 15-24.
- MARTÍN, G., SERRÉS, Mª D. 1970, *La factoría pesquera de la Punta del Arenal y otros restos romanos de Jávea (Alicante)*, T.V. del SIP 38, Valencia.
- MARTÍNEZ VALLE, A., CASTELLANO, J. J., SÁEZ, A. 2000, La producción de ánforas en el alfar de las Casillas del Cura (Venta del Moro, Utiel), C. Mata, G. Péres Jordá, eds., cit., 229-234.
- MATA, C., PÉREZ JORDÀ, G. eds. 2000, *Ibers. Agricultors, artesans i comerciants*, Saguntum-extra 3, Valencia.
- MAYET, F. 1978, Marques d'amphores de Maurétanie Tingitane (Banasa, Thamusida, Volubilis), *MÉFRA* XC, 357-393.
- MIRÓ, J. 1988, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense*, BAR Int. Series 473, Oxford.
- NIETO, X. 2003, *Culip VIII i les àmfores Haltern 70*, Monografies del CASC 5, Barcelona.
- OLCINA, M. ed. 1997, *La Illeta dels Banyets*, MARQ, Alicante.
- OLCINA, M. 2004, La villa romana de Punta de l'Arenal, J. Bolufer com, cit., 64-80.
- PASCUAL, R. 1968, Algunos aspectos del comercio antiguo según las ánforas, *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 5, Comunicaciones a la I reunión de historia de la economía antigua de la Península Ibérica, 67-80.
- PASCUAL, R. 1977, Las ánforas de la Layetania, *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores*, París, 47-96.
- POU, J., REVILLA, V. 1994-1995, Vil·la romana del Vilarenc (Calafell, Baix Penedès): campanyes 1988-1994, *Tribuna d'Arqueologia*, 105-112.
- RIBERA, A. 1982, *Las ánforas prerromanas valencianas (fenicias, ibéricas y púnicas)*, T.V. del SIP 73, Valencia.
- RICO, CH. 1993, Production et diffusion des matériaux de construction en terre cuite du monde romain: l'exemple de la Tarraconaise d'après l'épigraphie, *Mélanges de la Casa de Velázquez* XXIX, 1, 51-86.
- SÁNCHEZ, Mª J., BLASCO, E., GUARDIOLA, A. 1988, Descubrimiento de una factoría bajo-imperial de salazón de pescado en Santa Pola, *Saguntum* 22, 413-446.
- TARRADELL, M., dir. 1968, *Estudios de economía antigua de la Península Ibérica*, ed. Vicens-Vives, Barcelona.
- TCHERNIA, A., ZEVI, F. 1972, Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise à Ostie, *Recherches sur les amphores romaines*, París, 35-67.
- VALCÁRCEL, A. 1779, *Barros saguntinos. Disertación sobre estos monumentos antiguos, con varias inscripciones inéditas de Sagunto*, Valencia, (reed. Sagunto, 1972).

LES ÀMFORES ALTIMPERIALS D'EBUSUS¹

Àmfores altimperials, àmfores púnico-ebussitanes, terrisseria.

Joan Ramon Torres*

Aunque es muy conocida la tradición alfarera de la isla de Ibiza durante la época púnica, los centros de producción cerámica de época imperial son menos conocidos. En este artículo se recogen los centros de los que se tiene conocimiento hasta la actualidad y en los que se ha constatado la existencia de producción alfarera de época imperial. También se hace una revisión de las tipologías de ánforas de producción ibicenca junto con un análisis de su contenido y su funcionalidad remitiéndose a las investigaciones anteriores realizadas. Ánforas altoimperiales, ánforas púnico-ebusitanas, alfar.

Although the pottery tradition on the island of Ibiza during the Punic period is very well known, the pottery production centres of the High Imperial period are less known. In this article, we list the centres known until now and in which the existence of pottery production in the imperial period has been verified. We also look at the typologies of Ibiza production amphorae together with an analysis of their content and their use, referring to previous researches.

High Imperial amphorae, Punic-Ebusitan amphorae, pottery workshops.

Bien que la tradition potière de l'île d'Ibiza soit très connue pendant le période punique, les centres de production de céramique de l'époque impériale, eux, sont moins connus. Cet article rassemble tous les centres que nous connaissons jusqu'à ce jour et dans lesquels nous avons constaté l'existence d'une production potière de l'époque impériale. Il contient également une révision des typologies d'amphores produites à Ibiza accompagnée d'une analyse de leur contenu et leur fonctionnalité en s'en rapportant aux recherches effectuées antérieurement.

Amphores impériales (Haut-Empire), amphores puniques ébusitaines, atelier de potier.

241

INTRODUCCIÓ

El present treball vol ser una reconsideració de les àmfores de fabricació ebusitana en el decurs de l'Alt Imperi. En la mesura que es tracta d'una illa en l'òrbita de la Tarraconense², les seves produccions podrien ser considerades, en certa manera, també com pròpiament tarraconenses.

No pot dir-se que l'estudi d'aquest tipus de material sigui precisament nou. Cal recordar que en els dos principals estudis monogràfics sobre les àmfores

púniques eivissenques publicats respectivament fa vint-i-cinc i quinze anys (Ramon 1981; ídem 1991) els tipus més destacats, que ara seran sotmesos a una actualització, ja van ser analitzats amb la profunditat que autoritzaven les dades a l'abast.

De fet, i almenys en un primer moment, la justificació de la incorporació dins les produccions amforals púniques i no romanes, de diversos models ebusitans tenia diferents vessants.

D'una banda, l'arrelament, des d'almenys quatre segles abans, de l'adopció de formes d'àmfores

* Consell Insular d'Eivissa i Formentera.

1.- En relació a l'exposició oral realitzada en el decurs de les sessions de l'Homenatge a Ricard Pascual el títol original ha estat modificat. S'agraeix als organitzadors de l'encontre científic, Dr. X. Aquilué i Dr. Albert López el fet d'haver-hi pogut participar.

2.- Almenys fins les reformes administratives de Dioclecià. Alguns textos antics del segle IV, com el *Liber Generationis Hyppoliti* (I, 216), encara donen aquesta referència, malgrat que ja formés part de la *Cartaginense* i finalment fos creada, integrant *Ebusus*, una província pròpiament Baleàrica.

estrangeres, sempre o quasi sempre, d'alta circulació mediterrània.

De l'altra, la historiografia i l'arqueologia locals, que –amb raons d'un pes que caldrà seguir ponderant en el futur– havien assumit el fet que l'època púnica a l'illa no acabava, ni amb la desaparició del poder cartaginès a Hispània (206 aC), ni tant sols amb la posterior conquesta romana de les veïnes illes Balears (133-134 aC), ja què, no únicament autors clàssics com Plini el Vell (*Nat. Hist.* III, 11, 76) la descrivien com *foederata civitas*, sinó que d'altres factors considerats “significatius”, per exemple les encunyacions locals de moneda, que es perllongaren també exhibint símbols i llegendes tardopúniques (però amb la figura dels emperadors a l'anvers) fins l'època de Claudi (41-54), estimulaven en el pensament tradicional la visió d'una Eivissa autònoma i púnica fins el famós decret de Vespasià de l'any 74, atorgant a les ciutats d'Hispània el dret llatí.

Algun desfasament a l'alça en la cronologia inicial d'un tipus amforal molt important com el PE-25 (Ramon 1991, 119), també hauria propiciat en aquell moment aquesta situació.

Malgrat tot, és cert que quan hom constata la presència entre les produccions ebusitanes de formes que clarament són versions de les Pascual 1 i de les Dressel 2-4, en circulació durant la major part del segle I dC i de les Dressel 7-11 –en aquest cas no tarraconenses, però si assimilades per tallers catalans com els de Tivissa, mas del Catxorro, el Vilarenc i Vila Vella (entre d'altres, Revilla 2004, 174), hom pot acceptar també com a lògica la inclusió d'*Ebusus* en aquesta esfera d'influències, sempre en el benentès que les formes de tot o gran part del segle I s'expliquen també com a resultat de la transformació i romanització progressiva a partir de tradicions púniques evidentment molt arrelades i que es manifesten en actituds com, entre d'altres, el costum gairebé sistemàtic d'acanal·lar els cossos dels recipients.

Per tot això, les presents ratlles van dedicades a Ricard Pascual amb una doble motivació: la primera, el merescut homenatge a l'amic i mestre, què des de la seva senzilla però veritable saviesa va ser pel qui escriu; la segona, posar un altre gra de sorra –amb la seguretat de la satisfacció de Pascual– en l'avenç en l'estudi de les àmfores tarraconenses (entre les quals, si se vol, les d'Eivissa), al qual l'homenatge tanta aportació va realitzar.

NOVES DADES MATERIALS PER A L'ESTUDI DE LES ÀMFORES ALTIMPERIALS EBUSITANES

Des de la publicació de *Las ánforas púnicas de Ibiza* (Ramon 1991) han sorgit novetats materials de

diversa natura i d'interès variable, que com no podia ser altrament aporten noves perspectives als documents anteriors en l'estudi de les àmfores ebusitanes altimperials i que, sense ànim d'exhaustivitat, s'exposen i analitzen tot seguit.

ELS CENTRES DE PRODUCCIÓ A EIVISSA DURANT L'ALT IMPERI

A jutjar per les proves arqueològiques actualment a l'abast, és indubtable que a l'illa d'Eivissa –i tal volta en el seu apèndix, Formentera– durant els segles I-III dC funcionaren a la vegada molts centres de producció de ceràmica. En conjunt, es tracta d'un tema sobre el qual queda molt per estudiar, encara que, tot i així, les dades actuals permeten definir un quadre preliminar de la situació.

Com és sabut, a la ciutat d'Eivissa, durant tota l'època feniciopúnica existí, a ponent del nucli habitat antic, un sector que arribà a una extensió considerable, dedicat a les produccions terrissaires. En canvi, a partir del segle I es perden els rastres en aquest punt mentre que, en contrapartida, es detecten tallers rurals, que sens dubte tingueren precedents en època púnica, però que ara podrien haver adquirit una significació especial.

Malgrat l'habitual troballa d'elements de rebuig de forns arreu del camp illenc (lám. I, 3), que clarament mostren la seva pertinença a àmfores acanalades, i salvat les excepcions sobre les quals s'incidirà, es tracta d'indis de superfície, el valor científic dels quals normalment disminueix per la llarguíssima vigència temporal de les àmfores ebusitanes (i altres vasos) amb cossos acanalats. En alguns aspectes, però, és possible donar més precisions.

El centre productor de Can Roja de Baix

Està ubicat a poc més de mig quilòmetre, en direcció NE, del poble de Sant Antoni de Portmany (coordenades UTM: X 353909.72, Y 4317012.23) i de la badia marítima que dona nom a la població. Es conegut per l'estudi i publicació (Ramon *et alii* 1982) d'un significatiu conjunt de materials trets a la superfície arran d'obres de millora agrícoles esdevingudes l'any 1976 i altres productes de prospeccions consegüents.

Com que no es tractà d'una excavació, no es pogueren documentar físicament *in situ* estructures de combustió ni altres relacionades amb les terrisseries. No obstant això, si que es documentaren fragments de parets de forns entre d'altres evidències significatives.

Es localitzaren també importants elements ceràmics de rebuig –peces completament deformades i foses– moltes de les quals pogueren ser clarament

243

Figura 1. Mapa de les illes Pitiüses amb indicació dels principals jaciments comentats.

relacionades amb formes amforals, que després van ser classificades sota els tipus T-8133, PE-41 i PE-25 (lám. I, 2 i 3).

A banda d'això es comprovà que la producció del o dels tallers de Can Roja de Baix abastava altres categories de la gamma dels vasos ebussitans i, a més, existien elements d'importació, especialment fragments d'àmfores de la Tarraconense, de la Bètica, d'Itàlia i de Tripolitània, a part d'algunes d'ibèriques (Ramon *et alii*. 1982, Figs. 13, 14 i 16) i d'altres recipients.

En conjunt, el lapse temporal que abasten els materials esmentats va des del segle II aC, testificat per unes poques àmfores T-8132, fins segurament ben entrat el segle III dC. Tot i així, les evidències segures de produccions amforals se centren de manera molt especial en el segle I, amb la fabricació d'àmfores T-8133 (Ramon *et alii* 1982, Fig. 7) i PE-41 (Ramon *et alii*. 1982, Fig. 4) durant la primera meitat de la centúria, i PE-25 des d'aquest moment i fins tal volta ben avançat el segle II o més tard.

Les àmfores PE-25 documentades (Ramon *et alii* 1982, Fig. 2) (Fig. 3) mostren una part significativa

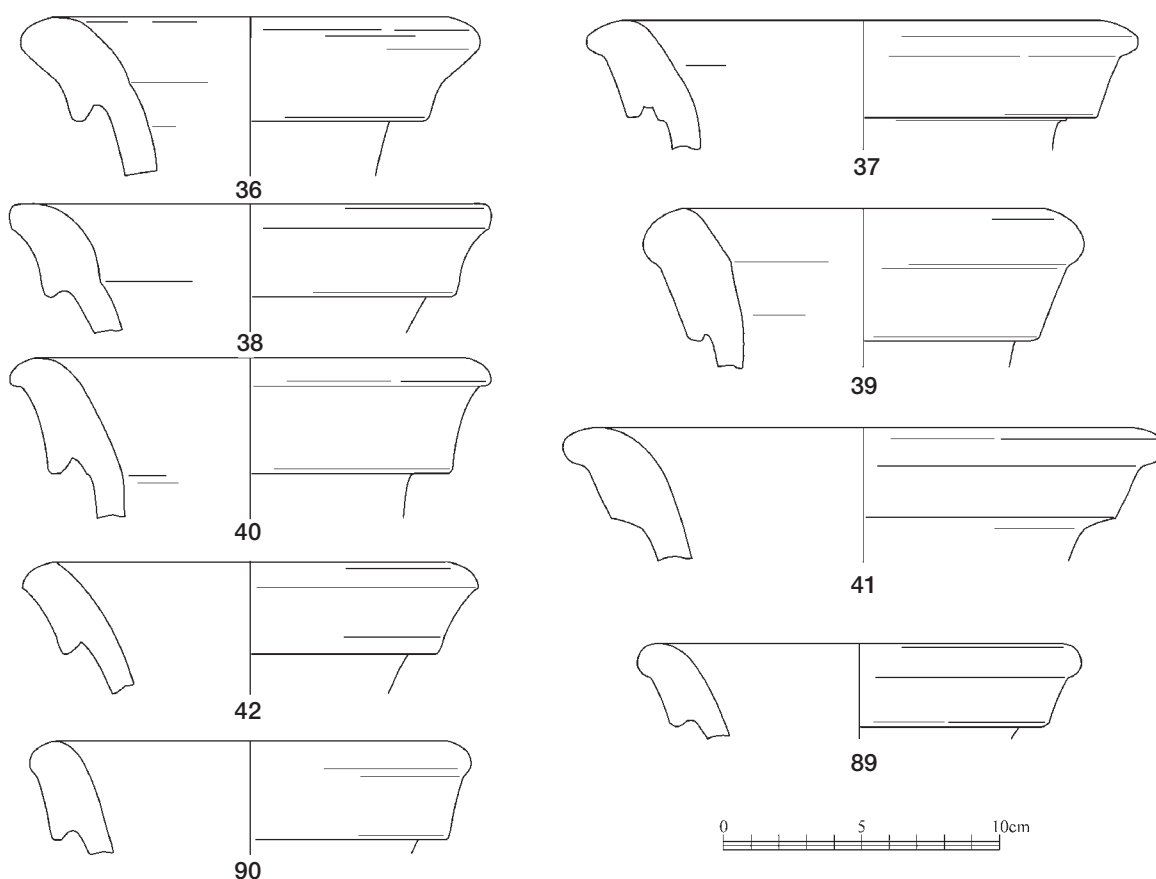
de la gamma de variants de vores coneguda, des de les més antigues com els tipus (6), (15), i (17), passant per altres més aviat d'època flàvia i/o antonina antiga (8), (14), (20), (25), fins arribar a alguns exemples d'època tardoantonina o fins i tot severiana, amb tipus com el (30) i (32).

El centre productor des Canal

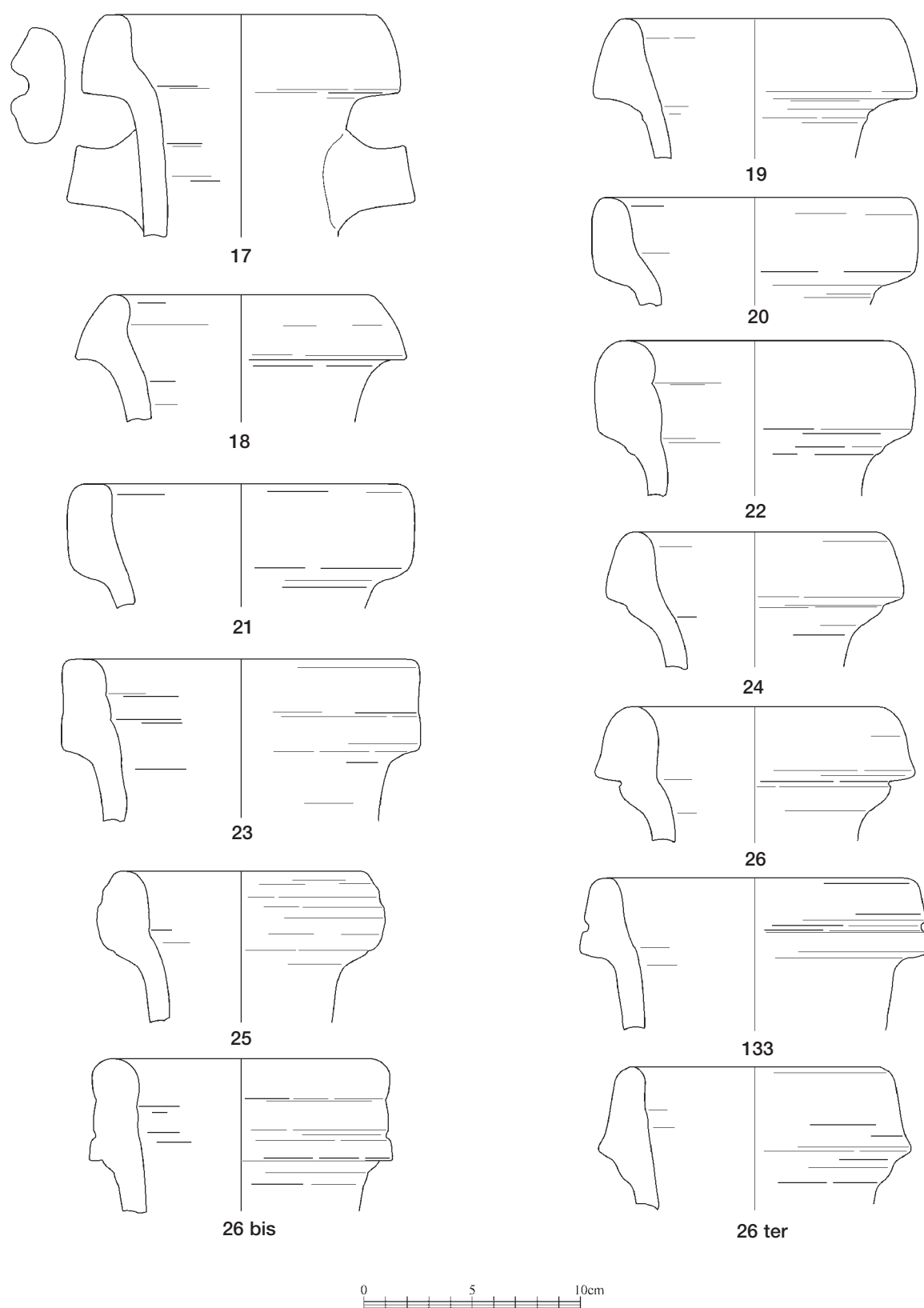
S'ubica també al terme municipal de Sant Antoni de Portmany, però en aquest cas a la parròquia de Sant Rafel de la Creu (coordenades UTM, en un punt central de la zona on s'implanta: X-322078 Y-4315639).

En aquest indret, en el mes de març del 1991 es realitzà una petita intervenció d'urgència sobre un forn terrissaire descobert (i parcialment excavat) pel propietari del terreny. La dada és important atès el fet que es pogué documentar, per primera vegada a l'illa, la planta completa d'un forn, malgrat la gran producció terrissaire durant tota l'època antiga.

Del forn (Fig. 4, lám. I, 6) en restava únicament la cambra de combustió, la planta de la qual estava completa, fins una alçària màxima de 0,45 m.

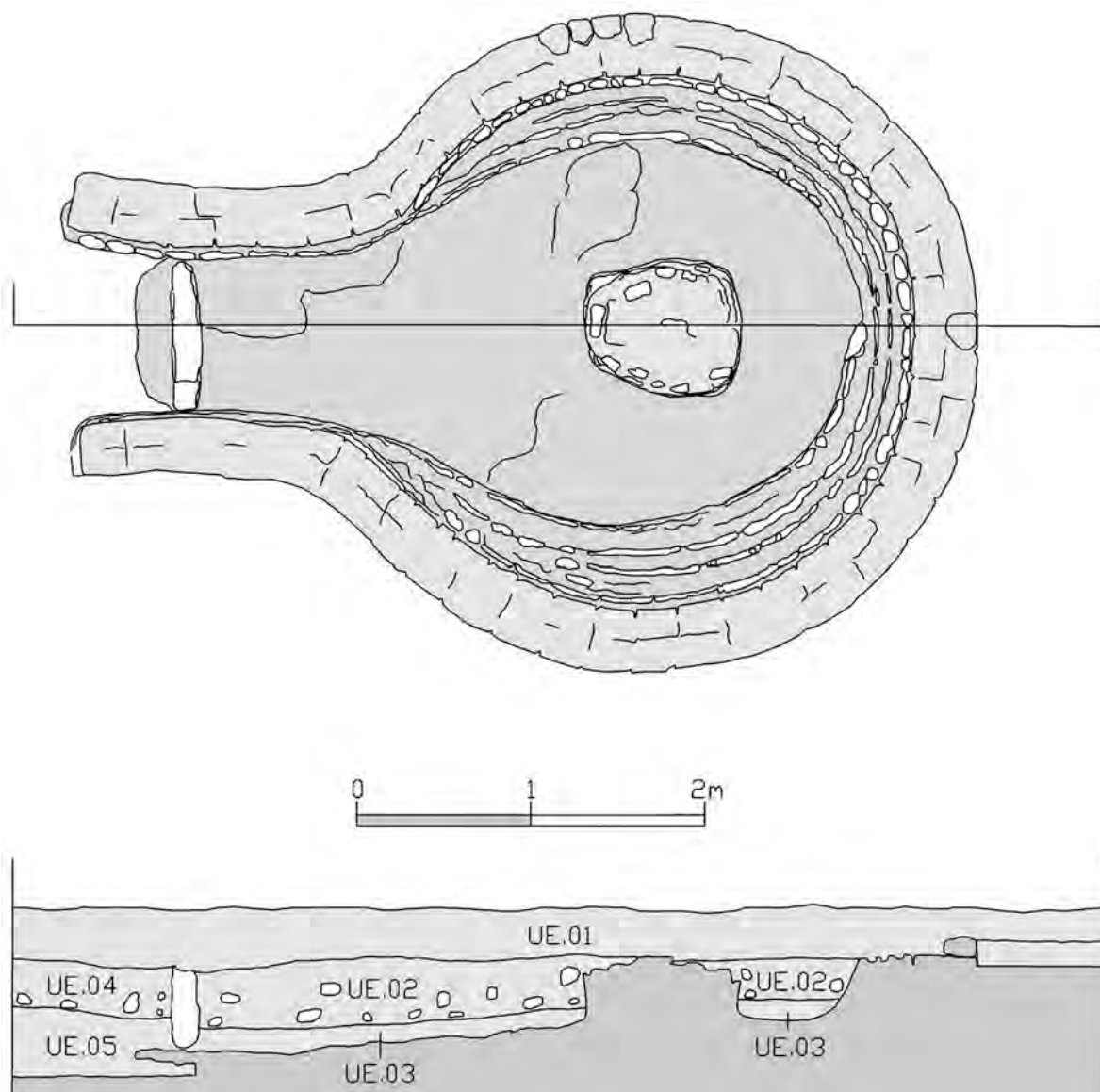

Figura 2. Can Roja de Baix, vores d'àmfores PE-41.

Figura 3. Can Roja de Baix, vores d'àmfores PE-25.

Figura 4. Es canal. Planta i secció del forn I.

L'enginy industrial fou realitzat cavant al sòl base del terreny –terra roja de llims, amb gran quantitat de nòduls irregulars petits i mitjans de calcàries toves– un tall circular de 3,35 m de diàmetre i una fondària mitjana de 25/35 m, precedit per un corredor al seu costat meridional, el *praefurnium*.

Les parets de migdia foren cobertes per una renglera de tovots fets de la que localment s'anomena “terra de foc”. També fou dotat amb una columna central i exempta per a la sustentació de la graella. La columna –de planta ovalada més que no pas rodona– té una diàmetre màxim de 0,92 m i mínim de 0,83 m. La seva amplada màxima, a la part superior, és de 0,78 m i la mínima –a la seva base–

de 0,70 m, conservant-se en una alçada de 0,33 m. D'una manera progressiva, fins i tot dràstica, la superfície en planta del forn es veié reduïda en el decurs de la seva utilització. Això fou degut al seguit de reparacions que s'enregistraren i que es conservaren en forma de “segon mur” de manera perfectament visible. Aquestes, en algunes ocasions afectaren tot el cercle de la paret interna, formant aleshores anells; altres foren més localitzades, en punts concrets, i consistiren en pegats d'argila, terra i ceràmica que el foc de les successives fornades vitrificava sovint.

Aquest anell interior, format en les circumstàncies descrites, té un gruix màxim de 0,45 m i delata una

1

2

3

4

5

7

6

8

Làmina I. 1: àmfora PE-26 del puig des Molins, 2: ansa d'àmfora PE-41 del taller de Can Roja de Baix (rebuig de cocció), 3: coll d'àmfora PE-25 procedent d'Eivissa, lloc indeterminat. 4: esquena d'àmfora PE-41 o PE-25 del taller de Can Roja de Baix (rebuig de cocció), 5: ansa cremada d'àmfora T-8133 del forn I del taller des Canal (rebuig de cocció), 6: el forn I des Canal.

utilització tal volta llarga del forn. Aquestes reparacions son igualment visibles a la columna central. Arreu de l'interior de la cambra de foc, del corredor i de tot el sòl inferior, l'argila consolidada per l'acció del foc és del tot evident. La boca o entrada al corredor de cambra de foc aparegué tapada amb una llosa de calcària de 0,85 m de llarg, 0,20 de gruix màxim i 0,48 d'alçada.

Les mesures més destacades del forn son: eix longitudinal màxim extern de 5 m, eix longitudinal màxim intern de 3,35 m, diàmetre interior transversal de la cambra de foc (a la base) de 2,20 m, llargària del corredor d'1,60 m. Al sòl de la cambra de cocció, però integrades en la UE-02, hi foren trobades, en estat fragmentari, diverses àmfores T-8133. Aquestes, a part d'informar sobre la producció de recipients industrials, a banda de la fabricació conjunta de ceràmiques comunes, també documentades, deixà clara la cronologia final de la seva utilització: segurament entorn del canvi d'era o primers decennis del segle I, ja que el seu farciment tenia abundoses àmfores T-8133 i, molt minoritàriament, PE-41 (Fig. 5, 2-2 i 4-4, làm. I, 5). Però, és possible –més encara considerant les importants reparacions que presenta– que el forn estès actiu bona part del segle -I, o fins i tot des d'abans.

A banda del forn descrit i de la producció de vasos del seu moment, es recolliren nombrosos fragments ceràmics en la superfície de la seva proximitat i solanes veïnes. Aquests il·lustren clarament algunes qüestions, la primera de les quals la seqüència de la instal·lació antiga, que clarament va des d'un moment tal volta avançat (segona meitat?) del segle II aC i, la segona l'abandonament possible del lloc, definit per la presència d'algunes àmfores RE-0101a, que ara se sap de la seva aparició no abans del segon terç o quart del segle III dC, però que per si mateixes no garanteixen una perllongació de l'activitat tampoc més enllà d'aquest segle.

Una altra dada significativa és que les produccions terrissaires en es Canal –ben entès en forns diferents a l'excavat l'any 1991, i no identificats– continuarien fins l'època de les PE-25 tardanes, recollides en superfície de manera abundant (Fig. 5, S-51, S-54 i S-55), perquè a banda d'anses cremades amb incisió sobre nervi, hi ha una vora de la variant 35 que clarament correspon a un element de rebuig (Fig. 5, S-56).

Però, d'altra banda, és evident que a la mateixa finca des Canal, a menys de 200 m, existí també un assentament rural pròpiament dit perquè, independentment d'altres elements de judici, el fet és palès en la troballa de l'*orbis* d'un *trapetum*, és a dir, d'un molí d'olives d'època tardopúnica i/o altimperial romana, en un punt indeterminat de la mateixa finca

i que actualment es conserva a la casa pagesa de la propietat que porta el mateix nom. Són qüestions que evidentment no manquen d'interès.

El centre productor de Safragell

Tan sols és conegut per la publicació selectiva d'alguns materials que en va fer D. Cerdà (1999, 177-181). Es tractava d'una intervenció d'urgència realitzada a la finca de Safragell, on poc abans s'havien excavat dues tombes en cista baiximperials o tardoantigues (Ramon 1986).

Aquesta finca també s'ubica en un punt relativament central de l'illa, encara que més aviat a la part nord de la mateixa (coordenades UTM: X 368574.2, Y 4319788.82) (Fig. 1) i cal advertir d'entrada que anteriorment s'hi havien trobat elements com un contrapès cúbic, amb cues d'oreneta, d'època altimperial romana, clarament corresponent a una de les típiques premses d'oli, que son molt característiques a l'illa i que van directament lligades a establiments (vil·les) d'explotació agrícola.

Pel que sembla, el que es recuperà va ser el material d'un o diversos abocadors. La presència d'elements com falques d'argila, amb clares empremtes deixades pels acanalaments de les àmfores (Cerdà 1999, Fig. 109), va fer pensar, amb tota la raó, que es tractava de material procedent d'un forn.

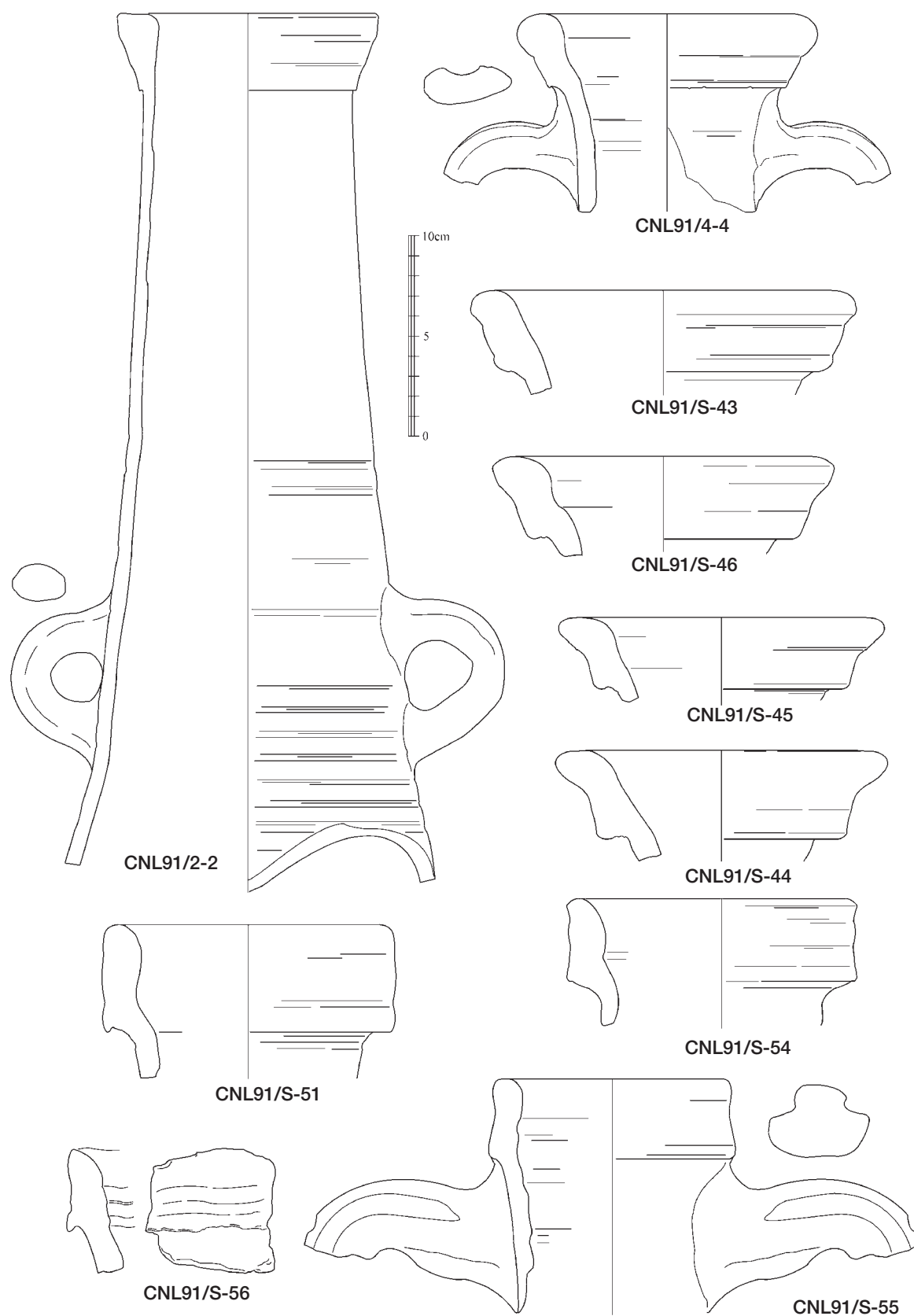
D'entre el material s'ha publicat un bon repertori de fragments d'àmfores de morfologia púnica T-8133 (Cerdà 1999, Figs. 113-115), cosa ben habitual en les terrisseries ebusitanes de fins mitjan segle I, segons demostren també Can Roja de Baix i Es Canal, ja comentades.

El que realment cridà l'atenció a l'editor va ser la presència dins d'aquest complex de quatre vores de producció local, que presentaven una cara externa lleugerament convexa i oblicuoexvasada, ben diferenciada del coll mitjançant un esglaó relativament pronunciat (Cerdà 1999, Fig. 111), mentre que la interior era cònca (Fig. 6, 1-4).

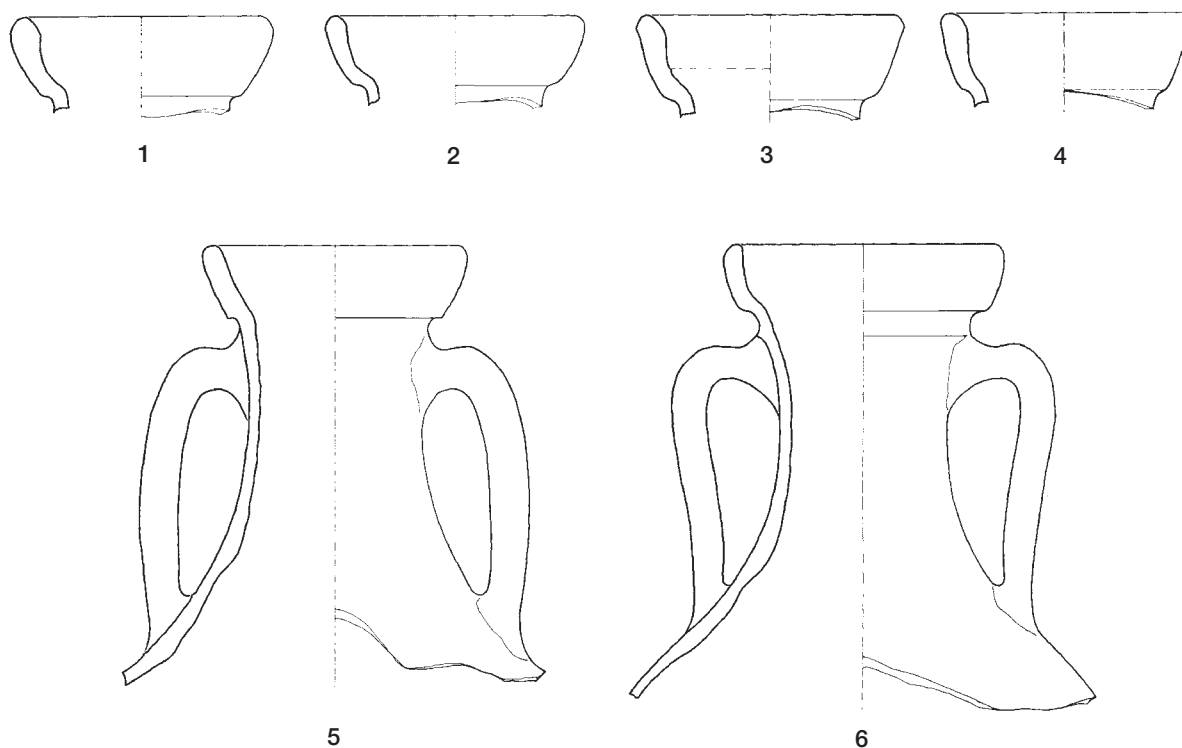
Aquestes peces foren comparades a dos quarts superiors d'àmfores procedents del que el mateix autor anomena jaciment E de la colònia de Sant Jordi (Mallorca) (Fig. 6, 5-6) i integrades pel seu compte i risc dintre la sèrie PE-41.

Si tot aquest material és realment de fabricació ebusitana –fet que sense un examen directe del material des d'aquí no es pot ni subscriure ni desmentir– caldria aleshores parlar d'un altre model d'àmfora altimperial ebusitana, per ara no seriat, perquè no és una “variant” de PE-41, sinó més bé una forma influenciada per prototipus com podrien ser les Haltern 70 o, fins i tot, les Tarraconense 1, entre d'altres.

Altres dades de la terrisseria de Safragell, com la possible fabricació de models d'àmfores diferents

Figura 5. Es canal. Àmfores T-8133 i PE-41 de l'interior del forn I (2-2 i 4-4). Superfície: S-43 a S-46, àmfores PE-41, S-51, S-54, S-55 i S-56, àmfores PE-25 tardanes (la S-56 és un rebuig de coccio).

Figura 6. Safragell. 1-4, possibles imitacions d'Haltern 70 (o Tarraconense 1?) i peces ebusitanes del mateix tipus (?). Segons Cerdà 1999.

als dos esmentats, així com la seqüència global productiva (que les T-8133 situen fins mitjan segle I) no han estat donades a conèixer de moment.

ALGUNES DADES CONTEXTUALITZADES A EIVISSA PER A LES ÀMFORES EBUSITANES DE L'ALT IMPERI

Cisterna I del Puig de Santa Llúcia

En realitat, part del material amforal ebusità d'aquesta cisterna ja va ser donat a conèixer fa anys (Ramon 1991, 19-21, Fig. 54, núms. 1-12). Tot i confiant que aviat es pugui escometre l'estudi dels importants nivells del santuari punícoromà del Cap des Llibrell, que ofereixen dades de no poc interès per a l'estudi de les produccions d'àmfores altimperi-als ebusitanes (Ramon 1991, 45-46), la cisterna I del Puig de Santa Llúcia continua encara estant un dels referents per aquestes i altres àmfores en el tercer quart del segle I, segurament ja en època flàvia (Vespasià?), malgrat incorpori materials en ús o circulació alguns decennis abans.

La UE.1 d'aquesta cisterna il·lustra, d'altra banda, algun aspecte de la circulació d'àmfores d'importació a l'*Ebusus* d'aquell moment. És més, la seva situació topogràfica, just sobre l'entrada del port

d'Eivissa (Fig. 1), formant part de la ciutat antiga, ofereix garanties que no es tractava d'un punt marginal, sinó de primera línia en la recepció de mercaderies de l'exterior.

Deixant de banda alguns elements residuals, que no es tenen en consideració perquè podrien distorsionar el panorama unitari percentual i deixant també de banda fragments de cos (no es recolliren tots) i elements com anses de producció local, el panorama amforal d'aquest estrat és el següent:

Àmfores ebusitanes (Fig. 7, làm. I, 7-8):

PE-25: vores 6, pivots 9; PE-41: vores 2, pivots 0; T-8133: vores 6, pivots 4.

Àmfores importades:

Àmfores tarraconenses (Dressel 2-4 en el cas de totes les vores): vores 5, pivots 1.

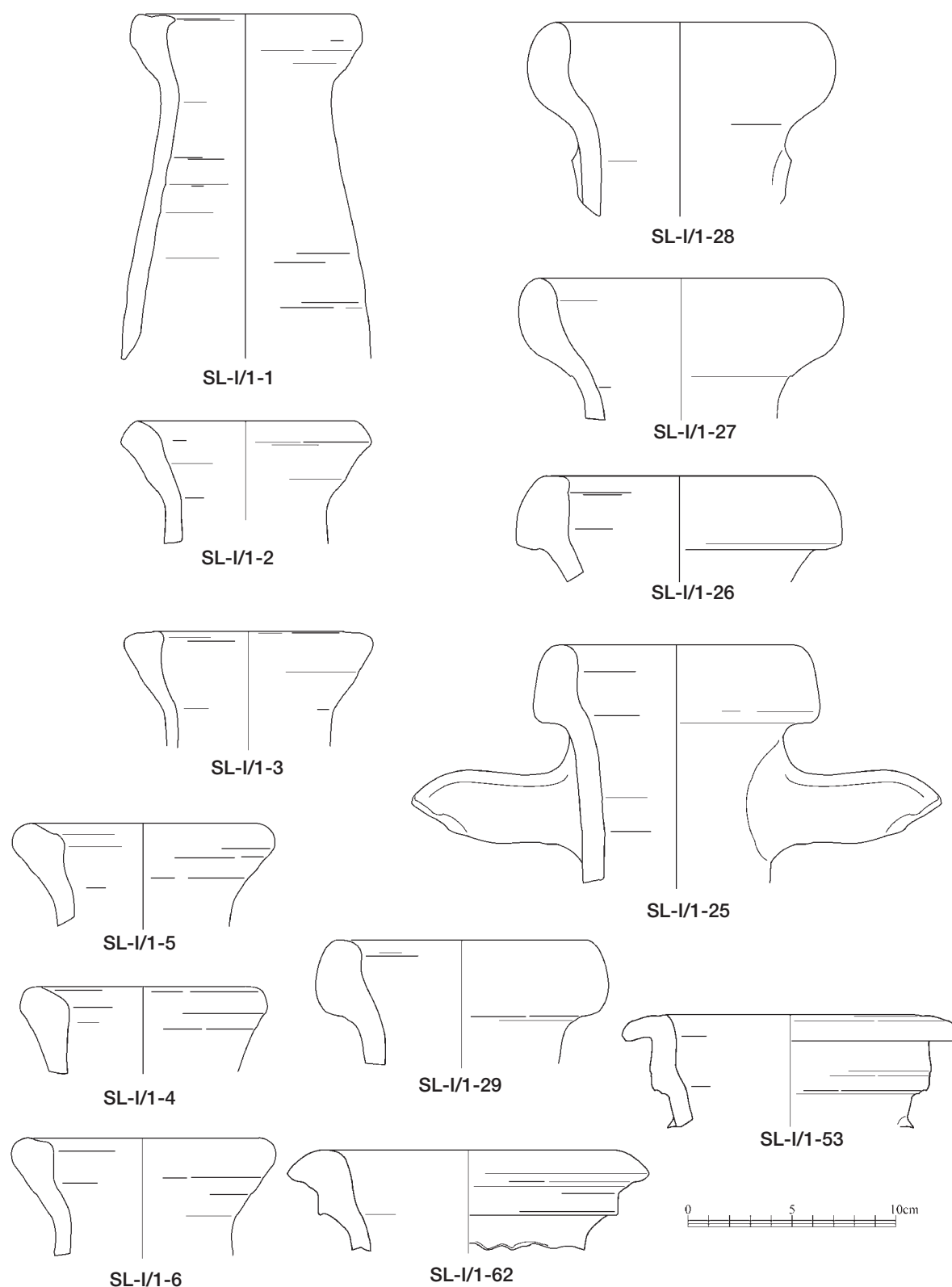
Àmfores bètiques: vores 2 (Dressel 20 i Dressel 14), pivots 3 (2 Dressel 7-11, un dels quals segurament Dressel 9, i Haltern 70, amb grafit).

Àmfores tripolitanes: vora 1 (tipus indeterminat).

Àmfores d'importació indeterminada: vores 1, pivots 1.

Àmfores ebusitanes, per vores, total 14 individus; per pivots, total 13 individus. Àmfores importades en conjunt, per vores, total 9 individus; per pivots, total 5 individus.

Figura 7. Cisterna 1 del baluard de Santa Llúcia, UE.I. 1 a 6: àmfores T-8133; 25 a 29: àmfores PE-25, 53 i 62: àmfores PE-41.

Quant a la relació àmfores ebusitanes / àmfores d'importació, per vores, resulta el 61% a favor de les ebusitanes i, per pivots, el 72%, a favor també de les àmfores eivissenques. Així i tot, es demostra el percentatge –39% / 28%– no menyspreable, en realitat ben alt, dels elements amforals d'importació. En qualsevol cas, cal recordar que se tracta d'una època molt àlgida de les exportacions provincials hispàniques, totes les quals, a nivell amforal, són presents en els horitzons eivissencs d'aquesta època.

La visió de les àmfores ebusitanes des de la UE.1 de la cisterna I del Puig de Santa Llúcia és força aclaridora. Per una banda, pel que fa a la ja esmentada cronologia i, quant a la morfologia precisa de les PE-25, pot dir-se que els tipus representats són talment primerencs, amb vores de les variants (1), (4), (7) i (22) (Fig. 7, 25-29, làm. I, 7).

Així i tot algun individu mostra ja les anses amb nervi suau i es documenten també pivots amples, cilíndrics i amb la presa de terra plana. Alguns pivots ja presenten acanalats i ressals anulars (làm. I, 8), anunciant els pivots de les PE-25 més tardanes.

Quant a les T-8133, tipus que ja caracteritzà tota la primera centúria anterior a l'era (Ramon 1991 i 1995) i que no és de tradició romana, sinó clarament feniciopúnica, sols cal dir que segurament aquest moment es ja el final del seu ús i/o fabricació, malgrat aquí estigui gairebé tan ben representat com el PE-25 (Fig. 7, 1-6).

Quant a les PE-41, conegudes a Santa Llúcia per dues vores, cal fer algunes observacions. La primera, que els perfils d'ambdues són un tant peculiars. A més, una d'elles ja no s'emprava com àmfora, sinó que la vora completa estava inserida dins una massa de morter de calç per alguna funció indeterminada (Fig. 7, 62), tal volta arquitectònica. La segona vora és molt especial ja que, tot i les similituds genèriques que té amb les PE-41 convencionals, aquesta peça de pasta clarament ebusitana, amb un perfil estret i molt angular (Fig. 7, 53), recorda algunes peces d'Empúries, de fabricació tarraconense, amb l'estampilla ANTH (Nolla 1974-1975: 175 i sgts., Figs. 20, 21, 23).

L'edifici A de ses païsses de cala d'Hort

Val la pena presentar algunes de les dades (inèdites) procedents de l'edifici A de Ses Païsses de Cala d'Hort, una vil·la d'èpoques púnica i romana (Ramon 1995) a la costa sud-oest d'Eivissa, en el terme municipal de Sant Josep de sa Talaia, perquè informen clarament sobre diversos aspectes d'interès, entre els quals el moment final de la producció de les PE-25.

La UE.XX.3 del dit edifici, malgrat que a nivell molt fragmentari, presenta un nombre d'individus molt

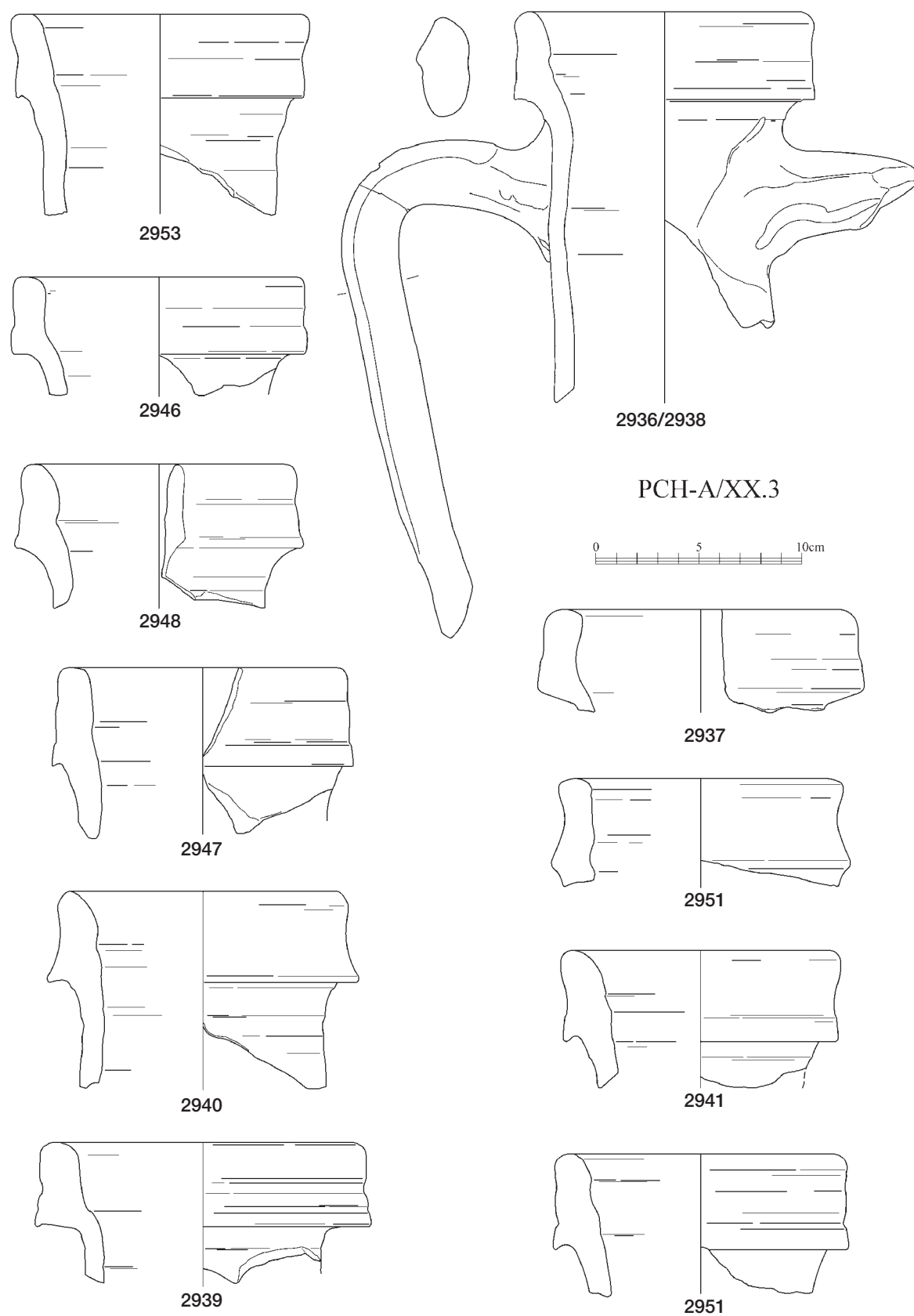
elevat, també pel que fa a la ceràmica procedent de l'Àfrica *Proconsular*. Hi són presents, quant a l'ARSW A, les formes H.9B, H.14/17, H.16, 14 o 16 o 18, H.27 i H.160, i quant a l'ARSW C, únicament dos fragments d'H.50. Són d'altra banda molt abundoses les cassoles africanes Ostia III, 267 (inici II-V) i, en menor mesura, encara que molt ben representades, les cassoles H23B/L10A, d'identica cronologia, juntament amb tapadores Ostia I, 261 (post 150 i molt abundant en els segles III i IV, fins s. V (Aquilué 1995), a més d'una cassola Hayes 14?, de cronologia similar. Es podria també fer esment d'algunes sigil·lades hispàniques Atlante F.15/17 (tav. XXIX,10).

Amb tot i això, fora de les produccions de cuina locals (gairebé inexistentes en aquest moment), la ceràmica romanoebusitana es majoritària i, en el grup que ara interessa, el dels recipients amforals, el seu predomini és aclaparador atès el fet que fora d'uns pocs fragments d'una Dressel 2-4, segurament hispànica i altres testimonials d'una possible Dressel 30 i d'una bètica, de classificació concreta també impossible, tota la resta –un nombre important d'individus– correspon a àmfores de producció eivissenca.

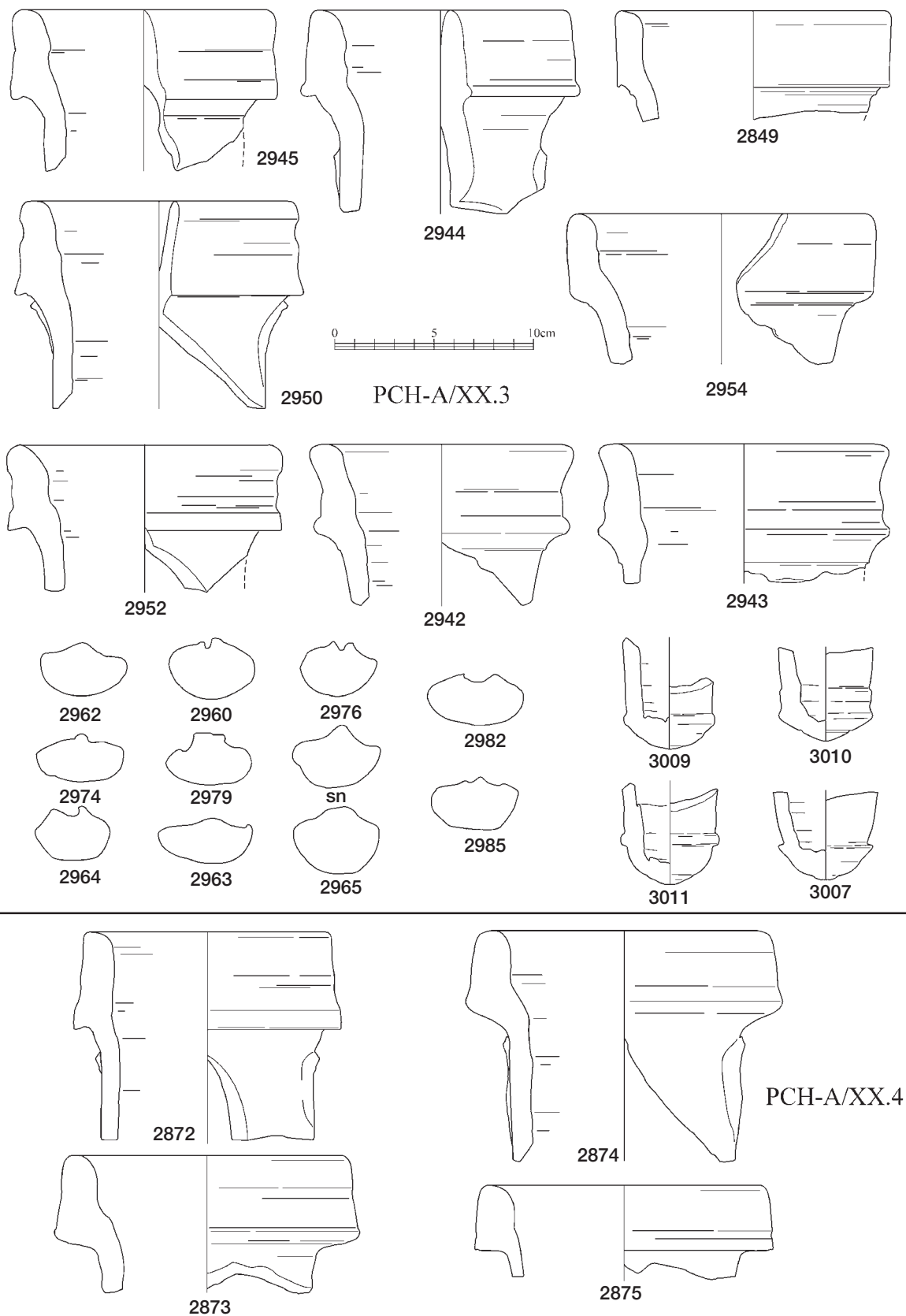
En realitat, ni cal una estadística, perquè les més de vint-i-cinc vores d'àmfora d'aquest estrat, corresponen totes al tipus PE-25 (100% sobre el total) (Figs. 8 i 9), fet que marca una considerable diferència en relació al que ha estat observat en el cas de la cisterna de Santa Llúcia, quant a àmfores d'importació.

La datació de la UE.XX.3 té una fita *ante quem* força precisa de c. 225 o, fins i tot, un decenni abans. Aquesta cronologia està clarament reforçada per l'absència absoluta d'àmfores RE-0101a (Ramon 1986), l'aparició de les quals no és anterior al moment que l'ARSW C ja s'havia imposat plenament, en el segon terç d'aquest mateix segle III (Ramon 1981: 126-127; ídem 1986, Fig. 6 núm. 1). En tots els casos –elements residuals a part–, les àmfores ebusitanes de la UE.XX.3 de l'edifici A de ses païsses de cala d'Hort corresponen al tipus PE-25 i és aquí on poden comprovar-se gairebé totes les variants precises, molt tardanes, d'aquest model, juntament amb els tipus de secció d'anses i pivots (Figs. 8 i 9), ultra la baixa cronologia final de la seva fabricació, que segurament cal perllongar fins el primer quart o dos primers decennis del segle III, és a dir, en plena època severiana.

Un altre estrat, cobert per l'anterior, és la UE.XX.4. El nombre global d'individus ceràmics és menor amb diferència, però a la seva manera també il·lustrador. Quant a importacions cal fer esment de la boca quasi completa i part del coll d'una àmfora

Figura 8. Païsses de cala d'Hort, edifici A. Àmfores PE-25 de la UE.XX.3.

Figura 9. Païsses de cala d'Hort, edifici A. Àmfores PE-25 de les UE.XX.3. i UE.XX.4.

segurament gaditana, Beltran II B, l'ansa i part del cos d'una possible Dressel 20, una solitària cassola L.10A / H.23B i una tapadora Ostia I-261, a banda de fragments inclassificables de vaixel·la ARSW A. La cronologia d'aquest estrat ha de ser situada en el segle II, sens dubte en la seva segona meitat, entre d'altres raons, per la presència de la Beltran II B (en vigència fins c. 150) i la tapadora Ostia I-261. En aquesta UE un lot d'àmfores PE-25 esdevé novament l'únic tipus ebusità representat. Els detalls morfològics dels individus, essencialment les seves vores (Fig. 9), en realitat són similars als observats a la UE.XX3.

DADES SOBRE ÀMFORES EBUSITANES ALTIMPERIALS FORA D'EIVISSA

Quant a les illes Balears, la forta presència d'àmfores eivissenques altimperials, de la mateixa manera que en el cas de les seves antecessores d'època púnica, ja era coneguda des de feia anys. A banda del que se ja se sabia, han estat donats a conèixer nous materials i, en altres casos, revisats els anteriors.

En aquest sentit destaca el treball de D. Cerdà (1999), qui no només recull un nombrós lot de noves peces, sinó que, a més, en revisa d'anteriors. En el primer dels casos, destaca la publicació dels materials (molts d'ells inèdits) procedents del club Nàutic de Santa Ponça i de Portopí. Aquestos, malgrat mancar de context tancat, per haver estat trets del fons del mar sense control aparent, tenen interès perquè ofereixen dades morfològiques en conservar-se la part clau –el quart o terç superior– dels recipients i per oferir, en tots dos jaciments, lapsos temporals llargs, que abasten tota la seqüència evolutiva de les PE-25, des de mitjan segle I, o poc abans, fins al primer quart del III. Del jaciment submarí de Santa Ponça també es publica un fragment de PE-41 (Cerdà 1999, Fig. 106e).

D'altra banda, aquest treball també recull altres peces submarines, però també descontextualitzades, com les de Portocristo, concretament tres PE-25 fragmentàries, de cronologia tardana i fragments de vores de jaciments de terra com l'antigor de son Rossinyol, amb quatre peces atribuïdes a tipus primerencs de PE-25, entre d'altres que s'esmenten a la taula 1, i nous materials de la Seu de Palma o la revisió del fons de *Pollentia*, en tots dos casos i a part de les PE-25, amb algunes vores d'àmfores PE-41 (Cerdà 1999, Fig. 106c/d i 110b/c). Alguns d'aquests documents tenen context estratigràfic, encara que generalment es tracta d'excavacions que ja poden considerar-se relativament antigues, principalment les de *Pollentia* i

que en cap cas alteren les consideracions del present treball.

També M. Riera ha donat a conèixer els materials d'una antiga excavació realitzada per G. Rosselló a l'illot des Frares (colònia de Sant Jordi). Han estat identificades, encara que fora de context tancat, cinc vores d'àmfores PE-25 (Riera 2004, 48, làm. 9, IF-72-16, IF-RLNE, IF-RLN3). Les dues publicades semblen pertànyer al tipus 16 i segurament són d'època flàvia avançada o ja antonina.

Per acabar, de la superfície del conjunt talaiòtic de sa Morisca (Calvià) han estat donades a conèixer dues vores, respectivament tipus 1 o 3 i 13, a més d'una altra que correspon al PE-26 (Quintana 2000, làm. XXV, 3-4 i XXVI, 1).

Amb tot i això, cal dir que pràcticament no s'han realitzat càlculs estadístics moderns a les Balears, que informin sincrònica o diacrònicament i amb exactitud del volum proporcional del material amforal ebusità d'època altimperial en relació al seu homòleg d'altres procedències, tema que, per descomptat, resta pendent.

Quant a les àmfores ebusitanes altimperials a la costa peninsular ibèrica hi ha també algunes novetats que es valoren a tot seguit.

Ha estat associat –encara que amb dubtes per part dels editors– el terç superior d'una PE-25 (Pinedo i Alonso 2004, 128-151, 214, fitxa 154) al derelict de d'Escombreras 3 (Cartagena), que per la resta del carregament, sembla datar-se perfectament a la darrer part del segle I aC. L'àmfora ebusitana, a jutjar per la fotografia publicada, sembla correspondre a una PE-25 tal volta d'època flàvia o julioclaudia final i, evidentment, no pot pertànyer al vaixell.

D'altra banda, un treball de M. Molina (1997) ha permès la identificació d'una sèrie d'àmfores ebusitanes al llevant i sud-est de la Península, no valorats amb anterioritat, en el qual s'esmenten dues vores de PE-25 i altres dues de T-8133 al jaciment de Loma de Herrerias (Múrcia), altres dues de PE-25 i una de PE-41 al Molinete (Cartagena), una de T-8133, a *Illici* (Elx), vint-i-sis de PE-25 i sis de T-8133 al *Portus Illicitanus* (Santa Pola), set de PE-25 i tres de T-8133 a *Lucentum* (Tossal de Manisses), una de PE-25 a *Ello* (El Monastil), dues de PE-25, altres dues de PE-26 i quatre de T-8133 a Duanes (Molina 1997 Figs. 5a, 7, 9, 12, 15, 19 i 21).

Són dades interessants quant a la dispersió dels tipus, inclòs el PE-26, escassament documentat a la costa ibèrica, entre les quals destaca també el considerable volum d'àmfores PE-25 de Santa Pola. Pel que fa a la quantificació de les àmfores assajada per aquest investigador, molt especialment en el cas de les PE-25, amb diferència el més nombrós quant a envasos ebusitans altimperials, el problema

Jaciment	Figura	Tipus vora	Context	Observacions
Portopí (Palma)	84b	(20)	submarí, no associat	1/4 sup., coll curt
Portopí (Palma)	84d	(8)	submarí, no associat	1/4 sup., coll curt
Portopí (Palma)	86b	(14)	submarí, no associat	1/4 sup., coll llarg
Portopí (Palma)	86f	(12/13)	submarí, no associat	sense ressalt
Portopí (Palma)	86h	(22)	submarí, no associat	
Portopí (Palma)	87e	(12/13)	submarí, no associat	
Portopí (Palma)	89a	(31)	submarí, no associat	1/4 sup., coll llarg
Portopí (Palma)	89d	(31)	submarí, no associat	1/4 sup., coll curt.
Portopí (Palma)	90b	(28)	submarí, no associat	1/4 sup., coll llarg
Portopí (Palma)	90f	(19)	submarí, no associat	
Santa Ponça	84f	(1)	submarí, no associat	1/4 sup., coll curt
Santa Ponça	84g	(7/8)	submarí, no associat	1/4 sup., coll curt
Santa Ponça	89b	(31/34)	submarí, no associat	
Santa Ponça	89c	(34)	submarí, no associat	1/4 sup., coll llarg
Santa Ponça	90a	(34)	submarí, no associat	1/4 sup., coll llarg
Portocristo	85k	–	submarí, no associat	1/4 sup., coll curt
Portocristo	85l	(21)	submarí, no associat	1/4 sup., coll llarg
Portocristo	87f	(15)	submarí, no associat	1/4 sup., coll curt
Son Rossinyol	84a	(1)	no associat	
Son Rossinyol	84b	(1)	no associat	
Son Rossinyol	84c	(8)	no associat	
Son Rossinyol	90e	(19)	no associat	
Ca n'Oms	84h	(7)	no associat	
Llenaire	85d	(20)	no associat	
Llenaire	85e	(2)	no associat	
Llenaire	85f	(1)	no associat	
Can Porticó	85i		no associat	
So n'Oliver	85j	(27)?	no associat	
So n'Oliver	86g	(22/23)	no associat	
Seu Palma	87g	(12)	?	vora sense ressalt
Seu Palma	89e	(32/33)	?	
<i>Pollentia</i>	84c	(21) apr.	Casa dos tresors	
<i>Pollentia</i>	85h	(22)	C. Porticada, Q.II, N.I	
<i>Pollentia</i>	86c	(14)	Casa cap bronze, hab.C, N.I-II	
<i>Pollentia</i>	86e	(12/13)	Casa N/E, hab. B1-B2	vora sense ressalt
<i>Pollentia</i>	87d	(9) apr.	no associat	
<i>Pollentia</i>	88e	(13)	Q.XX	
<i>Pollentia</i>	88g	(16) apr.	Casa N/E, hab. A1-A2	
<i>Pollentia</i>	90d	(5) apr.	Casa N/W, hab. C-D	
<i>Pollentia</i>	90h	(22) apr.	Casa N/W, hab. G1	
<i>Pollentia</i>	90k	(6)	Casa N/E, hab. A1-A2	
C. St. Jordi "E"	87b	(22/24)	?	

Taula 1. Quadre de les àmfores PE-25 trobades a Mallorca, a partir de Cerdà 1999, amb indicació del tipus de vora.

rau en dos factors que coarten els comptes de manera fatídica.

El primer, és la consideració del tipus PE-25 juntament amb àmfores d'èpoques que no els hi pertanyen, com és la tardorrepublikana i el segon, tant o més greu, la no distinció del tipus per variables

—estant el volum de peces publicades a nivell gràfic massa baix— que comporten clares diferències cronològiques.

En contra de l'anterior, molt interessant (i excepcional) per la precisió de les dades quantitatives, és l'estudi d'alguns conjunts tancats de *Tarraco* de la

primera meitat del segle II. Cal fer esment especial, en la mesura que ha estat perfectament estudiat i publicat, del conjunt del carrer del Gasòmetre (García/Pociña/Remolà 1997), que apuntala les percepcions cronològiques i tipològiques d'algunes PE-25, com es comentarà després.

Resulta, a més, que aquest complex ceràmic, juntament amb altres analitzats paral·lelament a la capital de la Citerior, donen dades sorprenents per la presència, més que rellevant, d'aquestes àmfores ebusitanes.

Sempre sobre el total d'elements amforals, al carrer del Gasòmetre –on s'estima la presència de 12 individus diferents–, les PE-25 representen el 44,4%; a les parcel·les 19-20 Peri 2, el 18,7%; al parc de la Ciutat, el 19,4% i a Pere Martell, el 18% (García/Pociña/Remolà 1997, taula 16). Tot això demostra certament el moment àlgid de les exportacions ebusitanes, almenys a *Tarraco*, en l'època dels primers antonins.

Pel que fa a zones com el sud de França o Itàlia, cal, en primer lloc, recordar, perquè sota diferents punts de vista que afecten la cronologia, tipologia i manera de transmissió de les PE-25, són prou importants els derelictes d'Est-Perduto (estret de Bonifaci) –amb una PE-25 molt antiga a jutjar pel seu perfil general i per la vora tipus (1) o (2) (lām. II, 3), d'època sense dubte julioclàudia– de Chiessi (Elba) –amb dues PE-25, una de les quals, donada a conèixer gràficament (lām. II, 4), té una vora tipus (8) i un perfil general un tant més evolucionat i que segurament és ja d'època flàvia– i de Cap Bénat I amb el terç superior d'una PE-25 de coll llarg i cilíndric i vora tipus (11-13), que pot correspondre, d'acord també amb la resta del carregament, a la primera època antonina.

Apart d'això hi ha les troballes isolades en diferents indrets d'aquesta geografia, reduïts per ara també exclusivament al tipus PE-25 i que, igual que els derelictes esmentats, ja varen ser tinguts en consideració l'any 1991.

Ja havia estat senyalada la presència d'almenys una PE-25, de model antic, a Marsala (Sicília), submarina i fora de context (Ramon 1991, 69) amb vora tipus (1), (3) o (4). D'altra banda, la peça completa, però fora de context de Port-Cros (lām. II, 2), és molt primerenca mentre que la recuperada al Golf de Fos, amb vora (32-33) o (35) és de la darrera fase, segurament segle II avançat o fins i tot segle III, rectificat ara una primera datació no més enllà dels primers decennis del segle II (Ramon 1991: 65-66).

Cal destacar també l'àmfora PE-25, amb vora (30), procedent de les termes del Nuotatore, a Ostia, que il·lustra la continuïtat de les exportacions fins a

Roma d'àmfores ebusitanes en època antonina molt avançada (Panella 1989, 142-143, Fig. 7).

ELS TIPUS AMFORALS EBUSITANS DURANT L'ALT IMPERI: TIPOLOGIA, FUNCIONALITAT, INFLUÈNCIES I CRONOLOGIA, QUINZE ANYS DESPRÉS

Una dècada i mitja després del treball *Las ánforas púnicas de Ibiza* (Ramon 1991) no s'aprecien raons de pes susceptibles de variar els fonaments bàsics del plantejament d'aleshores –que en molts sentits i passada una altra dècada, no era altra cosa que l'actualització de la *Producción anfórica púnico-ebusitana* (Ramon 1981).

És cert, finalment d'acord amb Corsi-Sciallano i Liou (1985, 152), que àmfores com les PE-25 haurien d'haver estat excloses de les classificacions d'envasos púnics i traspassades a les romanoebusitanes (RE), encara pendent. En canvi, les versions illenques d'àmfores romanobètiques o romanotarraconenses (tipus PE-41 i PE-26) sí que cauen en una època –la primera meitat del segle I– en la qual hom pot especular i admetre que encara es tracta d'un moment tardopúnic, per bé que ja molt romanitzat, com s'ha dit al principi, i continuar fent servir les inicials PE. Tant se val.

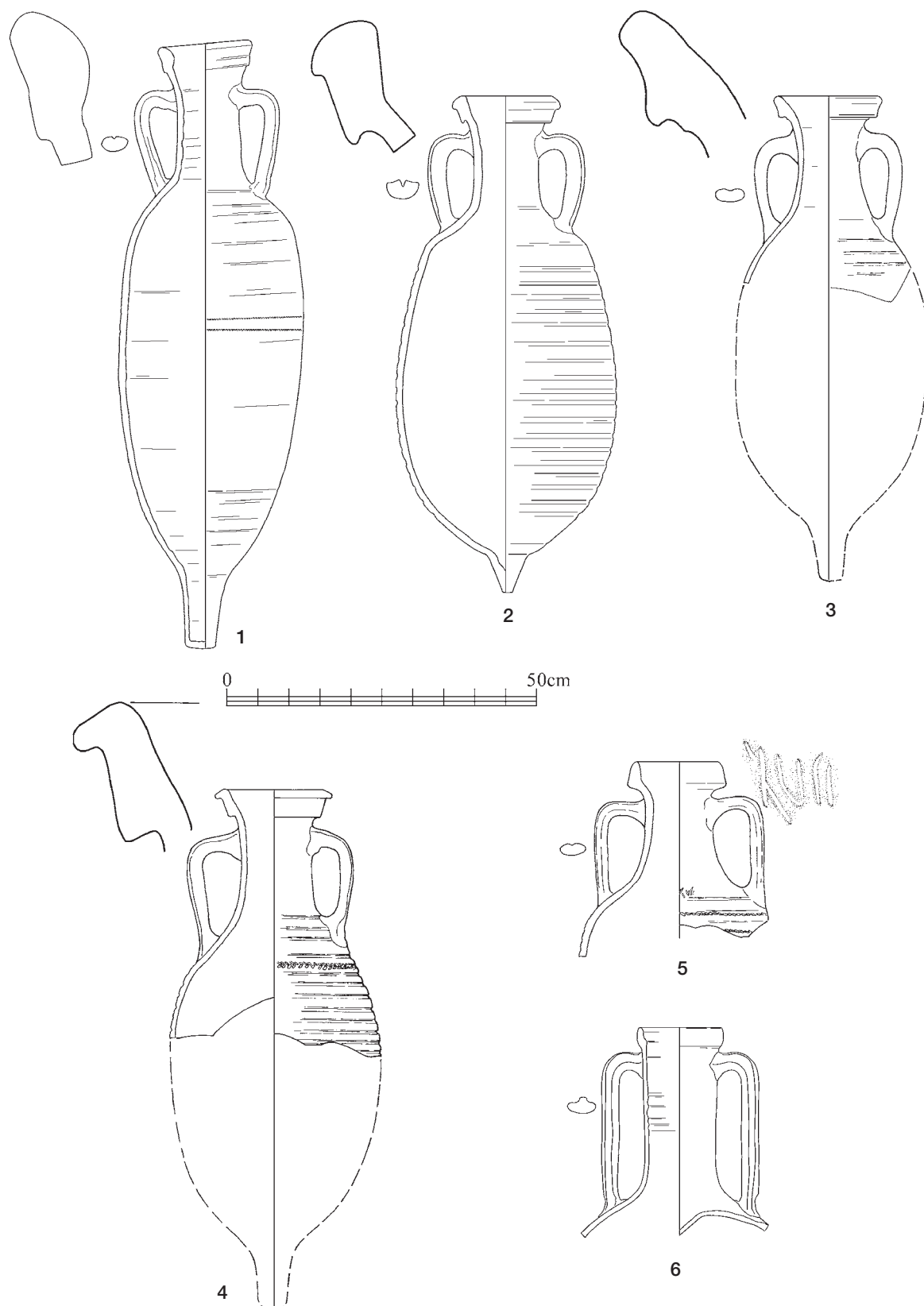
I no vol dir això que la investigació no hagi evolucionat en tots aquests enuncisats sinó, més aviat, que es tracta de matisacions no exemptes d'importància, les principals de les quals s'expliquen a continuació.

ÀMFORES EBUSITANES DE L'ALT IMPERI: MORFOLOGIA I TIPOLOGIA

Pel que ha estat dit, la tipologia de les produccions amforals eivissenques altimperials segueix ara per ara fent raonable la vella distinció entre àmfores de morfologia de tradició púnica (vigents només fins a mitjan, o poc després, del segle I, amb el T-8133), i versions foranes, que en aquesta fase no podien ser altre cosa que formes d'inspiració romana: per una banda morfologies bètiques emparentades amb la família de les Dressel 7-11 (PE-41) i, per l'altra, morfologies tarraconenses, especialment les Pascual 1 (PE-26) i les Dressel 2-4 (PE-25).

El tipus PE-41

Quant a les PE-41, D. Cerdá, en un treball relativament recent (Cerdá 1999, 172-180), proposa la subdivisió del tipus en tres variants (PE-41A, B, C), que és difícil de seguir per la manca d'un nombre suficient d'ítems complets que demostrï la seva viabilitat pràctica.

Figura 10. Àmfores ebusitanes trobades a diversos llocs. 1: PE-26 del Puig des Molins, 2: PE-41 de procedència indeterminada (segons Cerdà 1999), 3: PE-41 del litoral de Cartagena. 4: PE-41 del litoral de les illes Pitiüses (segons Ramon 1991), 5: PE-25 antiga, amb numeral XVII, del litoral de Ben-Afeli (Castelló) (segons Fernández 1982), 8: nou tipus ebusità del litoral de les illes Pitiüses.

Però, cal ressaltar en aquest treball la publicació del primer individu documentat en la seva integritat física (Cerdá 1999, Fig. 107a), tot i recordant que quan va ser definit el tipus (1991, 125-126) –encara que detectat des del primer enc estudi del taller de can Rova de Baix –Ramon *et alii* 1982)– les peces més completes no excedien del terç superior del recipient i normalment no eren altra cosa que fragments de vores i colls.

La dita àmfora, conservada en una col·lecció privada de Mallorca, manca de procedència coneguda (o divulgada) i Cerdá en publicà sols un dibuix (Fig. 10, 2), què mostra una esquena, sinó ortodoxament carenada, si almenys amb una notable inflexió de corba per a sota de les anses. Destaca, per la resta, un diàmetre màxim desplaçat molt avall del cos i un pivot cònic i més aviat curt, un tant estrany, en les actituds normals dels terrissaires ebusitans, plasmats en molts altres tipus (per ex., en el PE-25). Ni el coll de la peça, més aviat curt i moderadament còncau, ni la seva vora presenten anomalies particulars.

Aquest perfil concret podria haver rebut influències directes de les Dressel 9 (proporció llargària coll-cos i diàmetre màxim desplaçat avall), influències en qualsevol cas matisades i reinterpretades localment. Seria interessant també disposar de més documentació d'una altra àmfora de procedència submarina (Portopí, Mallorca), publicada igualment per D. Cerdá, però en un altre treball posterior (Cerdá 2000, Fig. 2b). Aquesta peça manca pràcticament sols del pivot, i si realment es tracta d'una àmfora ebusitana –com suggereix l'autor pels acanalats de la part baixa del cos– seria difícil negar en aquest model –que sols s'assembla a les PE-41 fins un cert punt– una influència directa d'altres recipients industrials, com ara les Lamboglia 2, de cronologia tardorrepublikana, complicant les coses considerablement. Però, de fet, sense un examen directe dels dos individus abans comentats, des d'aquí seria arriscada qualsevol opinió en ferm.

D'altra banda, ja és sabuda la variabilitat sempre dins d'un esquema d'exvasament i esglaonament de les cares inferiors de les PE-41. El nou material de la terrisseria des Canal, vist abans, n'és una prova més. I no podrien descartar-se, en alguns casos, influències no sols de les Dressel 7-11 bètiques, sinó també d'altres versions d'aquestes, per exemple les peces que fa ja anys J. M. Nolla (1974-1975, 175 i sgts., Figs. 20, 21, 23) anomena "Dressel 8 emporitanes", algunes amb l'estampilla ANTH (íd.; Tchernia 1970-1971, 67-69, Fig. 20), com podria reflectir un perfil molt concret d'àmfora ebusitana, procedent de la cisterna 1 del puig de Santa Llúcia (Fig. 7, 53) i tal volta enquadrable en el PE-41.

El tipus PE-25

Pel que fa al PE-25, les noves dades morfotipològiques, sempre a nivell d'individus incomplets, que són aclaridors a nivell tan sols parcial, no han fet més que accentuar algunes presumpcions de 1991. Pràcticament cap altre exemplar de PE-25 íntegre ha estat donat a conèixer amb posterioritat a l'esmentada data (Figs. 10, 5 i 11, làms. II i III) i això continua dificultant una tipologia de detall. Tot i així, cal admetre que és segurament el tipus ebusità altimperial sobre el qual poden fer-se ara més precisions.

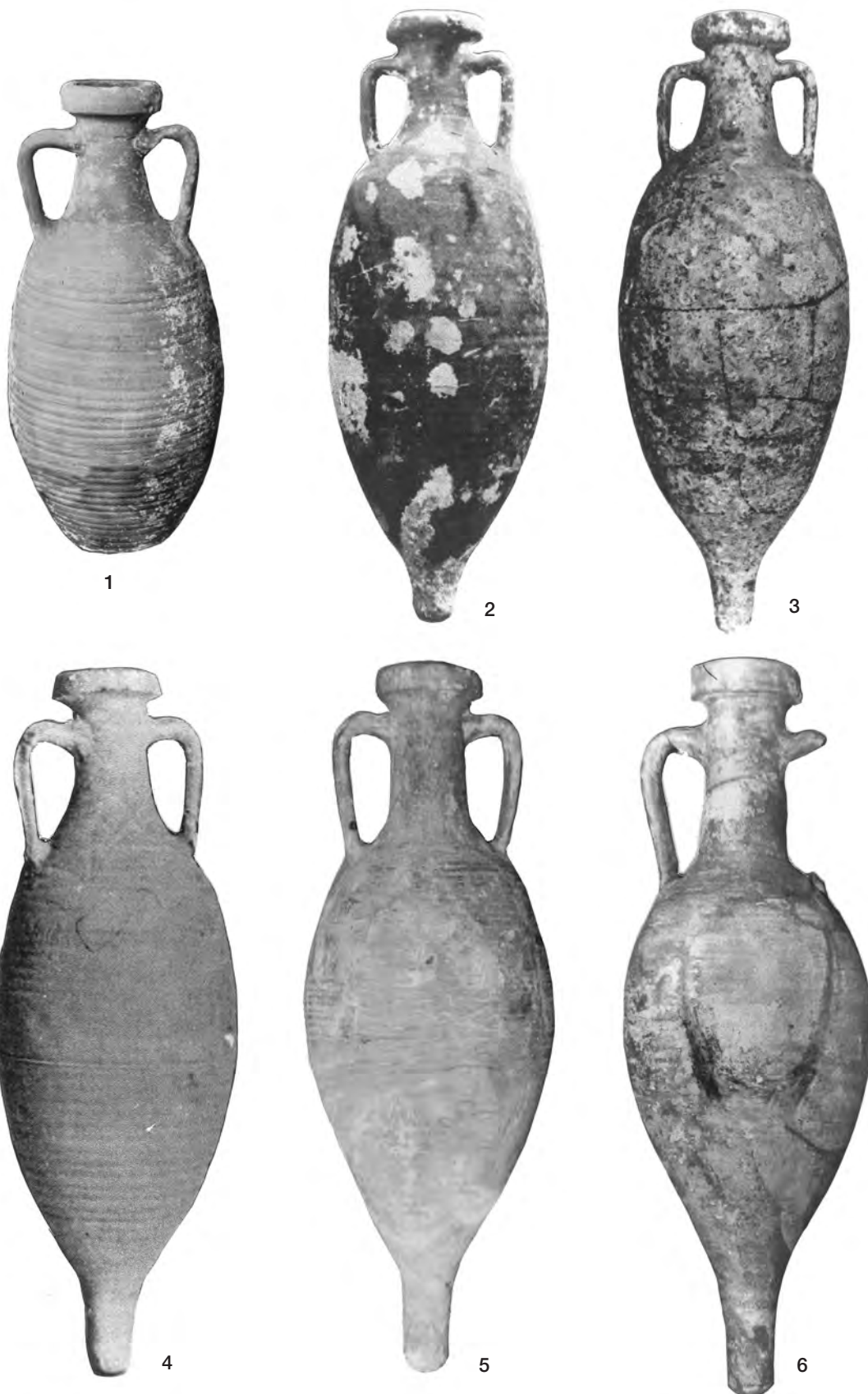
Les variants primerenques de PE-25 (Fig. 10, 5, làm. II 1-3) –que cal datar probablement a partir dels regnats de Calígula (37-41) o de Claudi (41-54 dC)– tenen un coll més aviat curt i marcadament cònic. Per tant, tenen anses no massa llargues en proporció a les mesures del coll. El cos és convex, relativament ample i el diàmetre màxim està relativament centralitzat. Cal també fixar-se en els pivots, què solen ser moderadament llargs o francament curts i lleugerament conicoconvexes, sense motlures o detalls particulars.

Les vores de les primeres PE-25 (Fig. 12) són molt característiques i pertanyen als tipus (1), (2), (3), (4) (5), (6), (7), (8), (15) i (19). Dues peces completes i paradigmàtiques del primer moment d'aquestes àmfores, ja esmentades, són les trobades al derelict de d'Est-Perduto i, sense context, a Port-Cros. A part d'aquestes, són morfològicament molt interessants els materials, majoritàriament sense context i de procedència vària, que amplien el repertori micromorfològic de les PE-25 antigues.

PE-25 de "segona generació" són les del derelict de Chiessi (Elba) i pot ser també l'individu de la tomba I de la necròpolis de l'albufera d'Alcudia (Fig. 11, 1, làm. II, 4 i 5), entre d'altres, que cronològicament semblen contemporànies a alguns individus de l'esmentada cisterna de Santa Llúcia.

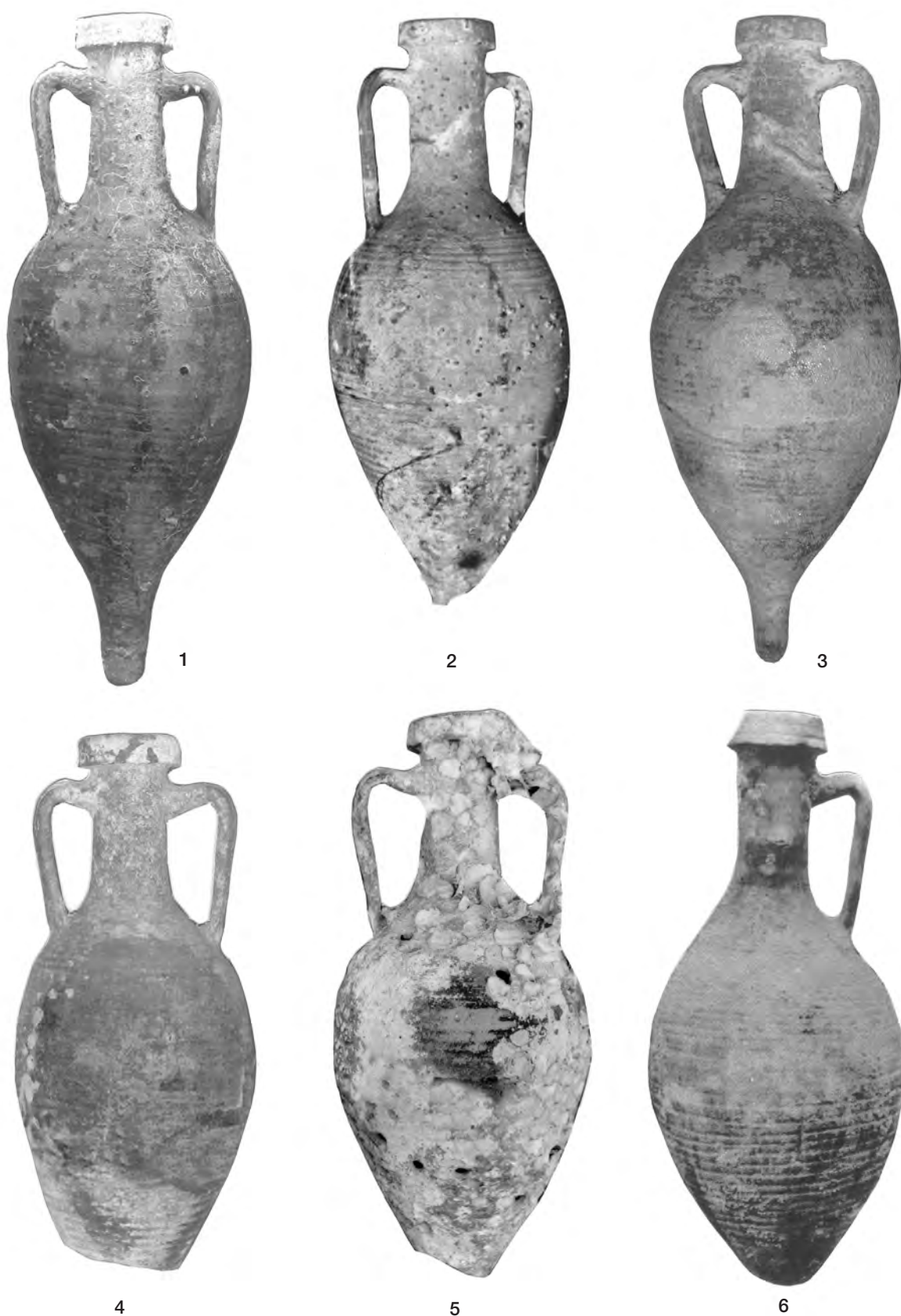
En canvi, en època flàvia avançada i antonina antiga (final del segle I fins la meitat o primer terç del segle II), les PE-25 tenen vores dels tipus (11), (12), (13), (14), (26) a (26). D'altra banda aquests llavis insinuen ja alguns dels trets que definiran els d'èpoques tardoantonina i severiana, però són més curts doncs no arriben normalment als 4 cm d'alçària (comptada en relació a l'esglaó més definitori de la seva base). En qualsevol cas, minoritari, que es trenqui aquesta regla, l'engruiximent de la seva secció és molt més considerable que en casos més tardans.

PE-25 característiques d'aquest moment (últim quart del segle I i primer terç o meitat del segle II) són l'individu de la tomba 2 de l'albufera (Mallorca) (Fig. 11, 4, làm. II, 6) i algunes submarines sense context procedents del litoral d'Eivissa (Fig. 11, 2-3, làm. III, 3-5) i de Mallorca (làms. III, 2).

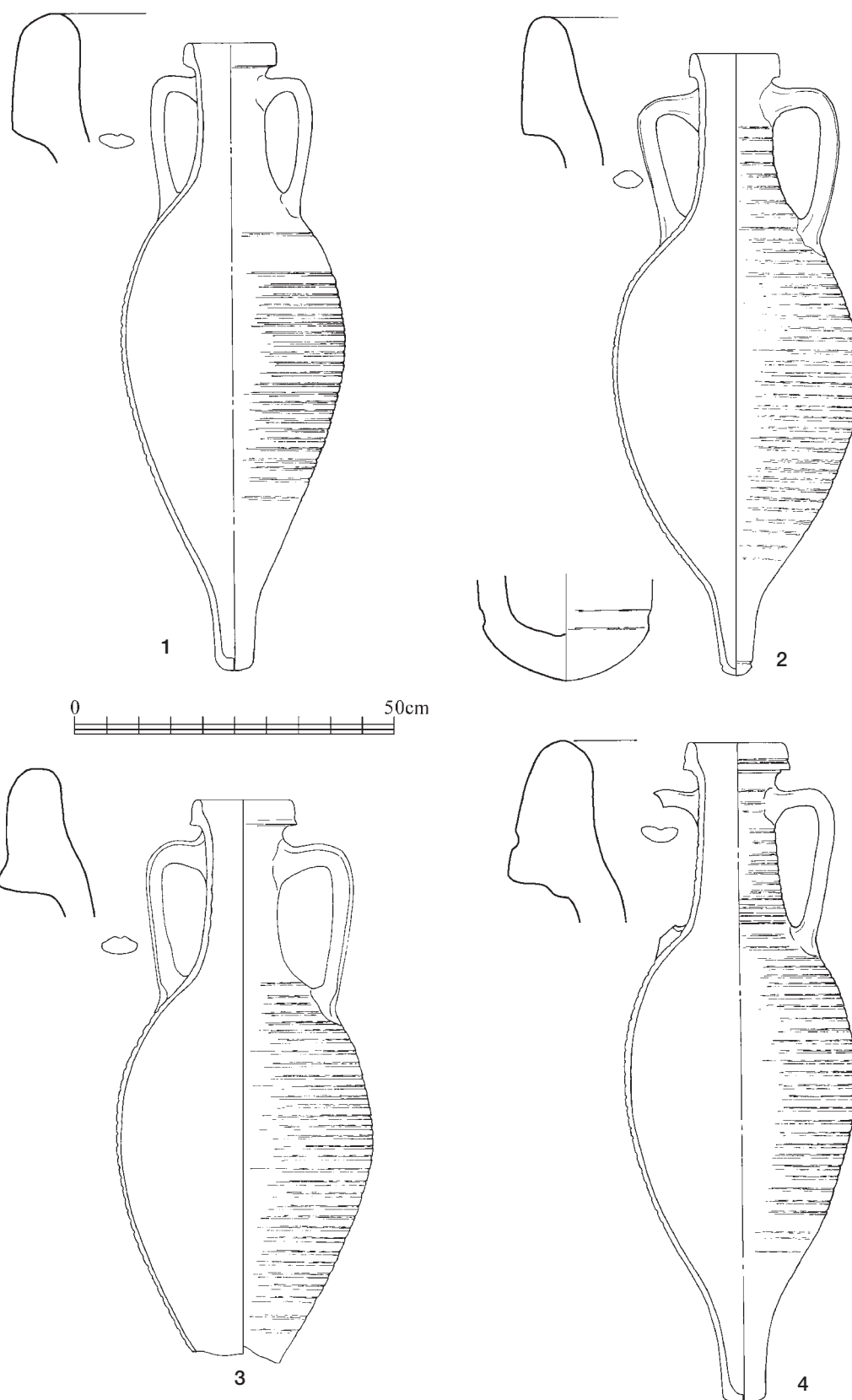
Làmina II. Àmfores PE-25 de procedència diversa. 1: litoral de les illes Balears, 2: Port-Cros, 3: derelicta d'Est-Perduto, 4: derelicta de Chiessi, 5 i 6: tombes 1 i 2 de la necròpolis de l'albufera d'Alcúdia.

261

Làmina III. Àmfores PE-25 de procedència diversa. 1 i 3 a 5: litoral de les illes Pitiüses, 2: litoral de les illes Balears, 6: litoral de Fos.

Figura 11. PE-25 de la tomba 1 de la necròpolis de l'albufera d'Alcúdia (segons Arribas i Llabrés 1983), 2 i 3: àmfores PE-25 del litoral de les illes Pitiüses (segons Ramon 1991). 4: PE-25 de la tomba 2 de la necròpolis de l'albufera d'Alcúdia (segons Arribas i Llabrés 1983).

En l'època tardoantonina, i fins ja entrada la severiana, les PE-25 no desapareixen, com abans se suposava, sinó tot el contrari, però pateixen una apreciable transformació morfològica. Els colls generalment continuen sent llargs i decididament cilindroides o cilíndrics, com en l'etapa precedent i per tant amb anses llargues i amb una variada gamma de seccions: acanalat fi sobre el nervi, acanalat ample, doble nervi o nervi senzill, més o menys accentuat.

Els cossos, per la seva banda, tendeixen a fixar el punt del diàmetre màxim més amunt que els exemplars antics, amb trajectòries sensiblement més parabòliques. Els pivots sovint són relativament fins i presenten un acanalat, un ressalt o una combinació d'ambdós elements.

Encara més definitòries són les vores de les PE-25 de la fase final, moltes de les quals ja foren tipificades (Ramon 1991, Fig. 14) en les variables (27) a (35). Aquestes, a diferència de les de la primera època antonina, accentuen motlures i s'allarguen passant àmpliament els 4 cm d'alt i arribant, en alguns casos, a 5,2 cm d'alçària. En aquest sentit, les UE.XX.3 i 4 de l'edifici A de ses païsses de cala d'Hort (Figs. 8 i 9) ofereixen un repertori ben datat i ampli pel que fa a les seves possibilitats formals. Les anses d'aquestes àmfores sovint són exageradament gruixudes, arriben a tenir nervis molt marcats, encara que també hi ha exemples d'aquesta fase amb acanalat longitudinal simple i en alguns individus les PE-25 adopten ja un aire que anuncia estils baiximperial (Fig. 5, S-55).

Són però escassos els individus d'aquest moment conservats amb la seva integritat física. De fet, no se'n coneix cap, de complet, però si molts fragments més o menys il·lustradors a la pròpia Eivissa i a les illes Balears, tot i recordant que una de les peces d'aquest moment amb el perfil més complet és l'àmfora de Fos (lám. III, 6).

Un nou tipus amforal ebusità de l'Alt Imperi

Pot ser és l'ocasió per posar sobre la taula de discussió la fabricació a l'*Ebusus* imperial de perfils peculiars, també en la línia de les Dressel 2-4, però que estrictament no són àmfores PE-25. La part superior d'un recipient de procedència submarina pitiüsa, amb pasta que delata la seva producció ebusitana, mereix quant menys un petit comentari. Se'n conserva el quart superior, té vora de cara externa convexa, moderadament exvasada i un tant allargada, cara interna de la vora còncava directament sobre un coll llarg i gairebé perfectament cilíndric. L'espatlla és convexa i obliqua. Les anses llargues i amb un nervi longitudinal extern perfectament marcat (Fig. 10, 6).

Precisament, aquest darrer detall delata que es tracta d'una àmfora altimperial i la situa en ple segle II o fins i tot després. Aleshores, hom, amb les degudes reserves, té la temptació de considerar-la una versió més o menys directa d'un model precís d'àmfora Campaniana, envasadora de cèlebre vi de Falern (Arthur 1989).

La cronologia d'aquestes àmfores italianes és també altimperial avançada ja que fins i tot un exemplar porta un *titulus pictus* amb data consular de l'any 216, època de Caracalla. Es tracta d'un model que, d'alguna manera, deriva de les Dressel 2-4 i que ara, tal volta per influències nordafricanes, presenta cossos molt llargs i cilíndrics, aspecte que en el cas de la peça d'Eivissa, és impossible de verificar atesa la seva fragmentació. En qualsevol cas, es coneix l'exportació de peces d'aquest tipus en lloc propers a Eivissa, com la plaça del Rei de Barcelona (Duran i Sanpere 1943, 55, Fig. 1) o, fins i tot, la colònia de Sant Jordi i la casa dels dos Tresors a *Pollentia* (Mallorca) (Cerdà 1999: 87-90, Fig. 55a, c), per la qual cosa la proposta no és inversemblant i, si de cas, s'hauria d'interpretar com una versió puntual quan les PE-25 dominaven aclaparadorament la producció eivissenca d'àmfores de transport.

El tipus PE-26

En referència a la forma PE-26, per manca de documentació nova, fora d'alguns fragments, que en el sentit esmentat poden ésser considerats de molt escassa definició, veritablement no és possible afegir més al que ja s'havia dit l'any 1991 (Ramon 1991, 122-123) quant a la tipologia d'aquests envassos (Fig. 10, 1 i Fig. 12, lám. I, 1).

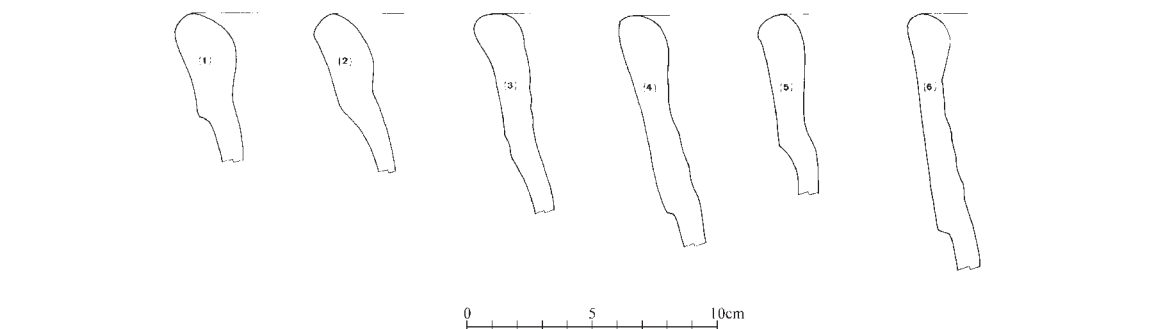
LA CRONOLOGIA

Pel que fa a la cronologia dels tipus, començant per el PE-26, pot afirmar-se que aquest no s'ha beneficiat de massa aportacions i ha de seguir-se amb la idea que la seva producció és *grosso modo* paral·lela a la del seu prototipus, la Pascual 1 data- da en la segona meitat o darrer terç del segle I aC i la primera meitat o un poc més enllà de la primera centúria de l'era.

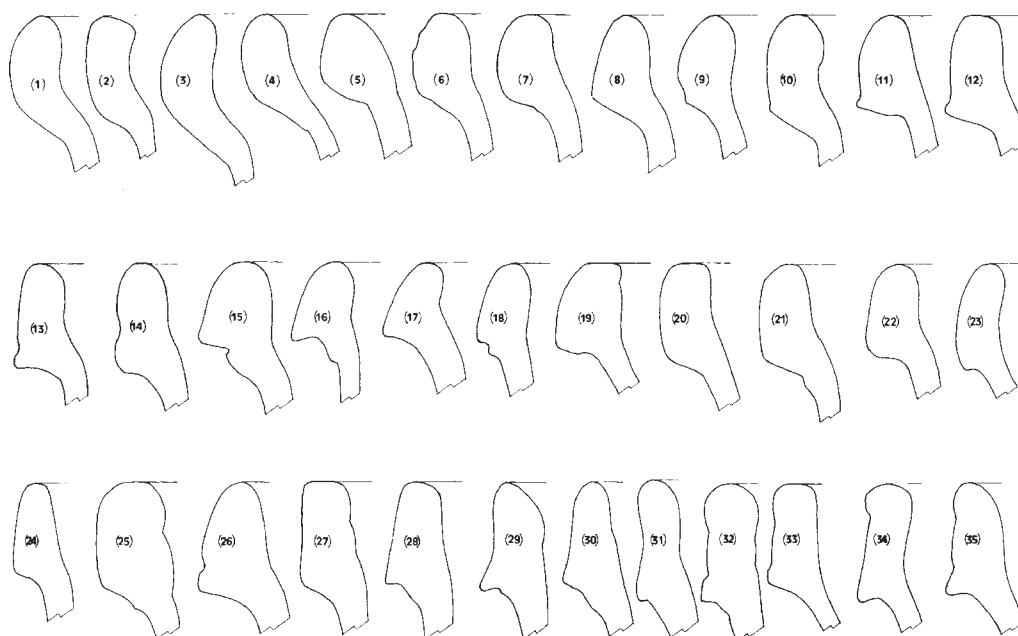
També el tipus PE-41, tot i amb noves dades, com el forn des Canal ja comentat on, juntament amb el T-8133, es troba contextualitzat en un centre de producció entorn del canvi d'era o els primers anys del segle I, segueix cronològicament subsidiari d'uns prototips, essencialment la família Dressel 7-11, encara que probablement també d'altres produccions males de definir.

La fabricació eivissenca d'aquest tipus segurament no ultrapassà els dos primers terços del segle I, i

PE-41

PE-25

Figura 12. Classificació de vores de les àmfores PE-26 i PE-25 (segons Ramon 1991, figs. 14 i 15).

quant a la data més baixa, és a dir, la del seu començament, s'ha de situar, amb tota probabilitat, en època augustal.

En canvi, i com ja s'ha vist, el PE-25 compta amb aportacions significatives. En el benentès que les datacions inicials per aquest tipus (vers 35-40 de l'era), ja eren conegudes.

Amb les dades actuals sembla pràcticament segur que la PE-25 encara no es fabricava a l'època de Tiberi segons sembla confirmar, entre d'altres, la seva absència absoluta dels complexos estratigràfics del santuari punicoromà del Cap des Llibrell datats a la fi del regnat d'aquest emperador, o ja en època de Calígula, quan el santuari va ser completament remodelat (Ramon 1991, 44-45).

L'ancoratge cronotipològic de les seves variants intermitges mereix un comentari i, a més, es presenta aquí, com a novetat important, la constatació que la producció de models tardans ha d'allargar-se fins el primer quart del segle III, en plena època severiana. A més, ja s'ha dit que actualment s'han establert relacions complementàries entre morfologia i cronologia: les versions primerenques –com les d'Est-Perduto i Port-Cros–, molt properes a algunes Dressel 2-4 hispàniques, correspondrien als anys 35/40-60/70 de l'era.

Ja a partir del tercer quart del segle I poden apreciar-se símptomes d'evolució, encara que amb molta proximitat a les primeres versions. És el cas de les PE-25 del derelict de Chiessi (Elba) o de la cisterna 1 de

Santa Llúcia (Eivissa), i l'exemplar de la tomba I de l'Albufera d'Alcúdia, prop de *Pollentia*. Però l'altra PE-25 completa, de la tomba 2 de la mateixa necròpolis, malgrat que el presumpte aixovar d'acompanyament és aparentment contemporani a la tomba 1, respon a un model més evolucionat a jutjar per un coll decididament llarg i cilíndric, una vora tipus (26) i un pivot acanalat que convindria situar, bé durant els darrers flavis, bé ja en els primers antonins. En realitat, no s'han donat a conèixer contexts ebusitans que responguin clarament a la primera meitat del segle II. És possible, per exemple, que alguns nivells (i/o conjunts) de l'establiment rural del Puig des Collets³ (Sant Josep de sa Talaia) pertanyin a la primera meitat del segle II. En el sentit esmentat caldria citar algunes vores motllurades que, en realitat, pertanyen a tipus de ple segle II, encara que la cronologia proposada pels excavadors per a l'abandonament sigui el 80-100 dC (Puig/Díes/Gómez 2004 G171.70, 71 i 77). De fet, al nucli urbà de l'antiga *Tarraco* han estat documentats alguns conjunt ceràmics tancats de la primera meitat del segle II. El del carrer del Gasòmetre, ja esmentat anteriorment (García/Pociña/Remolà 1997, 191-193, 199, Fig. 7), situa en els primers anys, o quart, del segle II el moment cronomorfològic de les PE-25, que en aquest context tenen vores dels tipus (11) a (13) i (26) i colls perfectament llargs i cilíndrics.

Millor datades en la segona meitat del segle II (UE.XX.4) i en els dos primers decennis del segle III (UE.XX.3), són les estratigrafies de l'edifici A de ses païsses de cala d'Hort, ja discutides aquí, que mostren una pràctica identitat quant a variants de detall de les PE-25 en ambdós moments. També el quart superior d'àmfora PE-25, amb vora (30) aprox., procedent de les termes del Nuotatore, a Ostia (Panella 1989: 142-143, Fig. 7) és un bon exemple del darrer terç del segle II, perfectament en la línia del material de cala d'Hort.

INFLUÈNCIES I FUNCIONALITAT

Malgrat que, com ja s'ha vist, són molt escadusseres les novetats quant a les PE-26, la seva dependència morfològica directa del famós tipus Pascual 1, apadrinat per l'insigne investigador objecte del present homenatge, tot i a jutjar pel material a l'abast, no tant nombrós com seria desitjable (fis. 10, 1 i Fig. 12), sembla un fet inqüestionable i sobre el qual no cal insistir.

De la mateixa manera, i pel que fa a les PE-25 més antigues (Ramon 1991, 119-120), cal ratificar-se en el fet que es tracta de versions ebusitanes d'àmfo-

res Dressel 2-4 de la costa peninsular de la Tarraconense que, a banda de gran part de la zona catalana (entre d'altres, veure: Pascual 1977; Tchernia 1970-1971; Miró 1985 i 1988), es fabricaren igualment en tallers de l'actual País Valencià (veure, entre d'altres: Aranegui 1981; Aranegui/Enguix 1977; Aranegui/Mantilla 1987; Gisbert 1987 i 1998).

I caldria recordar que són precisament les vores més tardanes, les més altes, de seccions subrectangulars i subtriangulars, les que feren caure més d'un investigador en la trampa de pensar que imitaven directament envasos Dressel 1 itàlics i, quan es comprovà el decalatge cronològic entre ambdues produccions, es cercà, fins i tot, una nova font d'inspiració en les imitacions bètiques d'àmfores Dressel 1C (Cerdà 1999, 130 i següents), teòricament fabricades fins ben entrat el segle I.

La realitat és que, a més, els perfils de vores d'àmfores PE-25 més similars a les esmentades Dressel 1 són els més tardans, ja que no compareixen fins ben entrat el segle II. Un altre factor que, juntament amb l'anterior, invalida del tot aquesta tesi és que les PE-25 de les últimes generacions són, abans que qualsevol altra cosa, derivacions dels primers models, de la similitud dels quals amb les Dressel 2-4 tarraconenses ja se n'ha parlat prou. Crida l'atenció, això sí, el tipus PE-25 d'èpoques antonina i severiana, amb els seus perfils, colls i llavis alts característics on, fora de la dita evolució interna, no es fàcil buscar altres fonts contemporànies d'inspiració entre el repertori morfològic internacional.

Sobre les PE-41, és evident que les Dressel 7-11 bètiques (àmpliament exportades a Eivissa) en constitueixen la font principal d'inspiració. Amb tot i això, els tipus sudhispànics també foren assimilats per altres tallers peninsulars, com alguns dels catalans, no sense particularitats morfològiques pròpies. És possible, almenys en algun cas, que les influències sobre les PE-41 vinguessin matisades per altres imitacions, com les esmentades. Sense un corpus de documentació més íntegre morfològicament parlant és de mal fer donar per tancada la qüestió.

Per a concloure amb aquest apartat, resta el tema de la funcionalitat dels envasos industrials altimperial d'Eivissa. Dos d'ells, el PE-25 i el PE-26 s'assimilen morfològicament, com ja va dir-se en el seu moment, a àmfores de vi de la Tarraconense, com les Dressel 2-4 i les Pascual 1, d'ampli radi d'exportació, però la mateixa funció quant als recipients

3.- Nom original del lloc, front al de "can Corda", que no és altre que el malnom dels actuals habitants de la propietat.

ebusitans, que manca de proves directes, continua restant poc més que una hipòtesis raonable.

Pel que fa a les PE-41, en la línia morfològica de les àmfores bètiques de salaó de peix Dressel 7-11 –un dels exponents paradigmàtics de la preponderància de l'economia provincial hispana– ja en el seu moment es plantejaren dubtes que en el cas illenc es tractés d'envasos específics de peix salat i això, com és obvi, no precisament per la manca de recursos de l'illa. La mateixa qüestió es planteja de fet en les versions catalanes d'aquesta família i, pel que fa a Eivissa, la seva fabricació en tallers no només marítims, com en certa forma és el de Can Rova de Baix, sinó també del centre de l'illa, com Es Canal, no fa més que accentuar l'interrogant. En qualsevol cas, val a dir que tampoc es disposa a hores d'ara de proves directes de quin era el seu contingut.

CONCLUSIÓ: LES ÀMFORES EBUSITANES ALTIMPERIALS: ECONOMIA, SOCIETAT I COMERÇ

Tractar d'àmfores altimperials ebusitanes, és tractar també de qüestions de producció, excedent i organització socioterritorial de l'illa. Però, de fet, el model econòmic, s'entengui també social, d'*Ebusus* durant l'Alt Imperi, per manca d'estudis específics, no és massa conegut (Juan 1988; Ramon 2004). Tot i així, cal reconèixer l'existència de dades de consideració, entre les quals les àmfores, que novament adquireixen un paper molt important.

En primer lloc, cal recordar que des del segle V aC, tot el camp illenc havia estat organitzat territorialment en centenars d'explotacions agrícoles repartides per la geografia de l'illa. És a dir, que la colonització del camp en època tardopúnica i altimperial romana no era precisament un fenomen nou.

A banda del resultat de moltes prospeccions, majoritàriament encara inèdites, han estat excavats total o parcialment tres centres agraris, el de Ses païsses de cala d'Hort (Ramon 1995b), el de Can Fita (González/Pacheco 2002) i el des Puig des Collets (Puig/Díes/Gómez 2004) tots els quals, amb precedents en plena època púnica, tenen continuïtat durant l'imperi i, en alguns casos, fins a l'època bizantina.

A més, en els tres casos són les fases i estructures altimperials les millor documentades. El primer que cal considerar és que totes comptaren amb importants instal·lacions per a la mòlta d'olives (*trapeta*) i el seu premsat mitjançant sistemes de *prelum* i contrapesos cúbics. Es tracta de premses tradicionalment atribuïdes a la producció d'oli, que en l'*Ebusus* altimperial degué de ser un producte rellevant.

Quant a la producció de vi ha de dir-se que en tota la geografia illenca existeixen molt nombroses ali-neacions de rases estretes i de major o menor llargària, cavades al sòl geològic. Algunes d'elles han estat excavades recentment i podrien, perfectament, pertànyer a conreus de vinyes d'èpoques púnica i romana.

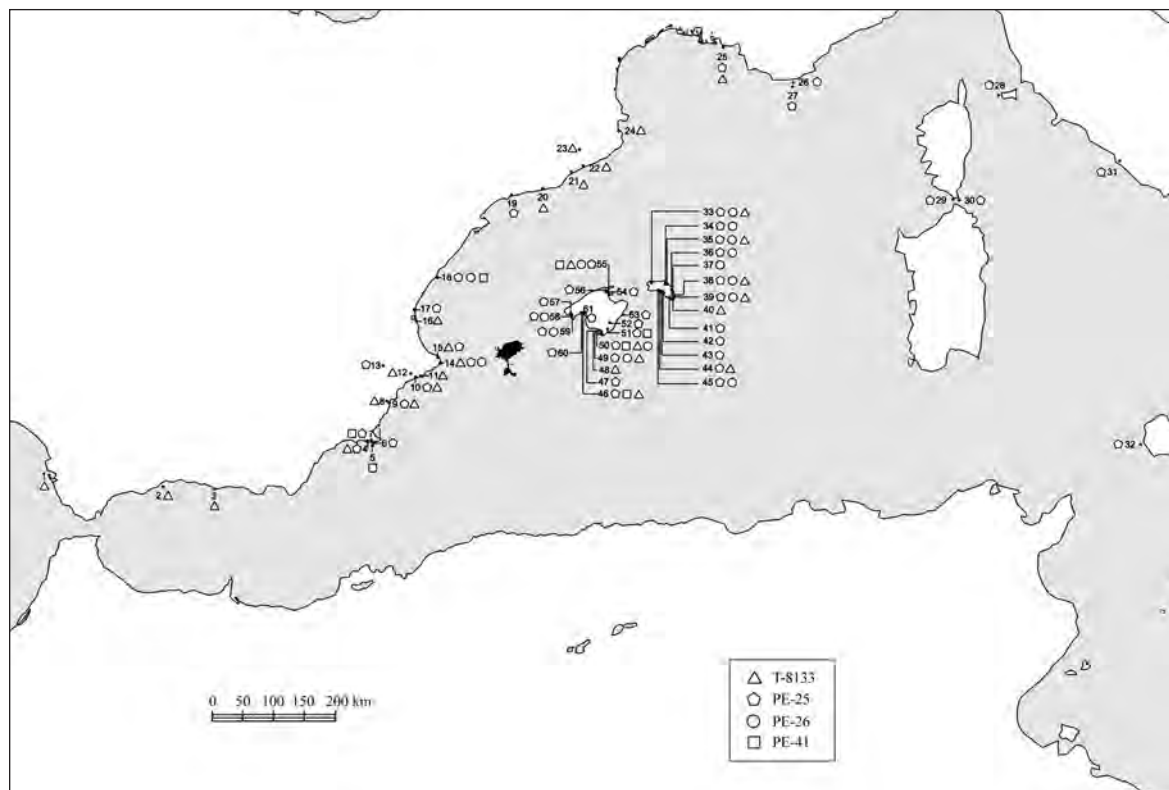
Quant als productes marítims, cal dir que a Eivissa encara no ha estat verificada de manera concloent l'existència de fàbriques de processament i salat de peix i dóna la impressió que si existiren, no tingueren ni de bon tros l'envergadura de les moltes documentades a tot el Mediterrani i a l'Atlàntic.

Les *villae* esmentades, almenys en el cas de l'anomenat edifici A de Ses païsses de cala d'Hort (Ramon 1995b), durant el segle I dC, i en relació al que havien estat en el decurs de l'època púnica, sofrien importants transformacions físiques i funcionals. És més, es tracta d'un període en el qual s'observen canvis en el model territorial, que ara sembla tendir a l'agrupació en unitats més articulades mentre que en època púnica tal volta era més dispersa. És en aquest punt on cal plantejar-se quina relació existeix entre les *villae* i els centres terrissaires dels segles I-III, algun dels quals han estat comentats en aquest article. Un fet inqüestionable és que almenys en dos dels casos (Safragell i Can Rova de Baix) aquestos es trobaven a molt poca distància (dos o tres cents metres, com a molt) de nuclis contemporanis d'habitatge i producció agrícola.

Es possible, per tant, que les *villae* ebusitanes de l'Alt Imperi comptessin amb centres de producció propis a tots els efectes. Una altra possibilitat, considerada la gran dispersió i atomització d'aquestos enclavaments, és que més d'una de les *villae* properes entre elles mateixes fossin abastides per una sola terrisseria, que caldria veure aleshores com una entitat més aviat autònoma. La investigació futura té moltes possibilitats de clarificar aquesta qüestió.

Què l'economia ebusitana de l'Alt Imperi, almenys en el cas dels productes envasats en les àmfores de producció pròpia, era excedentària, ho demostra clarament la pròpia dispersió exterior dels recipients. Així i tot, resten no pocs problemes a resoldre, per exemple, no queda clar si l'oli que segons demostra rotundament l'arqueologia era produït a un nivell segurament elevat, era també exportat a l'exterior. Cap tipus amforal ebusità, d'altra banda, s'assimila a ni una sola forma contemporània especialitzada en aquest transport.

Quant al vi, aquest, igual que succeí en època púnica (Ramon 1991, 131-135), té totes les prerrogatives per haver estat un dels gran protagonistes del comerç marítim ebusità altimperial, atès que com s'ha vist en aquest cas, les formes eivissenques sí

Figura 13. Mapa actualitzat de distribució fora de les Pitiüses de les àmfores PE-25, PE-26 i PE-41.

que són versions d'alguns famosos contenidors d'aquest producte (PE-25, PE-26).

Cal recordar un paràgraf de Plini el Vell (*Nat. Hist.*: XIV 8, 71) en el qual s'afirma: *Hispaniarum Laeetana copia nobilitantur; elegantia vero Tarraconensia atque Lauronensia, et Balarica ex insulis conferuntur Italiae primis*, que no va passar desapercebut a la investigació, però la realitat del qual va xocar frontalment amb la manca d'evidències que demostrassin la fabricació a Mallorca i Menorca –les Balears dels mateixos autors clàssics que anomenaven Pitiüses Eivissa i Formentera, començant pel mateix Plini (III, 10, 76-77)– d'àmfores per al transport del vi illenc.

Llavors sorgiren teories (Etienne/Lamour/Mayet 1982), encara no del tot extingides (Cerdà 1999, 132), que front a l'evidència, aleshores ja manifesta, de la fabricació d'aquests envasos (concretament el PE-25) a l'illa d'Eivissa, decidiren com a explicació que *Ebusus* transferia a les Balears àmfores buides per a l'envasat dels vins lloats per Plini. En contrapartida i malgrat que les fonts clàssiques, certament, quan parlen de les Balears no es refereixen normalment a Eivissa ni a Formentera, no podria descartar-se del tot una simple confusió per part de l'escriptor mort l'any 79 arran de l'erupció del

Vesubi. Perquè, com ja va dir-se fa anys (Ramon 1991, 166-167), les àmfores eivissenques si que arribaren a Roma i al Tírr i el que seria complicat de demostrar és que el seu producte no fos també ebusità.

I en aquest sentit, caldria remarcar que si les PE-25 envasaven realment vi, sobre la seva producció a *Ebusus* no tingué efecte el controvertit edicte de Domicià (Pereira 1987, 349-364), promulgat al principi dels anys noranta i mitjançant el qual prohibia plantar vinyes a Itàlia i ordenava l'eliminació de la meitat de les existents a les províncies (Suetoni, *Dom.* 7, 2 i 14, 2). Perquè, almenys la fabricació dels esmentats envasos i la seva exportació, semblen trobar-se en un punt tant o més àlgid en les primeres dècades del segle II, com ho demostren els materials de *Tarraco*, ja comentats, entre molts d'altres.

Les àmfores eivissenques dels primers segles de l'imperi, a la seva manera, també poden ser testimoni de transformacions de més abast. En aquest sentit, no hi ha dubte que la substitució total d'un model tardopúnic de llarga tradició, com el T-8133 –que com s'ha vist convisqué amb els PE-26 i PE-41, superant-los infinitament a nivell percentual en terrisseries de la primera meitat del segle I– per un altre clarament romà, com el PE-25, ha de ser

síntoma, no sols de l'acabament d'algunes tradicions formals anteriors, sinó probablement també d'altres de caire socioeconòmic per ara difícils d'esbrinar.

De la mateixa manera, és de mal fer no acceptar que la fi de la producció de les PE-25, després de quasi dos segles d'existència, fóra un de tants indicis de l'acabament a Eivissa de l'Alt Imperi i de les fortes transformacions en l'organització econòmica i territorial, en aquest cas, confirmades, entre d'altres factors, per la reducció dràstica del nombre d'unitats diferenciades d'explotació rural (Ramon 1995b, 35).

A diferència de les produccions tarraconenses (entre d'altres: Pascual 1991; Miró 1988; Revilla 1995, 1998⁴, 2004) o de les bètiques (entre d'altres: Lagóstena 2001), per esmentar sols exemples hispànics, en el cas d'Eivissa no és possible comptar, no ja amb un corpus suficient d'estampilles o *tituli picti* sobre els envasos altimperials de fabricació pròpia, sinó que simplement no se'n coneix cap fins al moment⁵, revisats milers de fragments o peces completes.

Aquest factor impedeix qualsevol consideració que no sigui estrictament especulativa entorn de famílies o personatges concrets lligats a les produccions amforals ebusitanes i al seu comerç, en el benentès que alguns llinatges d'indubtable importància, coneguts per l'epigrafia lapidària eivissenca (Juan 1988), devien ser terratinents i productors. És a dir, que aquest aspecte d'elevat interès social resta pràcticament exclòs de l'estudi de les àmfores i en definitiva de l'estudi de l'economia eivissenca dels segles I-III de l'era.

Quant al comerç amb àmfores ebusitanes altimperials, segurament cal distingir entre llocs i circumstàncies on aquestos envasos, fora de les illes Pitiüses, han estat localitzats.

Però mentre que a les Balears i possiblement fins alguns llocs de la costa oriental de la Península, totes o gran part de les àmfores ebusitanes altimperials podrien (com succeïa en època púnica) haver estat objecte d'un tràfic directe per part d'Eivissa –del qual el possible derelictes del nivell I del fondejador nord de na Guardis a Mallorca

(Guerrero 1984: 23-33), tal volta en sigui un reflex⁶– el cas de les àmfores ebusitanes a la Mediterrània central i, tal volta també al sud de França, amb tota evidència va respondre a models de tràfic diferents. Està demostrada la presència, sempre molt minoritària, d'àmfores PE-25 en tres classes de carregaments marítims, tots els quals també s'han comentat en aquest article. Per una banda, el derelictes d'Est-Perduto (estret de Bonifaci), d'època julio-clàudia avançada, il·lustra la presència, tal volta, de vi ebusità, juntament amb vi de la Tarraconense, envasat aquest darrer en àmfores Dressel 2-4, algunes de les quals portaven l'estampilla APO (Corsi-Sciallano i Liou 1985, Fig. 116; Ramon 1991, 68-69).

Un segon cas, representat pel derelictes de Chiessi, a l'illa d'Elba, enfonsat segurament en un moment ben entrat de l'època flàvia, presenta almenys dues PE-25 que s'inserien en un carregament d'origen estrictament bètic (Pallarés 1983: 186-187, Fig. 3; Corsi-Sciallano i Liou 1985, Fig. 120; Ramon 1991, 68-69).

Ja en època antonina, el derelictes de Cap Bénat I, al sud de França, portava una o més àmfores PE-25, amb vora tipus (11-13), en el si d'un carregament d'àmfores lusitanes Parker b, var (i o ii) (= Beltrán IV) (Calmes 1973, 143-145, Fig. 7; Corsi-Sciallano i Liou 1985, Fig. 118; Ramon 1991, 68).

Mentre que en el cas que representa l'Est-Perduto, és ben possible que les àmfores eivissenques arribessin primer a Catalunya i després fossin incorporades a càrregues tarraconenses en direcció al Tirrè i/o al sud de França, en el cas dels vaixells amb transport homogeni d'origen sudhispànic i atlàntic, difícilment podria tractar-se d'altre cosa que el pas per Eivissa dels grans transports de salaons i/o d'oli, entre d'altres mercaderies, vers ports com principalment el de Roma.

Res pot dir-se per ara de com arribaren les àmfores PE-25 tardoantonines i/o severianes a ports com Ostia o Fos-sur-mer per manca de context d'associació, però la seva presència demostra que el comerç ebusità de la segona meitat del segle II i probablement el primer quart del III encara es projectava per zones ja tradicionalment explotades.

4.- "La diversidad de representaciones onomásticas y relaciones entre personajes muestra la complejidad de los procesos artesanales y las relaciones que integran producción agrícola, propiedad y gestión artesanal".

5.- De tots els tipus amforals objecte del present treball, únicament es coneixen grafitis sobre dues PE-25. Una d'elles del jaciment submarí de Ben-Afeli (Castelló) amb el possible numeral XVII, i una altra del port de Maó amb una possible lletra neopúnica o una simple marca indeterminada (Ramon 1991: fig. 48, 5-6, amb la corresponent bibliografia). Cal expressar seriosos dubtes sobre una vora, presumptament d'àmfora PE-25 estampillada, trobada a *Pollentia* (Vegas 1973: 123, fig. 44, 9; Cerdá 1999, fig. 90), perquè el perfil de la peça és, a més, un tant atípic. En el millor dels casos, l'estampilla, del tot il·legible, seria un veritable *unicum*.

6.- Junt amb àmfores PE-25 i PE-41 se'n documentaren de tarraconenses Pascual 1 i Dressel 2-4, bètiques Dressel 7-11 i Haltern 70, entre d'altres. El possible carregament d'origen mixt i redistribuït es data a l'època de Claudi o Neró.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV., 2004, *Scombraria. Arqueología submarina en Escombreras. Cartagena*. Murcia.
- AQUILUÉ, X., 1995, La ceràmica comúna africana. *Ceràmica comuna d'època Alto-Imperial. Estat de la qüestió. Monografies Emporitanes VIII*, Mac-Empúries, 61-74.
- ARANEGUI, C., 1981, La producción de ánforas romanas en el País Valenciano. Estado de la cuestión, *Archivo de Prehistoria Levantina*, 15. València.
- ARANEGUI, C.; ENGUIX, R., 1977, *Taller de ánforas romanas de Oliva (Valencia)*, Valencia.
- ARANEGUI, C.; MANTILLA, A., 1987, La producción de ánforas Dressel 2-4 de Sagunto, *El vi a l'antiguitat, economia, producció i comerç a la Mediterrània occidental, I Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana* (Badalona 1985), 104-118.
- ARRIBAS, A.; LLABRÉS, J., 1983, Una necrópolis romana en el ager pollentinus. *Pollentia 3. Estudio de los materiales*, I. Mallorca, 304-347.
- ARTHUR, P., 1987, Precisioni su di una forma anforica medio-imperiale dalla Campania, *El vi a l'antiguitat, economia, producció i comerç a la Mediterrània occidental, I Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana* (Badalona 1985), Badalona, 401-406.
- BELTRÁN, M., 1970, *Las ánforas romanas en España*, Zaragoza.
- BELTRÁN, M., 1977, Problemas de la morfología y del concepto histórico-geográfico que recubre la noción de tipo, *Méthodes Classiques et Méthodes Formelles dans l'Etude des Amphores*, Rome (mai 1974), *Collection de l'Ecole Française de Rome*, 32, Rome, 97-131.
- CALMES, R., 1973, L'épave I du Cap Bénat, *Cahiers d'archéologie subaquatique*, II.
- CERDÀ, D., 1999, *El vi en l'ager Pollentinus i en el seu entorn. Col·lecció La Deixa*, 3. Monografies de Patrimoni Històric. Consell de Mallorca. Cultura i Patrimoni. Palma.
- CERDÀ, D., 2000, *Les àmfores salseres a les illes Balears. Estudi de les variants tipològiques de la Dressel 7/11 a cinc vaixells de les illes. Col·lecció La Deixa*, 4. Monografies de Patrimoni Històric. Consell de Mallorca. Cultura i Joventut. Marratxí.
- CORSI-SCIALLANO, M.; LIOU, B., 1985, *Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2/4*. *Archaeonautica*, 5, Paris.
- DURAN I SANPERE, A., 1943, Vestigios de la Barcelona romana en la Plaza del Rey, *Ampurias*, V. Barcelona.
- ETIENNE, R.; LAMOUR, C.; MAYET, F., 1982, Le vin des Baléares, *Majorque, Languedoc et Roussillon de l'Antiquité à nos Jours. Actes du Lille Congrès de la Fédération historique du Languedoc méditerranéen et du Roussillon* (Palma 16-17 mai 1980, Montpellier, 5-12.
- GARCÍA, M.; POCIÑA, C.A.; REMOLÀ, J.A. 1997, "Un context ceràmic d'inicis del segle II d.C. a Tàrraco", *Pyrenae*, segona època, 28, Barcelona: 179-209.
- GARCÍA VARGAS, E., 1998, *La producción de ánforas en la bahía de Cádiz en época romana (siglos II a.C.- IV d.C.)*. Ed. Gráficas Sol. Sevilla.
- GISBERT, J. A., 1987, La producció del vi al territori de Dianium durant l'Alt Imperi: el taller d'àmfores de la villa romana de l'Almadrava (Setla-Mirarosa-Miraflor), *El vi a l'antiguitat, economia, producció i comerç a la Mediterrània occidental, I Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana* (Badalona 1985), 104-118.
- GISBERT, J. A., 1998, Àmfores i vi al territori de Dianium (Dènia). Dades per a la sistematització de la producció amforal al País Valencià, *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental, 2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana* (Badalona, 6-9 maig 1998), Badalona, 383-417.
- GONZÁLEZ, R.; PACHECO, E., 2002, *Can Fita, onze segles d'un assentament rural de l'antiguitat ebusitana (segle IV aC - segle VII dC)* (R. González, coord.). *Quaderns d'Arqueologia Pitiüsa*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera / Servei Tècnic d'Arqueologia, 7, Eivissa.
- GUERRERO, V. M., 1984, *Asentamiento púnico de na Guardis. Excavaciones Arqueológicas en España*, 133, Madrid.
- JUAN, J., 1988, *Epigrafía romana de Ebusus, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza*, 20. Eivissa.
- LAGOSTENA, L., 2001, *La producción de salsas y conservas de pescado en la Hispania romana (II a.C. - VI d.C.)*. *Instrumenta* 11, Universitat de Barcelona Publicacions. Barcelona.
- MIRÓ, J., 1985, Les fonts escrites i el vi del Conventus Tarraconensis, *Pyrenae* 21. Barcelona, 105-112.
- MIRÓ, J., 1988, Les estampilles sobre àmfores catalanes. Una aportació al coneixement del comerç del vi del Conventus Tarraconensis a finals de la República, *Fonaments* 7. Barcelona, 243-263.
- MIRÓ, J., 1988, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C.-I d.C.)* (BAR Int. Series, 488), Oxford.
- MOLINA, J., 1997, *La dinámica comercial romana entre Italia e Hispania Citerior (siglos II a.C.-II d.C.)*, Alacant.
- NOLLA, J. M., 1974-1975, Las ánforas romanas en Ampurias. *Ampurias*, XXXVI-XXXVII, Barcelona.

- PALLARÉS, F., 1983, Atti del Centro sperimentale di archeologia sottomarina. 1975, *Forma Maris Antiqui*, 1975-1981, XI-XII. Bordighera.
- PANELLA, C., 1989, Le anfore italiche del II secolo D.C., *Amphores romaines et Histoire Économique. Dix ans de Recherche*. École Française de Rome, CXIV.
- PASCUAL, R., 1977, Las ánforas de la Layetania, *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores* (Roma, 1974), Roma, 47-96.
- PASCUAL, R., 1991, *Índex d'estampilles sobre ànfores catalanes*, Barcelona.
- PEREIRA, G., 1987, El edicto de Domiciano sobre el vino y la economía política romana en el Alto Imperio, *El vi a l'antiguitat, economia, producció i comerç a la Mediterrània occidental*, I Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana (Badalona 1985), 349-364.
- PUIG, R. Ma, DÍES, E., GÓMEZ, C., 2004, *Can Corda. Un asentamiento rural púnico-romano en el suroeste de Ibiza. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera* 53, Govern de les Illes Balears, Conselleria d'Educació i Cultura. Eivissa.
- QUINTANA, C., 2000, *La ceràmica superficial d'importació del puig de sa Morisca*. Ajuntament de Calvià. Mallorca.
- RAMON, J., 1981, *La producción anfórica púnico-ebusitana*. Delegación del Ministerio de Cultura, Ibiza.
- RAMON, J., 1986, *El baix imperi i l'època bizantina a les illes Pitiüses*. Conselleria de Cultura. Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Servei Tècnic d'Arqueologia, Eivissa.
- RAMON, J., 1991, *Las ánforas púnicas de Ibiza. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza*, 23, Ibiza.
- RAMON, J., 1995a, *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo Central y Occidental. Instrumenta* 2, Universitat de Barcelona, Publicacions, Barcelona.
- RAMON, J., 1995b, *Ses Païsses de cala d'Hort. Un establiment rural d'època antiga al sud-oest d'Eivissa. Quaderns d'Arqueologia Pitiüsa* 1 (2a edició actualitzada i ampliada), Servei Tècnic d'Arqueologia. Conselleria de Cultura, E. i Patrimoni. Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Eivissa.
- RAMON, J., 2004, La ciutat romana d'Ebusus. *Ciutats romanes del llevant peninsular i les illes Balears. Els Juliols. Biblioteca Universitària. Enciclopèdia Catalana*, Barcelona, 261-314.
- RAMON, J., COSTA, B., CALAFAT, A., GARCÍA, P., BONED, F., 1982, Un taller de ceràmica d'època tardo-púnica a can Roja de Baix (Sant Antoni de Portmany, Eivissa, *Fonaments* 3, Barcelona, 215-259.
- REVILLA, V., 1998, Modelos económicos y modelos culturales en una sociedad provincial romana: el vino en hispania, *Boletim do CPA*, Campinas, nº 5/6, jan./dez.
- REVILLA, V., 2004, Ánforas y epigrafía anfórica en *Hispania Tarraconensis*, Epigrafía Anfórica. Remesal, J. (Ed.). *Proyecto Amphorae. Col·lecció Instrumenta* 17. Universitat de Barcelona, 159-196.
- REVILLA, V., 1995, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C.-III d.C.)*, Barcelona.
- RIERA, M. (coord.), 2004, *Illot des Frares. Col·lecció Quaderns de Patrimoni Cultural*, 9. Consell de Mallorca. Departament de Territori.
- TCHERNIA, A., 1970-1971, Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au début de l'Empire, *Archivo Español de Arqueología*, XLIII-XLIV, Madrid, 38-85.
- VEGAS, M., 1973, *Cerámica común romana del Mediterráneo occidental*. Barcelona.

LAS ÁNFORAS TARRACONENSES EN EL VALLE DEL EBRO Y LA PARTE OCCIDENTAL DE LA PROVINCIA TARRACONENSE

Comercio fluvial, Valle del Ebro, estampilla, Pascual 1.

Miguel Beltrán Lloris

El comerç fluvial a través de l'Ebre, va permetre una extensa difusió de les àmfores de la Tarraconense cap a l'interior de la Península. Aquesta contribució és un recull de tota aquella informació que tenim d'aquestes produccions tarraconenses arribades fins la Vall de l'Ebre. Aquesta evidència arqueològica permet la teorització del intercanvi que es va establir entre la regió costanera i l'interior amb productes variats com el vi, l'oli o les salaons. Destaca la utilització dels mateixos contenidors que s'utilitzaven a la regió costanera, i es documenten la majoria de les produccions ceràmiques d'època altimperial.

Comerç fluvial, Vall de l'Ebre, estampilla, Pascual 1.

River trade along the Ebro permits the far-reaching dissemination of Tarraco amphorae to the inland of the Iberian Peninsula. This contribution is a compilation of all the information we have about these Tarraco productions that reached as far as the Ebro's valley. This archaeological evidence enables us to theorise on the exchange that was set up between the coastal region and the inland with varied products such as wine, oil and salted produce. We should highlight the use of the same recipients that were used in the coastal area, and most of the pottery productions of the High Imperial period are documented.

River trade, Vall de l'Ebre, stamp, Pascual 1.

Le commerce fluvial sur l'Ebre a permis une large diffusion des amphores de la Tarraconaise vers l'intérieur de la Péninsule. Cette contribution est un recueil de toutes les informations que nous avons rassemblées sur les productions de la Tarraconaise arrivées jusqu'à la Vallée de l'Èbre. Cette évidence archéologique permet d'émettre une théorie sur l'échange de produits variés, tels que le vin, l'huile ou les salaisons, qui s'était établi entre la région côtière et l'intérieur. Il faut remarquer l'emploi des mêmes conteneurs que ceux utilisés dans la région côtière, et la plupart des productions de céramiques d'époque impériale (Haut-Empire) sont documentés.

Commerce fluvial, Vallée de l'Èbre, marque, Pascual 1.

LOS FÓSILES DIRECTORES

No es éste el lugar para desarrollar un resumen de la tipología anfórica tarraconense, que cuenta con óptimos trabajos de síntesis a partir de la obra de J. Miró (1988). Únicamente recordaremos a grandes rasgos los problemas que plantean las producciones de esta provincia para poder abordar su dispersión e influencia en el valle del Ebro y la parte occidental de la provincia Tarraconense. Solo una parte de estas producciones fue objeto de una difusión regional a través del valle del Ebro y hacia el occidente de la provincia, habida cuenta de otros mercados regionales que compitieron de forma sustantiva en el territorio que nos afecta. Atendiendo a las

distintas producciones encontramos los siguientes grupos:

VINO

Son ciertamente variadas las formas que produce el mundo indígena tarraconense como fruto de su temprana integración en los procesos productivos y sistemas de explotación de influencia romana, con la producción de excedentes envasados en recipientes copiados de modelos del mundo tardorrepblicano. Se han señalado imitaciones de la forma **Dr. 1** en la Layetania (Ribas 1983-84, 284; Miró 1988, 40 y 60; Miró/Pujol 1982-83, 36 ss.; Miro/Pujol/García 1988, 32 ss.) y en el Bajo Ebro (Más d'Aragó) (Borrás

1987-88, 390), y de la **Lamb. 2** en el territorio de *Iluro*, Mataró, hacia el 50 a.C. (Revilla 1995, 45; Cerdá *et alii* 1997, 45; García/Gurri 1996-97, 399 ss.), aunque no se han identificado estos envases fuera de su área epónima.

Interesa, por su mejor definición, la forma **Tarraconense 1**, producida en el ámbito Norte, en el área layetana en época ciertamente temprana, hasta la etapa de Augusto (Nolla/Solias 1984-85, 118; Nolla/Casas 1984, 207) y también presenta evidente interés para nuestros propósitos la denominada **Tarraconense 2**, todavía en vías de definición pero que se difundió igualmente por el valle del Ebro. Junto a éstas, la **Pascual 1** constituye un buen indicador de la exportaciones del vino del norte tarraconense desde los años 30 a.C. (Comas 1987, 19 ss., preaugustea) hasta la etapa de Tiberio en la que desaparece gradualmente (Miró 1988, 123-144; Revilla 1993; 1995). Al tiempo de ésta se difunde la forma **Oberaden 74** (Revilla 1993, 71 ss.), también fabricada al sur del Ebro en el Mas d'Aragó (Fernández Izquierdo 1994, 211 ss.) y en el entorno de *Illici* (Márquez 1999, grupo 40).

A estas producciones de la Oberaden 74 se añade desde hace no mucho tiempo el centro de La *Figlina duorum Gallorum* (zona superior del Ebro medio: La Maja, Pradejón) activa en la primera mitad del s. I d.C. (Beltrán 1987, 59).

La forma **Dr. 2-4** se une en la etapa augustea al fuerte crecimiento del viñedo tarraconense, juntamente con la forma Oberaden 74 (Tchernia 1971, 38 ss; Miró 1988, 107 ss.; Revilla 1993, 161 ss.). A partir del cambio de Era sustituye a la Pascual 1 y desaparece paulatinamente en época flavia o principios del periodo trajaneo (Miró, 1988; Revilla 1993, 1995). Tuvo un núcleo ciertamente denso en la Layetania (Miró 1988, 78 ss; Márquez Villora/Molina Vidal 2005, 122). Para el valle del Ebro interesan sobre todo las producciones del norte de la Tarraconense, ya que las originadas al sur del Ebro, en el litoral valenciano en el territorio de *Dianium* (Gisbert 1991, 114 ss; id 1998, 383-417) y entre el Ebro y Alicante (Aranegui/Mantilla 1987, 100 ss; Gisbert 1998, Molina 1997. grupo 25; Márquez Villora 1999, grupo 24; Márquez/Molina 2005, 125), parecen de dispersión especialmente regional, a pesar de la comercialización exterior de algunas formas.

En cuanto a la **Gauloise 4** producida minoritariamente en el norte tarraconense según los centros productores conocidos de Santa María de les Feixes (Pascual 1977, 66 ss.), Llafranc (Nolla *et alii* 1982, 173 ss; Llinàs/Sagrera, 1993, 105 ss.) y Puig Rodon (Casas 1986, 15 ss.) a partir de la etapa flavia, se fabricó ante todo en los talleres del sur de la tarraconense en *Dianium* y su difusión todavía

queda enmascarada por su confusión con las “ánforas galas” de fabricación narbonense (Aranegui/Gisbert 1992, 106), a las que se unen ahora las producciones béticas cada vez con mayor fuerza (Bernal 1998, 267 ss.).

El cambio morfológico que afecta a estos envases vinarios, significa desde el punto de vista de la navegación, una mejor adaptación a las naves de tipo fluvial, a la navegación menor y en definitiva a un sistema de distribución transformado (Panella 1989, 158 ss).

Finalmente, señala Keay, una menor importación de vino en el territorio catalán durante los siglos IV-V, debido a un pequeño resurgimiento en la producción vinaria tarraconense que podría venir identificada por una serie de envases, vinarios, (producidos en el Maresme): XVI C, XXII, XXV K, LXVII, XCI A y XCI B (Keay 1984, 401 ss.; id. 1987, 385 ss.). Con estas producciones tardías cabría relacionar en la Tarraconense los testimonios literarios que mencionan el vino en territorio caesaraugustano y oscense en los siglos VI y VII (García Moreno 1980, 307 ss.). Se desconoce el contenido de otros envases catalanes de época tardía (formas Keay XCI A, XCI B, LXVIII, LXXXVI).

Mayores problemas, por su contenido real, plantea la producción de las **formas Dr. 7-11** y afines, especialmente la Dr. 8 de Ampurias. Éste parece el centro de producción de las ánforas Dr. 8, con la estampilla *ANTH* (Tchernia 1971, 65; Nolla 1974-1975, 181-182, 191-192; Tremoleda 2000, 127) difundidas especialmente en la propia Ampurias. Se conoce la producción de análogas Dr. 7-11, en Darró entre los años 30 a.C.- 80/90 d.C. (Vilanova i la Geltrú, Barcelona) (López Mullor 1989, 113 ss.; López Mullor/Fierro, 1990, lám. IX), la **Dr. 8** de tipo ampuritano de Llafranc (Palafrugell) (Nolla / Canes / Rocas 1982, 170 ss., Barti,/ Plana 1993, 87 ss), Aumedina (*TIBISI*) (Nolla *et alii* 1979, 151 ss.; id. 1980, 193 ss.), Els Antigons (Reus) de finales de Augusto (Járrega 1995, 181 ss.), Sant Boi de Llobregat (Barcelona) (López Mullor 1995, 177 ss.) y Mas d'Aragó Cervera del Maestrat, Castellón) (Borras 1987-88, 379 ss.; Fernández Izquierdo 1991, 113; id. 1995, 215). A estos centros se añade con interrogantes Can Tintorer, El Papiol (Dr. 7-11) (Julià *et alii*, 1989, 286 ss.) y con mayor seguridad la Secuita de Tarragona (Dr. 7-11) en la 1ª mitad del s. I (Carreté *et alii*, 1995; Berni, 1997, p. 81). Estas formas “béticas” fueron imitadas igualmente al sur del Ebro en el Grau Vell (Sagunto) (Aranegui 1978, Figs. 8-10) y posiblemente en Jávea (Valencia) (Aranegui 1981, 533 ss.). Se comprueba un fenómeno análogo en Ibiza (PE 41) (Guerrero 1981, 218).

La popularidad de la forma Dr. 7/11 bética, hizo que fuera copiada en el ámbito tarraconense para contenido no salazonero. Su posible uso vinario ha

estado enmascarado durante mucho tiempo por el contenido de los envases meridionales. A esta familia de recipientes alude el *titulus pictus* que dió a conocer Dressel en *amphora non magnae formae 10 similis*, que Tchernia, acertadamente (1971, 79, n. 76), ya atribuyó a la producción vinaria y posiblemente tarraconense. En el ejemplo de Darró, López Mullor (1989, 113 ss.) aporta como argumentación para el uso vinario de estos recipientes la posibilidad de que las ánforas de forma PE 15 de Darró, se dedicaran al vino en la primera etapa productiva del alfar (s. II a.C.). Las mismas dudas de contenido (Revilla 1982-83, 194), abonadas por la ausencia de piletas para salazones, que sí se conocen en determinadas villas costeras (Martín/Nieto/Nolla 1979), se suscitaron para los envases del horno de Tivissa. Los hallazgos de Tolegassos, sin embargo, autorizan a pensar en las conservas de pescado para las producciones de ANTH, circunstancia que se uniría a la presencia de restos de una factoría de salazones en la neápolis ampuritana (Tremoleda 2000, 127). En la misma línea, la distancia del Mas d'Arago, a 12 km de la costa, no sería obstáculo para su atribución a las salazones, en opinión de Fernández Izquierdo (1991, 113; Id. 1995, 215). El pecio de Diano Marina, en la costa ligur, documenta la presencia de estos envases e indica una primera dirección exportadora, hacia Roma, de dichas producciones (Pallarés 1987, 299).

SALAZONES

Son muy escasas las formas atribuidas a las salazones tarraconenses especialmente al norte del Ebro. No obstante hay que mencionar la forma **Beltrán IIB** que fue objeto de imitaciones en la Secuita de Tarragona (1ª mitad s. I d.C.) (Carreté *et alii*, 1995; Berni 1997, p. 81), así como en el sur de las Galias en los hornos de Salelles d'Aude (Wideman/Laubenhemer 1978, p. 338 ss., Fig. 11 b).

No pueden olvidarse las producciones tarraconenses de contenido desconocido detectadas en *Tarraco* (**Keay LXVIII**, V.R. 8.178, 8182-8184, etc.), en niveles del s. V (Remolá/Abelló 1989, p. 299 ss.), en consonancia con las referencias tardías (s. IV) a las salazones (*muria barcinonense*: Ausonio, *Ep. XXI*, 1, 3). Keay atribuye también a la Layetania su forma XVI con pastas anaranjadas.

En el levante valenciano Reynolds sitúa una forma (R.W. 1.48 y 49) análoga al *spatheion* norteafricano (1993, 34), producida en el valle del Vinalopó, en Benalúa (Reynolds 1993, 42.10) durante el s. IV d.C., localizándose su dispersión en *Illici*. Sobre esta forma, Keay (1984, 230) apuntó la posibilidad

de ser su variante XXVI L originaria del sur de *Hispania*. En el mismo horizonte cronológico se documenta en el litoral murciano, en Águilas, El Castellar y Puerto de Mazarrón la fabricación de ánforas análogas (*spatheion*) de salazones, que tuvieron por otra parte una importante difusión (Ostia, Cap Dramont, etc.) (Ramallo 1984, 105 ss. Fig. 10; Id. 1985, 435 ss.).

En cuanto al supuesto almacén de envases de forma Dr. 7-11 (var. Dr. 8) de Cartagena, C/Subida de las Monjas), convendría descartar la posibilidad de una obra higiénica antes de plantear su posible origen cartagenero (Martín/Pérez/Roldán 1991, 278 ss.).

Interesan además los tipos identificados en el supuesto horno de la villa romana de San Martín de Bueu (Pontevedra): Bueu I (**Almagro 51 c**) y Bueu II (**Almagro 50**) (Díaz Álvarez/Vázquez 1988), destinados a las salazones bajoimperiales y que se integran en el mundo tipológico de las producciones lusitanas, bien documentados entre los centros de producción, desde Setúbal a Garrocheira, que envasaron sus producciones en formas análogas (Etienne/Mayet 2002, 174 ss.; Mayet/Tavares 2002, 173 ss.). Estas circunstancias evidencian la necesidad de revisar detenidamente los hallazgos de estas formas para deslindar las producciones béticas, lusitanas o tarraconenses en el caso de confirmarse el presente hallazgo que parece muy dudoso por la falta de restos directamente relacionables con un horno (Naveiro 1991, 92). En todo caso, los ejemplares de Almagro 50 del Castro de Vigo, La Coruña y O Grove (Pontevedra), han sido desechados en cuanto a su posible pertenencia al taller de Bueu (Díaz Álvarez/Vázquez 1988, 31; Naveiro López 1991, Fig. 15, 11) y otro tanto ocurre con los ejemplares galaicos de la forma Almagro 51 c (Santa Trega y Museo de Lugo) (Díaz Álvarez/Vázquez 1988, 17). Del mismo modo estas formas presentes en Carvalheiras, son de fábrica lusitana o bética (Morais 1998, 64 ss.).

En cuanto a las factorías de salazones conocidas hasta la fecha, sólo apoyan la producción en el litoral gerundense el centro de Roses (Nolla/Nieto 1982, 187 ss.) y en la costa alicantina: Jávea (s. I-V d.C.) (Martín/Serres 1970), Calpe (s. II-V d.C.), el Tossal de Manises y Santa Pola (Ponsich/Tarradell 1965, 81 ss.; Sánchez *et alii* 1989, 413 ss.), a cuya presencia hay que añadir las factorías tardías del litoral cartagenero (Ramallo 1984, 115 ss.; García del Toro/1978, 56 ss.), además de las numerosas referencias al *garum* de *Carthago Nova*, caso excepcional, que producía las mejores salazones en opinión de Estrabón (III 158-159) y como documenta la epigrafía en época

augustea (CIL II 5929), además de las conocidas referencias al *garum sociorum* (Mart. XIII, 102; Plinio NH. XXXI, 93; Etienne 1970, 297 ss.).

Salazones en ollas y otros envases

Diversos autores han insistido en ciertas ollas (mediados s. I - mediados s. II d.C.) facturadas a mano o con torno bajo, en pastas groseras (Martínez Salcedo/Unzueta 1995, 111 ss.), presentes en Asturias, Cantabria (abundantes en Flaviobriga) (Iglesias/Ruiz 1995, 46, 141), Vizcaya, Guipúzcoa, Alava, La Rioja, Burgos, Navarra, Zaragoza y Aquitania (Rechin 1997, 604 ss.). Esta dispersión garantiza el comercio regional de su contenido y se han querido relacionar con el transporte de las salazones (Martínez Salcedo 1997, 362), por haberse encontrado asociadas a la factoría de salazones de Gijón (Fernández Ochoa 1994, 56 ss.), aunque no se descartan otros usos, teniendo en cuenta la posible diversificación de centros de producción a partir de su concentración en el valle del Ebro como zona epónima y su más que posible vinculación con otro producto alimenticio, distinto de las salazones (Fernández Ochoa/Zarzalejos 1999, 263).

ACEITE

Son significativos los hallazgos del Campo de Tarragona (La Secuita y Valls) (Carreté *et alii*, 1995, 292; Berni, 1997, Fig. 27, 66.3) y muy dudosos los de *Barcino* (Baudoux 1996, 106; Granados/Rovira 1987, 129; Berni 1997 80 ss.) que remiten a formas de imitación de la **Dressel 20** con pastas tarraconenses, cuya difusión parece meramente local. Estos hallazgos han sido puestos de relieve recientemente por Berni, planteándose para su contenido las mismas dudas que han surgido a propósito de las imitaciones de la forma Dr. 20 en los territorios galo-romanos en el valle del Rin, en donde el cultivo del olivo no ha podido darse en zonas limitadas por el frío (Berni 199, 80 ss.: aceite de avellana). Recientemente Baudoux ha atribuido estas producciones al taller de Rheinzabern o a un taller alsaciano.

Las ánforas **Oliva 3**, derivadas de las Dr. 20 en época julioclaudia fueron una de las bases de los talleres de Oliva (Valencia) (Aranegui 1991, 111) y la Almadrava de Denia (Gisbert 1991, 114 ss.) y gozaron de una difusión limitada en el sur de la Tarraconense, aunque se han documentado también, residualmente, en Roma (Gisbert 1998, 21 ss.; Márquez/Molina 2005, 127). Su producción se extiende hasta el s. II d.C. y no se han localizado hasta la fecha en el valle del Ebro en sentido amplio.

PRESENCIA DE ÁNFORAS TARRACONENSES EN EL VALLE DEL EBRO Y LA PARTE OCCIDENTAL DE LA PROVINCIA TARRACONENSE

Ya se ha incidido repetidamente en las principales corrientes exportadoras de las producciones tarraconenses, especialmente las vinarias. La difusión de la Tarraconense 1 sigue siendo reducida fuera de Cataluña, sobre los ejes del Garona y del Ródano (Miró 1988, mapa 121), siendo más problemática la dispersión de la casi desconocida Tarraconense 2 (Fenals 1). La salida al exterior de la Pascual 1 fue a la Galia y desde allí a las zonas fronterizas del Imperio (limes germánico o sur de *Britannia*), siendo intensa entre Narbona y Burdeos (Miró 1988, mapa 124; Etienne/Mayet 2000, 220 ss.); la forma Oberaden 74 parece apoyarse en las mismas líneas de dispersión de la Pasc. 1, entre Narbona y Burdeos y el eje del Ródano-Rin (Miró 1988, mapa 171; Etienne/Mayet 2000, Fig. 29). La Dr. 2-4 nortarraconense, por el contrario, se difundirá de forma sustantiva hacia Roma y subsidiariamente hacia Cartago, como evidencia la densidad de pecios conocidos (Miró 1988, mapa 145; Etienne/Mayet 2000, 228). Por otra parte la dispersión escasamente documentada de las formas Dr. 7-11 (Miró 1988, mapa 178), incide tímidamente en las rutas enunciadas que han de definirse mejor con el progreso de las investigaciones.

Las producciones surtarraconenses parecen de momento de dispersión limitada a sus territorios epónimos sin que se hayan localizado en el valle del Ebro en sentido lato.

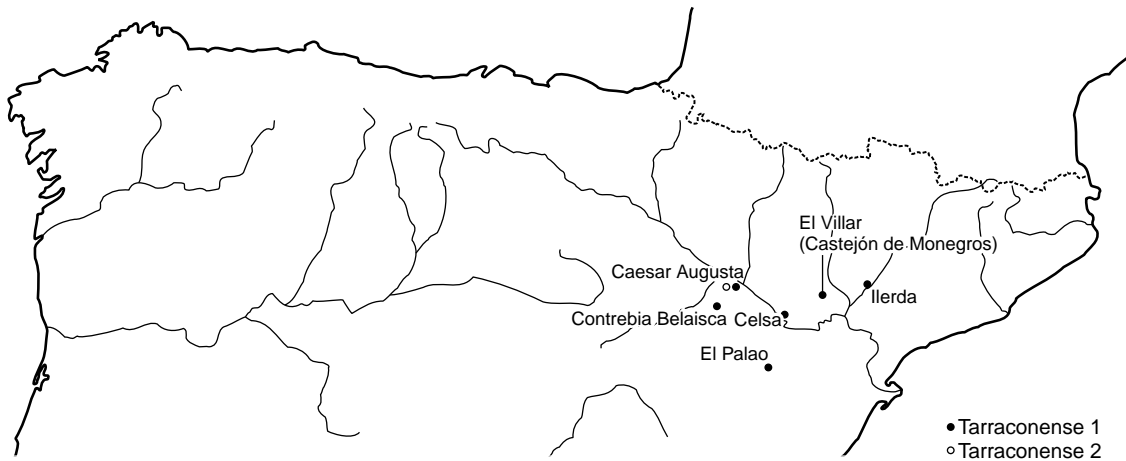
VINO. LAS PRIMERAS PRODUCCIONES

Tarraconense 1 (Fig. 1)

Los hallazgos hasta la fecha, en territorio hispánico, se sitúan en el ámbito catalán especialmente: Ampurias, Badalona, Barcelona, Playa de Fenals, Tarragona, etc. (Comas 1985, 45; Nolla 1987, 217; Miró 1988, 63 ss.).

Cronológicamente la etapa de desarrollo de esta forma se lleva a la segunda mitad del s. I a.C. a partir de la estratigrafía de Badalona en donde el nivel correspondiente de Sitja del Carrer Pujol en Badalona (Comas 1985, 18; id. 1987, 162 ss.) se ha fechado en torno a los años 40/30 a.C. Esta estratigrafía fue publicada inicialmente por Tarrats (1976, 5 y ss.) y reestudiada más tarde por Comas, que llegó a la misma conclusión de abandono antes del 30 a.C. (1985, p. 18; id. 1987, p. 162; id. 1989, pp. 580-581). Pero determinados materiales de esta estratigrafía, como TSI Conspectus 8.1.2 (Augusto

TARRACONENSE 1

Figura 1. La forma Tarraconense 1 en el valle del Ebro.

anterior a la Era), paredes finas Mayet XIV (habitual en el último decenio del s. I a.C.) (Mayet 1975, p. 52; Schindler Kaudelka 1975 tipos 2, 5 y 6) y la presencia de esta forma de ánfora en estratigrafías ampuritanas de época de Augusto del último decenio a.C. (Aquilué *et alii* 1984, 147 ss.; López Mullor 1989, 136), así como otros niveles de Badalona del 20-10 a.C. (Puerta i López/Rodríguez 1987, 188) o el yacimiento de Castell de la Fosca, con escasa TSI y ánforas Pascual 1 (Nolla/Casas 1984, 137; Nolla 1987, 219), permiten matizar las fechas propuestas para el inicio en Badalona, que deberían ser rebajadas, al menos, hasta los dos últimos decenios del s. I a.C.

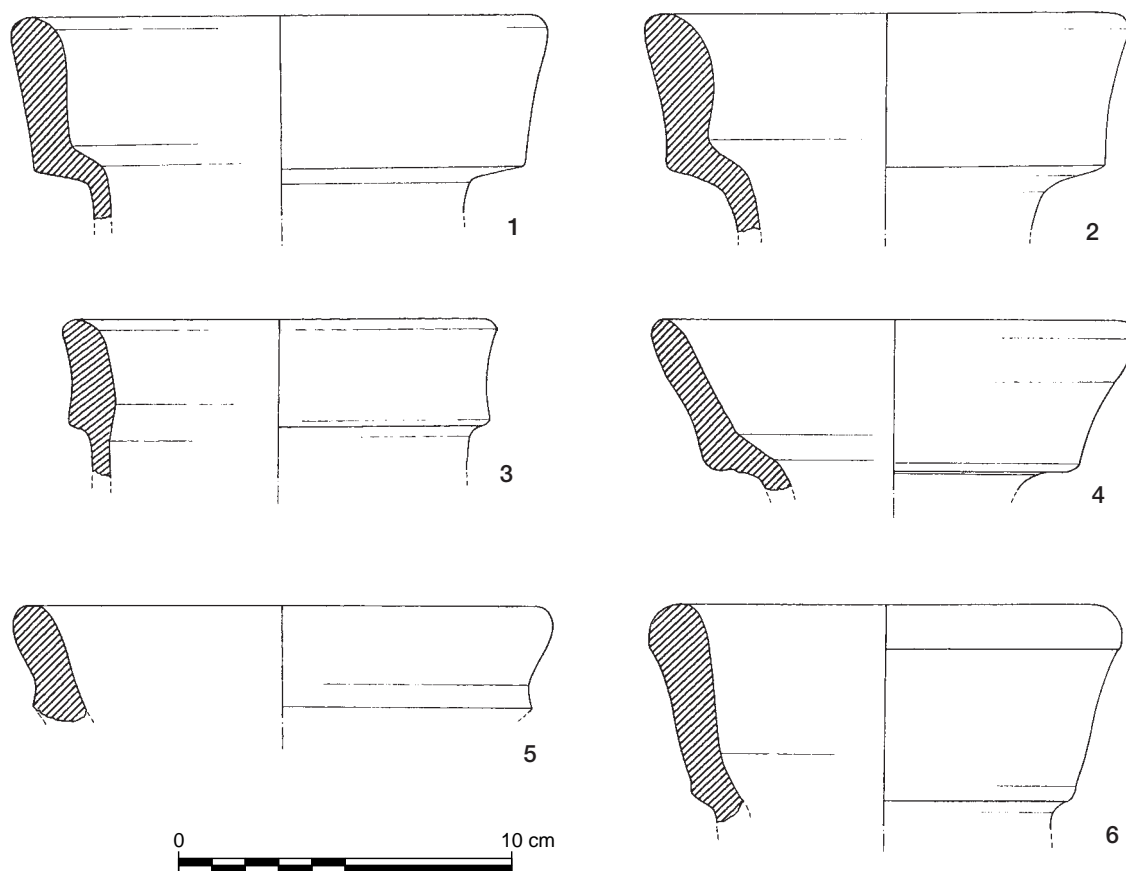
El hallazgo de una estampilla en *Caesar Augusta* en caracteres ibéricos *eikebi* (Aguarod 1992, 109 ss.; Galve *et alii* 1996, 116) (Fig. 23) se inscribe en el mismo momento temprano de Augusto, según el nivel C², atribuido inicialmente a los mediados del s. I a.C. (Galve *et alii* 1996, 117), pero que nos parece debería llevarse cuando menos a un momento semejante al de Badalona desde el 35/30 a.C., con ánforas tarraconense 1, Pasc. 1 y Dr. 7/11 bética. Los materiales del nivel de Zaragoza remiten a: Campaniense At (L. 5/7, 31, Mor. 68 b ó c), campaniense B/Boide. (L. 3, 5/7, 4), lucernas de tipo bicónico del Esquilino, paredes finas Mayet II y XXI, cerámica gris (jarrita), ibérica decorada, monedas ibéricas y finalmente las ánforas mencionadas (Dr. 1. Tarraconense 1, Pasc. 1 y Dr. 7/11). Interesa especialmente el vaso de paredes finas Mayet XXI, del que su estudioso (Mínguez 1996, pp. 86) afirma

su cronología augústea “lo cual a priori concuerda mal con la fecha general propuesta para el estrato en el que apareció...”. Se hace concordar esta anomalía con la reducida información relativa a esta forma que procede del yacimiento de Cosa, en donde su presencia, sin embargo es constante en época augustea (Marabini 1973, 117 ss.) y en la misma fecha se localiza en Badalona (Puerta 1986, 73) y en otros puntos de Cataluña (López Mullor 1989, p. 146). También se le atribuye una fecha más reciente (40-30 a.C.) a este nivel caesaraugustano por parte de Cerdà, García Roselló *et alii* (1997 II, p. 32) según la presencia de la tríada Tarraconense 1, Pascual 1 y Dr. 7-11.

Es significativa la presencia de esta forma en la *Colonia Celsa*, documentada desde el nivel 3 (Beltrán Lloris *et alii* 1998, 68 ss.) (Fig. 1) y a lo largo de los niveles 5-7, es decir, desde el 20 d.C. hasta el abandono de la colonia *circa* el año 68 d.C. No resulta posible su adscripción concreta a los talleres conocidos, a pesar de posibles semejanzas con las ánforas estampilladas por *L. Venuleius, Sex. Sta()* o *C. Muci*. En todo caso su presencia es minoritaria respecto del resto de formas nortarraconenses:

Nivel	3	5	6-7	8
Tarraconense 1	1		9	1
Pascual 1	1	6	14	
Dressel 2-4		43	86	10
Oberaden 74	2	8	18	3

Figura 2. Colonia Celsa. Ánforas Tarraconense 1.

Otros puntos de presencia de esta forma vienen dados por el yacimiento del Palao (en nivel más moderno de mediados del s. I d.C.) (Alcañiz) (Beltrán Lloris 2003, 191 ss.) (Fig. 22) con una variante de pasta depurada y dura en la que se observan puntos del desgrasante pero de muy pequeño tamaño, como ocurre en el ejemplar de Zaragoza y otro ejemplar con desgrasante visible, de puntos blancos de hasta 1 mm y densos en su distribución, con engobe exterior también beige-marrón. Los referentes inmediatos están en la pasta Tarraconense II de Celsa, cuya textura podría convenir a determinadas producciones del taller de la Salut (Vallés Occidental) (Comas/Casas 1989, 582). Otros hallazgos se registran en el valle del Huerva, cerca de Zaragoza, *Contrebia Belaïska* (Díaz/Torralba 1989-90, Fig. IV, 15 y 16), sin referencias cronológicas, así como, más al norte en El Villar (Castejón de Monegros, Huesca) con dos dudosos pivotes de esta forma (Giral 2000, Fig. 5).

Tarraconense 2 (Fig. 3)

La estampilla de *Iulius Theophilus* sobre el labio de un envase que hemos denominado de forma “simi-

lis Dr. 21-22” de *Caesar Augusta* (Beltrán Lloris 1970, Fig. 50, 111; id. 1981, Fig. 14), pone de relieve el interés de este productor, sobre cuya ascendencia tarraconenense ya hemos insistido, (Beltrán Lloris 2001 p. 450). En ausencia de otros paralelos sugerimos la posibilidad de una imitación de las producciones del Lacio y la Campania (Panella 1973, 496; Van der Werff 1986, 114; Pensavento *et alii* 1992, 46) destinada a las conservas de fruta en miel (Beltrán Lloris 1970, 510 ss.), pero con la publicación de los materiales del taller de Fenals (Tremoleda 2000, 117 ss. Fig. 80), planteamos ahora su adscripción a este tipo de envase temprano de la tarraconense, caracterizado por un borde engrosado y redondeado, delimitado por collarino inferior de aspecto triangular y las asas con dos acanaladuras escasamente profundas, además de la arcilla de color rojizo anaranjado. Interesa la semejanza petrográfica que se ha identificado entre los sellos de *L. Volteil* (del alfar de Sot del Camp, S. Vicente de Montalt, Maresme) y un sello de *Iulius Teophilus*, que ofrecería un indicio para la procedencia de este productor (Buxeda/Gurt, 1998, 195).

Figura 3. Anforas del Depósito del Ebro, *Caesar Augusta* (Fot. Museo de Zaragoza, MB.)

Se hace corresponder al mismo *Theophilus*, la marca TH-EOP DE Sant Boi de Llobregat, sobre Dr. 2-4 (López Mullor 1998, 235).

Este mismo productor estampilló ánforas de forma Pasc. 1, según los ejemplares de Cap del Volt (Alt Empordà) (30-20 a.C. ó 10-0 a.C.), Port de la Nautique (Augusto)(con el nombre completo Q. *Iuli Theophili*), Narbona (Augusto), Vieille Toulouse, Vienne (30/20 a.C.-15 a.C.), Lión (5-15 d.C.), Saint-Romain-en-Gal (con el mismo desgaste de la estampilla de Zaragoza; Desbat 1987, Fig. 4,1) y *Novaesium*, coincidiendo la cronología augustea, como el depósito de Zaragoza (Pascual 1980, 161 ss; Miró 1988, 218; Pascual 1991, n. 114, p. 75).

Hemos sugerido que estos envases, atendiendo a su parentesco formal con la Dr. 21-22 (Beltrán, M., 1980, 214; Fernández Cacho 1997, 184, n. 11), también fueron utilizados en la Bética, en el centro de *Baelo*, en cuyos niveles augusteos se localizan perfiles que siguen esquemas análogos al referido de labio abultado rematado en collarino inferior (Domergue, C., 1973, ns. 2128, 2158, 2159, 1905, etc. Beltrán Lloris 2001, p. 450); pero un estudio detenido de estas formas las ha identificado finalmente con la forma Lomba do Canho 67 (ó Sala I) (Fernández Cacho 1997, 184, n. 11; Bernal 1998, 27; García Vargas 2001, 68; Bernal/Jiménez-Camino 2004, 601), dedicada al aceite o tal vez las salazones en la segunda mitad del s. I a.C. (Fabiao, C., 1989; Molina, J., 1995, 419 ss.). Se ha sugerido para la forma Tarraconense 2 el contenido vinario con base en el contexto en el que se halla la

alfarería de Fenals, circunstancia que no debe andar desencaminada (Tremoleda 2000, 118).

Pascual 1 (Fig. 23)

En *Caesaraugusta* se sitúa en los niveles augusteos, como en la Casa palacio de los Pardo, en torno al primer decenio a.C. (Beltrán Lloris 1980, Figs. 3 y 4), de donde procede también la estampilla *CELS/HELE* (del taller de Can Tintorer, el Papiol), con análoga cronología en el Paseo de Echegaray y Caballero, desde el primer decenio antes, hasta los primeros decenios de la Era (Beltrán Lloris *et alii* 1980, estratos III f, IV E, IV I, IV J), así como en el depósito de las Tenerías o el Santo Sepulcro (Figs. 3 y 4). En el teatro se localiza en los niveles de Tiberio y de época tardoaugustea procede la estampilla con el letrero *SEMPRO* (Beltrán Lloris 1987, 57). Esta clara su difusión en época de Augusto (10-30 d.C.) en la Colonia caesaraugustana según su aparición en los distintos niveles de aterrazamiento y saneamiento de las márgenes fluviales del Huerva/Ebro (Beltrán 1969; Cebolla/Domínguez 2004, 463 ss.) (Figs. 19 y 20) y sobre todo a partir de su presencia en el nivel C² de D. Juan de Aragón 9, fechado en torno al año 35/30 a.C., que ha proporcionado escasos ejemplares de ánforas pero significativos por su convivencia: Pasc. 1, Dr. 7/11 y Tarraconense 1. Es importante la presencia de estas ánforas desde el inicio de su comercialización regional en torno al año 30 a.C. Las cronologías más antiguas para esta forma, a partir del taller de Fenals, se sitúan no antes del 30-25 a.C., como ocurre con la figlina de

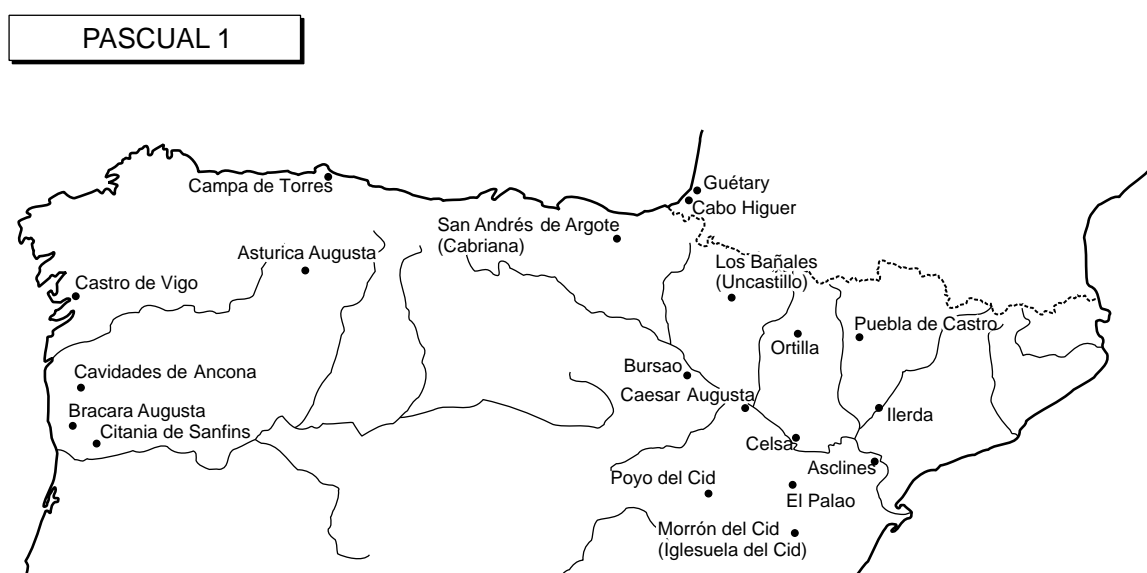
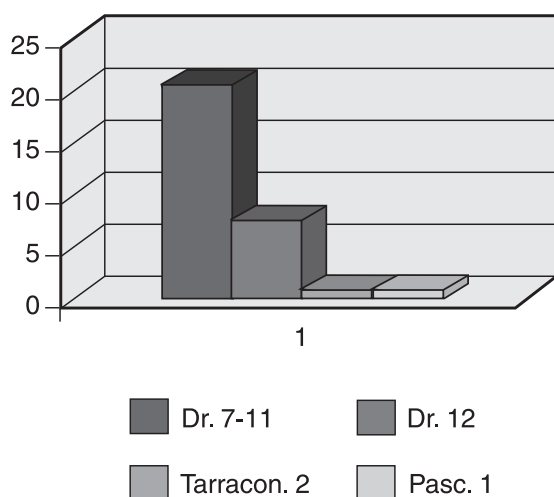

Figura 4. La forma Pascual 1 en el valle del Ebro y noroeste. de la Tarraconense.

Situación	Composición	Cronología	Bibliografía
Murallas Santo Sepulcro	Dr. 7-11: Dr. 12: Tarraconense 2: 1 Pasc. 1:	Augusto	Íñiguez 1957, 253 ss.; Beltrán Lloris 1969.
C /La Cadena, 23 (depósito higiénico)	20 ánforas aprox. Dr. 2-4 Dr. 28	s. I d.C. (con tsg)	Delgado 1991, 297 ss. (sin porcentajes)
C/ Reconquista	18 ánforas Dr.2-4 (itálicas/tarrac.¿?) Dr. 5 Dr. 7-11 Pascual 1		Galve/Paracuellos 2000, 241 ss. (sin porcentajes)
Plaza de las Tenerías	814 ánforas Dr. 2-4 Dr. 7-11 Dr. 12 Dr. 24 Dr. 25 Pasc. 1 Dr. 1 A Dr. 1 B Lamboglia 2 Dr. 20	10-30 d.C. (tsi, campaniense, paredes finas, engobe rojo, platos de borde bífido, morteros de dediles, etc.)	Cebolla/Domínguez 2004 (sin porcentajes)
D. Juan de Aragón	Tarrac. 1 Pasc. 1 Dr. 7-11	35/30 a.C.	
Casa Pardo	Pasc. 1 Dr. 7-11	14/12 a. C. circa	Beltrán Lloris 1983, 26
D. Jaime I, 38	Pasc. 1	Inicios de Augusto	Beltrán Lloris 1987, 57
Paseo de Echegaray y Caballero	III F		Beltrán/Sánchez- Nuviala <i>et alii</i> 1980
Id. Id.	Pasc. 1 Dr. 2-4	IV E Augusto antes Era	
Id. Id.	Pasc. 1	IV I Augusto antes Era	
Id. Id.	Pasc. 1	IV J Augusto antes Era	
Foro	Dr. 2-4 Pasc. 1 Dr. 7-11 Dr. 2-4 it.	Fin Augusto- comienzos Tiberio	
Teatro Nivel i	Dr. 2-4 Pasc. 1 Dr. 28 Dr. 8 Dr. 2-4 it.	Final Tiberio	

Figura 5. Porcentaje de presencia de ánforas en el depósito del Santo Sepulcro (*Caesar Augusta*).

Llafranc o los niveles de Ampurias, y están de acuerdo igualmente con la fecha más antigua indicada por Comas (1985, 56) para esta forma (Tremoleda 2000, 117).

No son excesivas las ánforas de forma Pascual 1 en *Celsa*, incluso teniendo en cuenta todos los niveles presentes en el yacimiento (Figs. 5-6). En el nivel 3 (circa 20 d.C.) un único fragmento claramente clasificable, 6 en el nivel 5, y 14 en el 6-7, siendo así muy instructiva su comparación con las producciones presentes de las ánforas Dr. 2/4, sobre todo si tenemos en cuenta la identidad de pastas entre ambas familias, como puede observarse en el cuadro correspondiente.

	3	5	6-7	8
Tarraconense 1	1		9	1
Pascual 1	1	6	14	
Dressel 2-4		43	86	10
Oberaden 74	2	8	18	3

Su escaso número en la Casa de los Delfines, evidencia de entrada su aspecto esporádico teniendo en cuenta además el muy débil carácter del nivel. Desde el punto de vista tipológico y habida cuenta de que disponemos ante todo de fragmentos de labios, se observa una gran uniformidad.

Pero los tipos de pastas individualizados evidencian la gran diversidad de talleres que afluyeron a *Celsa*. Así, a los centros productores que señalara Pascual en su momento y concentrados en las

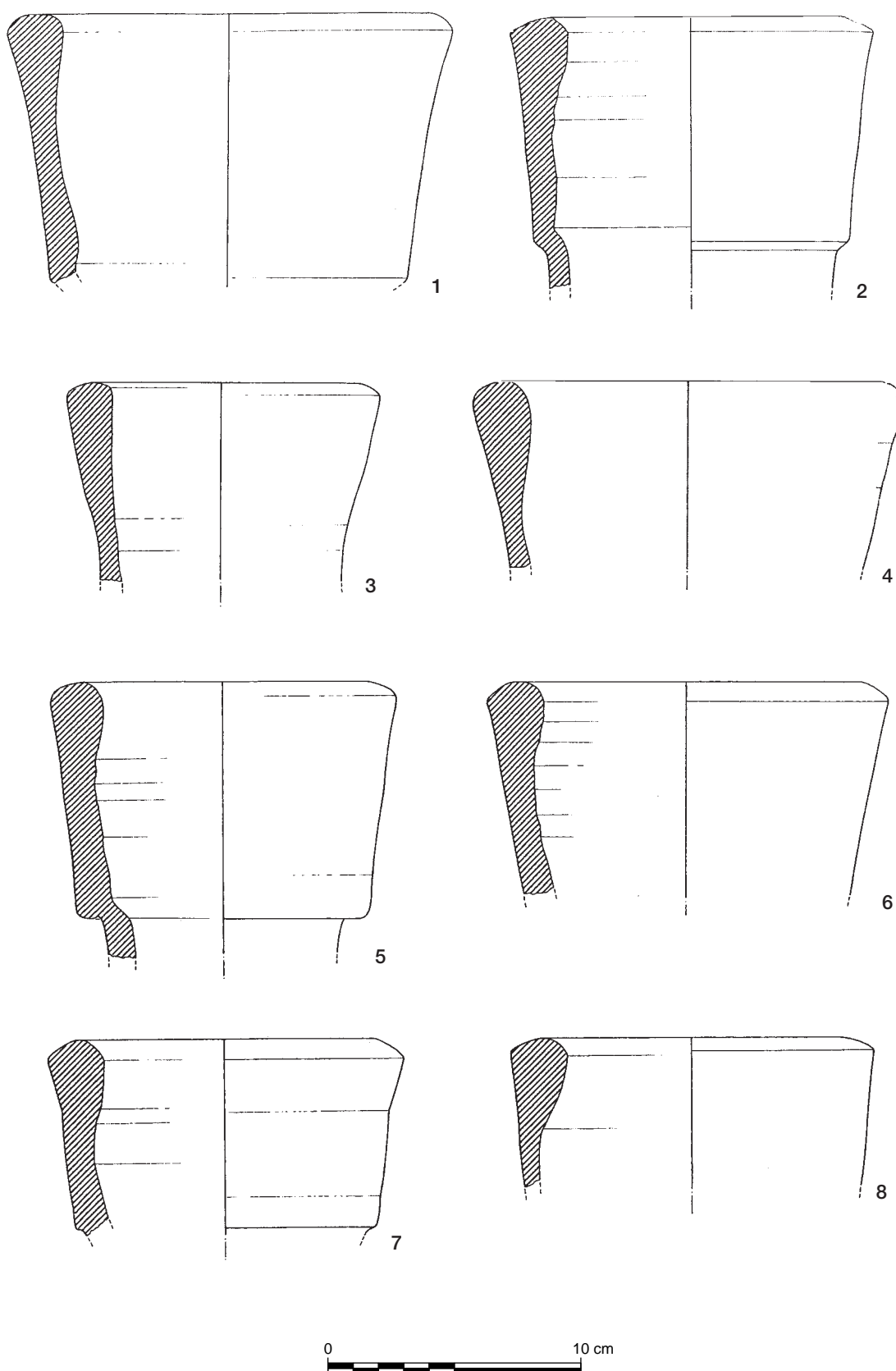
áreas del Bajo Llobregat y Maresme (Pascual 1977, 44; Miró 1982-83, 228 ss.), caracterizadas especialmente por pastas de color marrón rojizo, desgrasante blanco muy grueso, junto con gris, hay que unir otros grupos, de tono beige-blancuecino, o de color rojo oscuro, con grueso desgrasante blanco, descritas en la propia Badalona (Comas 1987, 67).

Otros hallazgos se sitúan en la línea de las pastas "clásicas" tarraconenses, como los del centro de Malgrat (Burjachs *et alii* 1987, 227), con pastas anaranjadas rojizas y desgrasante abundante de cuarzo. Además las producciones de Vilanova y la Geltrú, en el Garraf (López Mullor Ferrer 1982, 82), ostentan una arcilla distinta, con pastas amarillo-claras o verdosas, sin desgrasantes de cuarzo y de tipo especial, en cuya línea podemos incluir algunos de los grupos de *Celsa*, como el T-III, así como ciertos hallazgos de *Caesaraugusta* con pastas beige-agrisadas (Beltrán Lloris 1982, 321 ss.), desgrasante blanco muy fino y puntos negros. Los presentes hallazgos se suman a los ya dados a conocer de *Celsa*, especialmente los estampillados con *Phile* y *[Phil]odamus* (Beltrán Lloris 1987, 57) del taller de Sant Vincent de Montalt (Maresme) (Pascual 1977, Figs. 18 6 y 9).

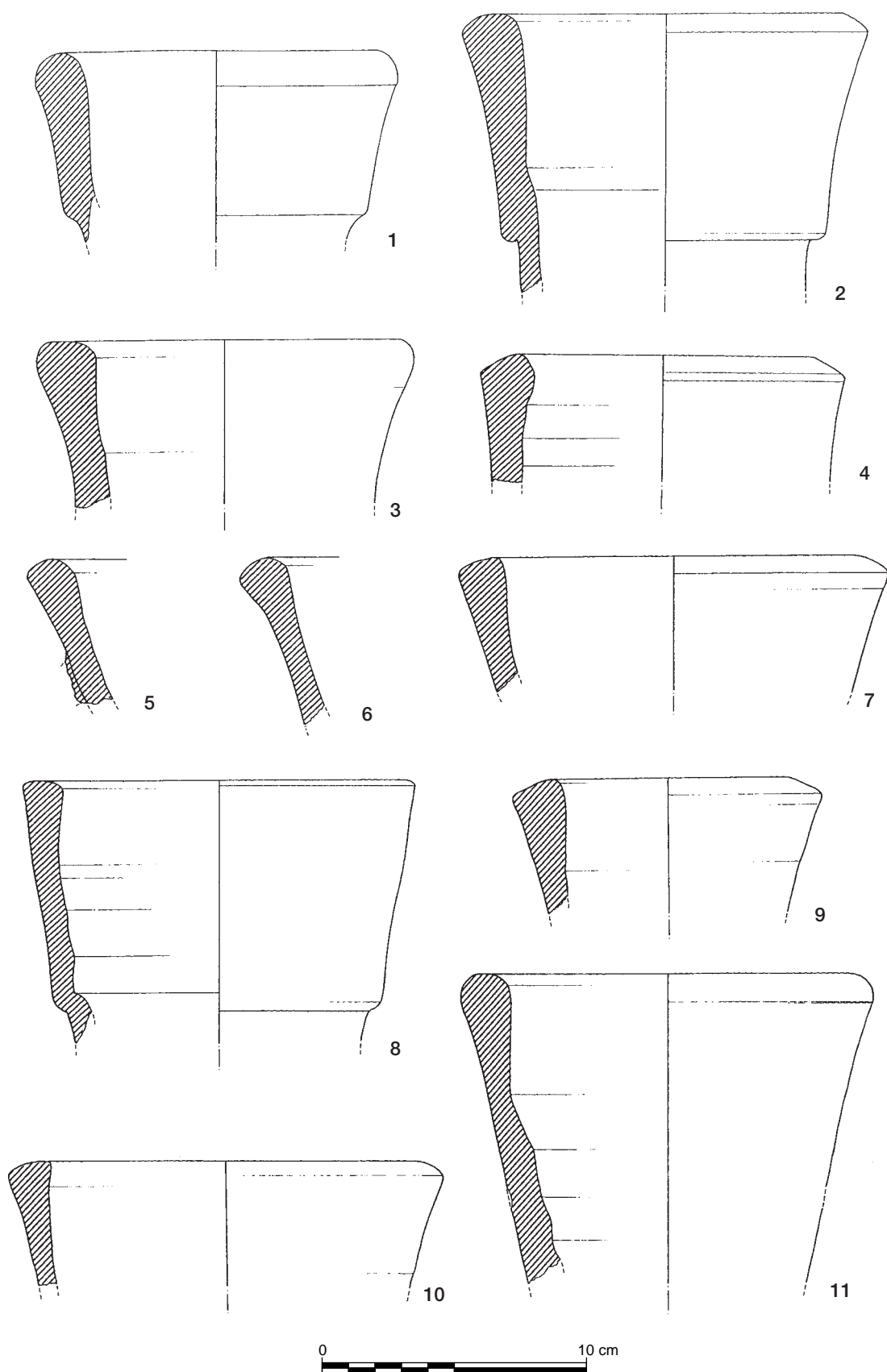
Esta forma se comprueba también en el valle del Ebro (Fig. 7) en Asclines, Mora, Ribera de Ebro, Tarragona (Noguera Guillen 1999, n. 1), en *Ilerda* (Costa de Magdalena) (Morán 1997, 252) (Fig. 17), en los Bañales de Uncastillo (Zaragoza) (prospección superficial) (Beltrán Lloris 1980, Fig. 3,3), en el Torreón (Ortilla, Huesca) (Sánchez Nuviala 1984, Fig. 16, n. 113b) (mediados del s. I d.C.), al sur en el valle del Jiloca, en el poblado de San Esteban, Poyo del Cid (Teruel) (Burillo 1981, 222, Fig. 24, 2) y en la Iglesuela del Cid (el Morrón) (Arasa 1983 p. 136, Fig. 34, 457).

Al norte del Ebro, de forma esporádica en Guetary, en la orilla del Bidasoa (Tobie/Chansac 1989; Esteban 1990, 177), en Santa María del Juncal, en el Cabo Higuer (Esteban, 1990, 292; Izquierdo 1997, 385 ss.), y más al sur en el valle, San Andrés de Argote, Las Ermitas (Cabriana, Álava) (Filloy Nieva, 1997, 343). En la porción más occidental de la Tarraconense, se registra únicamente en *Bracara Augusta* (Lopes de Sousa 1998, 43, ns. 7-8), en la Citania de Sanfins y en el Castro da Cavidades de Ancona (Lopes de Sousa 1998, 43) de forma ciertamente anecdótica. Finalmente está presente en *Asturica Augusta* en cantidades también irrelevantes, pero significativas (83 frags.) junto con Dr. 2-4 de la misma procedencia (Carreras/Berni 2003, 633 ss.) (Fig. 19); también en Campa de Torres (menos de 5 frags.) (Carreras 1996, Fig. 1).

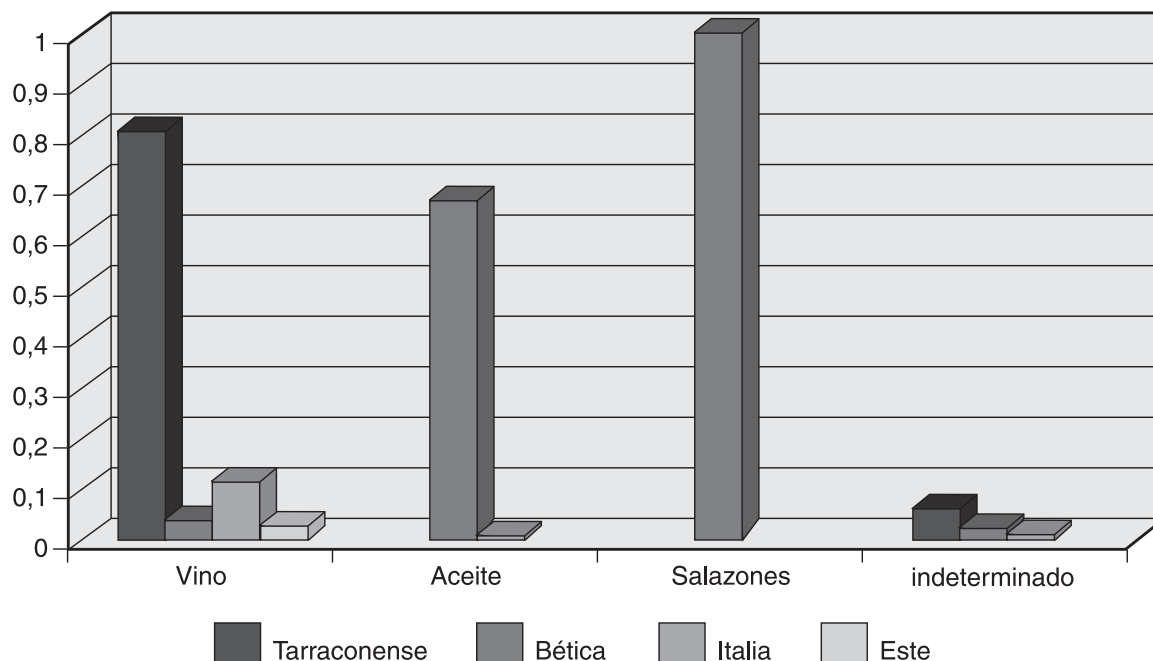

Figura 6. Colonia Celsa. Pascual 1.

Figura 7. Colonia Celsa. Pascual 1.

Figura 8. Porcentaje de ánforas tarraconenses en la Colonia Celsa.

Estampillas

CELS//HELE		asa	Can Tintorer y Can Pedrerol	Casa Pardo, Caesaraugusta	Beltrán Lloris 1987, p. 57 (Pascual1991, n. 46, 4) CELS/HELE: Can Tintorer (Pascual, 1977, 53, n. 21, Fig. 7, 3; <i>id. supra</i> ; Revilla 1995, p. 204
PHILE	Phile( )	rel/cart.rec./labio	Can Tintorer	Celsa, Velilla de Ebro, Zara.	Beltrán Lloris 1987, p. 57
]ODAMVS	[Phil]odamus labio	rel/cart.rec./labio	Sant Vicent de Montalt	Celsa, Velilla de Ebro, Zara.	Beltrán Lloris 1987, p. 57 Philodamus: Pascual, 1991, n. 175; Revilla 1995, p. 263. También sobre Ober. 74.
SEMPRO	Sempro(ni)	rel/cart. rect/labio	¿?	Caesaraugusta, Zaragoza	Beltrán Lloris 1987, p. 57, Fig. 4, 10 SEMPRO: Pascual, 1991, n. 215, p. 136. Sólo se conoce otro ejemplar en Cap Veran 3 (Liou 1987, Fig. 4)
MO			Can Cabot	San Andrés de Argote, Cabriana (Álava)	Filloy Nieva, 1997, 343 MO: Pascual 1991, n. 141
NC			¿?	San Andrés de Argote, Cabriana (Álava)	Filloy Nieva, 1997, 343 NC: Pascual 1991, 109, otro ejemplar en Torre Llauder

VINO. PRODUCCIONES ALTOIMPERIALES

Dressel 2/4 (Fig. 8)

En numerosas ocasiones resulta imposible su adscripción en ausencia de referencias a la pasta, como cuando se mencionan 18 ejemplares Dr. 2-4 en el depósito de la c/Reconquista 18, además de otras Dr. 5 y Dr. 7-11, en *Caesar Augusta* (Galve 2000, 241).

Los niveles de *Caesaraugusta*, documentan la presencia de esta forma en los dos decenios anteriores a la Era con perfiles de labios redondeados y abultados como en la Longarina (Hesnard 1980, lám. III, 2, 146), según el nivel IV de Echegaray y Caballero, Augusto anterior a la Era (Beltrán Lloris *et alii* 1980, Fig. 66, 9, 12), aunque sólo algún fragmento y la Casa Pardo (14/12 a. C.), (Beltrán Lloris 1977, 952), mientras que los niveles tiberianos del teatro de Zaragoza, alteran levemente el panorama expuesto (Beltrán Lloris 1987, Fig. 4), con formas levemente redondeadas o abultadas y otras en las que la banda exterior de la cabecera tiende hacia el perfil recto o formas levemente apuntadas en la zona inferior. Aquí, como se ha dicho, predomina la forma Dr. 2/4, frente a la escasa presencia, numéricamente, de las ánforas Pascual 1. Todas estas tendencias son muy difíciles de sistematizar, máxime manejando fragmentos como en nuestro caso ahora.

Se trata de la forma predominante en *Celsa*, a notable distancia de las restantes (Figs. 9-12).

Las zonas de producción coinciden prácticamente con las Pascual 1, en el área barcelonesa y núcleos

de Tarragona, sin que hayamos detectado la presencia de otras procedencias conocidas en el resto de la tarraconense al sur del Ebro (Oliva, Denia, Daimuz, Ondara, Setlla-Mirarrosa-Mirafior, además de Sagunto, etc.).

En cuanto a la tipología presente en la primera colonia del Ebro, resulta notoria la variedad de perfiles y la dificultad que supone el no disponer más que de fragmentos de bocas ante todo y no de ejemplares completos.

Su presencia se documenta de forma importante desde el nivel 5 (41/45-48 d.C.), en el que conviven las formas iniciales con otras posteriores. Así se aprecian perfiles del momento augusteo redondeados y abultados junto a otros apuntados ligeramente exvasados, con una leve moldura inferior, en forma de escalón, como en la etapa final de Augusto, según el pecio Planier (Corsi-Sciallano/Liou 1986, Fig. 4). Se incrementan la densidad de esta forma en el nivel 6-7, correspondiente al abandono de la Casa de los Delfins (54-60 d.C.).

En torno al segundo cuarto de la Era, el centro de Palamós (Tremoleda 1987), documenta diversos perfiles, entre ellos una forma de paredes simplificadas, como nuestros labios de tipo 5 de *Celsa* (81.1.C.II.D.II.7324, 80.1.11.Ñ.S.3396) y otros de tipo ligeramente colgante como el tipo 6 (81.1.C.II.D.II.7319, 81.1.C.II.D.II.7325), para incidir en una gran variedad que parece añadirse a mediados del s. I d.C., según se comprueba en los niveles claudianos de Badalona (Comas 1985, 23 y Fig. 12,5), en el pecio del Petit Congloué (Corsi-Sciallano/Liou 1985, Fig. 17), y en el de Dianio

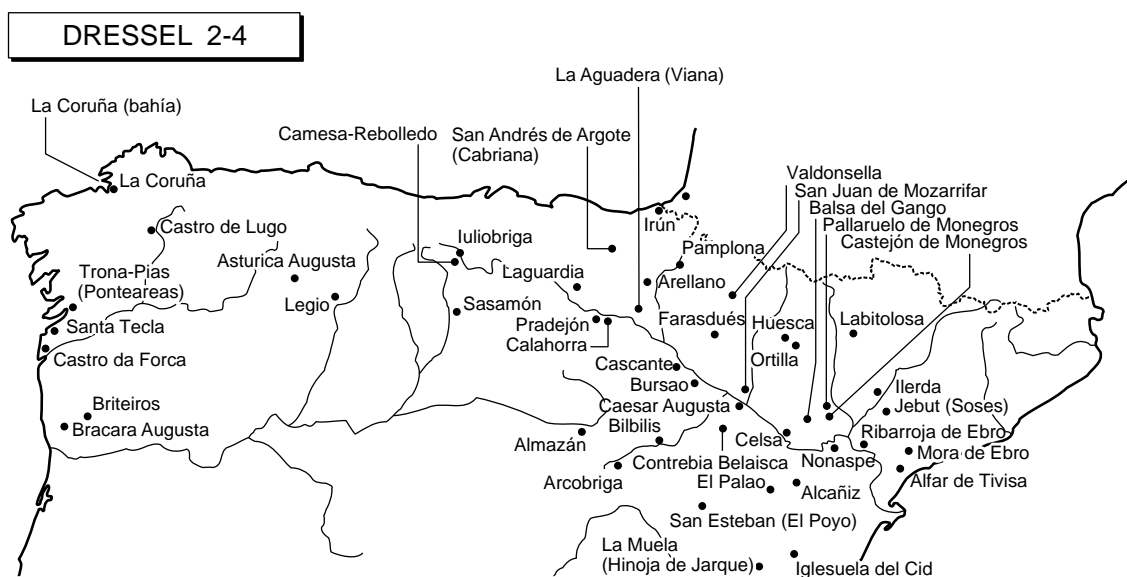
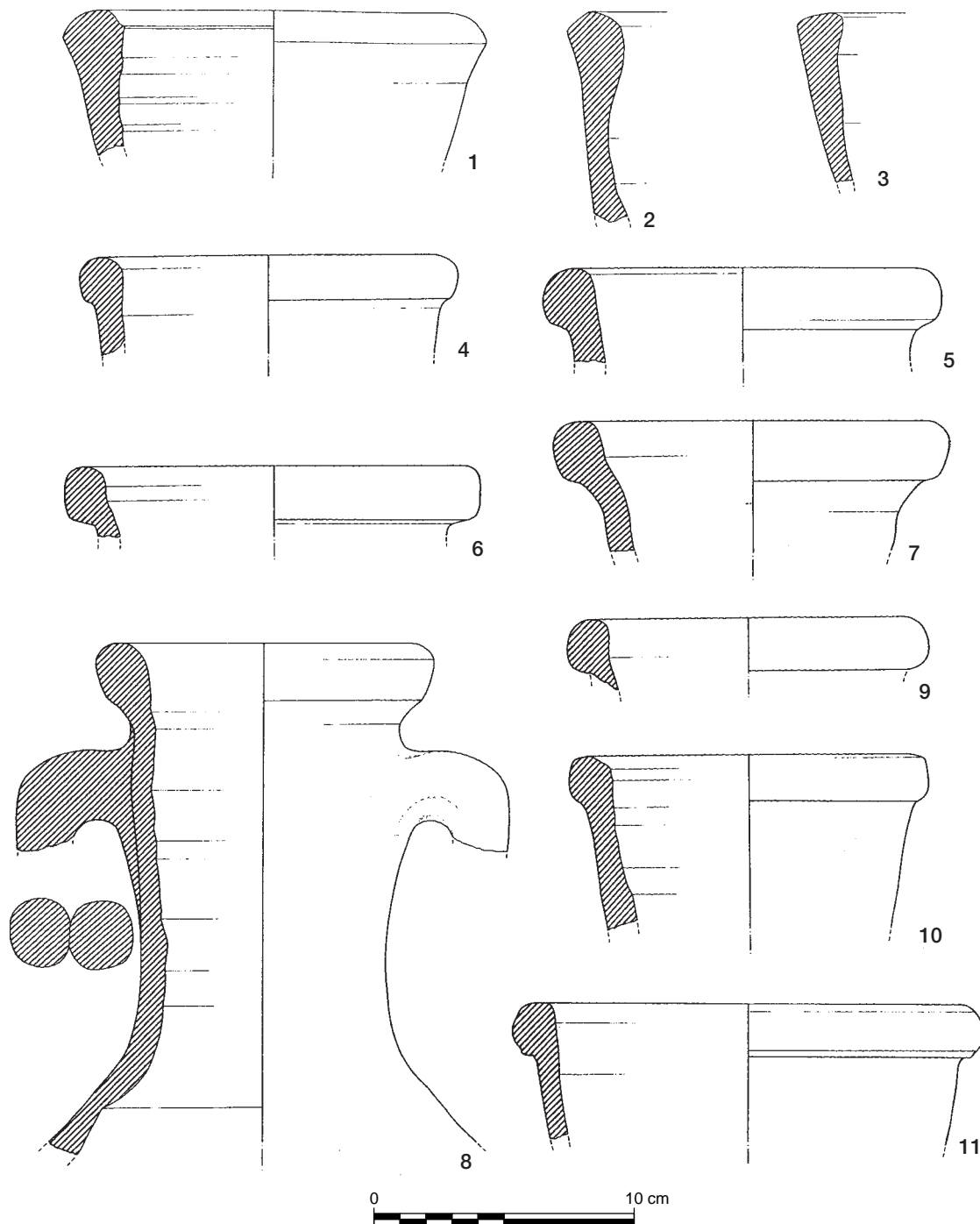

Figura 9. La forma Dres. 2-4 en el valle del Ebro y noroeste de la Tarraconense.

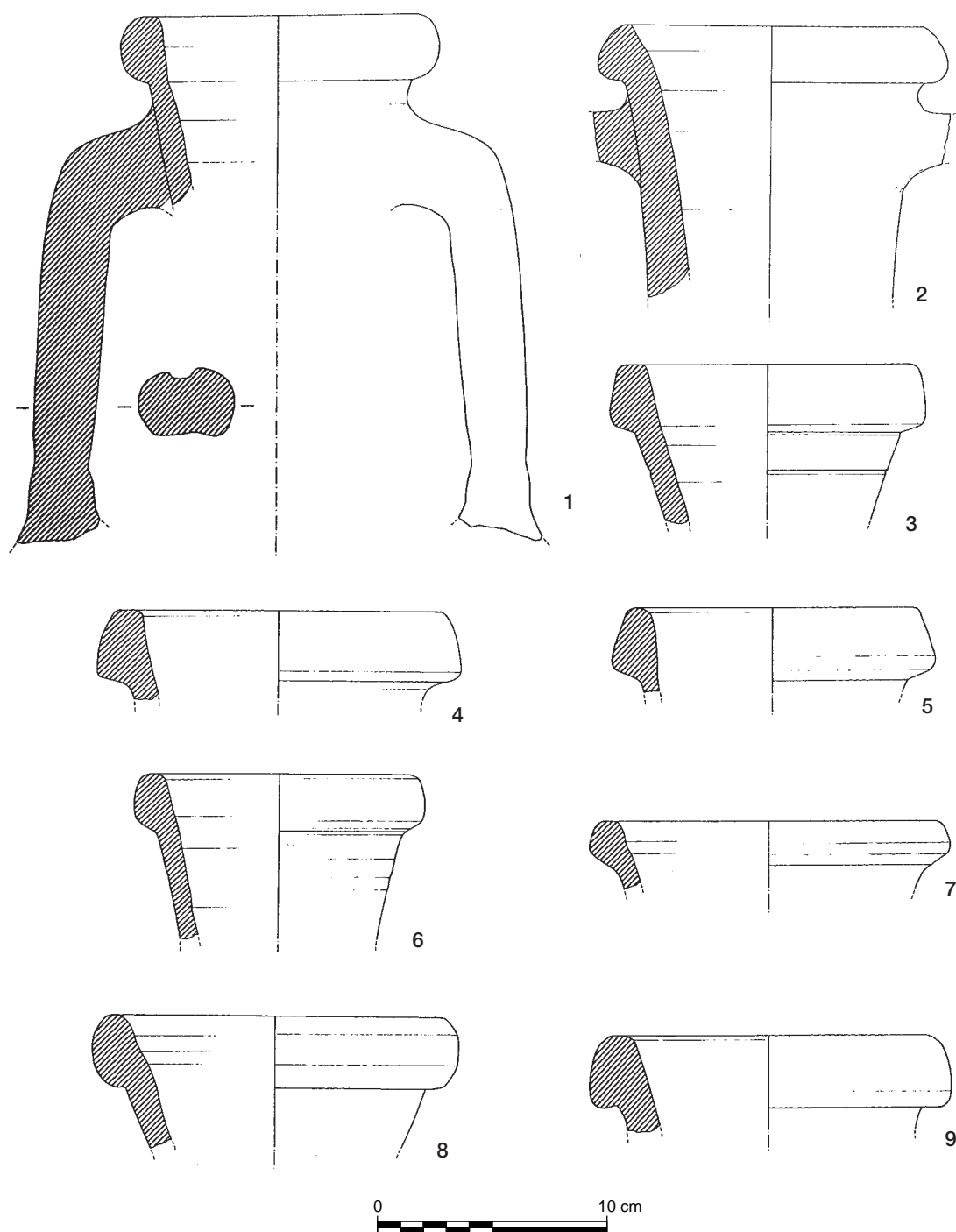

Figura 10. Colonia Celsa. Pascual 1 (1-3); Dres. 2-4 (4-11).

Marina (Pallarés 1987, 298 ss.), con labios apun-
tados triangulares (labio 7), tendencias que se agudi-
zan y diversifican en los niveles flavios e incluso más
avanzados, por ejemplo en Badalona (Comas 1985,
27, Fig. 13, 2, Carrer Fluviá 73 y Torre Vella, id. 39,
Fig. 18, 1-11).

Los perfiles angulosos se encuentran también en el
pecio del Grand Rouveau (Corsi-Sciallano/Liou
1985) (labio 8), o de paredes de tendencia recta
(labio 9), además de otros muchos perfiles de
aspecto variado y que resulta muy difícil someter a
regla alguna.

Figura 11. Colonia Celsa. Dres. 2-4.

Las asas correspondientes a esta forma documentan perfiles agudos, rectos, y secciones variadas desde las de sección en “ocho”, a otras de aspecto aplastado y ranura simple en el dorso, recordando dicha doble sección.

Desde el punto de vista cronológico, además de la ausencia de los envases Dr. 2/4, en el nivel 3,

anotamos la gran abundancia de esta forma en el nivel 5, lo que significa que en la etapa final de Tiberio la sustitución de la Pasc. 1 (8,2%) por la Dr. 2/4 (58,9%), es un hecho. Los niveles 6-7, (el abandono de la insula) siguen manteniendo la misma proporción (Pasc. 1: 8,1%; Dr. 2/4: 50,2%).

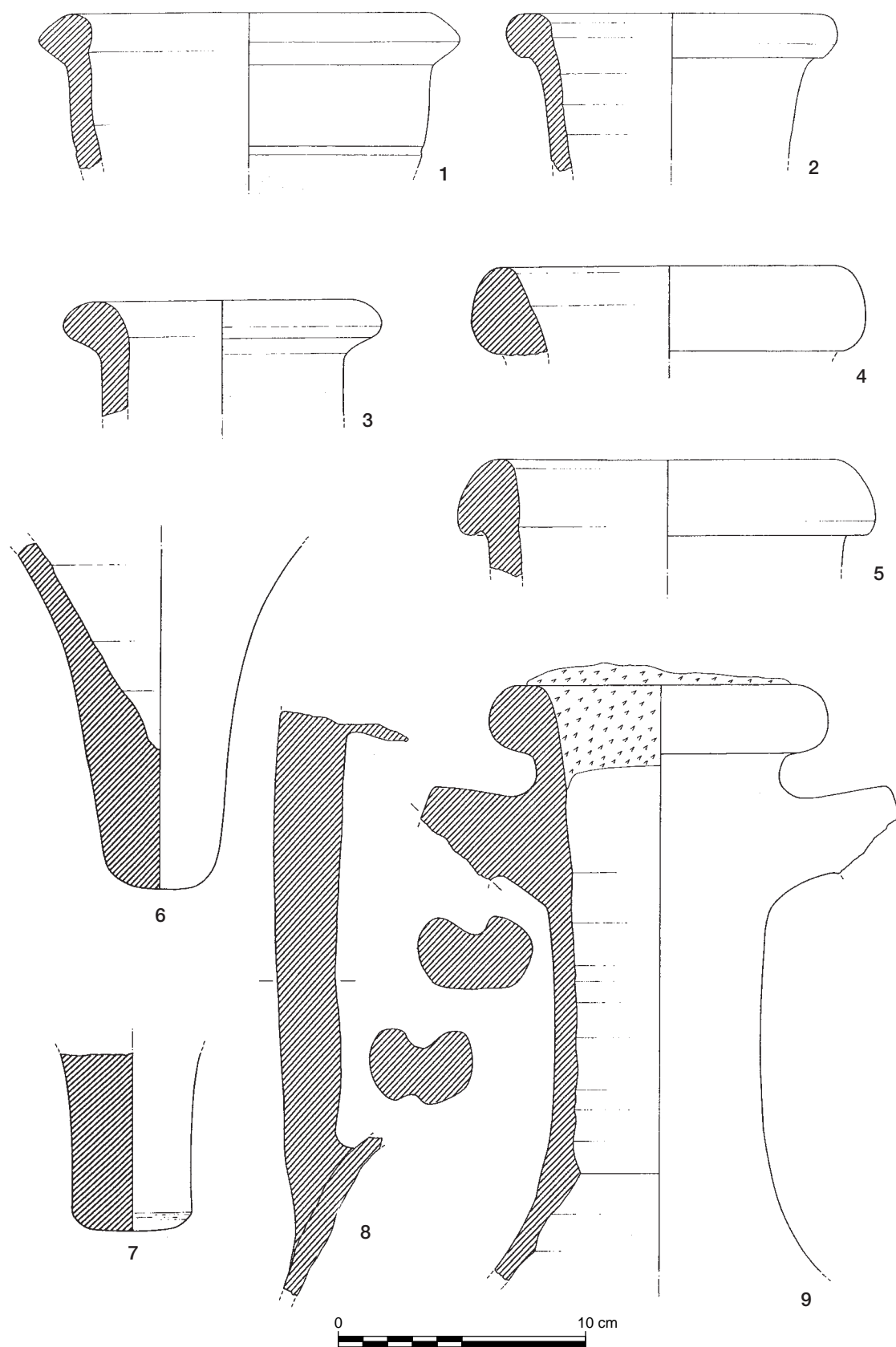

Figura 12. Colonia Celsa. Dres. 2-4.

La mayoría de los pecios tarraconenses de Dr. 2/4, corresponden sobre todo a la primera mitad del s. I d.C., y parece ésta la época de apogeo de estos envases en *Celsa*, sin que entremos ahora en el fenómeno de la desaparición de estas formas, que tiene lugar años más tarde y que no podemos documentar en los niveles del Ebro. En Llafranc, (Nolla *et alii* 1982, 181, hasta finales del s. I d.C.; en Calella de la Costa (López Mullor 1982, 305), entre el 50-60 d.C. La etapa flavia, o trajanea se documenta según los resultados de las termas ostienses (Tchernia/Zevi 1972, 55; Tchernia 1980, 306) y Comas por su parte (1985, 39) sitúa a finales del s. I de la Era, los niveles ya mencionados de Torre Vella en Badalona, siendo posible una mayor reutilización de estos envase en su área epónima.

En todo caso nos parece evidente el fenómeno sustitutorio de los envases Pascual 1 por las formas Dr. 2/4, que en *Celsa* en la época de Claudio debió ser prácticamente total (nivel 5: 74,13% frente al 10,34% de Pascual 1), con lo cual cabría adelantar, el menos en el valle medio del Ebro, la fecha de sustitución propuesta para estos envases, que en el área del Maresme se rebaja hasta el último cuarto del s. I d.C. (Comas 1985, 156). Se señala también el floruit de la forma Pascual 1 en los dos primeros cuartos del s. I d.C. Sin embargo en el mercado de *Celsa*, esta sensación, al menos en la Casa de los Delfines, nos parece muy anterior, por las consideraciones que van hechas. En esta línea, el nivel del teatro de *Caesaraugusta*, nos sitúa en la parte final de Tiberio (Beltrán Lloris/Paz/Lasheras 1985-88, 107) y aquí predomina la forma Dr. 2/4, frente a la escasa presencia, numéricamente, de las ánforas Pascual 1, líneas que nos hacen coincidir con las conclusiones emitidas sobre la exportación de las ánforas Pascual 1 por Tchernia (1987, 328), Miró (1987 252) y otros autores, que no prolongan dicha actividad exportadora más allá de los primeros años de Tiberio, tendencias que parecen comprobarse ahora en las dos colonias del valle del Ebro.

Otros puntos del valle del Ebro no arrojan más datos cronológicos. Se constata así su presencia en los yacimientos de la Ribera Baja del Ebro en Tarragona, en Les Pedres, Mora (Noguera Guillen 1999, n. 3). En el valle de Segre, en Lérida en Costa Magdalena, en nivel de amortización del 40-60 d.C. del taller de Tivisa según la estampilla epónima *TIBI-SI* (Morán, 1997; id. 2000, 320-321) (Fig. 9) o en Gebut, Soses (Morán 2000; Berni/Carreras/Revilla 1998), según la estampilla de taller desconocido *CORN(elius). IL(...)* (Fig. 18).

El yacimiento del Palao de Alcañiz (de fecha final análoga a *Celsa* (Beltrán Lloris 2003 47) presenta materiales de pasta Tarraconense I de *Celsa* (3 frags.), con

ausencia de Pascual 1. De hallazgos indeterminados son los ejemplares de *Bilbilis* (Bondia s/f, 14), Alcañiz, Farasdués (Corral del Tío Moncho) (Aguarod-Mostalac, 1983, 141 ss.), el Poyo del Cid o la Iglesuela del Cid (Beltrán Lloris 1987, 58), así como en Torre del Molinero (San Juan de Mozarrifar, Zaragoza) (Ferreruela 2000, 276, Fig. 13, 73). Se han señalado igualmente en *Contrebia Belaïska* (Botorrita, Zaragoza), de pasta del Norte de la Tarraconense y contexto cronológico amplio (hasta el s. II d.C.) (Díaz/Torralba 1989-90, 36) y en Arcobriga (Sánchez 1992, Fig. 9.1, 5). En tierras oscenses se documenta con cierta densidad en el Villar (Castejón de Monegros (Giral Royo 2000, Fig. 5, 28-30), en *Labitulos* (Puebla de Castro (Magallón/Sillieres 1997, 117 ss.; Magallón/*et alii*, 1991, Fig. 24, 3. ¿época flavia? con Ha. 70 y Dr. 7-11) y en Las Coronas, Pallaruelo de Monegros (Mínguez/Ferreruela 1992, 142, Fig. 11, 48).

En el Ebro medio en la Maja, Pradejón (La Rioja) (González Blanco Matilla 1999, 62, Fig. 35,1) y en Calahorra (en nivel de la 2ª mitad del s. I d.C.) (Tudanca Casero/ López Calle 2000, lám. 11). Se conoce en Pamplona, en la primera mitad del s. I d.C. (Mezquíriz 1958, Fig. 103, 13 y Fig. 119, 116), en Cascante, sin estratigrafía (Mezquíriz 1958 a, 417; norte tarraconense), en la Aguadere de Viana (Labeaga 1976, 37), Arellano del s. I d.C. (Mezquíriz 2003, n. 34), en San Andrés de Argote, Las Ermitas, en Cabriana (Alava) (Filloy Nieva 1997, 343), así como en *Iuliobriga* (Santander) (Solana 1981, lám. 49, 8, norte de la Tarraconense).

Al norte del Valle es anecdótica su presencia según los hallazgos de la orilla del Bidasoa en Guetary (Tobie/Chansac 1989; Esteban 1990, 177), Santa María del Juncal (Irún) (Esteban 1990, 292. Izquierdo Marculeta 1997, 385 ss.), Irún (Arteaga Amundaray 2003, tabla p. 79), Añúa, Atxa, Corral de Tabiques (Laguadía) (Filloy Nieva 1997, 343), Camesa-Rebolledo, Valdeola (Cantabria) (Puente 2002, C-143 y C-140) y en el Ebro superior en Sasamón (Burgos) (Abásolo/García 1993, Fig. 8, 1) en nivel con *sigillata* hispánica. En el *conventus Asturum* en *Legio* (¿?) (Fernández Freile 2001, Fig. 4, 8-9, p. 166) y *Asturica Augusta* (Carreras/Berni 2003, 633 ss.) (Fig. 19).

Finalmente en el cuadrante noroeste (con algunas imprecisiones respecto de la pasta), se registran los hallazgos de La Coruña (Bello Diéguez 1991, n. 1223, 10: asa bifida; Naveiro 1982, 67, Fig. lám. II, 9: pasta granulosa), Pazo de San Marcos de Lugo, con la estampilla CLAR del alfar de Can Tintorer (Pascual 1991, n. 54) sobre un pivote (Luaces/Toscano 1991, 232), o un asa indeterminada en el Castro de Croa (Díaz Álvarez 1984, 14). De Pontevedra proceden sendos ejemplares completos

Estampillas

TIBISI	Tibisi	Sobre asa	Lérida	Moran, 1997; id. 2000, 320-321 Nivel de amortización 40-60 d.C.
CLAR	Clar	Pivote	Lugo	Luaces/Toscano 1991, 232
CORN. IL(...)	CORN(elius). IL(...)			

de Troas Pias, Ponteareas (Díaz Álvarez 1984, 9 a; Hidalgo Cuñarro 1985, 5) y Museo de Pontevedra (Díaz Álvarez 1984, 9 b) (Fig. 23), así como un fragmento de asa de Santa Tecla, La Guardia (Díaz Álvarez 1984, 14). Finalmente y en escasas cantidades en las Carvalheiras de *Bracara Augusta* (Lopes de Sousa 1998, 41, 44).

Hasta el momento todos los ejemplares que se han podido comprobar resultan nortarraconenses, circunstancia que abona las hipótesis de difusión enunciadas. Un ejemplar de Arcóbriga (Sánchez 1992, Fig. 9.1, 5) (Fig. 20) que se había relacionado con las producciones saguntinas del Grau Vell de Dr. 2-4, por un grafito en el cuello, resulta igualmente de pasta nortarraconense. Resulta cuando menos extraño que ni siquiera las producciones del Mas d'Aragó de Dr. 2-4 y 7-11 (Cervera de Maestrat), al norte de Castellón, en el Bajo Ebro (Borràs i Querol 1987-88, 379 ss.; Borràs i Querol/Selma 1989, 667 ss.; Fernández Izquierdo 1994, 211 ss.; Márquez/Molina 2005, 293) se hayan detectado más allá de su centro epónimo, posible-

mente por falta de investigación y de identificación de materiales.

Oberaden 74 (Fig. 13)

Esta forma, se conoce hasta el momento en *Caesaraugusta*, destacando de todo el conjunto solo un borde de la Casa Pardo, (época augustea) correspondiente al alfar de Tivissa (Beltrán Lloris 1979 a; id. 1987, 60). En *Bursau*, también se localizan pastas de Tivissa y en contextos augusteos entre otros fragmentos de atribución dudosa entre los alfares conocidos (Beltrán Lloris 1987, 59).

Su porcentaje de presencia en *Celsa* (Casa de los Delfines) (Beltrán Lloris *et alii*, 1998, Figs. 38, 2 y 40, 2 y 6, 72 ss.) (Figs. 14-15) resulta análogo al de la forma Pascual 1, con aparición en el nivel 3, aumento en el 5 y duplicación de presencia en el 6-7. Morfológicamente, se observan presentes los perfiles deducidos de los ejemplares de Oberaden 74/75, o Ensérune (Beltrán Lloris 1970, 498, Fig. 200), con labios sencillos y de grueso perfil, semejantes a los producidos en el alfar de

289

OBERADEN 74

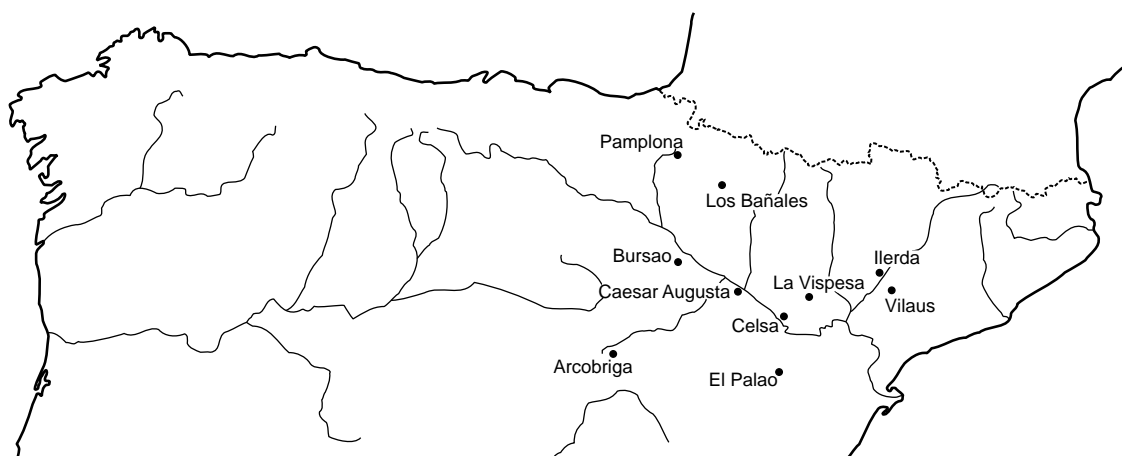
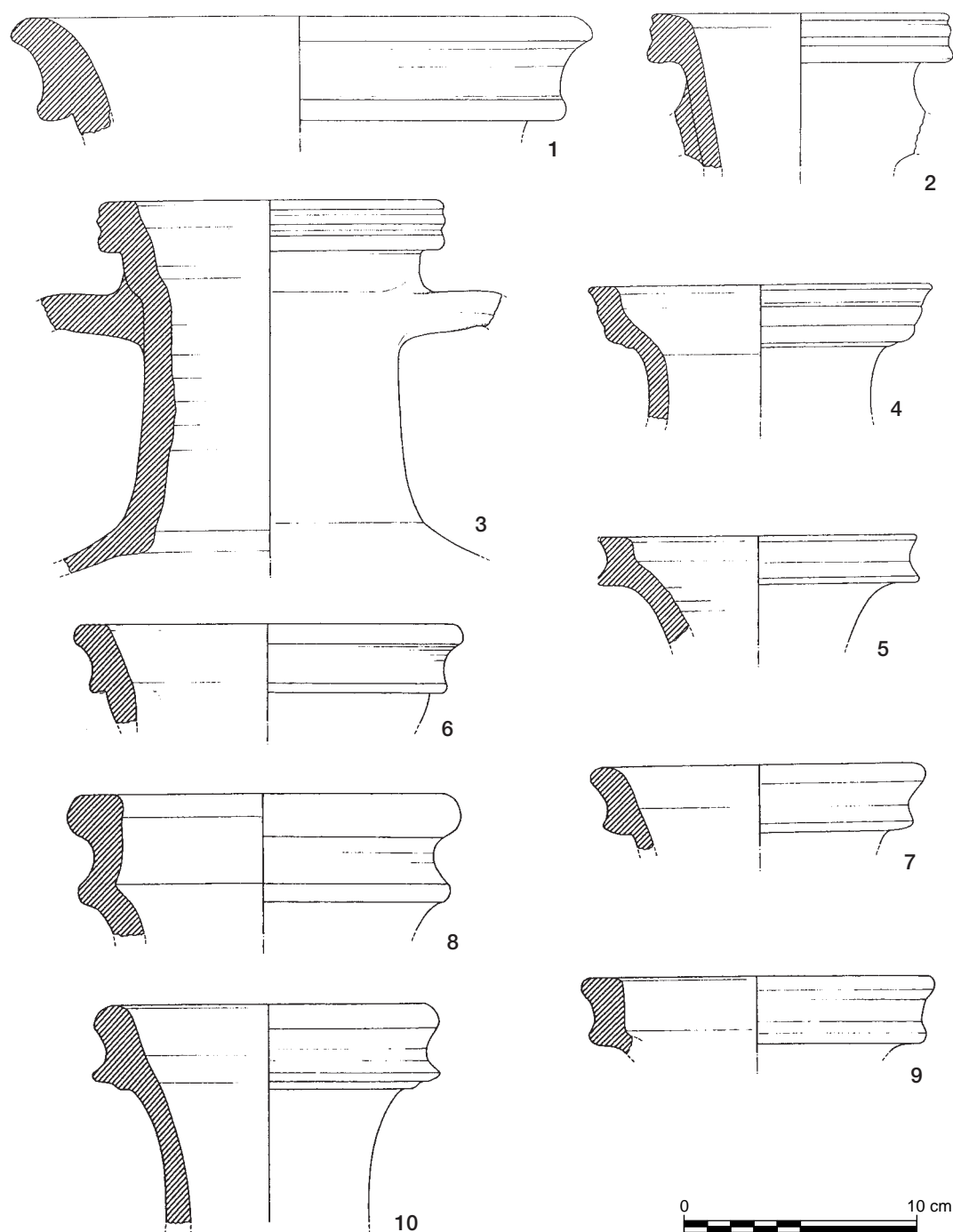

Figura 13. La forma Oberaden 74 en el valle del Ebro.

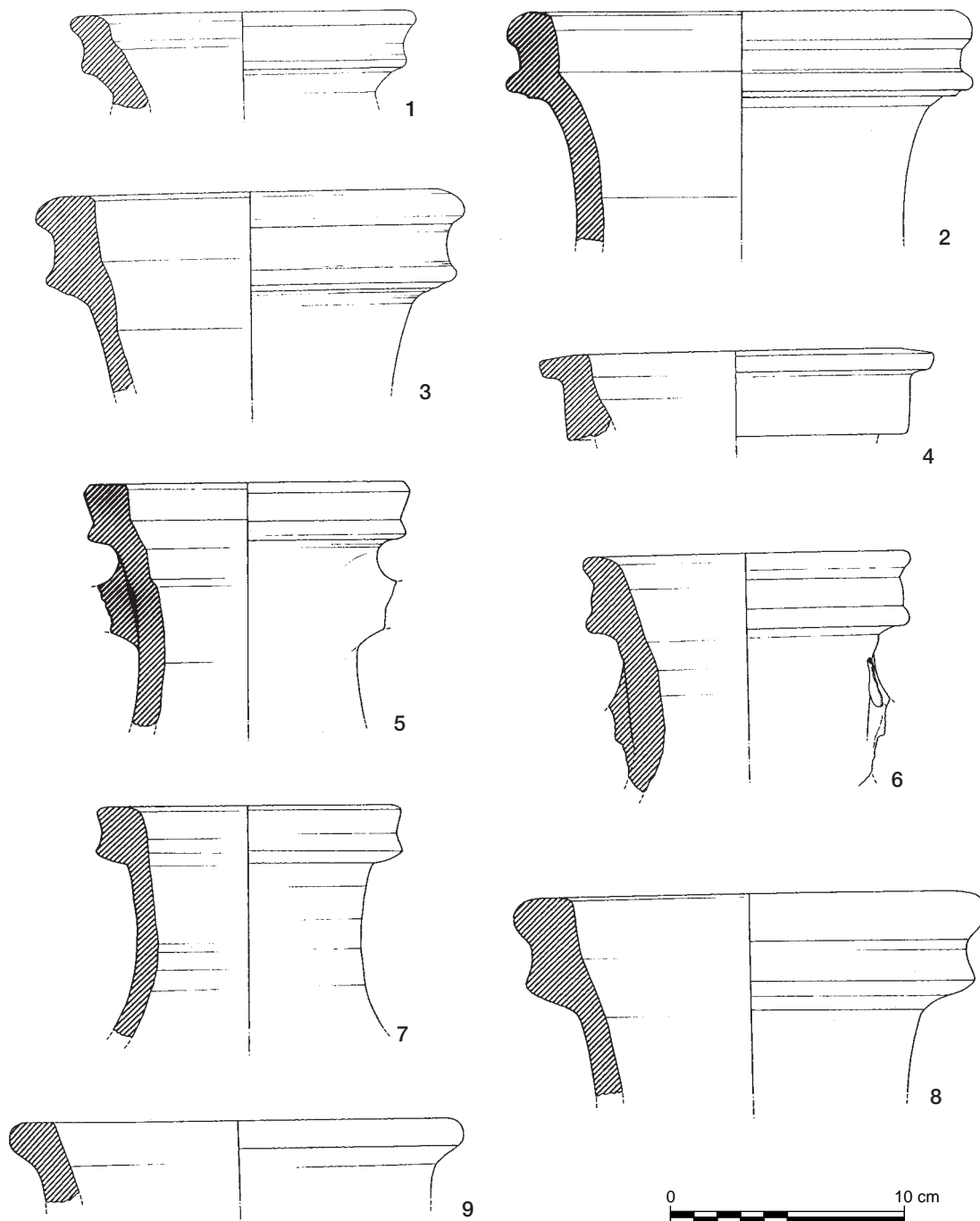

Figura 14. Colonia Celsa. Dres. 7 (1); Ober. 74 (2-10).

S. Vicente de Montalt (Pascual 1977, 90, Fig. 17,6) y perfiles análogos de Tivissa (Tchernia 1976 Fig. 3, 1-3), siendo clara la etapa augustea para estas creaciones, cuya perduración tipológica ignoramos. La tendencia en estos labios parece que va encaminada a la acentuación de una depresión en la parte central del labio, que origina dos molduras salientes

sirviendo de ejemplo las variantes de Hofheim (Ritterling 1912, Fig. 16, 1). Como formas intermedias entre ambas cabe señalar ciertos perfiles, presentes en las zonas epónimas, con adelgazamiento central del labio e incluso reborde hacia el interior, como en Tivissa (Nolla/Padro/Sanmartí 1979, Fig. 2, 4), así como numerosos tipos de aspecto cierta-

Figura 15. Colonia Celsa. Ober. 74.

mente variado, o bien perfiles más simplificados dentro de la misma tónica.

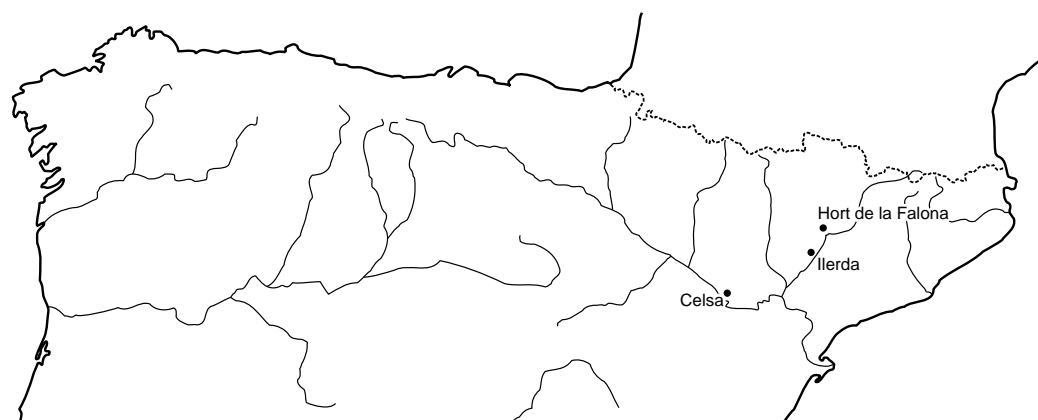
Los ejemplares presentes en *Celsa* se agrupan así en los tipos descritos, con diversas variantes, originadas ante todo por las peculiaridades de cada alfar, sin despreciar la evolución formal que parece operarse en el interior de algunos. A este panorama

se suma el sello de la insula II de *C. Mussi*..., del nivel superior, además de otros materiales de la propia *Celsa* en los que no insistiremos.

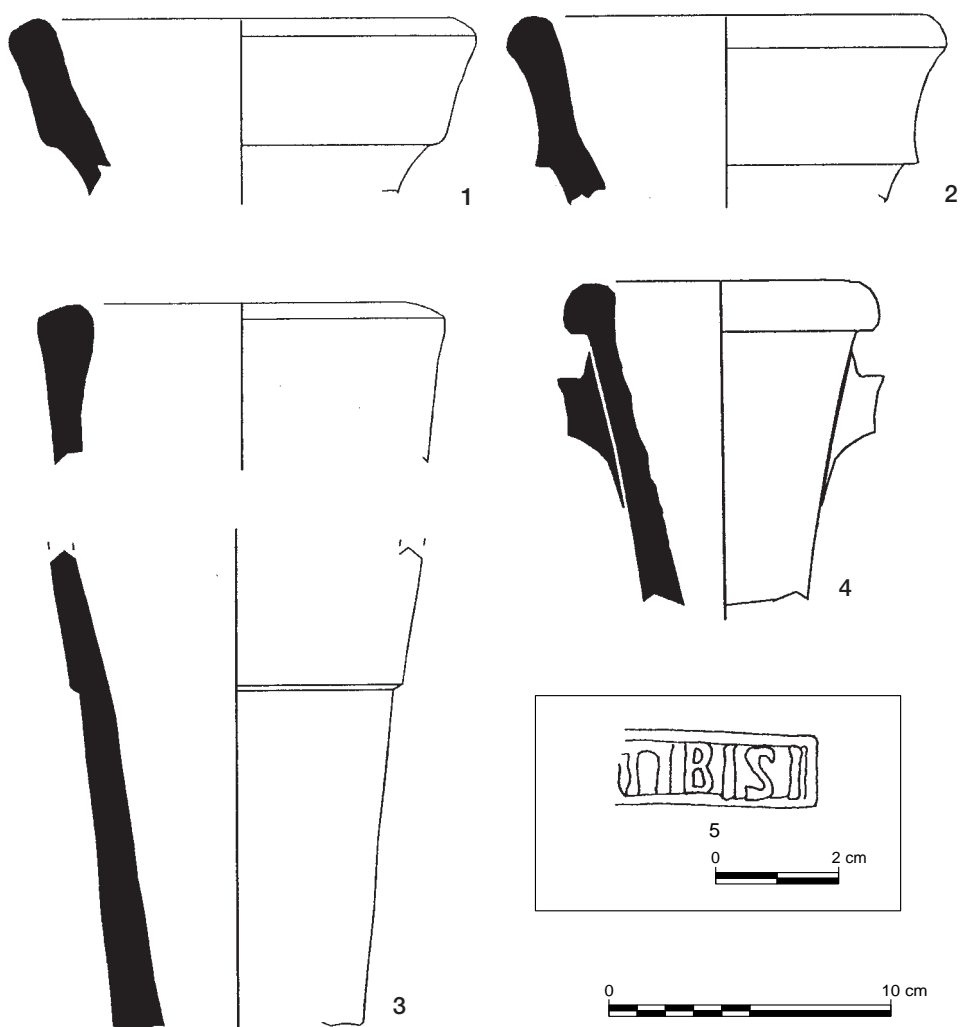
Todos los ejemplares son de procedencia nortarraconense, estando ausentes las formas béticas.

Se añaden en la dispersión en el valle del Ebro, los Bañales de Uncastillo también con perfiles anti-

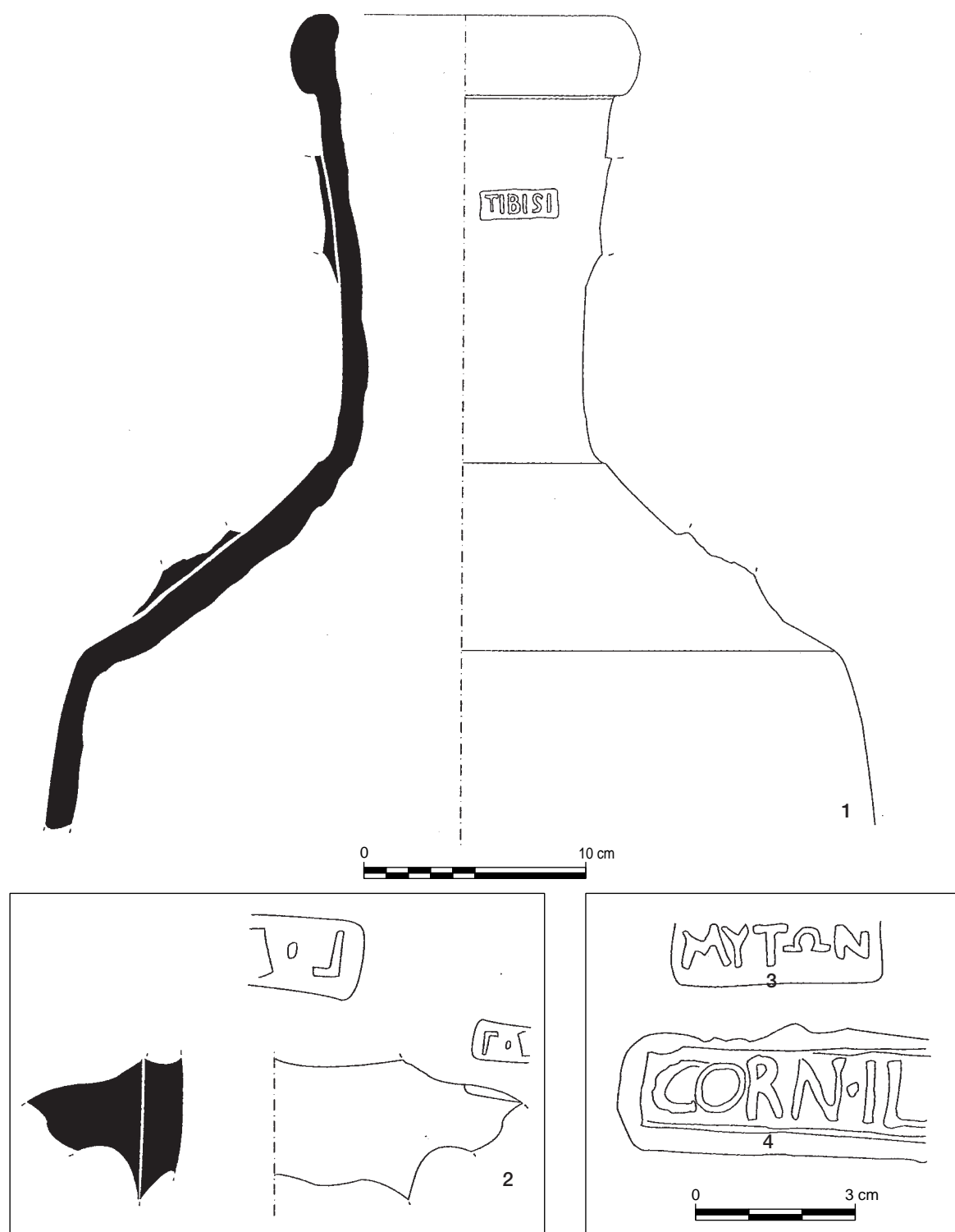
DRESSEL 7-11

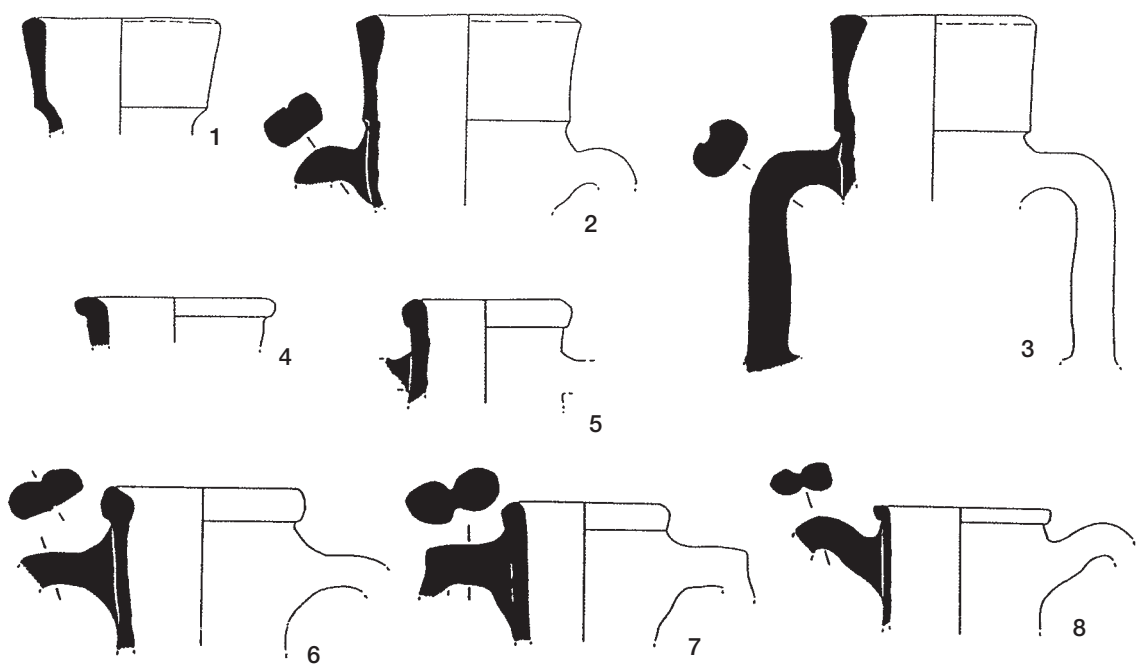
Figura 16. La forma Dres. 7-11 en el valle del Ebro.

Figura 17. Ilerda (Paeria): Tarraconense 1 (1-2); Pasc. 1 (Portal de Magdalena); Dr. 2-4 (4) (Portal Magdalena) (seg. Morán 1994, figs. 7 y 9); 5, Portal de Magdalena (seg. Morán, 1997, fig. 1).

Figura 18. Ilerda: 1 (Dr. 2-4, Democaria 6-8); 2 (La Parra 24-28); 3 (Vesant sudest del turó); 4 Gebut (Soses, Segrià) (seg. Morán 2000, figs. 1-4).

Figura 19. *Asturica Augusta*: 1-3 (Pasc. 1); 4-8 (Dr. 2-4) (seg. Carreras, Berni, 2003, fig. IV).

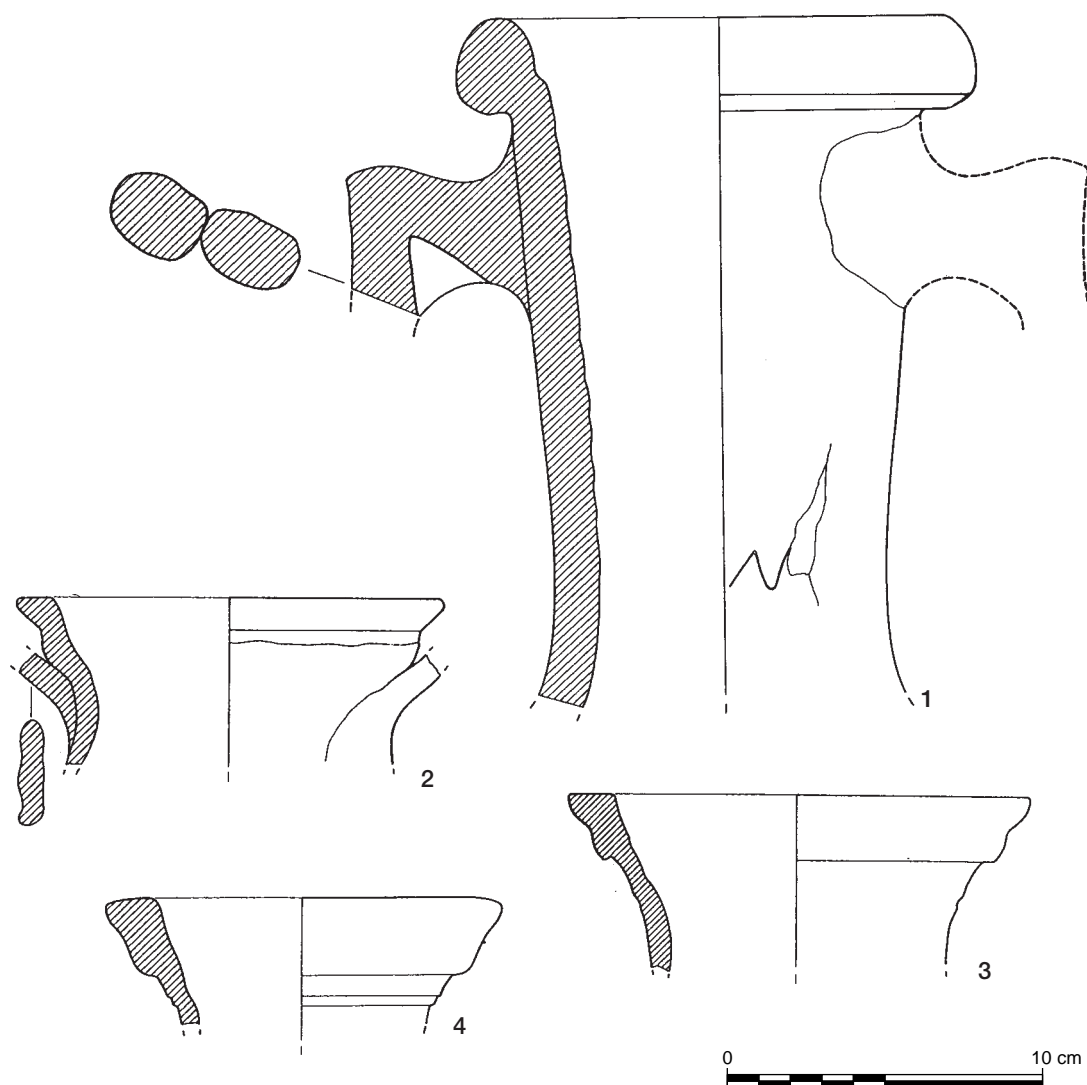
294

guos y de taller impreciso (Beltrán Lloris 1979 fig. 2,9; Aguarod 1977, 988), *Arcobriga* con pastas evidentemente tarraconenses (Sánchez 1992, 290, núms. 10-12) (Fig. 20); además los yacimientos del Palao (Alcañiz) con tres ejemplares (Beltrán Lloris 2003, 195) (Fig. 22) con pastas tarraconenses I y II. Al norte del Ebro se localiza en la Vispesa de Tamarite de Litera (Huesca) (Maestro/ Domínguez 1987, Fig. 15, 2) y en Lérida y Vilars, Aitona (Lérida) (Moran 1997, 252) además de Pamplona con dos bordes (Mezquiriz 1958, Fig. 61, 4 y 5, estrato V-VI. G). Se evidencia la escasa penetración de estas producciones en el interior del Ebro, contrastando con su dispersión a partir de los ejes fluviales de las Galias y siendo ciertamente reducida, difundiéndose en los establecimientos militares del limes desde su inicio, formando parte del sistema de avitualla-

miento y demostrando una clara intervención de unos modelos económicos particulares, de estímulo oficial, que canalizaron hacia dicho destino la producción de determinados alfares como los presentes (Revilla 1993, 154, 173 ss.). Las producciones de *C. Mussidius* se atribuyen al Mas del Catxorro (Benifallet, Baix Ebro) (Izquierdo 1993, 753 ss.), limitándose los hallazgos al área epónima (Tortosa, Islas Columbretes, Castellón), mediterráneo y *limes* (Callender 1965, n. 399; Miró 1988, 86, 219; Fernández Izquierdo 1980, 154 ss; Id. 1983, Fig. 4, 7; Revilla 1995, 172, n. 2; Márquez/Molina 2005, 256). El alfar estuvo activo en época augústea y produjo ánforas Pasc. 1, Dr. 2-4, Dr. 7-11 y Ober. 74. El sello se ha desarrollado como *C. Mussidi Nepotis* y se ha relacionado con la *gens Mussidia*, de origen itálico que desarrollo la producción alfarera del Bajo Ebro.

Estampillas

C. MVSSI[...]	C. Mussi[d(i) Nep(otis)]		Celsa, Velilla de Ebro, Z	Beltrán Lloris, 1987, 59
FIIGGALOR	F(iglina) duorum Gal(l)or(um)	rel./cart.rect./cuello	Hospital Viejo, Calahorra	Beltrán Lloris, 1987, 59, Fig. 7

Figura 20. Arcobriga (Sánchez 1992, figs. 9.1 y 10).

En cuanto a los *Duorum Gallorum* riojanos, no se conoce hasta el momento la dispersión de su producción (Fig. 13), que está mezclada con las denominadas jarras-ánforas, pendientes de una revisión de pastas y de su mejor definición. El topónimo se conoce en Gallur, donde se ubicó el *pagus gallorum* según la epigrafía brocinea del s. I d.C. (Beltrán Lloris, M. 1970 a, 89 ss.; Beltrán Lloris, F. 1999, 21 ss.).

Dr. 7/11 (Fig. 16)

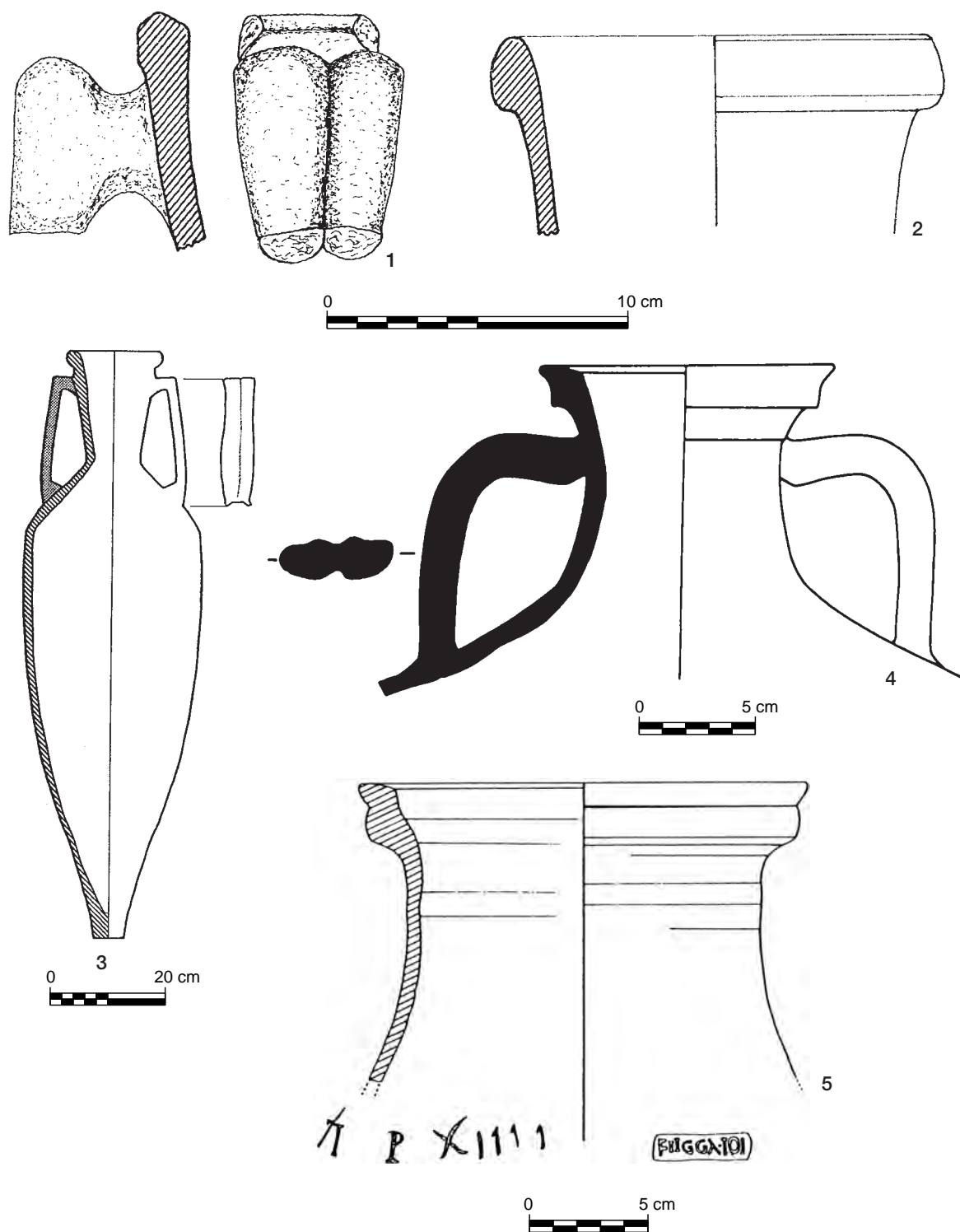
No se han identificado restos de estos envases fuera de sus áreas epónimas, siendo muy posible su confusión con la familia bética; la presencia de dos únicos fragmentos de labio en la colonia *Celsa* (Casa de los Delfines) (Beltrán Lloris *et alii* 1998,

p. 81, Fig. 38, 1) (Fig. 14, 1) de pasta tarraconense V hace presumir la extensión regional de estos envases en forma que habrá que determinar todavía y que parece afectar a la porción inferior del Ebro, según los hallazgos de Lérida (Morán 1997, 252) y el Hort de la Falona en Llívia (Lérida) (Campillo/Mercadal 1996-97, Fig. 4 y 6).

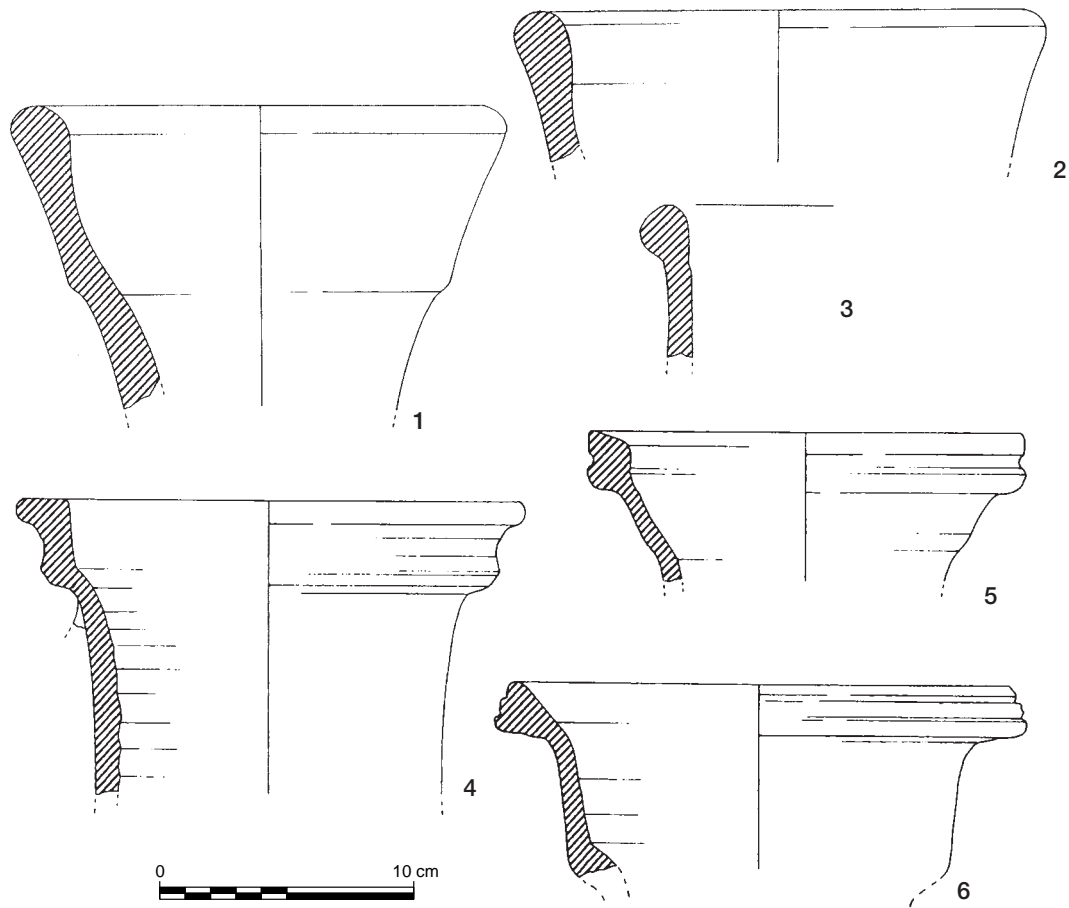
COMERCIO. PRODUCCIONES LOCALES

Para entender mejor la difusión a lo largo del Ebro y noroeste hispánico, conviene analizar, aunque de forma somera, las fuentes de riqueza del propio territorio relacionadas con los envases anforarios.

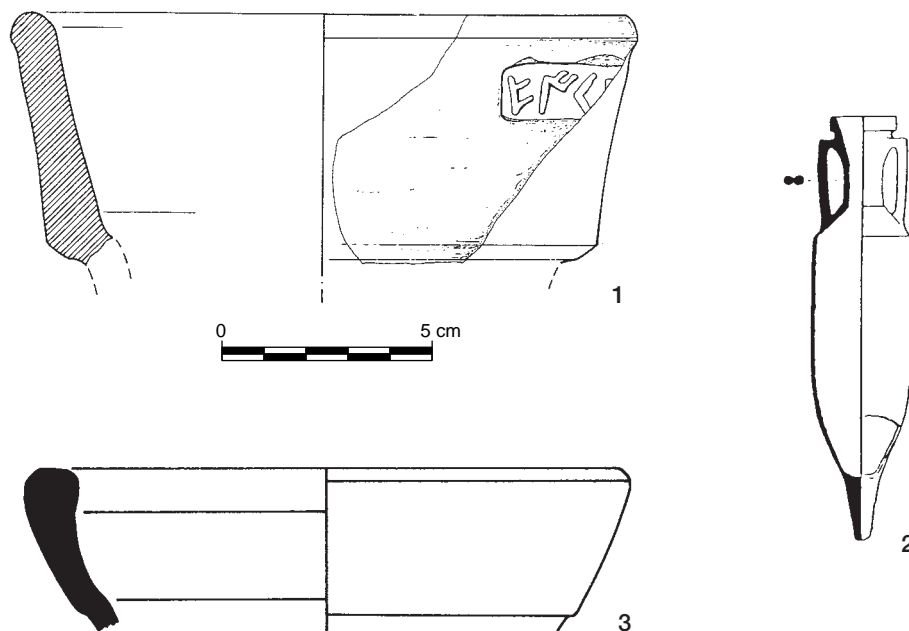

Figura 21. 1-2 (Pamplona, Plaza de San José estrato IV, seg. Mezquíriz, 1978, figs. 118-119); 3 (Calahorra, Tudanca *et alii*, 2000, lám. 11); 4 (La Maja, Calahorra, González Blanco *et alii*, 1986, fig. 13); 5 (Calahorra, Hospital Viejo, Beltrán Lloris, 1987, fig. 9).

Figura 22. El Palao (Alcañiz, Teruel) (seg. Beltrán Lloris, 2003, figs. 1 y 2).

Figura 23. 1 (Salduie, seg. Aguarod, 1992, fig. 1); 2 (Pontevedra, Naviero, 1991, fig. 14); 3 (Bracara Augusta, Lopes de Sousa, 1998, est. IV).

EL VINO (FIG. 24)

Ya hemos sugerido la ubicación de La *Figlina duorum Gallorum* que produjo en el s. I d. de C. ánforas de tipo vinario, *similis* a la Oberaden 74 (Beltrán Lloris 1987, 59), en el taller de la Maja, Pradejón (La Rioja), según envases de asa aplastada, con acanaladura central de labio simple, recto, ligeramente incurvado que se produjo en el conocido alfar en época julio claudia, coincidente con el periodo de actividad del alfarero de paredes finas *Verdullus* (González Blanco *et alii* 1986, 20-21). La implantación de este taller local es posterior a las importaciones de vino itálico y de las primeras producciones del territorio costero catalán, que presenciamos en el valle (Beltrán Lloris 1987) durante la parte final del siglo I a.C.

El cultivo de la viña por lo demás, está atestiguado materialmente en el valle del Ebro en el mundo ibérico desde la etapa tardorrepública (Beltrán Lloris 202, 457 ss.) y se comprueba después literariamente en los viñedos de *Bilbilis* (Marcial, *Epigr.* XIII, 31). La arqueología proporciona significativos vestigios en tierras ilerdensas según los hallazgos de la villa de Cantaperdius (Bellvís) (Marí *et alii* 1982), Corbins (Marí *et alii*, 1988), Bobalà (Pita 1973, 130), Vilauba (Camós) (Roure *et alii* 1988), o la villa de Hostal Nou junto a Lérida, Balaguer (Gorges 1979, 283-284: *Girrius fecit*) que se unen naturalmente a los localizados en el Bajo Ebro, asociados algunos a talleres de ánforas: San Miquel de Vinebre (Bajo Ebro) (Genera 1987, 230 ss.), las prensas de l'Aumedina

(Tivisa) (s. III d.C.) y Mas del Catxorro (Benifallet) (Benet *et alii* 1993, 112 ss.).

Este fenómeno se prolonga en territorio navarro: en la villa de las Musas de Arellano (ss. I-III d.C.) (Mezquiriz *et alii* 1993-94, 61 ss.), en la prensa y el *fumarium* de Falces (ss. II-IV d. de C.) (Mezquiriz 1971, 49 ss.; 1984, 157 ss.), en la prensa de Funes (ss. II-III d. de C.) (Navascués 1959, 227 ss.) y en los hallazgos de Liédena (Mezquiriz 1954, 59 ss; Aguilar 1991, 264 ss.), cronológicamente, el punto más avanzado (s. IV de la Era). También deben relacionarse con el vino otros restos peor documentados, como el contrapeso de la Morlaca (Villamediana de Iregua), Camino del Pago (Medrano), Turrios (Berceo), Murillo de Río Leza, etc. El resto del Ebro, con suelos perfectamente aptos, clima templado y óptimas condiciones de difusión debió ver igualmente la presencia del viñedo local que no se ha documentado hasta la fecha fuera de las condiciones generales anotadas para el territorio, en referencias que se prolongan de forma elocuente en las fuentes árabes (viñedos para producción de pasas de Zaragoza, Daroca, Alcolea de Cinca, etc.) (Viguera 1995, 105).

Si ha de buscarse una explicación lógica a la existencia de *villae* fabricando vino en épocas avanzadas frente a la ausencia de formas de ánfora para envasar los excedentes posibles, y para explicar el final de las ánforas Dr. 2/4 tarraconenses y otras formas vinarias, cabría pensar, además de las posibles formas de ánfora todavía no identificadas, en los toneles como alternativa, como ocurre en otros

298

ALFARES DE VINO - VILLAS VINÍCOLAS

Figura 24. Alfares de vino y villa vinícolas en el Valle del Ebro.

ámbitos del mundo romano mejor documentados, como la Lusitania o las Galias (Brun 2004, 277).

SALAZONES (FIG. 25)

La producción de salazones en *Hispania* cuenta con importantes síntesis de partida que han puesto de relieve las principales líneas de conducta, tanto para el mediterráneo, como para la fachada atlántica tarraconense (Ponsich 1988, 169 ss.; Fernández Ochoa/Morillo 1994; Lagostena 2001, 31 ss.; Etienne/Mayet 2002, 70 ss.), por lo que no resulta necesario insistir en los aspectos conocidos salvo enunciar las principales áreas identificadas en la zona de recepción de la tarraconense, es decir, en el litoral atlántico (mapa 1 Lagostena, Fig. 28).

Se han señalalado las tres agrupaciones existentes a partir de los puntos esporádicos de Guethary (Tobie/Chansac 1989), Gijón, documentado entre los siglos II-IV d.C. (Fernández Ochoa 1994, p. 147 ss.) y el litoral gallego, desde Playa de Área (Vivero) (Fernández Ochoa/Martínez Maganto 1994, 1994, 120) hasta el Sur de Pontevedra: Igresiña-Negra (De la Peña 1984, n. 6), Adro Vello, O Grove (Carro 1987, 90 ss.), Villagarcía de Arosa (Fernández Ochoa/Martínez Maganto 1994, 118), predominando las instalaciones tardías sobre las altoimperiales y con densas factorías como la de Lavra con 23 tanques de pescado (Naveiro 1991, 105; Fernández Ochoa/Morillo 1994, 25 ss.) que debió tener un destino regional. La densidad galáica aconseja someter a una detallada revisión los envases similares a las formas Almagro 50 y 51 c

que se ha sugerido que fueron fabricados en Bueu, para poder deslindar claramente el comercio regional de estas factorías, que debieron dirigir sus excedentes hacia el exterior, al amparo del comercio lusitano de salazones. La producción de Gijón pudo ir a la zona leonesa (*Lucus Asturum*, *Legio y Asturica Augusta*).

ACEITE (FIG. 26)

Se ha planteado la autosuficiencia de la tarraconense en la producción aceitera, para explicar la ausencia de los envases Dr. 20 en los territorios del valle del Ebro, fenómeno que contrasta con una cierta relativa densidad en el territorio costero catalán (Berni 1998, 101, Fig. 18), que no encuentra prolongación en el valle del Ebro, cuya desembocadura se vió surcada por las naves redistribuidoras según evidencian los pecios de Ametlla de Mar (Parker 1992, ns. 36-38). Ya hemos hecho alusión a la débil, aunque muy significativa, dispersión del aceite bético en el valle del Ebro y frente a las producciones locales hay que poner en primer plano el trasvase del aceite desde las ánforas olearias a odres y recipientes manejables como se hacía en el Testaccio de Roma o en *Portus Illicitanus* (Beltrán Lloris 2001, 482, Fig. 23).

Junto a esta corriente, las producciones locales debieron complementar la demanda, aunque los testimonios no son excesivamente elocuentes, partiendo de la controvertida y dudosas referencias literarias como la alusión de la *Ora Maritima* al *oleum flumen* (Ebro) (Avieno, *Or. Mar.* v. 505) o la alusión

299

SALAZONES: FACTORIAS EN LA TARRACONENSE ATLÁNTICA

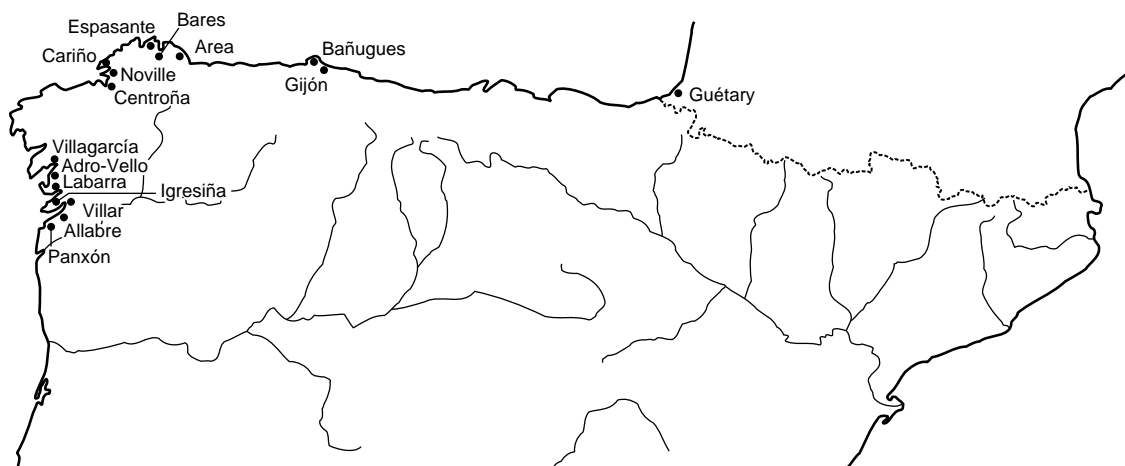

Figura 25. Factorías de salazones en la Tarraconense atlántica.

VILLAS OLEÍCOLAS

Figura 26. Villas oleícolas en el valle del Ebro y noroeste de la Tarraconense.

poética de Prudencio a *Caesar Augusta* (*Passio* XVIII, *mart. caesar.* 4, 54), aunque hayamos de tener en cuenta que los textos del s. VII y las fuentes árabes manifiestan una extensión de la oleicultura muy importante por la península incluyéndose el valle del Ebro (García Moreno 1980).

Además de los restos materiales relacionados con el aceite de la costa gerundense y tarraconense, cabe mencionar la instalación oleícola de Corbins (Segriá) de finales del s. II (Marí/Mascort 1988, 267 ss.), o la probable (¿aceite o vino?) de Fontjoana (Vinebre, Ribera de Ebro) (Genera / Prevosti, 1998, 294) y algunas de las señaladas más arriba identificadas con el vino, también produjeron aceite, como la de Liédena en Navarra (Tarcena 1950, 9 ss.; Mezquíriz 1956, 3 ss. del s. IV d.C.) la de las Musas de Arellano (Mezquíriz *et alii* 1993-1994, 50 ss.) y ocurre otro tanto con los ejemplos de la Rioja Alta en el propio valle como La Morlaca, Villamediana de Iregua, ss. III-IV d.C. (Pascual/Moreno 1980, 199 ss.; Pascual/Espinosa 1981, 69 ss.; Tudanca 1997, 114 ss.); Camino del Pago (Medrano), Turrios (Berceo) (Pascual/Moreno 1980, 200); Murillo de Río Leza; Eras de San Martín, Alfaro -s. I d.C. (González Blanco/Hernández Vera 1983, 610 ss.), Zaragoza (Cabezuelo de Gallur) (Beltrán Lloris 1969-70, 116), o zona baja del Cabezo de Alcalá de Azaila, instalaciones que no están ausentes del norte de Portugal según el molino aceitero de la villa de Fontao (Lavra) (Gorges 1979, Brun 1997, 51) o Fonte do Milho (Porto) (ss. II-IV d.C.) (Russell 1951, 71 ss.).

PLANTEAMIENTO GENERAL DE LA DIFUSIÓN COMERCIAL EN EL VALLE DEL EBRO Y ÁREA OCCIDENTAL DE LA PROVINCIA TARRACONENSE

El panorama de la difusión de los productos tarraconenses transportados por las ánforas depende de numerosos factores combinados directamente con la existencia de rutas terrestres, fluviales y marítimas.

1. Carencias en la investigación

1.1. La falta de trabajos de investigación, ha producido un desigual panorama entre las regiones litorales y las del interior de la Tarraconense, con numerosas lagunas, incluidos determinados yacimientos en los que las ánforas no han sido excesivamente tenidas en cuenta por su aparente falta de precisión cronológica como *Labitulosa*: (Magallón/Sillieres 1994, 99), o Herrera de Pisuerga (García y Bellido *et alii*, 1970, Fig. 21, p. 19), o bien no se han identificado aun existiendo.

1.2. La confusión de determinados envases como ciertas ánforas bajoimperiales de paredes delgadas y numerosas formas de fondo plano desechadas como jarras-ánforas que ampliarán la difusión de la forma Oberaden 72 y afines.

2. Ausencia real de determinados envases tarraconenses

2.1. Los productos llegaron en envases desconocidos: odres, toneles, ollas, etc.

2.2. Producciones locales a menor costo, que no han dejado restos de ánforas. Ciertas imitaciones

tarraconenses pueden surtir a mercados regionales en cuya difusión fuera necesario dicho envase por su transporte redistributivo.

2.3. Consumo de otros sustitutos, grasas vegetales y animales como en el noroeste.

2.4. Presencia de otras producciones no tarraconenses, especialmente béticas y africanas (Beltrán Lloris 2001, 462 ss.).

2.6. No pertenencia de los centros a las vías de distribución habitual, aun existiendo éstas.

3. Presencia de las ánforas en los yacimientos

3.1. La difusión de un producto determinado en un territorio no significa la carencia de éste en la región de consumo, sino más bien un complemento importante en la cadena de servicios y alimentaria, propia del mundo romano, rasgo destacado principalmente en los núcleos urbanos capitales de territorios y en los establecimientos militares (*Asturica Augusta*, *Celsa*, *Caesar Augusta*, etc.).

3.2. Los centros de recepción de mercancías, como puntos de ruptura de carga, y los lugares de consumo manifiestan distintos porcentajes de presencia de ánforas en los ejemplos conocidos en el área mediterránea. Este fenómeno está pendiente de estudio en el interior del valle del Ebro (*Caesar Augusta* fue centro redistribuidor) y territorio occidental. En Galicia (Naveiro, 1996, 202) algunos poblados indígenas actuaron con este carácter, especialmente en las Rías Baixas (Sta. Trega, Vigo, A Lanzada, O Neixon Grande).

EL VALLE DEL EBRO NAVEGABLE (FIG. 27)

El Ebro con sus afluentes significa comodísimas vías de comunicación en cualquiera de los sentidos, siendo el acceso a la meseta uno de los principales valores estratégicos y su relación con la costa mediterránea, a través de su puerto, *Dertosa*, la base de su estrategia, complementando con los puertos de *Tarraco* y *Sagunto* su gran valor comercial, como punto de distribución en la navegación costera (Ruiz de Arbulo 1999).

El valle medio del Ebro constituye una zona neurálgica en las comunicaciones y relaciones comerciales del Cuadrante nordeste de *Hispania*. La posición de *Caesar Augusta* se revela como privilegiada, actuando de cabeza de puente, dotada de puerto fluvial (Aguarod/Erice 2003, 143 ss.) y centro viario de diversos ejes fundamentales, ya que en el valle del Ebro coinciden las distintas rutas que comunican *Tarraco*, a través de la meseta, con: *Emerita*, *Asturica Augusta* y *Legio VII*.

La conjunción de todas estas vías más la fluvial, convierten a *Caesar Augusta* en un nudo de comunicaciones portentoso, sancionado por el itinerario de Antonino que describe dos grandes rutas que discurren de este a oeste por el valle medio del Ebro, rutas que se resumen en una única gran vía que discurre desde *Ilerda* hasta Libia mediatizada por el Ebro desde *Iuliobriga* a *Dertosa*, la Vía de *Italia in Hispanias* y la Vía *Ab Asturica Terraconem*.

301

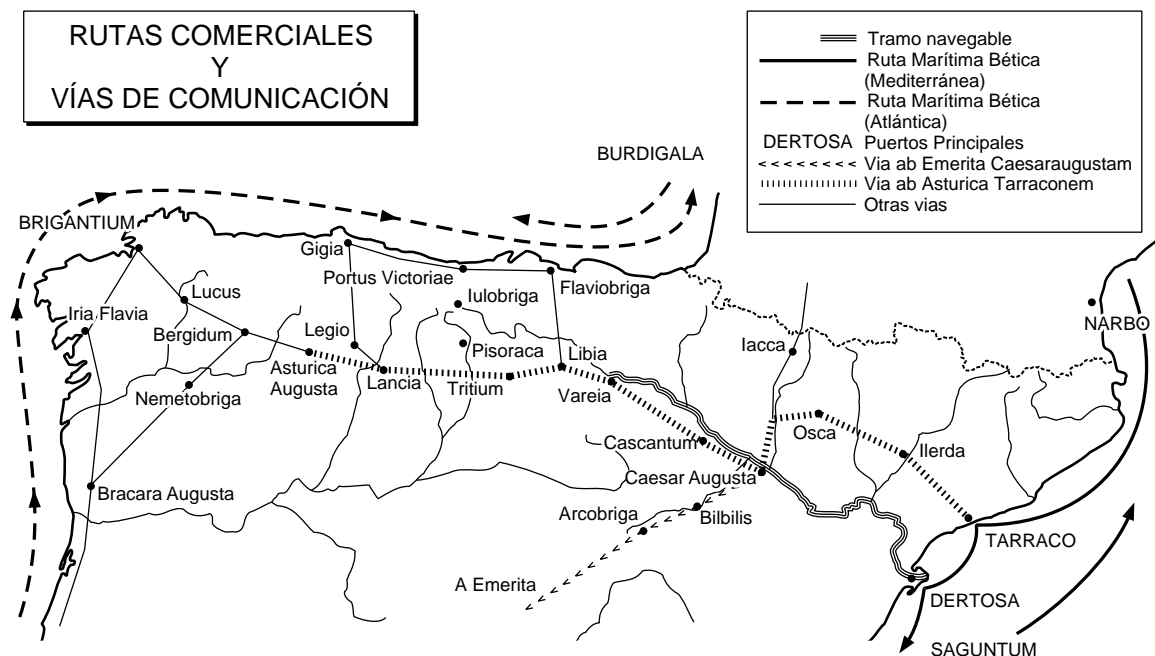

Figura 27. Rutas comerciales y de comunicación en el valle del Ebro y noroeste de la Tarraconense.

A partir de las Guerras cántabras y la fundación de *Caesar Augusta*, Augusto dará continuidad a la política colonizadora, con la potenciación de redes de carreteras y adecuación de diques y puertos en el río (*Vareia* y *Caesar Augusta*), condiciones que sentaron las bases para el crecimiento y consolidación de centros urbanos, como núcleos de producción y consumo. En la etapa bajoimperial, el costoso mantenimiento de las vías terrestres debió favorecer sobremanera la vía fluvial, tanto para pasajeros como para mercancías. La expansión agrícola también debió influir notablemente en la actividad sobre ambas orillas del Ebro.

Son constantes las referencias a la navegabilidad del Ebro desde la *Ora* Marítima de Avieno (v. 503), hasta el notable texto de Plinio que lo califica por su rico comercio fluvial y da su condición de navegable desde *Vareia* durante 260 millas (*N.H.* III, 3, 21), en condiciones que se mantuvieron largo tiempo, como testimonia el remonte del río por los vikingos que sitiaron Pamplona (859 d.C.), o como documenta la Canción de Roldán durante la etapa islámica (CXCI 2640-2645, CXCVI, 2730...) o Zurita en su "Anales" (II, 52) al citar el flete de una escuadra por Alfonso I en el sitio de Tortosa (Carreras y Candi 1993).

El *Municipium Iulia Hibera Ilercavonia Dertosa* fue el puerto marítimo-fluvial del Ebro y por ende de una gran parte de la *Provincia Hispania Citerior*, lugar de paso obligado para alcanzar buenas condiciones de remonte del río y centro de cambios entre los grandes barcos venidos desde el mar y los peniches de río. La sigillatas hispánicas, tan abundantes en las últimas excavaciones así lo atestiguan, procedentes desde el Alto Ebro, el trigo del territorio aragonés, las ánforas de los talleres de Benifallet y Tivissa, etc. Aquí radicó una *statio* de la flota de Ravena según sugiere la epigrafía (CIL II 4063). La numismática del municipio ilustra por otra parte sobre el tipo de naves relacionadas con la ciudad, como base de prosperidad: naves onerarias en los ases de Tiberio (Vives, 125, 2; Casanovas 1990, 181) y naves de río (Vives 125, 1, 2) figuradas también en la epigrafía funeraria de la ciudad (Casanovas 1990, Fig. 6) semejantes a las *scaphae* y *lintres*, como en el *Baetis*.

El ejemplo de determinados núcleos urbanos, como *Asturica Augusta* o *Iuliobriga* (Teja *et alii* 1987, 159), permite observar el papel del valle del Ebro en la difusión de mercancías. Las cecas presentes de *Celsa*, *Caesaraugusta* o *Bilbilis*, así lo prueban, al igual que las influencias arquitectónicas (Burón 1997, 74 ss.).

Entre las producciones agrícolas que abonan la importancia del río como salida natural al mar, se

encuentran los productos de huerta puestos en vigor en las parcelas correspondientes del territorio centuriado (*Caesaraugusta* 25.621 has, *Osca* 11.360 has, *Calagurris* 6.043 has. y Libia 7.856 has. (Ariño 1986, 35 ss.), servido además de importantes terrenos de regadío alimentados por sistemas de presas de gran envergadura (Beltrán Lloris, Viladés 1996). Sobresale además la producción cerealista (Caes., *B.C.*, I, 48 y 49; Apiano, Iber. 87), a la que se une la demostrada por las ánforas y las instalaciones industriales (vino y aceite). A esta tríada se unen los intereses mineros, las producciones de *sigillata* hispánica de *Tritium Magallum* y otros centros menores, que nos dan unas líneas de difusión ciertamente significativas además de otros materiales que remontaron el Ebro, como la piedra arenosa de Flix y el brocatello de Tortosa y la variada gama de mármoles que documentan los principales centros urbanos (*lunense*, *numidicum*, *luculleum*, *phrygium*, brecha de Alepo, *proconennsium*, *carystum*, Teos, *Simithu*, Carrara, etc.) (Cisneros 2000), la madera de los Pirineos y los numerosos productos que debió de concentrar *Caesar Augusta*, como punto de abastecimiento principal.

EL CANTÁBRICO Y EL NORTE: UN CIRCUITO COMERCIAL ATLÁNTICO INDEPENDIENTE

Junto a la gran ruta de penetración del río Ebro se ha insitado desde hace tiempo en la existencia de un flete de retorno en la ruta marítima galáica, apoyada especialmente en las ánforas béticas (Dr. 20, Dr. 7-12, Bel. II, IV, Ha. 70) (Naveiro 1982, 117 ss; Marcos 1990, 137), que evidencian la presencia de un fuerte tráfico marítimo especialmente en los siglos I-II d.C., dirigido de forma especial a las Islas Británicas, a partir de su conquista en la época de Claudio. Parte de este tráfico pudo también interesar a los yacimientos del norte de Portugal, como Carvalheiras (Braga) (Naveiro 1993-94, 203 ss.; Lopes de Sousa, 1998), Santa Tecla (Dr. 20, Dr. 7-11) o el Castro de Vigo (Dr. 1-11) (Naveiro 1986, 203 ss.), extendiéndose este comercio hasta la bahía de Santander (Dr. 10-7) (Echegaray 1951, 329 ss.) y contrastando así en el acceso desde el Valle del Ebro. En el noroeste es masiva la presencia de la Ha. 70. Desde esta zona se producía la penetración hacia el interior a partir de la vía *Pisoraca-Flaviobriga*, como se evidencia por los hallazgos de *Iuliobriga*. Por su situación el castro de Vigo parece mantener una mayor complejidad en el número de ánforas presentes, donde se señala gran número de Dr. 7-11 béticas (Hidalgo 1985 a, 26). La dualidad de aceite y las salazones sigue presente en el Castro de Coaña (Dr. 20, Bel. I) (Fernández Ochoa

1982, 116) o en el de Arancedo (Dr. 20, Bel. I) (Fernández Ochoa 1982, 124).

No se constata, salvo de forma muy débil, la difusión de salazones tarraconenses no sólo en el valle del Ebro, sino tampoco en su prolongación noroccidental, donde parece claro el predominio de las producciones béticas, siendo además la presencia del vino tarraconense ciertamente minoritaria.

ASTURIA

Por otra parte en determinados territorios, como *Asturia*, solo se conocen testimonios materiales del s. I d.C., lo cual da una visión ciertamente reducida de las tendencias comerciales (*Asturica Augusta*, *Legio*, *Petavonium*) (Fernández Ochoa 1982, 157; Maya 1987-88, 232; Carreras 1996, 205 ss.). En estos territorios predominan las producciones béticas de salazones y aceitunas como en todo el noroeste y costas atlánticas, junto con la ausencia de aceite que viene dada por la preferencia de las poblaciones locales por las grasas de otro tipo. En toda la distribución de mercancías sigue jugando un papel importante la conocida ruta bética atlántica, junto a la demanda especializada de determinados establecimientos de tropas y las capitales conventuales, que ocasionan un mercado específico, mediterráneo y romano, contrapuesto a lo que debió ser el sistema alimentario local. Sin duda el mejor acceso a *Asturica* era desde el mar, más barato que el terrestre.

El vino antes de la conquista de Roma en *Asturia* se sitúa por detrás de otras preferencias, como la cerveza, pero después de la conquista cambia el panorama y el mercado que se documenta corresponde a una múltiple procedencia: Grecia, Italia, Galia y Tarraconense. *Asturica Augusta* constituye el mejor ejemplo, con consumo de producciones egeas (Dr. 2-4), itálicas (Dr. 2-4) y rodia (Carreras 1996, 206) evidenciando las tendencias y gustos de una población mediterránea. Un ambiente semejante indica *Petavonium*, con ánforas rodias, Dr. 2-4 orientales, Ha 70, Beltran II A y Dr. 20, además de Gauloise 4, con ausencia de las producciones tarraconenses (Carretero 2000, 732 ss.). Así, junto a estos vinos llegan también caldos de calidad inferior, como los tarraconenses, pero en menor número a pesar de pertenecer a la misma provincia. Los costos de traslado debían ser elevados, como de hecho se deduce para todas las ánforas a juzgar por los bajos índices de presencia de estos materiales en comparación con otros yacimientos del valle del Ebro (*Celsa*, *Caesaraugusta*) y costa mediterránea.

Carreras ha demostrado (también Naveiro 1991, 133; Zarzalejos 2005, 180) que la ruta que proporciona

menos costes de transporte al interior de *Asturia* es la atlántica más la terrestre y fluvial hasta los centros de consumo, y de hecho la gran multitud de hallazgos de ánforas en los asentamientos costeros del noroeste, así lo atestiguan, según los materiales de Monte Mozinho (Soeiro 1984, 138 ss.), Santa Tecla (Martínez Maganto/Carreras 1993, 102), la Ría de Vigo (Hidalgo Cuñarro/Viñas Cue 1992-1993, 55 ss.) y su castro, Rianxo en la desembocadura del Ulla (Romaní Martínez 1974-1975, 318 ss.), la bahía de la Coruña (Naviero 1982, 63 ss.) o los puntos conocidos del litoral asturiano (Arancedo, Coaña, Campa de Torres) (Maya/González 1988, 231 ss.). La dispersión de las ánforas lo confirma y se deduce claramente de la preferencia de las rutas atlántica y cantábrica *versus* el valle del Ebro, de mayor costo, rutas que eran empleadas igualmente para la salida del metal.

También era elevado costo del transporte al interior del noroeste y *Asturia*, a pesar de la selecta demanda que se comprueba en determinados centros como *Legio* (21 tipos de ánforas) y *Asturica Augusta* (41 tipos de ánforas), que presenta porcentajes no desdeñables de ánforas Pasc. 1 y Dr. 2-4 tarraconenses (Carreras 1996, 207; Carreras/Berni 2003, 653). A pesar de todo hay determinados vacíos en la recepción de alimentos, como el del aceite bético que Carreras ha querido explicar por la cronología temprana de los materiales estudiados, ya que en dicho momento no se había puesto en marcha el sistema distributivo por parte del Estado romano para avituallar a sus legiones, activo desde Claudio según se desprende de los trabajos de Remesal (1986, 81). El principal proveedor fue la Bética, confirmándose una conclusión importante: los asentamientos del noroeste consumen ante todo aceite, vino, salazones y olivas de la Bética, tanto en la costa de *Gallaecia* (Naveiro 1991, 66-67) como en la *Asturia*, convento Bracarense e incluso interior (*Legio*, *Petavonium*). El 60% en peso es bético, frente al 5,91% de la tarraconense (vino).

Sin embargo determinados productos como la TSG de la Graufesenque (que fue minoritaria: 150 frags en *Asturia*: Sánchez/Menéndez 2005, 253), cerámicas de Melgar de Tera y TSH de *Tritium*, permiten ver el papel del valle del Ebro con la *Asturia* central entre **Claudio y los flavios**, ya que no de otro modo se pueden explicar las escasas cantidades de Pasc. 1, que debieron llegar por dicho conducto: valle del Ebro y vía 32 que unía *Tarraco-Caesar Augusta-Asturica* (Zarzalejos 2005, 180). El acceso de la TSG se haría por parte de los pequeños comerciantes.

Durante los **flavios y el siglo II**, (fundación flavia de Gijón) se sigue acentuando la presencia de la TSH, con la Cerámica de Melgar de Tera y las ollas de

borde plano del norte del valle del Ebro, que refuerzan la vía *Asturica Tarraco*, siempre compartiendo intereses con la marítima, promocionada por la proliferación de establecimientos litorales (Zarzalejos 2005, 182).

GALLAECIA

La ciudad de *Bracara Augusta* permite conocer el comportamiento del mercado de una ciudad de la *Gallaecia*, que fue capital de la provincia de su nombre a partir de Diocleciano. Se constata el predominio aplastante de las importaciones béticas con el 81,6% (Lopes de Sousa 1998, 683 ss.; id. 2005, 126, histograma I). Por el contrario de la tarraconense (¿ánforas Pasc. 1 o Dr. 2-4?) solo se constatan 18 ejemplares que constituyen el 1,20% del consumo vinario frente al bético (incluso vino en Dr. 2/4), gálico, oriental o de otras procedencias. Las mismas proporciones, aunque con menor número de ánforas se comprueban en la zona dependiente de las *Carvalheiras* (*Bracara Augusta*, Braga) (Lopes de Sousa 1998, 46), con presencia de Pasc. 1 (2 fragmentos), en porcentajes que se corroboran en otros asentamientos atlánticos de la Lusitania, como *Scallabis* (Santarém) (Arruda 1998, 712) donde la forma Pasc. 1 significa sólo el 3,4% del conjunto total recibido, frente al vino itálico o bético (que ostentan el 43,7 –Dr. 1– y 38,7% –Ha. 70–).

PAÍS VASCO

El río Ebro es la vía de difusión normal de la cerámica romana; así la cerámica africana llega hasta Aloria, Forua e Iruña/Veleia, hasta *Vareia* y después por caminos terrestres hasta las vías principales, como la de Aquitania hacia Iruña (Martínez Salcedo 2004, 400). Junto a esta vía está la cantábrica que recogía diversos ejes, como el que arrancaba desde *Narbo* y a través del Garona más rutas terrestres llegaba hasta Burdeos y desde allí alcanzaba las Islas Británicas y el Cantábrico, así se explican las abundantes cerámicas aquitanas en *Iuliobriga* (Martínez Salcedo 2004, 402). A pesar de todo la presencia de ánforas tarraconenses es irrelevante en el mismo yacimiento (Solana 1981, 289).

EL INTERIOR PENINSULAR PRÓXIMO AL VALLE DEL EBRO

Hay que resaltar la escasez de hallazgos publicados en determinados centros de esta periferia, como *Tiermes* (Argente *et alii* 1994; Argente J.L./Argente, I. 1984 Figs. 51, 726, Fig. 65, 570), Sasamón (Abasolo/García 1993), *Uxama*, La Corona y el

Castro de Corporales (Sánchez Palencia/Fernández Pose 1985), *Complutum* (Fernández Galiano 1984), la Tierra de Almazán (Soria) (Revilla Andía 1985, 290), *Ercavica* (Osuna 1976), *Valeria* (Sánchez Lafuente 1985, Fig. 53, 70), etc., circunstancias que impiden obtener conclusiones válidas respecto del propio valle del Ebro, aunque sobresale la presencia de uno o varios fragmentos de Dr. 2-4 tarraconenses que dejan presumir una cierta permeabilidad en la penetración comercial, dentro de la casi ausencia de envases.

En todo caso *Uxama Argaela* o *Tiermes* yacimientos meseteños, próximos al Ebro, parecen plantear unos circuitos comerciales distintos de los mediterráneos o atlánticos, basados lógicamente en la diferencia de los costes de distribución, los mecanismos de intercambio e incluso las dietas alimenticias como señala Carreras (1996, 205), aunque anotamos, como hemos visto, una cierta prevalencia de los productos tarraconenses (no sólo de ánforas), que nos dejan ver su vinculación con la arteria principal del Ebro, contrastando con el litoral cantábrico que consume vino, salazones y olivas de la Bética.

El número de ánforas identificadas no permite, en **Tiermes**, por ejemplo, grandes conclusiones aunque sí da una línea de comportamiento:

Dr. 2/4, varios ejes.	Argente 1984, Fig. 103, 80-601; Argente/Argente 1984, Fig. 51, 726
Dr. 20	Argente 1984, Fig. 54, 232
Dr. 8 (2 ejes)	Argente <i>et alii</i> , 1994, Fig. 46, 2137; Fig. 47, 3095
Dr. 20 (2 ejes.)	Argente <i>et alii</i> , 1994, Fig. 47, 3086 Fig. 41: mal clasificada
Dr. 2/4	Argente <i>et alii</i> , 1994, Fig. 41, 726, boca
Laietana I,	Argente <i>et alii</i> , 1994, Fig. 37 s/n
Dr. 2/4	De la Casa <i>et alii</i> , 1994, Fig. 24, 1510 (Vegas 51)

El valle del Ebro

El valle del Ebro, unido al Mediterráneo, se privilegia de la ruta marítima de las salazones béticas desde finales del s. I a.C., como se comprueba en los índices de presencia de los yacimientos fundamentalmente litorales y los hallazgos del interior, especialmente *Celsa* y *Caesar Augusta* (Beltrán Lloris 2001, 469) e incluso *Ilerda* (Morán 1994, 208). En lo referente al vino, la producción propia tarraconense

parece ser la predominante frente a otros ingredientes que, si se hacen presentes, es para completar la mesa, como evidencia el ejemplo celsense o caesaraugustano nuevamente. Destaca también el contraste en los porcentajes de Ha. 70 bética en los mercados atlánticos y del Ebro, en donde las producciones vinarias tarraconenses debían neutralizar la presencia del contenido bético, cuya presencia en Cataluña tampoco tiene un índice elevado, salvo su incidencia litoral por estar en la ruta de difusión hacia el sur de las Galias.

La corriente vinaria, en el valle del Ebro, irá *in crescendo* en el transcurso del s. I de la Era (Beltrán Lloris 1987, 56 ss), en cuyo momento dicho territorio sigue recibiendo vino catalán y en menor medida bético, junto con otras importaciones. A partir de la etapa flavia comienza a enriquecerse la presencia del vino catalán y del *defrutum* bético en los yacimientos del Ebro medio, llegando a hacerse el panorama más agudo desde el siglo II de la Era, tanto por nuestra ignorancia de los envases utilizados como por el más que probable desarrollo de una producción local que autoabastece al territorio. Para el final de los envases vinarios algunos autores han señalado a la Tarraconense y tal vez la Bética, como los centros exportadores de vino en toneles desde época augústea, según los hallazgos de Oberaden (Desbat 1991, 321 ss.; 1997, 117; Martin Kilcher 1994, 487), aunque no puede descartarse la hipótesis del transvase del vino, de otra procedencia, desde las ánforas a este nuevo recipiente (Tchernia 1997, 123). Es posible que el mismo fenómeno pudiera documentarse en *Hispania*, reutilizando para el vino este envase ligado a la cerveza, de ambiente céltico, y que fue usado para envejecer esta bebida en algún punto de nuestro territorio, como señala Plinio (*NH*, XIV, 149).

Los odres forman parte igualmente parte de un comercio invisible dada la naturaleza perecedera de estos materiales, comprobados tanto en el transporte, como documenta Varrón en Italia (*De r.r.*, II, 6, 5), como en los procesos de vinificación (Estrab. V, 1, 12; Kneissl 1981, 169 ss.).

Quedan pendientes de comprobación las posibles influencias de las corrientes africanas (en ánfora) en el valle del Ebro, si hemos de ver en dicho fenómeno un reflejo del patrón que por ejemplo marca *Tarraco* en la costa sobre todo en la etapa tardía: aceite africano 19,25%, bético el 12%, salazones béticas 12% y africanas 5%, mientras que el vino consumido es oriental sobre todo (24%) con menor porcentaje para el tarraconense, en proporciones que aumentan en el s. V d.C.

Las conclusiones de Keay sobre la zona nordeste de la Tarraconense (1984, 421 ss.) evidencian desde la

mitad del s. V un progresivo aumento de las importaciones africanas y orientales. Las primeras pasan del 72% al 79% y las segundas del 0,5% al 20%, al mismo tiempo las importaciones béticas parecen descender desde el 26,2% al 0,4%, bajo la presión de los productos del norte de Africa y el territorio oriental.

LAS TRES GRANDES RUTAS COMERCIALES (FIG. 27)

Así las cosas, se deducen en primer lugar dos grandes rutas comerciales para el territorio comprendido por el Valle del Ebro y la porción occidental de la Tarraconense: la abarcada por el propio río Ebro como eje de penetración y comunicación interior, y la derivada del gran eje de comercio marítimo desde la Bética que afecta primordialmente a la fachada atlántica de la provincia.

La **primera**, la del Ebro más sus complementos de vías terrestres, se incluye en el gran eje mediterráneo, del que es una prolongación a través de la entrada por *Dertosa*, puerto que enlaza con los de salida principal al mar de la Provincia Tarraconense. Al norte del Ebro ostenta el papel principal *Tarraco*, capital provincial (Aquilué/Dupré 1992, 44 ss.) y *Narbo* cuyo papel es determinante en la comercialización del vino tarraconense y en la redistribución de productos béticos hacia la propia Tarraconense (Berni 1998, 72 ss.). Al sur del Ebro sobresale el puerto de *Carthago Nova* (Márquez/Molina 2005, 90 ss.). Es evidente que la gran vecindad de *Tarraco* respecto del Ebro le confiere un papel primordial en la canalización de productos a través del enclave intermedio de *Dertosa*, en relaciones que un estudio más profundo irá resaltando con fuerza. La potenciación del eje de *Caesar Augusta* – *Asturica Augusta*, demostrada por la cultura material cerámica y la numismática, figura igualmente entre los grandes estímulos a tener en cuenta.

A pesar de la asignación de los territorios galáicos a la *Provincia Citerior Tarraconense*, circunstancias que parecen favorecer el papel de las rutas terrestres desde el valle del Ebro (dispersión de la TSH de Tricio, cerámica de paredes finas, etc.), las rutas marítimas mantuvieron su peso específico en la difusión de mercancías en ánforas, aunque debería estudiarse a fondo la posible utilización de la vía del Ebro en la penetración de algunos productos del litoral mediterráneo. Recuérdese el testimonio de Estrabón sobre la calzada desde *Tarraco* hasta los últimos vascones de *Oiasso* (Estrabón IV, 10; Magallón 1997, 225 ss.).

La **segunda** ruta, la galáica atlántica ha sido puesta de relieve en numerosas ocasiones (Beltrán Lloris

2001, 491 ss.) y explica correctamente la difusión de las mercancías béticas en el litoral tarraconense más occidental, que de forma prioritaria daba salida al metal del noroeste a través de *Flavium Brigantium* e *Iria Flavia* hasta el Mediterráneo, coincidiendo en este trayecto con la ruta desde la *Baetica* a *Britannia* (aceite, vino, salazones) (Marcos García 1990, 136 ss.). Tanto las fuentes literarias, como las arqueológicas evidencian así la navegación atlántica en todo tiempo, como justifican Estrabón al hablar de los gaditanos (III, 5, 8) o Apiano (Iber, 1) al afirmar que los iberos atraviesan el océano occidental y septentrional hasta el país de los britanos, utilizando las corrientes marinas y ejecutando el trayecto en un día y medio (desde la costa cantábrica). Junto a estas rutas privilegiadas la propia difusión de determinados productos cerámicos y el comportamiento de algunos centros de recepción, parecen potenciar una **tercera** ruta presidida por el eje del río Garona y el papel principal del puerto de *Burdigala*. Aunque esta ruta resulta difícilmente defendible para los productos béticos (Marcos 1990, 139), debe tenerse muy presente para la difusión del vino costero tarraconense, siguiendo los trazados ya conocidos: desde el río Aude en un corto trayecto (*lacus Rubraeus*) (Strab. IV, 1, 14), ganando después la vía terrestre *Narbo-Tolosa* mediante recuas de caballerías y embarcando fluvialmente de nuevo, ahora en el Garona, hasta la salida de *Burdigalium*. Este trayecto resultaba largo y extremadamente gravoso, por las tres rupturas de carga que se imponían desde la partida, sin contar la posterior distribución desde *Burdigala* circunstancias que encarecían el producto transportado. En esta línea el puerto de *Burdigala*, debió tener notable importancia, en relaciones que se mantuvieron durante toda la romanidad, según testimonio de Gregorio de Tours al referir el viaje de Maurano, desde Cantabria a Burdeos (s. VI) (*De Miraculi Sancti Martini*, IV, 40).

No obstante la presencia de ánforas Pasc. 1 en Cabo Higuer y Guetary y la redistribución del vino layetano a través del eje Aude-Garona, como ha señalado Miró (1988, 48 y mapa 6), apuntando la frecuencia de las ánforas Pasc. 1 en Aquitania, podría abonar una ruta a partir de dicho eje para determinados productos de la Layetania y Narbonense, que incluso podría afectar al noroeste peninsular en donde cabría definir con exactitud la presencia de los envases vinarios Dr. 2-4 que se han mencionado (Fig. 24). En esta misma línea el comportamiento "aquitano" en la recepción de cerámicas de *Oiasso*, abona con fuerza la hipótesis de *Burdigala* como gran centro redistribuidor desde el que se difundirían, entre otras mercancías ade-

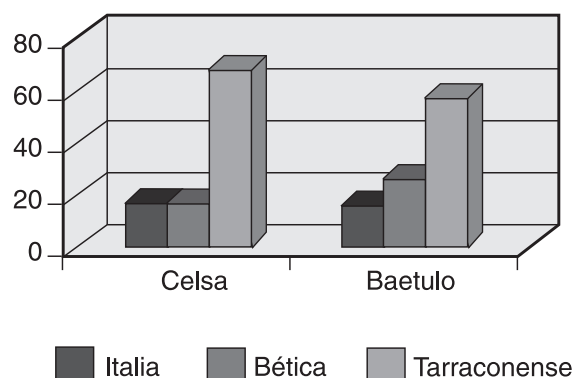
más, la *sigillata* de Montans (Naveiro 1991, 177 ss.; Izquierdo 1997, 389).

• Algunas líneas de comportamiento en los centros de consumo:

Dependiendo de la zona geográfica, redes de abastecimiento y carácter de los emplazamientos, entre otros factores, observamos un distinto comportamiento de los yacimientos estudiados y resulta difícil establecer una escala comparativa teniendo en cuenta la diversidad geográfica de los mercados y su distinto contexto físico o cronológico. La mayor información de la Colonia *Celsa*, se ve limitada por ofrecer sólo un panorama completo de la primera parte del siglo I de la Era (hasta el año 68 aproximadamente) en lo que se refiere a la estudiada Casa de los Delfines.

Los hallazgos de *Caesar Augusta*, sobre todo los más recientes, como el gran depósito de las Tenerías (Figs. 28-29) permitirán seguir matizando sobre todo para la etapa augustea y tiberiana. Se observa en primer lugar como el vino itálico, resulta predominante en la etapa tardoaugustea, seguido de las producciones tarraconenses y en porcentaje ínfimo de las orientales. Estas tendencias se modifican bruscamente en la época de Tiberio, pasando el vino tarraconense a primer plano y manteniéndose tanto el vino itálico como el oriental de forma residual. La etapa de Claudio, finalmente, presenta un afianzamiento del vino tarraconense, quedando a la misma distancia los restantes centros mencionados.

En una línea más general, las tablas comparativas entre los yacimientos mencionados más arriba, permiten establecer unas conclusiones que día a día se van perfilando y resaltan la comunidad de intereses por ejemplo entre los yacimientos de *Baetulo* y *Celsa*, referidos a horizontes cronológicos semejantes y exceptuando las procedencias indeterminadas:

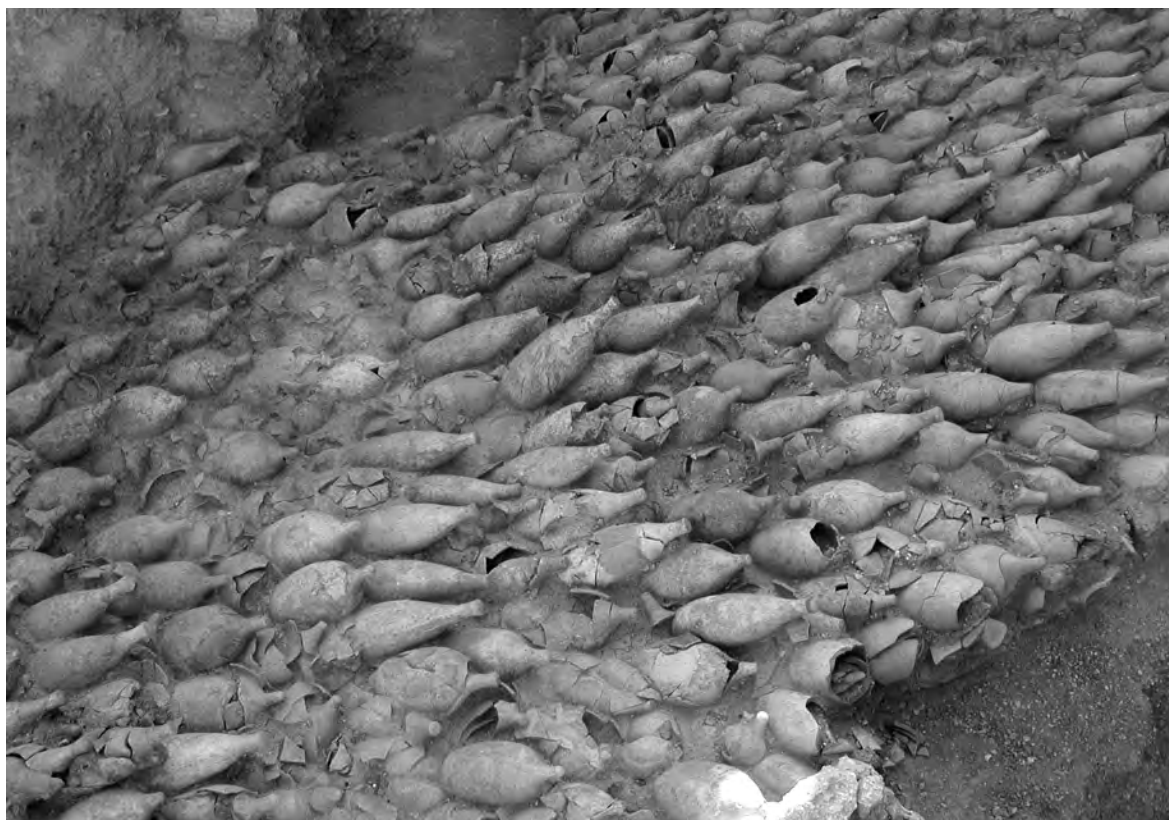

Figura 30. Gráfica comparativa de presencia de ánforas en Celsa y Baetulo.

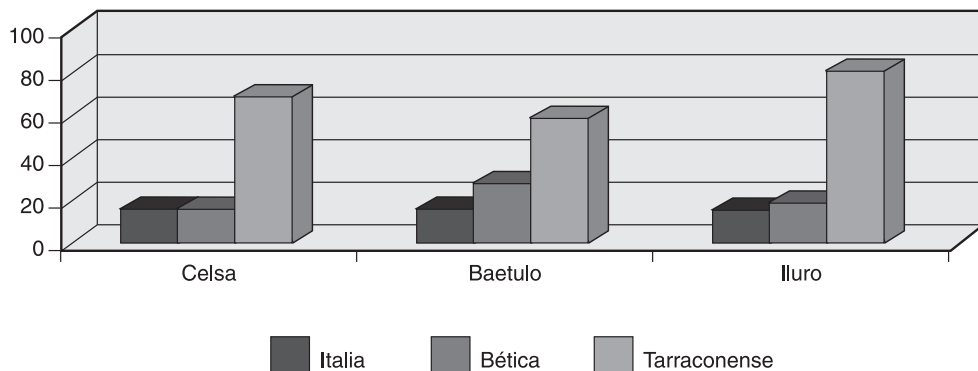
Figura 28. *Caesar Augusta*. Depósito de la Plaza de las Tenerías (fot. Museo de Zaragoza).

307

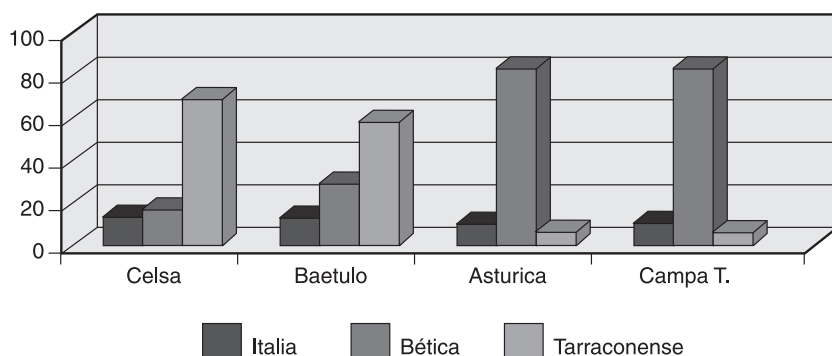
Figura 29. *Caesar Augusta*. Depósito de la Plaza de las Tenerías (fot. Museo de Zaragoza).

Estos perfiles se repiten, en las tendencias generales, en otros yacimientos análogos, como en *Iluro* (UE 1003), ligeramente anterior a los horizontes de *Celsa* y *Baetulo* (40-30/Era):

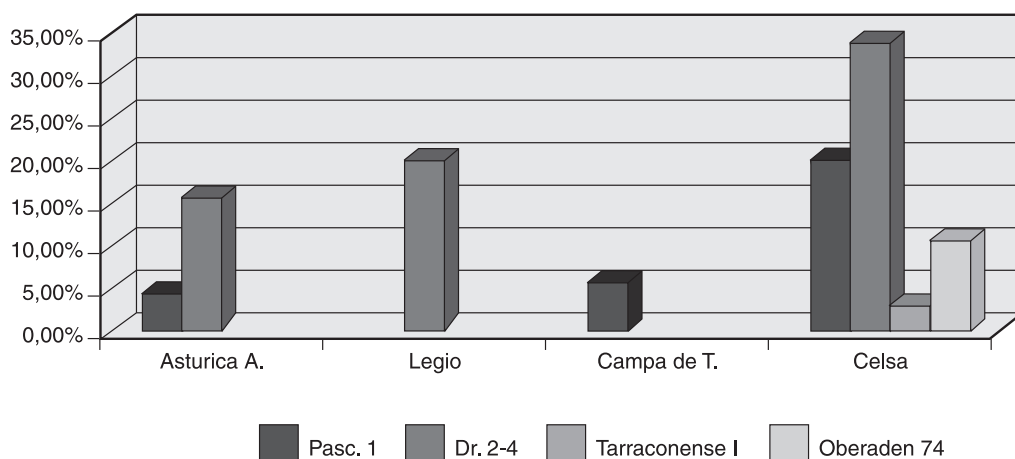
Figura 31. Gráfica comparativa de presencia de ánforas en Celsa, Baetulo e Iluro.

Esta similitud contrasta con los índices de presencia que se deducen de *Asturica* en donde la masiva presencia de producciones de la Bética evidencia la distinta situación geográfica y contexto de los accesos comerciales, independientemente de la variedad anfórica derivada además de su más amplio espectro cronológico.

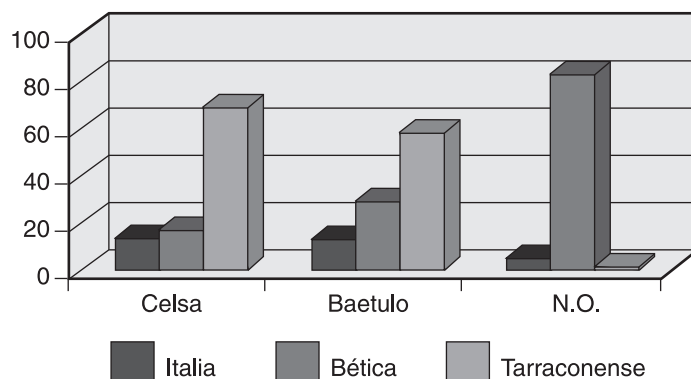
Figura 32. Gráfica comparativa de presencia de ánforas en Celsa, Baetulo y Asturica.

Líneas que se refuerzan en la gráfica de presencia de *Legio*, donde la ausencia tarraconense se acusa de forma significativa:

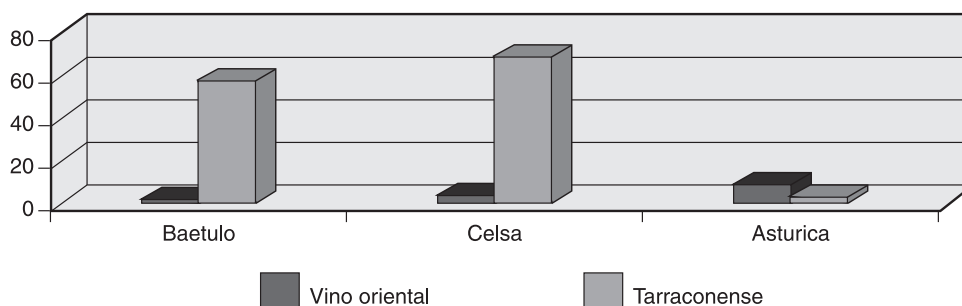
Figura 33. Gráfica comparativa de presencia de ánforas en Celsa, Asturica, Campa de Torres y Legio.

Finalmente estos porcentajes toman importante significado en su comparación con los centros más occidentales de la Tarraconense, como Campa de Torres, y el noroeste desde un punto de vista global, que intensifican las corrientes de comportamiento observadas:

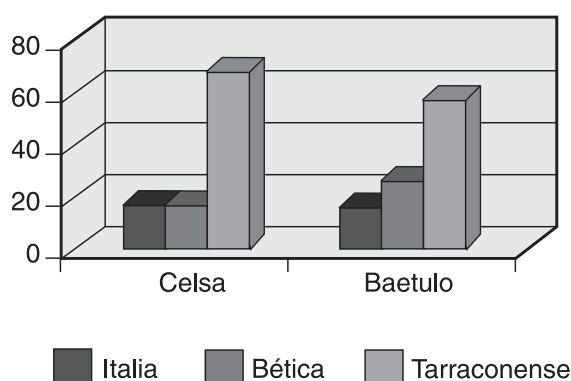

Figura 34. Gráfica comparativa de presencia de ánforas en Celsa y Baetulo y el noroeste.

Junto a estos índices cabría observar el comportamiento de las producciones tarraconenses en el valle del Ebro, atendiendo a la presencia de otros mercados como el de los vinos orientales (*Baetulo*, Comas 1985, 18, 20), caldos que fueron habituales en los ejércitos helenísticos, en costumbre que parece haber perdurado en la etapa augustea, como se comprueba en los campamentos militares de dicha época (Peacock 1977, Fig. 4), así como en los niveles claudios del Mediterráneo occidental, constituyendo una corriente modesta pero significativa en los mercados de la Narbonense a lo largo del siglo I de la Era.

Figura 35. El vino oriental en Baetulo, Celsa y Asturica.

Figura 30. Gráfica comparativa de presencia de ánforas en Celsa y Baetulo.

BIBLIOGRAFIA

- ABÁSOLO, J.A., GARCÍA, R., 1993, *Excavaciones en Sasamón (Burgos)*, EAE, 164.
- AGUAROD OTAL, M. C., 1977, Avance al estudio de la cerámica de los Bañales, XIV CNA, Zaragoza, 987-992.
- AGUAROD OTAL, M. C., 1992, Un ánfora tarracoenense 1/Layetana 1 con sello ibérico procedente de Salduie, *Museo de Zaragoza. Boletín*, 11, 1992, Zaragoza, 109-116.
- AGUAROD OTAL, M. C., ERICE LACABE, R., 2003, El puerto de Caesaraugusta, *IV Jornadas de Arqueología Subacuática. Reunión Internacional. Puertos fluviales, antiguos: ciudad, desarrollo e infraestructuras*, Valencia, 2001, 143-155.
- AGUAROD OTAL, M. C., MOSTALAC CARRILLO, A., 1983, Notas arqueológicas sobre un nuevo yacimiento romano en Farasdués (Zaragoza), *Caesaraugusta*, 57-58, Zaragoza, 141-170.
- AGUILAR SÁENZ, A., 1991, Dependencias con funcionalidad agrícola en las villas romanas de la Península Ibérica, *Alimenta. Estudios en homenaje al Dr. Michel Ponsich*, Gerion, Anejos III, Madrid, 262-279.
- ALMAGRO, M., LORRIO, A., 1989, *Segobriga III. La muralla norte y la puerta principal. Campañas 1986-1987*, AC, IX, Cuenca.
- AQUILUÉ ABADÍAS *et alii*, 1984, *El forum roma d'Empuries*, Monografies Emporitanes, VI, Barcelona.
- AQUILUÉ ABADÍAS, J., DUPRÉ RAVENTÓS, X., MASSÓ, J., RUÍZ DE ARBULO, J., 1992, *Tarraco. Guia Arqueològica*, Tarragona.
- ARANEGUI GASCÓ, C., 1978, Anotaciones sobre las ánforas del nivel de relleno del Grau Vell (Sagunto, Valencia), *Saguntum*, 13, Valencia, 307 ss.
- ARANEGUI GASCÓ, C., 1981, La producción de ánforas romanas en el país valenciano: estado de la cuestión, *APL*, XVI, Valencia, 529-538.
- ARANEGUI GASCÓ, C., 1991, El taller de ánforas romanas de Oliva (Valencia), *Saguntum y el mar*, Valencia, 110-111.
- ARANEGUI, C., GISBERT, A., 1992, Les amphores à fond plat de la Péninsule ibérique, *Les amphores en Gaule, Production et circulation (Metz, 1990)*, Paris, 101-111.
- ARANEGUI, C., MANTILLA, A., 1987, La producción de ánforas Dr.2-4 de Sagunto, *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental, I, Col·loqui d'Arqueologia romana*, Badalona, 100-103.
- ARASA, F., 1983, El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid), *Teruel*, 70, 61-185.
- ARGENTE, J.L. *et alii*, 1984, *Tiermes II. Campaña de 1979 y 1980. Excavaciones realizadas en la ciudad romana y en la necrópolis medieval*, EAE, 128, Madrid.
- ARGENTE, J.L., DÍAZ, A., *et alii*, 1994, *Tiermes IV. La casa del acueducto. (Domus alto imperial de la ciudad de Tiermes). Campañas 1979-1986*, E.A.E., 167.
- ARIÑO GIL, E., 1986, *Centuriaciones romanas en el valle medio del Ebro. Provincia de la Rioja*, *Inst. de Est. Riojanos*, 2.
- ARRUDA, M., 1998, Importação e consumo de vinho bético na colónia romana de Scallabis (Santarem, Portugal), *Ex Baeticae Amphorae*, Sevilla, 703-715.
- BARATTA, G., 1997, Le botti: dati e questionari, *Techniques et économie antiques et médiévales. Le temps de l'innovation*, Archéologie Aujourd'hui, Paris, 109-112.
- BARTI, A., Plana, R., 1993, La terriseria d'epoca romana de Llafranc (Palafrugell, Girona), *Cypsela* X, 87-99.
- BAUDOUX, J., 1996, *Les amphores du nord-est de la Gaule (territoire française). Contribution à l'histoire de l'économie provinciale sous l'Empire romain*, DAF, 52, Paris.
- BELTRÁN LLORIS, M., 1969-1970, Notas arqueológicas sobre Gallur y la comarca de las Cinco Villas de Aragón, *Caesaraugusta*, 33-34, Zaragoza, 89-118.
- BELTRÁN LLORIS, M., 1970, *Las ánforas romanas en España*, *Monografías Arqueológicas*, n. 8, Zaragoza.
- BELTRÁN LLORIS, M., 1977, Problemas en torno al concepto histórico-geográfico que recubre la noción de tipo. Aportaciones a la tipología de las ánforas béticas, *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores*, Collection de l'Ecole Française de Rome, 21, Roma, 97-131.
- BELTRÁN LLORIS, M., 1979 a, Las relaciones económicas de Bursao (Borja) a través del comercio de las ánforas romanas, *CESBOR*, IV, Zaragoza, 7-34.
- BELTRÁN LLORIS, M., 1979 b, El nivel augusteo de la Casa Palacio de los Pardo, en Zaragoza, *XV CNA*, Zaragoza, 943-966.
- BELTRÁN LLORIS, M., 1981, El comercio del aceite en el valle del Ebro a finales de la República y comienzos del Imperio romano, *Producción y comercio del aceite en la antigüedad, Primer Congreso Internacional (Madrid 1980)*, 187-224.
- BELTRÁN LLORIS, M., 1982, El comercio vinario tarracoenense en el valle del Ebro: Bases para su conocimiento, *Homenaje a Concepción Fernández Chicarro*, Madrid, 319-330.
- BELTRÁN LLORIS, M., 1987, El comercio del vino antiguo en el valle del Ebro, *El vi a l'antiguitat*.

Economia producció i comerç al Mediterrani occidental, Museo de Badalona, Monografies Badalonines, n. 9, 51-73.

BELTRÁN LLORIS, M., 1998, Contenedores de consumo y transporte, en *Colonia Victrix Iulia Lepida- Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza)*. III,1. *El instrumentum domesticum de la Casa de los Delfines*, Zaragoza, 65-82.

BELTRÁN LLORIS, M., 2001, Ánforas béticas en la Tarraconense: bases para una síntesis, *Ex Baeticae Amphorae*, vol. III, Écija, 441-536.

BELTRÁN LLORIS, M., *et alii*, 1980, Excavaciones en Caesaraugusta I (El Paseo de Echegaray y Caballero, Zaragoza), *EAE*, 108, Madrid.

BELTRÁN LLORIS, M., *et alii*, 1998, Colonia Victrix Iulia Lepida- Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza). III,1-2. *El instrumentum domesticum de la Casa de los Delfines*, Zaragoza.

BELTRÁN LLORIS, M., PAZ PERALTA, J. Á., LASHERAS, J. A., 1985, El teatro de Caesaraugusta. Estado actual de las excavaciones, *MZB*, 5, 95-130.

BELTRÁN LLORIS, M., VILADES CASTILLO, J. M., 1996, Aquae romanae. Arqueología de la presa de Almonacid de la Cuba (Zaragoza), *Museo de Zaragoza. Boletín*, 13, 1994, Zaragoza, 127-293.

BELLO DIÉGUEZ, J. M., 1991, La Coruña romana, *Ciudad y torre. Roma y la Ilustración en la Coruña*, La Coruña, 41-83.

BENET, C., *et alii*, 1993, La premsa de la vil·la romana del mas del Catxorro (Benifallet, Baix Ebre), *Tribuna d'Arqueologia* 1991-1992, Barcelona, 112-116.

BERNAL CASASOLA, D., 1998, Las producciones anfóricas del taller, *Los Matagallares (Salobreña, Granada)*. *Un centro romano de producción alfarera en el s. II d.C.*, Salobreña, 231-306.

BERNAL CASASOLA, D., JIMÉNEZ-CAMINO, R., 2004, El taller de El Rinconillo en la Bahía de Algeciras. El factor itálico y la economía de exportación (ss. I a.C. - I d.C.), *Figlinae Baeticae. Talleres alfareros y producciones cerámicas en la Bética romana* (ss. II a.C. - VII d.C.), *BAR Internat. Ser.* 1266, 589-606.

BERNI MILLET, P., 1998, *Las ánforas de aceite de la Bética y su presencia en la Cataluña romana*, *Col·lecció Instrumenta*, 4, Barcelona.

BERNI MILLET, P., /CARRERAS, C., /REVILLA, V., 1998, Sobre dos nuevos Cornelii del vino tarracónense, *Laietania*, 11, 111-123.

BORRÀS I QUEROL, C., SELMA, S., 1989, El centro de producción cerámica de Mas d'Aragó, un complejo industrial alfarero ibero/romano, XIX, *CNA*, Castellón, 667-674.

BRUN, J.P., 1986, L'oleiculture antique en Provence. Les huileries du Département du Var, *RAN*, supp. 15, Paris.

BRUN, J.P., 1997, Production de l'huile et du vin en Lusitanie romaine, *Conimbriga*, 36, 45-72.

BRUN, J.P., 2004, *Archeologie du vin et de l'huile dans l'empire romain*, Paris.

BURJACHS, F., *et alii*, 1987, Un centre laietà producteur d'envases vinaris a Malgrat (Maresme), El vi a la l'antiguitat, *ICIAR*, Badalona, 224-228.

BURÓN ALVAREZ, M., 1997, El trazado urbano en las proximidades del foro en Asturica Augusta. La Casa del pavimento de opus signinum, *Arqueología en Castilla y León*, 2, Memorias, Salamanca.

BUXEDA, J., GURT, J. M., 1998, La caracterizació arqueomètrica de les àmfores de Can Peixau (Badalona) i la seva aportació al coneixement de la producció de Pascual 1 al territori de Baetulo, *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines, 14, 193-217.

CALLENDER, M.H., 1965, *Roman Amphore*, Oxford Univ. Press.

CARRERAS MONFORT, C., 1996, El comercio en Asturia a través de las ánforas, *Los Finisterres atlánticos en la antigüedad. Época prerromana y romana*, Madrid, 205-210.

CARRERAS, C., BERNI, M., 2003, Anforas, en AMARÉ, M. T., (dir.) *Astorga IV. Arqueología leonesa. I*, León, 633-673.

CARRETÉ *et alii*, 1995, A roman provincial capital and its Hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990, *JRA*, supp. ser. 15, Michigan Ann. Arbor.

CARRO, X., 1987, Xacemento antro-po-arqueoloxico de Adro-vello (San Vicezo de O grove, Pontevedra), *Arqueoloxía. Informes*, 1, La Coruña.

CASANOVAS, A., 1990, Iconografía de los barcos romanos, Le commerce maritime romain en Méditerranée occidentale, *PACT*, 27, pp. 169-182.

CASAS I GENOVER, J., 1989, *L'olivier d'en Pujol i els Tolegassos. Dos establiments agrícoles d'època romana a Viladamat (Campanyes de 1982 a 1988)*. Sèrie monogràfica 10, Girona.

CEBOLLA, J. L., /DOMÍNGUEZ, A., 2004, La excavación arqueológica del solar de la Plaza de las Tenerías, nº 3-5 (Zaragoza), *Salduie*, 4, Zaragoza, 463-472.

CERDÀ, J. A., *et alii*, 1997, El cardo maximus de la ciutat romana d'Iluro (Hispania Tarraconensis), *Laietania*, 10, vol. 1.

CERDÀ, J. A., *et alii*, 1997 a, El cardo maximus de la ciutat romana d'Iluro (Hispania Tarraconensis), *Laietania*, 10, vol. 2.

CISNEROS CUNCHILLOS, M., 2000, El empleo del mármol en el valle del ebro: la Colonia Victrix Iulia Lepida/Celsa (Velilla de Ebro), *Caesaraugusta*, 74, 13-36.

- COMAS I SOLÀ, M., 1985, Baetulo. Les anfores, *Monografies Badalonines*, 8, Badalona.
- COMAS I SOLÀ, M., 1987, Importació i exportació de vi a Baetulo: l'estudi de les amfores, *I CAR.*, Badalona, 161-174.
- COMAS SOLÀ, M., CASAS SELVAS, T., 1989, Nuevas aportaciones para el conocimiento del ánfora laietana 1: cronología, difusión y producción, *Amphores Romaines et Histoire économique: dix ans de recherche*, Collection de l'École Française de Rome, n. 144, Roma, 580-585.
- COMAS, M., MARTÍN, A., MATAMOROS, R., MIRÓ, J., 1998, Un tipus d'amfora Dressel 1 de producció Laietana, *JJAR*, Granollers, 372-378.
- CORSI-SCIALLANO, M., LIOU, B., 1985, Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4, *Archeonautica*, 5, Paris.
- DESBAT, A., 1991, Un bouchon de bois du Ier s. après J.-C. recueilli dans la Saône à Lyon et la question du tonneau à l'époque romaine, *Gallia*, 48, 319-336.
- DESBAT, A., 1997, Le tonneau antique: Questions techniques et problème d'origine, *Techniques et économie antiques et médiévales. Le temps de l'innovation*, Archéologie Aujourd'hui, Paris, 113-120.
- DÍAZ ÁLVAREZ, P., 1981, *Ánforas romanas en los caminos del mar*, Museo Municipal de Castrelos, Vigo.
- DÍAZ ÁLVAREZ, P., 1984, *Ánforas romanas en el eje atlántico galaico-lusitano*, Vigo.
- DÍAZ ÁLVAREZ, P., VÁZQUEZ, V., 1988, *San Martinho de Bueu*, Noticia preliminar del primer horno y alfar de ánforas gallegas, Pontevedra.
- DÍAZ, M. A., TORRALBA, J., 1989-90, Las ánforas de Contrebia Belaisca: precisiones cronológicas, *Caesaraugusta*, 66, Zaragoza, 29-55.
- DOMERGUE, C., 1973, *Belo I. La stratigraphie*, Pubs. de la Casa de Velázquez, fasc.1, Paris.
- ESTEBAN DELGADO, M., 1990, *El país Vasco Atlántico en época romana*, Cuadernos Universitarios Mundaiz, n. 6, San Sebastián.
- ÉTIENNE, R., 1970, A propos du garum sociorum, *Latomus*, 29, 297-313.
- ÉTIENNE, R., MAYET, F., 2000, *Le vin hispanique, Trois clés pour l'économie de l'Hispanie romaine*, I, Paris.
- ÉTIENNE, R., MAYET, F., 2002, *Salaisons et sauces de poisson hispaniques, Trois clés pour l'économie de l'Hispanie romaine*, II, Paris.
- FABIAO, C., 1989, Sobre as anforas do acampamento romano da Lomba do Canho (Arganil), *UNIARQ*, Lisboa.
- FERNÁNDEZ CACHO, S., 1997, Las industrias derivadas de la pesca en la provincia romana de la Bética: la alfarería de El Rinconcillo (Algeciras, Cádiz), *Spal*, Revista de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Sevilla, 4, 173-214.
- FERNÁNDEZ FREILE, B. E., 2001, Un conjunto arqueológico de mediados del siglo II d.C. en Legio (León, España): el material cerámico, *RCRF Acta* 37, 163-169.
- FERNÁNDEZ GALIANO, D., 1984, *Complutum I. Excavaciones*, EAE, 137.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A., 1980, Estudio de los restos arqueológicos submarinos en las costas de Castellón, *CPAC*, 7, Castellón, 135-197.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A., 1983, Estudio de los restos arqueológicos submarinos en las costas de Castellón, *CPAC*, 7, 135-196.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A., 1991, La villa romana del Mas d'Aragó (cervera del Maestre, Castellón), *Saguntum y el mar*, Valencia, 112-113.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A., 1994, Una producción de ánforas de base plana en los hornos romanos del Mas d'Aragó (cervera del Maestrat, Castellón), *Cuadernos de Preh. y Arq. castellonenses*, 16, 211-219.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A., 1994, *Una industria de salazones de época romana en la Plaza del Marqués*, Ayuntamiento de Gijón, Gijón.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C., 1982, Asturias en la época romana, *MAUAM*, 1, Madrid.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C., MARTÍNEZ MAGANTO, J., 1994, Las industrias de salazón en el Norte de la península ibérica en época romana. Nuevas aportaciones, *AEA*, 67, 115-134.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C., MORILLO CERDÁN, A., 1994, *De Brigantium a Oïaso. Una aproximación al estudio de los enclaves marítimos cantábricos en época romana*, Temas de Arqueología, n. 3, Madrid.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C., ZARZALEJOS, C., 1999, Reflexiones sobre una producción peculiar de cerámica común romana localizada en el tercio norte de la península ibérica y el Sur de Aquitania. Los materiales de la ciudad de Gijón (España), *CUPAUAM*, 25.2, Madrid, pp. 251-266.
- FERRERUELA GONZÁLVO, A., 2000, Tres nuevos asentamientos romanos en el valle del río Gállego. Zaragoza, *Caesaraugusta*, 74, Zaragoza, 265-302.
- FILLOY NIEVA, I., 1997, Distribución de mercancías en época romana en Alava. El caso de los recipientes, *1er Coloquio Internacional sobre la romanización en Euskal Herria*, Donostia, 321-357.
- GALVE IZQUIERDO, M. P., et alii, 1996, *Los antecedentes de Caesaraugusta. Estructuras domésticas de Salduie. (calle Don Juan de Aragón, 9. Zaragoza)*, Zaragoza, 200 pp., 98 figs.
- GALVE IZQUIERDO, M. P., PARCUELLOS, P., 2000, Anfora de muria hallada en Caesaraugusta (Zaragoza), *Salduie*, I, ZARAGOZA, 241-246.

- GARCÍA DEL TORO, J., 1978, Garum sociorum. La industria de salazones de pescado en la Edad Antigua en Cartagena, *An. Univ. de Murcia*, XXXVI, 1-2, 56 ss.
- GARCÍA MORENO, L., 1980, ¿Continuidad o discontinuidad de la producción oleícola hispana durante la Antigüedad Tardía (ss. V-VII)?, *Producción y comercio del aceite en la antigüedad*, Madrid, 301-309.
- GARCÍA ROSELLÓ, J., GURRI I COSTA, E., 1997, Les imitacions laietanes d'àmfores itàliques A la zona central de la comarca del Maresme en época tardorepublicana, *Annals. Institut d'Estudis Gironins*, XXXVI, 397-424.
- GARCÍA VARGAS, E., 2001, La producción de ánforas romanas en el sur de Hispania. República y Alto Imperio, *Ex Baeticae amphorae*, Ecija, 57-174.
- GARCÍA Y BELLIDO, A., *et alii*, 1970, *Excavaciones y exploraciones arqueológicas en Cantabria*, Anejos de AEA, IV, Madrid.
- GARCÍA, J., GURRI, E., 1996-97, Les imitacions laietanes d'àmfores itàliques a la zona central de la comarca del Maresme en época tardorepublicana, *Annals. Institut d'Estudis Gironins*, XXXVI, 397-424.
- GENERA, M., 1987, Noticia preliminar sobre la troballa d'una premsa a Sant Miquel de Vinebre, *El vi a l'antiguitat*, I CAR, Badalona, 233-236.
- GENERA I MONELLS, M., PREVOSTI I MONCLÚS, M., 1998, Restes d'un torcular a la partida de la Fontjoana (Vinebre, Ribere d'Ebre), *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterani occidental*, Monografies Badalonines, 14, 294-297.
- GIRAL ROYO, F., 2000, El asentamiento romano de El Villar (Castejón de Monegros, Huesca), *Bolscan*, 17, Huesca, 207-227.
- GISBERT SANTONJA, J. A., 1991, El alfar romano de l'Almadrava (Setlla-Mirarosa-Mirafior) y la producción de ánforas en el territorio de Dianium, *Saguntum y el mar*, Valencia, 114-116.
- GISBERT SANTONJA, J. A., 1998, Àmfores i vi al territorium de Dianium (Dénia). Dades per a la sistematizació de la producció amforal al País Valencià, *El vi a l'Antiguitat*, Badalona, 383-417.
- GONZÁLEZ BLANCO, A., *et alii*, 1989, El alfar romano de la Maja (Pradejón, Calahorra), *Estrato*, 1, 50-55.
- GONZÁLEZ BLANCO, A., *et alii*, 1994, El alfar de la Maja abre los secretos de su biblioteca. Comienzan a aparecer masivamente los fragmentos cerámicos con inscripciones del alfarero G. Valerio Verdvllo, *Estrato*, 6, 37-47.
- GONZÁLEZ BLANCO, A., *et alii*, 1986, Breve síntesis sobre la clasificación tipológica de la cerámica común y engobada del alfar romano de la Maja (Calahorra-Pradejón, La Rioja), *Estrato*, 9, 1986, 16-23.
- GONZÁLEZ BLANCO, A., *et alii*, 1999, El alfar romano de la Maja (Pradejón-Calahorra, La Rioja). Campaña de 1998, *Kalakorikos*, 4, 9-64.
- GONZÁLEZ BLANCO, A., HERNÁNDEZ VERA, J. A., 1983, Más restos de industria oleícola romana en la Rioja, *CPAA*, II, CI, Madrid, 611-616.
- GONZÁLEZ ECHEGARAY, J., 1951, Estudios sobre el Portus Victoriae, *Altamira*, 2-3, 329 ss.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, M. L., 1996, Consideraciones sobre el origen militar de Asturica Augusta, *Los Finisterres atlánticos en la antigüedad. Epoca prerromana y romana*, 85-90.
- GORGES, G.J., 1979, *Les villas hispano-romaines, inventaire et problématique archéologiques*, Publications du Centre Pierre Paris, 4, Paris.
- GRANADOS, J.O., ROVIRA, C., 1987, Tres nous centres de producció d'amfores a l'ager de la colonia Barcino, *El vi a l'antiguitat*, I, CAR, Badalona, 126-132.
- GUERRERO AYUSO, V., 1981, Los asentamientos humanos sobre los islotes costeros de Mallorca, *TMM*, 31.
- HESNARD, A., 1980, Un dépôt augustéen d'amphores à la Longarina, Ostia, *MAAR*, XXXVI, 141-156.
- HIDALGO CUÑARRO, J.M., 1985a, *Castro de Troña. Ponteareas- Pontevedra. Campaña 1983*, Arqueoloxía/Memorias, 3, Santiago.
- HIDALGO CUÑARRO, J.M., 1985b, *Castro de Vigo. Campaña 1983*, Arqueoloxía. Memorias, 1, Santiago.
- HIDALGO, J. M., VIÑAS, R., 1996, Nuevas cerámicas de importación del Castro de Vigo (Campaña de 1987), *Castrelos*, 56, 41-70.
- IGLESIAS, J. M., RUIZ, A., 1995, *Flaviobriga. Castro Urdiales romano. Arqueología de intervención (años 1991-1994)*, Castro Urdiales.
- IZQUIERDO I TUGAS, P., 1993, Un nou centre productor d' amfores a la vall de l'Ebre: El Mas del Catxorro de Benifallet, *Estudis Universitaris Catalans*, vol. XXIX, Homenatge a Miquel Tarradell, Barcelona, 753-765.
- IZQUIERDO MARCULETA, M. T., 1997, La cultura material como indicador de relaciones económicas. Aportaciones desde el mobiliario cerámico de época romana recuperado en Guipuzkoa, *1er Coloqui Internacional sobre la romanización en Euskal Herría*, Donostia, 385-414.
- JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R., 1995, Les àmfores romanes del Camp de Tarragona i la producció del vi tarraconense, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, n. 5, 179-194.
- JULIÀ, M., *et alii*, 1989, La vil·la romana de Can Tintorer (El Papiol), *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat*, 286-302.

- KEAY, S.J., 1984, *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*, BAR, Inter. Ser., 196.
- KEAY, S.J., 1987, La importación de vino y aceite en la tarraconense oriental en la antigüedad, *El vi a l'Antiguitat*, Monografies Badalonines, 9, Badalona, 383-394.
- LABEAGA MENDIOLA, J.C., 1976, *Carta arqueológica del término municipal de Viana (Navarra)*, Pamplona.
- LAGOSTENA BARRIOS, L., 2001, *La producción de salsas y conservas de pescado en la Hispania romana (II a.C. - VI d.C.)*, Col·lecció Instrumenta, 11, Publicacions Universitat de Barcelona, Barcelona.
- LOPES DE SOUSA MORAIS, R. M., 1998, *As anforas da zona das Carvalheiras*, Cadernos de Arqueologia. Monografias, Braga.
- LOPES DE SOUSA MORAIS, R.M., 2005, Produção e comércio de cerâmicas em Bracara Augusta, *Unidad y diversidad en el Arco Atlántico en época romana*, III Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón, BAR Internat. Ser. 1371, 125-138.
- LÓPEZ MULLOR, A., 1989, Nota preliminar sobre la producción anfórica de Darró, Vilanova i la Geltrú (Barcelona), *SFECAG*, Actes du Congrès de Lezoux, 109-121.
- LÓPEZ MULLOR, A., 1998, El centre productor d'àmfores de Sant Boi de Llobregat (Barcelona), *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterani occidental*, Monografies Badalonines, 14, 233-245.
- LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, J., 1990, La época romana en Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona), *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie I, 3, Madrid, 203-254.
- LÓPEZ, A., FERRER, A., 1982, Hallazgos anfóricos en el establecimiento ibérico y romano de Darró (Vilanova i la Geltrú), *IA*, 39, 82-89.
- LUACES ANCA, F., TOSCANO NOVELLA, C., 1991, 57. Estudio de material aparecido na supervisión arqueológica do patio sur do Pazo de San Marcos, se da Deputación Provincial de Lugo, *Arqueoloxía-Infomes*, 2, A Coruña, 323-326.
- LLINÀS, J., SAGRERA, J., 1993, La vil·la romana de la Vinya del Crispí (Guissona, La Segarra), *Rev. d'Arqueologia de Ponent*, 3, 323-33.
- MAESTRO, E., DOMÍNGUEZ, A., 1987, Contribución al estudio de la romanización de la Litera: el yacimiento de la Vispesa (Tamarite de la Litera), *Bolskan*, 3, 1986, 135-167.
- MAGALLÓN BOTAYA, M.A., 1997, La red viaria romana en el País Vasco, *1er Coloqui Internacional sobre la romanización en Euskal Herría*, Donostia, 207-231.
- MAGALLÓN, M.A., *et alii*, 1991, Labitolosa (La Puebla de Castro, Huesca). Informe de la campaña de excavación de 1991, *Caesaraugusta*, 68, Zaragoza, 241-305.
- MAGALLÓN, M.A., SILLIERES, P., 1994, Labitolosa (Cerro del Calvario, La Puebla de Castro, Huesca). Informe de la campaña de excavaciones de 1994, *Bolskan*, 11, 89-132.
- MAGALLÓN, M.A., SILLIERES, P., 1997, Labitolosa (Cerro del Calvario, la Puebla de Castro, Huesca). Memoria de excavaciones de las campañas de 1995 y 1996, *Bolskan*, 14, Huesca, 117-156.
- MARABINI, 1973, *The Roman thin walled Pottery from Cosa (1948-1954)*, MAAR, XXXII, Roma.
- MARCOS GARCÍA, M.A., 1990, La ruta comercial cantábrica en el Imperio romano, *Le commerce maritime romain en Méditerranée occidentale*, PACT, 27, 129-146.
- MARÍ I SALA, L., *et alii*, 1982, La villa romana de Cantaperdius (Bellvis-la Noguera), *Ilerda*, XLIII, 95-117.
- MARÍ I SALA, L., MASCORT I ROCA, M., 1988, Una instal·lació industrial oleícola d'època romana al municipi de Corbins (Segrià), *7º Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Institut d'Estudis Ceretans, 267-274.
- MÁRQUEZ VILLORA, J. C., 1999, *El comercio romano en el Portus Illicitanus. El abastecimiento exterior de productos alimentarios (siglos I a.C.- V d.C.)*, Publicaciones de la Universidad de Alicante.
- MÁRQUEZ VILLORA, J. C., MOLINA VIDAL, J., 2005, *Del Hiberus a Carthago Nova. Comercio de alimentos y epigrafía anfórica grecolatina*, Col·lecció Instrumenta, 18, Barcelona.
- MARTIN-KILCHER, S., 1994, Die römischen amphoren aus Augst und Kaiseraugst, *Forschungen in Augst*, 7/2.
- MARTÍN, A., NIETO, J., NOLLA, J.M., 1979, *Excavaciones en la ciudadela de Roses (Campañas de 1976 y 1977)*, Gerona.
- MARTÍN CAMINO, M., PÉREZ BONET, M. A., ROLDÁN BERNAL, B., 1991, Contribución al conocimiento del área portuaria de Carthago Nova y su tráfico marítimo en época altoimperial, *AEspArq.*, vol. 64, 272-283.
- MARTÍN ÁVILA, G., SERRES, M. D., 1970, *Excavaciones en la ciudadela de Roses (Campañas de 1976 y 1977)*, Gerona.
- MARTÍNEZ MAGANTO, J., CARRERAS MONFORT, C., 1993, Anforas de salazón y navegación comercial vía atlántica en época romana. La conexión Baetica-Britannia, *CNA*, XXII, I, Vigo, 101-110.
- MARTÍNEZ SALCEDO, A., 1997, Redes de distribución y comercio en época romana en Bizkaia a

través de los testimonios proporcionados por el ajuar cerámico, *1er Coloqui Internacional sobre la romanización en Euskal Herria*, Donostia, 359-384.

MARTÍNEZ SALCEDO, A., 2004, La cerámica comun de época romana en el País Vasco, *Colección de Patrimonio Cultural Vasco*, 1, Vitoria.

MARTÍNEZ SALCEDO, A., UNZUETA, M., 1995, El asentamiento romano de la ensenada de Portuondo (Pedernales-Mundaka, Bizkaia), *Kobie*, XXII, Bilbao, 108-135.

MAYA GONZÁLEZ, J.L., 1987-88, *La cultura material de los castros asturianos*, Estudios de la Antigüedad, 4/5, Barcelona.

MAYET, F., 1975, Les céramiques à parois fines dans la Péninsule Iberique, *PCPP*, Paris.

MAYET, F., TAVARES DA SILVA, COSTA J., MAKAROU, Y., 2002, *L'atelier d'amphores d'Abul (Portugal)*, Paris.

MEZQUÍRIZ, M. A., 1954, Estudio de los materiales hallados en la villa romana de Liedena (Navarra), *PV*, 54-55, 29-54.

MEZQUÍRIZ, M. A., 1956, Excavación estratigráfica en el área urbana de Pompaelo, *PV*, XVII, 65, 467 ss.

MEZQUÍRIZ, M. A., 1958, *La excavación estratigráfica de Pompaelo, I Campaña de 1956*, Pamplona.

MEZQUÍRIZ, M. A., 1971, La excavación de la villa romana de Falces (Navarra), *PV*, 122-123, 49-76.

MEZQUÍRIZ, M. A., 1984, La villa romana de San Esteban de Falces, *TAN*, 4, 157-184.

MEZQUÍRIZ, M. A., 2003, *La villa romana de Arellano*, Gobierno de Navarra, Pamplona.

MEZQUÍRIZ IRUJO, M.A., LABE VALENZUELA, F., RAMOS AGUIRRE, M., SÁNCHEZ DELGADO, A.C., SANZ MOSQUERA, J.A., 1993-94, La villa de las Musas (Arellano-Navarra). Estudio previo, *TAN*, 11, 56-100.

MÍNGUEZ MORALES, J. A., 1996, Cerámica de paredes finas, en GALVE IZQUIERDO, M. P., *et alii*, 1996, 84-88.

MÍNGUEZ MORALES, J. A., FERRERUELA, A., 1992, La villa romana de Las Coronas (Pallaruelo de Monegros, Huesca), *Bolskan*, 9, 133-158.

MIRÓ I CANALS, J., 1982-1983, La producció d'àmfores al Maresme: una síntesi, *Laietania*, 2,3, Mataró, 228-244.

MIRÓ I CANALS, J., 1987, Vi catalá a França (segle I a.C.- I d.C.). Una síntesi preliminar, *ICIAR*, Badalona, 249-269.

MIRÓ I CANALS, J., 1988, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C.- I d.C.)*, *BAR, Int.Sr.*, 473.

MIRÓ I MIRÓ, J., PUJOL, J., 1982-83, Nota sobre la campanya d'excavacions realitzades durant l'any

1983 en el poblat ibèric de Burriac, Cabrera de Mar, *Laietania*, 2-3, Mataró, 36-41.

MIRÓ I MIRÓ, J., PUJOL, J., GARCÍA, J., 1988, El dipòsit del sector occidental del poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, el Maresme), *Laietania*, 4.

MOLINA VIDAL, J., 1995, Las ánforas Lomba do Canho 67. Aportaciones al estudio de un nuevo tipo: difusión y valoración económica, *CNA*, XXII, II, Vigo, 419-424.

MOLINA VIDAL, J., 1997, *La dinámica comercial romana entre Italia e Hispania Citerior*, Alicante.

MORÁN ÁLVAREZ, M., 1994, Anforas romanas en Ilerda y Aeso, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, n. 4, 205-216.

MORÁN ÁLVAREZ, M., 1997, Notas sobre epigrafía anfórica en la Catalunya interior, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 7, 249-260.

MORÁN ÁLVAREZ, M., 2000, Nuevas marcas anfóricas halladas en la provincia de Lérida, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 10, 319-326.

NAVASCUÉS, J. M., 1959, Descubrimiento de una bodega romana en término de Funes (Navarra), *PV*, LXXVII, 227-229.

NAVEIRO LÓPEZ, J. L., 1982, As anforas romanas da badia coruñesa (II), *Brigantium*, 3, 63-74.

NAVEIRO LÓPEZ, J. L., 1985-86, Marcas de ánfora en Galicia: la problemática de los graffiti, *Pontevedra Arqueológica*, II, 201-208.

NAVEIRO LÓPEZ, J. L., 1986, El comercio marítimo en el N.O. durante la época romana a través de las ánforas, *Rev. de Arqueología*, año VII, n. 57, 40-45.

NAVEIRO LÓPEZ, J. L., 1991, *El comercio antiguo en el N.W. peninsular. Lectura histórica del registro arqueológico*. Edicions do Museo Arqueoloxico e Histórico, Monografías urxentes do Museo, A Coruña.

NAVEIRO LÓPEZ, J. L., 1993-1994, Las ánforas de las Carvalheiras (Braga). Fragmentos de las campañas de 1983, 84, 85 y 86, *Cuadernos de Arqueologia*, Serie II, 10-11, 203-243.

NAVEIRO LÓPEZ, J. L., 1996, Registro cerámico e intercambios en el Noroeste en la época romana, *Los Finisterres atlánticos en la antigüedad. Época prerromana y romana*, Madrid, 201-204.

NOGUERA GUILLÉN, J., 1999, Estudi diacrònic de la Cubeta de Mora (Ribera d'Ebre, Tarragona) des d'època tardorepublicana a l'antiguitat tardana, *Cuad. Preh. Cast.*, 20, Castellón, 267-286.

NOLLA I BRUFAU, J. M., 1974-75, Las ánforas romanas de Ampurias, *Ampurias*, 36-37, Barcelona, 147-198.

NOLLA I BRUFAU, J. M., 1987, Una nova àmfora catalana: la Tarraconense I, *ICIAR*, Badalona, 217-223.

NOLLA I BRUFAU, J. M., NIETO PRIETO, J.F., 1982, Una factoria de salaó de peix a Roses, *Fonaments*, 3, 187-200.

- NOLLA I BRUFAU, J.M., CANES, J.M., ROCAS, X., 1982, Un forn romà de terrissa a Llafranc (Palafruguell, Baix Empordà). Excavacions de 1980-1981, *Ampurias*, 44, Barcelona, 147-183.
- NOLLA I BRUFAU, J.M., CASAS, J., 1984, *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al Nord-est de Catalunya*, Centre d'investigacions arqueològiques de Girona, Girona.
- NOLLA I BRUFAU, J.M., PADRÓ, J., SANMARTÍ, E., 1979, Alguns consideracions sobre el forn d'amphores de Tivissa (Ribera d'Ebre), *Información Arqueológica*, Barcelona, 30, 151-153.
- NOLLA I BRUFAU, J.M., PADRÓ, J., SANMARTÍ, E., 1980, Exploració preliminar del forn d'amfores de Tivissa (Ribera d'Ebre), *Cypsela*, III, 193-298.
- NOLLA I BRUFAU, J.M., SOLIÁS, J.M., 1984-85, L'amfora Tarraconense 1. Característiques, procedència, àrees de producció, cronologia, *Bol. Arq. de Tarragona*, V, 6-7, Tarragona, 107-144.
- OSUNA, M., 1976, Ercavica I. Aportación al estudio de la romanización de la Meseta, *Arqueología conquense*, Cuenca.
- OSUNA, M., *et alii*, 1978, Valeria romana, I, *Arqueología conquense* III, Cuenca.
- PALLARÉS, F., 1987, Il relitto di Diano Marina nel commercio vinicolo antico, *El vi a l'antiguitat*, CIAR, Badalona, 298-305.
- PANELLA, C., 1973, Appunti su un gruppo di anfore della prima, media e tarda età imperiale (Secoli I-V d.C.), *SM*, 21 (Ostia III), Roma, 460-696.
- PANELLA, C., 1989, Le anfore italiche del II secolo d.C. *Amphores romaines et histoire économique. Dix ans de recherche*, CEFR, 114, 139-178.
- PARKER, A. J., 1992, Ancient Shipwrecks of the Mediterranean & the Roman provinces, *BAR Intern. Ser.* 580, Oxford.
- PASCUAL GUASCH, R., 1962, Centros de producción y difusión geográfica de un tipo de ánfora, *CNA*, VIII, Barcelona, Zaragoza, 334-345.
- PASCUAL GUASCH, R., 1971, Consideraciones sobre un nuevo tipo de ánfora, *Pyrenae*, 7, Barcelona, 165 ss.
- PASCUAL GUASCH, R., 1977, Las ánforas de la Layetania, *Méthodes Classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores*, Roma, 46-102.
- PASCUAL GUASCH, R., 1980, Sobre algunas marcas anfóricas catalanas, *RSL*, XLVI, Bordighera, 161-279.
- PASCUAL GUASCH, R., 1991, Índex d'estampilles sobre àmfores catalanes, *Cuadernos de Arqueología*, 5, Barcelona.
- PASCUAL, J.M., URBANO ESPINOSA, E., 1981, Aportaciones al estudio de las vías romanas en el Ebro Medio; desembocaduras del Iregua y Leza, *Berceo*, 101, 69 ss.
- PASCUAL, M. P., MORENO ARRASTIO, F. J., Prensas de aceite romanas en La Rioja, *AEA*, 53, Madrid, 199-210.
- PAZ PERALTA, J., SÁNCHEZ NUÑAL, J. J., 1984, Una villa romana en el Torreón (Ortilla, Huesca), *MZB*, 3, 193-258.
- PEACOCK, d.p.s., 1977, Roman amphorae: typology, fabric and origins, *Méthodes classiques et Méthodes formelles dans l'étude des amphores*, EFR, 261-278.
- PITA, R., 1973, *Lérida paleocristiana*, Lleida.
- PONSICH, M., 1988, *Aceite de oliva y salazones de pescado. Factores geo-económicos de Bética y Tingitana*, Madrid.
- PONSICH, M., TARRADELL, M., 1965, *Garum et industries antiques de salaison dans la Méditerranée Occidentale*, Paris.
- PUERTA I LÓPEZ, C., 1986, La producción de cerámica romana de paredes finas en la costa catalana, a través de los hallazgos de Baetulo (Badalona), *SFECAG*, Marsella, 73-78.
- PUERTA I LÓPEZ, C., RODRÍGUEZ, M., 1987, Una indústria urbana de producció de vi a Baetulo (Badalona), *I CIAR*, Badalona, 183-198.
- RAMALLO ASENSIO, 1984, Algunas consideraciones sobre el Bajo Imperio en el litoral murciano: los hallazgos romanos en Aguilas, *Anales de la Universidad de Murcia* XLII, 3-4, 97-124.
- RAMALLO ASENSIO, 1985, Envases para salazón en el Bajo Imperio (I), *VI CIAS*, Cartagena, 435-442.
- RECHIN, F., 1997, Le faciès céramique aquitain, exemples et réflexions méthodologiques, 1er *Coloqui Internacional sobre la romanización en Euskal Herria*, Donostia, 595-624.
- REMESAL RODRÍGUEZ, J., 1986, La Annona Militaris y las exportaciones de aceite bético a Germania, Madrid.
- REMOLÀ I VALLVERDÚ, J. A., ABELLÓ, A., 1989, Les àmfores, *Un abocador ...* ME, 2, 249-323.
- REVILLA ANDIA, M. L., 1985, *Carta arqueològica. Tierra de Almazán*. Soria.
- REVILLA CALVO, V., 1982-83, Hornos romanos en Tivissa (Ribera d'Ebre), *Butlletí Arqueològic. Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, èpo. V, núms. 4 y 5, Tarragona, 187-196.
- REVILLA CALVO, V., 1993, *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El alfar de l'Aumedina, Tivissa (Tarragona)*, Col·lecció Instrumenta, 1, Barcelona.
- REVILLA CALVO, V., 1995, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C.- III d.C.)*, Cuadernos de Arqueología, 8, Barcelona.
- REYNOLDS, P., 1993, *Settlement and pottery in the Vinalopó Valley (Alicante, Spain): AD 400-700*, BAR Intern. Srs. 588, Oxford.

- RIBAS I BERTRAN, M., 1983-84, Taller d'amfores a Mataró, *Pyrenae*, 19-20, 281-286.
- RITTERLING, E., 1912, Das frürömische Lager bei Hofheim im Taunus, *Annalen des Vereins für Nassavisches Altertumskunde und Geschichtsforschung*, XL, Wiesbaden.
- ROMANÍ MARTÍNEZ, M., 1974-1975, Las ánforas romanas de Isorna (Riaux, La Coruña), *Cuad. de Est. Gallegos*, 29, 318-327.
- ROURE I BONAVENTURA, A., 1988, La vil·la romana de Vilauba (Camós), *CIAG*, 8, Gerona.
- RUIZ DE ARBULO, J., 1990, Rutas marítimas y colonizaciones en la Península Ibérica. Una aproximación náutica a algunos problemas, *Italica* 18, 79-115.
- RUSSELL, F., 1951, As escavações arqueológicas do castellum da Fonte do Milho, *Anais do Instituto do Vinho do Porto*, 12, 17-88.
- SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, M.J., BLASCO MARTÍNEZ, E., GUARDIOLA MARTÍNEZ, A., 1989, Descubrimiento de una factoría bajoimperial de salazón de pescado en Santa Pola (Alicante), *Saguntum, PLAV*, 22, 413-438.
- SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, M.J., GUARDIOLA MARTÍNEZ, A., BLASCO MARTÍNEZ, E., 1989, *Portus Illicitanus. Santa Pola (Alicante)*, Valencia.
- SÁNCHEZ LA FUENTE, J., 1985, *Comercio de cerámicas romanas en Valeria*, Cuenca, Arqueología conense VII, Cuenca.
- SÁNCHEZ HIDALGO, E., MENÉNDEZ GRANDA, A., 2005, Avance al estudio de la terra sigillata sudgálica del castro de Chao Samartin (Grandas de Salime, Asturias), *Unidad y diversidad en el Arco Atlántico en época romana*, III Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón, BAR Internat. Ser. 1371, pp. 251-258.
- SÁNCHEZ PALENCIA, F. J., FERNÁNDEZ POSE, M. D., 1985, La Corona y el Castro de Corporales I. Truchas (León). Campañas de 1978 a 1981, *EAE*, 141.
- SÁNCHEZ SANTOS, J.C., 1992, 10. Anforas de Arcóbriga, *Arcóbriga II. Las cerámicas romanas*, Zaragoza, 287-292.
- SCHINDLER KAUELKA, E., 1975, *Die Dünnwandiger Gebrauchskeramik von Magdalenberg*, Klagenfurt.
- SOEIRO, T., 1984, *Monte Mòzinho: Apontamentos sobre a Ocupação Entre Sousa e Tamega em Época Romana*, Penafiel, Boletim Municipal de Cultura, 3ª serie.
- SOLANA SAINZ, J. M., 1981, *Los cántabros y la ciudad de Iuliobriga*, Santander.
- TARACENA AGUIRRE, B., 1950, La villa romana de Liedena, *Príncipe de Viana*, 38-39, 9-40.
- TARRATS, F., 1976, Campaña de excavaciones arqueológicas Baetulo 76. Interesantes hallazgos en el sector del Pasaje Pujol, *Revista Amistad*, 78, Badalona, 5 ss.
- TCHERNIA, A., 1971, Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au début de l'Empire, *AEA*, 44, 38-84.
- TCHERNIA, A., 1976, L'atelier d'amphores de Tivisa et la marque Sex. Domiti, *Mélanges Heurgon*, 973-979.
- TCHERNIA, A., 1980, Quelques remarques sur le commerce du vin et les amphores, *MAAR*, XXXVI, 305-312.
- TCHERNIA, A., 1987, Modèles économiques et commerce du vin a la fin de la République et au début de l'Empire, *El vi a la antiguitat, I. CIAR*, Badalona, 327-337.
- TCHERNIA, A., 1997, Le tonneau, de la bière au vin, *Techniques et économie antiques et médiévales. Le temps de l'innovation*, Archéologie Aujourd'hui, Paris, 121-129.
- TCHERNIA, A., ZEVI, F., 1972, Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise à Ostie, *Recherches sur les amphores romaines*, Coll. de l'École Franç. de Rome, Roma, 35-67.
- TEJA, R., *et alii*, 1987, Relaciones culturales Cantabria-valle del Ebro: época romana, *JJAR*, Granollers, 97-104.
- TOBIE, J. L., CHANSAC, M., 1989, Découverte d'une épitaphie du début de l'Empire Romain sur le site d'une usine de salaisons à Ghetary, Pyrénées-Atlantiques, *Bulletin Musée Basque*, Bayonne.
- TREMOLEDA I TRILLA, J., 2000, *Industria y artesano cerámico de época romana en el nordeste de Cataluña (Epoca augústea y altoimperial)*, BAR International Series 835.
- TUDANCA CASERO, J. M., 1997, *Evolución socioeconómica del alto y medio valle del Ebro en época bajoimperial romana*, Historia, 12, Logroño.
- TUDANCA CASERO, J. M., LOPEZ DE CALLE, C., 2000, Evidencias de incendio y abandono en el sector norte de la ciudad altoimperial, *Estrato*, 11, Logroño, 42-54.
- VAN DER WERFF, J.H., 1986, The amphora wall in the House of the Porch, Ostia, *BABesch*, 61, 96-137.
- VIGUERA MOLINS, M.J., 1995, *El Islam en Aragón*, Zaragoza.
- VIVES, A., 1926, *La moneda hispánica*, Madrid.
- WIDEMANN, F., LAUBENHEIMER, F., 1978, Analytical and typological Study of gallo-roman Workshops producing Amphorae in the Area of Narbonne, *Archaeophysika*, 10, 318-341.
- ZARZALEJOS PRIETO, M., 2005, Comercio y distribución de cerámicas romanas en Asturias, *Unidad y diversidad en el Arco Atlántico en época romana*, III Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón, BAR Internat. Ser. 1371, 163-190.

VINOS TARRACONENSES

MÁS ALLÁ DE LAS COLUMNAS DE HÉRCULES

Primeras evidencias en la Baetica, Lusitania y Tingitana

Ánforas tarraconenses; *Baetica-Lusitania-Tingitana*; s. I a.C. - I d.C.; Importaciones vinarias excepcionales; Amplia dispersión; Arqueología Litoral.

Dario Bernal Casasola*

Para la inmensa mayoría de estas marcas, no hemos podido encontrar paralelos, como dijimos en el prólogo no hemos pretendido abordar la cuestión de la difusión geográfica... ...y los resultados han sido prácticamente negativos... (Pascual 1977, 70)

Es presenta un estat de la investigació sobre el comerç de vins de la Tarraconense en la provincia Ulterior/Baetica, la Lusitania i la Mauretania Tingitana, utilitzant per a tal objectiu les àmfores com a indicadors. Junt amb el balanç historiogràfic, que evidencia tant l'escassetat de dades al respecte com la inexistència de investigació monogràfica d'aquesta parcel·la, s'han sistematitzat algunes troballes, tant inèdites com publicades, subaquàtiques i terrestres, que evidencien l'àmplia dispersió de Dr. 2/4 i Pascual 1 entre Murgi i Olisipo, i tant al Cercle de l'Estret com a la Tingitana atlàntica. En percentatges més reduïts, inferiors al 5%, aquestes importacions han de ser considerades excepcionals, com elements exòtics i com a tals de prestigi. Es proposa la conveniència d'abordar un estudi monogràfic al respecte en els propers anys per a incidir sobre aquesta parcel·la, la potencialitat de la qual és notable.

Àmfores tarraconeses, Baetica-Lusitania-Tingitana, s. I aC – I dC, importacions vinàries excepcionals; àmplia dispersió, arqueologia litoral.

319

A state of the arts concerning the commerce of wines from the provincia Tarraconensis in the Baetica, Lusitania and Mauretania Tingitana is presented, using amphorae as archaeological indicators. A summarized up-to-date of the published information shows either the complete absence of specific research in this topic and the scarcity of isolated published data. All known finds have been gathered, including some unpublished information from land or underwater contexts, that offer a wide distribution of Dr. 2/4 and Pascual 1 amphorae from Murgi to Olisipo, and in the "Circle of the Strait of Gibraltar" as well as in the atlantic shore of Tingitana. In low percentages, to a maximum of 5%, these imports must be considered as exotic wine and, due to this, luxury goods. At the end the need of developing this research line in the next future is proposed, whose potentiality is huge.

Amphorae from Tarraconensis; Baetica-Lusitania-Tingitana; I c. b.C. – I c. a.D; Wine luxury imports; Wide distribution; Underwater and Land Archaeology.

Nous présentons ici un état de la recherche sur le commerce des vins de la Tarraconaise dans la province Ulérieure/Bétique, la Lusitanie et la Maurétanie Tingitane. Pour atteindre cet objectif, nous avons utilisé les amphores comme indicateurs. En même temps que le bilan historiographique, qui met en évidence, non seulement le peu de données sur ce sujet mais aussi l'inexistence de recherches monographiques dans ce domaine, nous avons systématisé quelques découvertes, les inédites comme les publiées, les sous-marines et les terrestres, qui mettent en évidence la large dispersion des Dr. 2/4 et Pascual 1 entre Murgi et Olisipo, dans le Cercle du Déroit et en Tingitane atlantique. Dans des pourcentages plus réduits, inférieurs à 5%, ces importations doivent être considérées comme exceptionnelles, comme des éléments exotiques et, en tant que tels, de prestige. Nous pensons qu'il serait intéressant de faire une étude monographique sur ce sujet, dans les années qui viennent, afin d'insister dans ce domaine qui a une remarquable potentialité.

Amphores de la Tarraconaise, Bétique – Lusitanie -Tingitane, Ier S. av. J.C. – Ier ap. J.C., importations de vins exceptionnelles; large dispersion, archéologie du littoral.

* Universidad de Cádiz.

INTRODUCCIÓN¹

La convocatoria de las Jornadas de Estudio denominadas *La producción y el comercio de las ánforas de la provincia Hispania Tarraconensis* en Barcelona presentaba, desde nuestra óptica andaluza, una ocasión única con un interés trifacetado, que en orden creciente de importancia resumimos a continuación.

Por un lado, permitiría reunir a un nutrido grupo de especialistas en Historia Económica y Anforología –si se nos permite la licencia literaria– que como es habitual en estas reuniones científicas realizarían un intercambio simbiótico de información, una actualización de datos y la presentación de novedades sobre los vinos del cuadrante noreste de *Hispania*. Únicamente por dicho proceso dialéctico –como evidenció con posterioridad el programa definitivo y los debates– la pertinencia de la reunión estaba fuera de toda duda.

En segundo término, la oportunidad era única también para realizar una actualización sobre la caracterización tipocronológica de las ánforas de la tarraconense septentrional, requerida tácitamente desde hace más de una década por aquellos investigadores que utilizamos cotidianamente estos elementos del *instrumentum fundi* para los estudios histórico-arqueológicos sobre el comercio en la Antigüedad Clásica en las provincias occidentales del Imperio. Desde los conocidos trabajos de R. Pascual (1977), pasando por los de J. Miró (1988) a los congresos de Badalona sobre *El Ví a l'Antiguitat* (AA.VV. 1988 y 1998), por citar únicamente obras de referencia, carecíamos de una obra de referencia que permitiese una correcta caracterización tipológica de los envases tarraconenses. Y la concepción *ab origine* de la necesidad de su publicación era el cauce necesario que permitiría convertir a este proyecto en una herramienta de trabajo útil para la comunidad científica. De la perspectiva comercial no realizamos reflexión alguna pues su estudio está suficientemente bien atendido en general, tanto regionalmente (en la propia *Tarraconensis*) como hacia los mercados de las *Galliae*, del *limes* renano-danubiano o de la Península Itálica (una síntesis de los principales problemas en Revilla 1993).

Y por último, pero precisamente por ello con mayor énfasis, porque la ocasión era concebida en Homenaje a Ricard Pascual Guasch, por lo que se rendía el justo tributo a un personaje y a su obra –en

dicho orden que no a la inversa– cuya trayectoria irá siempre unida a las ánforas tarraconenses al haber incluso bautizado con su onomástica a las famosas Pascual 1. Por cierto, uno de los escasos “bautizos” anforológicos nominales españoles, junto a la posterior saga de Beltrán. A él le dedicamos el siguiente epígrafe íntegramente.

La temática que desde la organización me ha sido encomendada merece unas letras al respecto. De una parte, es una cuestión que pensamos no había sido abordada previamente, lo que denota la sagacidad de los organizadores del evento a la hora de programar el encuentro, articulado, como se verá en esta monografía, siguiendo un criterio geográfico, al haber planteado cubrir la totalidad de la Península Ibérica y las áreas limítrofes, con una atención especial a la tarraconense litoral, a las Baleares y a las rutas galas hacia el *limes*, principales mercados de estos vinos entre la Tardía República y época antoniniana². La aclaración deviene del ambicioso ámbito geográfico del estudio, desde las costas almerienses a la *Lusitania* atlántica, y desde *Rusaddir* hasta los confines de la *Mauretania Tingitana* en Mogador. Este amplio intervalo, que inicialmente no incluía al Marruecos antiguo, se justifica por la práctica inexistencia de datos publicados, de lo que se imponía una óptica macroespacial para la presentación de un panorama actualizado. El resultado, como trataremos de demostrar a continuación, es la constatación de ánforas tarraconenses en toda la zona analizada, muy mal seriadas y puntualmente identificadas, pero que denotan la frecuente importación de estos materiales en la *Hispania* meridional y en tierras mauritanas.

R. PASCUAL GUASCH, PIONERO DE LA INVESTIGACIÓN ANFOROLÓGICA MODERNA

La investigación arqueológica, cuya carga personal es mucho más prolífica e intensa que en la mayor parte de las profesiones que generan propiedad intelectual, no siempre hace la justicia debida con las personas que han entregado su ciencia, su vida y parcialmente las de los que les rodeaban a la causa destinada a la reconstrucción de las sociedades del pasado a través de su legado material. Me

1.- Este trabajo se inscribe en el marco de desarrollo del Grupo de Investigación HUM-440 del III Plan Andaluz de Investigación de la Junta de Andalucía. Agradecemos al doctorando A.M. Sáez su colaboración en el montaje de algunas de las figuras que ilustran este trabajo.

2.- Quiero agradecer expresamente la invitación por parte de los colegas y amigos X. Aquilué y A. López a participar en estas jornadas, que además de servir de ámbito de reflexión han permitido un intercambio humano de experiencias que restarán en el haber de todos los participantes para el futuro.

alegró constatar que éste no era el caso de R. Pascual Guasch, siendo la organización de estas jornadas un referente claro de la profunda huella que ha dejado en la comunidad científica española. Nos satisfizo también el hecho de que otro personaje de su época, muy alejado geográficamente pero con una trayectoria similar y también vinculado al mundo anforológico a través de la Arqueología Subacuática, hubiese sido objeto de un reciente Homenaje (Bernal 2004).

Recogemos a continuación una serie de pinceladas que, sin ánimo de ser exhaustivos, reflejan únicamente algunos aspectos actualmente muy en boga en la investigación sobre el tema que nos ocupa que tratan de ilustrar el carácter pionero de la obra de Pascual y de cómo cíclicamente la investigación redescubre los mismos senderos, volviendo a poner sobre la mesa vías de investigación que, por diversos motivos, habían gozado de escaso predicamento en los años precedentes o que sencillamente habían sido progresivamente pasto de una tácita e involuntaria amnesia.

REGIONALIZACIÓN: LAS ÁNFORAS TARRACONENSES

En las últimas dos décadas hemos asistido a un cambio sustancial en los estudios anforológicos: la multiplicación exponencial de la información y la multiplicidad de focos productores en el Mediterráneo de época tardorrepública y especialmente desde Augusto ha reorientado los trabajos hacia una necesaria contextualización regional de los mismos. Por citar únicamente algunos ejemplos bien ilustrativos de esta tendencia, tal es el caso de las ánforas béticas, estudiadas monográficamente por C. Chic o J. Remesal, o los redescubiertos envases gálicos a mediados de los ochenta por parte de F. Laubenheimer. Las ánforas lusitanas encontraron en la reunión de *Conimbriga* un punto de partida de primer orden, desarrollado con posterioridad ya claramente en un marco provincial lusitano. Y el devenir de la investigación actual, con muchos talleres conocidos por hallazgos en superficie de los cuales en ocasiones incluso se cuenta con algunos excavados, incide cada vez más en la necesidad de centrar los estudios en la caracterización tipocronológica en marcos geográficos reducidos, y limitados a regiones que coinciden con las jurisdicciones provinciales romanas o, a lo sumo, interprovinciales. El reciente ejemplo de las ánforas africanas acometido por M. Bonifay (2004, 89-153) ilustra magistralmente la tendencia a la cual nos referimos.

R. Pascual fue conocedor de esta tendencia desde prácticamente los orígenes de sus trabajos. Así

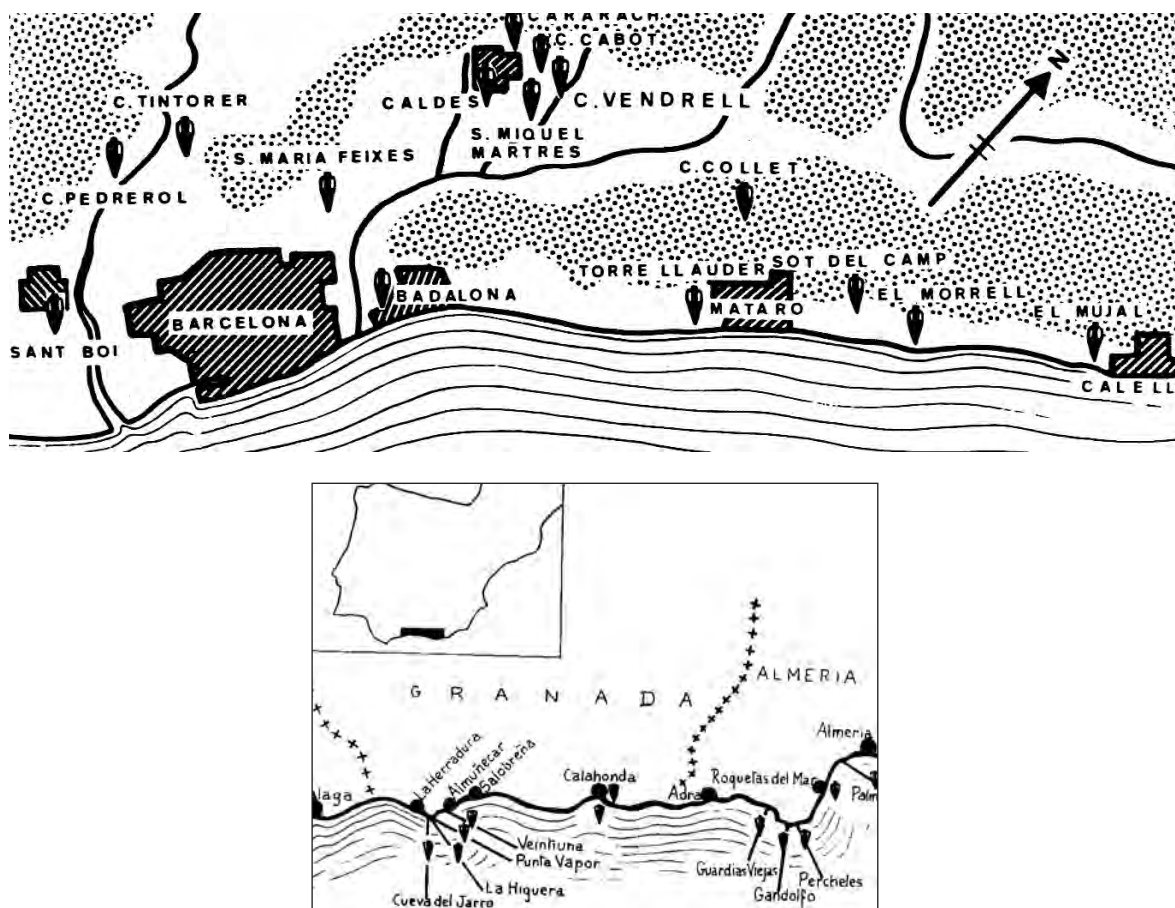
queda claramente evidenciado desde sus primeros estudios en los años sesenta, en los cuales el marco de referencia estuvo siempre centrado en la Cataluña mediterránea, con *Barcino* como epicentro. Así queda claramente reflejado entre sus primeros artículos a finales de los años cincuenta (Pascual 1959) y algunos estudios de mediados de los ochenta (Pascual 1987). Basta una revisión a vista de pájaro por su extensa bibliografía, incluida en esta monografía, para realizar un detallado viaje por sus temas preferentes. Por convicción, por necesidad, o resultado de su propio devenir vital, la realidad es haber centrado su investigación arqueológica en Cataluña, con algunas "incursiones" a las islas Baleares (como se desprende de sus *Notas de Arqueología de Cataluña y Baleares* publicadas en las páginas de la revista *Ampurias* en 1960-61 y 1962 –tres entregas–), al litoral alicantino y valenciano (Pascual 1963 A y 1967 respectivamente), o a las costas andaluzas, en éste último caso con trabajos monográficos como el conocido de Pecio Gandolfo (Pascual 1960 y 1968) o genéricos sobre la costa andaluza oriental –Granada y Almería– (Pascual 1971-1972; versión inglesa en Pascual 1973). De ahí que se convirtiese, con el paso de los años, en un especialista –el primero–, en las ánforas tarraconenses.

FIGLINAE AB INITIO. RECURRENCIA

A LOS CENTROS PRODUCTORES

Este investigador se planteó desde los inicios de su investigación sobre ánforas romanas la importancia del conocimiento directo de los talleres de manufactura para la atribución geográfica de los envases (Pascual 1962). Su investigación, centrada como se ha comentado desde los orígenes en ámbito catalán, le llevó a realizar un estudio sistemático en los años setenta de los centros de producción alfarera de la Tarraconense septentrional. Cristalizado en su conocido trabajo *Las ánforas de la Layetania*, incluido en las Actas del Coloquio de Roma centrado temáticamente en los *Méthodes Classiques et Méthodes Formelles dans l'Étude des Amphores*, con él las primeras sendas de la arqueología de la producción del vino layetano estaban trazadas. Recordamos aquí únicamente cómo la presentación de los primeros mapas de distribución de *figlinae* en los entornos de *Barcino*, *Baetulo* o *Iluro*, que reproducimos en la figura 1 A, han constituido durante casi dos décadas los únicos disponibles al respecto (Pascual 1977, 74, Fig. 1).

Destacar el preponderante papel de las marcas impresas como vehículo de análisis económico,

Figura 1. Mapas de distribución publicados por R. Pascual, tanto el relativo a los talleres anóricos en la Tarraconense –A– (1977, 74, fig. 1), como el relativo a los hallazgos subacuáticos en la Andalucía oriental –B– (Pascual 1971-72, 322).

siendo al unísono un instrumento clave para la caracterización de talleres, como demostró en su contribución al Homenaje a N. Lamboglia (Pascual 1980), y que luego ampliaría con sucesivos trabajos (Pascual 1988), cristalizando al final en el primer gran *corpus* de sellos en ánforas tarraconenses (Pascual 1991). Estos estudios, actualmente muy desarrollados gracias a los *Recueil de Timbres sur amphores romaines* del Centre Camille Jullian de Aix-en-Provence o a la Base de Datos epigráfica del Ceipac de la Universidad de Barcelona también fueron clave en los estudios del investigador catalán desde los años setenta, mostrando la modernidad de sus planteamientos metodológicos.

ARQUEOLOGÍA LITORAL: TIERRA Y MAR

R. Pascual fue, además, pionero en la Arqueología Subacuática española. Valorando cuantitativamente su producción bibliográfica se advierte un mayor peso de los trabajos submarinos en los años sesenta –una veintena– y setenta –una decena–, fechán-

dose los artículos más recientes publicados por este autor en relación a dichos temas a finales de los ochenta, tratándose de síntesis de estudios previos (Pascual/Foerster/Barberá 1990) o ensayos de corte general (Pascual 1990). Es decir, durante la primera parte de su vida científica se dedicó, fundamentalmente, al estudio del patrimonio arqueológico subacuático.

No obstante, desde el inicio, alternó dichos trabajos con el análisis de yacimientos terrestres, tanto prerromanos, especialmente ibéricos (Turó de Can Olivé, Font de Bril, Puig Castell, Muntanya de Sant Miquel, Burriach, Penya del Moro) o romanos, éstos últimos centrados en la villa de Can Tarrés en La Garriga. Todo ello, unido al estudio de ánforas también procedentes de contextos terrestres, como sucede con las de *Barcino* (Pascual 1963 B) o las de la necrópolis paleocristiana de *Tarraco* (Pascual 1964-65), le permitieron contar con una perspectiva bimodal que es la que desde hace algo más de una década se aplica sistemáticamente a la Arqueología Subacuática. Visualizar estudios recientes como las Actas de los

cuatro Seminarios Internacionales del proyecto *ANSER. Anciennes routes maritimes méditerranéennes* (Zevi/Turchetti 2004), o la reciente publicación del pecio Culip VIII (AA.VV. 2003) para documentar una tendencia plenamente consolidada en la investigación actual. Como decimos, R. Pascual tuvo esta línea de trabajo siempre en mente, de ahí que en sus estudios procurase normalmente conexionar los hallazgos submarinos con los terrestres. Baste un ejemplo. Al tratar los hallazgos subacuáticos de las costas almeriense y granadina, las referencias a yacimientos en tierra es constante, referenciando incluso los talleres alfareros en un intento de atribución de los cargamentos a sus orígenes (como es el caso de las Dr. 14 de Calahonda), estableciendo bases para las rutas seguidas por los *mercatores* (Pascual 1971-72), como refleja el plano que presentamos en la figura 1 B.

INTERDISCIPLINARIEDAD EN LOS ESTUDIOS ANFÓRICOS. CLAVE COMPLEMENTARIA DE LECTURA

Baladí resultaría, a estas alturas, plantear la ausencia de recurrencia a técnicas arqueométricas a la hora de acometer el estudio de las ánforas como *instrumentum fundi*. Y son dos las líneas más fértiles en la actualidad: analítica de pastas cerámicas y caracterización bioquímica de la degradación de los productos originales adheridos a la pared interna de los envases. De la primera línea, ya en 1975 el autor presenta un primer estudio, valorando su importancia y la necesidad de su estudio en relación a la sistematización de las *figlinae* (Pascual/Villate 1975). En fechas similares, con motivo del conocido Coloquio de Roma de 1974, las exhaustivas descripciones de pastas cerámicas acompañaban las fichas de cada uno de los talleres, presentando incluso macrofotografías en color de las secciones de determinadas fábricas que se consideraban representativas de los productos de algunos talleres tarraconenses, como Caldes de Montbui o Torre Llauder (Pascual 1977, 74).

Por otra parte, la necesidad de la caracterización de las resinas adheridas a la pared interior de los recipientes, y de los productos resultados de la degradación de los contenidos originales fue acometida en algunos casos (Pascual/Celades/Villate 1983), denotando los incipientes inicios de estas líneas de investigación en España deudoras de los trabajos de F. Formenti en algunos pecios del sur de Francia como la conocida Madrague de Giens.

Es decir, la interdisciplinariedad, con el trabajo cotidiano con geólogos y químicos al menos, fue una constante, sobre todo en los años setenta. De ahí

que desde nuestro punto de vista constituya un magistral ejemplo de cómo deben ser abordados estos trabajos desde un óptica polifaceteda, en la línea más moderna de la Arqueología de la Producción del s. XXI.

INTERÉS EN LA DIFUSIÓN DE SUS RESULTADOS: DE CATALUÑA AL MEDITERRÁNEO

La integración de sus trabajos en los canales de difusión de la investigación internacional desde un principio fue la clave del conocimiento por parte de los especialistas tanto españoles como extranjeros. Las páginas de *CRIS. Revista de la Mar* y las de la revista *Ampurias* (y en menor medida *Pyrenae* o *Información Arqueológica*) fueron su tradicional órgano de expresión, donde encontramos publicados mayoritariamente sus trabajos en los años sesenta y setenta. No obstante, los frecuentes foros internacionales en el ámbito de la Arqueología Subacuática –que no en otros sectores de nuestra disciplina en su primera fase historiográfica–, contribuyeron a la celeridad en la difusión de sus trabajos. Tal fue el caso del *IV Congreso Internacional de Arqueología Submarina* –Niza 1970–, los tres artículos publicados en las páginas de la *Rivista di Studi Liguri* –el segundo en el Homenaje a Benoit y el tercero en el dedicado a Nino Lamboglia– (Pascual 1964 y 1980; Pascual/Foerster 1970), sus tres trabajos dados a conocer en el *International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* (Pascual 1973, 1984 y 1988) o su participación en el ya citado Coloquio de Roma del año 1974 (Pascual 1977), son una prueba tangible de cómo sus estudios trascendieron a los foros mediterráneos más afamados de la época.

- - - - -

Durante la celebración de estas Jornadas de Estudio en Barcelona, tuvimos la ocasión de contrastar cómo a partir de mediados de los años ochenta R. Pascual Guasch ha continuado escribiendo, no tanto en las páginas de foros especializados como en las de la revista *La Vall* de Vallgorguina. Inicialmente alternando estos artículos divulgativos, normalmente ya alejados de las temáticas de Historia Económica de la Antigüedad, con algunos científicos durante el segundo lustro de los años ochenta, fechas a partir de las cuales –y salvo alguna excepción puntual– se centró exclusivamente en temas de difusión hasta pocos meses antes de su fallecimiento, denotando que contó con una pluma muy longeva, con casi cincuenta años de actividad literaria (1959-2003). Creo que esta dinámica, la de un progresivo alejamiento de los temas

científicos durante su etapa de madurez, debe ser interpretada como un síntoma del convencimiento de que la vertiginosa evolución de la disciplina en las últimas décadas craquelaba con la orientación tradicional de sus trabajos. Una similar tendencia behaviorista puede detectarse en el caso de su colega meridional Juan Bravo Pérez, que centró su actividad en la Ciudad Autónoma de Ceuta, el cual publicó la mayor parte de su obra en los años sesenta y setenta –en foros además muy similares– dejando paso en las décadas siguientes a la generación de arqueólogos con una formación renovada y un *modus operandi* diverso (Bernal 2004, 27-28, 37-47). La humildad –científica–, pues, no brillaba por su ausencia en estos casos.

METODOLOGÍA DE TRABAJO: DE LA REVISIÓN BIBLIOGRÁFICA A UN PRIMER MAPA DE DISTRIBUCIÓN

Consideramos importante aclarar a continuación una serie de premisas de partida que son las que han guiado nuestro trabajo, para que puedan ser convenientemente contextualizadas las conclusiones obtenidas, al tiempo que sea posible en el futuro ampliar la línea de investigación iniciada con este artículo.

En primer lugar, aclarar que debido a la práctica inexistencia de datos publicados unida al amplio espacio geográfico de referencia (entre *Murgi* en el litoral almeriense y las costas de *Gallaecia* para la Península Ibérica; y la totalidad de la *Tingitana* entre Essaouira y Melilla), se decidió como objetivo general aunar todos los datos conocidos sobre ánforas tarraconenses en un único documento, para tratar de realizar algunas inferencias históricas sobre su distribución a las provincias más occidentales del Imperio, especialmente más allá de las Columnas de Hércules, en ámbito atlántico.

Evidentemente, este trabajo no pretende ser, ni mucho menos, exhaustivo, sino únicamente plasmar cartográficamente los materiales a los cuales se ha tenido acceso en una primera tentativa de análisis. De ahí que la información presentada deba ser considerada como un documento de trabajo abierto para futuras incorporaciones, pues como se comentará detalladamente en las conclusiones, la potencialidad de esta línea de investigación, pensamos, es notable para los próximos años.

En segundo lugar, y con el objeto de minimizar los errores de atribución, se ha optado por rastrear la

presencia de aquellos tipos que no presentaban problemas de identificación y atribución geográfica de manufactura, que son básicamente las ánforas del tipo Pascual 1 y las Dr. 2/4. En el caso de las Oberaden 74, hemos decidido no incluir los fragmentos localizados, siempre fragmentarios, pues en ninguna de las ocasiones la atribución tarraconense era indudable. Respecto a los restantes tipos tarraconenses, tanto la Laietana 1 /Tarraconense 1 como la Tarraconense 2 (Nolla 1987; Tremoleda 2000), no hemos localizado ejemplar alguno en buen estado de conservación que permitiera una indudable atribución, de ahí que definitivamente tampoco hayan sido integrados en el catálogo definitivo de hallazgos que utilizamos en el trabajo, a excepción de la pieza del litoral de Ceuta que luego veremos³. No obstante, y debido a que durante el proceso de búsqueda nos hemos encontrado con algunas dudas metodológicas, consideramos importante realizar algunas reflexiones encaminadas a orientar las investigaciones de los próximos años que son básicamente tres:

1) ¿LC 67 /Sala I o Tarraconense 1/2? Hemos detectado la tendencia consolidada de considerar todas las ánforas que presentan molduras bajo el borde como afines unidireccionalmente a la familia de las Lomba do Canho 67 /Sala I. Basta visualizar los recientes trabajos en el litoral alicantino (Molina 1997) o en las recientes campañas en *Lixus* (Aranegui *et alii* 2005) para ilustrar tal tendencia. Evidentemente, la moldura bajo el labio es otra de las características formales propias de la Tarraconense 1 o de las Tarraconense 2, de ahí que pensemos que cuando se cuenta con bordes fragmentarios de este tipo de bocas con molduras bajo el borde (90% de las ocasiones), es posible que algunas de ellas sean tarraconenses y que se confundan con las ya citadas LC 67 / Sala I. No olvidemos tampoco que los intervalos cronológicos de frecuencia de todas ellas son coincidentes en buena parte del s. I a.C. y en los primeros decenios de época julio-claudia. Además, recordamos la gran variedad de grupos de pasta que presentan las LC 67, que quizás escondan tras de sí alguna producción propia de la zona del NE peninsular. De ahí que optemos por la prudencia y sugiramos profundizar en el futuro sobre este criterio tipológico.

2) ¿Afines a las Dr. 7/11 o tarraconenses? La gran variabilidad formal de las ánforas salsero-salazone-ras béticas ha provocado la habitual filiación de algunos bordes no canónicos procedentes de yaci-

3.- Agradecemos al Dr. A. López Mullor habernos facilitado las imágenes de su contribución a este evento, que han servido de contrastación gráfica para el material analizado en este trabajo.

Figura 2. Ánforas tarraconenses según los mapas de distribución de los años setenta y ochenta. A. Pascual 1 y Dr. 1 (Beltrán 1970, 337, fig. 106); B. Dr. 2/4 (Beltrán 1970, 380, fig. 149). C. Dispersión de las Dr. 2/4 tarraconenses según Miró (1988, 145, mapa 7).

mientos de la *Hispania* meridional dentro de la familia de las Dr. 7/11 o de las "salsarias béticas indeterminadas". Sirvan los ejemplos de algunos talleres de la Bahía de Cádiz (Lagóstena 1996) o en la de Algeciras (Bernal 1998 A) como ejemplos de esta tendencia. Si detrás de ellas se encuentran algunas ánforas de producción tarraconense afines a la T-1 o a la T-2, como pensamos, permitiría clarificar algunos problemas de atribución de grupos de pastas que no presentan las habituales coloraciones blanquecinas/amarillentas propia de la Bahía de Cádiz, y que tendemos a considerar por exclusión como "pastas tipo campiña" o con las de otras zonas del litoral andaluz como la costa malacitana/granadina, en la cual las fábricas suelen ser más oscuras y con multitud de desgrasantes heterométricos, similares a las tradicionales tarraconenses. El futuro permitirá avanzar al respecto.

3) Asimismo, pero en menor medida, planteamos la problemática de los “cuellos en forma de embudo” de algunas ánforas publicadas, especialmente de

aquellas cuyo aparato gráfico no es de gran calidad, que no permiten discriminar si nos hallamos ante Haltern 70 tardías y evolucionadas o ejemplares de Pascual 1. En estos casos se ha optado por desechar las atribuciones para evitar errores interpretativos.

4) ¿Keay 68/91 tarraconenses meridionales o béticas? Por otra parte, y como se ha puesto de manifiesto durante las Jornadas, no existen actualmente argumentos arqueológicos objetivos que avalen la hipótesis de que las ánforas del tipo Keay 68/91, como se las ha rebautizado recientemente (Remolà 2000, 196-200), sean envases de manufactura tarraconense septentrional como se había propuesto. Al carecer de talleres excavados en la zona y ante la ausencia de estudios arqueométricos integrados, pensamos que no es posible en la actualidad dar por válida esta sugerente propuesta, que por el momento dejamos en reserva. Por nuestra parte, pensamos que se trata de unas producciones, como ya se ha indicado, con numerosas afini-

dades tipológicas con el confuso grupo de las Keay XIX C, de bordes rectilíneos con una acusada carena en la zona baja de la pared exterior. Pensamos que el sello constatado en uno de estos ejemplares procedente de *Tarraco*, que presenta la cartela circular ROCATI (Remolà 2000, 195, Fig. 67, 3) encuentra un paralelo muy cercano en la marca homónima procedente de la factoría de salazones de El Majuelo en Almuñécar, en la costa oriental de la Bética (Bernal 1997 A, 118, Fig. 38). De ahí que propongamos como hipótesis de trabajo a confirmar que todas estas producciones podrían ser envases procedentes de talleres de los ss. IV-V bien de la Bética más meridional (entorno de Sexi) o bien de la *Carthaginiense*. No olvidemos la intensa actividad de los talleres de *spatheia* de la zona de Águilas-Mazarrón en los ss. IV-V (Ramallo 1985), a los que debemos unir interesantes hallazgos recientes del área de Mazarrón⁴.

5) La reciente propuesta, planteada en el seno del *II Col·loqui El Ví a l'Antiquitat*, de considerar la manufactura tarraconense de 11 formas tardorromanas, denominadas respectivamente Tarraconense Tardía 1 a 11, cuya caracterización se basaba en el estudio de materiales de *Barcino* (Carreras/Berni 1998), tampoco es tenida en cuenta en este trabajo, ante la inexistencia de argumentos objetivos que la sustenten con firmeza.

Por todo lo comentado, partimos de un *handicap* inicial, cual es la limitación del rastreo, limitado a un momento cronológico muy concreto, situado entre la Tardía República y los dos siglos iniciales del Alto Imperio. Y además, la mayor parte de los hallazgos –sino todos– deben proceder de talleres de la *Tarraconense* septentrional, con *Barcino* y *Tarraco* como epicentros. De los centros productores del sector meridional de la provincia, ejemplificados sobre todo por el de la villa de l'Almadrava en Denia (Gisbert 1998) o las de *Saguntum*, no hemos localizado ejemplares por problemas de atribución como los ya citados en el caso de la Oberaden 74: ausencia de envases completos y manufactura de las mismas formas –o similares– en talleres béticos, como sucede con el de Los Matagallares en Salobreña, en plena costa granadina (Bernal 1998 B). De ahí que el estudio sea limitado en el tiempo y, como decimos, en el espacio.

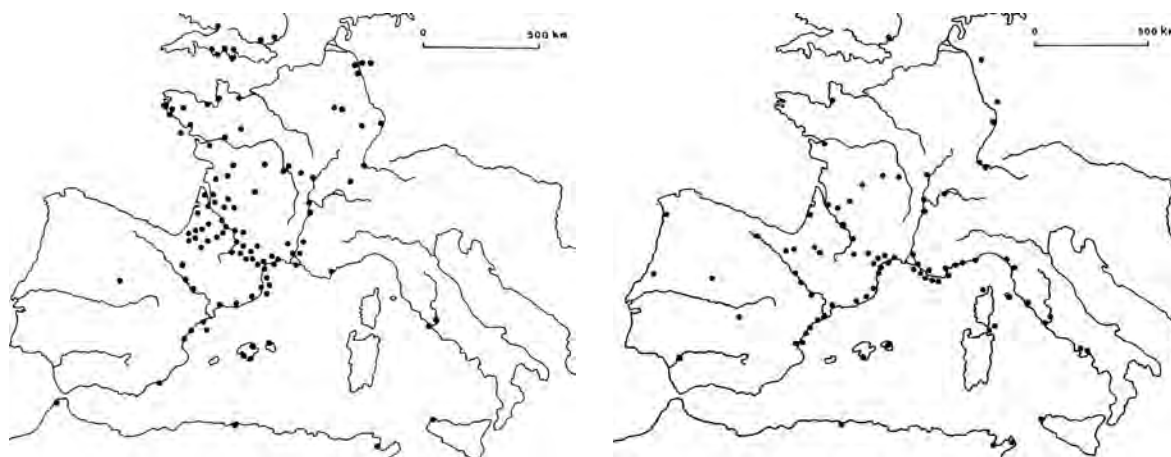
En relación al tipo de testimonios objeto de estudio, hemos procurado atender a todas las fuentes disponibles, al tratarse de la primera vez que se realiza

un trabajo de estas características. Es decir, se ha recurrido por un lado al rastreo de materiales publicados, procedentes tanto de contexto terrestre como subacuático, con una ventaja claramente a favor de los últimos, una vez más por cuestiones de identificación vinculadas al carácter íntegro o semi-completo de los ejemplares. Desgraciadamente, como se verá a continuación, buena parte de estos hallazgos están descontextualizados, tanto en agua como en tierra –al tratarse en esta última ocasión de materiales antiguos–, por lo que la información arqueológica procedente de los mismos se limita, exclusivamente, a su localización topográfica y a su contribución al mapa de dispersión de ejemplares. Para tratar de paliar esta deficiencia, se ha optado por incluir algunas secuencias estratigráficas publicadas, en las cuales han sido localizados envases tarraconenses: a pesar de ser pocas (limitadas por el momento a la villa romana del Ringo Rango en la Bahía de Algeciras, al yacimiento de Los Cargaderos en la de Cádiz y a *Lixus* en *Tingitana*) su importancia es capital para determinar los volúmenes de producción y la incidencia real de las importaciones en los mercados del Círculo del Estrecho en época tardorrepublicana y altoimperial.

BALANCE HISTORIOGRÁFICO: UNA GEOGRAFÍA MERIDIONAL OLVIDADA POR LA INVESTIGACIÓN

El estado de la cuestión sobre la presencia de ánforas tarraconenses en las restantes provincias hispanas, incluida la *Tingitana*, es prácticamente inexistente. No conocemos bibliografía especializada sobre la cuestión, por lo que nos encontramos ante un campo totalmente inédito de la investigación arqueológica. Sirvan algunas pinceladas para ilustrarlo. En *Las ánforas romanas en España*, M. Beltrán presentó diversos mapas de dispersión, entre los cuales uno sobre las Dr. 1/Pascual 1 y otro sobre las Dr. 2/4 (Beltrán 1970, Figs. 106 y 149). En el primero de ellos (Fig. 2 A) se reflejaba el hallazgo de una Pascual 1 procedente del Museo de Jaén, mientras que el hallazgo de Algeciras se refería a los hornos excavados por Sotomayor en El Rinconcillo, con producción de Dr. 1, debiendo desechar actualmente la propuesta de Pascual 1 en este yacimiento (Beltrán 1970, 332). El mapa de distribución centrado en la dispersión de las Dr. 2/4 (Fig. 2 B)

4.- Estos materiales forman parte de la Tesis Doctoral de M.C. Berrocal Caparrós, de la Universidad de Murcia, en curso de finalización en la actualidad, siendo el núcleo de las aportaciones el estudio de la producción anfórica de los talleres de El Mojón, activos durante la Antigüedad Tardía.

Figura 3. Ánforas tarraconenses según los mapas de distribución de los años noventa (Étienne y Mayet 2000, 220, fig. 27 y 229, fig. 30), tanto de Pascual 1 (A) como de Dr. 2/4 (B).

recogía diversos hallazgos en la *provincia Baetica*, concretamente procedentes de Jaén, Sevilla, Cullar Vega, Granada y Puente Carranque, de las cuales ilustra cuatro ejemplares –de las tres primeras localidades citadas– sobre los que luego volveremos⁵ (Beltrán 1970, 380, Fig. 149). Debido a la temprana fecha de publicación de este pionero trabajo, hace más 35 años, no se especifica la producción concreta de cada uno de los envases, por lo que es el aparato gráfico disponible la única fuente de análisis.

En el trabajo de J. Miró, único hasta la fecha que valora de manera general la dispersión de las ánforas tarraconenses, la primera referencia que encontramos es la existencia de una Dr. 2/4 de Sevilla conservada en el Museo Arqueológico Nacional de Madrid, con sello T.C.H./EVCHE.F en el cuello (Miró 1988, 145, mapa 7, nº 71) así como la cita a una Pascual 1 procedente de *Tingi* (1988, 124, mapa 6, nº 101), siguiendo los datos de M. Ponsich (1970, lám. LXVI, 5), de lo que se infiere que las referencias mencionadas con antelación debieron ser desechadas por este investigador, plenamente consciente de su existencia. Este autor incluye adicionalmente una Dr. 2/4 procedente de *Conimbriga*, que constituía el primer hallazgo en aguas lusitanas (Miró 1988, 163, mapa 7, nº 73).

Pensamos que precisamente el trabajo de J. Miró generó un *status quaestionis* que ha provocado un olvido tácito por parte de los investigadores que se han dedicado con posterioridad a este tema: una concentración hacia los mercados de *limes* renano-

danubiano, de la Península Itálica y de la *Proconsularis*, con elevadísima frecuencia en todo el arco costero de la tarraconense (entre *Dianium* y *Emporiae*), en las vecinas Baleares, a lo largo del litoral gálico y en Córcega y Cerdeña como demostraban algunos pecios (Fig. 2 C). Estudios realizados en fechas más cercanas a nosotros, como sucede con el de V. Revilla, han fosilizado esta tendencia, al haberse concentrado los hallazgos de las marcas TIBISI y SEX.DOMITI en la costa narbonense y en ámbito centroeuropeo respectivamente (Revilla 1993).

Los trabajos de los últimos años siguen reproduciendo, *grosso modo*, este esquema (Étienne/Mayet 2000, 213-245): para las Pascual 1 únicamente se incluye, con dudas, el ejemplar tangerino, no existiendo hallazgo alguno al sur de *Carthago Nova* (Étienne/Mayet 2000, 219, nº 91); y para las Dr. 2/4 vuelven a ser reproducidos los hallazgos de *Hispalis* y *Conimbriga*, no introduciendo novedad alguna como queda claro en las adiciones (*nouveaux sites*) presentadas de manera separada por los autores (Étienne/Mayet 2000, 228, nº 57 y 59), como se advierte en la figura 3.

De todo ello se deduce la constatación del comercio únicamente de dos tipos, Pascual 1 y Dr. 2/4, en los tres ámbitos geográficos de referencia, si tenemos en cuenta el hallazgo de *Tingi*, el de *Hispalis* y el de *Conimbriga*. Así como la potencial presencia en otros lugares del interior de la *Baetica*, en Jaén y Granada. Como decimos, las consecuencias del vaciado bibliográfico realizado han sido tres:

5.- Desconocemos por qué no se citan datos explícitos de las localizaciones de Granada y Puente Carranque sí cartografiadas.

- Constatada presencia de exportaciones a los tres ámbitos provinciales objeto de análisis.
- Escasez de hallazgos, limitados a uno o varios ejemplares.
- Ausencia de trabajos monográficos dedicados a valorar esta cuestión detalladamente.

A pesar de ello, esta constatada presencia, aunque testimonial, de ánforas tarraconenses en la bibliografía de referencia ha pasado prácticamente desapercibida, pues los investigadores no se refieren explícitamente a ellas.

ÁNFORAS TARRACONENSES EN LA ULTERIOR/BAETICA. PINCELADAS DE UN HORIZONTE CONOCIDO EPIDÉRMICAMENTE

Trataremos en los siguientes apartados de valorar la dispersión geográfica de las ánforas tarraconenses en los tres ámbitos provinciales meridionales adjudicadas, desarrollando la idea que el propio R. Pascual planteaba explícitamente como necesitada de investigación monográfica: “...para la inmensa mayoría de estas marcas, no hemos podido encontrar paralelos, como dijimos en el prólogo no hemos pretendido abordar la cuestión de la difusión geográfica.....y los resultados han sido prácticamente negativos...” (Pascual 1977, 70).

Partimos de la premisa, como ha sido comentado en los apartados precedentes, de que nuestro trabajo no aspira a ser, ni mucho menos, exhaustivo, simplemente documentar algunos hallazgos para detectar las tendencias comerciales. De ahí que se aúnen a continuación tres tipos de evidencias: las atribuciones bibliográficas seguras; las dudosas no verificables sin autopsia directa de los ejemplares, que no hemos podido acometer al exceder los límites de este trabajo, y, por último, los hallazgos inéditos. De todo ello se realiza una valoración general al final del apartado. En los tres capítulos siguientes y con el objetivo de homogeneizar la información, se seguirá un recorrido este-oeste en la exposición de los hallazgos, valorando inicialmente la costa y a continuación los hallazgos del *hinterland*.

Para Andalucía, se han vaciado básicamente los *Anuarios Arqueológicos de Andalucía*, así como las publicaciones monográficas sobre anforología.

LITORAL DE VILLARICOS (CUEVAS DE ALMANZORA, ALMERÍA)

Una pieza casi completa, procedente del litoral de Villaricos, fue documentada con motivo de la elaboración de la Carta Arqueológica Subacuática de Almería.

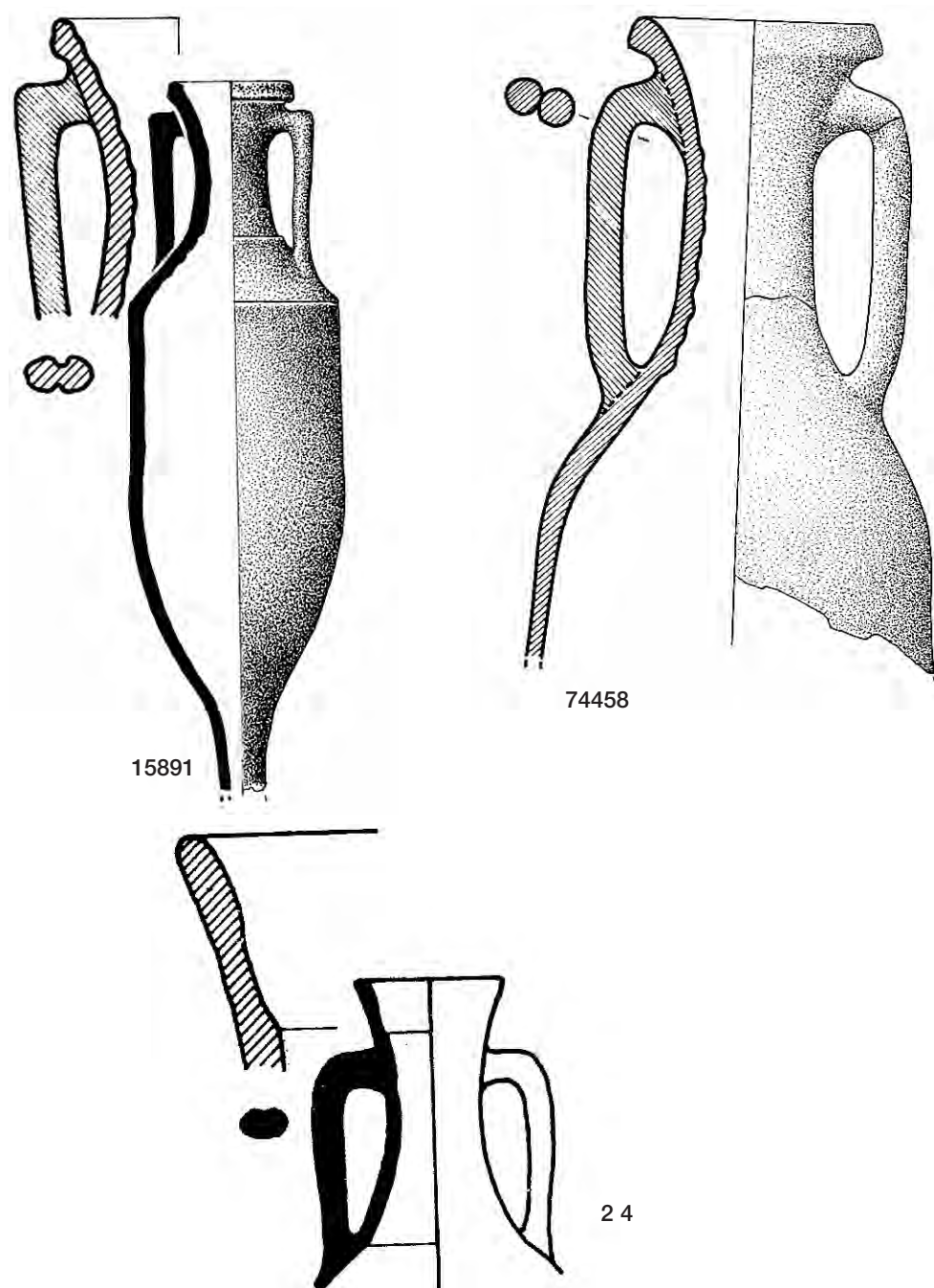
Si bien en esta zona no se realizaron prospecciones subacuáticas, sí se estudiaron los materiales depositados en el Museo Arqueológico de Almería (Blánquez *et alii* 1998, 94-97). Inicialmente catalogada como itálica por su tipología, ante la ausencia de una diagnosis directa del ejemplar conservado en el Museo Arqueológico de Almería (figura 4 A), pensamos que se debe corresponder con una Dr. 2/4 de producción tarraconense, si nos guiamos por el acusado desarrollo de la boca y especialmente por la sección subrectangular del borde (Blánquez *et alii* 1998, 95, Fig. 25, nº 15891). No obstante, como decimos, sería necesaria una autopsia directa de la pasta para confirmar esta atribución, que consideramos muy probable.

PLAYAZO DE RODALQUILAR (NÍJAR, ALMERÍA)

Se trata de un hallazgo subacuático acontecido con motivo de la elaboración de la Carta Arqueológica Subacuática del litoral almeriense, en una zona con un embarcadero natural, en la cual se documentaron materiales desde época republicana hasta moderna, incluyendo un cargamento medieval de material arquitectónico (Blánquez *et alii* 1998, 105-107). La escasez de hallazgos romanos, limitados a cinco ánforas de diferente cronología (dos Dr. 20, una Key XXXI africana y un pivote indeterminado, además de la Dr. 2/4 aquí tratada) aboga por que nos encontramos ante pérdidas ocasionales en una zona de carga y descarga. No olvidemos que todas ellas se encuentran en estado muy fragmentario, siendo la de mayores dimensiones el tercio superior de una Dr. 2/4 (Blánquez *et alii* 1998, 108, nº 74458), que ilustramos en la figura 4 B. Cronológicamente el contexto no aporta dato alguno, por lo que únicamente contamos con la tipología del envase a efectos cronológicos, que quizás debamos situar en torno al cambio de era o en época julio-claudia inicial a tenor de escaso desarrollo evolutivo de la boca.

LA VEINTIUNA, EN EL LITORAL DE SEXI (ALMUNÉCAR, GRANADA)

Se corresponde con un hallazgo subacuático casual en la zona denominada La Veintiuna, atribuido a la forma Pascual 1 (Molina y Nestares 2000, 276-277, Fig. 6). Como se puede advertir en la Figura 4 C, se corresponde con el tercio superior de un ánfora con el borde prácticamente no diferenciado de la pared en su parte inferior, y con un cuello muy estilizado. A pesar de que el aparato gráfico no es muy explícito, pensamos que es probable que se trate de una Pascual 1 y no una Haltern 70 evolucionada si tenemos en cuenta la sección del asa, ovalada, muy robusta y sin la característica acanaladura dorsal

329

Figura 4. Ánforas tarraconenses en el litoral de la Andalucía Mediterránea.

A. Dr. 2/4 de Villaricos (Blázquez *et alii* 1998, 95, fig. 25, nº 15891).

B. Dr. 2/4 del Playazo de Rodalquilar (Blázquez *et alii* 1998, 108, nº 74458).

C. Pascual 1 de Sexi (Molina y Nestares 2000, 276-277, fig. 6).

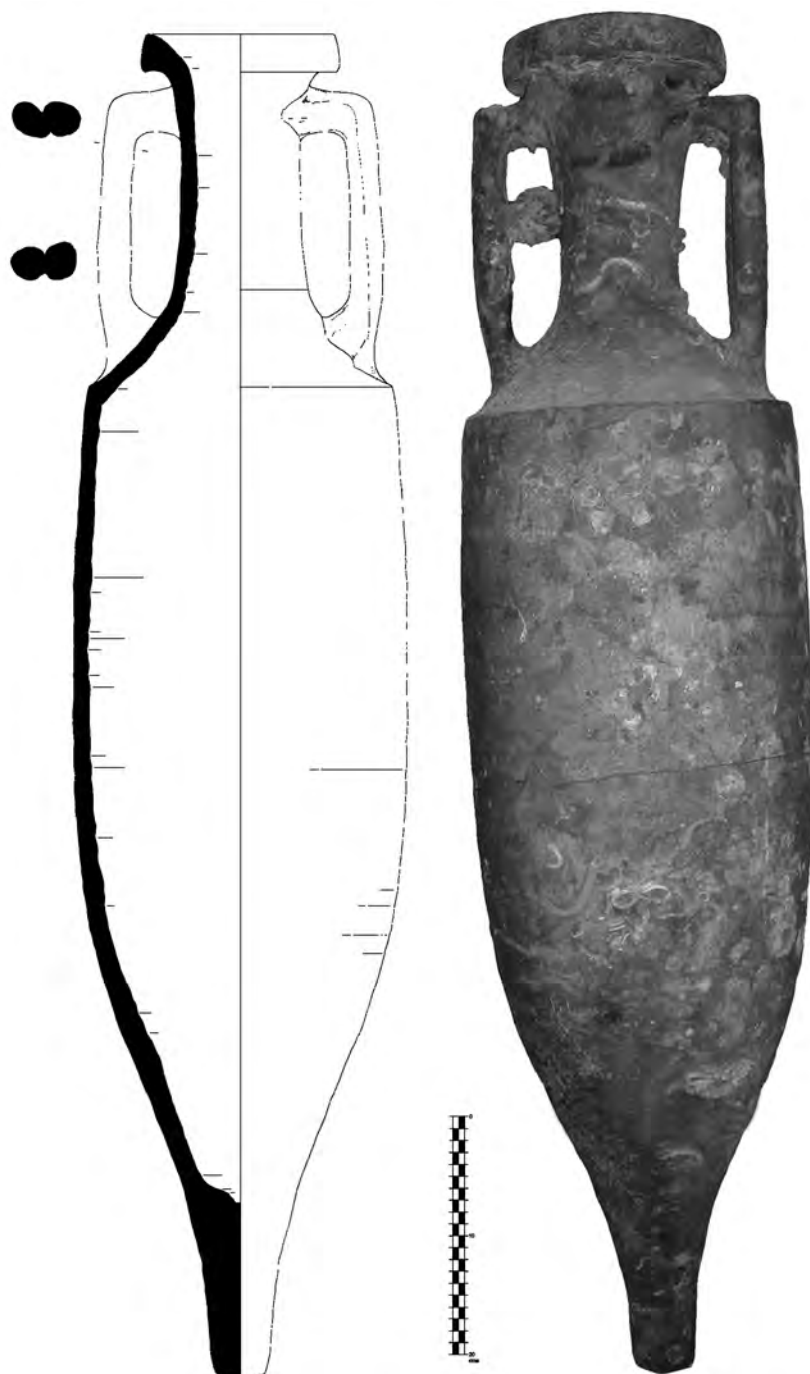
propia de las citadas producciones béticas. Las características de la pasta según los editores del hallazgos, "... de color rojo-ladrillo y de buena cocción..." sería coincidente con la filiación tarraconense del ejemplar, excluyendo adicionalmente su origen bético.

DESEMBOCADURA DEL RÍO GUADIARO (ESTEPONA)

Los hallazgos subacuáticos de material anfórico en la Bahía de Algeciras y en las inmediaciones son muy cuantiosos, habiéndose recuperado evidencias

de un pecio medieval cargado con cerámicas jaspeadas italianas en la ensenada de Getares, restos del cargamento de un barco tardorromano con ánforas vinarias béticas del tipo Beltrán 68, así como materiales de los ss. IV y V d.C., de procedencia normalmente africana, en diversos lugares de la bahía y de la costa litoral limítrofe (Bernal 1998 C). Por el contrario, los materiales de época púnica, republicana y

altoimperial, existentes en diversos museos del Campo de Gibraltar, básicamente en el de Algeciras y en el de San Roque, no han sido aún objeto de atención monográfica. Tenemos constancia de la existencia de un Dr. 2/4 de procedencia subacuática en San Roque, así como ánforas republicanas adscribibles a producción tarraconenses procedentes de los fondos antiguos de las excavaciones en

Figura 5. Dr. 2/4 tarraconense inédita procedente de la desembocadura del río Guadiaro.

Carteia, localizados en las dependencias del Conjunto Arqueológico. De todos ellos, únicamente presentamos aquí una Dr. 2/4 inédita, conservada en los fondos del Museo de Algeciras, con el objetivo de confirmar la presencia de estas importaciones en la costa europea del Estrecho de Gibraltar.

Se trata de una pieza completa, recuperada hace más de veinte años, procedente de un punto indeterminado de la costa cercano a la desembocadura del río Guadiaro, al haber constituido una donación por parte de los autores de esta recuperación casual⁶. El ánfora está completa, presentando una única fractura en la zona baja de la panza, por lo que no ha sido posible examinar su interior (Fig. 5). Cuenta con 115 cm de altura total y una anchura máxima de 29 cm. La boca, con 16 cm de diámetro, presenta un borde de sección subrectangular, con una acusada carena externa en su parte baja. También son especialmente reseñables la marcada carena tanto en la parte baja del cuello como en la superior de la panza, bajo la zona de unión inferior de las asas. Los elementos de aprehensión presentan un acusado acodamiento en su tramo superior, casi en ángulo recto, así como un desarrollo prácticamente circular de ambos bastoncillos, con profundas acanaladuras de separación. La pieza presenta numerosas concreciones marinas en la totalidad de una de sus mitades verticales, de lo que se deduce que la misma estuvo depositada

horizontalmente sobre el fondo marino, parcialmente enterrada. A la altura del cuello, y bajo las concreciones, se advierten escasos restos de color negro que quizás podrían ser relacionados con tinta negra de alguno de los registros del *titulus*, si bien sería necesario proceder a una restauración de la pieza para poder asegurarlo. La pasta es amarilla, con multitud de desgrasantes heterométricos (cuarzos y otros metamórficos), con diversas vacuolas y una buena cocción.

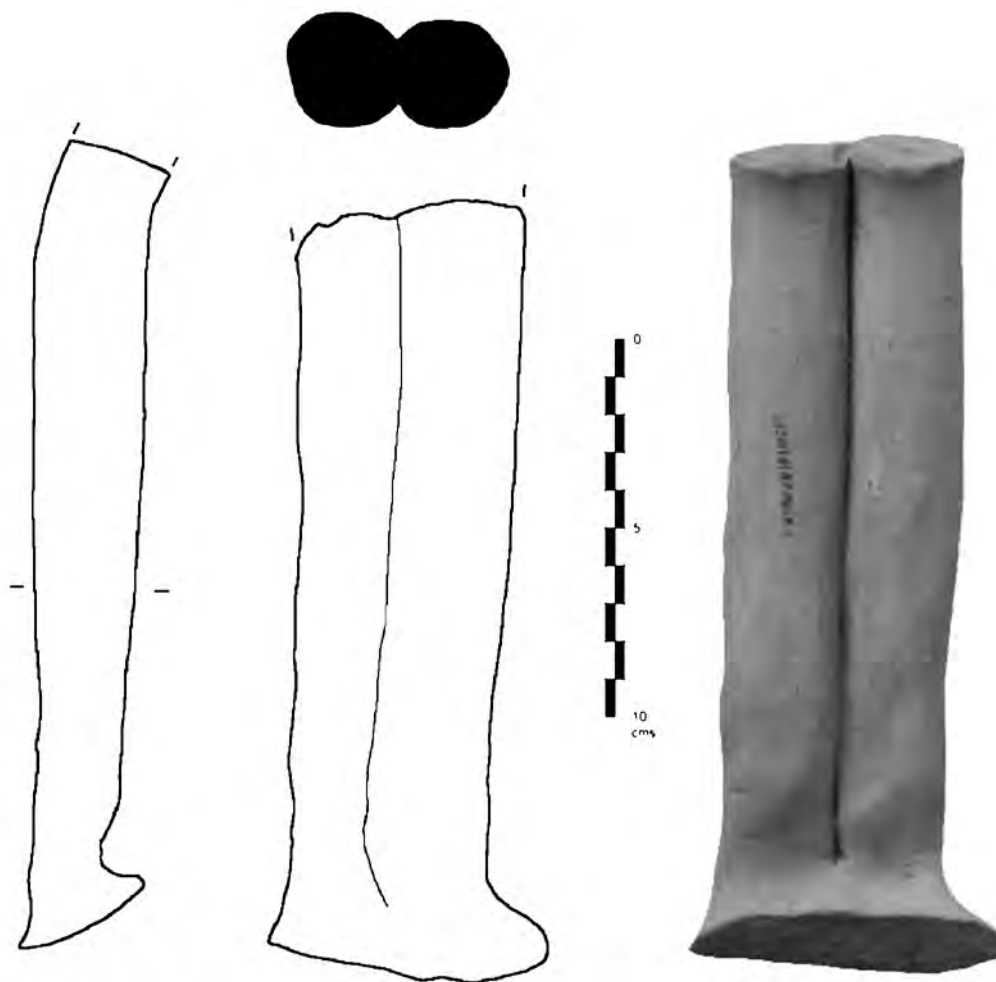
VILLA ROMANA DE PUENTE GRANDE – LOS ALTOS DEL RINGO RANGO (LOS BARRIOS, CÁDIZ)

Este asentamiento rural, situado en la Bahía de Algeciras, cuenta con una situación privilegiada, al encontrarse sobre un promontorio muy cercano a la desembocadura del río Palmones y a la paleolínea de costa de la rada algecireña, frente a Gibraltar (Bernal/Lorenzo 2002). En los niveles de abandono asociados a la fase altoimperial de la villa, fechados en época de Trajano, se recuperó un nutrido grupo de ánforas, entre las cuales se detectó el asa de una Dr. 2/4 de producción tarraconense (Fig. 6). Esta pieza, procedente de la U.E. 105, se caracteriza por su aspecto geminado, además de presentar una pasta de color anaranjado claro, con diversos desgrasantes cuarcíticos, blancos y translúcidos, inmersos en una matriz arcillosa compacta y fractura arenosa, de ahí

331

Ánforas del Sector A y B de la Villa del Puente Grande – Ringo Rango (según Bernal y Arévalo 2002)				
Productos	Zona geográfica	Tipología	NMI	Porcentaje
Aceite	Valle del Guadalquivir	Dr. 20	4	8
Salazones	Bética	Beltrán II A	7	15
		Beltrán II B	3	6
		Dr. 14	3	6
		Dr. 14 b	1	2
		Salsaria bética indeterminada	20	41
Vino	Bética	Haltern 70	3	6
	Galias	Gauloise 4	5	10
	Tarraconense	Dr. 2/4	1	2
	Italia	Dr. 2/4	1	2
Indeterminado			1	2
Total			49	100

6.- Agradecemos a A. Torremocha, Director del Museo Municipal de Algeciras, los datos proporcionados sobre este ejemplar. Cuenta con el n° inv. 1941, habiendo ingresado en el Museo el 1 de noviembre de 2000, siendo donada por D. Francisco Vázquez Sánchez.

Figura 6. Asa de Dr. 2/4 tarraconense procedente de la Villa del Puente Grande/Ringo Rango –Los Barrios, Cádiz– (Bernal /Arévalo 2002, 198 y 203).

que se propusiese su manufactura tarraconense (Bernal/Arévalo 2002, 198, Fig. 117 y 121, nº 17). Aunque se trata de niveles estratigráficos poco importantes desde un punto de vista cuantitativo, su importancia estriba en que la generosidad de los contextos cerámicos permite valorar cuantitativamente la representatividad de este ejemplar en el panorama general de hallazgos. De esta manera, en el siguiente cuadro se presenta porcentualmente la representatividad de productos (aceite, vino y salazones), con sus respectivas zonas geográficas de procedencia en este asentamiento romano para unos momentos centrados entre finales del s. I e inicios del s. II d.C.

EMBARCADERO ROMANO DE LOS CARGADEROS (SAN FERNANDO, CÁDIZ)

En la Bahía de Cádiz se ha publicado recientemente una estructura interpretada como un embarcadero-

ro romano, caracterizado por el empleo de un sistema de consolidación del subsuelo de marisma en el cual se reutilizan ánforas machihembradas en hileras horizontales, reforzadas entre sí por pilotes verticales de madera de pino, sistema constructivo muy habitual en ámbitos fluvio-marítimos inundables, como sucede con la laguna de Venecia o con la desembocadura del Ródano (Bernal *et alii* 2005 y 2006). El interés de este asentamiento es múltiple. En primer lugar, porque entre las ánforas utilizadas en su ejecución se reutilizó una Dr. 2/4 completa, la cual presenta un gran orificio circular en la panza para facilitar el drenaje de la estructura (Fig. 7). En segundo término, porque la asociación del material anfórico aparecido, superior a la treintena de individuos diagnosticables, ha permitido proponer una precisa datación para la construcción de esta estructura portuaria situada a orillas del Caño de Sancti Petri en el último tercio del s. I d.C. (70/100),

Ánforas de Los Cargaderos (según Bernal <i>et alii</i> 2006)				
Productos	Zona geográfica	Tipología	NMI	Porcentaje
Aceite	Valle del Guadalquivir	Dr. 20	4	11,5
Salazones	Bética	Dr. 7/11	5	14,7
		Beltrán II A	17	50
		Beltrán II B	3	8,8
	Lusitania	Dr 14	2	6
	Tarraconense	Dr. 2/4	1	3
Vino	Italia	Dr. 2/4	2	6
Total			34	100

teniendo en cuenta la convergencia tipológica y de la epigrafía anfórica (Bernal *et alii*, 2006). En la siguiente tabla se incluye una síntesis del contexto cerámico y los porcentajes de frecuencia de los tipos anfóricos documentados.

Por último, destacar que la Dr. 2/4 tarraconense presentaba restos orgánicos en su interior relacionables con la degradación del producto original, que excepcionalmente se había conservado debido a las condiciones favorables del contexto, con una saturación de humedad elevadísima al encontrarse prácticamente bajo el nivel freático actual. Se pudieron documentar algunas semillas de uva, relacionadas con *Vitis vinifera* tras su estudio (Bernal *et alii*, 2006). De ahí que el último contenido que tuvo el envase previamente a su reutilización no fuese vínic, sino conservas de uvas/pasas o bien las mismas preservadas en *defrutum* o cualquier otro producto.

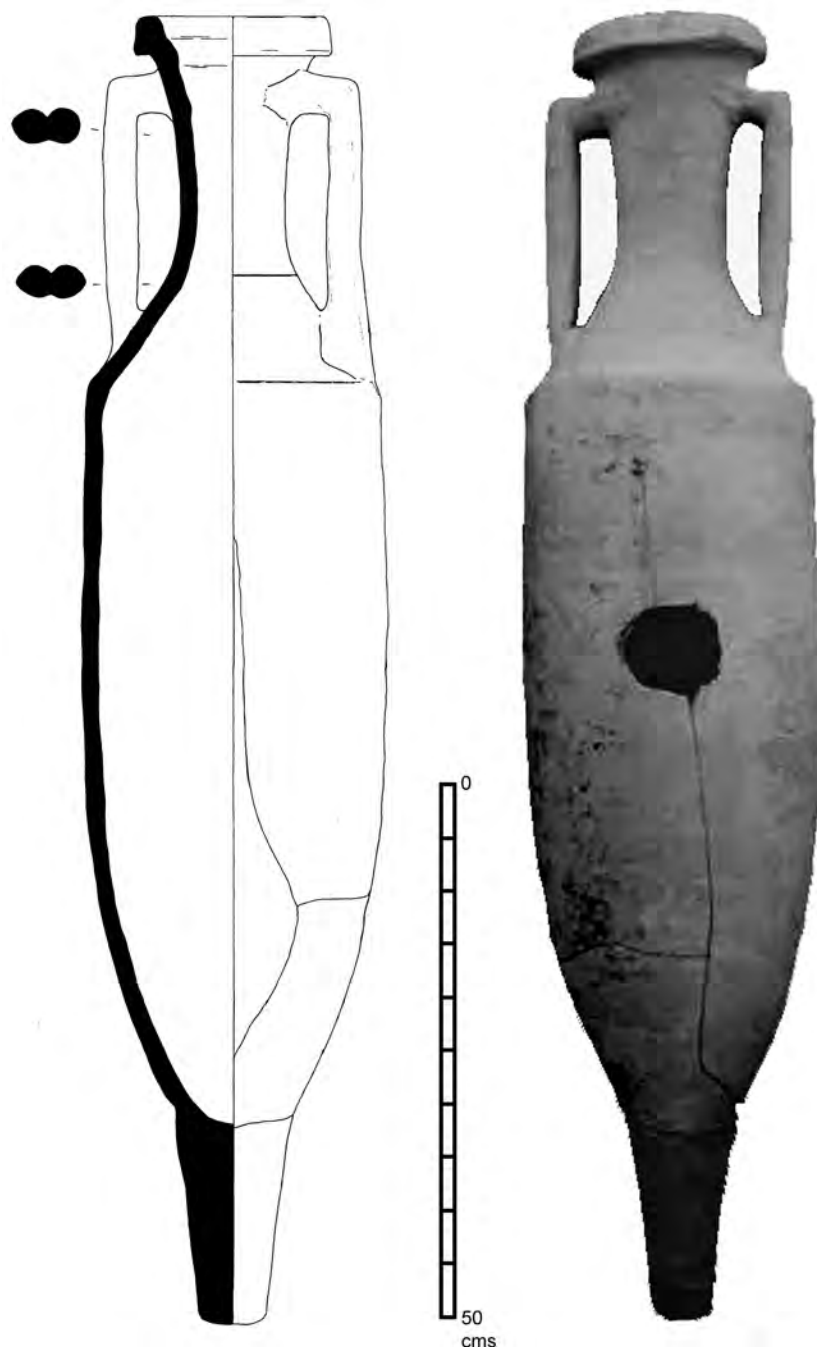
MESAS DE ASTA (JEREZ DE LA FRONTERA, CÁDIZ)

Se trata de un ejemplar sellado con la marca AGA, sobre ánfora de tipología indeterminada citada por M. Beltrán (1970, 116, Fig. 45,5). Recientemente el mismo ha sido sistematizado en asociación a la marca tarraconense ACA, si bien se duda sobre su filiación catalana por la divergencia del carácter central (Étienne/Mayet 2000, 141, nº 4 c). Ante la imposibilidad de proceder a una diagnosis directa del ejemplar, no nos podemos pronunciar al respecto.

MUSEO DE HUELVA, PROCEDENCIA INDETERMINADA (HUELVA, HUELVA)

La publicación de las ánforas de procedencia indeterminada conservadas en los fondos del Museo de Huelva hace algunos años permitió identificar un ejemplar fragmentario que aparentemente se podía corresponder con una Dr. 2/4 tarraconense a tenor de su tipología (Bedia *et alii* 1992, 167, lámina 2 C2). La descripción publicada de su pasta, de “*textura áspera, desgrasantes medios-gruesos (pizarra), color beige, diámetro de boca 20 cm, diámetro panza 30 cm*” (Bedia *et alii* 1992, 167), permitía intuir una posible procedencia tarraconense. A pesar de no haber podido realizar un examen directo del ejemplar, sí hemos podido obtener material gráfico que permite confirmar las apreciaciones iniciales (figura 8)⁷. Las asas acodadas en su extremo superior, la amplia boca con borde de sección subrectangular y las acusadas carenas relacionan este ejemplar con las producciones tarraconenses. Desgraciadamente carecemos de indicaciones topográficas sobre el hallazgo, si bien al tratarse de una pieza fragmentada procedente de contexto terrestre consideramos muy probable que proceda de la propia *Onuba* o de algún yacimiento cercano de su *territorium*. Quizás otros materiales publicados en el trabajo citado también sean tarraconenses, si bien pensamos que se impone la prudencia, siendo necesario un estudio de materiales específico para poder avanzar al respecto.

7.- Agradecemos al Dr. J. Campos, de la Universidad de Huelva, las gestiones realizadas para proporcionarnos las citadas ilustraciones, cuya autoría corresponde a J. Bedia.

Figura 7. Dr. 2/4 tarraconense procedente del embarcadero flavio de Los Cargaderos –San Fernando, Cádiz– (Bernal *et alii* 2006).

VILLA ROMANA DEL CORTIJO DE MIRAFLORES (SEVILLA, SEVILLA)

La intervención arqueológica en esta villa romana, situada en el entorno periurbano de *Hispalis*, permitió la exhumación de algunas estructuras, entre ellas una bodega subterránea, relacionada con un gran asentamiento agrícola vinculado a la ciudad hispanorromana

por las vías, con un periodo de actividad que a tenor del material recuperado se sitúa entre finales del s. II a.C. e inicios del II d.C. (Romero/Campos 1987, 327). Entre los materiales que se dan a conocer, en un contexto dominado por las Dr. 1, las Dr. 7/11 y las Dr. 20 iniciales, se documentan un borde y un cuello con asas de sendas Dr. 2/4 (Romero/Campos 1987, 324, lám. III, nº 3-4). Las descripciones de pasta “...con

Figura 8. Dr. 2/4 del Museo de Huelva.

desgrasantes síliceos, de color ocre claro...” y “...*con desgrasantes calizos, de color ocre rojizo...*” (Romero/Campos 1987, 324) permiten intuir que quizás se trate de ejemplares tarraconenses (Fig. 9 A).

HISPALIS, DIVERSOS CONTEXTOS (SEVILLA, SEVILLA)

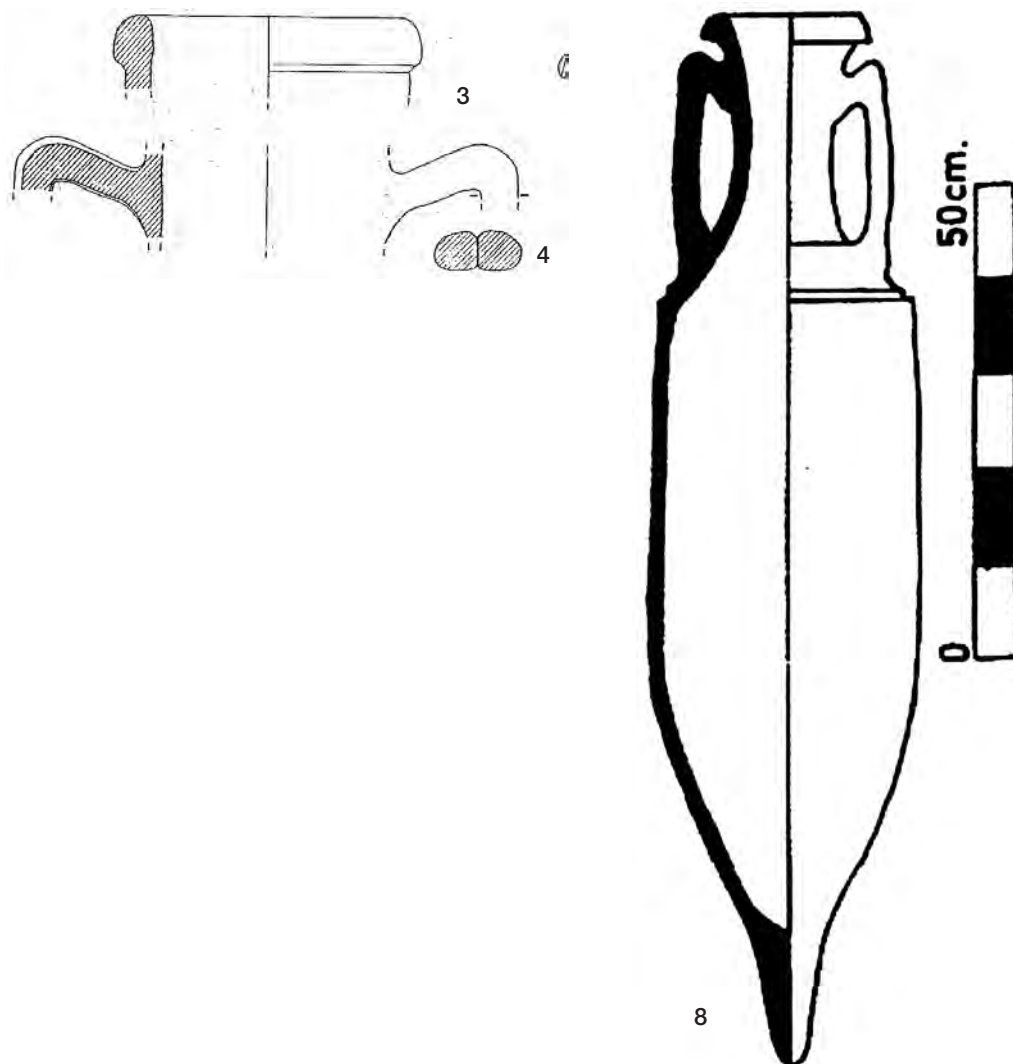
Diversos son los datos relativos al hallazgo de ánforas tarraconenses en la ciudad de Sevilla, si bien debemos destacar la ausencia de investigaciones monográficas al respecto hasta la fecha. Segura es la referencia ya citada de J. Miró, relativa al hallazgo de una Dr. 2/4 con la marca T.C.H./EVCHE.F, conservada en el Museo Arqueológico Nacional de Madrid (Miró 1988, 145, mapa 7, nº 71). Singular resulta la total

ausencia de esta marca en la Base de Datos Ceipac (<http://ceipac.ub.edu>), según la consulta realizada en febrero de 2006, con casi 1900 registros epigráficos asociados a estas producciones catalanas.

En los recientes estudios sobre contextos altoimperiales, en curso de desarrollo por parte de la Universidad de Sevilla y aún inéditos, se constatan ánforas tarraconenses en los niveles altoimperiales, pero en porcentajes claramente inferiores a las galas narbonenes y a las ibicencas que son las que priman en los registros de importaciones vinarias. En las recientes excavaciones realizadas en el antiguo Mercado de la Encarnación se han identificado algunos pivotes y asas de Dr. 2/4 layetanas, y quizás un asa de Pascual 1, en porcentajes minoritarios y en contextos normalmente del s. I d.C., con una presencia mayoritaria en época julio-claudia⁸.

8.- Todos estos datos procedentes de Sevilla han sido gentilmente proporcionados por nuestro colega el Dr. E. García Vargas, de la Universidad de Sevilla, a quien agradecemos la gentil deferencia.

Figura 9. Ánforas del tipo Dr. 2/4 procedentes de Sevilla y su entorno.
 A. Cortijo de Miraflores (Romero /Campos 1987, 324, lám. III, nº 3-4).
 B. Ciudad de Sevilla (Beltrán 1970, 377, fig. 146, 8).

Normalmente las importaciones de Dr. 2/4 se han identificado como itálicas, como sucede con la procedentes de las recientes intervenciones documentadas en el antiguo Hospital de las Cinco Llagas (García Vargas 2003, 206, Fig. 9, 3-5), si bien aquellas que no presentan las típicas pastas campano-laciales quizás sean por inercia también consideradas como itálicas cuando tras ellas pueden esconderse ejemplares de la *Tarraconense*.

VALENCINA DE LA CONCEPCIÓN (VALENCINA, SEVILLA)

También incluimos en este caso una Dr. 2/4 completa publicada por M. Beltrán (1970, 376,

Fig. 146, nº 8), que reproducimos en la figura 9 B, aparentemente procedente de Valencina de la Concepción según los datos aportados, y fechada en torno a comienzos del s. I de la Era (1970, 376, nota 795).

CULLAR VEGA (GRANADA)

M. Beltrán dio a conocer en su conocida monografía sobre *Las ánforas romanas en España* dos ánforas del tipo Dr. 2/4 procedentes de Cúllar Vega en Granada (Beltrán 1970, 375, Fig. 145, nº 2 y 378, Fig. 147, nº 2). No se especifica, debido a la temprana fecha de edición del trabajo, con qué produc-

ción se relacionan. En el primer caso⁹, debido al esquematismo de la ilustración (Fig. 10 A), podría tratarse tanto de un ejemplar itálico como tarraconense. Respecto al segundo, del tipo Dr. 3 para Beltrán¹⁰, podría relacionarse con un envase producido en la tarraconense meridional, debido a su panza más ancha y piriforme, si bien no es descartable que se trate de una imitación local.

MUSEO DE JAÉN (JAÉN)

En un contexto similar al del caso anterior debemos situar dos piezas, concretamente una Pascual 1 del Museo de Jaén, ilustrada en uno de los mapas de distribución, pero para la cual carecemos de documentación gráfica, así como una Dr. 2/4 de producción indeterminada (Beltrán 1970, 332 y 337, Fig. 106; 380, Fig. 149).

OTROS HALLAZGOS POTENCIALMENTE TARRACONENSES

Como ya hemos comentado en la introducción, el objetivo de este trabajo no es presentar un mapa actualizado de hallazgos andaluces, sino dar a conocer los primeros datos para tratar de determinar la tendencia comercial de esta zona en relación a la potencial importación de vinos layetanos. Somos conscientes de la existencia de multitud de ánforas de estas características inéditas o cuya filiación tipológica no se ha especificado. Del primer grupo, recordamos únicamente un cuello con marca de *Colonia Patricia*, procedente de las excavaciones en Cercadilla, así como una Dr. 2/4 procedente del Museo de Carmona, recuperada en las recientes actuaciones de Arqueología Urbana en la ciudad. Entre las publicadas de las cuales no es posible determinar su producción sin una autopsia directa de la pieza, podemos citar un tercio superior de una Dr. 2/4 procedente de La Florida, en la campiña interior de la Bahía de Cádiz (Mata 2001, 73-74, lám. VIII). También podríamos traer a colación la marca APOLONI procedente de *Baelo Claudia* (Sillières/Didierjean 1977, 517, Fig. 10, n° 19), que podría relacionarse con el sello tarraconense APO o APOL, asociado a Dr. 2/4 o a Pascual 1 (Étienne/Mayet 2000, 145), si bien no debemos olvidar que esta marca también aparece asociada a Dr. 1 (Blanc-Bijon *et alii* 1998, 28, n° 512-513). Es por ello que será necesario en el futuro ampliar el panorama ilustrado aquí con

escasos ejemplos mediante el desarrollo de esta línea de investigación.

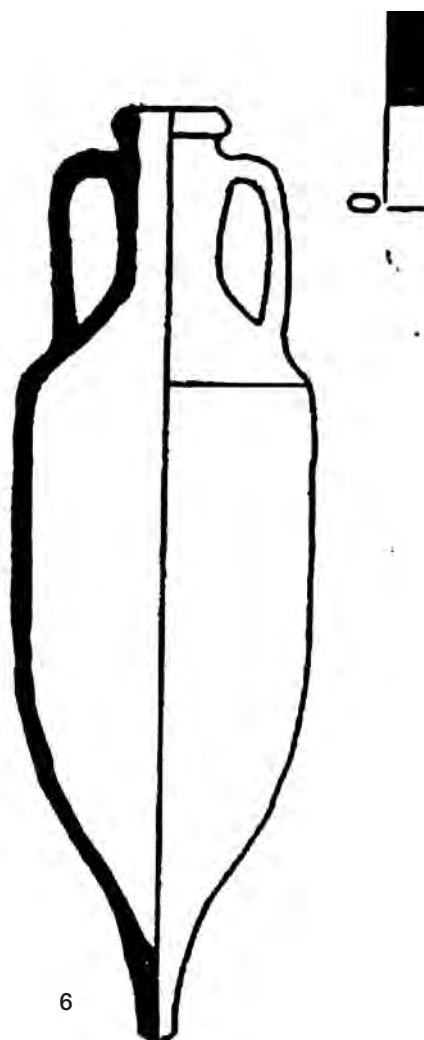
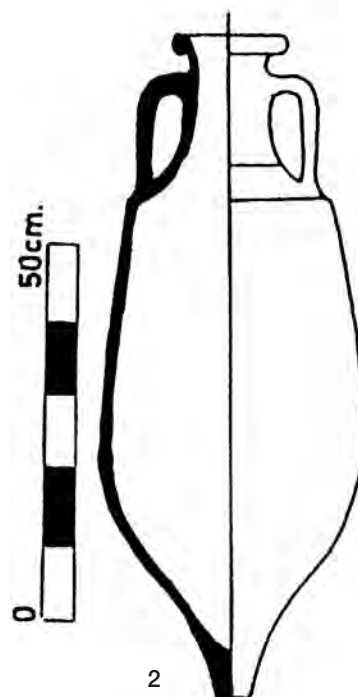
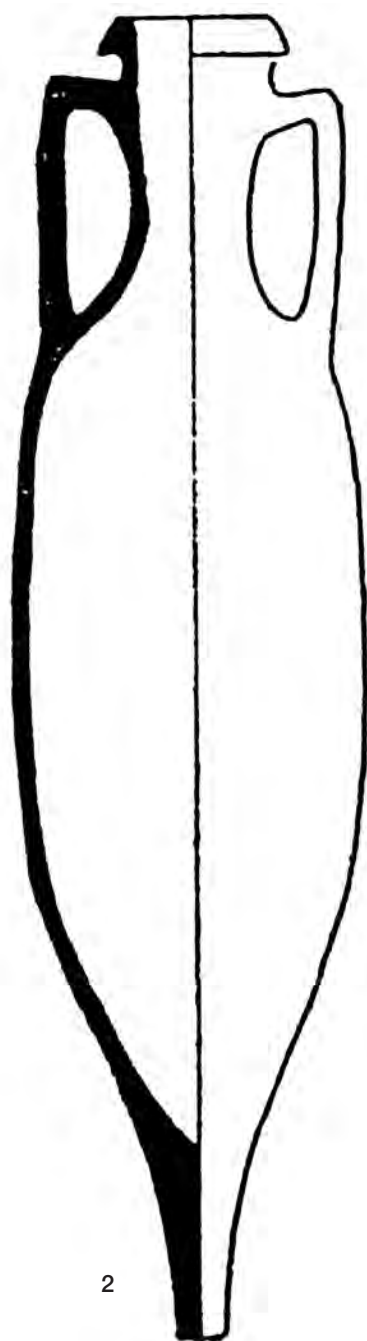
VINOS TARRACONENSES EN LUSITANIA. UNA SISTEMATIZACIÓN RECIENTE

Nuestro conocimiento de la presencia de vinos layetanos en *Lusitania* es notablemente diferente al caso de la vecina *Baetica*, ya que en este entorno provincial sí contamos con diversos trabajos monográficos que han tratado recientemente la importación de vino entre época republicana y augustea (Fabião 1998; Arruda y Almeida 1999).

A pesar de que no contamos con trabajos concretos destinados a evaluar esta problemática, sí han tratado de ser sistematizadas las importaciones de ánforas tarraconenses, al menos el caso referido a las Dr. 2/4. Con una presencia muy importante de importaciones itálicas en los ss. II y I a.C., vinculadas al fenómeno de conquista militar, y plasmadas específicamente en las abundantes Dr. 1, presentes en prácticamente una cuarentena de sitios en porcentajes muy elevados (Fabião 1998, 173-175; Arruda y Almeida 1999, 311-331), las Dr. 2/4 itálicas que con posterioridad las suplantaron parecen reducirse drásticamente (Arruda/Almeida 1999, 323, Fig. 9, 77-78). A pesar de que los investigadores valoran explícitamente que no se trata de una sistematización exhaustiva, sí se cartografiaron a finales de los años ochenta los hallazgos lusitanos de Dr. 2/4, con la prudencia de tener en cuenta sus respectivos contextos de procedencia (Fabião 1998, 180-181), tal y como se presenta en el mapa de distribución que reproducimos en la figura 11. Dicho estudio permitió determinar la presencia de Dr. 2/4 itálicas especialmente en contextos del litoral (Quinta de Marim, Ilha do Pessegueiro, Setúbal, Lisboa, valle del Tajo, villa de Povos, Villa Franca de Xira) y en otros asentamientos como *Conimbriga*, Lomba do Canho y *Bracara Augusta* (Fabião 1998, 180); Las Dr. 2/4 béticas fueron identificadas en Torre de Aires –Tavira–, en el valle del Sado –Nuestra Señora de Aires, Alcácer do Sal–, en el Castelo das Juntas –Castro Verde–, en la villa 1 de San Cucufate –Vidigueira–, en Lisboa –Praça da Figueira– y en *Conimbriga*; las tarraconenses en la desembocadura del río Arade, en Setúbal, en la citada Praça da Figueira de Lisboa, en *Seilium* –Tomar– y en *Conimbriga*; por último, las de producción indeterminada se sitúan en tres puntos del cuadrante noroeste, Monte Mòzinho –Peñafiel–, Terroso –Póvoa

9.- N° Inv° 1318 del Museo Arqueológico de Granada, según Beltrán (1970, 376, nota 796).

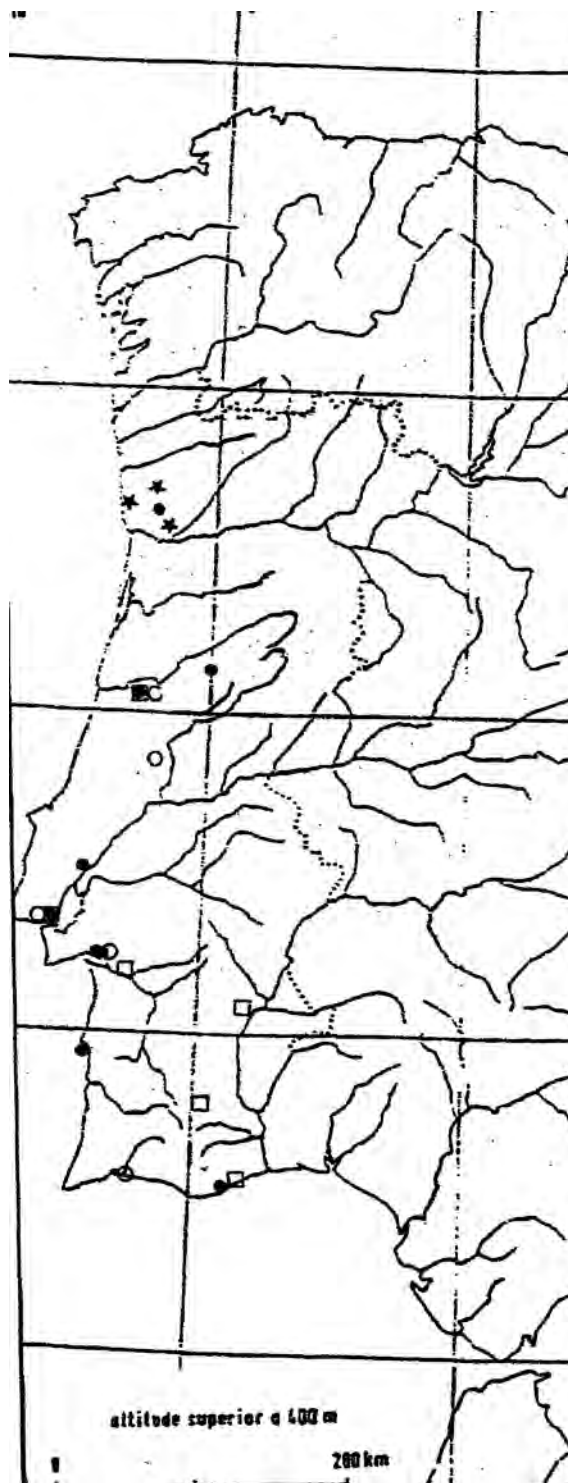
10.- N° Inv° 1319 del Museo Arqueológico de Granada, según Beltrán (1970, 375, nota 790).

Figura 10. Ánforas de Cúllar-Vega (A, B) y del Museo de Jaén (C) según M. Beltrán (1970, 147, nº 2; fig. 145, nº 2).

de Varzim– y Briteiros –Guimarães–. Remitimos al citado trabajo de base para la consulta detallada de las referencias contextuales asociadas a cada uno de estos yacimientos citados (Fabião 1998, 180, Fig. 3). Asimismo, se cita indirectamente la constatación de Pascual 1 (Classe 6) en Tomar (Fabião 1998, 180, nota 15). La interpretación planteada para la dispersión de estos hallazgos es una plena competencia entre los vinos itálicos y los hispánicos en época tardorrepública, a favor de los segundos, los cuales fueron creciendo con el paso del tiempo, plasmados especialmente en las conocidas Haltern 70 (Fabião 1998, 180-181).

La problemática general para *Lusitania* es la recogida en el trabajo utilizado en los párrafos precedentes. Con posterioridad el panorama de hallazgos no parece haber cambiado significativamente, aunque como es evidente no aspiramos en estas páginas a realizar una actualización sistemática de este mapa de distribución, que conllevaría un intenso trabajo de campo¹¹. Únicamente adicionar los materiales citados de *Seilium* (Tomar), concretamente dos fragmentos de Pascual 1 y tres Dr. 2/4 de producción tarraconense, éstos últimos con dudas (Banha/Arsénio 1998, 171-173), que reproducimos en la figura 12 A. Respecto a las Pascual 1, como se menciona explícitamente en dicho trabajo, constituyen las primeras atestaciones lusitanas, procedentes de los niveles más antiguos de la *insula* de la Alameda y del yacimiento situado entre las calles Amorim Rosa y Major Amaral, fechados en la primera mitad del s. I d.C. (Banha/Arsénio 1998, 172). En este trabajo se mencionan, adicionalmente, la presencia de Dr. 2/4 en *Conimbriga*, con unas cronologías aparentemente situadas en la primera mitad del s. I d.C. y en los inicios del s. II d.C. –que no se corresponden con la información aportada en las *Fouilles de Conimbriga*, monografía en la cual se una se asocia a un contexto del s. I d.C. y la otra procede de un contexto alterado estratigráficamente (Alarcão *et alii* 1976, 82, pl. XX, nº 7-8)– (Fig. 12 B), en la Citania de Briteiros, en la zona urbana de Setúbal –mediados/tercer cuarto del s. II d.C.– y en la citada desembocadura del río Arade en el Algarve; las novedades adicionales aportadas son los hallazgos en las villas I y II de San Cucufate –Vidigueira– y en la villa de Povos, en éste último caso en contextos de la primera mitad del s. I d.C. (Banha y Arsénio 1998, 173). En los recientes estudios realizados sobre los contextos anfóricos del Castelo de São Jorde en Lisboa, fechados en el tercer cuarto del

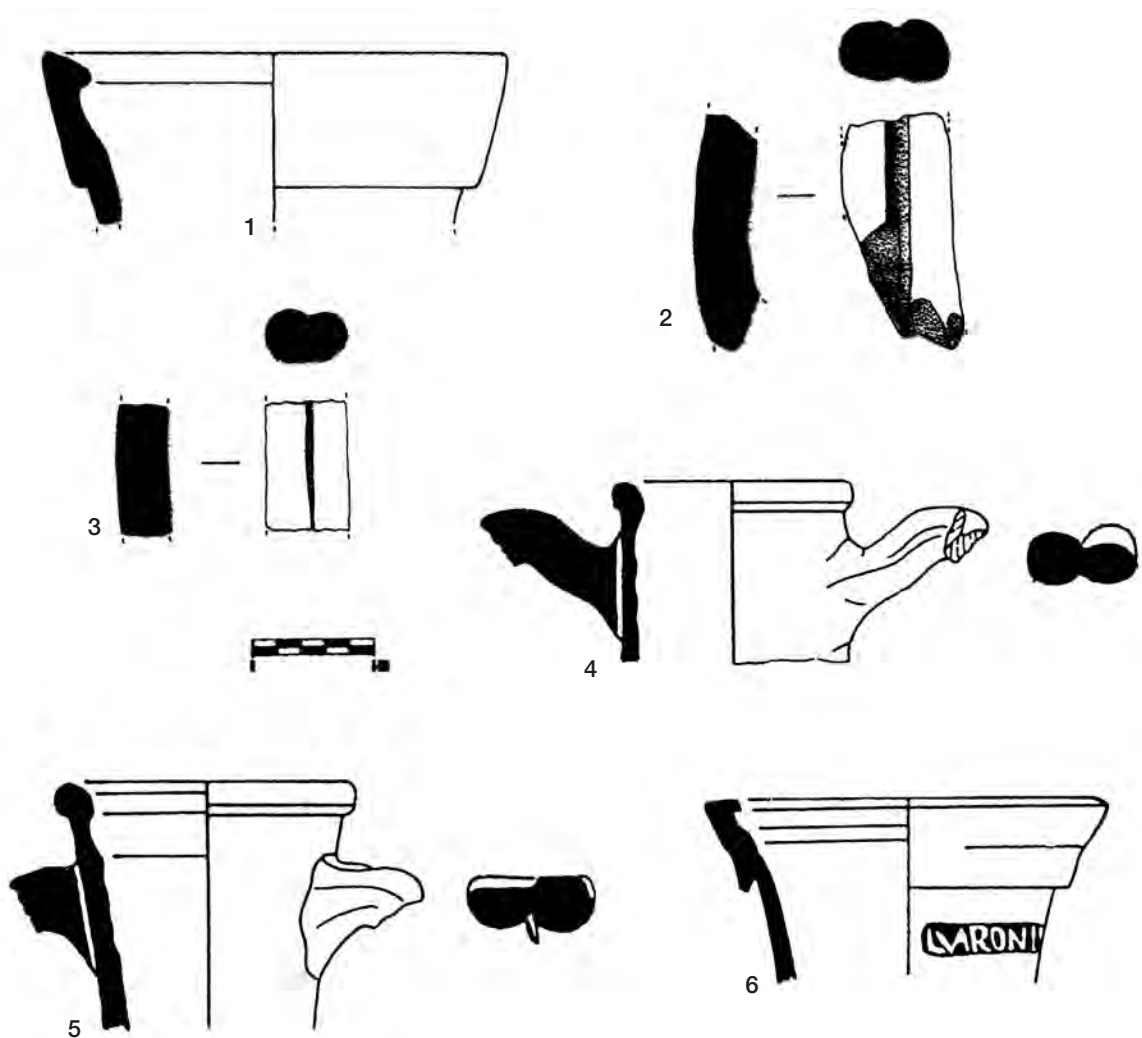
Figura 11. Distribución de Dr. 2/4 itálicas (círculo negro), tarraconenses (círculo blanco), béticos (cuadrado blanco) e indeterminados (estrella), según C. Fabião (1998, 181, fig. 3).

11.- Agradecemos los atinados comentarios al respecto de nuestro colega C. Fabião, que permiten valorar la vigencia del panorama reflejado en el trabajo citado.

s. II a.C. (Pimenta 2005), destaca la importante presencia de materiales itálicos y ánforas tardopúnicas, si bien la ausencia de importaciones tarraconenses es manifiesta –debido a la temprana cronología del depósito–, si bien ni siquiera entre los materiales presentes del s. I a.C. se constata su aparición (Pimenta 2005, 115-117), lo que indirectamente da una idea de su escasa importancia.

Por último nos interesa traer a colación una cuestión tipológica. El borde procedente de *Seilium* ya citado (Fig. 12 A) presenta una singular morfología, caracterizada sobre todo por la concavidad de la pared interior bajo el borde y por la aguda carena exterior del mismo, en la zona de contacto con el cuello, que refleja una acusada inflexión. Se trata de una morfología no canónica, si es que nos encon-

tramos verdaderamente ante una producción tarraconense, aspecto que no puede ser confirmado debido al estado tan fragmentario del ejemplar. En este mismo contexto consideramos importante traer a colación una pieza procedente de *Conimbriga*, de idéntica filiación tipológica (fig. 12 C), que además presenta una marca en la parte superior del cuello, cuya lectura es L. VARIO-NIS (Alarcão *et alii* 1976, 88 y 140, pl. XXI, nº 20). Esta pieza, cuya cronología tardorrepública parece evidente a la luz de su tipología (en *Conimbriga* desgraciadamente procede de un contexto “bouleversée”), es idéntica formalmente al ejemplar de Tomar citado. El equipo de Alarcão ya se encargó de señalar para esta marca un paralelo en una Dr. 20 bética, que treinta años después sigue sien-

Figura 12. Ánforas tarraconenses en *Lusitania*.

1-3. Boca de Pascual 1 y asas de Dr. 2/4 de *Seilium* –Tomar– (Banha/ Arsénio 1999, 185, nº 9, 11 y 12).

4-5. Dos Dr. 2/4 de *Conimbriga* (Alarcão *et alii* 1976, 82, pl. XX, nº 7-8).

6. Ánfora de compleja atribución tipológica con marca L.VARONIS (Alarcão *et alii* 1976, 140, pl. XXI, nº 20).

do el único referente tipológico con epigrafía homónima¹². Su relación con el repertorio epigráfico de las ánforas tarraconenses parece poco viable, ante su ausencia del *corpus* más reciente (Étienne/Mayet 2000, 139-195).

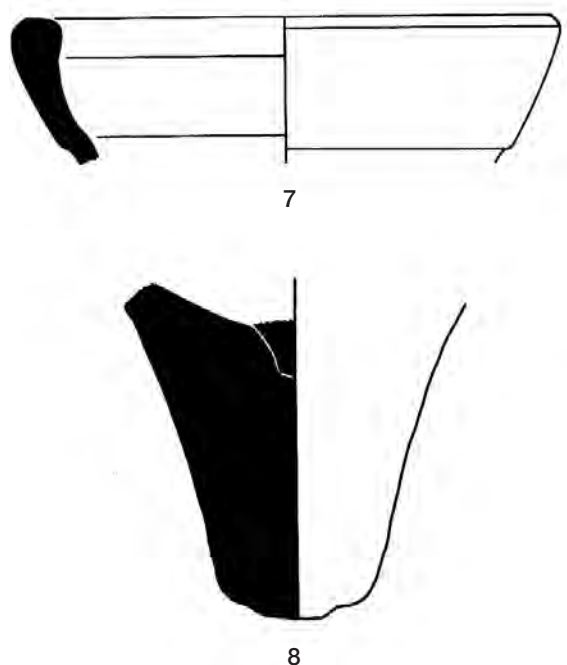
Destacar, por último, la documentación de Dr. 2/4 tarraconenses y Pascual 1 en *Bracara Augusta* según los materiales citados de la zona de las Carvalheiras (Morais 1998). Concretamente se han dado a conocer tres grupos de pastas procedentes de esta región (T1a, T1b y T2) asociadas a Dr. 2/4 (no ilustradas), así como dos ejemplares de Pascual 1 y un opérculo (Morais 1998, 41, 36-37, estampa IV, nº 7 y 8; 43-44, estampa XXV, nº 82). Cronológicamente proceden de contextos fechados en época flavia (nº 8), al tiempo que se citan algunas Pascual 1 fechadas entre finales s. I a.C. – f. s. I d.C. (Morais 1998, 77, nº 8; 93, nº 58697 y 94, nº 59497). De todos ellos, destacar la compleja filiación tipológica del borde atribuido a Pascual 1 que ilustramos (fig. 13).

De este panorama de hallazgos, que comentaremos *in extenso* al final de capítulo, nos interesa destacar algunos aspectos. El primero es la preponderancia de las Dr. 2/4, pues los únicos ejemplos de Pascual 1 citados son de dudosa atribución (*Seilium* y *Bracara*). Y por otro, la distribución de las mismas tanto costera como al interior, abarcando desde las costas del Algarve hasta el litoral atlántico meridional, a la altura de *Bracara Augusta*.

MAURETANIA TINGITANA: UN MERCADO ABIERTO AL MEDITERRÁNEO POCO CONOCIDO AÚN

El conocimiento de las ánforas tarraconenses en la *Tingitana* es una asignatura pendiente de la investigación. Ya a finales de los años setenta, F. Mayet se planteaba que “...il faudrait évidemment savoir si le vin de Léetanie a été également importé dans cette region...” (1978, 392), pues la ausencia de dato alguno al respecto era manifiesta.

El progreso al respecto en los últimos años es mínimo, por no decir inexistente, ya que no han sido publicados materiales que monográficamente hayan sido atribuidos a la *Tarraconense* septentrional costera. Algunos ejemplos recientes al respecto pue-

Figura 13. Borde y pivote atribuidos a Pascual 1, procedentes de *Bracara Augusta* (Morais 1998, 112, estampa IV, nº 7 y 8).

den ser por un lado la actualización de la epigrafía anfórica provincial, analizada a finales de los años noventa, que ha deparado 71 marcas inéditas –del total de 331 sellos tingitanos conocidos–, entre los cuales no se cita expresamente fragmento alguno vinculado a importaciones catalanas (Pons 2002, 109-110). Este reciente trabajo consolida una tendencia previa, que se remonta cuando menos a los años setenta, fechas en las cuales los primeros estudios exhaustivos sobre la epigrafía anfórica en Marruecos detectaron una fecunda línea de trabajo pero una manifiesta ausencia de sellos tarraconenses (Boube 1973-75; Mayet 1978). Por otro lado, un estudio reciente sobre las ánforas de la *Tingitana* en la Antigüedad Tardía integra un capítulo sobre los envases salazoneros, publicando algunas Dr. 1, si bien no refleja dato algunos sobre producciones tarraconenses (Villaverde 2001, 548, lám. II). Nuestra visión de la cuestión es que los estudios realizados sobre las ánforas de la *Tingitana* se han centrado, casi exclusivamente, en la epigrafía anfó-

12.- La búsqueda realizada la efecto en la Base de Datos Ceipac (<http://ceipac.ub.edu>) ha deparado el hallazgo de una Dr. 20 de Saint-Just en Lyon (Ceipac nº 17388), a las que se suman seis ejemplares más, dos suizos de Ginebra (9467 y 9468), dos ingleses, de St. Albans –*Verulanium*– y Colchester (17065 y 17066), uno de Titelberg en Luxemburgo (19881) y otro francés de Fins d’Annecy. A ellos debemos unir las diferentes menciones recogidas por G. Chic relativas a esta marca, que desarrolla como *L. Valerius Rio*, y de las que cita multitud de ejemplos, tanto béticos como europeos (2001, 244, 246, 363, 370, 433).

rica, consagrando la tendencia inaugurada por Thouvenot en los años cuarenta (1941). Conscientes de la escasa presencia de epigrafía en las producciones tarraconenses –y de su marcado carácter uniliteral o abreviado en casi todas las ocasiones– pensamos que tras ella encontraremos la justificación a la ausencia de ánforas catalanas en los repertorios publicados. En este contexto, no encontramos una clara explicación a la aparente total inexistencia de ánforas tarraconenses en los niveles de época mauritana recientemente publicados de Khédis, campamento militar cercano a *Sala*, fechado en los ss. I al III d.C. bajo el cual se constató una ocupación fechada en el s. I a.C. (Arharbi/Naji 2004, 169). Las producciones documentadas, junto a las gaditanas tardopúnicas (series T-12 y 7 de Ramón) son Dr. 1, Haltern 70, Sala I y Dr. 7/11, no citándose en ningún caso ejemplares tarraconenses (Arharbi/Naji 2004, 170 y 187-188), cuando cronológicamente deberían haber sido localizados en caso de existir. De ahí que debamos atribuir bien a su escasa frecuencia o a problemas de identificación la ausencia de datos en este contexto.

Pensamos que es necesario un exhaustivo trabajo de campo para poder avanzar al respecto. Los datos que vamos a presentar a continuación deben ser entendidos únicamente como un primer conato para tratar de confirmar la presencia de ánforas tarraconenses en la *Tingitana*. Es probable el hallazgo de ánforas tarraconenses en otros lugares como *Thamusida*, si bien son inéditos por el momento¹³. Sorprende la ausencia de datos de *Septem* (Ceuta), asentamiento africano ribereño del Estrecho de Gibraltar en el cual son bien conocidos los estudios de arqueología subacuática, habiendo sido esta actividad pionera durante los años sesenta y setenta de la mano de los trabajos de J. Bravo Pérez (Bravo y Muñoz 1965). Recientemente ha sido reunida toda su obra científica en una monografía, en la cual se pueden visualizar sus numerosos trabajos anforológicos, entre época púnica y el Alto Imperio romano (Bernal 2004), si bien entre ellos no hay referencia alguna a materiales tarraconenses. Desgraciadamente no ha sido posible para este trabajo realizar una revisión de los fondos del Museo Municipal de Ceuta, ya que pensamos que sí es muy probable que existan ánforas tarraconenses entre ellos, debido a la importancia cuantitativa de la colección de ánforas preservada, que asciende a

varios centenares de piezas. Será necesario en el futuro realizar este trabajo monográficamente.

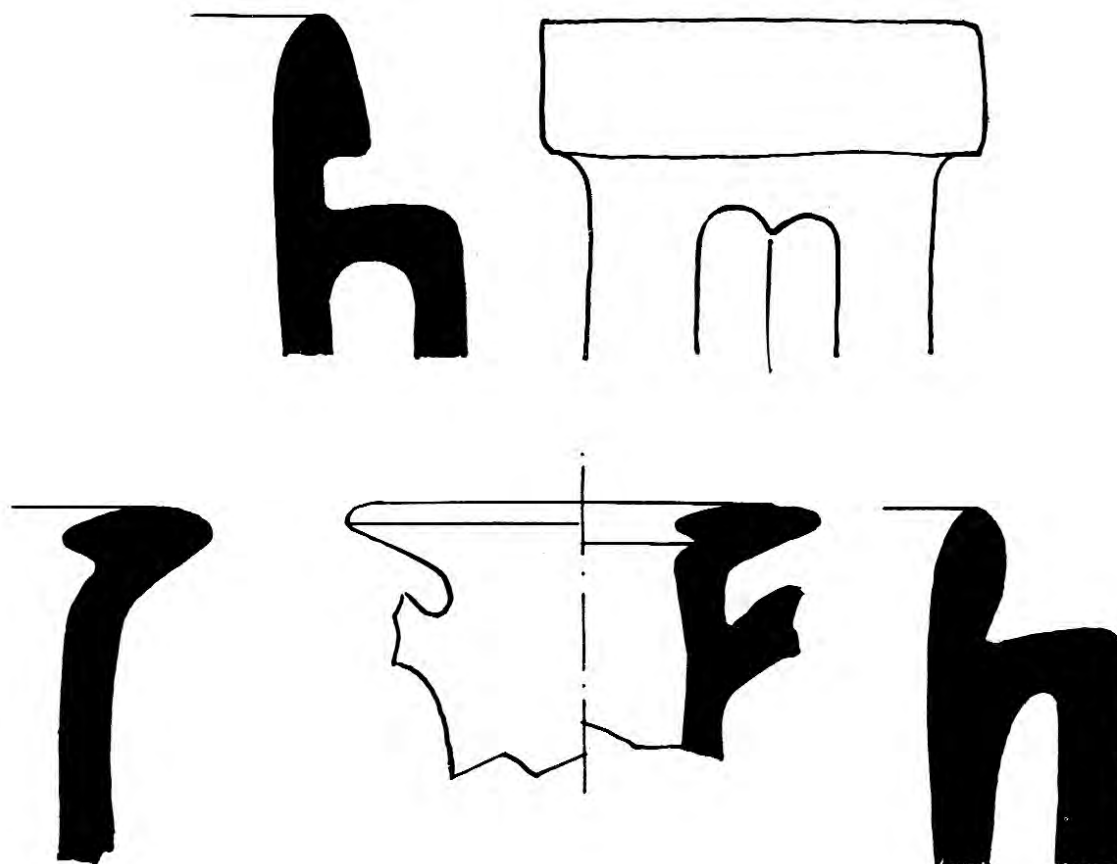
TINGI (TÁNGER)

En las inmediaciones de *Tingi* se han producido dos hallazgos relacionados con la posible presencia de vinos layetanos. Por un lado, la ya citada referencia de J. Miró (1988, 124, mapa 6, nº 101), que aludía a la presencia de una posible Pascual 1, siguiendo los datos aportados por M. Ponsich (1970, lám. LXVI, 5). Por otra parte, quizás sea posible unir a este ejemplar una Dr. 2/4 también de la región tangerina (Ponsich 1970, 235, 250, fig. 62), si tenemos en cuenta la morfología subcuadrangular de su borde (fig. 14 *supra*), frente a otras ánforas también publicadas por este investigador cuyo borde engrosado semicircularmente al exterior hace pensar más en una posible manufactura itálica o incluso oriental (Ponsich 1970, 250, fig. 62, *infra*). Se trata de atribuciones probables, que será necesario verificar en el futuro.

LIXUS (LARACHE)

Los recientes estudios acometidos por parte de un equipo hispano-marroquí en *Lixus* han aportado información de primera mano relativa a la secuencia de época mauritana, habiendo establecido diversos horizontes estratigráficos que se fechan respectivamente entre el 175/130 –Mauritano Antiguo 1–, entre el 130/80 (Mauritano Antiguo 2), entre el 80/50 (Mauritano Antiguo 3), entre el 50 a.C. y el 10 d.C. (Mauritano Medio) y entre el 10 y el 50 d.C. (Mauritano Reciente), en todos las cuales la presencia de ánforas es muy elevada (Aranegui *et alii* 2005, 107-133). Nos interesa destacar la ausencia de importaciones tarraconenses en todos los niveles asociados al s. I a.C., en un contexto en el cual las ánforas mediterráneas, de diversas procedencia, son elevadísimas, mientras que por el contrario, se constata la presencia de una única Pascual 1 en época mauritana reciente (Aranegui/Vives-Ferrándiz/ Hassini 2005, 125). En términos absolutos, en estos niveles del Horizonte mauritano reciente el volumen de ánforas asciende a 243 ejemplares, de los cuales 5 son los relacionados con envases de otras producciones (aparte de las itálicas y las del Estrecho), y entre ellas contamos con un único ejemplar del tipo Pascual 1

13.- Agradecemos a L.Cerri, de la Universidad de Siena, los datos relacionados con la puntual presencia de Pascual 1 y Dr. 2/4 en dicho yacimiento, en porcentajes muy reducidos.

Figura 14. Ánforas del entorno de Tánger (Ponsich 1970, 250, fig. 62), con una posible Dr. 2/4 tarraconense (*supra*) y otro envase de la misma tipología itálico u oriental (*infra*), junto a dos Dr. 20.

343

(Aranegui/Vives-Ferrándiz/Hassini 2005, 130), por lo que este tipo constituye aproximadamente el 0,5% del total de importaciones en el período 10-50 d.C.

UN PRIMER DIAGNÓSTICO DEL MAPA DE DISTRIBUCIÓN DE LOS HALLAZGOS

A continuación vamos a realizar algunas inferencias derivadas de los hallazgos de ánforas tarraconenses documentados en la zona geográfica objeto de análisis.

En primer lugar, presentamos en la siguiente tabla una síntesis con la distribución de los materiales localizados, cuya dispersión cartográfica se incluye en la figura 15.

La primera conclusión que se deriva del mapa de dispersión de hallazgos es la presencia de ánforas tarraconenses en toda la zona geográfica objeto de atención (fig. 15). Ya hemos comentado en las premisas metodológicas que en este trabajo ni era viable ni nuestro objetivo tratar de aspirar a la exhaustividad. De ahí que consideramos importante

valorar las presencias y no las ausencias. En este sentido, se han localizado ánforas tarraconenses a lo largo de todo el tramo costero entre Almería y Huelva, con la significativa ausencia de datos en Málaga que responde, como decimos, a deficiencias en la investigación. En la *Lusitania* la dinámica también es similar, pues contamos con hallazgos en el Algarve (14) y a lo largo de toda la fachada atlántica, en las desembocaduras del Sado y del Tajo (17 y 18) y en asentamientos más al norte como *Seilium*, *Conimbriga* o *Bracara* (19, 20 y 21). En la *Tingitana* su presencia está constatada tanto en el área del Estrecho de Gibraltar, con los hallazgos de *Tingis* (22), y a lo largo de la fachada atlántica hasta al menos *Lixus*. De todo ello se desprende la omnipresencia de ánforas tarraconenses en los tres ámbitos provinciales estudiados. Debido al dispar carácter de la documentación analizada y su aleatoriedad, no consideramos viable tratar de realizar un análisis más pormenorizado, para evitar generar espejismos inherentes al tipo de información disponible.

En segundo lugar, queremos destacar la presencia de estas importaciones en contextos tanto litorales

Nº	Yacimiento	Tipología	Atribución Verificada (V) Probable (P)	Contexto Terrestre (T) Subacuático (S)	Cronología del contexto
BAETICA					
1	Villaricos	Dr. 2/4	P	S	–
2	Playazo Rodalquilar	Dr. 2/4	P	S	–
3	La Veintiuna	Pascual 1	P	S	–
4	Bahía Algeciras	Dr. 2/4	V	S	–
5	Villa Puente Grande – Ringo Rango	Dr. 2/4	V	T	Trajano
6	Los Cargaderos	Dr. 2/4	V	S	70 – 100 d.C.
7	Mesas Asta	Indet.	P	T	–
8	Museo Huelva	Dr. 2/4	V	T	–
9	Cortijo Miraflores	2 Dr. 2/4	P	T	ss. I-II d.C.
10	<i>Hispalis</i>	Varias Dr. 2/4 Pascual 1	V	T	–
11	Valencina de la Concepción	Dr. 2/4	P	T	–
12	Cúllar Vega	Dr. 2/4	P	T	–
13	Museo Jaén	Dr. 2/4	P	T	–
		Pascual 1	P	T	–
LUSITANIA					
14	Desembocadura río Arade	Dr. 2/4	V	S	–
15	San Cucufate	Dr. 2/4	P	T	–
16	Villa de Povos	Dr. 2/4	P	T	Primera mitad s. I d.C.
17	Setúbal	Dr. 2/4	V	T	s. II d.C.
18	Lisboa	Dr. 2/4	V	T	–
19	<i>Seilium</i>	3 Dr. 2/4 2 Pascual 1	V P	T T	Primera mitad s. I d.C.
20	<i>Conimbriga</i>	Dr. 2/4	V	T	s. I d.C.
21	<i>Bracara Augusta</i>	Dr. 2/4	V	T	–
		Pascual 1	P	T	flavia; f. s. I a.C. I d.C.
MAURETANIA TINGITANA					
22	<i>Tingis</i>	Pascual 1	P	T	–
		Dr. 2/4	P	T	–
23	<i>Lixus</i>	Pascual 1	V	T	10-50 d.C.

como del interior o de procedencia subacuática. En relación a las ánforas de procedencia subacuática, que alcanzan seis atestaciones tanto en el litoral almeriense (1 y 2), la costa de Granada (3), Guadiaro (4) y el entorno fluvio-marítimo de la Bahía de Cádiz (6), en la mitad de las ocasiones cuentan con referentes terrestres que permiten asegurar que dichas mercancías no se encontraban en tránsito, constituyendo pérdidas ocasionales, no pudiendo interpretarse como destinadas a un consumo local. Así sucede con el hallazgo de Guadiaro (4), que encuentra en la cercana *villa* del Puente Grande – Ringo Rango su correlato en tierra firme (5) o en Los

Cargaderos, que al constituir evidencias de un embarcadero asegura de por sí el destino local de la Dr. 2/4 reutilizada en su ejecución (6). Para las restantes zonas (litoral almeriense-granadino), será labor de los próximos años la publicación de materiales en tierra que confirmen las apreciaciones actualmente postuladas, aunque parecen plenamente asentadas si tenemos en cuenta los hallazgos del interior provincial como los de Valencia de la Concepción (11) o Cúllar Vega (12). La mayor parte de hallazgos se sitúan en asentamientos de la orla litoral, tanto urbanos (8 –si es que procede de *Onuba*– y 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23) como periur-

Figura 15. Mapa de dispersión de las ánforas tarraconenses en la zona objeto de estudio.

banos o rurales (5, 6, 14). Litorales también consideramos los casos de Mesas de Asta (7) o los de *Hispalis* y la villa suburbana del Cortijo de Miraflores (9 y 10), pues a ellos se accedía por las marismas del río Guadalquivir, y Sevilla sabemos que era prácticamente una ciudad “costera”, teniendo en cuenta la constatada existencia del *lacus ligustinus*. Del interior de la *Baetica* debemos considerar los hallazgos de Cullar Vega y de Jaén (12 y 13) en la Bética o los de San Cucufate y la villa de Povos en *Lusitania* (15, 16). Es decir, no se trata de un consumo epidérmico, vinculado a los asentamientos que se pudiesen beneficiar del tráfico portuario, sino que afecta tanto a ciudades (¿*Onuba*?, *Seillum*, *Olisipo*, *Conimbriga*, *Bracara Augusta*, *Tingis* o *Lixus*) como a villas (Rango Rango en Cádiz) o asentamientos claramente periurbanos (Cortijo de Miraflores hispalense) y rurales (San Cucufate o villa de Povos). Es decir, pensamos que asistimos a un consumo diversificado de ánforas tarraconenses, en asentamientos de todas las tipologías posibles y, aparentemente, sin solución de continuidad entre la costa y el interior. Evidentemente no estamos aún

en disposición para realizar un análisis del impacto regional de estas importaciones, si bien como indicamos pensamos que su presencia es mucho más notable que lo inicialmente intuido.

La siguiente cuestión a plantear es la incidencia porcentual de estos productos en el consumo cotidiano de estas comunidades hispanorromanas y mauretorromanas. De la veintena de contextos disponibles pensamos que únicamente es posible analizar esta cuestión en tres ocasiones, que son aquellas para las cuales se han publicado los depósitos cuantificados. Nos referimos a la Villa romana del Puente Grande – Ringo Rango (Bernal y Lorenzo 2002), los niveles de época mauritania de la ciudad de *Lixus* (Aranegui *et alii* 2005) y las estructuras portuarias de Los Cargaderos en la Bahía de Cádiz (Bernal *et alii* 2006). En las tres ocasiones, como se ha ido avanzando anteriormente, los porcentajes de frecuencia son muy reducidos, alcanzando un máximo del 3% en Los Cargaderos, el 2% en la villa marítima del Ringo Rango y en torno al 0,5% en *Lixus*. La inferencia es evidente en las tres ocasiones: escasa importancia porcentual de las importa-

ciones tarraconenses, inferiores al 5% del total del registro anfórico. Los tres contextos disponibles se fechan a lo largo del s. I d.C. (primera mitad en la ciudad tingitana; época flavia en Los Cargaderos; y tránsito del s. I al II en el Ringo Rango). De ahí que consideremos bastante fiable esta conclusión, de

momento válida únicamente para la totalidad del s. I d.C.

Otra cuestión que consideramos importante poner sobre la mesa es la concurrencia de los vinos tarraconenses con caldos de otras provincias, como se advierte en la siguiente tabla:

Importaciones vinarias en los contextos analizados				
Yacimiento	Zona producción	Tipología	Porcentaje del total de ánforas vinarias	Porcentaje del total de ánforas
<i>Lixus</i> (10 – 40 d.C.)	Bética/Área de Estrecho	Haltern 70	15%	31%
		LC 67/ Sala I	14%	
	Italia	Dr. 2/4	0,5%	
	Baleares	Ebusitana	0,5%	
	Oriente	¿rodia?	0,5%	
	Tarraconense	Pascual 1	0,5%	
Cargaderos ¹⁴ (70 – 100 d.C.)	Italia	Dr. 2/4	6%	9%
	Tarraconense	Dr. 2/4	3%	
Ringo Rango (90 – 120)	Galia	Gauloise 4	10%	20%
	Bética	Haltern 70	6%	
	Italia	Dr. 2/4	2%	
	Tarraconense	Dr. 2/4	2%	

En las tres ocasiones se detecta la preponderancia de vinos de otros entornos provinciales, bien de la *Baetica* o del “Círculo del Estrecho” como en *Lixus*, o bien de la *Galia Narbonense* como en el Ringo Rango, en el cual las Haltern 70 también están presentes pero en menor medida. Otra cuestión que parece generalizada es que si eliminamos los envases vinarios que son claramente preponderantes respecto a los demás, contamos con ánforas vinarias de diversos contextos provinciales en porcentajes claramente inferiores y muy similares entre sí: de las Baleares, Oriente, la Tarraconense e Italia en la ciudad tingitana o el pareado Italia/Tarraconense en los restantes casos, en unos porcentajes reducidos, inferiores o cercanos al 5% que permiten hablar que nos encontramos ante vinos de prestigio o de calidad, que en los mercados debieron ser comercializados como productos exóticos. Es decir, caldos de consumo suntuario, artículos venidos de lejos relacionados con los ambientes culturales de las élites provinciales, como se interpreta la puntual presencia de ánforas vinarias –egeas por ejemplo– en

Lusitania (Fabião 1998, 182). No olvidemos que en estos contextos del s. I d.C. los vinos tarraconenses consumidos en estas provincias más occidentales se encuentran en los mismos porcentajes que los caldos itálicos o que los afamados orientales.

Respecto al intervalo cronológico de frecuencia de estos vinos tarraconenses en la *Bética*, *Lusitania* y *Tingitana*, los hallazgos denotan un panorama ciertamente sorpresivo. De una parte, es evidente la presencia de los mismos en los mercados del Círculo del Estrecho y de la fachada atlántica en época tardorrepublicana, si tenemos en cuenta únicamente el periodo de actividad de ciertas formas como la propia Pascual 1 (de La Veintiuna, Museo de Jaén, *Seilium*, *Tingis* o *Lixus*). No obstante, aquellos contextos que han deparado cronologías fiables, que son tres en la provincia *Baetica* (Los Cargaderos, Ringo Rango, Cortijo de Miraflores), cinco en *Lusitania* (villa de Povos, Setúbal, *Seilium*, *Conimbriga* o *Bracara*) y uno en *Tingitana* (*Lixus*), siempre remiten a cronologías del s. I d.C., con atestaciones en su primera y segunda mitad, e incluso del s. II d.C. Especialmente

14.- Aclarar previamente que por cuestiones estructurales posiblemente la ausencia de algunos tipos en Los Cargaderos derive de la necesidad funcional de contar con ánforas de grandes dimensiones para permitir su interconexión machihembrada en la estructura portuaria, lo que justificaría la inexistencia de G.4 y quizás otros tipos.

singular a estos efectos se nos plantean, por el momento, las estratigrafías lixitanas, en las cuales la constatada frecuencia en época anterior (ss. II y I a.C.) –que desgraciadamente no es equiparable a los demás casos– denota una ausencia hasta precisamente los primeros momentos de época imperial. De ahí que en el estado actual de nuestros conocimientos la importación de ánforas tarraconenses al Círculo del Estrecho y a la fachada atlántica se sitúe entre época tardorrepública y el s. II d.C., en un intervalo mucho más amplio del inicialmente esperado. Da la impresión además que es precisamente a partir de época de Tiberio en adelante, hasta inicios del s. II d.C., donde se sitúan la mayor parte de secuencias conocidas. Este es un fenómeno que parece contrastar con el panorama publicado hasta ahora, como sucede con Portugal, zona en la cual su importación parecía restringirse a época tardorrepública únicamente (Fabião 1998, 180-181). Posiblemente tras esta cuestión se escondan problemas de atribución de estos envases para época altoimperial, conscientes del mayor auge de los mismos en época precedente y de una potencial “residualidad” de los mismos al hallarse en contextos posteriores.

Por otro lado, sí es posible realizar algunas precisiones iniciales respecto a la tipología anfórica documentada. De las 22 attestaciones documentadas en este trabajo (menos la nº 7), en el 90% de los casos aparecen Dr. 2/4, y en los siete casos en los cuales se han constatado Pascual 1 (nº 3, 10, 13, 19, 21, 22, 23) en todos menos en dos (La Veintiuna y *Lixus*) aparecen siempre asociados a los envases de ánforas de asas geminadas. Respecto a las Tarraconense 1/Laietana 1, deben esconderse tras su ausencia problemas de identificación tipológica. Quizás sea posible proponer a tenor de este panorama una menor frecuencia del comercio de importaciones tarraconenses en época tardorrepública y una intensificación del mismo a partir de Augusto, con el incremento en el acceso a los mercados de los entornos provinciales pacificados. Al menos esta propuesta, que es coincidente con la derivada de los intervalos de frecuencia conocidos de estas piezas, explicaría el por qué del panorama tipológico advertido. En relación a las zonas de procedencia de las importaciones detectadas, la ausencia de aparato gráfico en buena parte de las ocasiones, su gran fragmentariedad en otros o la imposibilidad de haber realizado la autopsia personal de algunos de ellos imposibilita –o mejor induce– a ser cautos al respecto. No olvidemos que de los 23 yacimientos recogidos en la tabla anterior, únicamente en el 50% de los casos se trata de atribuciones verificadas, siendo las demás probables. Pensamos que la mayor parte de ejemplos bien documentados, como

los de Villaricos, Playazo del Rodalquilar, Guadiaro, Los Cargaderos y los Museos de Huelva o Jaén (1, 2, 4, 6, 8, 13), deben proceder de talleres de la Tarraconense septentrional, si tenemos en cuenta el aspecto estilizado de su cuerpo. Únicamente la pieza procedente de Cúllar Véga (fig. 10 B) podría ser emparentable con algunas ánforas saguntinas (Aranegui y Mantilla 1988, 103, fig. 2 A), por sus aristas menos marcadas y la mayor anchura de su panza. No obstante, sería necesario un estudio monográfico, que incluyese analítica comparativa de pastas, para avanzar al respecto. Tampoco olvidemos, como ya se ha comentado, la posibilidad de que estos yacimientos granadinos y jiennenses del interior provincial pudiesen haber realizado imitaciones de estos envases, lo que podría justificar la divergencia tipológica respecto a las ánforas aparecidas en el litoral, en una dinámica de dificultad de abastecimiento bien conocida en el Mundo Antiguo. Por último, queremos insistir en algunas matizaciones de tipo metodológico que hemos podido constatar a la hora de realizar este trabajo.

La primera de ellas es la hipervaloración de las producciones itálicas. Además, somos conscientes de un hábito bastante difundido en la clasificación de estos contextos, según el cual a la hora de atribuir las producciones de las Dr. 2/4 presentes en un estrato se suelen discriminar las campano-laciales, que son las fácilmente reconocibles a nivel macroscópico por sus desgrasantes volcánicos, proponiendo para las demás un origen también itálico, si bien de otras regiones no tirrénicas (Norte, Etruria, sur de Italia –*Bruttium*–, ...). Pensamos que en la *Hispania* meridional será interesante en los próximos años reflexionar sobre el posible origen tarraconense de algunos de estos envases.

En segundo término, encontramos algunas interferencias tipológicas con otras familias de envases, que son básicamente la Lomba do Canho 67/Sala I y las Haltern 70, como ya comentamos al inicio de este trabajo, por lo que no vamos a insistir aquí. Únicamente poner dos ejemplos para ilustrar este panorama, sobre el que será necesario profundizar en los próximos años.

Entre las LC67 / Sala I y las Tarraconense 1/Laietana 1. Problemas de identificación

Como decimos, es una costumbre generalizada en ámbito científico en la última década clasificar todas las ánforas molduradas bajo el borde como de la familia de las LC 67/Sala 1. A continuación vamos a tratar de defender la idea de que esta dinámica está enmascarando tras de sí la existencia de otras producciones mal seriadas, entre las cuales posiblemente debamos enmarcar algunas Laietana 1 o

Figura 16. Ánfora republicana, de la familia de las LC 67/ Sala 1, procedente de la Bahía de Benzú en Ceuta (Bernal 2000).

Tarraconense 1 y 2. Para ello, traemos a colación una pieza que ilustramos en la figura 16. Se trata de una recuperación subacuática casual realizada entre los años 60 y 80 en aguas de la Ciudad Autónoma de Ceuta, incluida en un estudio inédito sobre los materiales de época republicana (Bernal 2000). Se trata de un ánfora completa, de 72,7 cm de altura, con una anchura máxima de 28,4 cm, con una amplia boca (15,4 cm), bastante más ancha que el cuello (10,6 cm), con borde de extremo superior apuntado, con pared exterior rectilínea e interior tenuemente biselada. Las asas presentan una trayectoria de cuarto de círculo, con sección de tendencia subcuadrangular y tenue acanaladura dorsal. El cuello es cilíndrico y corto, con una moldura en su tercio superior, la cual marca el plano de arranque de las asas, encontrándose su parte inferior claramente diferenciada de la panza. El cuerpo es de tendencia ovoide, con su cuarto inferior troncocónico, hombros netamente diferenciados y tercio inferior apuntado. El pivote es macizo, de base plana (Bernal 2000, 81). Las notables concreciones marinas que se localizan a lo largo de la totalidad de la extensión de la pieza confirman su procedencia subacuática,

que a tenor de las indicaciones que pudieron ser realizadas, procedía de la Bahía de Benzú, habiendo sido inventariada tras su recuperación –nº 133– (Bernal 2000), localizándose, por tanto, en el extremo más noroccidental del término municipal de Ceuta. Presenta una pasta con coloración anaranjada a rojiza, dura, con múltiples desgrasantes rojos, negros y transparentes –cuarcíticos– de pequeños a medianos muy frecuentes, detectándose tanto en fractura como diseminadas por su superficie exterior multitud de pequeñas vacuolas redondeadas. Dichas apreciaciones excluyen su procedencia del Valle del Guadalquivir, y se acercan “sospechosamente” a las de las producciones tarraconenses. Si contásemos con el borde en estado fragmentario, no tendríamos duda alguna en clasificar esta pieza como de la familia de las LC 67/ Sala 1. Dos ejemplos de borde tipológicamente idénticos lo demuestran, uno documentado en *Lixus* (Aranegui/Víves-Ferrándiz/Hassini 2005, 128, fig. 21, nº 5) y otro en Mesas do Castelinho en *Lusitania* (Fabião 2001, 682, fig. 1, nº 2). Sin embargo, con el ejemplar completo comienzan a surgir dudas¹⁵. Por el contrario, si buscamos paralelos en

15.- Hemos recibido diversas sugerencias al respecto de los colegas C. Fabião de Lisboa, E. García de Sevilla, y A. López y A. Martín de Barcelona, siendo el consenso general la problemática clasificación de la pieza, y las dudas sobre su origen atendiendo a parámetros estrictamente tipológicos.

el ámbito de las producciones tarraconenses, sí se detectan similitudes con los diversas piezas publicadas de Ampurias (Nolla 1987, 221, fig. 2, nº 2, 9 y especialmente el nº 8), de *Baetulo* (Comas/Casas 1989, 585, fig. 2, nº 8) o de los pecios de Illes Formigues I en Palamós y Cala Bona I en Cadaqués (Nieto/ Raurich 1998, 114 y 132, fig. 2). Especialmente significativas parecen las similitudes formales con las ánforas de los citados cargamentos de Cala Bona I e Illes Formigues I, cuyos ejemplares completos, a pesar de proceder de publicaciones antiguas, sí permiten comparaciones similares. Si en este contexto unimos la variable de que la descripción macroscópica de la pasta de la pieza de Ceuta es coincidente con una posible atribución tarraconense, al menos genéricamente, en un depósito en el cual las pastas del Guadalquivir se asocian a LC 67 claras de bordes almendrados, siendo este ejemplar atípico respecto a las demás (Bernal 2000), ¿a qué conclusión llegamos?. Nos parece muy probable que esta pieza se corresponda con una importación tarraconense, o, en su defecto, con una producción meridional mal seriada aún. Es por ello que consideramos importante insistir en el hecho de que nos parece que bajo el apelativo de LC 67 / Sala 1 se están incluyendo en un “cajón de sastre”, producciones que son diversas entre sí. Baste visualizar las LC 67 / Sala 1 procedentes de la zona alicantina (Molina 1997, 345) para detectar la homogeneidad tipológica de las mismas, y la ausencia de bordes como los aquí presentados. De ahí que para el futuro propongamos dos líneas de trabajo:

Precisión tipológica al interior de la familia genérica de las LC 67 / Sala 1

Exhaustiva publicación de los bordes de Laietana 1 y Tarraconense 1 y 2, especialmente los ejemplares completos procedentes de pecios.

Entre las Haltern 70 y las Pascual 1

Aunque parezca un “sacrilegio” valorar dichas confusiones, traemos a colación una Pascual 1 catalana (Nieto/Raurich 1998, 133, fig. 4) cuya acanaladura en el asa y el evolucionado cuello permitirían pensar que se pudiera tratar de una Haltern 70 tardía. Son interferencias vinculadas básicamente a materiales no publicados correctamente o por especialistas, si bien es una cuestión a tener en cuenta en el futuro.

Nuevos tipos republicanos aún no individualizados

Algunos de los materiales traídos a colación en este trabajo presentan “singularidades tipológicas”, como resulta con las Pascual 1 de *Conimbriga*, *Seilium* o *Bracara* (fig. 12 A, C y 13). Estos bordes apuntados al interior y carenados exteriormente se

alejan de las Pascual 1 canónicas. Si a este hecho le unimos la marca *L.VARIONIS* de *Conimbriga*, cuya relación con las Dr. 20 es evidente a tenor del sello desarrollado ya citado o a las potenciales analogías con otras marcas vinculadas a *L. Valerius Rio* recogidas por G. Chic, la cuestión se complica aún mas. ¿Nos encontramos ante una producción bética no bien seriada tipológicamente? Será necesario en el futuro profundizar al respecto, sobre una cuestión que se plantea sumamente interesante.

Destacar, por último, la total ausencia de imitaciones de envases típicamente tarraconenses (Pascual 1 y Oberaden 74) en las *figlinae* de la Bética, mientras que por el contrario sí se imitan ánforas itálicas (Dr. 1 o 2/4) o gálicas (G. 4), como se ha constatado en los trabajos más recientes (Lagóstena y Bernal 2004). Pensamos que este hecho es una constatación indirecta de su esporádica presencia en los mercados meridionales y atlánticos, considerándose productos “exóticos”, de ahí que no se procediese a su imitación. Recordar, por otro lado, que la versión bética de la Dr. 1 fue la Dr. 12, mientras que en el caso de la *Tarraconense* fue la Pascual 1, fenómenos análogos en zonas geográficas diferenciadas que responden, aparentemente, a problemáticas convergentes.

Respecto a las rutas a través de las cuales llegaron estas importaciones tarraconenses a los mercados béticos, lusitanos y mauritanos, es posible realizar algunas consideraciones. En época tardorromana debieron ser comercializadas al calor de las rutas de suministro militar a la fachada atlántica, las cuales a partir de César y luego con Augusto jugaron un papel clave. En cualquier caso, y especialmente en el s. I d.C., debieron formar parte de la carga de los viajes de retorno de los grandes puertos mediterráneos, tanto de Ostia o Cartago, como de las Baleares o *Carthago Nova*. No debemos olvidar que parece clara la inexistencia de una ruta directa a lo largo de la costa ibérica mediterránea, aunque sí tenemos constancia de la presencia de otros productos de la zona catalana. En este contexto, será interesante en el futuro revalorizar importaciones tales como las cerámicas grises ampuritanas o los *kalathoi* pintados, presentes en diversos yacimientos entre los cuales se sitúan *Baelo Claudia* o *Lixus*, normalmente en pleno s. II a.C. (Arévalo/Bernal 2006; Aranegui *et alii* 2005). Es decir, tratar de realizar una estimación sobre la presencia de productos tarraconenses en la zona será una interesante línea a desarrollar en los próximos años.

Para el futuro, y junto a las cuestiones apuntadas anteriormente, terminamos valorando tres aspectos. El primero es la necesidad de profundizar sobre la potencial producción tardorromana de ánforas

tarraconenses, por el momento imprecisa, que constituirá un complemento natural a la fecunda actividad manufacturera altoimperial, como suele acontecer en la mayor parte de los focos productivos mediterráneos.

En segundo lugar, tratar de precisar tanto la nomenclatura como la tipología de las ánforas tarraconenses. Respecto a las denominaciones, especialmente importante pensamos será valorar la cuestión de las Tarraconenses 1 y 2, así como de otros tipos como los propios de Fenals (Tremoleda 2000). Y en relación a la morfología, la tipocronológica no es aún clara, como pasa con las Dr. 2/4, cuya datación en estado fragmentario no es fácil en la actualidad, guiados por escasas intuiciones sobre el gradiente evolutivo de la sección de los bordes.

En tercer y último término, profundizar en la presencia y correcta atribución de las ánforas tarraconenses en tierras béticas, mauritanas y lusitanas, que pasa por un trabajo de campo notable. En este trabajo se ha aspirado únicamente a sentar las bases de una tendencia que esperamos pueda ser desarrollada en los próximos años. Una senda poco transitada aún por la pluma de la investigación que sitúa a las Columnas de Hércules como un paso transitado frecuentemente por las naves onerarias, en cuyos cargamentos los vinos de la *Tarraconense* fueron más habituales de lo que hasta ahora la bibliografía científica permitía intuir.

BIBLIOGRAFÍA

AA.VV., 1988, *El VÍ a l'Antiguitat. 1 Col·loqui Internacional d'Arqueologia romana*, Monografies Badalonines 9, Badalona.

AA.VV. 1998, *El VÍ a l'Antiguitat. 1I Col·loqui Internacional d'Arqueologia romana*, Monografies Badalonines 14, Badalona.

AA.VV. 2003, *Culip VIII i les àmfors Haltern 70*. Monografies del CASC 5, Gerona.

ALARCAO, J., DELGADO, M., MAYET, F., ALARCAO, A., PONTE, S. 1976, *Fouilles de Conimbriga, VI, céramiques diverses et verres*, París.

ARANEGUI, C., MANTILLA, A., 1988, La producción de ánforas Dr. 2-4 en Sagunto, *El VÍ a l'Antiguitat. 1 Col·loqui Internacional d'Arqueologia romana*, Monografies Badalonines 9, Badalona, 100-104.

ARANEGUI, A., VIVES-FERRÁNDIZ, J., HASSINI, H. 2005, *Lixus-2. Ladera sur. Excavaciones arqueológicas maroco-españolas en la colonia fenicia. Campañas 2000-2003*, *Saguntum Extra* 6, Valencia, 107-133.

ARÉVALO, A., BERNAL, D. 2006, *Las cetariae de Baelo Claudia. Avance de las investigaciones arqueológicas en el barrio industrial (2000-2004)*,

Colección Arqueología Monografía de la Junta de Andalucía, Editada por la Junta de Andalucía y la Universidad de Cádiz.

ARHARBI, R., NAJI, H. 2004, Les amphores de Khédís à l'époque mauritanienne, *Méditerranée Occidentale antique: les échanges*, III Seminario ANSER, 169-188.

ARRUDA, M., ALMEIDA, R. ROBERTO DE 1999, As importações de vinho itálico para o território actualmente português. Contextos, cronologías e significado, en *Économie et territoire en Lusitanie Romaine I*, *Collection de la Casa de Velázquez* 65, Madrid, 307-337.

BANHA, C.M., ARSÉNIO, P., 1998, As ánforas romanas binarias de *Seilium* (Tomar), *Conventus Scallabitanus*, *Revista Portuguesa de Arqueologia* 1, nº 2, 165-190.

BEDIA, J., ALZAGA, M., CUENCA, J.M., VALERA, J. 1992, Catalogación de los fondos del Museo Provincial de Huelva: las ánforas romanas de procedencia incierta, *Cuadernos del Suroeste* 3, Huelva, 155-174.

BELTRÁN LLORIS, M. 1970, *Las ánforas romanas en España*, Zaragoza.

BERNAL, D. 1997 A, *Economía y comercio de la Bética mediterránea y del Círculo del Estrecho en la Antigüedad Tardía a través del registro anfórico*, Tesis Doctoral microfichada, Madrid.

BERNAL, D. 1997 B, Novedades de epigrafía anfórica de la Bética. Talleres costeros granadinos en el Bajo Imperio, *Boletín de la Asociación Española de Amigos de la Arqueología* 37, 99-110.

BERNAL, D. 1998 A, *Excavaciones arqueológicas en el alfar romano de la Venta del Carmen. Un aproximación a la producción anfórica en la Bahía de Algeciras en época romana altoimperial*, Madrid.

BERNAL, D. 1998 B, *Los Matagallares (Salobreña, Granada). Un centro romano de producción alfarera en el s. III d.C.*, Granada.

BERNAL, D. 1998 C, Algunas reflexiones sobre la economía y el comercio del Campo de Gibraltar en época tardorromana a partir del registro anfórico subacuático, *Caetaria*, *Revista del Museo de Algeciras* 2, Algeciras, pp. 47-78.

BERNAL, D. 2000, Análisis arqueológico de los restos del cargamento de un pecio romano de vino de época altoimperial en Ceuta. Contribución al conocimiento de las relaciones comerciales entre la Baetica y la Mauretania Tingitana, Memoria de la Beca de Investigación del I.E.C., Ceuta, inédito.

BERNAL, D. 2004, ed., *Juan Bravo y la Arqueología Subacuática en Ceuta. Un Homenaje a la perseverancia*, Ceuta.

BERNAL, D., ARÉVALO, A., 2002, Las ánforas de importación, en *Excavaciones arqueológicas en la*

villa romana del Puente Grande (Los Altos del Ringo Rango, Los Barrios, Cádiz). Una ventana al conocimiento de la explotación económica de la Bahía de Algeciras entre el s. I y el V d.C., Huelva, 189-216.

BERNAL, D., LORENZO, L., 2002, *Excavaciones arqueológicas en la villa romana del Puente Grande (Los Altos del Ringo Rango, Los Barrios, Cádiz). Una ventana al conocimiento de la explotación económica de la Bahía de Algeciras entre el s. I y el V d.C.*, Huelva.

BERNAL, D., SÁEZ, A.M., MONTERO, R., DÍAZ, J.J., SÁEZ, A., MORENO, D., TOBOSO, E., 2006, Instalaciones fluvio-marítimas de drenaje con ánforas romanas. A propósito del embarcadero flavio del Caño de Sancti Petri (San Fernando, Cádiz), *Spal* 14, Sevilla, en prensa.

BERNAL, D., SÁEZ, A., SÁEZ, A.M., DÍAZ, J.J., LORENZO, L., TOLEDO, F., 2005, *La Carta Arqueológica Municipal de San Fernando*, Sevilla.

BLANC-BIJON, V., CARRE, M-B, HESNARD, A., TCHERNIÀ, A. 1998, *Recueil de timbres sur amphores romaines II*, Universidad de Provenza.

BLÁNQUEZ, J., ROLDÁN, L., MARTÍNEZ, S., MARTÍNEZ, J., SÁEZ, F., BERNAL, D., 1998, *La Carta Arqueológica Subacuática de la Costa de Almería (1983-1992)*, Madrid.

BONIFAY, M., 2004, *Études sur la ceramique romaine tardive d'Afrique*, B.A.R., international series 1301, Oxford.

BOUBEE, J., 1973-75, Marques d'amphores découvertes à Sala, Volubilis et Banasa, *Bulletin d'Archéologie Marocaine* 9, Rabat, 163-235.

BRAVO, J., MUÑOZ, R. 1965, *Arqueología submarina en Ceuta*, Madrid.

CARRERAS, C., BERNI, P., 1998, Producció de ví i àmfores tardanes del NE de la Tarraconense, *El Ví a l'Antiguitat. 11 Col·loqui Internacional d'Arqueologia romana*, Monografies Badalonines 14, Badalona, 270-285.

CHIC, G., 2001, *Datos para un estudio socioeconómico de la Bética. Marcas de alfar sobre ánforas olearias*, Écija.

COMAS, M., CASAS, T. 1989, Nuevas aportaciones para el conocimiento del ánfora Laietana 1: cronología, difusión y producción, *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche*, Collection de l'École Française de Rome, Roma, 580-585.

ÉTIENNE, R., MAYET, F. 2000, *Le vin hispanique*, París.

FÁBIAO, C. 1998, O vino na Lusitana: reflexões em torno de um problema arqueológico, *Revista portuguesa de Arqueologia* 1, 169-198.

FÁBIAO, C. 2001, Sobre as mais antigas ânforas "romanas" da Baetica no Ocidente peninsular, *Congreso Internacional Ex Baetica Amphorae*.

Conservas, aceite y vino de la Bética en el Imperio romano, vol. II, Écija – Sevilla, 665-682.

GARCÍA VARGAS, E. 2003, El registro arqueológico cerámico. Fases romanas, en *Arqueología y Rehabilitación en el Parlamento de Andalucía. Investigaciones arqueológicas en el Antiguo Hospital de las Cinco Llagas de Sevilla*, Sevilla, 197-219.

GISBERT, J. 1998, Amfores i ví al territorium de Dianium (Dénica). Dades per a la sistematització de la producció anforal del País Valencia, *El Ví a l'Antiguitat. 11 Col·loqui Internacional d'Arqueologia romana*, Monografies Badalonines 14, Badalona, 383-418.

LAGÓSTENA, L., 1996, *Alfareria romana en la Bahía de Cádiz*, Cádiz.

LAGÓSTENA, L., BERNAL, D. 2004, Alfares y producciones cerámicas en la provincia de Cádiz. Balance y perspectivas, en *Figlinae Baeticae. Talleres alfareros y producciones cerámicas en la Bética romana*, BAR, int., ser. 1266, Oxford, 39-124.

MATA ALMONTE, E. 2001, Intervención arqueológica en La Florida (El Puerto de Santa María, Cádiz), *Anuario Arqueológico de Andalucía'98, III, Actividades de Urgencia*, Sevilla, 66-78.

MAYET, F. 1978, Marques d'amphores de Maurétanie Tingitane, *MEFRA* 90, Roma, 357-393.

MIRÓ, J. 1988, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (s. I a.C. – I d.C.)*, B.A.R., international series 473, Oxford.

MOLINA VIDAL, J. 1997, *La dinámica comercial romana entre Italia e Hispania Citerior*, Alicante.

MOLINA, F., NESTARES, F., 2000, Ancas y ánforas, en Molina, F., dir., *Almuñécar romana*, Granada, 263-301.

MORAIS, R. 1998, *As ânforas da zona das Carvalheiras. Contribuição para o estudo das ânforas romanas de Bracara Augusta*, Braga.

NIETO, X., RAURICH, X. 1998, El transport naval de ví de la Tarraconense, *El Ví a l'Antiguitat. 2 Col·loqui Internacional d'Arqueologia romana*, Monografies Badalonines 14, Badalona, 113-136.

NOLLA, J.M. 1987, Una nova àmfora catalana: la Tarraconense 1, *El Ví a l'Antiguitat. 1 Col·loqui Internacional d'Arqueologia romana*, Monografies Badalonines 9, Badalona, 217-223.

PASCUAL, R., 1959, El material del pecio de Palamós, *Cris, Revista de la Mar*, Barcelona, 12-13.

PASCUAL, R. 1960, Dos ánforas del pecio Gandolfo (Almería), *Zephyrus* XI, Salamanca, 205-209.

PASCUAL, R. 1960-1961, Notas de arqueología de Cataluña y Baleares. Arenys de Mar, *Ampurias* XXII-XXIII, 328.

PASCUAL, R. 1962, Centros de producción y difusión geográfica de un tipo de ánfora, *VII Congreso*

Nacional de Arqueología (Barcelona, 1960), Zaragoza, 334-345.

PASCUAL, R., 1963 A, Material arqueológico recuperado frente al Peñón de Ifach en aguas de Alicante, *CRIS, Revista de la Mar* 82, Barcelona, 3.

PASCUAL, R. 1963 B, Noticiario Arqueológico. Las ánforas de la Plaza del Rey, *Ampurias* XXV, Barcelona, 224-234.

PASCUAL, R. 1964, Un pecio romano en Cabo Creus (Gerona), *Rivista di Studi Liguri* XXX, Bordiguera, 303-305.

PASCUAL, R., 1964-65, Les àmfores de la necrópolis paleocristiana de Tarragona, *Boletín Arqueológico de la Real Sociedad Arqueológica Tarraconense* 85-92, Tarragona, 3-27.

PASCUAL, R., 1967, Rincón del pasado. Arqueología submarina en Valencia, *CRIS. Revista de la Mar*, 98, 24-25.

PASCUAL, R. 1968, El pecio Gandolfo (Almería), *Pyrenae*, 4, Barcelona, 141-155.

PASCUAL, R. 1971-1972, Arqueología submarina en Andalucía (Almería y Granada), *Ampurias* 33-34, Barcelona, 321-334.

PASCUAL, R. 1973, Underwater archaeology in Andalucía (Almería and Granada), *International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 2.1, Londres, 107-119.

PASCUAL, R. 1977, Las ánforas de la Layetania, *Méthodes Classiques et Méthodes Formelles dans l'Étude des amphores, Collection de l'École Française de Rome* 32, Roma, 47-96.

PASCUAL, R. 1980, Sobre algunas marcas anfóricas catalanas, *Omaggio a Nino Lamboglia, Rivista di Studi Liguri* XLVI, tomo IV, Bordiguera, 261-279.

PASCUAL, R., 1981, Les marques amfòriques CLV i CHR, *Laietania. Estudis d'Arqueologia del Maresme*, 1, Mataró, 197-199.

PASCUAL, R. 1984, Notes and News. The catalan wine trade in the Roman Empire, *International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 13.2, Londres, 245-248.

PASCUAL, R. 1987, El desenvolupament de la viticultura a Catalunya, *I Col·loqui d'Arqueologia romana. El ví a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental, Monografies Badalonines* 9, Badalona, 123-126.

PASCUAL, R., 1988, Notes and News. The stamps on amphorae from the kiln at El Mual, *International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration*, 17.2, 181.

PASCUAL, R. 1990, *Las rutas del Oriente. Le commerce maritime romain en Méditerranée occidentale*, *Pact* 27, Estrasburgo.

PASCUAL, R., 1991, *Index d'estampilles sobre àmfores catalanes*, *Cuadernos de Arqueología* 5, Barcelona.

PASCUAL, R., CELADES, R., VILLATE, E. 1983, Estudio analítico de los revestimientos orgánicos aparecidos en el interior de las ánforas, *Información Arqueológica* 41, Barcelona, 169-178.

PASCUAL, R., FOERSTER, F. 1970, La nave romana de Sa Nau Perduda, *Omaggio a Fernand Benoit IV, Rivista di Studi Liguri* XXXVI, Bordiguera, 273-306.

PASCUAL, R., FOERSTER, F., BARBERÀ, J. 1990, *El pecio romano de Palamós. Excavación arqueológica submarina por el Cris*, Barcelona.

PASCUAL, R., VILLATE, E. 1975, Los primeros ensayos de estudios de pastas cerámicas, *Informació Arqueológica. Boletín Informativo del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación de Barcelona* 16, Barcelona, 95-100.

PIMENTA, J. 2005, *As ánforas romanas do Castelo San Jorge (Lisboa)*, *Trabalhos de Arqueologia* 31, Lisboa.

PONS PUJOL, L. 2002, Nuevos sellos y grafitos hallados en la *Mauretania Tingitana*, *Antiquités africaines* 36, París, 109-136.

PONSICH, M., 1970, *Recherches archéologiques a Tanger et dans sa region*, París.

RAMALLO, S. 1985, Envases para salazón del Bajo Imperio I, VI Congreso Internacional de Arqueología Submarina, Madrid, 435-442.

REMOLÀ, J. 2000, *Las ánforas tardo-antiguas en Tarraco (Hispania Tarraconensis)*, *Col·lecció Instrumenta* 7, Barcelona.

REVILLA, V., 1993, *El alfar de L'Aumedina, Tivisa*, *Col·lecció Instrumenta* 1, Barcelona.

ROMERO, C., CAMPOS, J., 1987, La villa romana del Cortijo de Miraflores, Sevilla, *Anuario Arqueológico de Andalucía* '86, III, *Actividades de Urgencia*, Sevilla, 321-328.

SILLIÈRES, P., DIDIERJEAN, F. 1977, La onzième campagne de fouilles de la Casa de Velázquez, *Mélanges de la Casa de Velázquez* XIII, 483-527.

THOUVENOT, R. 1941, Marques d'amphores romaines trouvées au Maroc, *Publications du Service des Antiquités du Maroc* 6, Rabat, 95-98.

TREMOLEDA, J. 2000, *Industria y artesanado cerámico de época romana en el nordeste de Cataluña (épocas augustea y altoimperial)*, *B.A.R., international series* 835, Oxford.

VILLAVERDE, N. 2001, *Tingitana en la Antigüedad Tardía (siglos III-VII). Autoctonía y romanidad en el Extremo Occidente mediterráneo*, Madrid.

ZEVI, A.G., TURCHETTI, R. 2004 (dir.), *Le strutture dei porti e degli approdi antichi*, *Atti del II Seminario ANSER*, Roma.

AMPHORES DE TARRACONAISE : NOUVELLES DÉCOUVERTES SUR LE LITTORAL DE GAULE MÉRIDIONALE

Épave, estampilles, Narbonaise.

Martine Sciallano*

Les investigations al voltant del comerç en època romana i l'estudi de les àmfores han estat abundants en els darrers anys, però en molts casos han deixat de banda les troballes submarines. Aquesta contribució consisteix en un recull de les descobertes d'àmfores amb estampilles provinents dels derelictes localitzats al litoral mediterrani de la Narbonaise des de l'any 1985, algun dels quals ja havien estat publicats anteriorment però que en la seva majoria no ho estaven. També es recullen totes aquelles estampilles que fins ara no s'havien estudiat.

Derelict, estampilles, Narbonaise.

Las investigaciones sobre el comercio en época romana y el estudio de las ánforas han sido muy abundantes en los últimos años, pero en muchos casos han olvidado los hallazgos submarinos. Esta contribución consiste en un compendio de todos esos hallazgos de ánforas con estampillas procedentes de los pecios localizados en el litoral mediterráneo de la Narbonaise des de el año 1985, alguno de los cuales ya había sido publicado con anterioridad pero que en su mayoría no lo estaban. También se recogen todas esas estampillas que hasta ahora no s'habían estudiado.

Pecio, estampilla, Narbonaise.

Research into trade in the Roman period and the study of amphorae has been plentiful over recent years, but in many cases they have left underwater discoveries to one side. This contribution consists of a compilation of the discoveries of amphorae with stamps that came from the derelict locations along the Mediterranean coast of Narbonensis since 1985, some of which had been previously published, although the majority of them had not. It also looks at all the stamps that had not been studied so far.

Derelict, stamps, Narbonensis.

Lorsque les responsables du colloque organisé en hommage à Ricardo Pascual Guasch m'ont demandé d'y participer en préparant une communication sur les dernières trouvailles d'amphores de Tarraconaise sur le littoral gaulois, j'ai répondu rapidement et positivement car il m'était agréable de rendre hommage à cet homme que je n'avais, certes, pas connu personnellement, mais dont j'avais si souvent compulsé les écrits, en 1984, lorsque j'écrivais ma maîtrise sous la direction de Bernard Liou. Il m'était devenu familier, presque amical, Bernard Liou accompagnant souvent nos recherches d'un mot d'estime pour la rigueur et l'ampleur

des recherches de celui à qui nous rendons hommage. Dans ma précipitation, je n'avais pas pris le temps de mesurer à quel point, dans ma vie, la part de temps dévolue à la recherche sur les amphores avait fondu jusqu'à devenir peau de chagrin. En effet, le temps consacré à la recherche personnelle, doit désormais être pris sur le temps des congés, car la priorité, aujourd'hui, pour le conservateur que je suis, est d'augmenter le nombre de visiteurs, d'assumer une gestion administrative de plus en plus complexe et de gérer des agents de plus en plus nombreux. Tout cela ne m'a plus permis de consacrer le temps nécessaire à la recherche, et

* Conservateur du Patrimoine

l'entreprise à laquelle j'avais souscrit avec enthousiasme s'est vite avérée un peu lourde pour moi. Ma contribution sera donc minime et consistera essentiellement à ordonner sur la carte les nouvelles découvertes sous-marines et à publier les estampilles qui ne l'ont pas encore été, en particulier celles des amphores de Narbonne.

De plus, lors de notre travail de maîtrise il y avait pléthore de cargaisons de Dr. 2-4 de Tarraconaise repérées et/ou fouillées, et non publiées. Elles semblaient nous attendre, Bernard Liou et moi-même, et nous avons rajouté des découvertes jusqu'au dernier moment : celui de la mise sous presse du volume 5 de la revue *Archaeonautica*, paru en 1985. Cette même année marque également le terme des recherches de Jordi Miró dont le volume sur *La produccion de anforas romanas en Catalunya* est paru en 1988; il nous semblait donc logique de poursuivre ces travaux et de recenser les découvertes faites à partir de 1985. Or, il n'y a en fait pratiquement rien de nouveau qui ait été découvert sur le littoral depuis cette publication, rien de spectaculaire en tout cas, et le peu qui a été trouvé a généralement été publié. Nous nous attacherons donc à ce qui ne l'a pas été au cours d'un survol de la période 1985-2004.

Nous nous sommes aperçus que nos recherches devaient s'orienter selon deux grands axes correspondant à la fois à deux phases chronologiques et à deux conteneurs différents pour l'exportation du vin de Tarraconaise. A la fin du 1er s. avant J.-C., l'exportation des amphores Pascual 1, par Narbonne, l'Isthme gaulois, et Bordeaux, sur la route atlantique. Dans cette période encore, prolongée dans le 1er s. de notre ère, celle des amphores Dressel 2-4 au long du rivage méditerranéen, vers Fos et Arles pour remonter au Nord par le Rhône et d'autre part vers l'Est et l'Italie, Fréjus apparaissant comme le dernier port important du littoral gaulois concerné par ce commerce.

Si ces vingt dernières années ont vu décroître le nombre des découvertes d'épaves, inversement, elles ont vu croître les publications de façon sensible. Tout d'abord, les ateliers ont été recherchés, fouillés, publiés par nos collègues catalans tels Sant Boi de Llobregat (López Mullor, 1999) ou Sagunto (Aranegui 1985).

Clementina Panella (Panella 2001) pour sa part, a publié une belle synthèse sur les amphores de l'époque impériale en Occident.

De nombreux ateliers gaulois imitant les amphores de Tarraconaise pour exporter le vin élaboré en Gaule du sud ont été découverts, rendant, du même coup plus complexe l'attribution d'une origine à une forme alors que, à l'inverse, les amphores gauloises sont imitées en Espagne.

Ce foisonnement des publications des vingt dernières années n'a pas été principalement alimenté par les trouvailles de l'archéologie sous-marine, pauvres en cargaisons et pauvres en estampilles.

Toutes les découvertes d'amphores de Tarraconaise du port de Fréjus, maintenant en terre, ont été publiées tout comme celles de Bordeaux, Frédéric Berthault terminant la rédaction de la publication de ses dernières fouilles.

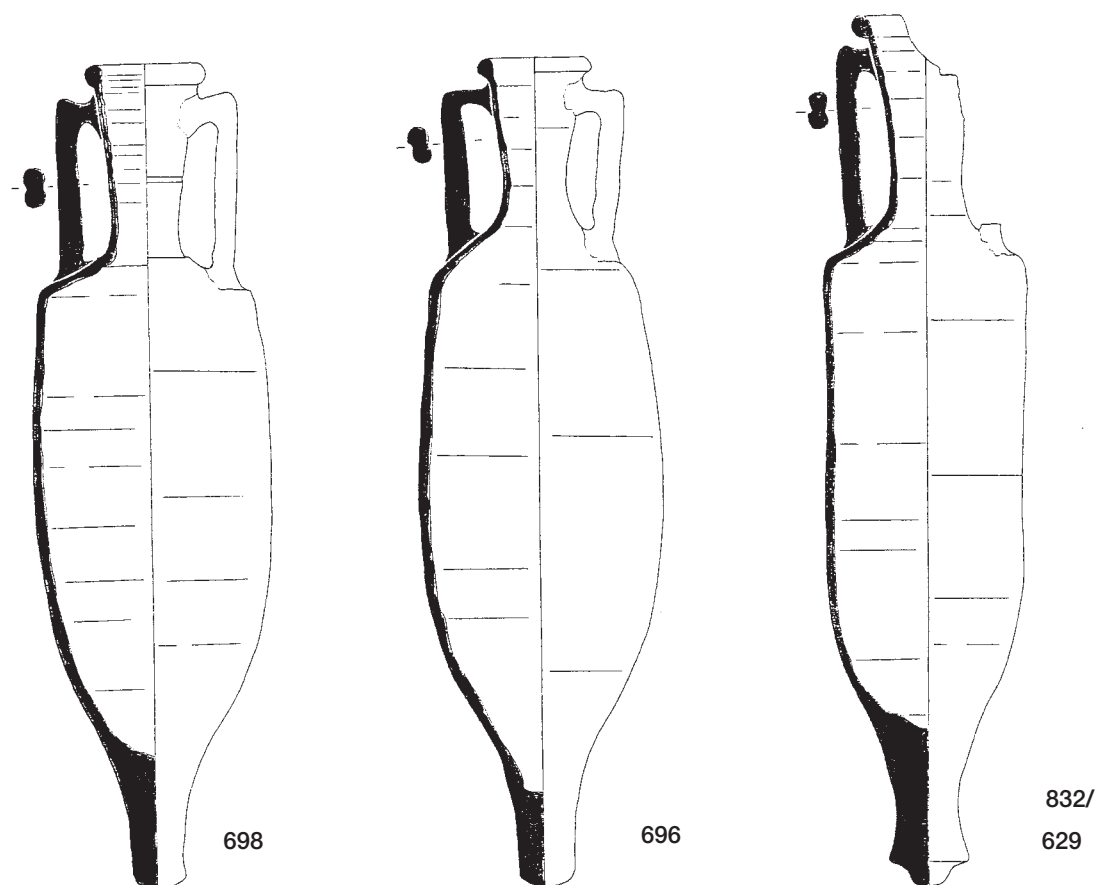
Notre contribution consiste à localiser les épaves découvertes depuis 1985, sur la carte du littoral méditerranéen. La plupart sont des chargements à multiples variétés d'amphores ou à barres de fer et amphores, ou des découvertes éparses ne faisant pas forcément partie d'une cargaison. Elles ont livré peu d'estampilles. Elles sont publiées dans les bilans annuels du Département des Recherches Archéologiques Subaquatiques et Sous-Marines. Nous complétons cette liste par les dessins des quelques *graffiti* découverts dans le Rhône auxquels Luc Long, directeur de la fouille, nous a donné accès et par la liste des estampilles de l'épave à *dolia* et chargement d'amphores Dressel 2-4 espagnoles de la Giraglia.

A Narbonne enfin, plus précisément à Port la Nautique, gisement sous-marin du nord de l'étang de Bagès-Sigean, le nombre d'amphores de Tarraconaise est important ; nous publions les listes des estampilles des rapports de fouilles d'André Bouscaras et de Jean-Marie Falguéra (association Antéas) publiés à partir de 1990, A. Bergé ayant publié toutes les estampilles de Port la nautique découvertes jusqu'en 1989 dans les *Cahiers d'Archéologie Subaquatique*, T.IX. Ces rapports sont conservés au DRASSM et, à ce titre, difficiles à consulter pour nos collègues de l'étranger.

LISTE DES GISEMENTS D'AMPHORES PASCUAL 1 ET DRESSEL 2-4 DES CÔTES FRANÇAISES DE MÉDITERRANÉE

Cette liste complète celle donnée dans *Archaeonautica* 5, 1985.

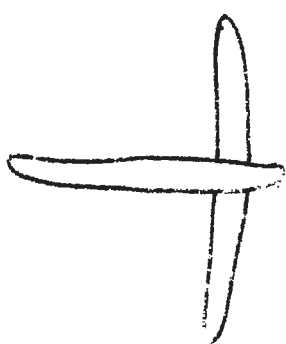
- Gisement de la Redoute Béar (Port-Vendres 9), matériel disparate parmi lequel bords d'amphores Dressel 2-4 et Pascual 1 (Castaldi/Descamps/Salvat 2002, 39).
- Epave Cap Béar 1, Pascual 1 marquée L. VOLTEIL et croix avec points (Liou/Pomey 1985, 547).
- Epave Cap Béar 3 (Liou/Pompey 1985, 547-551 ; Liou 1985, 271-284).
- Au large de Narbonne, Port-la-Nautique. Gisement de Pascual 1, une estampille SEX(t)i DOM(iti) (Bouscaras b 1993, 26).

355

Dessins R. Lefffy

Ech. 1/10

816

907

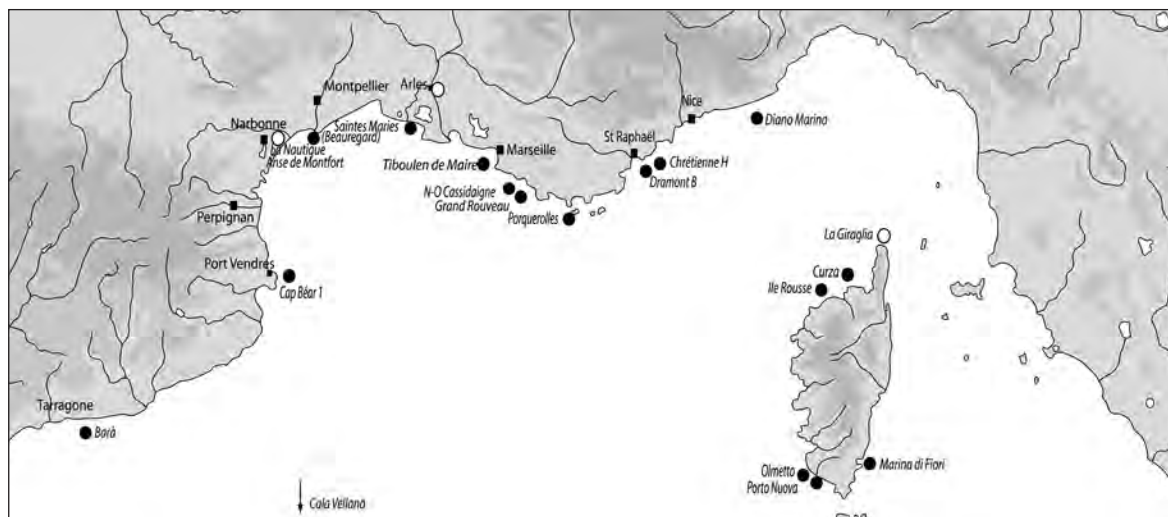
768

Dessins M. Sciallano

Ech. 1 / 1

Figure 1. Amphores *Dressel 2-4* du Rhône et graffiti sur pointes.

Carte de répartition des épaves à chargement d'amphores *Pascual 1* et *Dressel 2-4*.

Port-la-Nautique se trouve au nord de l'étang de Bagès-Sigean. Trois ports de plaisance, le petit port de la SMC, à l'ouest, et les deux bassins de la Société Nautique se trouvent sur une avancée encadrée à l'Ouest par l'anse des galères et à l'Est par l'anse de Montfort.

André Bouscaras a tenté de sauver ce qui pouvait l'être des dragages drastiques faits dans les deux bassins de la Société Nautique. Il a travaillé sur le matériel sorti brisé, des godets des engins mécaniques, où les amphores *Pascual 1* sont majoritaires. Dragages à l'entrée du port, zone de la SMC, Nombreuses *Pascual 1* (Falguera/Miejac 1998, 24). Jean-Marie Falguera et l'association Antéas ont travaillé dans le petit port de la SMC puis sur l'ouvrage en maçonnerie bâti à la sortie sud-est de ce port et relié dans l'Antiquité à la terre par un ponton en bois. L'ensemble est actuellement sous le béton du quai moderne, rendant difficiles les recherches. Ce port était en activité pendant les 2ème et 1er siècles avant notre ère et semble avoir été abandonné au 1er siècle de notre ère.

– Au large de Narbonne, anse de Montfort, au nord de l'étang de Bagès-Sigean. Epave de *Pascual 1* et quelques tessons de *Dressel 2-4* (Falguera 1995, 35 ; Falguera 1996, 68)

Une épave chargée d'amphores *Pascual 1* détruite par le feu dans l'Antiquité a sans doute été déplacée dans une partie inutilisée de l'anse pour y couler sans gêner le trafic.

– Au large de Mauguio, plage de Beauregard, Marseillan. Quelques fragments d'amphores *Dressel 2-4* dans un ensemble de fragments d'amphores espagnoles (Jezegou 1999, 34).

– Sainte Marie de la Mer 2 (ex. Camargue 12). Epave de barres de fer, avec nombreux fragments de *Dressel 2-4* de Tarraconaise (Long 1995, 41).

– Epave Sainte Marie 24. Epave de barres de fer, avec, sur la coque, quelques fragments d'amphores où dominent les amphores *Dressel 2-4* avec 1 bord de *Pascual 1* (Long/Marlier/Rival 2003, 71).

– Dans le Rhône, à Arles. Des fouilles faites dans le lit du Rhône, sur la rive droite, ont livré beaucoup d'amphores et de fragments d'amphores parmi lesquelles les *Dressel 2-4* de Tarraconaise représentaient 5% du total de 2003. Depuis, les découvertes ont été beaucoup plus modestes et c'est environ une vingtaine d'individus (amphores et pointes) et quelques cols et anses, que nous avons pu voir dans les dépôts du Musée d'Arles et de la Provence Antiques avec l'aimable autorisation de Luc Long. Un cartouche anépigraphique et trois *graffiti* sont notre maigre butin épigraphique (voir Fig. 1). On retrouve un A à la Giraglia et à Port-la-Nautique, un X sur Chrétienn H et Port-la-Nautique, un N très semblable à Port la Nautique. Les amphores appartiennent toutes à la forme haute (Corsi-Sciallano/Liou 1985, 168-169 ; Long 2003, 74).

– Sur l'épave de Tiboulon de Maire, chargée de *Dressel 20*, figurent quelques amphores *Dressel 2-4* de Tarraconaise (Ximenes/Moerman 2000, 62 ; Pomey *et alii* 2001, 15).

– Gisement de la balise de Cassidaigne : 13% de *Dressel 2-4* de Tarraconaise (Borgard/Bernard/Lemaitre 2001, 63). Par 90 m de fond, au nord-ouest de la balise de Cassidaigne.

- Epave à amphores de saumure de Bétique et amphores Dressel 2-4 de Tarraconaise (Long 1999, 52).
- Epave 3 de la pointe Leuquin, Ile de Porquerolles (Hyères), cargaison de Dressel 2-4 datables du moyen du 1er s. ap. J.-C. (Pomey *et alii* 1987-88, 35 (dessin).
- Au large de Porto Vecchio, Marina di Fiori. Amphores Dressel 2-4, timbres rectangulaires sur le col, EVP, HAM, FLAVI, Q.CORN(elius) FVSCV(S). Il semblerait que cette production soit tardive ; un Quintus Cornelius Fuscus fut préfet du prétoire au dernier 1/4 du 1er siècle, sous Domitien (Bernard 1996, 113).
- Au large de Porto Vecchio, Porto Nuovo. Epave de marbre avec Dressel 7-11 et Dressel 2-4, un timbre sur pointe, GER (Bernard/Chiapetti 1992, 61 ; 1993, 60).
- Ecueil d'Olmato, Corse du sud. Restes d'une cargaison d'amphores Dressel 2-4 et Beltràn 2B (Bernard 1999, 77).
- Au large de Santo-Pietro-di-Tenda, épave de Curza. Gisement qui paraît homogène de Dressel 2-4 de Tarraconaise (Allegrini-Simonetti 2002, 78).
- Au large d'Ersa. Epave de la Giraglia. Epave à *dolia* et à Dressel 2-4 de Tarraconaise. Cette épave est datée des années proches de l'année 20 de notre ère, à partir d'un tessou de sigillée marqué THALI. Elle transportait au moins 8 *dolia* et *doliola* et une cargaison de Dr. 2-4 de Tarraconaise qu'accompagnaient quelques Dressel 2-4 italiennes résiduelles et quelques verres bleus (voir liste des estampilles et Figs. 2-4). Elle fera l'objet d'une publication dans la revue *Archaeonautica* 15 (à paraître). Bilan scientifique du DRASSM, 1997, p. 81, 1998, p. 56, 1999, p. 70.

LES ESTAMPILLES SUR AMPHORES DRESSSEL 2-4 ESPAGNOLES DE L'ÉPAVE DE LA GIRAGLIA (CORSE DU NORD) (FIG. 2-3)

Toutes les estampilles des amphores Dressel 2-4 espagnoles sont situées sur la pointe.

A ou **T** Gi 97-2 frappée après l'estampille voisine F ou E rétro ou non.

A ou **R** Gi 99-14 dans un cartouche rond imprimé sur le bord d'un autre cartouche rond CE (très incertain).

CEL Gi 99-71 dans un cartouche rectangulaire. Nous ne connaissons pas d'homologue : à rapprocher cependant de CELS. Associée à une autre marque dans un cartouche rectangulaire de lecture douteuse.

CELS Gi 99-103 dans un cartouche rectangulaire. Semble être le même poinçon que celui de l'estampille de Chrétienne H (Corsi-Sciallano, Liou, 1985, p. 82, n° 19). Sur le bord a été frappée dans un cartouche rectangulaire une autre estampille qui est incomplète et illisible.

CIAS Gi 99-168 dans un cartouche rectangulaire, associée à **LEAN**. Cette association se retrouve sur l'épave Chrétienne H et LEAN semble frappée avec le même poinçon que celui de Chrétienne H. Les deux estampilles viennent de Can Tintorer (Pascual, 1977, Fig. 6, n° 7 et 8 et Fig. 7, n° 5 et 6). Corsi-Sciallano, Liou, 1985, p. 82, n° 20. On retrouve cette estampille sur l'épave Dramont B (Corsi-Sciallano, Liou, 1985, 76, Fig. 61 et p. 71).

CIAS Gi 99-57 dans un cartouche rectangulaire associée à **QPA** ou **OPA**, (estampille dont nous ne connaissons pas d'homologue).

CQM Gi 97-4 dans un cartouche rectangulaire. Estampille usée dont le M est incertain. Elle semble inédite. Deux marques faites avant cuisson se retrouvent à proximité : l'empreinte de la pointe d'un doigt, et un *graffito* en forme de V.

E Gi 99-12 dans un cartouche rectangulaire (Pascual 1991, 57, n° 75, 1) (Ampurias) et 75,2 (Bram).

E ou **F(rétro)** Gi 97-2 (voir A) dans un cartouche rectangulaire sur lequel a été imprimé un cartouche rond avec l'estampille A.

EE ou **FE** Gi 97-1 nous penchons plutôt pour la lecture FE. Imprimée dans un dans un cartouche presque carré sur le bord d'un cartouche rectangulaire avec la marque SYN (S rétro) ou NYS.

EP (ou **LP**) Gi 99-169 dans un cartouche rond imprimé sur un cartouche rectangulaire portant une estampille illisible.

F(rétro) ou **E** Gi 97-2 (voir *supra* E).

FE ou **EE** Gi 97-1 (voir *supra* EE).

FRV Gi 99-67 dans un cartouche rectangulaire, associée à une autre estampille dans un cartouche rectangulaire (illisible).

HIL Gi 99-81 dans un cartouche rectangulaire associé à QR ou OR dans un autre cartouche rectangulaire. Même marque et certainement même poinçon sur l'épave Chrétienne H, associé à FRIV (Corsi-Sciallano, Liou, 1985, p. 88, Fig. 68, A58).

LEAN Gi 99-168 (voir *supra* CIAS) dans un cartouche rectangulaire. Même poinçon que sur l'épave Chrétienne H et associée comme sur cette épave à CIAS. Les deux estampilles viennent de Can Tintorer (Pascual, 1977, Fig. 7, n° 6; Corsi-Sciallano/Liou 1985, 87, Fig. 67).

LLL Gi 99-68 estampille dans un cartouche rectangulaire imprimé verticalement entre un creux fait avec le bout du doigt et un *graffito* V surmonté de

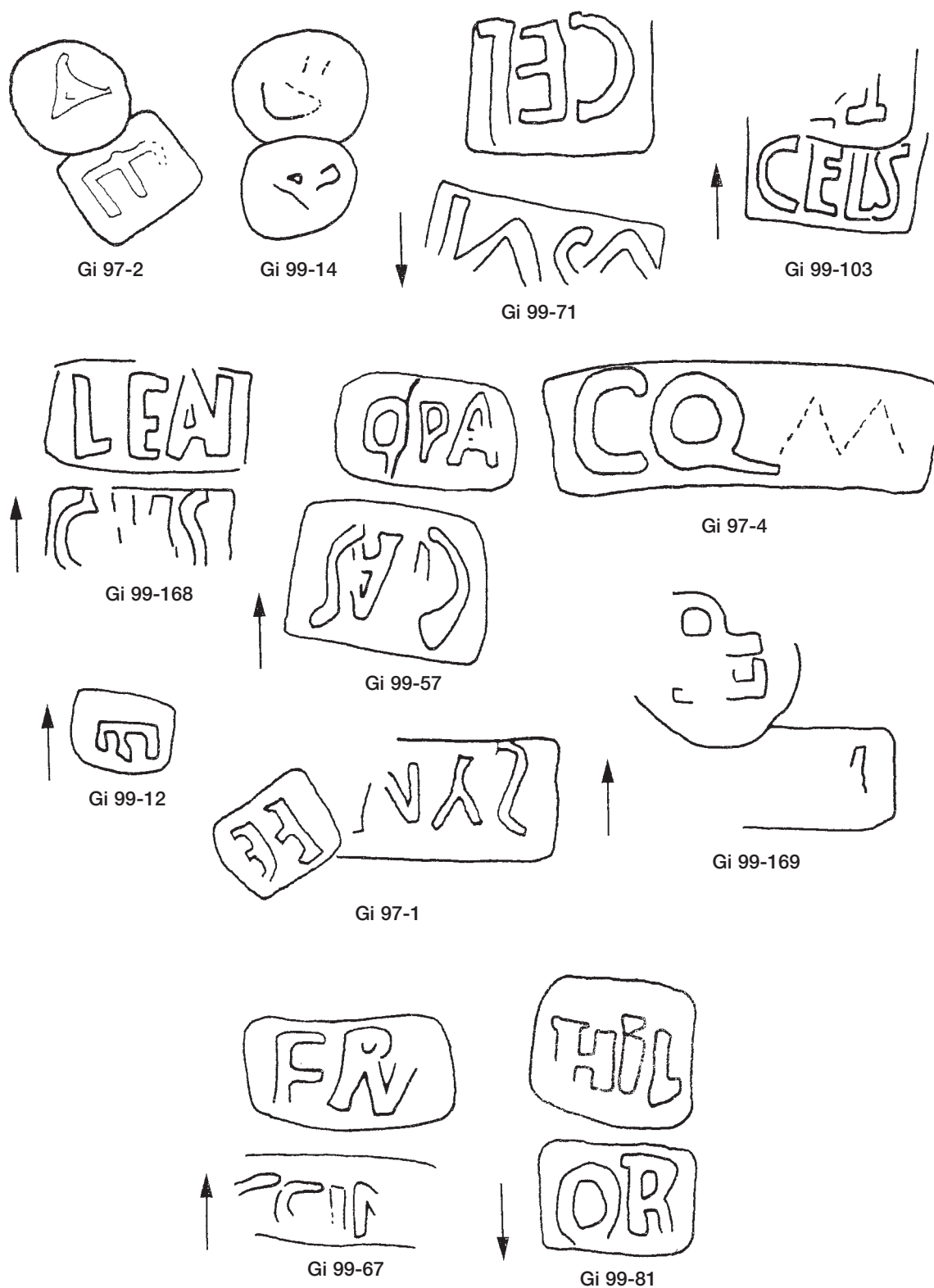
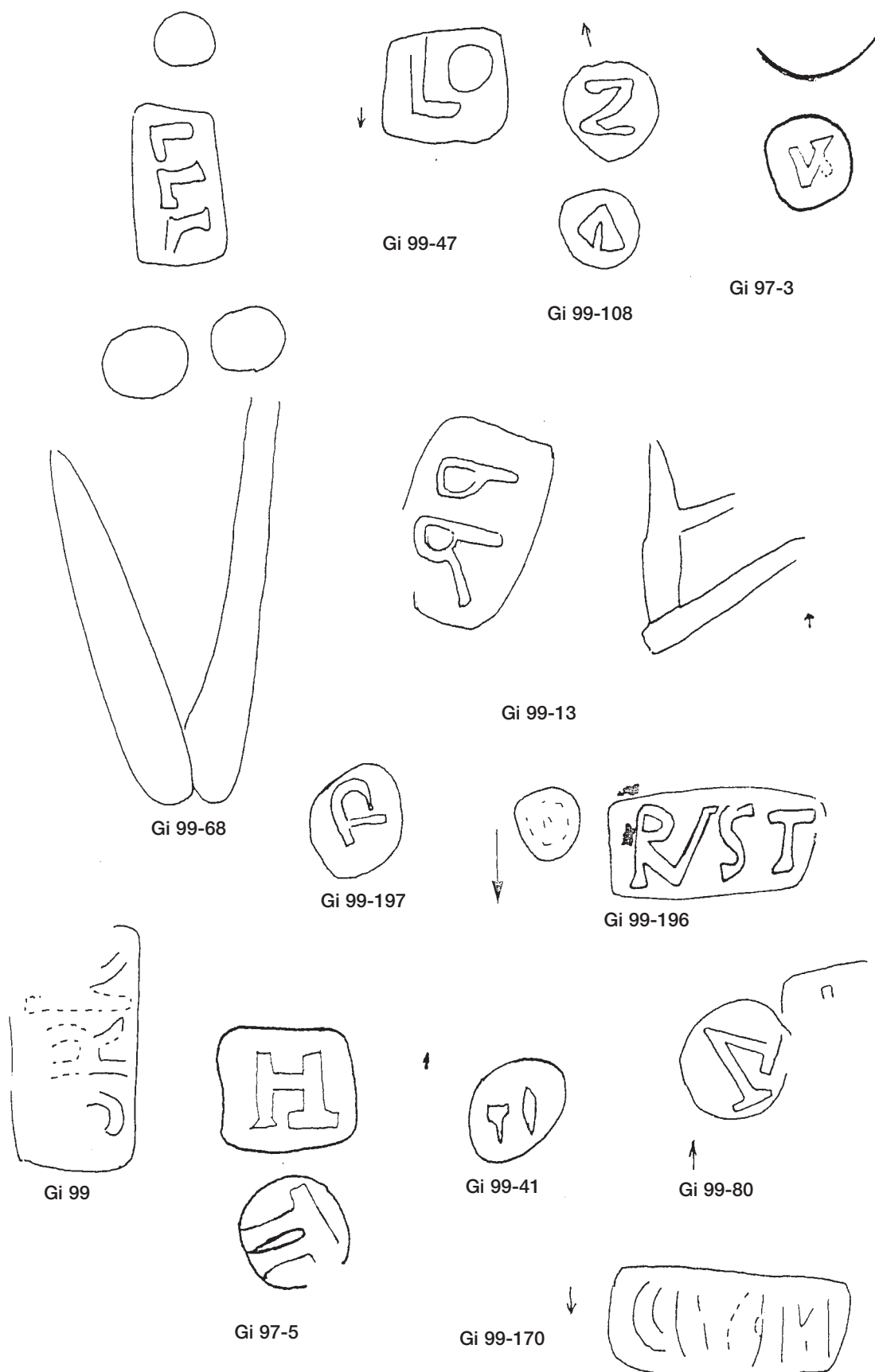

Figure 2. Estampilles sur pointes d'amphores Dressel 2-4 de l'épave de la Giraglia.

Figure 3. Estampilles sur pointes d'amphores Dressel 2-4 de l'épave de l'épave de la Giraglia.

deux creux faits avec le bout du doigt avant cuisson. L'estampille nous est inconnue.

LO Gi 99-47 dans un cartouche carré. Déjà connue à Fos (Amar/Liou 1984, Fig. 6, 83 (2)).

LP Gi 99-169 (voir *supra* EP).

N (rétro) Gi 99-108 dans un cartouche rond. Associée à V dans un cartouche rond. À rapprocher peut-être de N rétro trouvé sur Chrétienne H (Corsi-Sciallano/Liou 1985, 88, Q38).

N ou **V**, **VI** ou **VT** Gi 97-3 dans un cartouche rond, associée à un autre cartouche rond de diamètre supérieur (illisible). Lecture très douteuse.

NYS(rétro) Gi 97-1 voir *infra* SYN.

OPA ou **QPA** Gi 99-57 (voir *supra* CIAS) dans un cartouche rectangulaire. Cette marque semble inédite ; elle est associée à CIAS connue sur l'épave Chrétienne H et originaire de Can Tintorer (voir *supra*).

OR ou **QR** Gi 99-81 (voir *supra* HIL) dans un cartouche rectangulaire, associée à la marque HIL (de Can Tintorer).

PR(rétro) Gi 99-13 dans un cartouche rectangulaire (Pascual 1991, 117, pl. XXI, 405, à Can Pedrerol) associée à un *graffito* A fait au doigt avant cuisson à rapprocher d'un A sur une amphore du Grand Rouveau (Corsi-Sciallano/Liou 1985, 56, R31) et Port-la-Nautique.

R (?) Gi 99-197 dans un cartouche rond. N'est guère lisible. Un R connu sur Chrétienne H.

R ou **A** Gi 99-14 (voir *supra* A).

RVST Gi 99-196 dans un cartouche rectangulaire à droite d'un creux fait avec le bout du doigt. L'estampille est connue sur Chrétienne H (Corsi-Sciallano/Liou, 1985, 89, Fig.69, A59, Q46). Les trois exemplaires semblent issus de la même matrice. À rapprocher de RVST trouvée sur l'épave d'Île Rousse (Corsi-Sciallano/Liou, 1985, 111, fig. 86) La pâte est jaune pâle.

SRA ou **SRN**(?) Gi 99 dans un cartouche rectangulaire. Pratiquement illisible.

SYN (S rétro) Gi 97-1 nous paraît plus vraisemblable que NYS (rétro), lecture que propose Pascual pour deux exemplaires de Can Pedrerol. (Pascual 1977, 52, n°10). La marque a été retrouvée à Port-la-Nautique (Narbonne): André Bouscaras, rapport de sondage de 1993, planche III, n°140. Il. S'agit du même poinçon à Narbonne, à Can Pedrerol et à la Giraglia. L'amphore de la Giraglia a une pâte jaune identique à celle dans laquelle est imprimée la marque RVST.

TH (lig.) Gi 97-5 dans un cartouche carré associée à TT ou TI ou π (?) dans un cartouche rond. Poinçon identique à celui trouvé sur l'épave Chrétienne H. Vient de Can Tintorer (Corsi-Sciallano/Liou, 1985, 90, Fig. 70,Q1).

TI (?) ou **IL**(?) Gi 99-41 dans un cartouche rond. Inconnue.

TT ou **TI** (?) sorte de **TT** Gi 97-5 (voir *supra* TH) dans un cartouche rond associée à TH dans un cartouche carré.

V Gi 99-108 (voir *supra* N rétro) dans un cartouche rond associée à N. Elle nous semble très pareille (même poinçon ?) à l'estampille trouvée sur Dramont B que nous avons lue D (Corsi-Sciallano/Liou 1985, 76, Fig. 61). Le rapprochement est d'autant plus intéressant que l'on connaît déjà une estampille commune entre Dramont B et Chrétienne H : CIAS.

V Gi 99-80 dans un cartouche rond. Même poinçon que celui qui a servi à estampiller le V de Chrétienne H (Corsi-Sciallano/Liou 1995, 90, A. 64). Cette estampille y est associée à R qui pourrait éventuellement être l'estampille effacée dont il nous reste l'angle du cartouche.

V ou **VI** ou **VT** ou **N** Gi 97-3 (voir *supra* N).

Illisible Gi 99-170 estampille dans un cartouche rectangulaire.

GRAFFITI SEULS SUR DRESSSEL 2-4 (FIG. 4)

Gi 99-18 Deux griffures verticales faites avant la cuisson à l'ongle ou avec un instrument. Il ou E archaïque?

H Gi 99-4 dont le haut de la jambe droite manque. On ne sait dire ce que ce *graffito* représente mais il en existe un semblable sur l'épave de l'Île Rousse et à Port-la-Nautique (Corsi-Sciallano/Liou 1985, 111, Fig. 86).

Gi 99-34. Peut-être ne faut-il voir ici que des griffures en étoile. Les mêmes se retrouvent à Port-la-Nautique.

ESTAMPILLE ET GRAFFITO SUR AMPHORE DE TYPE INDÉTERMINÉ (FIG. 4)

MVR Gi 99-69 très belle estampille dans un cartouche rond, parfaitement lisible sur col (ou pointe creuse).

M Gi 99-72 *graffito* incisé avant la cuisson, tête en bas sur une pointe d'amphore de type indéterminé. Un M semblable sur pointe Dr.2-4 ou P1, SMC 03-183.

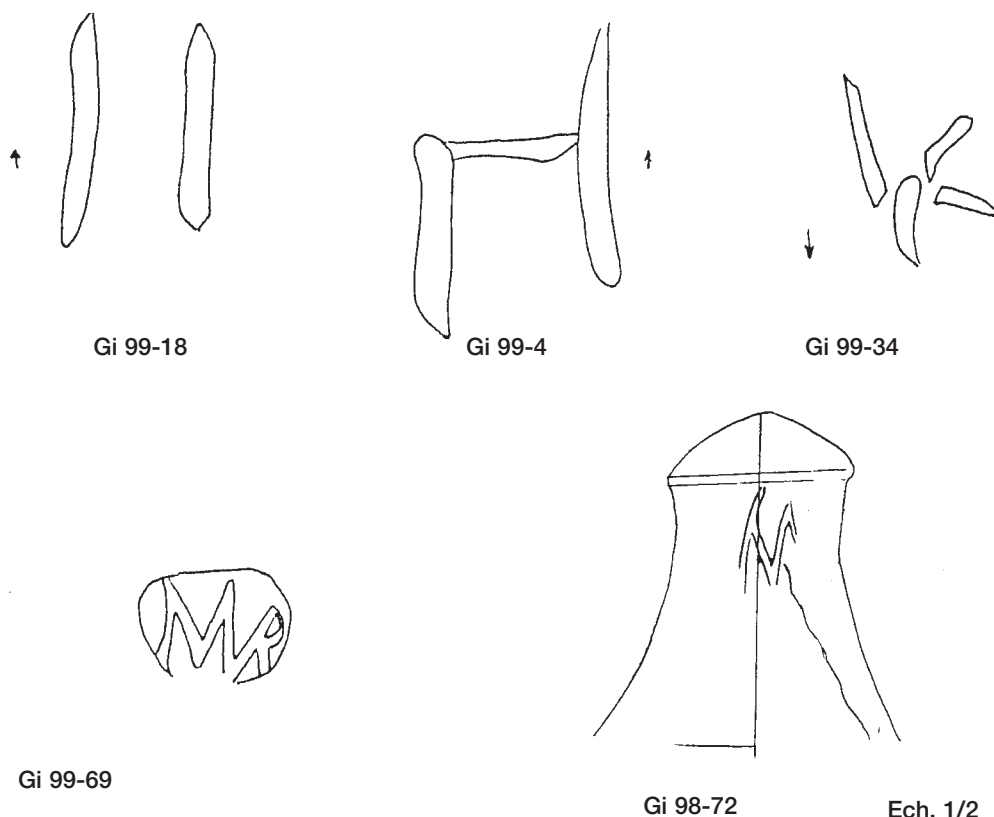
LES ESTAMPILLES SUR AMPHORES DE TARRACONAISE DE PORT-LA-NAUTIQUE

ESTAMPILLES SUR POINTES D'AMPHORES PASCUAL 1 OU DRESSSEL 2-4 (FIGS. 5-7)

1- A (ovale)

La Nautique, Chrétienne H, Sud-Lavezzi 3, Grand Rouveau.

Figure 4. Épave de la Giraglia. Estampille et *graffiti* sur pointes d'amphores indéterminées. Dessins M. Sciallano Ech. 1/1.

361

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1991, pl. I, n° 11.

2- AP

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1991, pl. II, n° 5.

3- B ou CE

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. II, n° 54.

4- C dans un demi cercle

La Nautique, Lascar, Vieille Toulouse, Bordeaux, Saintes, Badalona, Ciudadela (Minorque), Sant Pol de Mar, épave Cap del Volt, fours de Can Vendrell.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. II, n° 1.

5- C

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. III, n° 144.

6- C ou O

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1990, pl. VI, n° 8.

7- C

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. II, n° 62 et n° 52 (C invisible sur dessin)+ V au doigt.

8- CE

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1990, pl. IV, n° 11.

9- CEL(?) ou CE

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. II, n° 53.

10- CMT lig

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1990, pl. IV, n° 16.

11- COM CO(lig.)(rect.)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1991, pl. I, n° 12.

12- CT (circ)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1991, pl. II, n° 3.

13- D + marque de doigt

La Nautique, Dramont B, Chrétienne C

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1991, pl. I, n° 14.

14- DAP (rect) + graffiti N

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. III, n° 127.

15- EP (rect.)

16- EP rétro

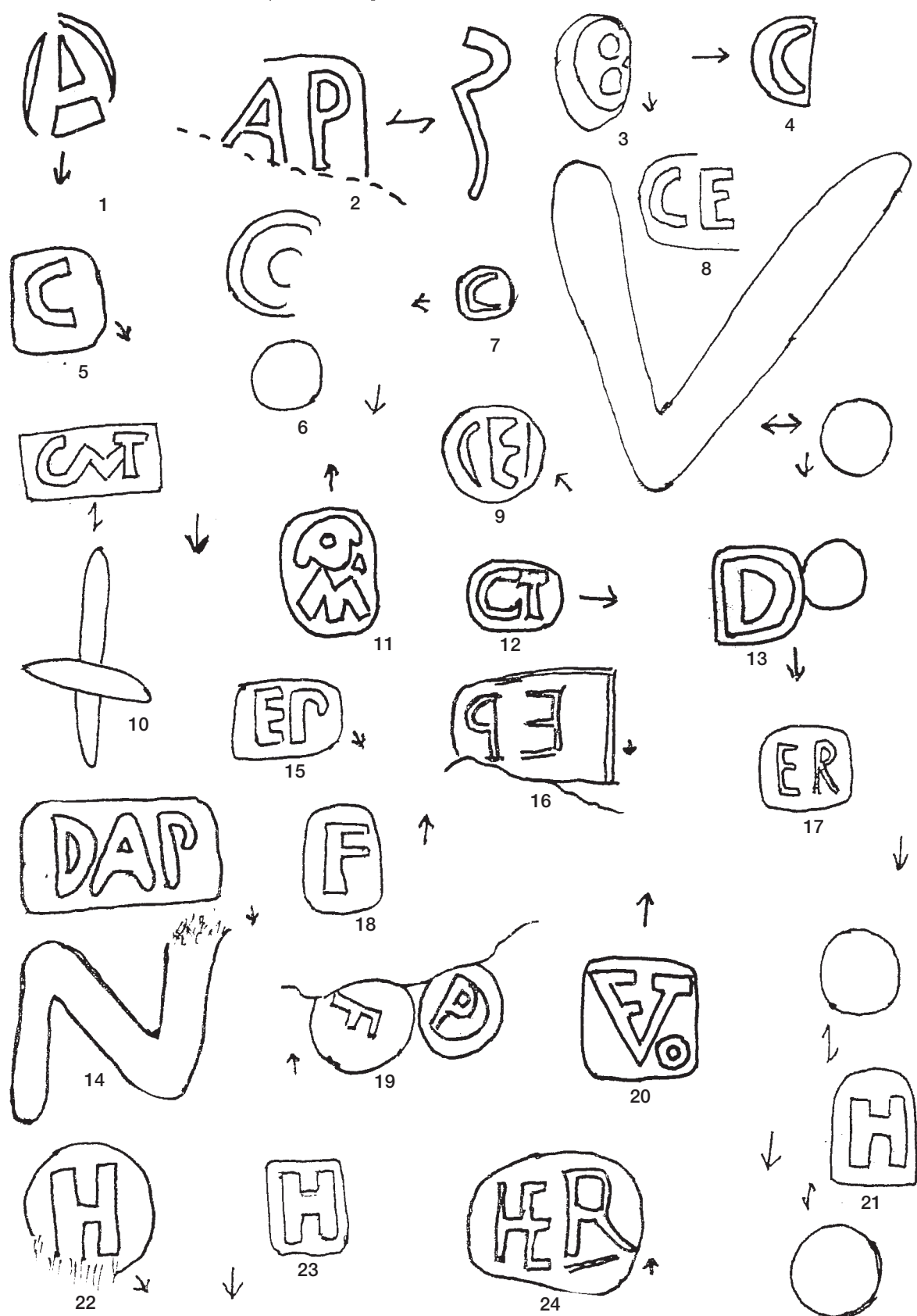
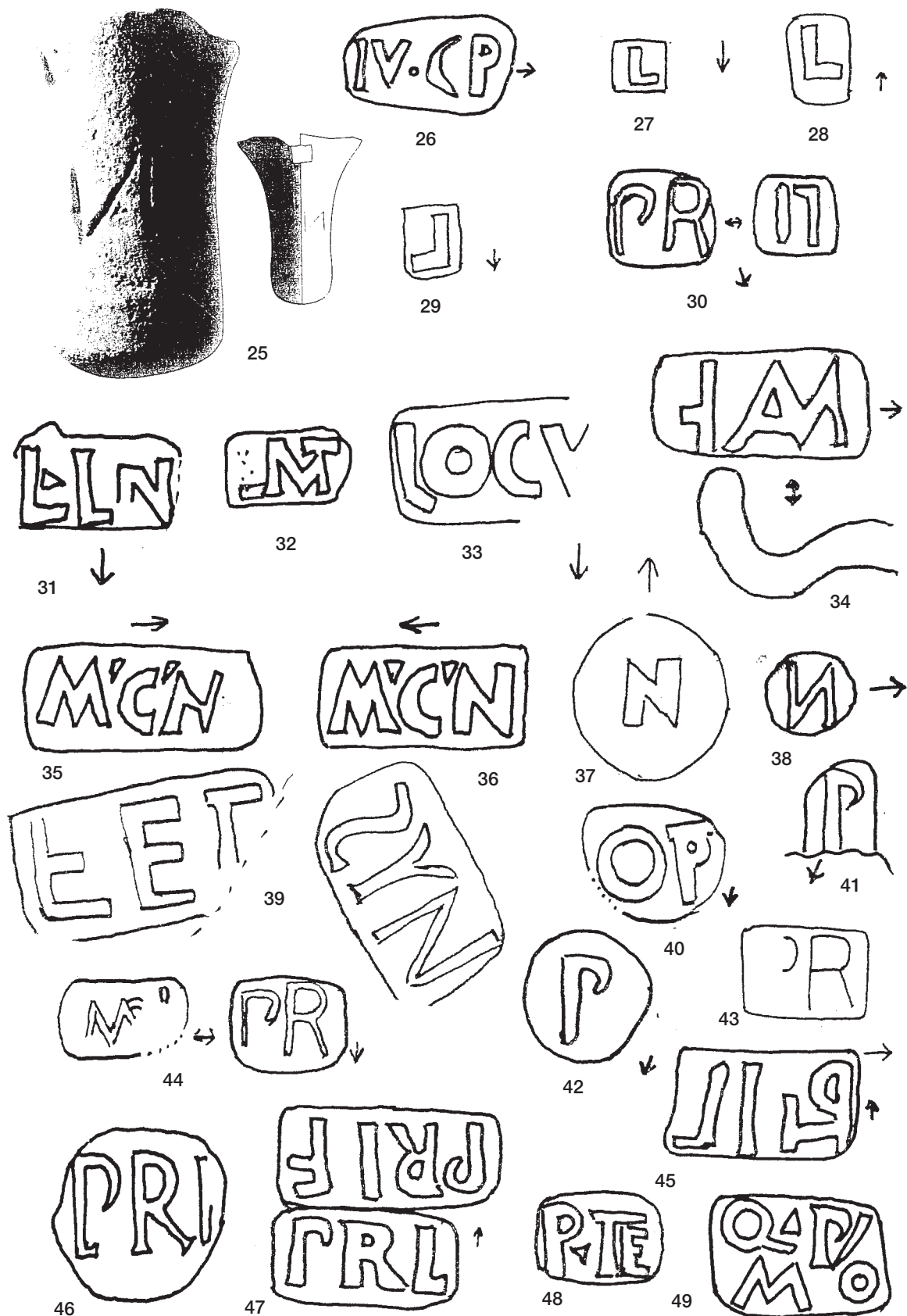

Figure 5. Estampilles sur pointes d'amphores Pascual 1 ou Dressel 2-4 du site de Port-la-Nautique à Narbonne (Aude).

Figure 6. Estampilles sur pointes d'amphores *Pascual 1* ou *Dressel 2-4* du site de Port-la-Nautique à Narbonne (Aude).

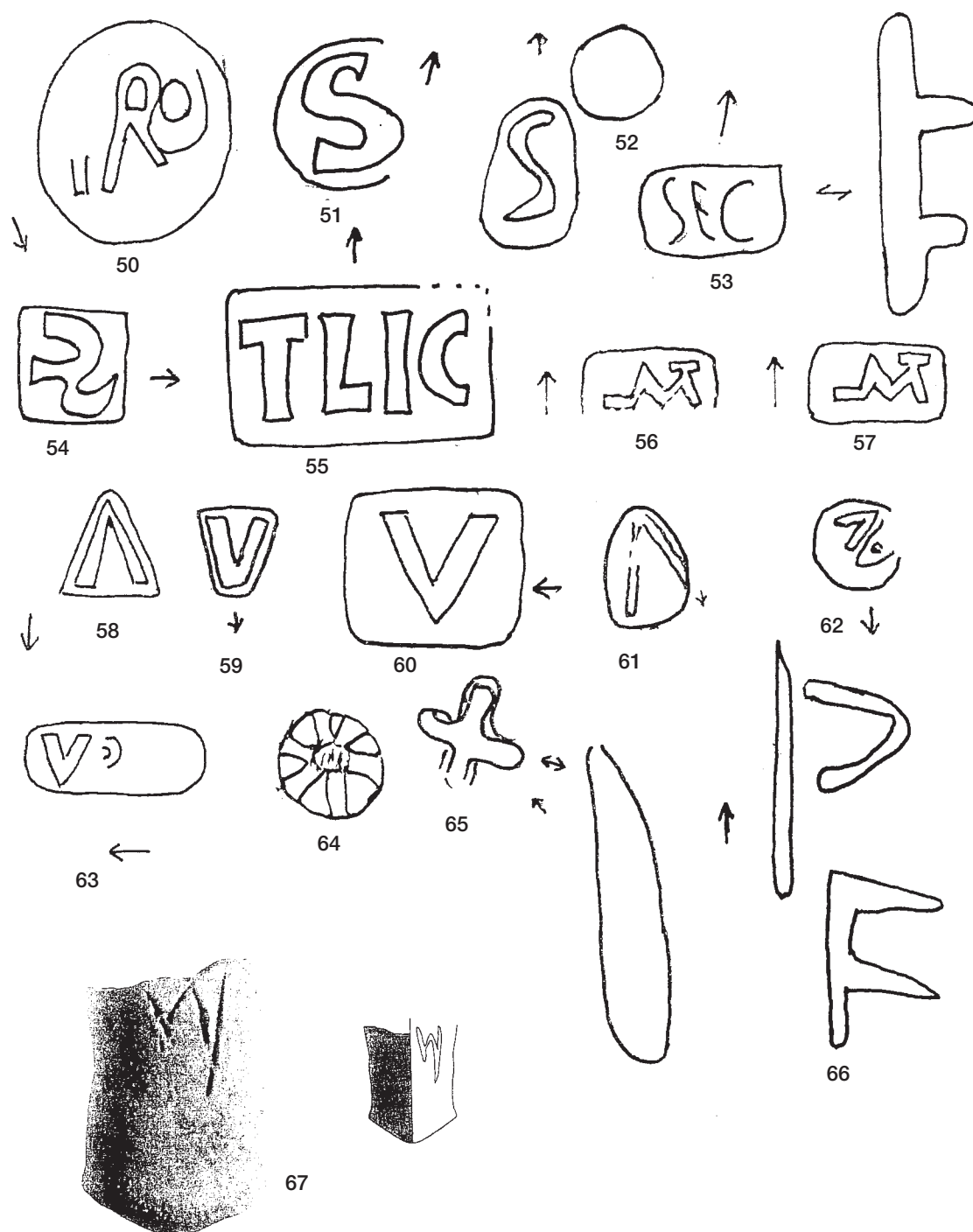

Figure 7. Estampilles sur pointes d'amphores Pascual 1 ou Dressel 2-4 du site de Port-la-Nautique à Narbonne (Aude).

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. III, n° 146 et 130.

17- ER (rect.)
La Chrétienne H

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1990, pl. IV, n° 14.

18- F (Ovale)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1990, pl. IV, n° 9.

19- F (rond)+D ou P

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. III, n° 135.

20- FVTO FVT(lig.)(rect.)

La Nautique

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1991, pl. I, n° 7.

21- H (rect.) et empreinte de doigt

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1990, pl. IV, n° 6.

22- H (rond)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, pl. II, n° 23.

23- H (rect.)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1990, pl. IV, n° 5.

24- HER. HE lig.

Callender 693.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. III, n° 154.

25- JLL+Graffito N

La Giraglia (LLL).

Publication : rapport de fouilles Antéas 2004, SMC 03-19.

26- IV.CP (rect.)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. II, n° 61.

27-28- L

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1990, pl. IV, n° 17 et Bouscaras 1993, PLN, n° 41, pl. II.

29- L (rétro)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, n° 55, pl. II.

30- LI+PR (rect.)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. III, n° 147.

31- L.LN (rect)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1991, pl. I, n° 6.

32- L (rétro)**MT** (lig.)

La Nautique

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1991, pl. I, n° 10.

33- LOCV (rect)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1990, pl. IV, n° 15.

34- MAI ou **MAE** (retro)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. III, n° 120.

35-36- M.C.N (rect)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1991, pl. I, n° 8 et pl. I, n° 9.

37-38- N (circ.)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1990, pl. IV, n° 4 et Bouscaras 1991, pl. I, n° 5.

39- NYS (retro)+ **FEL**

Ile Rousse, Can Pedrerol, Baix (Castellbisbal), la Giraglia n°97-1 NYS ou SYN retro + FE.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. III, n° 140.

40- OPT PT lig. dans un cercle

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. III, n° 126.

41-42- P dans un cercle

La Nautique, Chrétienne H, Can Pedrerol, Sud Lavezzi 3.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. II, n° 58 et 59.

43- P(?)R dans un rect.

La Nautique, Chrétienne H, Can Pedrerol, Sud Lavezzi 3.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1990, pl. IV, n° 10.

44- PR+AMPHI(?)

La Nautique, Chrétienne H, Can Pedrerol, Sud Lavezzi 3.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. III, n° 153.

45- PHIL (rétro) PH lig.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. III, n° 142.

46- PRI dans un cercle

La Nautique, Chrétienne H

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1991, pl. I, n° 4.

47- PRIF+PRL

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. III, n° 156.

48- P.TE

Cavallo 1, Diano Marina, Carthage, Ile Rousse, Ostie, Badalona, Mataró, Cabrils, Caldes de Montbui, Can Tintorer.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. III, n° 160.

49- Q.PV PV(lig.)/**MO**

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1991, pl. II, n° 7.

50- JRO dans un cercle peut être **PRO**

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1990, pl. IV, n° 12.

51- S (circ)

Sud-Lavezzi 3

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1991, pl. II, n° 4.

52- S (ovale)+est. illisible

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. II, n° 72.

53- SEC rect

Torre Llauder

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1990, pl. IV, n° 19.

54- SC (rétro)

Carthage

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. II, n° 57.

55- TLIC (rect)

Chrétienne C

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1991, pl. II, n° 8.

56-57- TML(rétro) ou **LMT** (lig.)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. I, n° 25, pl. II, n° 13.

58-59- V (triangulaire)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1990, pl. IV, n° 7 et Bouscaras 1993, PLN, pl. III, n° 121.

60- V (carré)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. II, n° 60.

61- V (ovale)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. III, n° 119.

62- ?V (rond)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. II, n° 63.

63- V??? (rect)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1990, pl. IV, n° 13.

64- Rosette à 6 pétales (rond)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. II, n° 56.

65- Croix à extrémités rondes

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. VI, n° 129.

66- Graffito PF

La Nautique, Ile Rousse, Torre Llauder, Grand Rouveau.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1991, pl. III, n° 14.

67- Graffito M

La Giraglia.

Publication : rapport de fouilles Antéas 2003, SMC 03-183, p. 67.

ESTAMPILLES ET GRAFFITI SUR POINTES
D'AMPHORES DRESSSEL 2-4 (FIGS. 8-9)

68- A dans un cercle + ?

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. II, n° 6.

69- AC dans un cercle

Chrétienne H, Saint Raphaël, Sud Lavezzi 3, Bonifacio, Ile Rousse.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. II, n° 2.

70- AI (cercle)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. II, n° 14.

71- AM

Chrétienne H, Sud Lavezzi 3, Grand Rouveau.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. II, n° 12.

72- CA Chrétienne H (cercle)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. II, n° 9.

73- CEI dans un cercle

La Nautique, Chrétienne H.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. II, n° 7.

74- H dans un cercle

La Nautique (rect.), Bordeaux, Libourne, Alès, Mataró, Cap del Volt, ...

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. II, n° 8.

75- IN ou **NI** dans un cercle

Diano Marina, Can Pedrerol, Llinar del Vallès, Badalona, Sant Pol del Mar.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. II, n° 4.

76- L

La Nautique (6ex), Cap del Volt, Grand Rouveau, Sud Lavezzi 3.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. II, n° 3.

77- M dans un cercle

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. II, n° 5.

78- MAX (lig.) dans un ovale, Inscription peinte SABINI.

Caella de la Costa, Canet de Mar.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. I, n° 24.

79- Croix dans un cercle

La Nautique (avec points), Badalona, Bram.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. II, n° 10.

80- V (cercle)

La Nautique (triangle), Mataró, Torre Llauder, Badalona, Saintes, Cap del Volt.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. II, n° 11.

Graffito sur pointe avant cuisson.

81- C

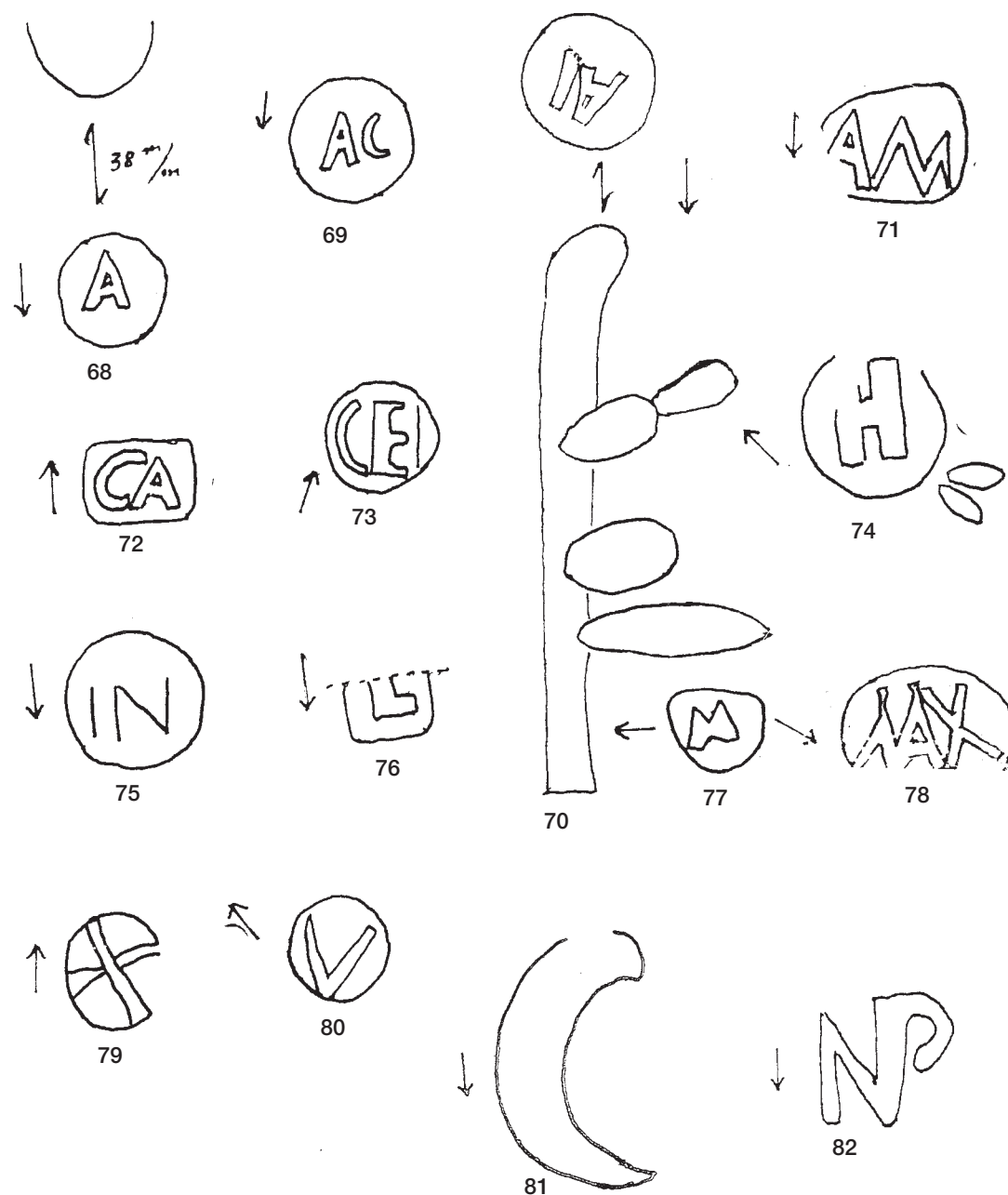
Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. IV, n° 5.

Graffito sur pointe avant cuisson.

82- NP

Callender 1232, Rome, Ostie, Herculaneum, Carthage, Ile Rousse, Badalona, Torre Llauder, Mataró, Valence (Esp.), Chalons-sur-Saône.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. II, n° 20. *Graffito* sur pointe avant cuisson.

367

Figure 8. Estampilles sur pointes d'amphores Dressel 2-4 du site de Port-la-Nautique à Narbonne (Aude).

83 à 85- PF

Ile Rousse, Grand Rouveau, Torre Llauder.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. II, n° 15, 16, 17. *Graffito* sur pointe avant cuisson.

86- PR

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. II, n° 18. *Graffito* sur pointe avant cuisson.

87- R

La Nautique sur pointe de P1 R ? brisé ; Ampurias, Port Vendres, Cap Béar 3, Torre Llauder.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. II, n° 19. *Graffito* sur pointe avant cuisson.

88 à 92- S

La Nautique (nbx).

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. II, n° 21, 22, pl. IV, n° 2, 4, 7. *Graffito* sur pointe avant cuisson.

93- P

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. IV, n° 3. *Graffito* sur pointe avant cuisson.

Figure 9. Graffiti sur pointes d'amphores Dressel 2-4 du site de Port-la-Nautique à Narbonne (Aude).

94- Ø

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. IV, n° 6.

ESTAMPILLES SUR POINTES D'AMPHORES PASCUAL 1 (FIGS. 10-11)

95- ANTH (TH lig.)

Callender 1583, Ampurias, Badalona, Villademat, Le Mans, Saintes, Bram, Villetelle, Ambrussum.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. I, n° 20.

96 à 98- C ou C en creux,

Lescar, Vieille Toulouse, Bordeaux, Saintes, Badalona, Cindadela (Minorque), Sant Pol de Mar, Cap del Volt, Sta. Eulàlia de Roncana.

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 32, 34, 36.

99- CE (circ.)

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 37.

100- DE ou DF

Publication : rapport de fouilles J.-M. Falguéra, 2000, SMC 2-00-03.

101- E dans un cercle

Callender 562, Bram, Poitiers, Vilademat, Badalona.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. I, n° 23.

102- ESVEPII + SACR... lecture incertaine.

Publication : rapport de fouilles Antéas 53-1993, n° 41/661.

103- F sorte de TT

La Nautique (5ex), Auterive, Badalona, Mataro, le Mans, Lyon, Cap del Volt, la Selva, La Giraglia, Bordeaux, Ceilhes, Rocozeles (Hérault).

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 8.

104- IN(rétro) ou NI (ronde) lettres doublées?

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 33.

105- IV (VI rétro) ou VE (ronde)

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 31.

106- K ou TT

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 39.

107- L (carré)

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 27.

Estampille sur lèvre.

108- L et graffito HILARI

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 314 voir n° 158 et 160.

109- ML +contremarque au doigt.

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 7, p. 9.

110- N (ou N rétro)

Lieux de découvertes : La Nautique (2 ex.), Badalona, Mataró, Le Mans, épave Chrétienne H.

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 28.

111- NS (SNrétro)

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 26.

112-113- P + S graffito

Publication : rapport de fouille Antéas, 1993, n° 38 et Bouscaras.

114-116- PH (lig.)

La Nautique (sur lèvre, n° 157, p. 39), Narbonne, Villetelle, Fréjus, Carthage, Bordeaux, atelier de Sot del Camp ?.

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 4, 6, 29, p. 9.

117- PR, Publication : rapport de fouilles Antéas 2000 SMC 00-61, p. 41.

118- S + graffito R,

Publication : rapport de fouilles Antéas 2000 SMC 00-63, p. 41.

119- S (rétro)

La Nautique, Bram, Badalona, Rezé (Loire Atlantique), Argentona, épaves Cap del Volt, Chrétienne H, Sud Lavezzi 2, Port Vendres 4.

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993 n° 41.

120- SCOTTVS

Callender n° 1583, La Nautique, Villetelle, Le Mans, Saintes, Bram, Ambrussum, Badalona.

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 35.

121- SCOTTVS

Callender n° 1583, La Nautique, Villetelle, Le Mans, Saintes, Bram, Ambrussum, Badalona.

Publication : rapport de fouilles Antéas 2000, SMC 00-57, pl. I, n° 19.

122- SCOTTVS. circulaire

Callender 1583, Le Mans, Saintes, Bram, Villetelle, Ambrussum, Badalona.

Publication : rapports de fouilles Bouscaras 1992, n° 19, pl. 1.

123-124- S.L.L et S.L.L

Sant Miquel del Martres, Can Cabot, Badalona, Vilademat.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. I, n° 21, 22.

125- VA (circ.)

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 9.

126- VAS (VA lig.)

Callender 1765a, Bergé 1990, p. 184, Bordeaux.

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 5, 26, p. 9.

127- Croix avec points

La Nautique (2ex.), Bram, Badalona, Port-Vendres, épave Cap Béar 1.

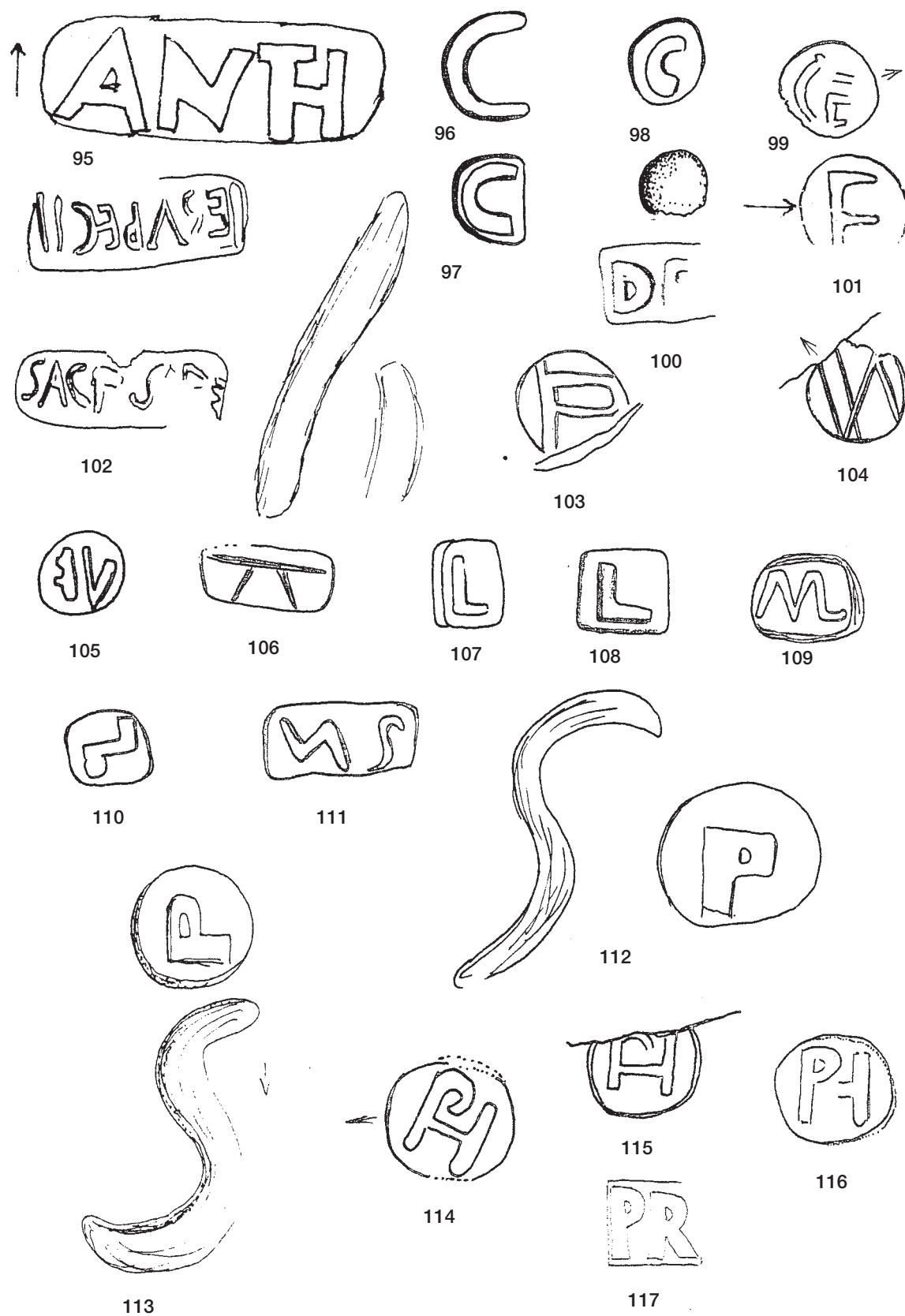
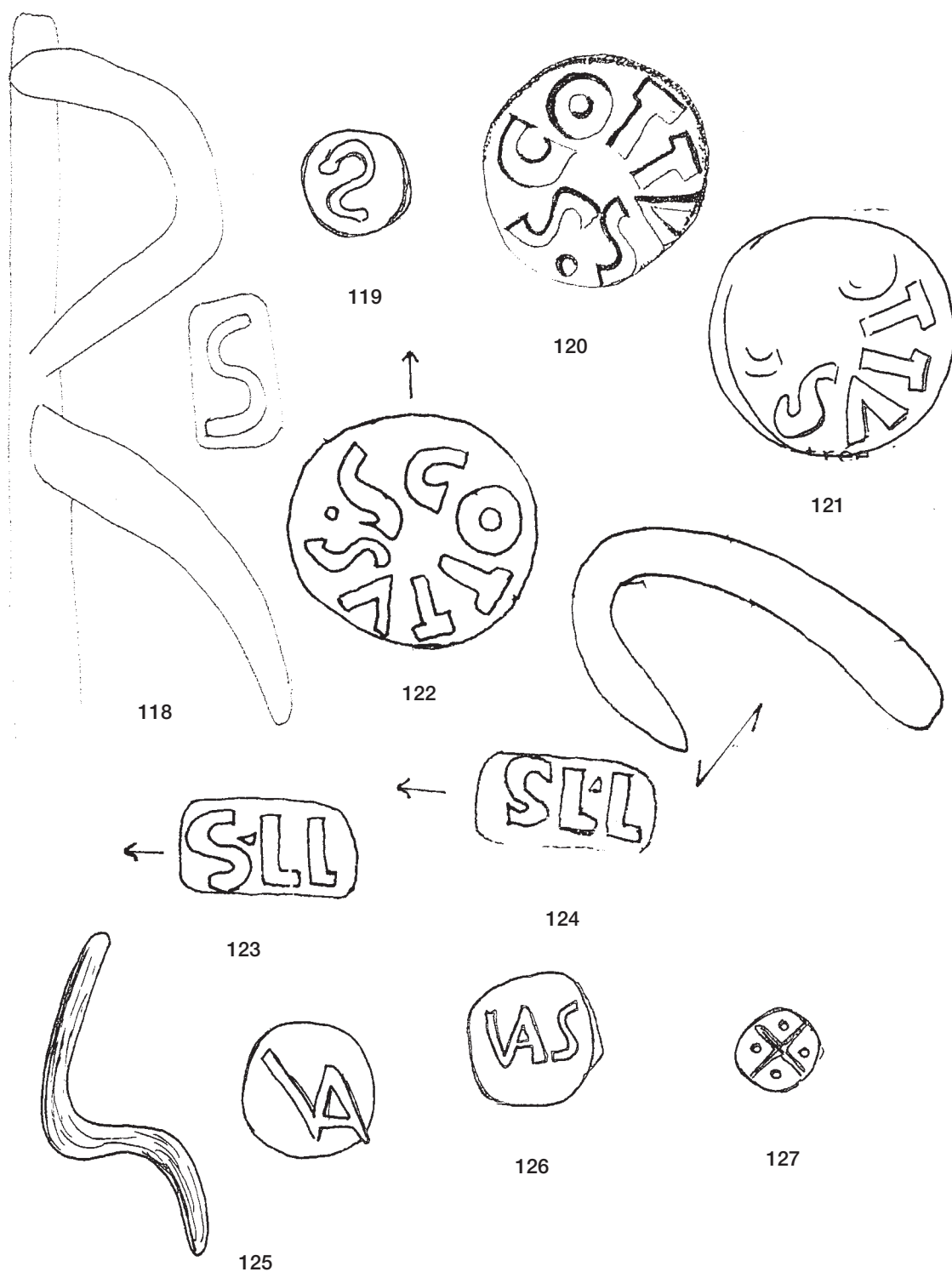

Figure 10. Estampilles sur pointes d'amphores *Pascual 1* du site de Port-la-Nautique à Narbonne (Aude).

Figure 11. Estampilles sur pointes d'amphores *Pascual 1* du site de Port-la-Nautique à Narbonne (Aude).

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 40.

ESTAMPILLES SUR COLS ET LÈVRES D'AMPHORES PASCUAL 1 (FIGS. 12-16)

Estampille sur lèvre

128- A?V

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. III, n° 117. Estampille sur lèvre.

129- C. CO[nsi(?)]

Publication : rapport de fouilles Antéas 53-1993, n° 100/4A. Estampille sur lèvre.

130- C[onsi(?)] et L.

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 145, p. 35. Estampille sur lèvre.

131- C. CONSI

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 143. Estampille sur lèvre.

132- C CONSI.

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 144. Estampille sur lèvre.

133- C. CONSI et L

La Nautique

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 130. Estampille sur lèvre.

134- C. CONSI et E sur col

La Nautique

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, n° 43, pl. 2. Estampille sous lèvre.

135-136- C IVLI(an)NT(er) (NT lig.)

La Nautique (3ex)

Publication : rapport de fouilles Antéas 53-93, n° 101/3B6 et Bouscaras 1992, pl. I, n° 9. Estampille sur lèvre.

137- CLEA[.

Malard (Narbonne)

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 151. Estampille sur lèvre.

138- C.N.FVL.SEC.FVL lig

La Nautique, Coutances.

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 152. Estampille sur bandeau.

139- C.N.LENT (NT, lig.)

La Nautique (8ex), Auterive, Ampurias.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, n° 42, pl. 1. Estampilles sur lèvre *in planta pedis*.

140-141- C.N.LENTVL AVGVRIS (NT, VL lig.)

La Nautique (4ex), Auterive, Ampurias.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, n° 39 et 46, pl. 1. Estampille sur lèvre.

142- EVTICE

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 156. Estampille sur lèvre.

143-146- FVL.PHL (FVL, PHIL lig.)

Callender 1097, La Nautique (4ex), Mailhac, Perpignan.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. I, n° 3 et Bouscaras 1993, PLN, n° 151, pl. III, Bouscaras 93, pl. 1 n° 31 et 32. Estampille sur lèvre.

147- H

La Nautique, et Bergé 1990 sauf Autun et Mont Beuvray (Dr. 1)

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 153. Estampille sur lèvre.

148- HILARI

La Nautique, Poitiers et Bergé 1990.

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 158. Estampille sur lèvre.

149 à 175- JIVLI.THEOIL(I) IVL lig. THE lig. OOILI lig.

La Nautique (50 ex.), carte de répartition dans Bergé 1990, Saintes, Vendres, Bram, Besançon, Canet de Mar (Dr. 2-4).

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. I, n° 6, 7, 8, Antéas 1993, n° 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 128, 140, Bouscaras 1993, PLN, pl. I, n° 40, 35, 38, 37, 28, 48, 36, 30, 33 et pl. III n° 148, Bouscaras 1991, pl. 1, n° 1 et 3. Estampille sur lèvre.

176- L

Callender 209a, La Nautique, et sur Dr.2-4 des épaues Cap del Volt, Grand Rouveau, Sud Lavezzi 2.

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 160. Estampille sur lèvre.

177- L (rétro)

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 159. Estampille sur lèvre.

178 à 182- L. VOLTEIL TE lig

La Nautique (17 ex.) dont 3+REG, et 2+PHI, Sot del Camp, Sant Vicenç de Montalt, épave Cap Béar 1, Palamos A.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, n° 29, pl. 2 et Antéas 1993, n° 141, 142, 129 (+PHI), Antéas 1998, SMC 98-104 (*in planta pedis*). Estampille sur lèvre.

183- JOLTEIL TE lig

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1991, n° 18, pl. 1. Estampille sur lèvre.

184- M.ANTO NT lig.

Callender 1014, La Nautique, Mont Beuvray, Port-Vendres, Berà (Tarragone), Neuss(?).

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 154. Estampille sur lèvre.

185- MANTO (NT lig.)

Callender 1014, La Nautique (2 ex), Mont Beuvray, Port-Vendres, Blanes.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. I, n° 5. Estampille sur lèvre.

Figure 12. Estampilles sur cols et lèvres d'amphores *Pascual 1* du site de Port-la-Nautique à Narbonne (Aude).

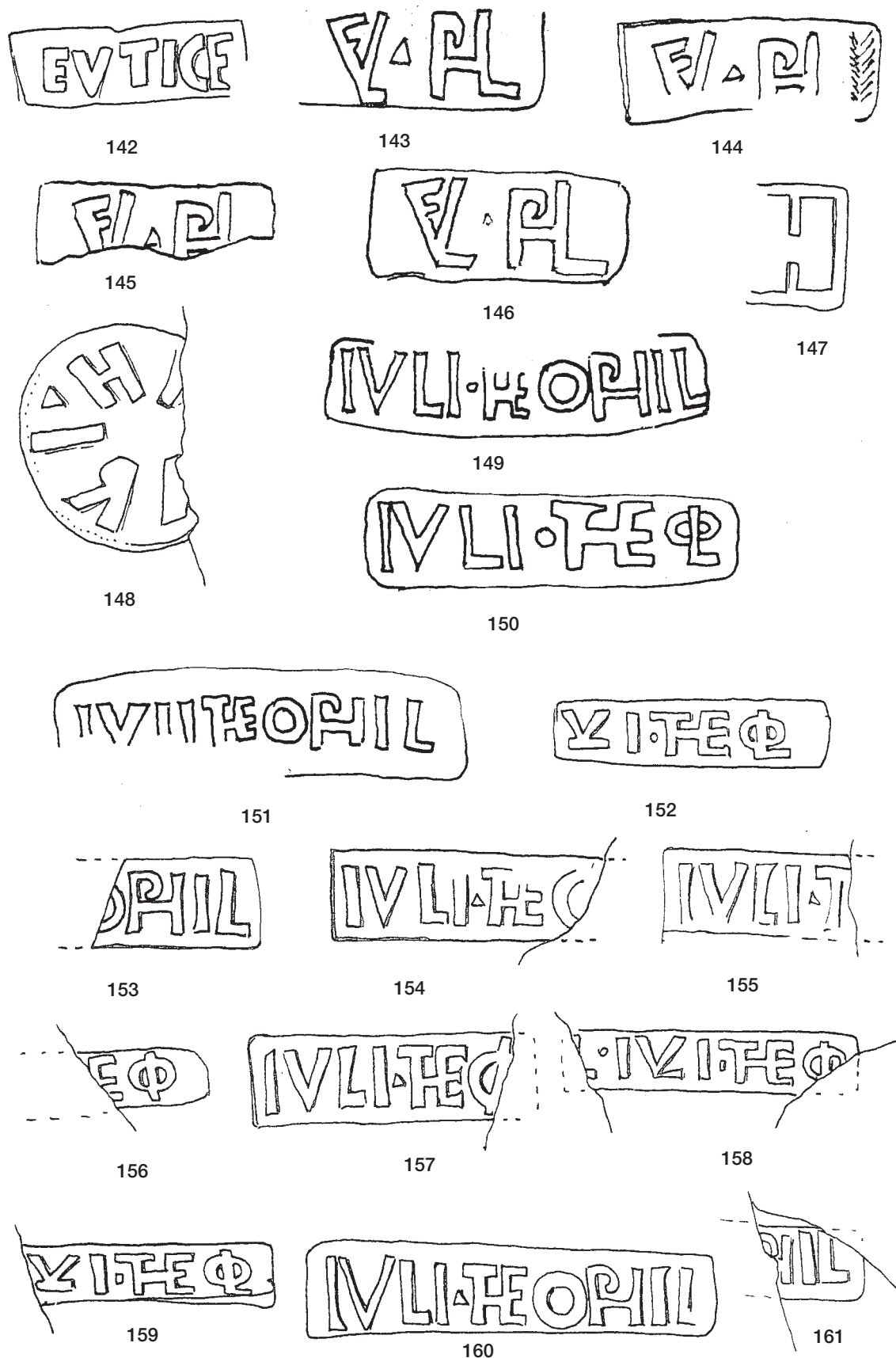
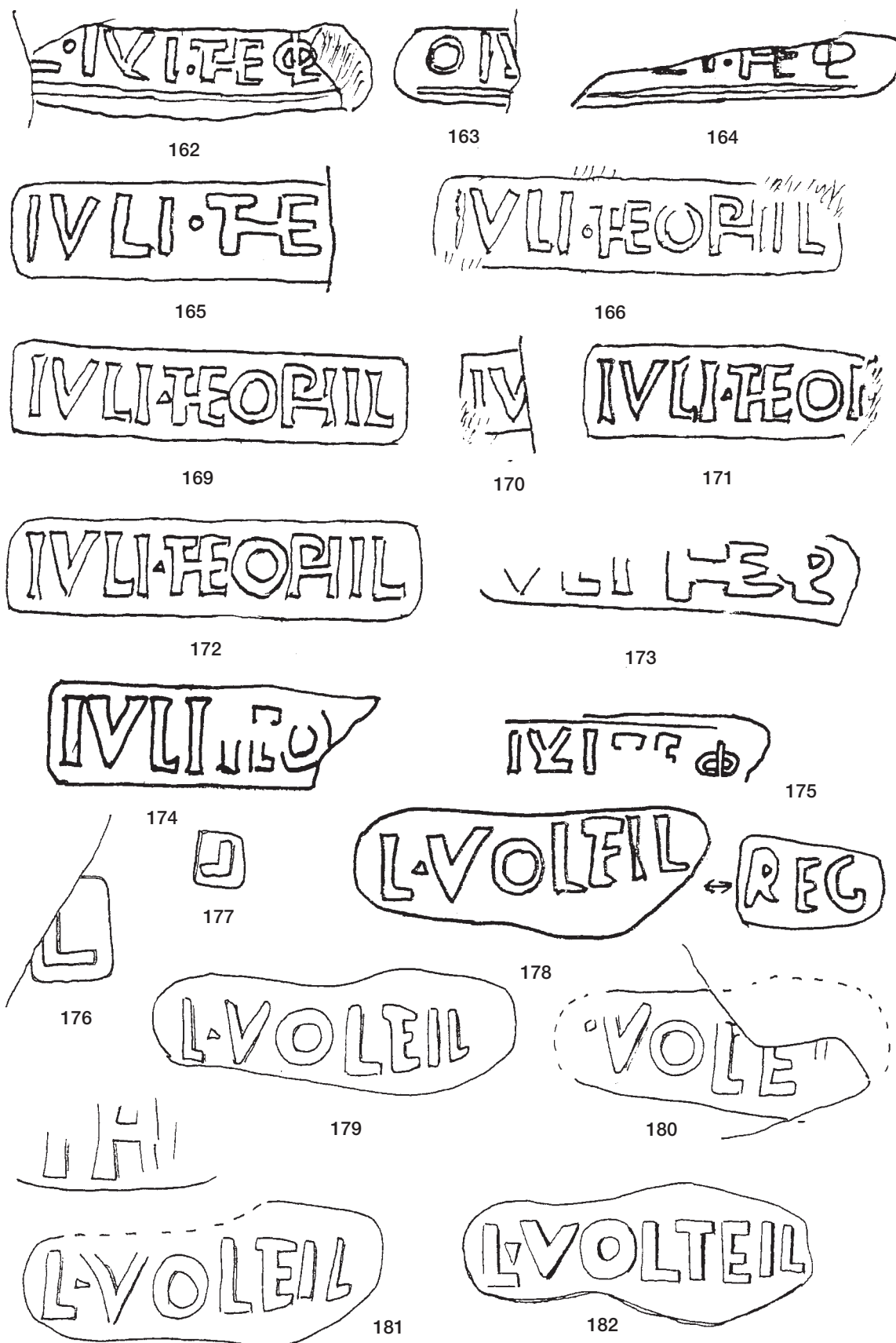

Figure 13. Estampilles sur cols et lèvres d'amphores *Pascual 1* du site de Port-la-Nautique à Narbonne (Aude).

375

Figure 14. Estampilles sur cols et lèvres d'amphores *Pascual 1* du site de Port-la-Nautique à Narbonne (Aude).

186- MEVI I(?)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1991, n° 16, pl. 1. Estampille sur lèvre.

187- M.PORC.

La Nautique, Badalona (voir Bergé 1990).

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 149. Estampille sur lèvre.

188- M.P[.

La Nautique, Badalona (voir Bergé 1990).

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 150. Estampille sur lèvre.

189-190- MPORC.

La Nautique, Badalona (voir Bergé 1990).

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, pl. I, n° 34 et 47. Estampille sur lèvre.

191-192- MPORC.

La Nautique, Badalona (voir Bergé 1990).

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1990, pl. IV, n° 1, Bouscaras 1991, pl. II, n° 2. Estampille sur lèvre.

193- JNSI

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 161. Estampille sur lèvre.

194-195- PHIL lig.

Variante à Bordeaux, Fréjus, Ambrussum, associée à L.VOLTEIL Bergé n° 72, Narbonne, Chrétienne H, Sud-Lavezzi 3, Fourmiguies.

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 157 et Bouscaras 1993 PLN, n° 809, pl. III. Estampille sur lèvre.

196- PHIL.CAES. PHIL et AE lig.

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 155. Estampille sur lèvre.

197- PHILE / ?

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. III, n° 116. Estampille sur lèvre.

198- PIIV(?) rétro.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1990, n° 3. Estampille sur lèvre.

199- QFS

La Nautique (9ex)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. I, n° 4. Estampille sur lèvre.

200 à 205- QFS.

La Nautique, épave de Cap del Volt, Bordeaux(?).

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n°146, 147, 148, 162, Bouscaras 1993, n° 44, pl. 1 et 45, pl. 2. Estampille sur lèvre.

206- RIC

Publication : rapport de fouilles Max Guy 1998, pl. 7, n° 7. Estampille sur lèvre.

207- RVGE RV et GE lig.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1990, pl. IV, n° 2. Estampille sur lèvre.

208- SEXDOMIT

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. II, n° 49. Estampille sur lèvre.

209- X

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1991, n° 17, pl. 1. *Graffito* sur lèvre.

210- A incisé

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1992, pl. I, n° 16.

ESTAMPILLES SUR COLS D'AMPHORES

DRESSEL 2-4 (FIGS. 15-17)

Sur épaule

2116- E(?)V(rect)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1991, pl. II, n° 6. Sur col.

212- JILIV+HA (rect)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. IV, n° 149. Sur col.

213- JLIVI+SVR (rect)

La Nautique, Bouscaras 1993, PLN, pl. IV, n° 145.

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. IV, n° 124. Sur bourrelet.

214- MARINI (rect)

Atelier de Els Arcs y les Jovales (Sagonte).

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1991, pl. I, n° 15. Sur bourrelet.

215- M.P.M (rect)

Atelier de Grau Vell, Sagonte "El Castell", Estivella "Els Arcs".

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. IV, n° 158. Sur col.

216- MYROEPOI + LORICAE (rect)

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 193, p. 46.

217- TIBI (rect)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. III, n° 155.

218- Croix + roue dentelée (rond)

Publication : rapport de fouilles Bouscaras 1993, PLN, pl. IV, n° 138.

ESTAMPILLES SUR COLS D'AMPHORES

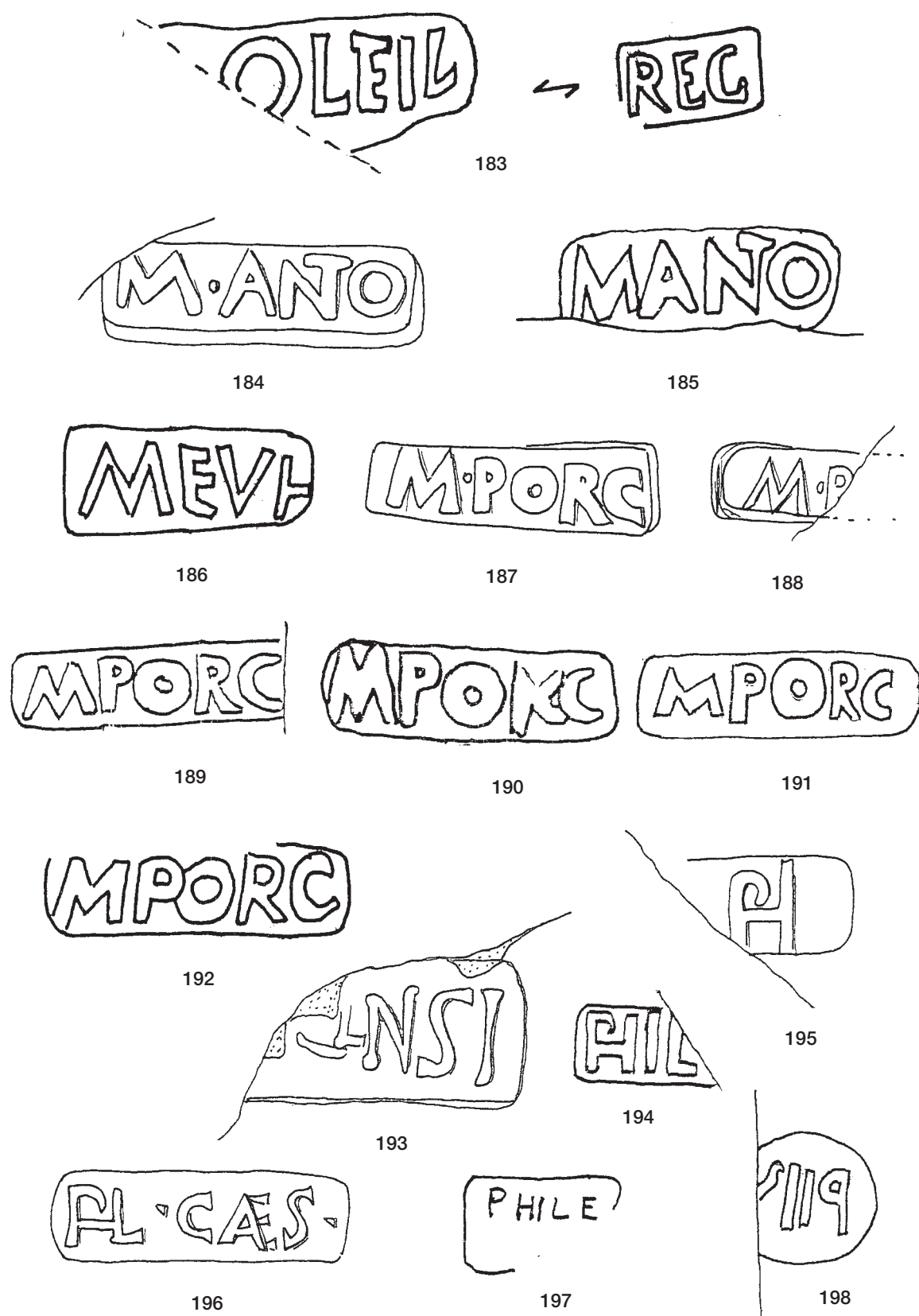
LÉÉTANIENNES (FIG. 17)

Estampille sur col

219- C.IVNI n° 163

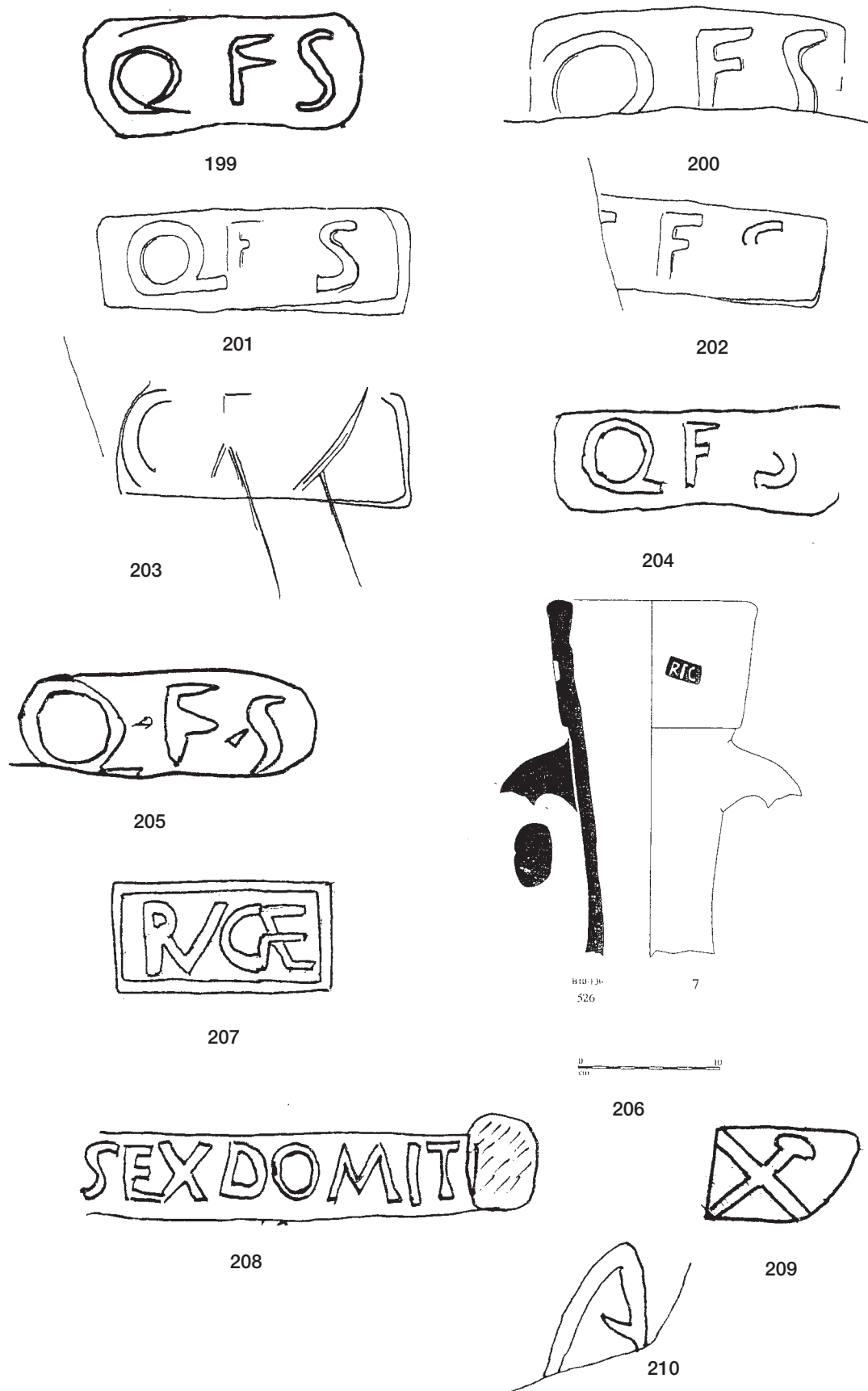
Callender 361, Agen, Soulac-sur-Mer, Mataró.

Publication : rapport de fouilles Antéas 1993, n° 163, p. 42.

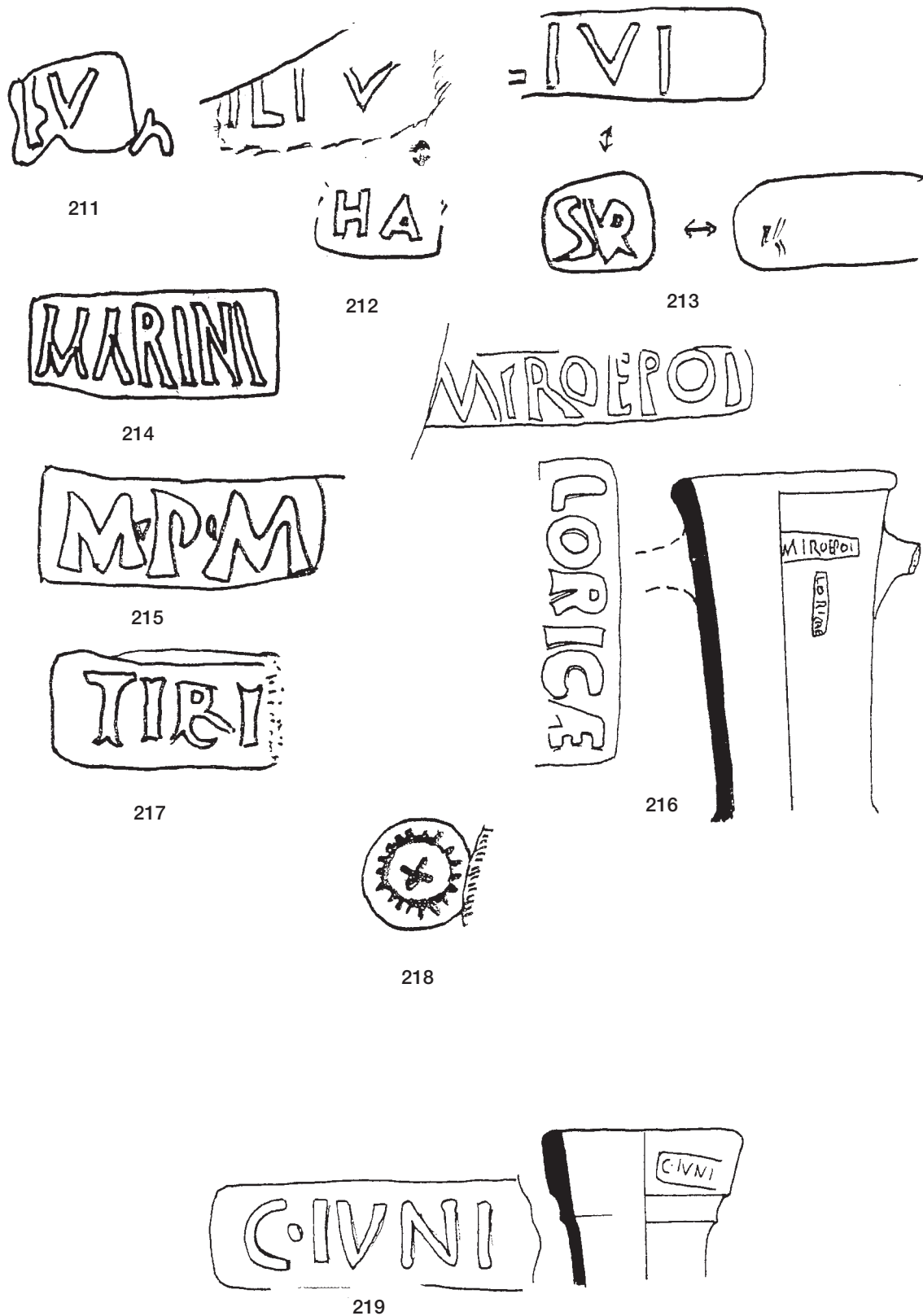

377

Figure 15. Estampilles sur cols et lèvres d'amphores *Pascual 1* du site de Port-la-Nautique à Narbonne (Aude).

Figure 16. Estampilles sur cols et lèvres d'amphores *Pascual 1* du site de Port-la-Nautique à Narbonne (Aude).

Figure 17. 211-218. Estampilles sur cols d'amphores Dressel 2-4 du site de Port-la-Nautique à Narbonne (Aude).
219. Estampille sur col d'amphore Léétanienne.
Dessins A. Bouscares et J.-M. Falguéra.

BIBLIOGRAPHIE

- ALLEGRI-SIMONETTI, F., 2002, *Bilan Scientifique du DRASSM*.
- AMBERT, P. 2000, Narbonne antique et ses ports, géomorphologie et archéologie. Certitudes et hypothèses, *Revue Archéologique de Narbonnaise* 33, 295-307.
- ARANEGUI, C., MANTILLA, A. 1985, La production de anforas Dr. 2-4 de Sagunto, *El vi a l'Antiguitat, Col·loqui internacional d'arqueologia romana 1, Economia, producció, comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, 28, 29, 30 de novembre i 1 de desembre de 1995, 233-245.
- BERNARD, H., 1996, *Bilan Scientifique du DRASSM*.
- BERNARD, H., 1999, *Bilan Scientifique du DRASSM*.
- BERNARD, H. ET CHIAPETTI, J., 1992, *Bilan Scientifique du DRASSM*.
- BERNARD, H. ET CHIAPETTI, J., 1993, *Bilan Scientifique du DRASSM*.
- BERAUD, I., GEBARA, C., LANDURE, C. 1991, La Porte d'Orée : transformations et avatars d'un secteur portuaire à Fréjus (Var), *Gallia* 48, 165-228.
- BERGE, A. 1990, Les marques sur amphores Pascual 1 de Port-la-Nautique, *Cahiers d'Archéologie Subaquatique* IX, 131-201.
- BERTHAULT, F. 1997, Les fouilles de la place des Grands Hommes à Bordeaux, *Pages d'archéologie et d'histoire girondines*, 75-83.
- BERTHAULT, F. 1999, Les amphores de la place Camille Jullian à Bordeaux, *Aquitania* XVI, 251-293.
- BERTHAULT, F. 2005, Chapeau Rouge : les amphores, *L'Aquitaine et l'Hispanie septentrionale à l'époque julio-claudienne. Organisation et exploitation des espaces provinciaux. Colloque de Saintes 11-13 septembre 2003*, *Aquitania* suppl.13, 239-240 [F. Berthault présente les premiers résultats et les comptages d'amphores des niveaux les plus anciens, comptages complets dans un article à paraître].
- BRENTCHALOFF, D., RIVET, L. 2003, Timbres amphoriques de Fréjus - 2, *SFECAG, Actes du Congrès de Saint-Romain-en-Gal*, 595-619.
- BORGARD, PH., BERNARD, H., LEMAITRE, S. 2001, *Bilan Scientifique du DRASSM*.
- BOUSCARAS, A. 1974, Les marques sur amphores de Port-la-Nautique, *Cahiers d'Archéologie Subaquatique* III, 103-131.
- BOUSCARAS, A. 1992, Au large de Narbonne, Port-la-Nautique, *Bilan Scientifique du DRASSM*.
- BOUSCARAS, A. 1993, Au large de Narbonne, Port-la-Nautique, *Bilan Scientifique du DRASSM*.
- BOUSCARAS A., 1993 b, *Bilan Scientifique du DRASSM*.
- BOUSCARAS, A. 1994, Sondages archéologiques à Port-la-Nautique, *Bulletin de la Commission Archéologique et Littéraire de Narbonne*, T. 45, 121-124.
- CASTALDI, G., DESCAMPS C., SALVAT M., 2002, *Bilan Scientifique du DRASSM*.
- CORSI-SCIALLANO, M., LIOU, B., 1985, Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4, *Archaeonautica* 5.
- DANGREAU, B., DESBAT, A., 1987-88, Les amphores du dépotoir flavien du Bas de Loyasse à Lyon, *Gallia* 45, 119-122.
- FALGUERA, J.-M. 1993a, Les fouilles de Molard à Narbonne. Résultats préliminaires d'un sondage sur un lit d'amphores du 1er siècle après J.-C., *Cahiers d'Archéologie Subaquatique* XI, 67-97.
- FALGUERA, J.-M. 1993b, Antéas, *Rapport de fouille de sauvetage n° 001714-7/12/92, du 18/12 au 25/04/1993, Port-la-Nautique, Narbonne, Aude (Antéas 1993)*.
- FALGUERA, J.-M. 1993c, Antéas, *Rapport du sondage n° 53-93, du 01/05 au 31/05/1993, Port-la-Nautique, Narbonne, Aude (Antéas 53-1993)*.
- FALGUERA, J.-M., 1995, *Bilan Scientifique du DRASSM*.
- FALGUERA, J.-M., 1996, *Bilan Scientifique du DRASSM*.
- FALGUERA, J.-M. 1998, Antéas, *Rapport du sondage n° 03-98, du 24/04 au 15/06/1998, Port-la-Nautique, Narbonne, Aude (Antéas 1998)*.
- FALGUERA, J.-M. 2000, Antéas, *Rapport du sondage n° 03-2000, du 1 au 30/06/2000, Port-la-Nautique, Narbonne, Aude (Antéas 2000)*.
- FALGUERA, J.-M. 2001, Etang de Bagès Sigeon : Port-la-Nautique, *Bilan Scientifique du DRASSM* 1997, 28.
- FALGUERA, J.-M. 2002, Antéas, *Rapport du sondage n° 08-2002, du 14/04 au 14/07/2002, Port-la-Nautique, Narbonne, Aude, Structures portuaires*.
- FALGUERA, J.-M. 2003a, Etang de Bages-Sigeon : Port-la-Nautique: sondage ouest, *Bilan Scientifique du DRASSM* 1998, 24-25.
- FALGUERA, J.-M. 2003b, Le contexte portuaire antique de Narbo Martius de la fin du 1er siècle avant notre ère au 1er siècle après, Association Narbonnaise de Travaux et d'Etudes Archéologiques Subaquatiques, *Bulletin de la Société d'Etudes Scientifiques de l'Aude*, CIII, 39-44.
- FALGUERA, J.-M. 2004, Antéas, *Rapport du sondage n° 2003-04, du 07/05 au 31/07/2003, Port-la-Nautique, Narbonne, Aude (Antéas 2004)*.
- FALGUERA, J.-M., JEZEGOU, M.-P. 2002, Narbonne : Port-la-Nautique, *Bilan Scientifique du DRASSM* 2000, 42-46.
- FALGUERA J.-M., MIEJAC E., 1998, *Bilan Scientifique du DRASSM*, 24.

- GUY, M. 1955, Les ports antiques de Narbonne, *Rivista di Studi Liguri* XXI, n° 3-4, Bordighera, 213-240.
- JEZEGOU, M.P., 1999, *Bilan Scientifique du DRASSM*.
- JEZEGOU, M.-P. 2000, Littoral Languedoc Roussillon, Narbonne : Port-la-Nautique, *Gallia Informations : recherches sous-marines*, 1998-99.
- LAUBENHEIMER, F. 1998, L'eau et les amphores, *Bonifiche e drenaggi con anfore in epoca romana, aspetti tecnici e topografici, Atti del seminario di studi, Padova 19-20 ottobre 1995*, 47-7.
- LAUBENHEIMER, F., GEBARA, C., BERAUD, I. 1991, Les vides sanitaires et les amphores de la Porte d'Orée à Fréjus (Var), *Gallia* 48, 229-259.
- LAUBENHEIMER, F., GEBARA, C., BERAUD, I. 1992, Circulation des amphores et vides sanitaires, l'exemple de Fréjus, *Les amphores en Gaule, Production et circulation*, 15-24.
- LIOU, B. 1975, Informations archéologiques : recherches sous-marines, *Gallia* 33, 576.
- LIOU, B. 1987a, L'exportation du vin de Tarraconaise d'après les épaves, *El vi a l'Antiguitat* 1, 271-284.
- LIOU, B. 1987b, Inscriptions peintes sur amphores de Fos (suite), Marseille, Toulon, Port-la-Nautique, Arles, Saint-Blaise, Saint-Martin-de-Crau, Mâcon, Calvi, *Archaeonautica* 7, 56-139.
- LIOU, B. 1993a, Informations archéologiques : recherches sous-marines, *Gallia* 31, 574-575.
- LIOU, B. 1993b, *Inscriptions* peintes sur amphores de Narbonne, Port la Nautique, *Archaeonautica* 11, 131-148.
- LIOU, B. 1998, Inscriptions peintes sur amphores de Narbonne, Port la Nautique, Aude, III, *Revue Archéologique de Narbonnaise* 31, 91-102.
- LIOU, B., POMEY P. (dir.), 1985, *Gallia*, 43, fasc.2, Dir. des recherches Archéologiques sous-marines, 547.
- LONG, L. 1995, *Bilan Scientifique du DRASSM*.
- LONG, L., 1999, *Bilan Scientifique du DRASSM*.
- LONG, L., 2003, *Bilan Scientifique du DRASSM*.
- LONG, L., MARLIER, S., RIVAL M., 2003, *Bilan Scientifique du DRASSM*.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1999, El centre productor d'àmfores de Sant Boi de Llobregat (Barcelona), *El vi a l'Antiguitat, Col·loqui internacional d'arqueologia romana* 2, Badalona, 6/9 de maig de 1998, 233-245.
- MIRÓ, J. 1988, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglo I a.C-I d.C.)*, BAR international series 473.
- PANELLA, C. 1992, Mercato di Roma et anfore galliche nella prima età imperiale, *Les amphores en Gaule*, 185-206.
- PANELLA, C. 2001, Le anfore di età imperiale del Mediterraneo occidentale, *Céramiques hellénistiques et romaines*, Lévêque P. et Morel J.-P. dir., Besançon, 177-275.
- POMEY, P. et alii, 1987-88, *Gallia Information*, 1.
- POMEY, P. et alii 1992, Recherches sous-marines, *Gallia Informations*, 1, 4-5.
- POMEY, P. et alii 2001, *Gallia Information* 87-88, 1, 15.
- SOLIER, Y. 1966, Fouilles et découvertes à Narbonne et dans le Narbonnais, *Bulletin de la Commission Archéologique et Littéraire de Narbonne*, 28, 76-80.
- XIMENES, S., MOERMAN, M., 2000, *Bilan Scientifique du DRASSM*.

LA DIFUSIÓN DE LES ÀMFORES DE LA TARRACONENSE A LES ZONES PERIFÈRIQUES DE L'IMPERI. L'ALTRA PERIFÈRIA

Perifèria, País Valencià, navegació fluvial, dolia.

Josep A. Gisbert Santonja*

La difusión de las ánforas tarraconenses fue muy grande y llegó hasta puntos muy alejados del Imperio. La bibliografía que trata este tema es muy extensa y son diversos los autores que se han interesado por esta amplia difusión de productos de la Tarraconensis. El estudio que se presenta a continuación es una revisión de la comercialización de estos productos y de sus circuitos de difusión, principalmente en lo que respecta a la navegación fluvial por los grandes ríos europeos. El trabajo presenta también la difusión de estos productos al sur del Ebro. En tierras valencianas se tiene constancia de la presencia de ánforas tarraconenses en muchos yacimientos, aunque aún no se han estudiado en profundidad. Recientemente gracias al descubrimiento de varios pecios se han podido estudiar los sistemas de cargas y los contenedores utilizados para el comercio del vino tarraconense.

Perifèria, País Valencià, navegació fluvial, dolia.

The dissemination of Tarraconensis amphorae was very far-reaching and extended to far-off places of the Empire. The bibliography that deals with this subject is extensive and there are diverse authors who have been interested in the wide dissemination of products from Tarraconensis. The study presented below is a review of the trade of these products and of their dissemination circuits, mainly with regard to river navigation along the main rivers of Europe. The work also presents the dissemination of these products to the south of the River Ebro. There is evidence of the presence of Tarraconensis amphorae in the lands of Valencia on many sites, although they have not yet been studied in depth. Recently, thanks to the discovery of several shipwrecks, we have been able to study the loading systems and the recipients used for the trade of Tarraconensis wine.

Periphery, the lands of Valencia, river navigation, dolia.

Les amphores de la Tarraconaise ont eu une diffusion très large qui est arrivée jusqu'aux endroits les plus éloignés de l'Empire. La bibliographie sur ce sujet est très étendue et de nombreux auteurs se sont intéressés à cette grande diffusion de produits de la Tarraconaise. L'étude que nous présentons, ci-après, est une révision de la commercialisation de ces produits et de leurs circuits, notamment en ce qui concerne la navigation fluviale sur les grands fleuves européens. Le travail présente également la diffusion de ces produits au sud de l'Èbre. Il existe des preuves de la présence d'amphores de Tarraconaise dans de nombreux sites archéologiques de la région de Valence, bien que cela n'ait pas été étudié en profondeur. Récemment, grâce à la découverte de plusieurs épaves, les systèmes de chargements et les conteneurs utilisés pour le commerce du vin de Tarraconaise ont pu être étudiés.

Périphérie, Pays Valencien, navigation fluviale, dolia.

Agraïsc, de debò, el que comptem amb nosaltres per aquesta nova reunió que gira al voltant del vi. Els Simposis de Badalona, el 1985 i el 1997 i l'estada d'alguns de nosaltres en aquella *party* organitzada per Robin Symond a Londres, al principi dels noranta, han estat afortunades convocatòries que ens

han fet engrescar al voltant del vi que bevia i comercialitzava la Tarraconense Mediterrània.

No agraïsc, però, el tema que ens han encomanat per a parlar, que ens ha fet ser clos una setmana a la Casa de Velázquez, per posar-nos al dia dels darrers deu anys d'estudis al voltant de les produc-

* Director del Museu Arqueològic de la Ciutat de Dénia.

cions amfòriques tarraconenses i, també, de la seva distribució. M'agradaria viure anys per venjar-me dels qui em feren traspasar el dolç marc del *Territorium* de *Dianium* per a vagar sense sibil·la per la gèlida perifèria de l'Imperi.

De tota manera, la veritat és que el panorama quant a dispersió i distribució de les àmfores catalanes, o del nord de la Tarraconense, no ha canviat massa des d'aquell bonic article d'en Ricard Pascual, "The catalan wine trade in the roman empire", publicat a *International Journal of Nautical Archaeology*, el 1984. El seu mapa, exemple del disseny britànic de l'època, ens ofereix les claus principals de la geografia on sorgeixen troballes d'aquestes àmfores.

I he fet esment a les àmfores catalanes o de la Tarraconense Nord, perquè el que succeeix a la Tarraconense Sud, és a dir, al sud de l'Ebre, encara gravita en la recerca, com un *pack* que es mou entre qui ho mira com un comportament meridional i qui les relega a la perifèria de la Tarraconense. I es que l'escola encara pesa!!!

Amb aquestes advertències, encetem aquest discurs, més a prop d'un treball per a una assignatura d'un deixeble d'en Miquel Tarradell, que d'un veritable estat de la qüestió.

I hem renunciat a presentar un ver estat de la qüestió per raons molt fermes.

Perquè sobre el que entenc que entenen els organitzadors com a perifèria de l'Imperi, afortunadament, disposem d'estudis de síntesis actualitzats i valuosos per a exercir una mirada sobre el problema. Entre d'altres, destacaríem el de José Remesal i Víctor Revilla per a la Gàl·lia i el *limes* germànic (Remesal/ Revilla 1991), o el de César Carreras sobre Britània (Revilla/Carreras 1993). A més dels esforços llistats de segells produïts a les ales del Centre Camille Jullien, al nostre parer, no exempts de boires (Carré et alii 1995).

La irrupció i transcendència en la investigació de les produccions amfòriques del sud de la Tarraconense és més recent, però ha entrat amb especial força pel que fa als següents punts.

S'han caracteritzat les produccions més tardanes, d'entre els flavis i el tercer quart del segle III dC; una contribució que no té el seu reflex a Catalunya.

Oferim les primeres empremtes d'un arbre de distribució de les àmfores de Sagunt, a l'estil del català, però cal tenir-lo en compte amb prudència, així com les primeres dades sobre la circulació del vi de *Dianium*, com més endavant esbrinarem. Sobre la caracterització i avaluació de les àmfores G4 de la producció del territori de *Dianium*, així com la seva relació amb la producció gal·la, Fanette Laubenheimer, Carmen Aranegui i nosaltres n'hem estat els protagonistes.

Encetem, doncs, el passeig per la difusió d'àmfores per la perifèria de l'Imperi. I, en homenatge a Ricard Pascual, comencem pel nord, és a dir, per les produccions catalanes.

LES ÀMFORES TARRACONENSES

La producció tarraconense, seguint un cert ordre cronològic, abasta les àmfores Tarraconense 1, [Laietana 1], Pascual 1, Dressel 2-4, Oberaden 74, Dressel 7-11, G4 i l'Almadrava IV (Revilla 2004, 159-196.)

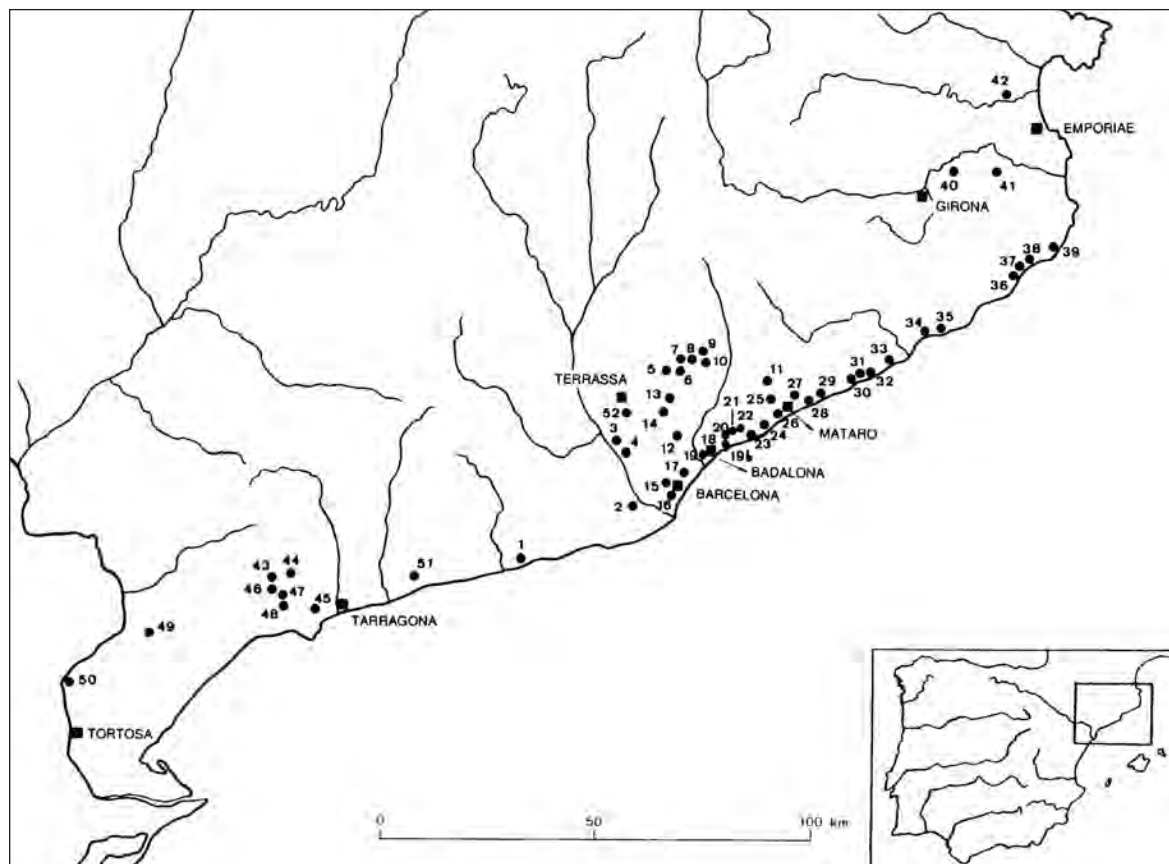
Els centres de producció d'àmfores, les terrisseries amb forns i empremtes d'abocadors, s'estenen per àrees ja ben precises pel litoral de la Tarraconense. De nord a sud, l'estat de la recerca permet individualitzar les següents àrees: nord-est, Laietània i sud-est de Tarragona, a Catalunya, i els territoris de *Saguntum* i de *Dianium*, a més d'alguns punts dispersos, al País Valencià. La recerca sobre les àrees nord-est i Laietana fou la més primerenca (Comas 1985; Miró 1988) (Fig. 1).

L'àmbit cronològic de la fabricació d'àmfores tarraconenses va des del segle II-inici del segle I aC, fins al segle III dC, si tenim en compte la producció de l'Almadrava, al territori de *Dianium*. Cal tenir en compte, però, que al nord de la Tarraconense la major part de les terrisseries són d'època augustal. Les àmfores Pascual 1 i Dressel 2-4 són les que compten amb major volum de producció. És, però, relativament freqüent el que es produïsquen quatre o cinc tipus al mateix lloc; Pascual 1, Dressel 2-4, Dressel 7-11 i Oberaden 74, a mode d'exemple, a l'Aumedina (Revilla 2004).

L'àmfora Pascual 1 és de l'època d'August, mentre que l'àmfora Dressel 2-4 Tarraconense suposa un percentatge important de la importació vinària durant el segon quart del segle I dC, tal com testimonien els derelictes estudiats (Corsi/Liou 1985).

Sobre l'àrea del sud-est de Tarragona, destaquem les darreres revisions i la recerca de Víctor Revilla (Revilla 1993; 1995). El taller de l'Aumedina, a Tivissa, es especialment rellevant per la seqüència de producció, amb àmfores Pascual 1, Dressel 2-4 i Oberaden 74 (Remesal/Revilla 1991, 417-420), així com per la dispersió dels seus dos segells arreu l'Imperi. Les dues marques del taller de l'Aumedina, TIBISI i SEX. DOMITI (Revilla 1993) són ben eloqüents.

La marca TIBISI, present sobre àmfores Pascual 1, Dressel 2-4 i Dressel 7-11, té una difusió fonamentalment litoral que abasta la Mediterrània Occidental. Així, Catalunya, el Golf de Lleó i Itàlia. Alguns dels punts són Empúries, Port la Nautique, Fos, Vieux-Port de Marsella, Saint-Cyr-sur-Mer i Pompeia (Revilla 1993, 161; 1995).

Figura 1. Mapa amb centres de producció d'àmfores a Catalunya. Segons José Remesal i Víctor Revilla (J. Remesal i V. Revilla, 1991).

385

La marca SEX. DOMITI, sobre àmfora Oberaden 74, presenta una difusió més continental, amb una certa densitat en eixos fluvials que es dirigeixen al nord de l'Imperi (Roine, Saona, Rin), i a les vies fluvials que es dirigeixen al nord-oest (Garona i Conca del Loira). És atestada a Cébezan, Vivios (Hérault), Ensérune (Hérault), Vaison (Vaucluse), Carpentras (Vaucluse), Saint-Paulien, Le Puy M. (Alt Loira), Rodés (Avaron), Hery (Auxerre), Lió (Roine), Llemotges (Alta Viena), Perigús (Dordonya). També als assentaments militars i civils en el limes germànic de Basilea, Nyon, Lugano, Dangstetten, Neuss, Oberaden (Revilla 1993, 157; 1995) (Fig. 2).

ESTUDIS SOBRE LA DIFUSIÓ DE LES ÀMFORES

Quant als estudis sobre la difusió de les àmfores, R. Pascual és present a les principals fites i avenços. Destaquem el seu primer article, publicat el 1960 al Congrés Nacional d'Arqueologia (Pascual 1960), així com la seva contribució al Congrés *Méthodes classiques et méthodes formelles dans*

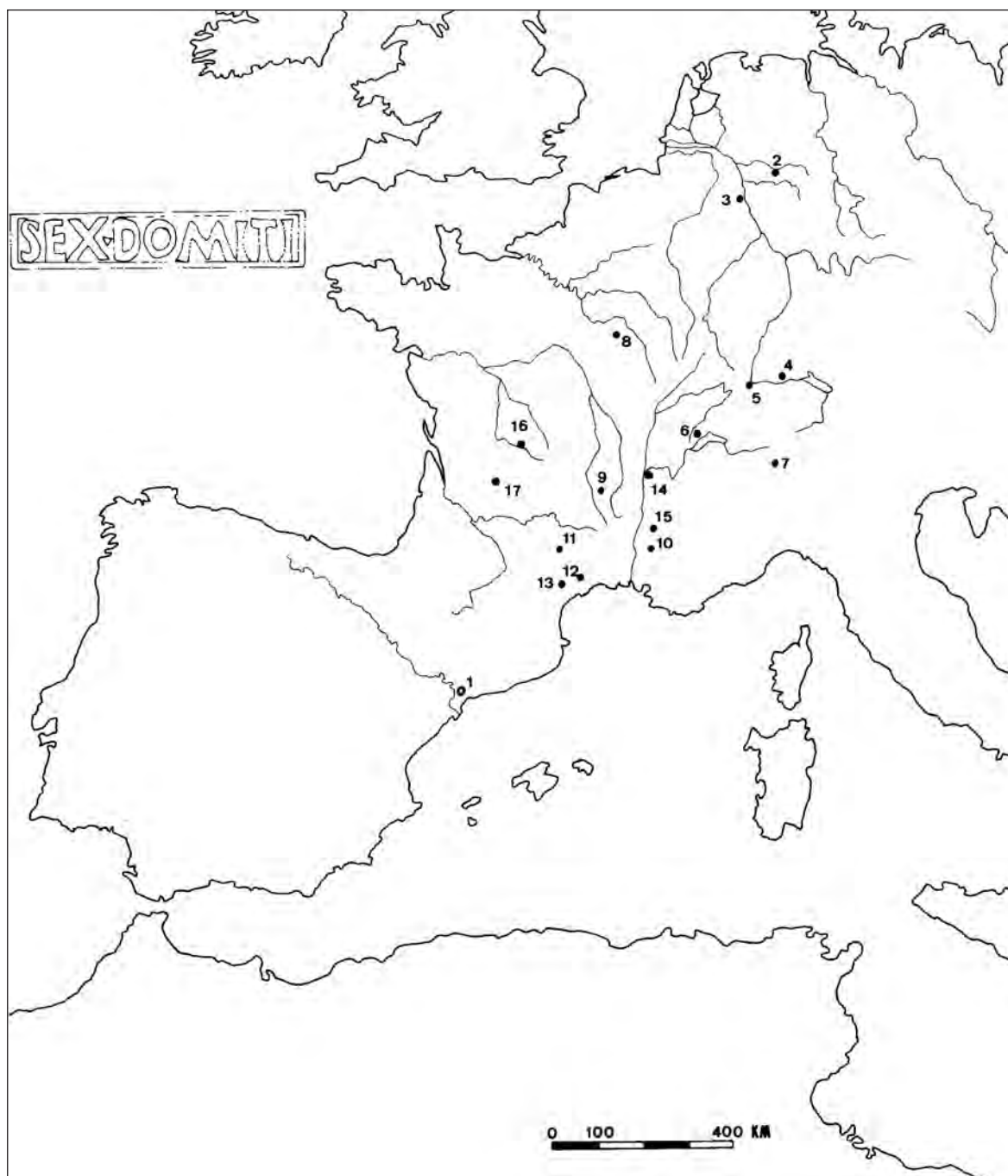
l'étude des amphores, celebrat a Roma (Pascual 1977). Altre article que marcaria la inflexió en el coneixement de les àmfores catalanes és "The catalan wine trade in the roman Empire", publicat a Londres l'any 1984 (Pascual 1984).

A l'excel·lent estudi dels derelictes amb càrrega d'àmfores Dressel 2-4 (Corsi/Liou 1985), o la primera síntesis sobre la producció d'àmfores a Catalunya (Miró 1988), acompanyaren els precisos catàlegs de l'epigrafia associada a les àmfores, entre els quals cal destacar el de Pascual (Pascual 1991) i el publicat per la Universitat de Provença (Carré *et alii* 1995).

Ricard Pascual treballa acuradament amb la metodologia, que palesa un inusitat perfeccionisme. Ens introdueix a qüestions com la nomenclatura dels indrets, tipologia de les àmfores, posició del segell, naturalesa del jaciment de provenença, associacions i contextos, o bibliografia. Quan és possible proposa la cronologia (Pascual 1991).

Dels darrers estudis, destaquem els que han avançat en el coneixement dels actors del vi. La recerca de M. J. Pena sobre el vi del nord-est de la

Figura 2. Mapa amb distribució de la marca SEX·DOMITI. Segons Víctor Revilla. (V. Revilla, 1993).

Tarraconense (Pena 1997); sobre el territori d'origen i dispersió de la marca de *M. PORCI* (Pena 1999; Olesti/Carreras 2002), o sobre els *Cornelii* i el vi de la Tarraconense (Berni/Carreras/Revilla 1998). Malauradament, encara són absents els estudis de dispersió dels segells d'àmfores al seu *hinterland* més immediat, necessaris per aprofundir en el nexa entre el segell, la bòbila de provenença i el seu territori circumdant (Berni/ Carreras 2001).

GERMÀNIA

A Germània, els segells sobre àmfora vinària catalana són ben presents.

L'estudi *Weinamphoren aus Hispania Citerior und Gallia Narbonensis in Deutschland und Holland*, (Remesal/Revilla 1991), ens presenta un bon estat de la qüestió sobre la dispersió a Germània dels tipus d'àmfora catalana, al *limes*, Alemanya i Holanda.

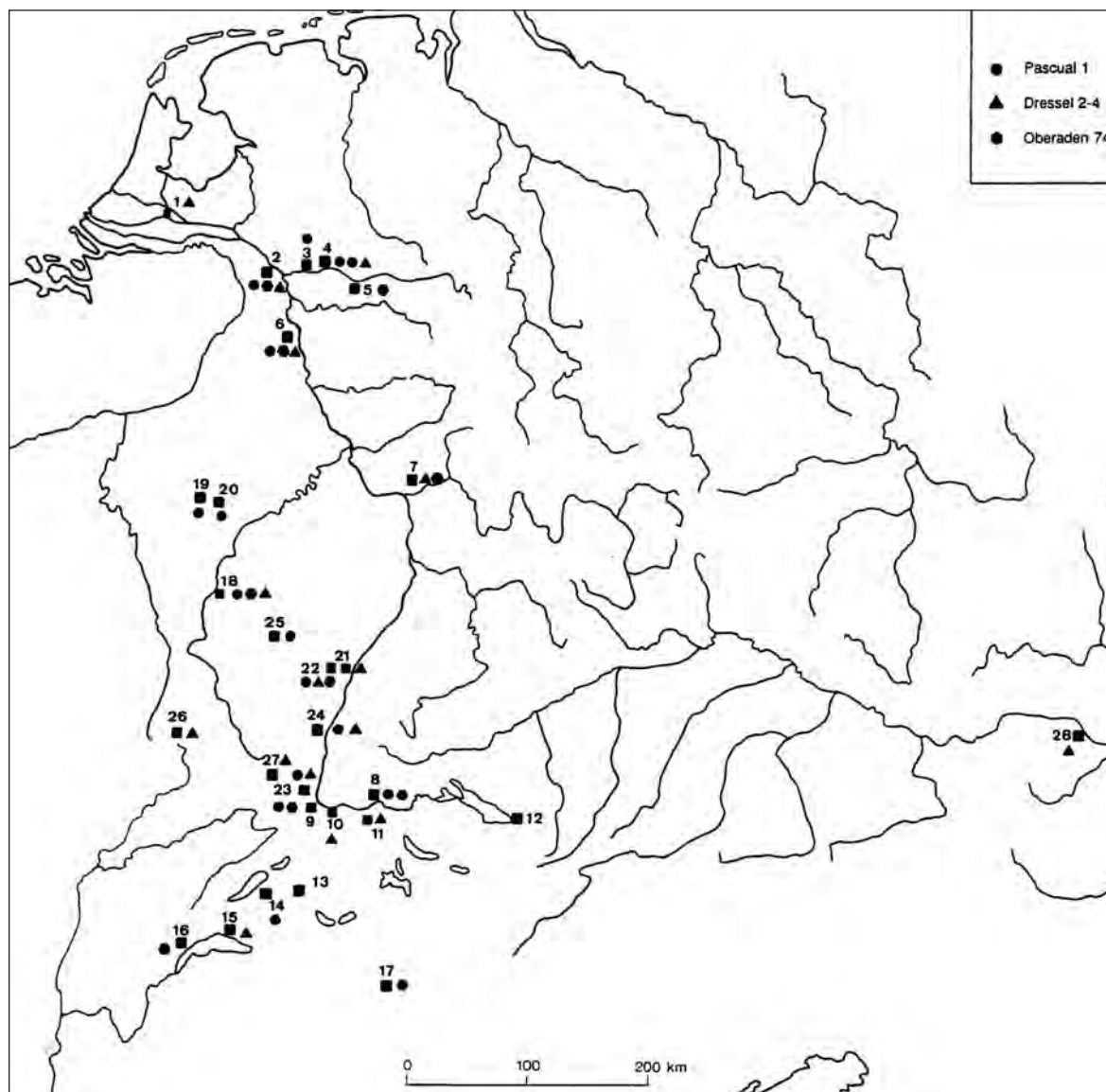
El mapa de dispersió, a cura de Víctor Revilla i José Remesal, extret de les dades dels treballs de Jordi Miró i Juliette Baudoux, ens ofereix la presència de les àmfores Pascual 1, Dressel 2-4 i Oberaden 74 (Fig. 3). Com veuran, cada tipus dels presents ofereix una perspectiva, on s'evidencia si la difusió és estrictament marítima, estrictament continental, o si és present a les dues grans àrees on es manifesta.

FRANÇA

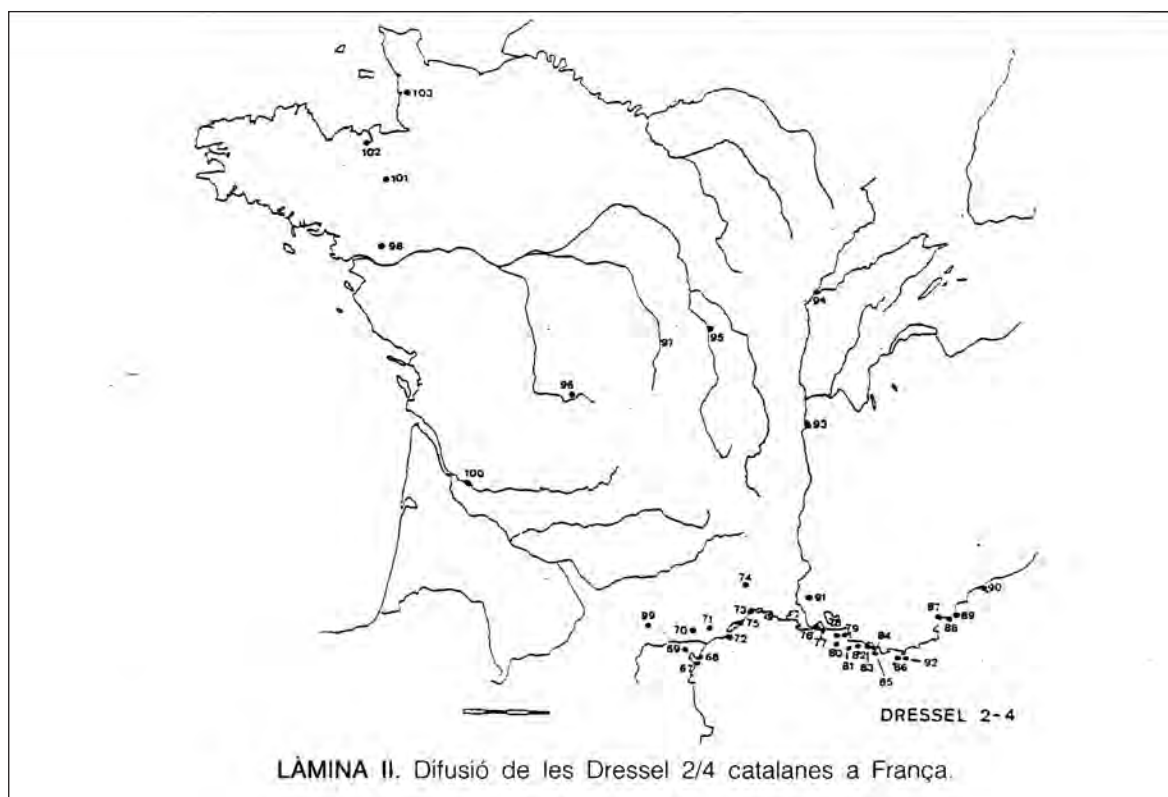
Miró (Miró 1987) ens ofereix una primera síntesis de la difusió de les àmfores Pascual 1 i Dressel 2-4

catalanes a França, a partir del catàleg de les troballes. Assenyala, així, la dualitat que ofereix la difusió, marítima i no marítima (Miró 1987; 1988).

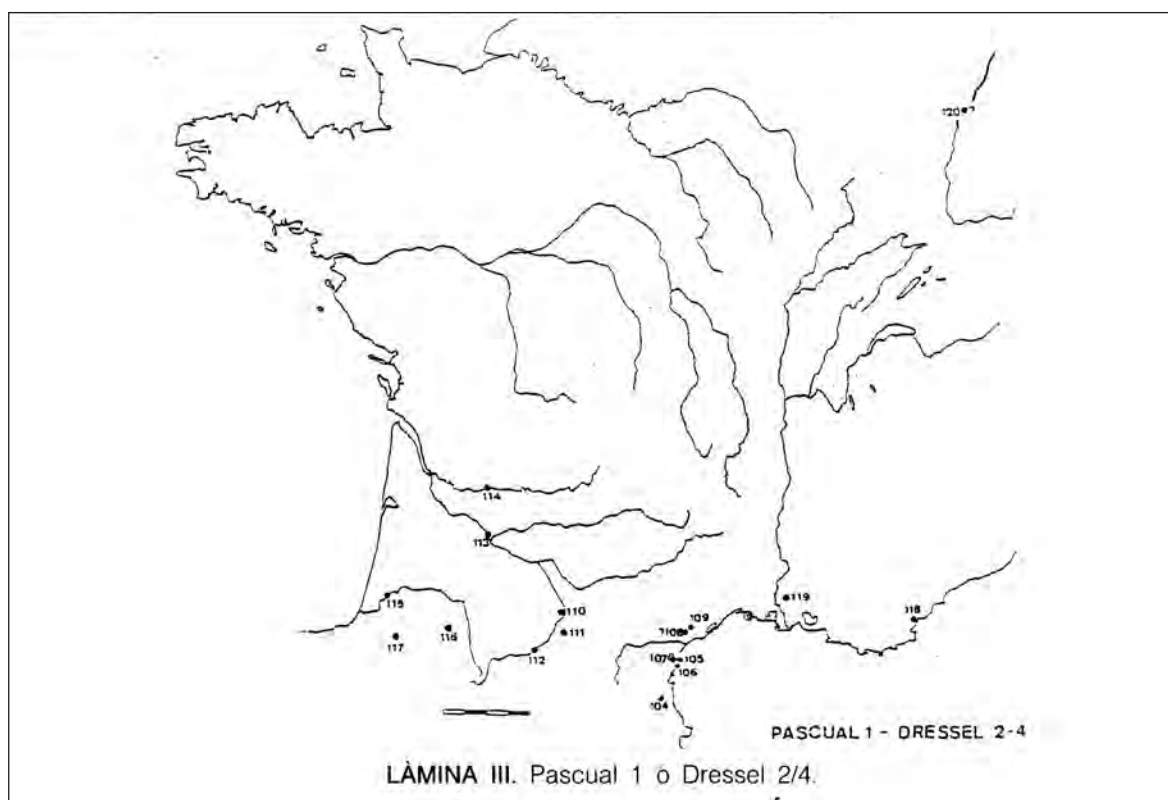
Els mapes de dispersió, segons Jordi Miró (Miró 1988), són ben eloqüents de la dispersió, individualitzada, de l'àmfora Dressel 2-4, així com de la conjunta de les àmfores Pascual 1 i Dressel 2-4 (Fig. 4). Per a la difusió al nord-est de França, és cabdal la tesi de Juliette Baudoux (Baudoux 1990). Presenta la taula quantitativa de les àmfores de vi presents al nord-est de França durant tot el període romà. D'un univers de 1.900 àmfores d'excavacions i de col·leccions de museus, 839 peces catalogades són de vi. L'àrea d'estudi és la Lorena (Metz, Grand)

Figura 3. Mapa amb dispersió d'àmfores catalanes en el limes. Segons José Remesal i Víctor Revilla. Compta amb dades extretes de J. Miró, 1998 i J. Baudoux, 1990;1992 (J. Remesal i V. Revilla, 1991).

388

Figura 4. Mapa amb dispersió de les àmfores catalanes a França. 1-Dressel 2/4. 2-Pascual 1 ó Dressel 2/4. Segons Jordi Miró (J. Miró, 1988).

i l'Alsàcia (Biesheim, Strasbourg-Koenigshoffen) (Baudoux 1992).

Per a l'àrea de Lió-Viena comptem amb l'estudi d'Armand Desbats (Desbats 1987). Un dipòsit flavi a Bas-de-Loyasse, a Lió, ofereix dades quantitatives del material amforal, on són presents les àmfores Pascual 1 i la Dressel 2-4 (Dangréaux/Desbats 1987-1988).

Per a l'àrea de l'eix Roine-Rin, vegeu l'article d'A. Desbats i S. Martín Kilcher del 1989.

BRITÀNIA

Per a la difusió de les àmfores catalanes a Britània comptem amb l'estudi de Víctor Revilla i César Carreras "El vino de la Tarraconense en Britania" (Revilla/Carreras 1993). Al Regne Unit són presents les àmfores Pascual 1, Dressel 2-4 i Oberaden 74. Els mapes de distribució atesten la presència, individualitzadament, d'àmfores Pascual 1 (Fig. 5) o Dressel 2-4 (Fig. 6).

Segons els autors, a Britània sols han estat localitzats dos segells P (Pascual 1991, N° 169), i BV i BI (Pascual 1991, N° 35).

Pocs anys després, l'obra *Britania y el Mediterráneo: Estudios sobre el abastecimiento de*

aceite bético y africano en Britania, completa el panorama de la presència d'àmfores provinents d'Hispania (Carreras/Funari 1998).

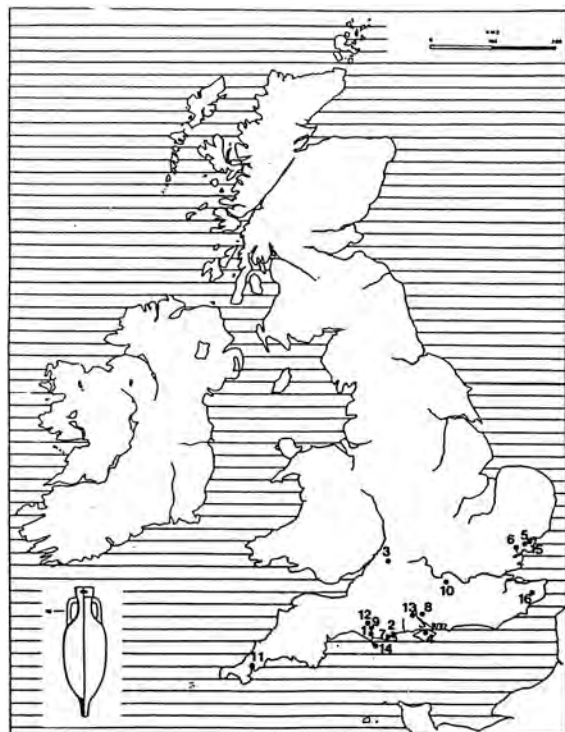
CARTHAGO

El segon Congrés de Badalona dedicat al vi, celebrat l'any 1997, ens obrí les portes a la difusió més meridional de les àmfores catalanes. La contribució de Joann Freed (Freed 1998) presentà les àmfores Dressel 2-4 Tarraconenses amb segell existents a la col·lecció del Museu Nacional de Carthago. Paral·lelament, al mateix Simposi, S. Martin-Kilcher presentà els materials provinents de les excavacions alemanyes a la *Colonia Iulia Karthago* (Martin-Kilcher 1998).

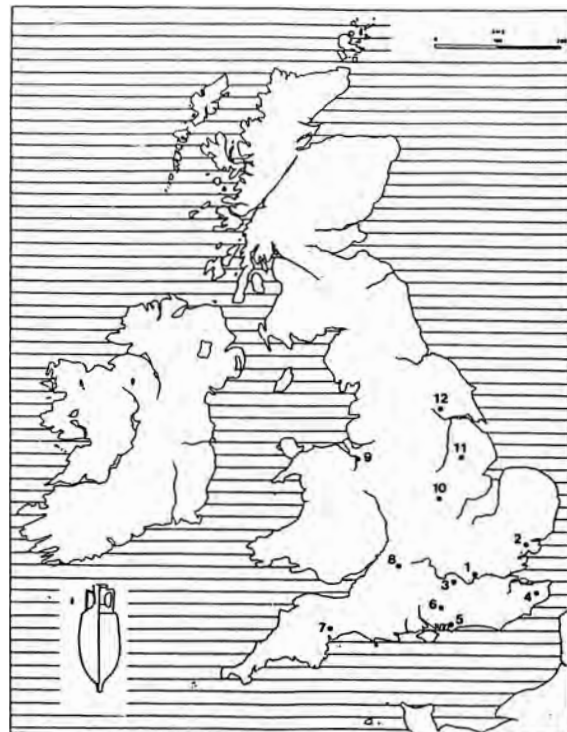
Destaca la presència, en un context tancat de la Fase II, d'àmfores Dressel 2-4 i Pascual 1, així com en la taula d'àmfores vinàries importades.

LA DIFUSIÓ DE LES ÀMFORES CATALANES AL SUD DE L'EBRE

Sorprenentment, retornant al sud, la presència d'àmfores catalanes fou atestada abans a *Carthago*

Figura 5. Mapa de difusió de les àmfores Pascual 1 en jaciments britànics. Segons Víctor Revilla i César Carreras (C. Carreras i V. Revilla, 1993).

Figura 6. Mapa de difusió de les àmfores Dressel 2/4 1 en jaciments britànics. Segons Víctor Revilla i César Carreras (C. Carreras i V. Revilla, 1993).

que al sud de l'Ebre. És just ara quan comencen a sorgir les troballes.

Gràcies a les notícies proporcionades per n'Assumpció Fernández, tenim documentada la troballa subaquàtica de dos fragments d'àmfora Dressel 2-4 tarraconense amb segell *TIBISI*. L'un, a un punt indeterminat entre Vinaròs i Benicarló [col·lecció privada]. Aquesta notícia ha estat recentment publicada (Márquez/Molina 2005, 251-252, N. 194). Altre segell semblant ha estat descobert a la Platja de Ben Afeli (Almassora, Castelló). Aquestes descobertes amplien i enriqueixen un mapa de dispersió certament suggerent de la marca (Revilla 1993, 161; 1995).

A la Platja de Ben Afeli (Almassora, Castelló) ha estat, a més, localitzat un terç superior d'un àmfora Pascual 1. Entre Benicarló i les Columbretes, coneixem la troballa d'una àmfora Pascual 1 amb segell [C]MVSSID-NEP. (Fernández 1980; 1982). Aquesta marca compta amb una certa difusió: Roma, Ostia, Fos, Rouen, Vaison, Haltern. El seu origen és la terrisseria del Mas del

Catxorro, Banifallet, Baix Ebre (Márquez/ Molina 2005). Comptem també amb algunes referències a la presència d'àmfores catalanes a *Saguntum* (Mantilla 1987-1988).

A la costa de València hi ha, entre d'altres, àmfores Dressel 2-4 Local i G4, si bé no es pot esbrinar si es tracta de produccions catalanes o de l'àrea valenciana (Fernández/Castelló/Graullera 1997). A València, hi ha atestades àmfores catalanes en un pou votiu (Albiach *et alii* 1998).

Amb una destacada absència d'àmfores catalanes al sud del Xúquer i a la costa nord del territori de *Dianium*, la recent publicació del llibre *Del Hiberus a Carthago Nova. Comercio de alimentos y epigrafía anfórica grecolatina* (Márquez/Molina 2005) ha permès atestar la seua presència en la costa d'Alacant (Duanes, Xàbia o *Lucentum*, amb alguna troballa dispersa pel curs del Vinalopó, així com lligar aquest panorama amb el de Carthago Nova (Fig. 7).

Els autors referencien les següents troballes:

SELLOS DE ÁNFORAS LAYETANAS EN LA TARRACONENSE SUR			
Nº cat.	Sello	Lugar de hallazgo	Lugar de producción
142	[---]	<i>Saguntum</i>	Layetania, indeterminado
143	MEVI	<i>Valentia</i>	Posiblemente, alrededores de <i>Baetulo</i> (Badalona)
144	[-]A	<i>Portus Ilicitanus</i>	Layetania, indeterminado
148	AND	<i>Saguntum</i>	Can Tintorer (Baix Llobregat) o Can Pedrerol (Vallés Occidental)
149	ANTH	<i>Saguntum</i>	Can Tintorer (Baix Llobregat) o Can Pedrerol (Vallés Occidental)
151*	AVS	Mazarrón	Layetania, indeterminado
157	CM	<i>Saguntum</i>	Layetania, indeterminado
169	[IV]LI THEO[PHIL]	<i>Ilici</i>	Sant Boi de Llobregat (Barcelona)
171	LA[---]	<i>Saguntum</i>	Layetania, indeterminado
175	MA	<i>Lucentum</i>	Layetania, indeterminado ¿Can Pedrerol ?
184	PRI	Villajoyosa -¿Allon ?	Can Collet (Vallés Oriental) ¿Can Pedrerol ?
194	TIBISI	Piedras de la Barbada, Benicarló	L'Aumedina, Tivissa (Baix Ebre)
201	AB	<i>Portus Ilicitanus</i>	Layetania, indeterminado
202	EROS/QCNER	La Torre (Sax, Alicante)	Pla de Barcelona, Baix Llobregat
203	PTE	<i>Portus Ilicitanus</i>	Caldes de Montbui (Vallés Oriental); ¿Can Tintorer?
204	[C]MVSSIDNEP	Benicarló-islas Columbretes	Mas del Catxorro (Baix Ebre)
323*	PRIM	<i>Ilici</i>	¿Layetania?
324*	RVF[---]	<i>Saguntum</i>	¿Layetania
*Sellos de origen dudoso			

Figura 7. Segells d'àmfores catalanes en el País Valencià i Múrcia. Segons Juan Carlos Márquez i Jaime Molina (J. C. Márquez, J. Molina, 2005).

Segell	PRIM.	La Vila Joiosa. Dressel 2-4.
Segell	AB.	Portus Illicitanus. Santa Pola Dressel 2-4 o Pascual 1.
Segell	EROS/OCNER	Villa La Torre, Asp. Dressel 2-4,
Segell	[P].T.E.	Portus Illicitanus. Dressel 2-4 o Pascual 1.

Les àmfores catalanes, més al sud, són també al port de Carthago Nova. Així, trobem les àmfores Pascual 1, Laietana 1 i Dressel 2-4, amb 3, 1 i 15 exemplars, respectivament (Pérez 1996). Les àmfores de *Saguntum* i de *Dianium* són també presents en l'arqueologia de Cartagena.

LA DIFUSIÓ DE LES ÀMFORES VALENCIANES

Malgrat que ençà es coneix ben poc sobre la difusió de les àmfores provinents d'un àrea del sud de la Tarraconense, que coincideix amb el País Valencià, cal aprofitar l'avinentesa per oferir les dades més recents que disposem sobre la seva dispersió.

De la producció de la terrisseria del Mas d'Aragó, tan sols comptem amb un punt de difusió que, per la semblança sols parcial del segell, cal considerar-la només com una proposta.

El Mas d'Aragó atesta una producció d'àmfores Dressel 2-4, Dressel 7-11, àmfora de base plana i Oberaden 74. El segell LEV HERO és sobre Dressel 7-11.

Quant al segell LEV HERO, Maria José Pena es fa ressò de l'existència d'un segell L.FVL.HERO, amb lligadura VL i HER, sobre un coll de panxa ovoide i pasta rogenca, provinent del Golf de Fos. És sobre àmfora Laietana 1 (Pena 1998, 318, Fig. 1).

Figura 8. Difusió del vi de Sagunt. Dispersió de segells sobre Dressel 2/4. Segons C. Aranegui (C. Aranegui, 2004). [Ref. 009].

Cal reconèixer que la difusió del vi de Sagunt els darrers anys ha avançat molt quant a coneixement. Carmen Aranegui ens ofereix una taula de distribució certament engrescadora, encara que alguns dels testimonis presenten alguns dubtes i incerteses [Fig. 8]. Segons l'autora, els segells sobre àmfora saguntina són presents al port i voltants, a la costa del sud de França, a Roma i, fins i tot, al sud-est de Britània, a més de Dénia i Cartagena (Aranegui 1990, 1992 i 2004). Si aterrem, però, a la realitat i a les condicions del registre, aquest mapa presenta una certa problemàtica.

L'exemple del segell MPM es ben il·lustratiu. No es coneix sobre quin tipus d'àmfora era aquesta marca, atès que es tracta d'una troballa antiga. Alhora, MPM, amb una epigrafia semblant però paleografia distinta (Márquez/ Molina 2005, 246), és molt freqüent la seva associació amb àmfores bètiques oliàries –Dressel 20–. De fet, aquest mateix segell descobert a Richborough que C. Aranegui atribueix al vi de Sagunt, Carreras i Funari l'interpreten com empremta de comerç de l'oli bètic (Carreras/Funari 1998, 188, N. 373 i 362). I aquest segell de tres lletres, MPM, a més a més, està atestat a El Vilarenc de Cadafell (Revilla 1995).

El cas del segell B. C. MATERNI SACYNTO, presenta també alguns dubtes, en tenir lectures diverses i per ser molt precària la informació de la que disposem.

No obstant, la presència de segells de Sagunt en el sud-est de França i, ara, a Dénia, en el context d'un derelict, i a Cartagena, dibuixen un arc de dispersió força interessant. No assenyallem la resta dels segells, perquè afegim la figura provinent del darrer estat de la qüestió de l'autora (Aranegui 2005) (Fig. 9).

L'arqueologia del vi de *Dianium*, és a dir, la producció d'àmfores del seu territori, gaudeix d'una densitat de jaciments i d'una documentació certament transcendent al País Valencià. Les terrisseries d'Oliva (Enguix/Aranegui 1977; Aranegui 1981; Gisbert 1987) i de l'Almadrava (Gisbert 1987; 1998, 1999a; 1999b; 1999c; 2003) ofereixen una seqüència productiva que abasta des d'època de Claudi fins a la meitat del segle III dC. A més a més, l'Almadrava ha proporcionat dades per a estudiar i comparar les produccions d'àmfores de base plana; la Narbonesa i la del sud de la Tarraconense (Aranegui/Gisbert 1992; Laubenheimer/Gisbert, 2001).

Pel contrari, malgrat comptar amb un cert nombre de marques, (Fig. 10), gaudim d'un problema semblant al cas d'un dels segells de Sagunt. A mode d'exemple, el segell d'Oliva CD, amb la mateixa epigrafia, és a Can Pedrerol i a Can Tintorer. És també present als derelictes Chretienne H i Sud Lavezzi 3.

El segell CL d'Oliva i el segell SE sobre tipus Oliva 3 és present a Carthago Nova (Márquez/Molina 2005). Així, la difusió meridional és semblant a la de Sagunt (Fig. 10).

El segell CRI de l'Almadrava presenta la mateixa problemàtica que el MPM de Sagunt. La seva epigrafia és semblant a la de Can Reverter o Can Perals (Pascual 1991; Revilla 1995). És també present a alguns dels derelictes amb càrrega d'àmfores tarraconenses (Corsi/Liou 1985). El segell SAT de l'Almadrava ha estat documentat a l'Horta Major d'Asp, al Vinalopó (Márquez/Molina 2005).

UN DERELICTE DE VI CATALÀ, AMB SEGELL DEL MERCATOR TIBERIUS CLAUDIUS AMIANTUS, A LA COSTA DE DÉNIA

El vaixell enfonsat que coneixem com "*ALMADRAVA NORD. DOLIA*", que compta amb la sigla INVJASUB 818, és dins d'un conjunt divers de troballes arqueològiques. A Carmel Sendra li devem, cap el 1985, el primer toc d'atenció sobre aquest paratge submarí. L'estudi d'aquest jaciment ha anat esbrinant allò més significatiu que contenia una potent acumulació de deixalles i artefactes, amb un ventall cronològic de més d'un mil·lenni i mig. Aquesta corbada platja, al nord de la Punta de l'Almadrava, amb sòl de graves o còdols rodats del riu Girona, és un immens cementiri nàutic, on hi han dipòsits arqueològics d'almenys sis vaixells enfonsats entre els segles II aC i XVIII.

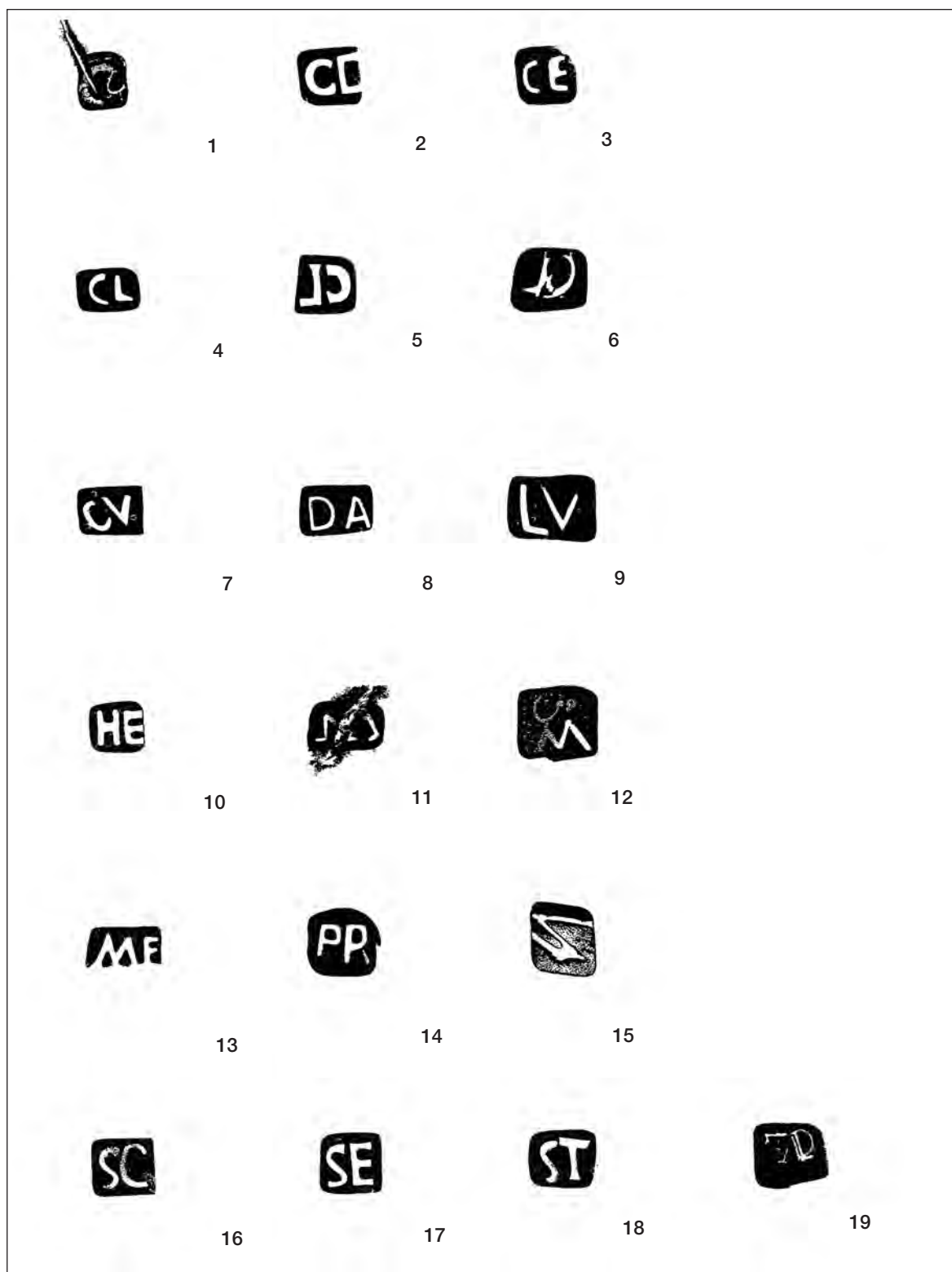
Durant la campanya de prospecció subaquàtica de l'estiu de l'any 2000, i en successives visites de control del jaciment l'any 2001, es localitzaren i documentaren les restes inequívokes d'un derelict (Gisbert 2001).

Almenys dues *dolia*, grans gerres de cos globular i vora ametllada, encara resten trencades i embotides en el sòl marí. Aquestes constituïen, sens dubte, la càrrega principal del navili. L'absència de restes significatives d'àmfores en aquest context suggereixen que la càrrega principal del navili eren aquestes grans gerres, *opus doliare* que s'empraven com a contenidors per al transport marítim de vi. També pertanyia a aquest context el cep de plom d'una àncora. Així, es recuperaren, a més del cep, la vora o boca i el terç superior d'un *dolium* i un gros còdol perforat en un dels extrems, que s'interpreta, bé com a contrapés dels caps, bé com àncores lítiques.

Les altres peces localitzades en superfície foren dos objectes de plom, de forma circular i de secció triangular, per la distinta grossària de la peça. Les dimensions de l'exemplar millor conservat són

MARCAS SOBRE ÀNFORAS DR. 2-4 SAGUNTINAS (fig. 7.13)			
Marca	Loc.	Hallazgo	Observaciones
M.P.M	labio	Cartagena Grau Vell Sagunto Estivella* Denia° Calafell Narbona Richborough	Sello rectangular, interpunción triangular. También sobre un opérculo
C.S./RE	cuello	Grau Vell	Sello rectangular (1) y redondo (2)
]B.C	cuello	Grau Vell	Interpunción triangular
B.C.MATERNI SACYNTO	asa (?)	El Puig Roma	Beltrán lee MERITI en lugar de MATERNI (nexo MAT) Letras incisas El labio circular puede haber sido confundido con un asa
L.A[...	labio	Sagunto	<i>Tabula ansata</i>
L.AD[i...	labio	Denia°	<i>Tabula ansata</i>
Q.F.SALVI	labio	Denia° Leucate Cassis	Sello rectangular
GM[...	asa	Sagunto	Retrógrada
GEM[INI]	hombro	Sagunto Olonzac	También sobre cepo de ancla
SALVI	labio	Grau Vell	Sello oval
MARINI	labio	Sagunto Grau Vell Narbona Vannes	Sello rectangular
* alfar de ánforas ° pecio			

Figura 9. Marques sobre àmfora Dressel 2/4 de Sagunt. Segons Carmen Aranegui (C. Aranegui, 2005).

Figura 10. Segells sobre àmfores Dressel 2/4 o Dressel 20 similis –tipus Oliva 3– de la ciutat de Dénia. Segons Josep A. Gisbert (J. A. Gisbert, 1998).

82'5 mm de diàmetre i una grossària d'entre 11 i 2'7 mm. Mentre que una cara és rugosa i exempta de grafismes, l'altra, l'anvers, presenta una inscripció epigràfica, amb les lletres majúscules i capitals, en relleu i "retro" (Fig. 11 i 12).

El camp epigràfic ocupa un dels costats de l'objecte, amb un diàmetre d'entre 83 i 84 mm. Presenta el text disposat en dos espais: l'un, a l'orla que circumda la vora de la peça, amb una altura de lletra d'11 mm; l'altre, al centre del camp epigràfic, on el text es distribueix en quatre línies i l'altura de les lletres és de 9'5 mm.

La transcripció de l'orla, que coincideix amb la del centre del camp, on el text és distribuït en varies línies, es la següent:

i(berii) . Claudi(i) . Amianti.

Les interpuncions assenyalades són, en realitat, petites línies corbades que ens fan imaginar els contorns de dofins, motiu molt habitual en aquests *instrumenta domestica* marins.

El text en qüestió, que es repeteix en l'orla i al centre de l'objecte, correspon al *praenomen*, *nomen* i *cognomen*, és a dir, el nom, d'un personatge.

El revers, llis, no presenta cap empremta d'haver tingut ansa de subjecció.

Quant a la interpretació de l'objecte, concloem que es tracta d'un segell per a marcar taps, d'argila o "puzzolana", que segellaven les àmfores (Hesnard/Gianfrotta 1989). Piero Gianfrotta assenyala troballes de matrius a Cap Negret –Eivissa– i al Golf de Fos, així com que els primers conjunts de marques d'aquest tipus apareixen en contextos

tardo-republicans, associats a àmfores Dressel 1 i, ocasionalment, a àmfores amb inscripcions semblants (Gianfrotta 1994).

Aquest personatge no es el gerent de la terrisseria on es fabricaven les àmfores, ni el *negotiator* que planifica el noliejament d'un navili, ni tan sols, probablement, el *navicularius*, propietari de la nau. És el *mercator*, el mercader que comercialitza el vi; qui garanteix que aplega a la seva destinació final en òptimes condicions o, almenys, amb les que ha pactat amb els destinataris d'aquest producte alimentari i bé de consum.

L'associació d'aquesta troballa amb una càrrega de *dolia*, pel que l'arqueologia ens manifesta, ja era una línia de connexió amb el comerç del vi català. Un percentatge dels vaixells enfonsats, que transportaven vi tarraconense, presentaven la singularitat de tenir *dolia* com a contenidors exclusius, sense acompanyament d'àmfores. Alguns estudiosos assenyalen la mediocritat del vi com a raó per explicar aquest fet.

Així, els estudis realitzats sobre vaixells enfonsats amb càrrega de vi català confirmen l'existència de naus on els contenidors, gairebé exclusius, eren *dolia*. Destaquem, entre els vaixells enfonsats amb càrrega de vi tarraconense, els derelictes de DIANO MARINA, descobert a la província d'Impèria –Itàlia–, que contenia catorze *dolia*, juntament amb àmfores Dressel 2-4, i el d'ILE ROUSSE, a l'alta Corsica –França–, que transporta sols *dolia* (Corsi/Sciallano/Liou 1985).

També el vi itàlic es transportava amb *dolia* i àmfores, conjuntament. Tenim el referent de LE PETIT

Figura 11. Segell per a marcar taps d'argila o "puzzolana", de Tiberius Claudius Amiantus. Museu Arqueològic de la Ciutat de Dénia. Dibuix: Miquel Ortola Guinnot.

Figura 12. Segell per a marcar taps d'argila o "puzzolana", de Tiberius Claudius Amiantus. Museu Arqueològic de la Ciutat de Dénia. Foto: Bernat Ferrer Crespo.

CONGLUÉE, amb quinze *dolia*, i el GRAN RIBAUD D, localitzat front a Toulon –França– que contenia onze *dolia* i àmfores Dressel 2-4 Pompeianes (Hesnard *et alii* 1988).

Tornem, però, a l'objecte que presentem. La raó de disposar de dues peces, l'altra mal conservada i amb la grafia quasi esvaïda, cal explicar-la pel fet que *Tiberius Claudius Amiantus* tindria un motlle d'argila, de pedra o metàl·lic, en el qual fondria noves peces de plom, a mesura que es produïa el lògic desgast d'aquestes matrius.

De principi, la troballa era força interessant, per haver descobert a la costa de Dénia un personatge, amb nom i cognoms, que fou partícip del comerç del vi tarraconense.

La recerca bibliogràfica ens donà, però, una dada excepcional. L'epigrafia d'Hispania ens ofería un únic cas d'un *Tiberius Claudius Amiantus* (Abascal 1994, 271) a Tarraco; la capital de la Província Tarraconense: just a l'espai geogràfic d'on intuïem que procedia el vi transportat amb *dolia* i on, potser, era segellat per aquest marcador de taps (Alföldy 1975. R.I.T. 421).

L'epígraf, conservat al Museu Nacional d'Arqueologia de Tarragona, es un pedestal d'estàtua, esculpit en un gros bloc de pedra calcària. La tipologia d'aquest monument epigràfic, segons els experts, confirmava que el seu emplaçament originari seria el Fòrum de Tarraco (Fig. 13).

La transcripció és la següent:

L(ucio) Perpenae
Numisiano
IIIIIIviro
Augustal(i)
Ti(berius) Claudius
Amiantus
amico optim(o)

La data de l'epígraf de Tarraco, segons G. Alföldy, seria els darrers anys del segle I i el primer terç del segle II dC (Alföldy 1975. R.I.T. 421).

Peces semblants a la que estudiem, se'n coneixen poques, però hi ha d'altres. Al nord de *Tarraco* i amb vistes al mar, s'alça la Vil·la romana dels Munts –Altafulla–. Fou propietat de *Caius Valerius Avitus*. Aquest personatge ostentà un alt càrrec en l'administració de la ciutat de Tarraco. Fou un dels *duumviri*. Durant les excavacions del complex arqueològic, es descobrí un objecte semblant, però de bronze, amb el seu nom. La seva interpretació no fou la correcta fins molts anys després de la seva publicació (Berges 1969-1970).

Al territori de *Dianium* es constata, també, que no es gens habitual disposar d'informació per a rela-

cionar un jaciment arqueològic, siga un assentament rural o un vaixell enfonsat, que és el nostre cas, amb un personatge. A mode d'exemple, a les comarques centrals valencianes, la vil·la romana de l'Almadrava és l'única que de la qual es coneix la identitat d'un dels seus propietaris. A partir d'un segell sobre material edilici, constatem que, durant la primera meitat del segle III dC, aquest fou el senador *Lucius Lucretius* (Gisbert 1999a; 1999b; 2003).

Amb la qüestió de la presència del marcador de taps de *Tiberius Claudius Amiantus*, *mercator* de *Tarraco*, actor del comerç del vi tarraconense, a un derelict de la Badia de *Dianium*, finim aquesta contribució, que, acomplint fidelment amb l'encàrrec sol·licitat, a més a més, no vol sinó posar en valor i inserir la perifèria de la perifèria del vi català; és a dir, el sud del sud de la Província Tarraconense, en els circuits de difusió tradicionals.

Figura 13. Inscripció del Fòrum de Tarragona, El dedicant és *Tiberius Claudius Amiantus*. Museu Nacional d'Arqueologia Romana de Tarragona.

BIBLIOGRAFIA

- ALBIACH, R., MARÍN, C., PASCUAL, G., PLA J., RIBERA, A., ROSSELLÓ, M., SANCHIS, A., 1998, La ceràmica de la època de Augusto produdente del relleu de un pozo de Valentia (Hispania Tarraconensis), *SFECAG, Actes del Congrés d'Istres*, 139-165.
- AUBERT, J. J., WORKSHOPS MANAGERS, W. V. HARRIS (ed.), 1993, *The Inscribed Economy, Production and distribution in the Roman empire in the light of instrumentum domesticum*, (Roma, 1992), An Arbor, 171-181.
- ABASCAL, J. M., 1994, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Anejos de Antigüedad y Cristianismo, II, Universidad de Murcia, Universidad Complutense de Madrid, Murcia, 553 pàgines.
- ALFÖLDY, G., 1975, *Die Römischen inschriften von Tarraco*, Deutsches Archäologisches Institut Ableitung, Madrid, Berlin.
- ARANEGUI, C., 1981, La producció de ánforas romanas en el País Valencià: estado de la cuestión, *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. XVI, Valencia, 529-538.
- ARANEGUI, C., 1990, Arqueologia del vino de Sagunto, *Revista Braçal*, Nº 3, Sagunt, 11-16.
- ARANEGUI, C., 1992, Testimonios del vino saguntino, entre otras cuestiones, *Miscel·lània Arqueològica Josep M. Recasens (Tarragona, Abril 1999)*, 35-43.
- ARANEGUI, C., 2004, *Sagunto.Oppidum, emporio y municipio romano*, Barcelona, 264 pàgines.
- ARANEGUI, C. Y GISBERT, J. A., 1992, Les amphores à fond plat a la Péninsule Ibérique, *Les Amphores en Gaule. Production et circulation*, Paris, 101-111.
- BAUDOUX, J., 1990, *Les amphores du Nord-Est de la Gaule (territoire français): contribution a l'histoire de l'économie provinciale sous l'Empire romain*, Thèse nouveau régime, Strasbourg II.
- BAUDOUX, J., 1992, La circulation des amphores dans le Nord-Est de la France, *Les Amphores en Gaule. Production et Circulation*, Paris, 163-169.
- BERGES, P. M., 1969-1970, Informe sobre ELS MUNTJES, situació i descripció de les ruïnes, *Boletín Arqueológico, Época IV, fascicles 105 i 112*, Real Societat Arqueològica Tarraconense, Tarragona, 141-150.
- BERNI MILLET, P., CARRERAS MONFORT, C., 2001, El circuit comercial de Barcino: reflexions al voltant de les marques amfòriques, *Faventia*, 23/1, Barcelona, 103-129.
- BERNI, P., CARRERAS, C., REVILLA, V., 1998, Sobre dos nuevos *Cornelii* del vino tarraconense, *Laietania*, 11 Mataró, 111-123.
- BLANC-DIJON, V., CARRÉ M. B., HESNARD A., TCHERNIA A., 1998, *Recueil de timbres sur amphores romaines, II (1989-1990 et compléments 1987-1988)*, Publications de l'Université de Provence, Aix-En-Provence, 372 pàgines.
- CALLENDER, M. H., *Roman Amphorae*, University of Durham Publications, Oxford University Press, London, 1965 (1970), 323 pàgines.
- CARRÉ M. B., GAGGADIS-ROBIN V., HESNARD A., TCHERNIA A., 1995, *Recueil de timbres sur amphores romaines (1987-1988)*, Travaux du Centre Camille Jullian, 16, Publications de l'Université de Provence, Aix-En-Provence, 194 pàgines.
- CARRERAS MONFORT, C., FUNARI, P.P.A., 1998, *Britania y el Mediterraneo: Estudios sobre el abastecimiento de aceite bético y africano en Britania*, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- COMAS, M., 1985, *Baetulo. Les àmfores*, Museu de Badalona, Badalona, 168 pàgines.
- CORSI SCIALLANO M., LIOU, B., 1985, *Les épaves de la Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2/4*, *Archaeonautica*, 5, Editions del CNRS, París, 178 pàgines.
- DANGREAU, B., DESBATS, A., 1987-1988, Les amphores du dépotoir flavien du Bas del Loissè a Lyon, *Gallia*, 45, 119-122.
- DESBATS, A., 1987, Les importations d'amphores vinaires a Lyon et Vienne au debut de l'Empire (Rapport préliminaire), *El vi en l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Badalona, 407-416.
- DESBATS A., MARTIN KILCHER, S., 1989, Les amphores sur l'axe Rhône-Rhin à l'époque d'Auguste, *Amphores romaines et histoire économique. Dix ans de recherche*, École Française de Rome, 339-365.
- ENGUIX, R., ARANEGUI, C., 1977, *Taller de ánforas romanas de Oliva (Valencia)*, Serie de Trabajos Varios del S.I.P., 54, Servei d'Investigació Prehistòrica, Diputació de València, València, 48 pàgines.
- ESPINOSA, A., SAEZ F., CASTILLO R., 1995-1997, El fondeadero de la Platja de la Vila (La Vila Joiosa, Alicante): la època clàssica, *Lucentum*, 14-16, Universitat d'Alacant, Alacant, 19-37.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A., 1994, Una producció de ánforas de base plana en los hornos romanos del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Castelló), *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, Castelló, 211-219.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A., CASTELLÓ MOLLAR, S., Y GRAULLERA SANZ, R., 1997, Un conjunto de hallazgos arqueológicos submarinos procedentes de Valencia, *III Jornadas de Arqueología Subacuática (Noviembre 1997)*, Facultad de Geografía e Historia, Valencia, 293-310.

- FREED, J., 1998, Stamped Tarraconensian Dressel 2/4 Amphoras at Carthage, *Actes del 2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi en l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Museu de Badalona, Badalona, 350-356.
- GIANFROTTA, P. A., 1994, Note di epigrafia marittima. Aggiornamenti su tappi d'anfora, ceppi d'anfora e altro, *Epigrafia della produzione e della distribuzione*, Università di Roma-La Sapienza, École Française de Rome, Rome, 591-608.
- GIANFROTTA, P. A., 1998, Nuovi rivenimenti subacquei per lo studio di alcuni aspetti del commercio marittimo del vino (I sec. a. C. – I sec. d. C.), *Actes del 2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi en l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Museu de Badalona, Badalona, 105-112.
- GISBERT SANTONJA, J. A., 1987, La producció de vi al territori de Dianium durant l'Alt Imperi: el taller d'àmfores romanes de la vil·la romana de l'Almadrava (Setla-Mirarosa-Miraflor), *El vi en l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Badalona, 104-117.
- GISBERT SANTONJA, J. A., 1998, Àmfores i vi al territorium de Dianium (Dénia). Dades per a la sistematització de la producció d'àmfores al País Valencià, *Actes del 2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi en l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Museu de Badalona, Badalona, 383-417.
- GISBERT SANTONJA, J. A., 1999a, El alfar de l'Almadrava (Setla-Mirarosa-Miraflor), –Dianium–. Materiales de construcción cerámicos. Producción y aproximación a su funcionalidad en la arquitectura del complejo artesana. *El ladrillo y sus derivados en la época romana*, Casa de Velázquez, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 65-102.
- GISBERT SANTONJA, J. A., 1999b, La Romanización de Dianium. Ciudad y Territorium, *Historia de la Marina Alta, Tomo I*, Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, Informació, Levante, Alicante, 121-133.
- GISBERT SANTONJA, J. A., 1999c, La Romanización de Dianium. El ager dianensis, *Historia de la Marina Alta, Tomo I*, Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, Informació, Levante, Alicante, 133-145.
- GISBERT SANTONJA, J. A., 2001, *Prospecció arqueològica: Fondejadors Antics de Dénia. Campaña 2000. Informe preliminar*, mecanoscrit, Dénia, 20 pàgines i 25 làmines.
- GISBERT SANTONJA, J. A., 2003, El territorium de Dianium –Dénia– en el Alto Imperio. La Marina Alta: produccion agrícola y poblamiento, *Canelobre*, 48, Alacant, 121-143.
- HESNARD A., CARRE M. B., RIVAL M., DANGRÉAUX B., 1988, *L'épave romaine Grand Ribaud D (Hyères, Var)*, Archaeonautica, 8, Editions del C.N.R.S., Paris, 180 pàgines.
- HESNARD ANTOINETTE, GIANFROTTA, PIERO A., 1989, Les bouchons d'amphore en Pouzzolane, *Amphores romaines et Histoire Économique. Dix ans de recherche*, École Française de Rome, Rome, 393-441.
- LAUBENHEIMER, F. i GISBERT, J. A., 2001, La standardisation des amphores Gauloise 4, des ateliers de Narbonnaise à la production de Dénia (Espagne) , *20 ans de recherches a Sallèles d'Aude*, sous la direction de Fanette Laubenheimer, París, 33-46.
- LIU, B., 1987, L'exportation du vin de Tarraconaise d'après les épaves, *Actes I Col·loqui d'Arqueologia romana. El vi a l'antiguitat (Badalona, 1985)*, Badalona, 271-284.
- MANTILLA COLLANTES, A., 1987-1988, *Marcas y ánforas encontradas en Saguntum*, Saguntum, 21, Universitat de València, València, 379-416.
- MÁRQUEZ VILLORA, J. C., MOLINA VIDAL, J., 2005, *Del Hiberus a Carthago Nova. Comercio de alimentos y epigrafía anfórica grecolatina*, Col·lecció Instrumenta, 18, Universitat de Barcelona, Barcelona, 479 pàgines.
- MARTIN-KILCHER, S., 1998, Le vin dans la Colonia Iulia Karthago, *Actes del 2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi en l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Museu de Badalona, Badalona, 511-529.
- MIRÓ, J., 1987, Vi català a França (segles I a. C. - I d. C). Una síntesi preliminar, *El vi en l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Badalona, 249-268.
- MIRÓ, J., 1988, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C.-I d.C.)*, British Archaeological Reports, International Series, 473, Oxford, 366 pàgines.
- NOLLA, J. M., 1987, Una nova àmfora catalana: la Tarraconense 1, *El vi en l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Badalona, 217-223.
- NOLLA, J. M., SOLIAS, J. M., 1984-1985, L'àmfora Tarraconense 1. Característiques, procedència, àrees de producció, cronologia, *Butlletí Arqueològic de Tarragona*, ep.v, 6-7, Tarragona, 107-144.
- OLESTI, O., CARRERAS, C., 2002, Denominació d'origen M. PORCI: reflexions al voltant d'una marca d'àmfora tarraconense, *Laietània*, 13, Mataró, 177-190.
- OPAIT, A., 1987, Un dépôt d'amphores découvert à Aegyssus, *Dacia, Revue d'Archéologie et Histoire Ancienne*, XXXI, N° 1-2, Romania, 145-155.

- PALLARÉS, F., 1987, Ul relitto di Diano Marina nel commercio vinicolo antico, *El vi en l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Badalona, 298-307.
- PASCUAL GUASCH, R., 1960, Centros de producción y de difusión de un tipo de ánfora, *VII Congreso Nacional de Arqueología*, VII, Barcelona, 334-345.
- PASCUAL GUASCH, R., 1977, Las ánforas de Laetania, *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores*, MEFRA, 32, París, 47-96.
- PASCUAL GUASCH, R., 1984, The catalan wine-trade in the roman Empire, *International Journal of Nautical Archaeology*, 13, London, 245-248.
- PASCUAL GUASCH, R., 1991, Index d'estampilles sobre àmfores catalanes, *Cuadernos de Arqueología*, 5, Barcelona.
- PEACOCK DPS, 1978, The Rhine and the problem of Gaulish Wine in Roman Britain, *Roman Shipping and Trade: Britain and the Rhine Provinces*, CBA, Res. Rep. 24, 49-51.
- PENA, M. J., 1997, Productores de vino del nordeste de la Tarraconense. Estudio de algunos *nomena* sobre ánforas Laietana 1 (=Tarraconense 1), *Faventia*, 19/2, Barcelona, 51-73.
- PENA, M. J., 1998, Productores y comerciantes del vino layetano, *Actes del 2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi en l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Museu de Badalona, Badalona, 305-318.
- PENA, M. J., 1999, Las marcas de M. Porcius sobre ánforas Pascual 1, *Faventia*, 21/2, Barcelona, 75-83.
- PÉREZ BONET, M. A., 1996, El tráfico marítimo en el puerto de Carthago-Nova: las ánforas romanas, *Cuadernos de Arqueología Marítima*, 4, Cartagena, 39-55.
- REMESAL RODRÍGUEZ, J., REVILLA CALVO, V., 1991, Weinamphoren aus Hispania Citerior und Gallia Narbonensis in Deutschland und Holland, *Fundberichte aus Baden-Württemberg*, Band 16, 389-439.
- REVILLA CALVO, V., 2004, Ánforas y epigrafía anfórica en Hispania Tarraconensis, *Epigrafía Anfórica*, J. Remesal Rodríguez (Ed.), Col·lecció Instrumenta, 17, Universitat de Barcelona, Barcelona, 159-196.
- REVILLA, V., 1993, Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. *El alfar de l'Aumedina, Tivissa (Tarragona)*, Col·lecció Instrumenta, 1, Universitat de Barcelona, Barcelona, 208 pàgines.
- REVILLA, V., 1995, Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a. C.-III d. de C.), *Cuadernos de Arqueología*, 8, Barcelona, 321 pàgines.
- REVILLA V., CARRERAS, C., 1993, El vino de la Tarraconense en Britania. *Münsterche Beiträge zur Antiken handelsgeschichte*, XII, 2, 53-92.
- TAGLIETTI, F., 1994, Un inedito bollo laterizio ostiense ed il commercio dell'olio betico, *Epigrafia della produzione e della distribuzione*, Università di Roma-La Sapienza, École Française de Rome, Rome, 157-179.
- TCHERNIA, A., 1971, Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au debut de l'Empire, *Archivo Español de Arqueología*, 44, Madrid, 38-85.
- TCHERNIA, A., ZEVY, F., 1972, Amphores vinaires de Campania et de Tarraconaise à Ostia, *Recherches sur les Amphores Romaines*, MEFRA, 10, París, 35-68.
- WHITTAKER, D., 1989, Amphorae and trade, *Amphores romaines et histoire économique. Dix ans de recherche*, École Française de Rome. Rome, 537-539.

LES ORIGINES ANTIQUES DU VIGNOBLE DE GAILLAC (TARN) : PRODUCTION ET CHRONOLOGIE DES AMPHORES PASCUAL 1 DE MONTANS

Pascual 1, estampilles, Montans, manufacture tarnaise.

Thierry Martin*

Les ànàlisis de pastes que se han realitzat dels materials procedents de les darreres excavacions arqueològiques han permès constatar la existència d'una producció pròpia d'àmfores Pascual 1 a la regió de Tarn. Aquesta dada combinat amb les ànàlisis de les restes vegetals localitzades demostra la producció vinícola de la regió.

Per altra banda, les darreres excavacions arqueològiques han ampliat el ventall de materials ceràmics i d'estampilles de producció tarnesa millorant, també, la datació d'aquests materials, no únicament pel que respecta a les àmfores sinó també a les produccions de vaixel·la fina.

Pascual 1, estampilles, Montans, producció de Tarn.

Los análisis de pastas que se han realizado de los materiales procedentes de las últimas excavaciones arqueológicas han permitido constatar la existencia de una producción propia de ánforas Pascual 1 en la región de Tarn. Este dato combinado con los análisis de los restos vegetales localizados demuestra la tradición vinícola de la región.

Por otro lado, las últimas excavaciones arqueológicas han ampliado el abanico de materiales cerámicos y de estampillas de producción tarnesa mejorando, también, la datación de estos materiales, no sólo en lo que respecta a las ánforas sino también a las producciones de vajilla fina.

Pascual 1, estampillas, Montans, producció de Tarn.

The analysis of the pastes that have been carried out on the materials from the latest archaeological excavations have enabled us to verify the existence of a production of Pascual 1 amphorae in the Tarn region. This information, combined with the analyses of the plant remains found shows the winemaking production of the region.

In addition, the latest archaeological excavations have increased the range of pottery materials and of production stamps of the Tarn. In consequence, the dating of these materials has improved with regard to the amphorae and the production of pottery tableware.

Pascual 1, stamps, Montans, Tarn production.

La manufacture rutène de Montans, dont le vieil *oppidum* celtique se dresse au cœur du vignoble gaillacois dans le Tarn, est essentiellement connue pour ses productions sigillées, lesquelles sous le Haut Empire ont été largement commercialisées non seulement en Aquitaine (Martin/Tilhard 2005), mais également, à partir du port de Bordeaux (Martin 1999), le long de l'arc atlantique, tant en direction des côtes déchiquetées de la Galice (Martin 2005a,

Fig. 21) que des ports de l'Armorique romaine (Martin/Triste 1997) (Fig. 1). Mais on oublie trop souvent encore que les potiers montanais se sont aussi employés, au cours de cette même période, à produire dans des quantités souvent non négligeables d'autres objets et récipients en terre cuite (Martin 1986 ; 1996a ; à paraître). On connaît surtout les lampes, que ceux-ci surmoulaient sur des modèles venus d'Italie (Bergès 1989 ; 1997 ; Martin 2005b)

* thierry.martin.b@wanadoo.fr.

Figure 1. La diffusion aquitaine et atlantique des céramiques sigillées de Montans (d'après Martin 2005a).

ou encore les coupes à parois fines, qu'ils ont massivement fabriquées à l'époque julio-claudienne (Martin 1978 ; Mínguez Morales 1991, 76 et Fig. 29). Il faut ajouter également à cette liste la céramique commune, destinée au service de la table mais aussi à la cuisson des aliments, diverses cruches engobées de blancs aux parois agrémentées parfois de décors peints (Martin 1977), des figurines de teinte ocre pour décorer les laraires familiaux, des matériaux de construction (*tegulae*, *imbrices*, briques), des terres cuites architecturales (antéfixes), des *dolia* et enfin des amphores, ce qui accrédite le caractère antique du vignoble gaillacois comme l'avait supposé naguère l'historien R. Dion, même si son hypo-

thèse reposait à l'époque sur une argumentation quelque peu erronée (Dion 1959, 105-107).

En ce jour où l'on rend hommage à la mémoire de Ricardo Pascual Guasch, dont les travaux pionniers ont tant contribué à faire progresser la connaissance des amphores vinaires de la Catalogne romaine (Pascual Guasch 1960 ; 1977 ; 1991), je voudrais, pour ma part, apporter modestement ici quelques précisions, essentiellement d'ordre chronologique, sur les amphores de type Pascual 1 produites à Montans au commencement de l'Ère. Ces dernières, identifiées en 1975 (Labrousse 1976, 496), ont vu leur profil être publié pour la première fois au début des années 1980 (Martin 1981, Fig. 3), lequel

a été à maintes reprises reproduit depuis dans la littérature (Lequément 1983, Fig. 29; Laubenheimer 1985, Fig. 171, n° 2; Miró 1988, 67, Fig. 6, n° 2; Cambon *et alii* 1995, Fig. 95; Martin 1996a, Fig. 54, n° 1; Laubenheimer 2004, Fig. 1, n° 2).

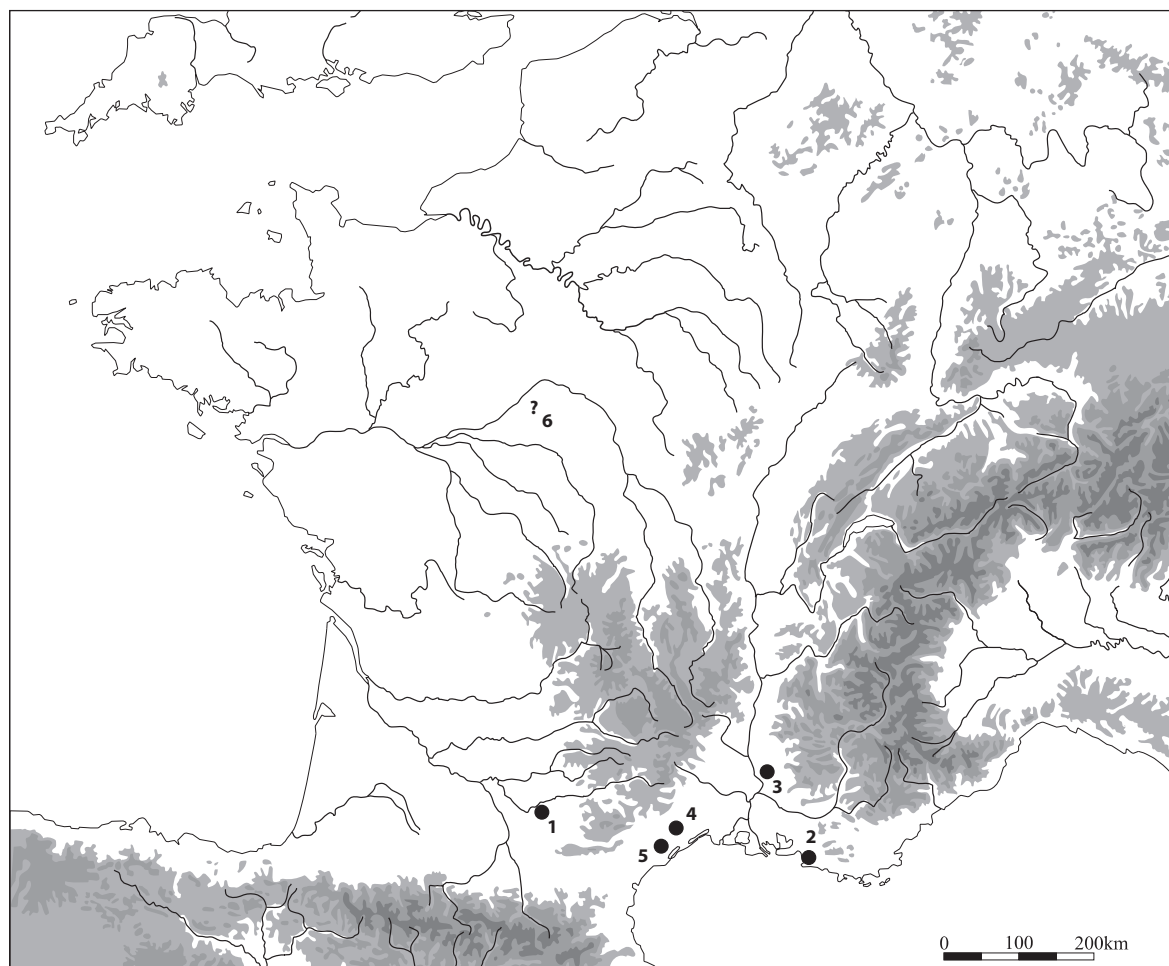
Mais avant d'aller plus loin, il n'est pas inutile de rappeler, ne serait-ce que pour mémoire, que Montans n'est pas le seul centre céramique de la Gaule romaine à avoir produit des amphores vinaires apparentées à la forme Pascual 1 à l'époque julio-claudienne. On connaît en effet au moins cinq autres ateliers qui ont fabriqué ce type de conteneur en terre cuite (Fig. 2). Quatre sont situés en Narbonnaise et sont parfaitement bien localisés : Marseille (Bertucchi 1992, 137-141) (n°2), Sainte-Cécile-les-Vignes (Meffre/Meffre 1992, Fig. 7, n° 2) (n° 3), Aspiran (Genty/Fiches 1978, 75 et Fig. 2, n° 1 ; Laubenheimer 1985, 312, Fig. 170 et Fig. 171, n° 1 ; Mauné 2001, 173 et Fig. 9, n° 1) (n° 4) et Corneilhan (Laubenheimer 1985, 312 et

Fig. 171, n° 3) (n° 5). Le cinquième, dont l'emplacement reste encore à découvrir, se trouve en Gaule interne, dans la région Centre (peut-être dans les environs de Blois ou de Thésée-Pouillé) (n° 6), et a diffusé sa production essentiellement le long de l'axe ligérien (Barthélemy-Silvand/Chambon/Couvin 2005, 160-161).

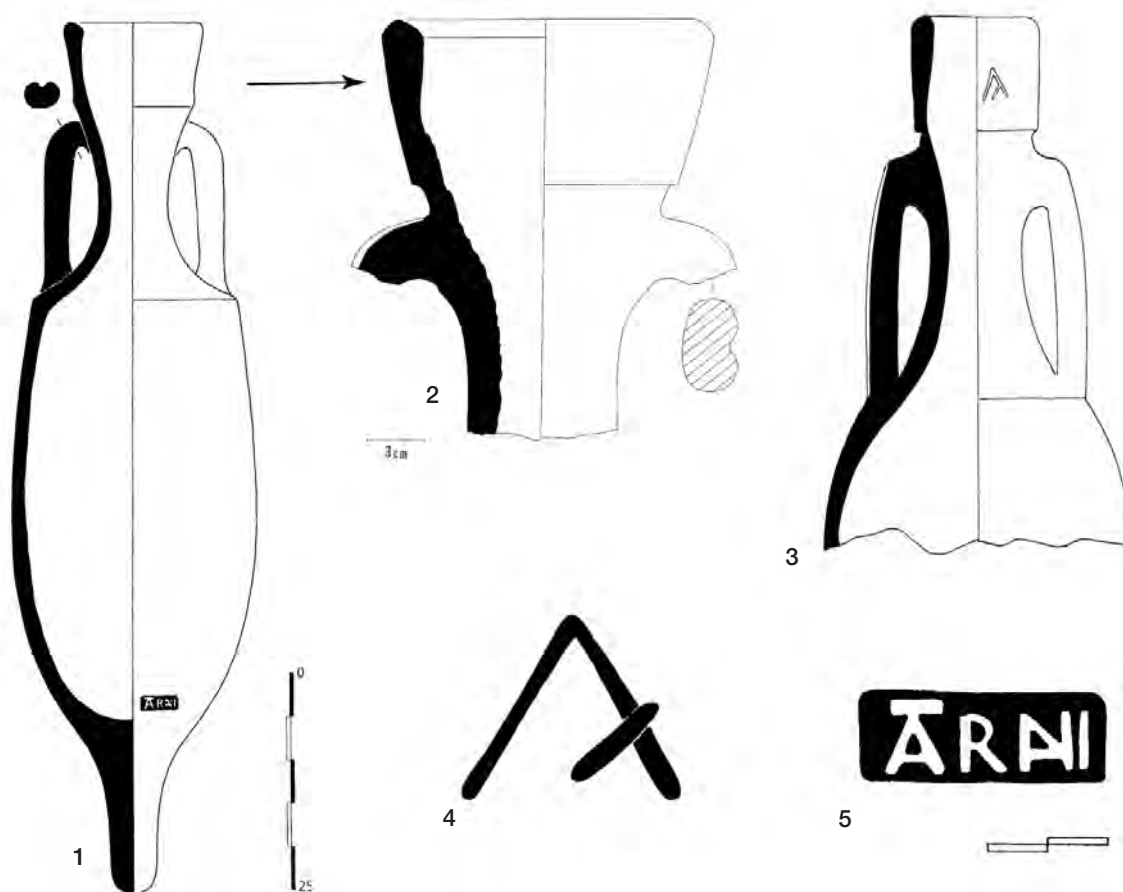
LES AMPHORES PASCUAL 1 MONTANAISES

MORPHOLOGIE

La forme et le module des Pascual 1 montanaises s'éloignent quelque peu de ceux qui caractérisent habituellement les exemplaires produits en Catalogne ou encore copiés par les potiers d'Aspiran. Celles-ci sont en règle générale plus petites, leur hauteur, autant que l'on puisse en juger, n'excédant pas un mètre (Fig. 3, n° 1). On constate

Figure 2. Les ateliers gaulois d'amphores Pascual 1 : 1) Montans ; 2) Marseille ; 3) Sainte-Cécile-les-Vignes ; 4) Aspiran ; 5) Corneilhan ; 6) Atelier ligérien non identifié.

Figure 3. Les amphores Pascual 1 produites à Montans : 1-3) Morphologie ; 4) Graffiti ante cocturam ; 5) Estampille TARANI.

également qu'elles sont moins fuselées ; cela est notamment visible au niveau des raccords panse/pointe et panse/col qui sont nettement plus marqués sur les amphores montanaises que sur les Pascual 1 sorties des ateliers de Léétanie ou réalisées par les potiers de l'Hérault. On notera toutefois que sur certaines pièces montanaises la jonction de l'encolure avec le haut de la panse est très légèrement arrondie, mais il s'agit de cas exceptionnels (Fig. 3, n° 3). La lèvre tronconique s'évase d'ordinaire assez régulièrement dans le prolongement du col (Fig. 3, n° 2). Sur de rares exemplaires montanais, celle-ci est un peu plus cylindrique (Fig. 3, n° 3) et présente parfois un décrochement plus ou moins marqué (Ruffat 1986, pl. X). Un sillon longitudinal divise par ailleurs chaque anse en deux parties égales et la pointe est d'ordinaire plutôt allongée.

Les légères différences de facture que l'on observe sur les Pascual 1 montanaises sont probablement à mettre sur le compte de la multiplicité des fabricants et ne peuvent pas, du moins est-ce mon opinion,

donner lieu à la distinction de plusieurs variantes, ce qui avait paru dans un premier temps possible. Dans tous les cas, ces quelques dissemblances ne semblent pas avoir de signification chronologique particulière.

TEXTURE DE LA PÂTE

La pâte beige orangé tire parfois vers le jaune mastic. Celle-ci est parsemée de points blancs ou noirs, visibles à l'œil nu, et contient quelques paillettes de mica. Rugueuse au toucher, elle est assez friable, notamment dans le cas d'exemplaires peu cuits. L'extérieur n'est pas engobé et laisse assez souvent deviner des traces de tournage, lesquelles sont nettement apparentes sur la paroi interne.

MARQUAGE

La documentation à ce sujet est rare. On signalera, pour l'heure, une seule marque apparaissant sur le

haut d'une lèvre (Fig. 3, n° 3 = Ruffat 1986, pl. IX, n° 50); il s'agit d'un A de forme archaïque qui a été gravé *ante cocturam* à l'aide d'un outil à la pointe légèrement émoussée, probablement une marque de tâcheron (Fig. 3, n° 4).

Pour le reste, on connaît actuellement sept estampilles plus ou moins complètes, toutes identiques et provenant du même dépotoir (*infra*), lesquelles ont été apposées sur le bas de la panse, à l'amorce de la pointe : TARANI en capitales, avec les lettres TA et ANI ligaturées, à l'intérieur d'un cartouche rectangulaire (5 x 2 cm) (Fig. 3, n° 1 et 5). Cette marque, du moins à ma connaissance, n'a été trouvée jusqu'à présent qu'à Montans. Il est par ailleurs assez tentant de rapprocher ce nom, à l'évidence un *cognomen* d'origine indigène, lequel n'est autre que le nom latinisé du Jupiter tonnant gaulois *Taranis* que mentionne en particulier un passage célèbre de Lucain (De Vries 1963, 70-72 ; Duval 1993, 73-76 ; Lambert 1994, 60), de celui de la rivière *Tarnis*, au cours tumultueux chargé d'or chanté par Ausone, qui coule au pied de l'*oppidum* de Montans et qui a largement contribué à commercialiser les vases de la manufacture tarnaise en direction de la vallée de la Garonne et de l'estuaire girondin (Martin 1999 ; 2005a, 22-32). Une coopé-

rative vinicole du Gaillacois n'a du reste pas hésité à établir ce parallèle en baptisant tout récemment "TARANI" l'une de ses gammes de vins (Fig. 4). Notre fabricant d'amphores montanais faisait-il preuve d'un tempérament impétueux, sa stature imposait-elle le respect, voire la crainte ? On entre ici dans le domaine de l'imaginaire subjectif, je laisse donc à chacun le soin de répondre. Ajoutons enfin que l'on ne connaît jusqu'à présent aucun *Taranus* parmi les potiers montanais qui ont produit de la vaisselle sigillée.

DATATION DE LA PRODUCTION DES AMPHORES PASCUAL 1 MONTANAISES

Les résultats des fouilles faites sur la manufacture tarnaise permettent de dater avec une relative précision la période de fabrication des amphores Pascual 1 montanaises. Celle-ci est postérieure aux premières années de notre ère. Elle débute, du moins en l'état de nos connaissances, à l'extrême fin du règne d'Auguste et il convient de placer son floruit essentiellement au cours de celui de Tibère.

LES SECTEURS DE DÉCOUVERTE

Avant d'aborder plus en détail l'examen d'un contexte qui confirme cette fourchette chronologique, il convient de rappeler que trois secteurs de Montans ont plus particulièrement livré des amphores Pascual 1 d'origine locale.

Le premier se situe au nord de l'église du village, sur la bordure sud du plateau du *Rougé* (Fig. 5, n° 1). En 1975, des travaux d'adduction d'eau effectués sur la parcelle cadastrale 918 avaient permis de localiser à cet endroit un dépotoir formé de déchets de cuisson et d'éléments de parois de four, où se mêlaient des fragments d'amphores Pascual 1 et des morceaux de *tegulae* et d'*imbrices*, dont plusieurs présentaient manifestement des traces de surcuisson (Labrousse 1976, 496). En 1980, il a été possible d'effectuer un sondage stratigraphique dans ce secteur de Montans (Martin 1980, 1-10 ; 1981), lequel a permis de recouper partiellement cet amas de rebuts, d'où proviennent en particulier les sept estampilles TARANI mentionnées plus haut. L'étude chrono-séquentielle des niveaux et des structures mises au jour à cette occasion a permis de situer la constitution de ce dépotoir au cours des deuxième et troisième décennies de notre ère, soit à l'extrême fin du règne d'Auguste et durant la première moitié de celui de Tibère.

Le second se place au centre même de l'agglomération actuelle (Fig. 5, n° 2). En 1986, une fouille

Figure 4. Affiche publicitaire pour la promotion d'un vin du vignoble de Gaillac.

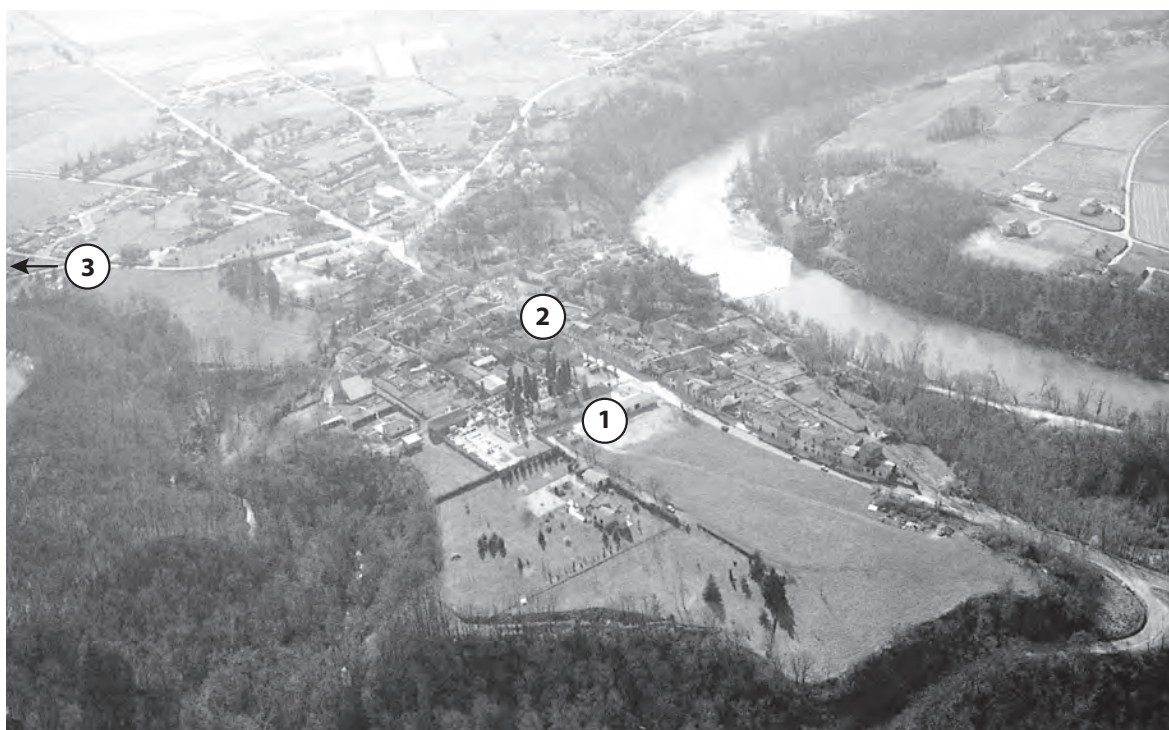
réalisée lors de la réfection de l'avenue Elie Rossignol a permis en effet à H. Ruffat de mettre au jour de nombreux fragments d'amphores Pascual 1 produites à Montans, dont certaines ont pu être reconstituées (Ruffat 1986, pl. X). Ces dernières ont été trouvées dans diverses couches d'épandage parfaitement stratifiées contemporaines du règne de Tibère, associées en particulier à des sigillées montanaises estampillées notamment par *Albus*, *Contouca*, *Cornutus*, *Felix*, *Fronto*, *Macer* ou encore par *Primus*, des potiers montanais dont l'activité coïncide avec le règne de Tibère.

Le troisième, pour sa part, est à rechercher à la périphérie sud-est de l'agglomération montanaise (Fig. 5, n° 3), où des prospections électromagnétiques et terrestres sur une parcelle située en bordure de la voie antique qui, au Ier s. ap. J.-C., reliait Toulouse à Albi ont permis de repérer les emplacements de deux grands fours, lesquels avaient servi notamment à cuire des amphores Pascual 1 et des *dolia*, comme l'atteste la présence, à la surface du sol, de multiples rebuts de cuisson. On peut regretter que cette découverte n'ait pas été suivie d'une fouille, laquelle aurait probablement livré des indices chronologiques des plus précieux. Le site est néanmoins juridiquement protégé puisque non constructible, ce n'est donc que partie remise (Fig. 6).

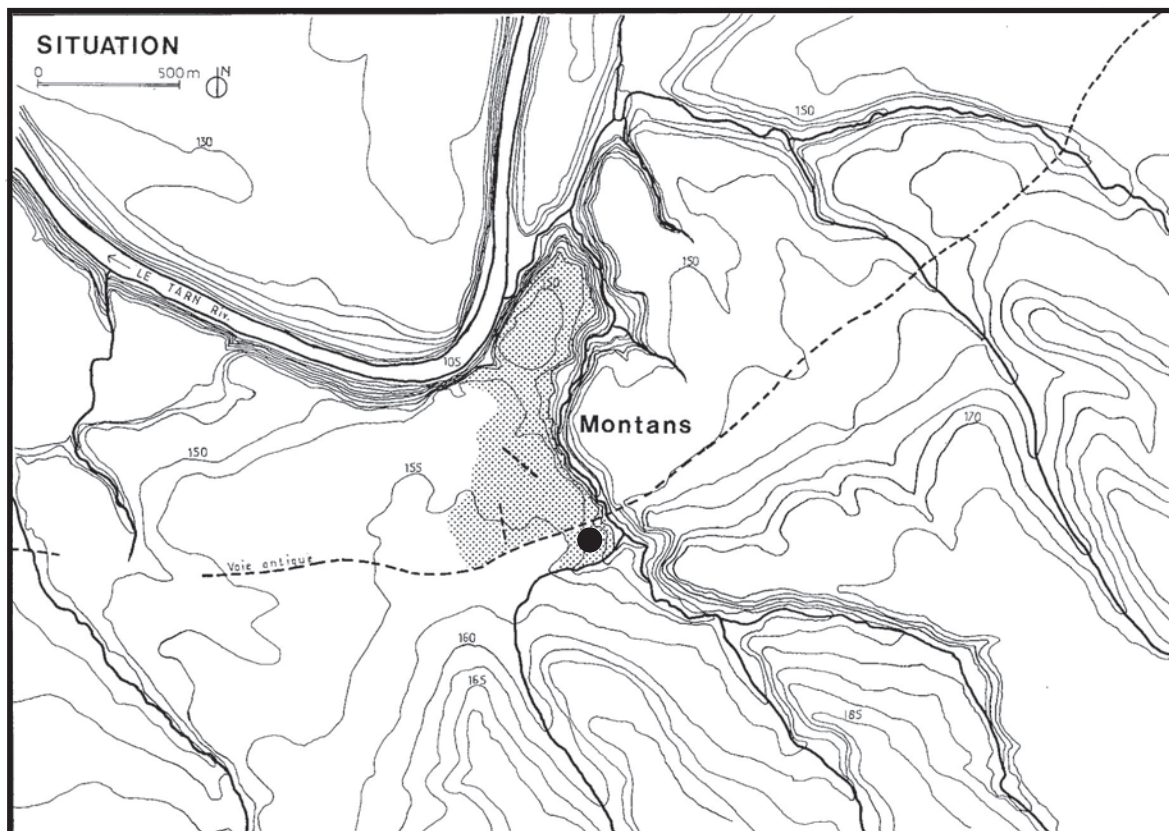
J'illustrerai la datation "tibérienne" de la production des amphores Pascual 1 montanaises en présentant plus particulièrement les données chrono-stratigraphiques obtenues lors de fouille, faite en 1980, à la limite sud du plateau du *Rougé*. J'ai choisi volontairement de laisser de côté les résultats, car similaires, obtenus par H. Ruffat lors de ses recherches effectuées en 1986 au cœur du village de Montans, ce qui aurait fait double emploi. Il conviendrait néanmoins que cette importante fouille soit un jour publiée. Cela constituerait, sans nul doute, une contribution majeure à la connaissance de la production céramique montanaise du Haut Empire.

LES ENSEIGNEMENTS DU SONDAGE STRATIGRAPHIQUE DU ROUGÉ (PARCELLE 918, FOUILLE 1980)

La figure 7 montre le plan et la coupe stratigraphique qui avaient été réalisés lors de cette fouille, vieille désormais de vingt-cinq ans, dans ce secteur de Montans (Martin 1980, Fig. 3). L'exiguïté du sondage et les perturbations liées à la présence de plusieurs sépultures du XVIIe s., qui avaient entamé les niveaux gallo-romains, avaient rendu assez difficile, à l'époque, l'interprétation des rares structures antiques mises au jour. Néanmoins, ce sondage a permis de recouper le dépo-

Figure 5. Vue aérienne de l'oppidum de Montans avec, au premier plan, le plateau du Rougé : 1-3) Les secteurs qui ont livré des amphores Pascual 1 d'origine montanaise.

H. Ruffat del.

Figure 6. Topographie du site de Montans ; en grisé, l'emprise du vicus et des ateliers de potiers gallo-romains ; localisation des fours qui ont servi à cuire des dolia et des amphores Pascual 1, en bordure de la voie antique Toulouse-Albi (cercle noir).

407

toir de tuiles et d'amphores Pascual 1 estampillées TARANI qui avait été entraperçu en 1975. La coupe stratigraphique montre que ce dernier reposait sur un sol solidement construit au moyen de galets (peut-être une aire de travail ou encore une rue, mais sans certitude). On observe également que ce sol était en partie recouvert par une couche d'une trentaine de centimètres d'épaisseur (couche 4). Leur interpénétration avait néanmoins permis de conclure à la contemporanéité probable de ces deux unités stratigraphiques, pourtant de nature différente. L'examen de la couche 4 a montré par ailleurs qu'il s'agissait d'un dépotoir domestique, au contenu assez hétéroclite, mais cependant parfaitement bien daté des années 10-30 ap. J.-C., tant par le monnayage que par la céramique.

On trouvera ci-dessous un inventaire succinct des éléments de datation les plus significatifs (monnaies, céramiques sigillées, vases à parois fines et lampes) recueillis dans la couche 4, contemporaine du dépotoir ayant livré les amphores Pascual 1 estampillées TARANI.

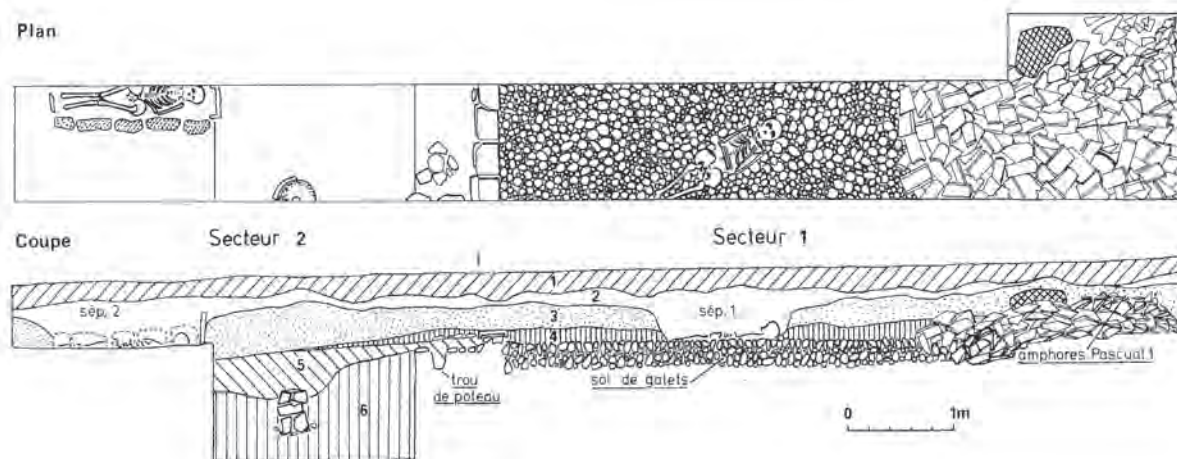
Les monnaies

Celles-ci sont au nombre de quatre : il s'agit d'un as et d'un demi-as de Nîmes et de deux monnaies de Tibère à l'autel de Lyon, frappées sous Auguste en 10-11 ap. J.-C. En voici le catalogue qu'en avait dressé à l'époque M. Labrousse :

1) As de Nîmes, p. = 12,1 g. MB.
 D) IMP.DIVI.F. -P.P. Têtes d'Agrippa et d'Auguste adossées.
 R) COL.NEM. Crocodile à droite, enchaîné à un palmier. (Réf. Cohen, I, 179, n° 8).

2) Demi-as de Nîmes, p. = 5,5 g. MB.
 Même type que le précédent.

3) Dupondius. Autel de Lyon. p. = 12,55 g. Br.
 D) TI.CAESAR AVGVST.F.IMPERAT.V. Tête laurée de Tibère à droite.
 R) ROM. ET AVG. Autel entre deux colonnes surmontées chacune d'une Victoire. (Réf. Cohen, I, 193, n° 31 ; R.I.C., I, 91, n° 366).

Figure 7. Plan et stratigraphie du sondage effectué en 1980 à la limite sud du plateau du Rougé sur la parcelle 918 (d'après Martin 1980).

4) Semis (?). Autel de Lyon. p. = 3,8 g. Br.
Droit et revers identiques à ceux de la monnaie précédente.
(Réf. Cohen, I, 193, n° 32 ; R.I.C., I, 91, n° 367).

Les céramiques sigillées

La couche 4 a livré quatre-vingt-seize fragments de sigillée, en règle générale d'assez petite taille. Tous appartiennent à des vases produits à Montans, dans la première moitié du règne de Tibère.

Les formes lisses

La figure 8 regroupe les profils les plus caractéristiques des sigillées lisses de la couche 4. À l'exception du n° 1 qui appartient à une coupelle hémisphérique à bord mouluré que l'on ne peut rapprocher d'aucun parallèle connu et qu'il convient de mettre sur le compte des multiples essais effectués par les potiers précoces de Montans (Martin 2001, 236 et Fig. 6, n°s 2-7), mais aussi de La Graufesenque (Genet, Hoffmann, Vernhet 2002), pour créer de nouvelles formes, lesquelles n'ont généralement pas franchi le seuil de la commercialisation ; les autres n'offrent, quant à eux, aucun problème d'identification et sont typiques des productions montanaises des années 15-30 ap. J.-C. Le n° 2 est un fragment de plat à bord éversé Hermet 2/12C, les n°s 3 et 4, à bord triangulaire et à division tripartite interne, se rattachent à la forme Drag. 19, copie gauloise du type *Conspectus* 12 italique du service Ic. Le n° 5, dont la paroi présente une double inflexion que divisent deux rainures médianes interne et externe, appartient à un type d'assiette précoce connue également à haute époque à La Graufesenque (Genin,

Hoffmann, Vernhet 2002, Fig. 34, n° 5, forme 30). Le n° 6 est le rebord d'une coupelle Ritt. 5 ; le n° 7, un pied annulaire de la même forme. Le n° 8 montre le profil d'une assiette *Conspectus* 19.2 montanaise, forme également produite à La Graufesenque à l'extrême fin du règne d'Auguste et au début de celui de Tibère (Genin, Hoffmann, Vernhet 2002, Fig. 28, n°s 1-2, forme 12). Quant aux n°s 9 et 10, ce sont deux exemplaires de Drag. 24/25, dont un présente la particularité d'avoir un bord éversé, signe d'un archaïsme manifeste. Neuf de ces vases portent une estampille interne. Deux timbres sont bilinéaires. Le premier, sur le fond d'un Drag. 24/25 (Fig. 8, n° 10), est apparemment inédit et de lecture délicate : .A:P / D.III.), avec beaucoup de prudence. Le second est une marque qu'il convient peut-être d'attribuer à *L. Aurelios*, potier précoce de Montans bien connu depuis les travaux d'A. Oxé (Oxé 1914, Fig. 5, n° 12), (Fig. 8, n° 11). Quatre autres ne posent aucun problème de lecture et appartiennent à des potiers de la manufacture tarnaïse bien connus (Fig. 8) : CELER.F[EC] (n° 12), CONTOVCA (n° 13), FELIX (n° 14) et enfin NICI[A] (n° 15), lequel est un *figulus* montanais, parmi les plus précoces, qu'il importe de ne pas confondre avec son homonyme pisan (OCK 1266) qui n'est connu, par ailleurs, que par une seule variété de sigle et par quelques estampilles identifiées à Neuss, à Mayence, à Nimègue et à Orange ainsi que par un timbre fragmentaire de Limoges, pour lequel une origine montanaïse pourrait être éventuellement proposée (Loustaud 1980, 30 et Figs. 1-2, n° 24). Les trois derniers timbres sont anépigraphes : deux rosettes (Fig. 8, n°s 16 et 17), dont une (n° 17) est connue sur l'atelier tibérien de

Crambade (Martin 1983, Fig. 20, n° 15) et un carré cruciforme cantonné de points (Fig. 8, n° 18).

Les formes moulées

Celles-ci sont au nombre de dix (Fig. 9). Signalons tout d'abord la présence d'un pied mouluré d'un Drag. 11 (n° 1), ainsi que celle d'un bas de panse d'un calice décoré d'une palissade de godrons graciles et, en limite inférieure de la plage ornée, d'une frise de boutons de pavot (n° 2). Mentionnons aussi un fragment de panse de lagène décoré de trifols que surmontent des tortillons verticaux avec des ocelles en garniture (n° 3). Les autres pièces appartiennent à des Drag. 29A reconnaissables à leur silhouette hémisphérique (nos 4 à 10), lesquels se caractérisent par la simplicité, pour ne pas dire la sobriété, de leur décoration, constante qui est l'apanage des productions montanaises ornées de la première moitié du règne de Tibère (Martin 2001, 236 et Fig. 7). L'un d'eux (n° 4), par la morphologie de sa bordure, offre bien des similitudes avec un Drag. 29A de *Rufus* trouvé à Crambade (Martin 1983, Fig. 12, n° 1) ; celui-ci porte du reste au registre supérieur une frise de bifols emboîtés, un motif qui est bien attesté sur les productions moulées tibériennes de ce petit atelier satellite de Montans

(Martin 1983, Fig. 12, n° 10 et Fig. 15, n° 19). Deux autres se distinguent également par leur lèvre éversée (nos 5 et 6), particularité que l'on retrouve sur plusieurs exemplaires de cette forme réalisés dans la manufacture tarnaise au cours de la deuxième décennie de notre ère. Quant aux motifs qui agrémentent les panses de ces quelques vases, il s'agit de poinçons qui généralement ont été déjà répertoriés sur les sigillées précoces de Montans et de Crambade : feuille cordiforme (n° 7 ; cf. Martin 1983, Fig. 12, n° 9, Fig. 15, n° 16 et Fig. 17, n° 1), petite palmette trifoliée à pédoncule strié (n° 6 ; cf. Martin 1983, Fig. 13, nos 20-22 et Fig. 15, n° 39), lièvre courant à droite (n° 8 ; cf. Martin 2001, Fig. 7, n° 4, sur un Drag. 29A de *Sulla*), colonnette striée verticalement (n° 8 ; cf. Martin/Garnier 1977, Fig. 6, n° 18), arcature double (n° 5 ; cf. Martin/Garnier 1977, Fig. 6, n° 14), etc.

Les vases à parois fines

Cette catégorie n'est représentée dans la couche 4 que par un seul document. Il s'agit d'un petit bol hémisphérique Mayet XXXV/XXXVII / Marabini XXXVI, sablé sur les deux faces et présentant une couverte de teinte lie-de-vin à reflets métalléscent (Fig. 9, n° 11). A Montans, le floruit de la production

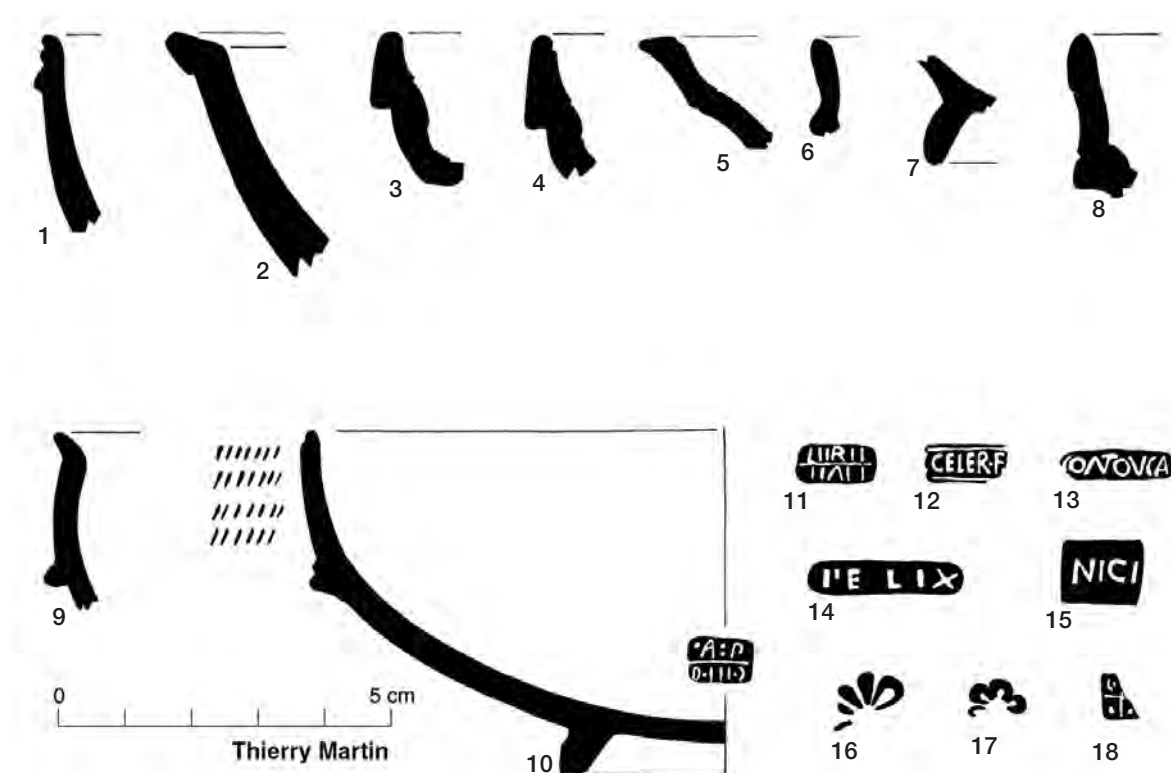
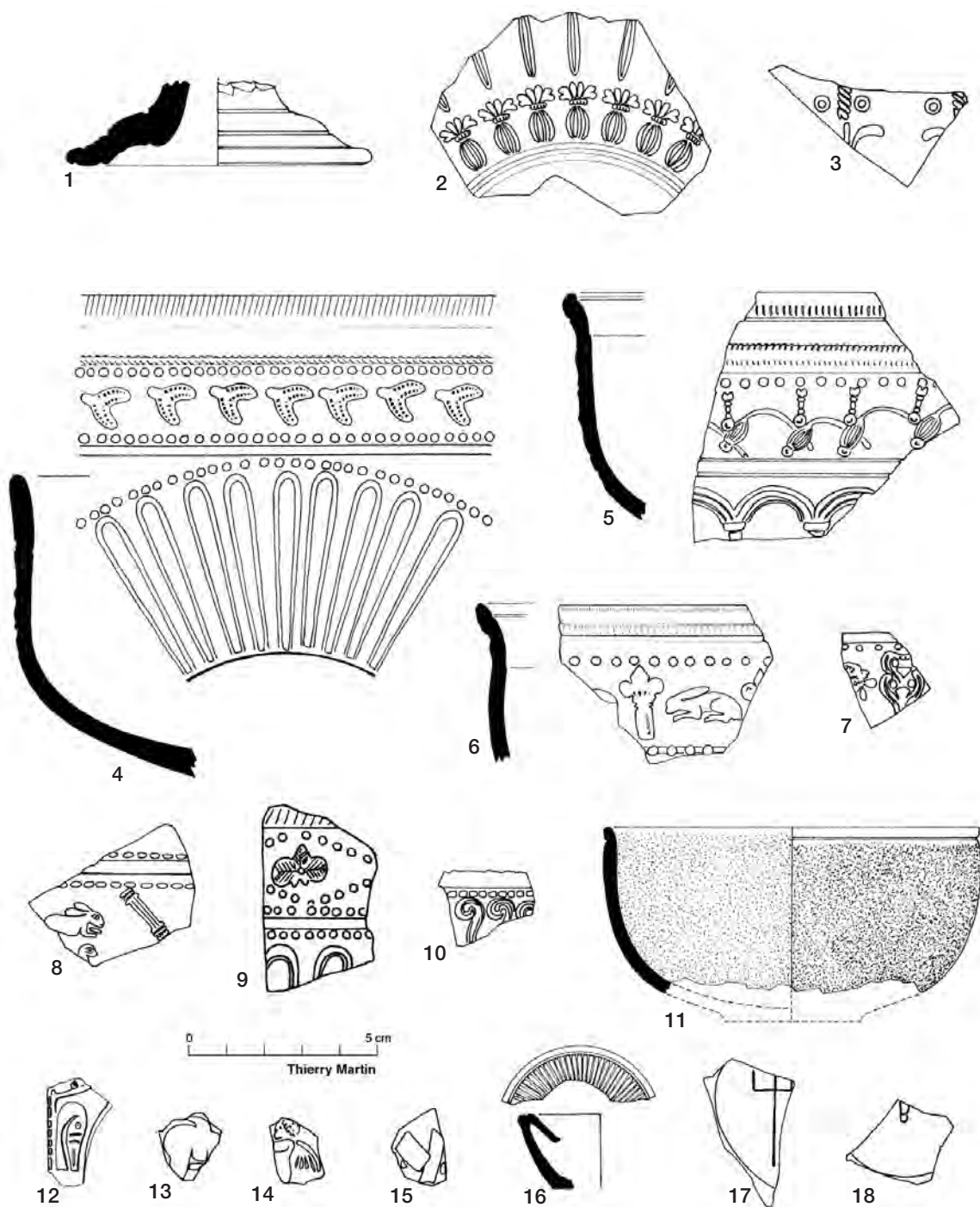

Figure 8. Montans, Le Rougé 1980, sondage de la parcelle 918, couche 4 : sigillées lisses et estampilles.

Figure 9. Montans, Le Rougé 1980, sondage de la parcelle 918, couche 4 : sigillées moulées (n°s 1-10) ; vase à parois fines (n° 11) ; lampes (n°s 12-18).

de cette forme se confond avec le règne de Tibère, comme le confirment des observations faites à Bordeaux lors des fouilles de la place des Grands-Hommes (Tilhard 1997, Fig. 10, n°s 14-17) et de la cité judiciaire (Brassous 2000, Fig. 1, 11-CJ 2406). Celle-ci est bien attestée également dans le camp d'Aulnay-de-Saintonge, qui a été occupé au cours de la deuxième décennie de notre ère (Tassaux *et alii* 1984, pl. 14, n°s 139-141).

Les lampes

Onze fragments de lampes proviennent de la couche 4, dont quatre sont de minuscules morceaux de réservoirs atypiques. Les sept autres méritent d'être brièvement présentés (Fig. 9). L'un d'eux est un fragment de Dressel 4 à bec en enclume encadré de deux têtes d'oiseaux stylisées, qui présente des traces d'utilisation (suie autour du trou de mèche). Sa teinte mordorée et l'orangé de la pâte suggèrent qu'il s'agit bien d'une lampe produite à Montans et non d'une importation italique (n° 12 ; Martin 1980, Fig. 5, n° 14 = Bergès 1989, 62, n° 4). Les six autres pièces sont des éléments de lampes à bec triangulaire de type Loeschcke I et/ou à bec en ogive de type Loeschcke IV, d'origine également montanaise et surmoulées à partir de modèles italiques. Quatre sont des fragments de médaillons : le premier reproduit une scène érotique (n° 13 ; Martin 1980, Fig. 5, n° 17 = Bergès 1989, Fig. 48, n° 673) qui est à rapprocher d'exemplaires variés maintes fois publiés (Bailey 1980, Fig. 71, Q 800, Q 804, Q 806, etc. ; probablement ici Q 1082) ; sur le second figure un

Amour de profil, chevelure bouclée et aux ailes déployées, tourné vers la gauche (n° 14 ; Martin 1980, Fig. 5, n° 16 = Bergès 1989, Fig. 48, n° 660) ; sur le troisième, deux boucliers rectangulaires s'entrechoquent (motif proche mais néanmoins différent de Bailey 1980, Fig. 55, Q 762) et renvoient aux jouets mortelles de l'arène (n° 15 ; Martin 1980, Fig. 5, n° 15 = Bergès 1989, Fig. 48, n° 665) ; quant au quatrième, il porte un décor rayonnant et appartient à une lampe de petit module (n° 16 ; Martin 1980, Fig. 5, n° 18 = Bergès 1989, Fig. 47, n° 461). Les deux derniers morceaux, pour leur part, sont des fonds sur lesquels apparaissent des marques de fabrique et/ou de série : l'un porte un trident en creux (n° 17 ; Martin 1980, Fig. 5, n° 12 = Bergès 1989, Fig. 53, n° 703), signe distinctif bien connu sur Loeschcke IV par diverses mentions dans la documentation publiée (Bailly 1962, 125, n°s 16-18, 22 ; Deneauve 1969, n° 797), l'autre est agrémenté, au centre, d'un B en capitale (n° 18), sigle qui est connu notamment sur une Loeschcke 1V de Carthage (Deneauve 1969, n° 485).

CONCLUSION

La mise en évidence d'une production d'amphores vinaires de type Pascual 1 à Montans confirme donc de manière certaine l'antiquité du vignoble gaillacois, comme l'avait supposé en son temps R. Dion, même si celui-ci fondait alors son hypothèse sur la découverte à Montans de nombreux fragments

411

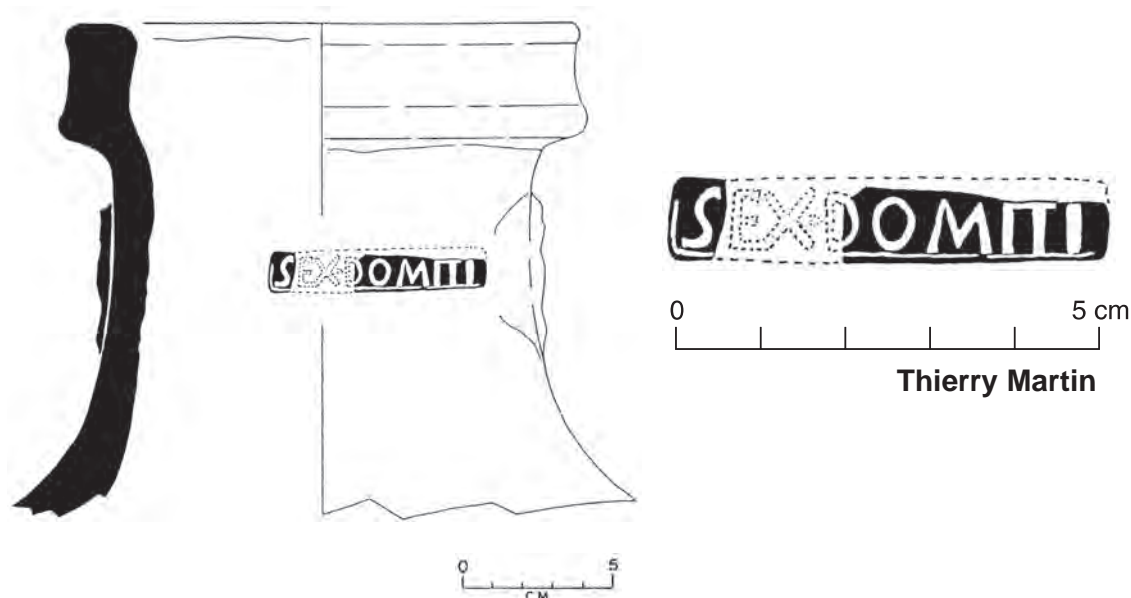

Figure 10. Col d'une amphore Oberaden 74 estampillé SEX.DOMITI découverte à Montans (d'après Martin 1996b).

d'amphores qui – mais il l'ignorait à l'époque (Dion 1959, 105-107) – étaient en fait des Dressel 1 importées d'Italie auxquelles se mêlaient des Pascual 1 léétaniennes ou encore quelques Oberaden 74 produites notamment par l'atelier de l'Aumedina près de Tivissa (Fig. 10 = Martin 1996b, Fig. 1). Elle vient nous rappeler que dès le début de notre ère l'on cultivait la vigne et produisait du vin, destiné à être commercialisé, aux portes de la jeune manufacture tarnaise alors en pleine expansion. S'il en fallait une autre preuve, il suffirait simplement de rappeler la découverte en 1992 d'une grande quantité de pépins de raisin de vigne cultivée (*vitis vinifera*,

identification P. Marinval) dans le remplissage d'un puits comblé sous le règne de Claude (Martin 1996a, Fig. 21). Un autre témoignage, plus tardif celui-là, nous est fourni par la mise au jour, dans un puits montanais dont le comblement a été daté du IIe s. ap. J.-C., d'une serpette de vendangeur (Fig. 11), de débris de grappes et de pépins de raisin appartenant, une fois encore, à des espèces cultivées, des trouvailles qui, au passage, témoignent de la pérennité du vignoble montanais sous le Haut Empire et peut-être aussi de la faible incidence, tout au moins dans le Gaillacois antique, de l'édit de Domitien décrétant l'arrachage de la moitié des vignes qui étaient alors cultivées dans les provinces romaines.

Quelle était l'importance de ce vignoble, son étendue, ses limites ? Se situait-il davantage sur la rive gauche du Tarn que sur la rive droite ? Quelles étaient les variétés des cépages cultivés, la nature des exploitations viticoles, la qualité, la renommée ou encore l'étendue de la diffusion du vin que celles-ci produisaient ?

Dans un article paru récemment, P. Sillières a essayé de répondre à plusieurs de ces questions en proposant une esquisse du paysage rural du Gaillacois, aux environs de l'agglomération gallo-romaine de Montans (Sillières 2005, 127). Son étude, basée sur la prospection au sol et bien que partielle puisqu'elle exclue la périphérie nord de Montans située sur la rive droite du Tarn, montre l'assez forte densité des établissements agricoles du Haut Empire dans la proche région montanaise (Fig. 12). Elle révèle en particulier la concentration des grosses fermes et des *villae* le long ou à proximité de la basse terrasse du Tarn où se situent les terres les plus fertiles. Ces prospections ont fourni malheureusement peu de témoignages sur la présence d'éventuels établissements viticoles, exceptée peut-être la *villa* de *La Rivière* (Fig. 12, Montans, n° 1), qui a livré « de nombreux morceaux d'*opus signinum* qui font penser au revêtement des sols et des cuves d'une *cella vinaria* » (Sillières 2005, 135). Mais rien n'est moins sûr et seule une fouille permettrait de confirmer éventuellement cette hypothèse.

Quoi qu'il en soit, de tels établissements ont dû exister aux abords de Montans dès le début de notre ère. C'est à leurs propriétaires – à moins que certains *figuli* montanais de cette époque n'aient cultivé quelques arpents de vigne à la périphérie sud de la bourgade industrielle des bords du Tarn, comme l'envisage, avec une certaine justesse argumentaire, P. Sillières (Sillières 2005, 135) – qu'étaient destinés les *dolia* et les amphores de forme Pascual 1 que produisait alors la fabrique tarnaise, pour leur permettre de vinifier leur récolte et commercialiser leur

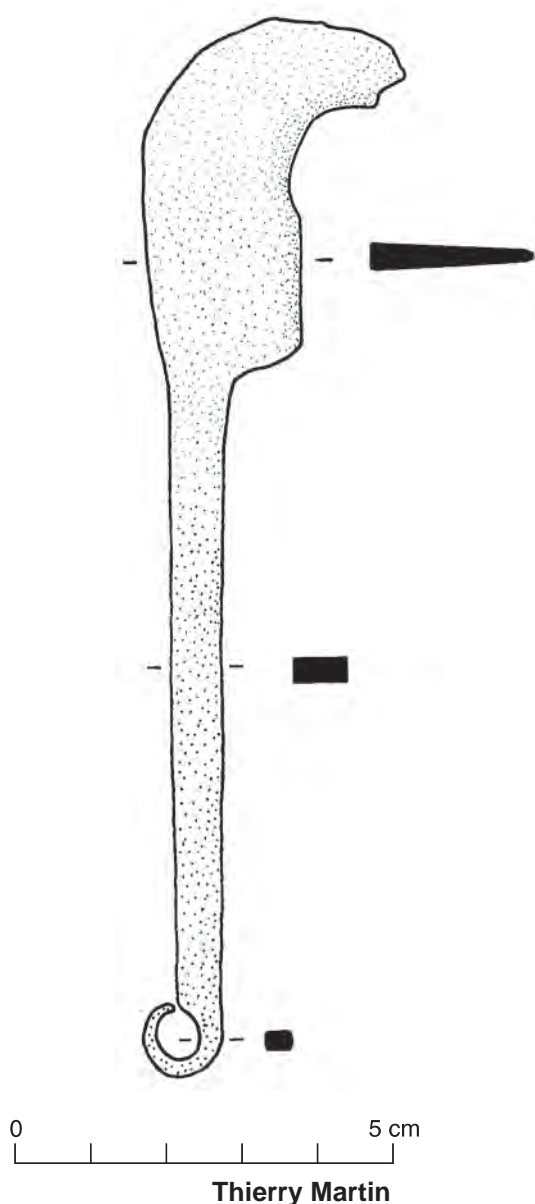
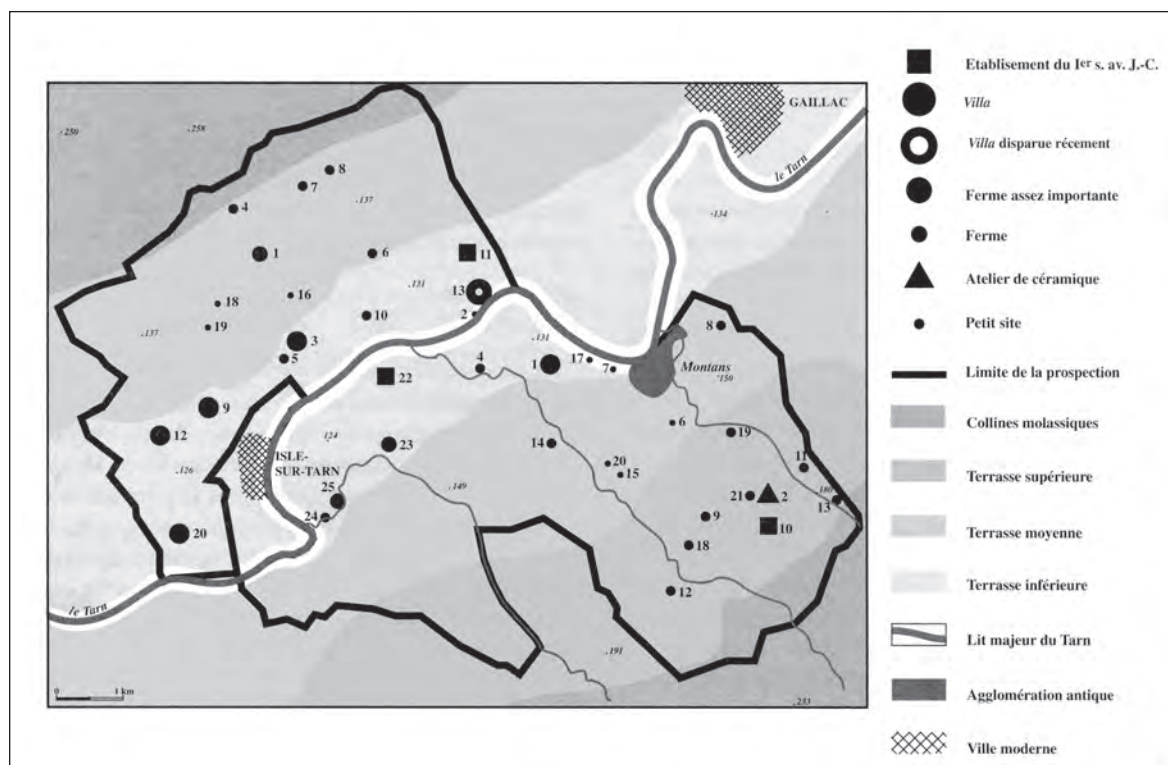

Figure 11. Serpette de vendangeur (Montans, IIe s. ap. J.-C.).

Figure 12. Carte des établissements agricoles antiques de la proche région montanaise (d'après Sillières 2005).

production. Une commercialisation, force est bien de l'avouer, sur laquelle on ne sait rien, comme l'ont rappelé encore récemment C. Vernou et F. Berthault (Vernou/Berthault 2005, 382). Alors que l'on dispose de quelques données sur la diffusion du vin contenu dans les Pascual 1 produites à Aspiran, grâce à des marques recueillies à Rodez ou encore à Agen, on n'a aucun renseignement sur le périple suivi par les Pascual 1 montanaises estampillées TARANI, ce timbre n'étant attesté jusqu'à présent, comme je l'ai rappelé, que sur la manufacture tarnaise. On en est donc réduit à émettre quelques hypothèses, qui restent pour l'instant invérifiables. Le fait que l'on ait fabriqué des amphores pour conditionner ce vin produit dans la région de Montans, en vue de son transport, laisse supposer en effet que celui-ci a été commercialisé sur une assez longue distance. Probablement ces amphores ont-elles descendu le cours du Tarn pour rejoindre la vallée de la Garonne, du moins on peut le penser. Il est non moins probable que certaines Pascual 1 tarnaises non estampillées, ou à l'état de simples fragments, trouvées dans le bassin Aquitain ont été considérées, dans le passé, comme étant d'origine catalane et qu'à cet égard une révision du matériel amphorique de cette région mériterait d'être entreprise. Ce sont autant d'hypothèses et de pistes de recherche parfaitement envisageables, sur les-

quelles il conviendrait à l'avenir de travailler. On ne peut que formuler le souhait que cet appel soit entendu et que l'Archéologie puisse, dans un avenir que l'on voudrait proche, enfin nous éclairer sur la diffusion de cet antique vin des Côtes du Tarn, dont de modestes débris d'amphores et quelques pépins de raisin ont révélé l'existence.

BIBLIOGRAPHIE

- BAILEY, D. M. 1980, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum II, Roman Lamps made in Italy*, London.
- BAILLY, B. 1962, Essai de classification des marques de potiers sur lampes en argile dans la Narbonnaise, *Cahiers Ligures de Préhistoire et d'Archéologie*, 11, 79-127.
- BARTHÉLEMEY-SYLVAND, C., CHAMBON, M.-P., COUVIN, F. 2005, Les amphores ligériennes en région Centre (Carnute, Turon, Biturige), de la période augustéenne à la fin du Haut-Empire, *SFECAG, Actes du Congrès de Blois*, 159-176.
- BERGÈS, G. 1989, *Les lampes de Montans (Tarn). Une production céramique des Ier et IIe s. ap. J.-C. : modes de fabrication, typologie et chronologie*, Documents d'Archéologie Française, 21, Paris.

- BERGÈS, G. 1997, Les lampes romaines de Montans. Un exemple de production dérivée, in Muller, A. (dir.), *Le moulage dans l'Antiquité. Création et production dérivée. Fabrication et diffusion*, Lille, 279-291.
- BERTUCCHI, G. 1992, *Les amphores et le vin de Marseille, VIe s. av. J.-C. – IIe s. apr. J.-C.*, supplément 25 de la *Revue Archéologique de Narbonnaise*, Montpellier.
- BRASSOUS, L. 2000, Origine et datation des céramiques à parois fines retrouvées dans la région bordelaise. L'apport d'une fouille de sauvetage urbain, *SFECAG, Actes du Congrès de Libourne*, 167-175.
- CAMBON, C., CAROZZA, L., DEVILLERS, B., FUNK, F., GANGLOFF, N., MALLET, L., RUFFAT, A., RUFFAT, H., SALINIER, J.-F. 1995, *Le Tarn 81*, Carte Archéologique de la Gaule, Paris.
- DENEAUVE, J. 1969, *Lampes de Carthage*, Paris.
- DE VRIES, J. 1963, *La religion des Celtes*, Paris.
- DION, R. 1959, *Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIXe siècle*, Paris.
- DUVAL, P.-M. 1993, *Les dieux de la Gaule*, 2e édit., Paris.
- GENET, M., HOFFMANN, B., VERNHET, A. 2002, Les productions anciennes de la Graufesenque, in Genin, M., Vernhet, A. (dir.), *Céramiques de la Graufesenque et autres productions d'époque romaine. Nouvelles recherches. Hommages à Bettina Hoffmann*, Archéologie et Histoire Romaine, 7, Montagnac, 45-104.
- GENTY, P.-Y., FICHES, J.-L. 1978, L'atelier de potiers gallo-romains d'Aspiran (Hérault). Synthèse des travaux de 1971 à 1978, *Figlina*, 3, 71-92.
- LABROUSSE, M. 1976, Circonscription de Midi-Pyrénées, *Gallia*, 34, 463-502.
- LAMBERT, P.-Y. 1994, *La langue gauloise*, Collection des Hespérides, Paris.
- LAUBENHEIMER, F. 1985, *La production des amphores en Gaule Narbonnaise*, (Annales Littéraires de l'Université de Besançon, 327), Paris.
- LAUBENHEIMER, F. 2004, L'épigraphie des amphores gauloises, in Remesal Rodríguez, J. (dir.), *Epigrafía anfórica*, (Instrumenta, 17), Barcelona, 275-288.
- LEQUÉMENT, R. 1983, Circonscription de Midi-Pyrénées, *Gallia*, 41, 473-502.
- LOUSTAUD, J.-P. 1980, Les estampilles de potiers antiques découvertes à Limoges, *Bulletin de la Société archéologique et historique du Limousin*, 107, 23-76.
- MARTIN, T. 1977, Vases à engobe blanc de Montans aux Ier et IIe siècles de notre ère, *Revue du Tarn*, 85-86, 41-77, 291-300.
- MARTIN, T. 1978, Quelques décorateurs de vases à parois fines de Montans, *Actes du 103e Congrès National des Sociétés Savantes*, Nancy-Metz, 239-264.
- MARTIN, T. 1980, *Fouilles de Montans (Tarn). Campagne 1980*, SRA Midi-Pyrénées, rapport dactylographié, 41 p., 57 Fig., 4 pls.
- MARTIN, T. 1981, Les fouilles de Montans : bref aperçu sur les résultats de la campagne 1980, *Les Cahiers Tarnais*, 1er semestre, 26-31.
- MARTIN, T. 1983, Les productions sigillées de l'atelier tibérien de Crambade, *Aquitania*, 1, 97-133.
- MARTIN, T. 1986, Les ateliers du sud de la France : Montans, Crambade, Saint-Sauveur, Valéry, in Bémont, C., Jacob, J.-P. (dir.), *La terre sigillée gallo-romaine. Lieux de production du Haut Empire : implantations, produits, relation*, Documents d'Archéologie Française, 6. Paris, 57-84.
- MARTIN, T. 1996a, *Céramiques sigillées et potiers gallo-romains de Montans*. Montauban.
- MARTIN, T. 1996b, Découverte à Montans d'une amphore Oberaden 74 estampillée SEX.DOMITI, *Pallas*, 44, 109-117.
- MARTIN, T. 1999, Le port de Bordeaux et la diffusion atlantique des sigillées montanaises, *Pallas*, 50, (Mélanges C. Domergue 2), 47-61.
- MARTIN T. 2001, Potiers et décorateurs augusto-tibériens de Montans, *RCRF Acta*, 37, 2001, 229-239.
- MARTIN, T. 2005a, Périple aquitain, commerce transpyrénéen et diffusion atlantique des céramiques sigillées de Montans en direction des marchés du nord et du nord-ouest de la péninsule Ibérique, in Nieto, X., Roca Roumens, M., Vernhet, A., Sciau, P. (edit.), *La difusió de la Terra Sigillata Sudgàl·lica al nord d'Hispania*. Monografies 6, Museu d'Arqueologia de Catalunya. Barcelona, 2005, 21-62.
- MARTIN, T. 2005b, A propos des lampes de Montans marquées PIN, in Chrzanowski, L. (dir.), *Lychnological Acts 1. Actes du 1er Congrès international d'études sur le luminaire antique (Nyon-Genève, 29.IX – 4.X.2003)*, Monographies Instrumentum, 31. Montagnac, 235-242, Pl. 110-112.
- MARTIN, T., À paraître, Les ateliers de potiers gallo-romains de Montans, *Territorio e produzioni ceramiche : paesaggi, economia e società in età romana*, *Convegno Internazionale*, Pisa, 20-22 ottobre 2005, sous presse.
- MARTIN, T., GARNIER, J.-F. 1977, Céramique arétine et sigillée sud-gauloise précoce d'Excisum à Villeneuve-sur-Lot (Lot-et-Garonne), *Figlina*, 2, 1977, 145-188.
- MARTIN, T., TRISTE, A. 1997, Le commerce de la sigillée de Montans sur les côtes du Morbihan : l'exemple de Vannes. I – Les estampilles (Fouilles 1981-1991) *Documents de Céramologie Montanaise*, 1, 111-136.
- MARTIN, T., TILHARD, J.-L. 2005, Le commerce des céramiques sigillées en Aquitaine sous les Julio-

Claudiens, *L'Aquitaine et l'Hispanie septentrionale à l'époque julio-claudienne. Organisation et exploitation des espaces provinciaux. Colloque Aquitania, Saintes, 11-13 septembre 2003*, 13e supplément à *Aquitania*, Bordeaux, 473-502.

MAUNÉ, S. 2001, Les ateliers de potiers d'Aspiran dans l'Antiquité (Ier-IIIe s. ap. J.-C.). Bilan et perspectives, in Laubenheimer, F. (dir.), *20 ans de recherches à Sallèles d'Aude*, Presses Universitaires Franc-Comtoises, 163-198.

MEFFRE, J.-C., MEFFRE, P. 1992, L'atelier augustéen d'amphores et de céramiques de Sainte-Cécile-les-Vignes (Vaucluse), in Laubenheimer, F. (dir.), *Les amphores en Gaule : production et circulation (Table ronde internationale de Metz, 4-6 octobre 1990)*, Paris, 25-35.

MÍNGUEZ MORALES, J. A. 1991, *La cerámica romana de paredes finas: generalidades*, Monografías Arqueológicas, 35, Zaragoza.

MIRÓ, J. 1988, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C. – I d.C.)*, BAR International Series 473, Oxford.

OCK : OXÉ, A., COMFORT H., KENRICK, P., *Corpus Vasorum Arretinorum : a catalogue of the signatures, shapes and chronology of Italian Sigillata* (2e ed.), Bonn, 2000.

OXÉ, A. 1914, Die ältesten Terra-sigillata-Fabriken in Montans am Tarn, *Archaeologischer Anzeiger*, 29, 61-75.

PASCUAL GUASCH, R. 1960, Centros de producción y difusión geográfica de un tipo de ánfora,

Crónica del VII Congreso Nacional de Arqueología, Barcelona, 334-345.

PASCUAL GUASCH, R. 1977, Las ánforas de la Layetania, *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores (Actes du Colloque de Rome, 27-29 mai 197)*, Collection de l'École Française de Rome, 32, Rome, 45-96.

PASCUAL GUASCH, R. 1991, *Índex d'estampilles sobre àmfores catalanes*, Cuadernos de Arqueología, 5, Barcelona.

RUFFAT, H. 1986, *Montans (Chemin départemental 87). Fouille de sauvetage urgente n° 43*, SRA de Midi-Pyrénées, rapport dactylographié.

SILLIÈRES, P. 2005, Les campagnes du Gaillacois pendant le Haut-Empire, in Bouet, A., Verdin F. (dir.), *Territoires et paysages de l'Âge du Fer au Moyen Âge. Mélanges offerts à Philippe Leveau*, Ausonius, Mémoires 16, Bordeaux, 127-136.

TASSAUX, D. et F., CAILLAT, P., MAURIN, L., SANTROT, M.-H. et J., STARAKIS, P., TRONCHE, P. 1984, Aulnay-de-Saintonge : un camp militaire augusto-tibérien en Aquitaine, *Aquitania*, 2, 105-157.

TILHARD, J.-L. 1997, Les céramiques fines, in Sireix, C. (dir.), *Les fouilles de la place des Grands-Hommes*, Pages d'Archéologie et d'Histoire Girondines, 3, Bordeaux, 33-64.

VERNOU, C., BERTHAULT, F. 2005, Les débuts de la viticulture en Aquitaine, *L'Aquitaine et l'Hispanie septentrionale à l'époque julio-claudienne. Organisation et exploitation des espaces provinciaux. Colloque Aquitania, Saintes, 11-13 septembre 2003*, 13e supplément à *Aquitania*, Bordeaux, 365-392.

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ

PRESENTACIÓ Pere Izquierdo i Tugas	9
RICARD PASCUAL, EL MESTRE DISCRET Albert López Mullor, Xavier Aquilué Abadías	11
RICARDO PASCUAL GUASCH, INVESTIGADOR Miguel Beltrán Lloris	13
RICARD PASCUAL I LA PROJECCIÓ SOCIAL DE L'ARQUEOLOGIA Maria Àngels Petit i Mendizàbal	17
BIBLIOGRAFIA DE RICARD PASCUAL GUASCH (Recull efectuat per Antoni Puig Palerm)	23

TREBALLS DE RECERCA

TIPOLOGIA I DATACIÓ DE LES ÀMFORES TARRACONENSES PRODUÏDES A CATALUNYA Albert López Mullor, Albert Martín Menéndez	33
LOS SELLOS DE LAS ÁNFORAS DE PRODUCCIÓN TARRACONENSE: REPRESENTACIONES Y SIGNIFICADO Piero Berni Millet, Víctor Revilla Calvo	95
LES INSTAL·LACIONS PRODUCTIVES D'ÀMFORES TARRACONENSES Joaquim Tremoleda i Trilla	113
LES PRIMERES PRODUCCIONS D'ÀMFORES ROMANES A LA TARRACONENSE. PER UNA ARQUEOMETRIA DEL CANVI TECNOLÒGIC, DE LA PRODUCCIÓ I DEL CONSUM Jaume Buxeda i Garrigós, Verònica Martínez Ferreras, Llorenç Vila Socías	151
LA PRODUCCIÓ DE LES ÀMFORES TARRACONENSES A LA CATALUNYA SEPTENTRIONAL Josep M. Nolla	163
LES ÀMFORES DE LA LAIETÀNIA: ESTAT DE LA QÜESTIÓ Montserrat Comas, Cèsar Carreras	177
LA PRODUCCIÓN ANFÓRICA EN EL SECTOR MERIDIONAL DE CATALUÑA: PRÁCTICAS ARTESANALES, VITICULTURA Y REPRESENTACIONES CULTURALES Víctor Revilla Calvo	189
LA PRODUCCIÓN Y EL COMERCIO DE ÁNFORAS TARRACONENSES EN EL PAÍS VALENCIANO Carmen Aranegui Gascó	227
LES ÀMFORES ALTIMPERIALS D'EBUSUS Joan Ramon Torres	241
LAS ÁNFORAS TARRACONENSES EN EL VALLE DEL EBRO Y LA PARTE OCCIDENTAL DE LA PROVINCIA TARRACONENSE Miguel Beltrán Lloris	271

VINOS TARRACONENSES MÁS ALLÁ DE LAS COLUMNAS DE HÉRCULES. Primeras evidencias en la Baetica, Lusitania y Tingitana Dario Bernal Casasola	319
AMPHORES DE TARRACONAISE : NOUVELLES DÉCOUVERTES SUR LE LITTORAL DE GAULE MÉRIDIONALE Martine Sciallano	353
LA DIFUSIÓ DE LES ÀMFORES DE LA TARRACONENSE A LES ZONES PERIFÈRIQUES DE L'IMPERI. L'ALTRA PERIFÈRIA Josep A. Gisbert Santonja	383
LES ORIGINES ANTIQUES DU VIGNOBLE DE GAILLAC (TARN) : PRODUCTION ET CHRONOLOGIE DES AMPHORES PASCUAL 1 DE MONTANS Thierry Martin	401

AQUEST LLIBRE HA ESTAT PUBLICAT
L'ANY DEL CENTENARI
DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

IECentanyS19072007

Barcelona
Museu d'Arqueologia
de Catalunya

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura
i Mitjans de Comunicació

Diputació

Barcelona

xarxa de municipis

Àrea d'Infraestructures, Urbanisme i Habitatge
Servei de Patrimoni Arquitectònic Local

ISBN: 978-84-393-7655-2

9 788439 376552